DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

https://rantey.org

Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

PRAKSİS
ÜÇ AYLIK SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

Düzenlemeden Yeniden Düzenlemeye: Türkiye'de Kapitalizmin Yeniden Yapılanması ve Devletin Değişen Rolü

9
KIŞ
BAHAR
2003

Praksis, sosyal bilimlerde tarihsel materyalist bakış açısını savunmayı ve yaygınlaştırmayı amaçlar. **Praksis**, sosyal bilimlerin her alanından kuramsal makalelere, ampirik araştırmalara, kitap eleştirilerine ve bilimsel etkinlik değerlendirmelerine açıktır. **Praksis**, tarihsel materyalizm içerisindeki belirli bir yaklaşım ya da akımı benimsemez, tarihsel materyalist geleneği bir bütün olarak sahiplenir.

Yayın Kurulu
A. Ekber Doğan, Aylin Topal, Beycan Mura, Burak Sönmezer, Cem Kamözüt, Demet Dinler, E. Attila Aytekin, Ebru Deniz Ozan, Ecehan Balta, Emre Arslan, Faruk Ataay, Fuat Özdinç, Gökhan Atılgan, Gülseren Adaklı, Mustafa Bayram Mısır, Mustafa K. Bayırbağ, Mustafa Şener, Nazım Güveloğlu, Nazır Kapusuz, Özlem Şahin, Sevilay Kaygalak, Sinan Kadir Çelik, Sinan Yıldırmaz, Sonay Bayramoğlu, Zafer Yılmaz

Danışma Kurulu
Ahmet Haşim Köse, Cem Somel, E. Ahmet Tonak, Erinç Yeldan, Ferdan Ergut, Fuat Ercan, Galip L. Yalman, H. Tarık Şengül, İrfan Erdoğan, İşaya Üşür, İzzettin Önder, Korkut Boratav, Kurtar Tanyılmaz, Mehmet Türkay, Mehmet Yetiş, Nail Satlıgan, Ömür Sezgin, Pınar Bedirhanoğlu, Sibel Özbudun, Sungur Savran, Taner Timur, Tülin Öngen, Yüksel Akkaya, Zülküf Aydın

Sayı Sorumlusu
Demet Dinler

Praksis hakemli bir dergidir.

Sahibi ve Sorumlu Yazışleri Müdürü: Özgen Hindistan
İdare Yeri: Toros sok. No: 25/13 Sıhhiye Ankara
Tasarım: Savaş Çekiç
Uygulama: Şendoğan Yazıcı
Baskı: Cantekin Matbaacılık
Yazışma Adresi: PK 583 Yenişehir ANKARA
Web: http:\\praksis.fisek.com.tr
E-posta: praksisdergi@yahoo.com

Abonelik Koşulları
Yurtiçi Abonelik: Yıllık dört sayı için bireysel abonelik bedeli olan 32 milyon TL., kurumsal abonelik bedeli olan 64 milyon TL. İş Bankası Meşrutiyet Şubesi 4213 0661989 numaralı hesaba, Ebru Deniz Ozan adına yatırılmalı ve dekont teslim adresiyle birlikte PK 583 Yenişehir Ankara adresine postalanmalıdır.
Yurtdışı Abonelik Bedeli: Avrupa için 50 Euro, ABD için 50 Amerikan Dolarıdır.

İçindekiler

5 | **Bu Sayıda**

17 | **Türkiye'de Güçlü Devlet Geleneği Tezinin Eleştirisi** Demet Dinler

55 | **Günümüz Türkiye'sinde Devlet-Hakim Sınıflar İlişkisi Üzerine Alternatif Bir Çerçeve Denemesi** Zafer Yılmaz

Uluslararası Çerçeve

93 | **Yönetişim: Tüm İktidar Sermayeye** Birgül Ayman Güler

117 | **Küresel Kapitalizmin "Anayasası": GATS** Selime Güzelsarı

143 | **"Düzenleyici Devlet Düzenlenirken": OECD Türkiye Raporu Üzerine Eleştirel Bir Çözümleme** Sonay Bayramoğlu

163 | **Küreselleşme, Apolitikleştirme ve "Modern" Ekonomi Yönetimi** Peter Burnham

Yerel ve Sektörel Gelişmeler

183 | **Yerel Devlet Sorunu ve Yerel Devletin Dönüşümünde Yeni Eğilimler** H. Tarık Şengül

221 | **Enerji Sektöründe Özelleştirme: Rekabetçi Bir Piyasada Yönetişim mi?** Faruk Ataay

247 | **Türkiye'de "Devletin Mali Krizleri"** Yiğit Karahanoğulları

277 | **Küreselleşen Tarım ve Türkiye'de Tarım Reformu** Hülya Kendir

301 | **1980'den Günümüze Sağlık Politikaları** Ata Soyer

321 | **Yoksulluğun Yönetilmesi ve Sosyal Güvenlik Hakkı** Murat Özveri

337 | **Kemal Derviş Mit(leştirmes)ini Tersinden Okumak** Yücel Demirer ve Özgür Orhangazi

Devlet Kuramı

357 | **Kapitalizmin Krizi ve Devlet Kuramı: Bob Jessop Üzerine Bir Değerlendirme** Attila Güney

379 | **Devlet Tartışmaları** Simon Clarke

411 | **Devlet ve Gündelik Mücadele** John Holloway

Forum Değerlendirmesi

443 | **Üçüncü Dünya Sosyal Forumu: İzlenimler, Değerlendirmeler** Cem Somel ve Gökhan Atılgan

Bu Sayıda

Düzenlemeden Yeniden Düzenlemeye: 1980'lerde Türkiye'de Kapitalizmin Yeniden Yapılandırılması ve Devletin Değişen Rolü başlıklı bu sayımızın giriş yazısını, önceki sayılardan biraz farklı bir biçimde, sayı kapsamında *Praksis* dergisi olarak yaptığımız bir atölye çalışmasının tartışma başlıklarını ve sorularını okurlarla paylaşacak şekilde hazırladık. 1980'ler ve 1990'lar boyunca neoliberalizmi ve devletin dönüşümünü ele alan pek çok çalışma yapıldı. Ancak çok ciddi dönüşümlerin içinden geçtiğimiz bir dönemde bazı konuları farklı sorularla yeniden ele almanın, bu sorulara yenilerini eklemenin gerekli olduğunu düşünüyoruz. Tarihsel materyalist yöntemi güncel ve somut gelişmeleri anlamlı kılmada kullanmak, neoliberal politikaları sorguladığımız bu sayıda da temel kaygımız oldu. Atölye çalışması boyunca sorduğumuz sorular bu sayımıza gelen yazıların kolektif tartışmalarında da yol göstericiydi; yazı tartışmalarımızda bu soruları sınama ve zenginleştirme şansımız oldu. 1980'li yılları ele alırken seçtiğimiz temel odak noktası, devletin neoliberal dönemde değişen rolü olduğu için öncelikli sorumuz, devleti yöntemsel olarak nasıl kavramamız gerektiği oldu. Yöntem tartışmasını somut analizlerle beraber yürütmeye çalıştık.

Yaptığımız saptamalardan ilki, egemen söylemin aksine, devletin ekonomiye yönelik müdahalelerinin neoliberal dönemde azalmadığı, tersine devletin sürecin en önemli aktörlerinden biri olmaya devam ettiğiydi. Sayı kapsamındaki bütün yazıların bulguları bu saptamayı doğrular nitelikte. Geçmişte tarımda destekleme alımları yapan, çiftçiye kredi sağlayan devlet, bu dönemde özel sektörün tarımın farklı alanlarına girmesi için gerekli yasal düzenlemeleri yapıyor; sosyal güvenlik sisteminin adım adım özelleştirilmesi yine kademeli olarak çıkarılan yasalar aracılığıyla gerçekleşiyor; enerji sektörü örneğinde gördüğümüz gibi özelleştirmeler yapılmadan devlet bu sektör için gerekli bütün altyapı yatırımlarını tamamlıyor. GATS ve MAI gibi uluslararası düzenlemeler de yine devlet aracılığıyla ülke içindeki hukuksal yapıya uyarlanıyor. Bu nedenle bu konularda sayı içindeki yazılar, devletin "ortadan kalktığı" ya da "rolünün azaldığı"

düşüncesi yerine devletin "rolünün değiştiği" önermesinin daha anlamlı olduğunun bir kez daha altını çiziyorlar. Sayı başlığımıza da taşıdığımız "Yeniden Düzenleme" ifadesinin de gösterdiği gibi gerçekte devletin düzenleyici işlevi ortadan kalkmıyor, devlet pek çok alanda yeni düzenlemeler yapıyor. James Petras'ın dediği gibi devlet yapısal uyum politikalarından esnek çalışma biçimlerinin yaygınlaştırılmasına pek çok alanda hâlâ merkezi bir öneme sahip.

Kamu hizmetleri devletin rolünün değiştiğini göstermesi, hem de emekçi sınıfları çok ciddi bir biçimde etkileyen ve etkileyecek alanlardan biri olması açısından büyük önem taşıyor. Sağlık sektörü bu bağlamdaki örneklerden sadece biri. Ata Soyer, yazısında sağlık hizmetlerine ayrılan payın nasıl azaltıldığını, bunun yerine devlet harcamalarının nasıl sermayeye kaynak aktarım mekanizması olarak çalıştığını gösteriyor. Yine özelleştirmeler aracılığıyla kamu hizmetleri, Tülay Arın'ın da belirttiği gibi (1994) metalaşıyor. Enerji sektöründeki özelleştirmeleri anlatan Faruk Ataay, doğal tekel olarak kamu kurumlarının sağladığı enerji hizmetinin nasıl piyasaya açıldığını, ancak söylemin aksine serbest rekabet yerine tekellerin piyasaya hâkim olduğunu gösteriyor. Kamu hizmetlerinin daha da fazla aşındırılacağının işaretini ise Selime Güzelsarı'nın yazısında, hizmet ticaretinin serbestleştirilmesini sağlayan uluslararası bir anlaşma olan GATS'ın Türkiye'deki kamu hizmetlerine olan etkilerine değindiği yazısında görmek mümkün. GATS, eğitim ve sağlık hizmetlerini de kapsayacak şekilde kamu hizmeti alanını yabancı sermayeye açarken Türkiye de verdiği bağlayıcı sözlerle bu anlaşmaya dahil oluyor. İlginç bir biçimde yeni hazırlanan Kamu Yönetimi Temel Kanunu Tasarısı'nın 3. maddesinde kamu yönetiminin temel ilkeleri anlatılırken "Kamu kurum ve kuruluşları piyasada rekabet şartları içinde üretilen mal ve hizmetleri haksız rekabet oluşturacak şekilde üretemez. Bu ilkeye aykırılık teşkil eden bütün birimler tasfiye edilir ve yenileri kurulamaz." ifadesi yer alıyor.

Tartıştığımız bir başka önemli nokta, neoliberal politikaların uygulanmasında iç ve dış faktörlerin etkisini nasıl ele alacağımız

oldu. Yapılan güncel analizlerde gözlemlenebilecek, devleti uluslararası sermayenin ve onun IMF, Dünya Bankası gibi kurumlarının basit bir nesnesi olarak algılama eğilimine karşı, devleti sadece dış aktörlerin baskısıyla değil, kendi toplumsal formasyonundaki sınıf ilişkilerinin etkisiyle de dönüştüğü argümanı, önemli bir çıkış noktası oldu. Mali sektör, tarım, sağlık ve enerji sektörleri üzerine olan yazılar ülke içindeki bazı sermaye gruplarının nasıl sürecin önemli aktörleri olduklarını gösteriyorlar. Örneğin tarım alanında yerli sermaye gruplarının tek başlarına ya da yabancı ortaklarıyla üretim, dağıtım ve pazarlama alanlarına yatırım yaptıklarını ve son reformların da bu grupların tekelleşme eğilimlerini güçlendireceğini açıkça görebiliyoruz. Ayrıca hizmet ticaretinin serbestleştirilmesi ya da finansal liberalleşme uluslararası sermeyenin yanı sıra dünya ekonomisiyle bütünleşmenin koşullarını sağlayan ve bu şekilde kendi ayakta kalma stratejilerini de yeniden üretebilen yerli sermaye gruplarının da talebi haline gelebiliyor. Bu bağlamda Zafer Yılmaz'ın, iç-dış gerilimini aşmanın yollarını arayan yazısında Poulantzas'dan hareketle yabancı sermaye yatırımlarının dışsal bir faktör olarak değil, ülke içi sınıf ilişkilerinde ifadesini bulan bir iktidar ilişkisi olduğunu Türkiye bağlamında göstermesi iyi bir örnek oluşturuyor. Yılmaz, ayrıca sermaye içi çelişkilerin sürecin yönüne olan etkisine dikkat çekiyor.

Devleti sınıfların üstünde ve toplumdan ayrıksı bir aktör olarak değil de toplumsal ilişkilerin dolayımında tanımlandığı zaman neoliberal politikalarla sınıf ilişkilerinin dönüşümü arasındaki ilişkiyi analiz etmek ve bu bağlamda devletin rolünü kavramak da mümkün oluyor. Neoliberal politikaların sınıflar açısından bir anlamı da, Werner Bonefeld'in terimlerini uyarlarsak, sınıfların parçalanarak "mülk sahibi", "borsa yatırımcısı", "özel sağlık sigortası sahibi" olarak yeniden kurulma süreci olarak tanımlanabilir.* Devlet sınıf aidiyetlerinin parçalanmasında ak-

* Sınıf ilişkilerinin parçalanma sürecini İngiltere'deki örneklerle açıklayan bir çalışma için bkz. Bonefeld (1993). Bonefeld burada özelleştirmelerin nasıl bireysel hissedarlığı özel vergi indirimleriyle teşvik ettiğini (1979'da 3 milyon olan kişisel hissedar sayısı 1987'de 9 milyona çıkmıştır); 1980 *Ev Sahibi Olma Kanunu* ile işçilere oturdukları evleri özel taksit ve kredi imkânlarıyla satarak onların hem "mülk sahibi" hem de "borçlu" durumuna düşürüldüğünü anlatır.

tif bir rol üstleniyor. Sosyal güvenlik sisteminin özelleştirilmesi önceleri sosyal güvenlik hakkını sınıfsal mücadelesiyle kazanmış vatandaşları borsadaki emeklilik fonlarının iniş ve çıkışlarını takip eden, mülkiyet duygusuna sahip, bireysel yatırımcıya dönüştürme stratejisi olarak düşünülebilir. Böylelikle sosyal güvenliğin özelleşmesi sadece sosyal güvenlik hakkının yok edilerek bu kârlı alanı sermayeye açmakla kalmıyor, aynı zamanda insanları piyasa mekanizmasına daha fazla tabi kılarak, onları kısmen de olsa varolan sisteme entegre etmeye, bir nevi rızalarını sağlamaya çalışıyor. Yiğit Karahanoğulları'nın hegemonya projelerini ele aldığı yazısında da hegemonyanın kurulması için bu tarz bir rızanın oluşumundan söz ediliyor.

Ancak neoliberalizmin hegemonyası bir kere olup bitmiş bir şey değil; zira neoliberal politikalar sürekli olarak, Zafer Yılmaz'ın da belirttiği gibi, kazananlar ve kaybedenler ayrımını keskinleştirdiği ve sınıf çelişkilerini derinleştirdiği ölçüde toplumsal gerilimlere de çok yatkın bir zemin yaratıyorlar: Tarım politikalarında 2000'li yıllarda yaşanan reformlar sadece özel sektörün ve sermayenin tarım alanına hâkim olmasını sağlamakla kalmıyor, küçük üreticiliği tasfiye ederek sözleşmeli üretim aracılığıyla üreticiyi şirket karşısında çok daha çaresiz, yalnız ve pazarlık gücü az bir duruma getiriyor. Önceden de örgütsüz olan küçük üreticiler, yoksul köylüler ve tarım işçileri için bu durum, Kendir'in de belirttiği gibi, kuşkusuz daha fazla yalnızlaşmayı ve kaçınılmaz göç sonucunu getirecek. Yine kamu hizmetlerinin özelleştirilmeleri bir yandan işsizliği arttırırken diğer yandan da sadece piyasa fiyatını veren kişilerin bu hizmetlerden yararlanmasını sağlayacak. Yeni Kamu Personel Rejimi Reformu da bu süreci destekleyerek memurları sözleşmeli personel haline getirecek. Performansa dayalı ücret, toplam kalite yönetimi gibi uygulamalar; şu anda bile memur, işçi ve sözleşmeli şirket personelini birarada çalıştıran kamu sektöründeki çalışanları kendi içlerinde bölecek, sendikal örgütlenmeyi de olumsuz yönde etkileyecek. Öte yandan emek ilişkileri açısından Ataay'ın enerji sektörü örneği üzerinden anlattığı, altyapı hizmetlerinin farklı aşamalara bölünme sürecinin (üretim-dağıtım-iletim) ve Yeni İş

Yasası Tasarısı'nın çok çeşitli sayıda iş tanımı yapmasının da benzer bir parçalama etkisini getirdiği söylenebilir.

Kuşkusuz burjuvazinin stratejileri tek yönlü değildir. Bu sayıda doğrudan incelemesek de emek mücadelelerinin niteliği ve yönü sürecin nasıl gideceğini belirleyen en önemli faktörlerden biridir. Günümüzde yukarıda örnekleri verilen neoliberal burjuva stratejilerine karşı bütünlüklü bir mücadelenin gerekliliği daha fazla kendini hissettiriyor. Bu noktada mücadeleyi devlet ve toplum arasında koymamak; devleti de bir mücadele alanı olarak kavramak önem kazanıyor. Demet Dinler'in yazısında söz ettiği şekliyle devlet, sınıflar arası mücadelenin alanı olarak kavranırsa özelleştirmelere, bütçeden sermayeye kaynak aktarılmasına, Kamu Reformu Yasası Tasarısı'na sınıfsal açıdan karşı çıkmak bir anlam kazanıyor. Ancak bu, devletin, kapitalist ilişkilerin bir fetişleştirilmiş bir biçimi olduğu sürece karşı çıkılması gereken bir biçim olduğu gerçeğini değiştirmiyor. Bu konuda John Holloway'in sayımızda yer alan yazısı sınıf stratejilerini nasıl düşünmemiz gerektiği konusunda önemli ipuçları veriyor.

Sayıda doğrudan ele almadığımız ama bazı yazılarda bir tema olarak karşımıza çıkan bir kavram da yoksulluk. Sosyal haklar yerine yoksullukla başa çıkabilme stratejisi farklı alanlarda açık bir tercih olarak kendini gösteriyor. Tarımda varolan destekleme sistemi yerine doğrudan gelir desteği sistemi uygulamasına geçilmesi, yoksul çiftçileri hedef kitlesi olarak seçiyor. Bu sistemin sosyal güvenlik alanındaki karşılığı sosyal yardım projeleri. Bu projeler adım adım sosyal güvenlik sisteminin yerine geçerek bu sistemin de özelleştirilmesinde işlevsel bir öneme sahip. Murat Özveri'nin yazısında da gösterdiği gibi işçi sınıfı mücadeleleriyle kazanılmış bir hak olarak sosyal güvenlik yerine bir ihsan olarak sosyal yardım anlayışı yerleşmeye başlıyor. Çok ciddi toplumsal dönüşümlerin yaşandığı bir dönemde her iki alandaki yeni uygulamaların destekleyicisi Dünya Bankası, bu tarz yardım programlarının, istikrar programının dışladığı toplumsal kesimlerin tepkilerini azaltmasını bekliyor.

Devletin yeniden yapılandırılması tartışmalarında bir başka önemli eksen de siyaset/ekonomi ayrışması. Siyaset ve ekonomi ayrışması kapitalizme özgü, tarihsel olarak kurulmuş bir ayrım. Ancak bu ayrışma tarihsel olarak yeniden üretilmek zorunda olduğu için bu ayrımın aldığı biçim farklı tarihsel dönemlerdeki sınıf ilişkilerine göre yeniden düzenleniyor (bkz. Holloway ve Picciotto, 1978). 1980'lerde siyaset/ekonomi ayrışmasının bu anlamda nasıl bir biçim aldığı sorduğumuz önemli sorulardan biri oldu. 1980'ler boyunca neoliberal politikaların meşrulaştırılması için Keynesçi devletin otoriter bir yapıya sahip olduğu, ekonomiye müdahale ederek piyasanın işleyişini bozduğu, aynı zamanda da birey özgürlüklerini elinden aldığı hâkim bir görüş haline getirilmeye çalışıldı. Siyasetin teknikleştirilmesinin ve devletin ekonomiye müdahale etmemesinin gerekliliği bir çözüm önerisi olarak sunuldu. Bu önerinin meşrulaştırılması ideolojik ve kültürel pratikleri de içerecek şekilde gerçekleşti. Yücel Demirer ve Özgür Orhangazi'nin yazıları Kemal Derviş'in Türkiye'ye getirilmesinin siyasetin teknokratlarca yönetilmesi argümanının desteklenmesinde, Turgut Özal'ın söyleminde de olduğu gibi, nasıl bir rol oynadığını anlatıyor.

Güncel olarak üst kurullar ve Merkez Bankası'nın özerkliği tartışması da bu bağlamda düşünülebilir. Sayı kapsamındaki yazılarda bu kurulların işleyiş şekli ayrıntılı bir şekilde anlatırken Peter Burnham'ın yazısı bu bağımsız düzenleyici otoritelerin ardındaki dinamikleri açıklamaya çalışıyor. Üst kurulların meşru kılınması için sunulan temel argüman, ekonomi yönetimini popülizmden arındırma adına bu kurullara yetki devri yapıldığı yönünde. Böylelikle siyaset ve ekonominin içsel olarak ilişkili biçimler oluşunun üstü örtülmüş oluyor ve sorunların kaynağı, Demet Dinler'in yazısında gördüğümüz gibi, siyasete ya da güçlü devlete atfediliyor ve bu da uygulanan politikaların sınıf karakterini örtmeyi kolaylaştırıyor.

Öte yandan, düzenleyici kurulların, politikaların belirlenme sürecinde özel sektör, bürokrasi ve sivil toplum kuruluşlarının katılımını öngören yönetişim paradigmasına da uygun olacağı söy-

leniyor. Hem yeni Kamu Yönetimi Temel Kanunu Tasarısı'nda hem de TÜSİAD'ın yayınında kamu yönetiminin işleyiş ilkeleri olarak benimsenen şeffaflık, katılımcılık, hesapverebilirlik ilkeleri de yönetişim paradigmasının temel öğeleri. Oysa, Birgül Ayman Güler'in yazısında gördüğümüz gibi, yönetişim, özünde sermayenin iktidarının daha fazla sağlamlaşması anlamına geliyor.

Üst kurulların oluşturulması ve bürokrasinin yeniden yapılandırılması gibi gelişmeler, devletin, değişimin hem nesnesi hem de öznesi haline geldiğini gösteriyor. Devlet aracılığıyla reformlar uygulanırken bir yandan da devletin kurumsal yapısı da, toplumsal ilişkilerin dönüşümü dolayımında değişiyor. Tarık Şengül'ün yerel devlet üzerine yürüttüğü tartışma, bize merkezi ve yerel devlet arasındaki ilişkinin nasıl kavranması gerektiğine dair önemli ipuçları sunarken, yerel olana kendiliğinden demokratik ve katılımcı bir anlam atfetmenin sakıncalarını da gösteriyor.

Sayımızın başlığını 1980'lerle sınırlandırmıştık; ancak sunduğumuz yazılar olabildiğince güncel gelişmeleri de ele almaya çalıştı. Yazılardan çıkan ortak bir nokta; neoliberal politikalar 1980'ler başından itibaren adım adım gündeme gelmeye başlasa da en radikal dönüşümlerin 1999'da imzalanan istikrar programıyla yürürlüğe konmasıdır. Tütün ve şeker yasaları, sosyal güvenlik yasası, üst kurulların oluşma sürecinin yasal temelleri 1999 sonrasının uygulamaları olarak ortaya çıktı. Bu uygulamalar kuşkusuz önceki dönemle bir süreklilik ilişkisi içinde düşünülmelidir.

İlginç olan bir nokta da, son 25 yılık bir süreçte neoliberal söylemin kendi içinde geçirdiği değişimlerdir. Devletin kesinlikle müdahale etmemesi gerektiği söyleminden etkin ve düzenleyici devlet söylemine geçilmesi, yönetişim paradigmasının yüceltilmesi, Dünya Bankası'nın *World Development Report*'un (1997) konusunu devletin rolüne ayırması aslında değişen koşullara söylemin de kendisini uyarladığını gösteriyor. Bu bağlamda Sonay Bayramoğlu'nun OECD Raporu incelemesinde

devlete nasıl roller biçildiğini daha iyi görmek mümkün. OECD raporunda sözedilen piyasa aksaklıkları (*market failures*) ve düzenleyici reformlar TÜSİAD'ın da kamu reformu projesinde de yer buluyor. TÜSİAD, (2002) "günümüzde büyük-devlet-küçük devlet tartışmaları, en az müdahaleyle etkili denetleme ve düzenleme yapan devlet anlayışına doğru yönelmiştir" diyerek bu yapının piyasa aksamalarını aşmakta da gerekli olduğunu savunuyor.

Sayı kapsamında yaptığımız çalışmalardan çıkan son bir sonuç da, DPT'nin Kalkınma Planları'nın, hükümet programlarının, Dünya Bankası ve IMF'ye verilen niyet mektuplarının ve bu kurumların kendi belgelerinin, DTÖ anlaşmalarının, Avrupa Birliği belgelerinin, TÜSİAD gibi sermaye gruplarının yayınlarının bütünsel bir analizinin gerekliliği oldu. Sayıdaki yazıların çoğunun bu belgelerin bir ya da bir kaçını referans noktası olarak alması bunun göstergesi.

Sayı içindeki yazılara sırasıyla bakarsak, ilk yazılarda devletin güncel tartışmalarda kavranış tarzına yönelik eleştirileri ve nasıl kavranması gerektiğine dair öneri ve ipuçlarını bulmak mümkün. Demet Dinler'in yazısı Türkiye'deki devlet/toplum ilişkisini inceleyen çalışmalarda "güçlü devlet geleneği" tezinin nasıl hakim bir yaklaşım olduğunu belirtiyor. Dinler, bu tezin yöntemsel ve politik sorunlarını irdeleyerek sol bir siyasi proje için bu yaklaşımın hâkimiyetini kırma gerekliliğinin altını çiziyor. Zafer Yılmaz'ın yazısı ise, bu eleştiriden hareketle bize devlet-hâkim sınıflar ilişkisini nasıl kavrayabileceğimize dair bir alternatif çerçeve için hangi soruların sorulması gerektiğini araştırıyor. Yılmaz, küreselleşme/devlet tartışmalarında devletin ya bir özne ya da bir nesne olarak görüldüğünü; oysa devletin bir ilişki olarak düşünülmesi gerektiğini, Poulantzas'a referansla anlatıyor. Buradan yola çıkarak, günümüz Türkiye'sinde yerel ve uluslararası sermaye arasındaki özgül eklemleniş biçimini, analizinin çıkış noktası olarak belirliyor. Yazıda sorulan sorular içinden geçtiğimiz döneme dair hâla yapılmayı bekleyen analizlerin önünü açmayı hedefliyor.

Birgül Ayman Güler'in yazısı, çok güncel ve popüler bir kavram olan yönetişim kavramının kökenlerini, hangi koşullarda kimler tarafından önerildiğini ve nasıl bir devlet/toplum ilişkisi modeli olarak sunulduğunu anlatırken; demokrasi, katılımcılık, şeffaflık gibi ilkelerin aslında eşitsiz iktidar ilişkilerinden bağımsız olmadığını anlatıyor. Bu bağlamda yönetişim mekanizmasının hem emek güçlerinin mücadele olanaklarını kısıtladığı hem de sermayenin lehine sınıf ilişkilerini yeniden düzenlediği sonucuna varıyor.

Sonraki iki yazı, sürecin uluslararası bağlamına yönelik olarak, neoliberal dönemde Dünya Bankası ve IMF dışında iki önemli uluslararası aktör olan DTÖ ve OECD'nin önerdiği politikaları inceliyorlar. Bunlardan ilki Selime Güzelsarı'nın "küreselleşmenin anayasası" olarak tanımlanan GATS anlaşmasının özelliklerini, emek/sermaye ilişkilerine ve mücadelesine olan etkisini incelediği yazısı. GATS'ın ülkeler arasında karşılıklılık ilkesi söyleminin aksine aslında nasıl bir bağımlılık ilişkisine dayandığını anlatan Güzelsarı, tam da içinden geçmekte olduğumuz bir süreç olduğu için zor olan bir çabayı, GATS anlaşmasına uyum sürecinin kamu hizmetleri açısından ne gibi sorunlar yaratacağını öngören ayrıntılı bir analiz yapma çabasını, Türkiye'ye de referansla gerçekleştiriyor. Sonay Bayramoğlu ise, OECD'nin Türkiye raporunda önerilen düzenleyici reform programının bir analizini yaparak bu raporda devlet-piyasa ilişkisinin nasıl düzenlendiğini anlatıyor. Böylelikle Türkiye'de çok güncel olan kamu reformu tartışmalarına, uluslararası düzlemdeki önerilerin analiziyle katkıda bulunmuş oluyor.

Peter Burnham'ın yazısı, bu sayıda Türkiye bağlamında tartıştığımız temaların İngiltere örneğinde nasıl karşılık bulduğunu anlatıyor. Burnham'ın yazısı, Türkiye ve İngiltere arasında farklılıklar bulunsa da, bir yandan devletin küreselleşme sürecinde nasıl kavranması gerektiğine dair sunduğu kuramsal çerçeveyle, diğer yandan da ekonomi politikalarının devlet/piyasa ikiliğinin ötesine geçilerek tartışılmasını önermesi ve ekonomi yönetimindeki dönüşümleri bir apolitikleştirme stratejisi olarak ta-

nımlamasıyla, Türkiye üzerine düşünmek isteyenlere de önemli ipuçları sağlar nitelikte.

Genel çerçeveye dair olan bu yazıları, somutta neoliberal politikaların nasıl gerçekleştiğini ele alan yazılar takip ediyor. Bunlardan ilki H. Tarık Şengül'ün Türkiye'de yerel devletin dönüşümünü ele aldığı yazısı. Yerel yönetim yazınına yapılmış çok değerli bir katkı olarak görülmesi gereken yazısında Şengül, bir yandan yerel devlete yönelik bütünlüklü bir kuramsal ve tarihsel çerçeve sunarken bir yandan da güncel olarak kamu yönetimi ve yerel yönetimler reformu önerilerinin Marksist bir çözümlemesini sunuyor.

Bu bölümdeki ikinci yazı, Faruk Ataay'ın enerji sektöründeki dönüşümleri, devletin yeniden yapılandırılması ve kamu-özel sektör ilişkisinin değişen biçimi bağlamında incelediği yazısı. Yazı, bir yandan enerji sektöründeki özelleştirmelerin hukuksal çerçevesindeki değişimi ele alırken bir yandan da bunun gerisindeki nedenleri tarihsel bir süreç içinde irdeliyor. Bu alanda yapılan ender nitelikte bütünlüklü ve kapsamlı bir çalışma olan yazıda, özelleştirmeyle birlikte enerji sektöründe serbest piyasa modeline geçileceğine yönelik argümanlar da çürütülüyor. Elektrik, doğalgaz ve petrol sektörlerini ayrı ayrı ele alan yazı farklı alanlardaki özelleştirme deneyimlerinin incelenmesi için de bir çerçeve sağlamış oluyor.

"Devletin Mali Krizleri" başlıklı yazısında siyaset ve ekonomi analizini birarada yapmanın önemine dikkat çeken Yiğit Karahanoğulları, Türkiye'de 1963 sonrası dönemi hegemonya projesi ve devletin mali krizi kavramlarıyla üç ayrı birikim rejimine ayırarak bir dönemleme yapıyor. Finansal birikim rejimi olarak tanımladığı 1990'lar üzerine odaklanan yazar, bu dönemde devletin rolünü.ve yaşanan mali krizlerin arkasındaki nedenleri inceliyor.

Tarım, sağlık ve sosyal güvenlik alanları üzerine olan yazıların hepsi 1980'lerden beri neoliberal politikaların uygulandığını ve bu alanlarda devlet kaynaklarının üretici ve çalışanlara değil,

sermayeye aktarıldığının altını çiziyor. Hülya Kendir, yerel ve uluslararası sermayenin tarım alanına girişini ve destekleme politikalarının yerini yapısal uyum politikalarına bırakış sürecini ele alıyor. Sağlıkta özelleştirme sürecini inceleyen Ata Soyer, 1980'den günümüze sektörde egemen olan neoliberal politikalara toplu bir bakış yaparken, sürecin ortaya çıkardığı temel sorunlara dikkat çekiyor. Murat Özveri, sosyal güvenlikte bireysel emeklilik gibi uygulamaların özelleştirme sürecinin parçası olduğunu gösteriyor. Her üç yazıda da Dünya Bankası önemli bir aktör olarak öne çıkıyor: Tarımsal projelerde, sağlık projelerinde ve sosyal yardım projelerinde.

Yücel Demirer ile Özgür Orhangazi'nin ortak yazısı, ele aldığımız neoliberal politikaların hegemonyasını kurması ve sorgulanmaması için kültürel ve ideolojik pratiklerin önemini Kemal Derviş'in bir mit olarak yaratılma süreci üzerinden göstermeye çalışıyorlar. Sonuç olarak başarısızlığa uğrasa da, Kemal Derviş'in mitleştirilmesinin yerli ve uluslararası sermayenin ortak çıkarı için işlevsel olduğunu belirtiyorlar.

Sayıdaki son üç yazı kuramsal açıdan bir devlet tartışması yürütüyorlar. Bunlardan ilki Attila Güney'in ülkemizde de tanınan ama kapsamlı bir eleştirisi pek yapılmamış olan -bu nedenle de önemli bir katkı olarak görülebilecek- Bob Jessop'un devlet kuramını değerlendirdiği yazısı. Güney'in temel argümanı Jessop'un siyaset ve ekonomi ikiliğini ve yapısalcılığın bazı problemlerini aşamadığı yönünde.

Çevirilerden oluşan diğer iki yazıdan ilki, Simon Clarke'ın editörlüğünü yaptığı *State Debate* başlıklı kitabın aynı yazar tarafından kaleme alınmış giriş yazısı. Bu sayıda sadece bir bölümüne yer ayırabildiğimiz yazının devamını gelecek sayımızda yayımlayacağız. Bu bölümde Clarke, 1970'lerde ve 1980'lerde Marksistler arasında yapılmış devlet tartışmalarının bir özetini sunuyor. Kendisi de bu tartışmaların içinde yer almış olan Clarke, kitaplarının çok azı Türkçeye kazandırılmış bu Marksistlerin görüşlerini hem tanıtıyor hem de onlarla eleştirel bir diyaloğa ve tartışmaya giriyor. Söz konusu devlet tartışmalarının önde

gelen isimlerinden biri ve Açık Marksizm ekolünün temsilcilerinden olan John Holloway'in aynı derlemede yer alan "Devlet ve Gündelik Mücadele" başlıklı yazısı bir diğer çevirimiz. Holloway sınıf örgütlenmesine engel olmak isteyen sermayeye karşı emeğin gündelik mücadelesinin öneminin altını çiziyor.

Son olarak Porto Alegre'de düzenlenen Üçüncü Dünya Sosyal Forumu'na Türkiye'den katılan heyetin katılımcılarından Cem Somel ile Gökhan Atılgan'ın izlenimlerini kendilerine özgü bir üslûpla anlattıkları yazıları var. Bu değerlendirme yazısı, Türkiye ile koşut olarak tüm dünyada uygulanan neoliberal politikalara hep birlikte karşı çıkmak için Brezilya'da toplanan, dünyanın dört bir yanından gelen insanların sesini dergimize taşıyor.

Kaynakça:

Arın, T. (1994) "Altyapı Hizmetlerinde Teknolojik Değişme, Özel Sermaye ve Metalaşma Biçimleri", *Toplum ve Ekonomi*, 6.

Bonefeld, W. (1993) *The Recomposition of the British State during the 1980's*, England: Dartmouth.

Holloway, J. ve S. Piccotto (1978) *State and Capital: A Marxist Debate*, Londra: Edward Arnold.

Petras, J. (2002) *Küreselleşme ve Direniş*, Çev: A. Ekber, C. Aşkın, Ç. Arın, İstanbul: Cosmopolitik Kitaplığı.

Kamu Yönetimi Temel Kanunu Tasarısı

TÜSİAD (2002) *Kamu Reformu Projesi*, TÜSİAD Görüşleri Dizisi, 9, *www.tusiad.org.tr*.

Praksis 9 | Sayfa: 17 - 54

Türkiye'de Güçlü Devlet Geleneği Tezinin Eleştirisi

Demet Dinler

Giriş

Türkiye'de yaşanan siyasi, ekonomik ve toplumsal problemleri Osmanlı'dan miras aldığımız güçlü devlet geleneğine atfetmek sıkça başvurulan bir yol. Buna göre Osmanlı'dan bugüne baskıcı devlet her konuda tepeden reformlar gerçekleştirmeye çalışmış, toplumu Batılılaştırmaya uğraşmış, toplumsal alanda mutlak hâkimiyetini kurmuştur. Buna karşılık toplum bu baskıcı devlet geleneği karşısında Avrupa'da olduğu şekliyle "toplum" olamamış; kendi taleplerini ifade edememiş; kendisi de devlet geleneğini sürdüren, yeniden üreten bir topluluktan ibaret kalmıştır. Gerçekten de gündelik yaşam pratiklerimiz, konuşmalarımız, televizyon haberleri ve gazete sayfaları bunu doğrulayacak pek çok örnekle doludur: TÜSİAD ekonominin iyi işlememesinden dolayı devleti ya da siyaseti sorumlu tutar[1], deprem gibi bir felâketin ardından sivil toplum kuruluşları âciz düşen devlete alternatif olarak gösterilir. Böylece demokratik hak ve özgürlüklerin önünde bir engel teşkil eden devlete karşı çıkmak en önemli muhalefet ekseni haline getirilir.

Böylesine bir bakış açısının hem politik hem de teorik alanda geniş kesimlerce paylaşılması kuşkusuz birdenbire olmuş bir şey değildir. Bu düşünme biçimini Türkiye tarihi çalışmalarına damgasını vuran ve devlet/toplum ikiliğini merkeze alan bir yaklaşımın hegemonikleşmesi mümkün kılmıştır. Alternatif düşünme biçimlerinin önünü tıkayan bu yaklaşım aslında meşrulaştırdığı iktidar ilişkilerinin daha fazla güçlenmesini sağladığı ölçüde gündelik yaşama sızmıştır. Bu yazı söz konusu yaklaşımı ele alıp, beslendiği kaynakları, kuramsal ön-

1 "Son dönemde tüm ekonomiyi olumsuz etkileyen mali piyasalardaki dalgalanmanın temel nedeni siyasi belirsizliktir" cümlesi TÜSİAD'ın siyasetin ekonomi üzerindeki olumsuz etkisini sık sık vurguladığı ifadelerden sadece birisidir. Bkz. TÜSİAD (2002).

cüllerini, temel argümanlarını ve politik sonuçlarını tartışmayı hedefliyor. Elbette sadece akademide değil, toplumsal yaşamın her alanında kendini gösteren bu anlayışın kırılması yalnızca teorik düzeyde yapılabilecek bir şey değil. Zira Bryan Turner'ın (1984) oryantalizm bağlamında belirttiği gibi, bilgi üzerine yapılan mücadele iktidar mücadelesinden bağımsız düşünülemez. Ama hegemonikleşen bir yaklaşımın eleştirisi, böylesi bir mücadelenin terimlerinin daha doğru konulmasına yardımcı olabilir.

Ele alacağımız yaklaşımın yöntemsel bir bütünlüğü olduğunu söylemek güç. Tersine hem beslendiği kaynaklar açısından hem de ele alacağım yazarlar açısından bir çeşitlilikten sözetmek daha doğru. Ancak yazının temel kaygısı Türkiye analizlerinde tarihsel dönemler farklılaşsa da benzer problemlerin kendini tekrarladığını göstermek olduğu için, belli ayrılık noktalarını soyutlayarak genel bir eğilimi ortaya çıkarmaya çalışmak anlamlı gözüküyor. Diğer bir deyişle Metin Heper, Şerif Mardin, Ayşe Buğra, Ziya Öniş, Ahmet İnsel, Çağlar Keyder gibi geniş bir yelpazedeki yazarları bu genel eğilim çerçevesinde beraber düşünmenin yöntemsel açıdan olanaklılığı yazının çıkış noktasını oluşturuyor.[2] Bu olanağı kullanmanın pratik bir gereği de var: Eğer yukarıda örneklendirdiğim devlet/toplum ikiliğinin kullanılış biçiminin alternatif düşünme biçimlerinin önünü tıkadığını düşünülüyorsa, genelleştirilmiş bir eğilime karşı çıkmak sözkonusu ikiliğin egemenliğini kırmayı kolaylaştıracaktır.

Yazıda öncelikle Türkiye tarihini Batı tipi bir modelden ayırdetmek ve onun kendine haslığını, özgüllüğünü göstermek için analitik bir araç olarak kullanılan "güçlü devlet geleneği"nden ne anlaşıldığı özetlenmeye çalışılacak. "Devlet geleneği" kavramı tek bir yöntemsel pozisyonun ayırdedici niteliği olmasa da yapılacak yöntemsel tartışma açısından anahtar bir işlev görmektedir. Bu anlamda hangi yöntemsel temellerin devlet geleneği kavramına toplumsal değişme açısından açıklayıcı bir rol atfettiği temel odak noktamız olacak. Daha sonra Osmanlı devletine ve Türkiye'ye geçiş sürecine dair geliştirilen argümanlar Webercilik, Modernleşme Okulu ve Devlet-merkezcilik gibi yaklaşımların etkileriyle beraber tartışılacak. Yazının amacı ayrıntılı tarihsel analizlerin üzerinde durmak olmadığı için, devlet/burjuvazi, devlet/iktisadi alan, devlet/toplum, merkez/çevre gibi bir dizi ikilik temel sorun alanları olarak ele alınacak. En sonunda, günümüzde de söz konusu yaklaşımın sürekliliğini vurgulamak için kritik bir öneme sahip olan 1980'lerde devlet/toplum ilişkisi üzerinde du-

2 Bu yazarlar ele aldığımız yaklaşımı farklı alanlarda kullanan sosyal bilimciler. Metin Heper bürokrasi ve devletin yapısı üzerine yoğunlaşırken, Ziya Öniş 1980'lerde Türkiye ekonomisinde devletin rolünü inceliyor. Ayşe Buğra devlet-işadamı ilişkilerini, Çağlar Keyder ise devlet-sınıf ilişkilerini analizini yaparken tartıştığım yaklaşımı kullanıyor. Ancak bu yazarların çalışmaları bu konularla da sınırlı değil. Ben burada sadece yazıya konu olan tezlerin en çarpıcı bir biçimde kendini gösterdiği kitap ve makaleleri ele aldım (Bunların isimleri kaynakçada yer alıyor.) Bütün bu yazarların fikirlerinin ayrıntılı bir incelenmesi ise kuşkusuz bu yazının kapsamı dışında kalıyor.

rulacak. Tüm bu eleştirilerde alternatif bir bakış açısının gerekliliği savunulsa da bütünlüklü bir alternatif sunmak yazının kapsamı dışında kalıyor. Bu nedenle eleştiriler daha doğru sorular sorabilmek için bazı ipuçları yakalamakla kendini sınırlandıracak. Toplumsal gerçekliğin bütünlüklü kavranamamasının nasıl so hareket için yanlış politik sonuçlara yol açtığı ise yazının sonuç bölümünü oluşturacak.

1. Osmanlı Mirasını Açıklayan Bir Kavram Olarak Patrimonyal Devletin Kullanılması

Güçlü devlet geleneğini anlamada patrimonyal devlet kavramı kilit bir rol oynamaktadır. Patrimonyal devlet hem Osmanlı devletini tanımlama aracı olarak, hem de Cumhuriyet dönemindeki devletin Osmanlı devletiyle olan sürekliliğini gösterme aracı olarak kullanılır. Patrimonyal devlet kavramı, Max Weber'in geliştirdiği ideal tiplerden biridir. İdeal tip Weber açısından gerçekliği anlamamızı kolaylaştıracak bir soyutlamadır. Gerçekliğin karakteristik bir yanının vurgulanması yoluyla elde edilen analitik araçlar olan ideal-tipler (Weber, 1949:90) birebir gerçekliği yansıtmazlar. Ancak ampirik alanın bilgisine ulaşmak için, seçtiğimiz olgunun inşa ettiğimiz ideal-tiplere ne kadar uyup uymadığına bakmak bir zorunluluktur.[3] Sosyal bilimlerin temel amacı "kültürel olarak anlamlı ve biricik" olan olguları bularak onların nasıl olup da meydana geldiğini araştırmak olmalıdır.[4] Patrimonyalizm de bu bağlamda düşünülmesi gereken bir kavramdır.

Weber'e dayanarak Osmanlı'nın patrimonyal bir devlet olduğunu ileri süren Halil İnalcık'a göre Patrimonyalizm, hükümdarın askeri ve yönetsel örgütlenmeyi kendi kişisel aracı haline getirmesidir (İnalcık, 199?: 49).[5] Yönetsel düzeyde patrimonyal devlet hükümdarın mutlak hâkimiyetine dayanır; devlet kademeleri ise hükümdarın kişisel tercihi doğrultusunda dağıtılır. Hiçbir kademe ya da ünvan, padişahın berat denilen mührü olmaksızın verilemez (İnalcık, :53). Bu da devlet memurlarını hükümdara bağımlı kılar; çünkü onun hükmü kendi pozisyonlarının devamını sağlayan tek şeydir. Patrimonyal devlet analizine katılan bir diğer yazar olan Ahmet İnsel'in de deyişiyle Osmanlı devlet adamlarının Osmanlı hanedanını yüzyıllar boyunca safdışı bırakamamaları, böyle bir girişimde bulundukları takdirde kendileri de safdışı kalacaklarından, yani kendi meşruiyet zeminleri de ortadan kalkacağı içindir (İnsel, 1996: 82).

Fatih Sultan Mehmet'in iktidarı belli kademelere gelme yol-

3 Bir yandan pozitivizme karşı çıkarak gerçekliğin insanın onu algılayış biçiminden bağımsız düşünülemeyeceğine inanan, öte yandan ise gerçekliği kişilerin öznel fikirlerinden ibaret olarak görmeyen Weber, ideal tipler aracılığıyla, "içinden geçtiğimiz ampirik gerçekliğin kültürel biricikliğinin" analizini yapmayı hedeflemektedir (Weber, 1949: 72).

4 Weber'in temel problemi Batı'da kapitalizmin ortaya çıkışının biricikliğinin koşullarını ve özelliklerini araştırmaktır. Ancak tam da bu yaklaşımı, kendisini takip edenlerin Doğu'yu da Batı'da olmayanlar üzerinden okumalarının önünü açmıştır.

5 Gerçekte Weber patrimonyalizm kavramını genel anlamıyla bir krallık hanedanının doğrudan uzantısı olarak örgütlenmiş tüm devletler için kullanıyordu. Doğu'da bu patrimonyalizm-sultanizm Batı'da ise patrimonyalizm-feodalizm biçimini alıyordu (bkz. Mardin, 1998: 60). Ancak siyaset bilimciler Osmanlı'yı ayırdedici bir özellik olarak patrimonyal terimini kullanmışlardır.

larının daha formel kurallarla belirlendiği bir yönetsel düzen kursa da, memurların görevlerinde kalması otoriteye mutlak bir bağlılığı gerektirdiği için, Batı'daki kişisel ilişki ve çıkarları kesinlikle dışlayan bir bürokrasiye dönüşüm gerçekleşememiştir (İnalcık, 199?:56). Hükümdara bağlılığın en önemli meziyet sayıldığı bir kurumda mesleki eğitim almış olma ve uzmanlaşma Batıdakinin aksine memur olmanın ön koşulu değildir. İleride Osmanlı'dan Türkiye'ye geçiş döneminde başat rolü oynayanlar, kendilerini devletin çıkarlarıyla özdeşleştirerek özerk ve güçlü bir grup haline gelen bürokratlar olacaktır. Değişimi yönlendirecek olanların, yine Batıdaki gibi toplumsal gruplar değil, bu bürokratlar grubu olduğu söylenecektir.

Mülkiyet ilişkileri açısından patrimonyalizm, mülkiyetin mutlak olarak hükümdarın elinde toplanmasına ve devletin toplumsal ve ekonomik ilişkilerin belirleyicisi olmasına denk düşer. Bu anlamda Osmanlı son derece büyük bir mülk sahibi, geliriyse topladığı vergiler olarak düşünülür (İnsel, 1996: 62). Önce tımar sahipleri, sonra mültezimler toplanan verginin bölüştürülmesinde devletin küçük birer ortağından ibarettirler. Argümanı daha ileriye götürüp bu grupların devlet mülkünün parçası olduğunu ileri sürenler olsa da (İnsel, 1996: 64), genel kanı devletin diğer toplumsal gruplar üzerinde belirleyici olduğu yönündedir. Bu tespite aykırı düşebilecek durumlarda bile -19.yüzyılda güçlenen ayanlarla devlet arasındaki çatışmalar gibi- devlet kontrolü eline almayı bilmiştir (Mardin, 1995: 292). Ticaretle uğraşan kentlerde de devlet üretimin miktarını belirlemiş, Batı'daki gibi üretimin merkantilist yollarla sermaye birikimi gerçekleştirmesine izin vermemiştir. Devlet yöneticileri tüccarlara kayıtsız kalmış ve Batı'daki gibi tüccarlara özel olanaklar sunmamışlardır (Mardin, 1995: 287; 1969: 261)[6].

Osmanlı toplumsal yapısı küçük köylülük, devlet memuru konumundaki tımar sahipleri ve devlet yöneticileri arasında kurulmuş, patrimonyal çıkarların yeniden üretimine yönelik üçlü bir yapı olarak tarif edilir. Toplum ekonomik değil, bütünüyle bir "siyasal entite" olarak algılanır. Siyasal elitleri merkeze alan toplum statü gruplarından ve topluluklardan oluşur. Üretken sınıfların (köylüler) yarattığı değer ise -aynen kentlerdeki üretim gibi- sürekli tüketen bir patrimonyal devletin ihtiyaçlarına yöneliktir. Bu gruplar devlete bağımlıdırlar ve devleti desteklemek durumundadırlar (İnalcık 199?: 55; Sunar, 1974; Mardin, 1969: 269). Toprak sahipleri ise Batıdaki gibi özerklik kazanamamış ve gerçek bir aristokrat sınıf haline gelememişlerdir.

6 Bu noktada İnalcık İstanbul'un bir iktisadi faaliyet merkezi olarak yükselmesini, sürecin düz bir şekilde gitmediğini göstermek için kullanır; ancak bu tip aykırılıklar sürecin yönünü değiştirmemiştir. Daha sonra da belirteceğim gibi bu yaklaşım kendini değilleyen her olguya bir istisna ya da sapma olarak bakmaktadır.

Patrimonyalizm analizine sıkıca bağlı olan bir kavram çifti de "merkez-çevre"dir. Burada temel argüman devlet ve toplum arasında Batıdaki gibi uzlaşmaya dayalı yasal olarak zorunlu bir sözleşmenin hiçbir zaman gerçekleşmediği yönündedir (Mardin, 1995: 291; Heper, 1985; Sunar, 1974: 10). Batıda danışma, ittifak ve koordinasyon gibi kavramlar üzerinden açıklanabilecek devlet/toplum ilişkisi, Osmanlı'da merkezin çevre üzerindeki mutlak kontrolü ve denetimi şeklinde düzenlenmiştir (Sunar ve Sayarı, 1986:109). Osmanlı'da ne özerk kentler (İnsel, 1996: 73) ne de ara yapılar (*estate*, yerel meclisler) mevcuttur. Osmanlı'da yerel ve etnik toplulukların kendi içlerinde göreli bir özerklikleri oluşu (Sunar, 1974: 5), zımni bir sözleşmenin *(tacit contract)* bu topluluklar aracılığıyla gerçekleşmesi (Mardin, 1988), ya da İslami kentlerin kendi içlerinde oluşturdukları belli kurallarla işliyor oluşu bu durumu değiştirmez; çünkü bunların hiçbiri Batı tipi bir sözleşmenin parçası değildirler.

Batı'da kral, feodal lordlar ve diğer yerel güçlerin çoğulluğu içinde şekillenen (Sunar ve Sayarı 1986: 110) bir yönetim yapısının ve bunun doğurduğu sivil toplum yerine Osmanlı'da toplumun devlete tâbi olma durumu söz konusudur. Tüm toplumsal ve moral kodları bu tâbiyet ilişkisi şekillendirir ve Batı'nınkinden tamamıyla farklı bir değerler sistemi ortaya çıkar: Bireysel özgürlükleri tanımayan, ekonomik çıkarların ve ticaretin kötü sayıldığı bir değerler sistemi.[7]

Devlet/toplum ilişkisinin bu şekilde ele alınışı hem olgusal hem de yöntemsel düzeyde bir dizi probleme yol açar. Bundan sonraki kısımda bu problemleri ele almaya çalışacağım. Bu problemlerden birincisi Osmanlı ve Batı'nın karşılaştırılma biçiminde yatmaktadır. Patrimonyalizm ve Batı feodalizmi arasındaki farklılıklar tamamen ampirik alandan çıkarılan bilgilere dayandırılır. Örneğin Batı'da serf, vassal, feodal lorda bağlılık gibi kavramların birebir karşılığı Osmanlıda bulunmadığı için Osmanlı'nın feodal olmadığı sonucuna varılmıştır. Oysa feodalizmi kendi topraklarını işleten, geçim kaynaklarıyla doğrudan ilişkisi olan ve topraktaki üretimlerinden ortaya çıkan değere belli toplumsal grupların el koyduğu bir köylüler toplumu olarak tanımlarsak, endüstri öncesi tüm toplumlar bu tanıma uymaktadırlar (Faroqhi, 1999: 18).[8] Burada feodalizmi tanımlayan, artığa el konuş biçiminin kendisidir. Tımarla fief arasında bir fark yoktur; çünkü üretim tarzı ve toplumsal yapı artığa el koyan kişilerin kim olduğu üzerinden değil (devlet, tımarlı sipahi, kral, vassal), sömürü

7 Örneğin Batıda bireye verilen önem insan kapasitesine duyulan inançtan kaynaklanırken, Doğu'da birey Tanrı tarafında yaratıldığı için değerlidir (Mardin, 1995: 286).

8 Benzer bir yaklaşımı Türkiye'de yetkin bir şekilde savunan düşünür Behice Boran'dır. Boran, Osmanlı toplumunun Asya tipi mi yoksa feodal üretim tarzına sahip olduğu tartışmasında Osmanlı'nın feodal olduğunu savunmuştur. Analizinde "merkezi feodal" gibi tartışmalı kavramlar olsa da pek çok açıdan öğreticidir: Serfin topraktan yararlanma hakkının olduğunu, mülkiyetin haklar hiyerarşisine göre bölündüğünü söyleyen Boran bu tanımın hem Osmanlıyı hem de Batı Avrupa'yı tanımladığını söylemekte (Boran, 1962'den aktaran Oyan, 1998: 139) genel bir feodalizm tanımının ise her ampirik gerçekliğe ayrı bir açıklama getirmesine karşı çıkmaktadır: "Gerçeklere dayanmayan, gerçeklerle beslenmeyen kavramlar boş kalıplar haline gelirler; ama genel kavramlarla sistemleştirilmemiş gerçekler de bir olgular yığını olmaktan öteye geçemezler" (Boran, 1970).

ilişkisinin niteliği üzerinden (artı-değeri üretenler ve el koyanlar) tanımlanır.[9] Bu, elbette Osmanlı'yla Batı Avrupa ülkelerinin aynı toplumlar olduğu anlamına gelmez. Kaldı ki Batı Avrupa ülkelerinin de kendi içlerinde pek çok farklılığı vardır. Benim vurgulamak istediğim, ortak bir kavramsal çerçeve kurma gerekliliğinin herhangi bir toplumun tarihsel koşullarından kaynaklanan çelişkileri ve özgül siyasal süreçleri anlama çabasını dışlamadığıdır. Nitekim Osmanlı'yı incelerken devletin kendisi artığa el koyma mücadelesinin bir alanı olarak düşünülürse, farklı grupların farklı tarihsel koşullarda güç kazanması ya da gücünün kırılması açıklık kazanır. Bu mücadelenin farklı biçimler alması Osmanlı'daki devletin yapısını ve tarihsel olarak aldığı rolleri de koşullandırır.

Tam da bu noktayla bağlantılı olarak ele aldığımız yaklaşımın bir başka problemi kendini ele verir. Osmanlı'yı durağan bir toplumsal yapıdan ve her şeyi yönlendiren kadir-i mutlak bir devletten ibaret gördüğümüz zaman 600 yıllık tarihi de tek bir çizgi halinde düşünmeye başlarız. Oysa yukarıda da belirttiğimiz gibi farklı tarihsel dönemlerde farklı toplumsal çelişkiler ve buna bağlı olarak farklı devlet politikaları oluşur. Temelde bakılması gereken üretenler ve sömürenler arasındaki ilişkiler, sömürenlerin kendi içindeki kaynakların kontrolü üzerinde verdikleri mücadele ve tüm bunların denk düştüğü karmaşık siyasi ve toplumsal yapılanmalardır. Bunun yerine hiçbir ara sınıf olmaksızın temel çelişkiyi, başka hiç bir ara sınıf gözetmeksizin yönetici sınıf olarak devlet ile reaya arasında koymak aslında Osmanlı çalışmalarında sıkça yapılan bir hatadır (Haldon, 1993: 159). Fakat merkez/çevre ikilemi her tür toplumsal çatışmayı (köylü ayaklanmaları, ayanların direnişi vs.) bir sapma olarak göstermeyi tercih eder.

Osmanlı'nın düz bir tarihsel çizgide ele alınması kadar, homojen bir bütün olarak da görülmesi çok sorunludur. Farklı bölgelerin farklı toplumsal ve siyasi özellikler arzetmesinin yanı sıra yerel olanın merkeze mutlak bağımlılığı varsayımı da gerçekçi değildir. Tarık Şengül, Suraiya Faroqhi ve Zubaida'nın çalışmalarından hareketle yerelin merkez karşısında belli bir özerkliğe sahip olduğunu ifade eder. Ancak bu, yerel ve merkez arasındaki ilişkiyi özerklik ya da bağımlılık terimleri üzerinden tanımlamak anlamına gelmemeli. Şengül bu noktada yerel yöneticilerin basitçe merkezin memurları olmadığını, merkezi yöneticilerle zaman zaman mücadeleye ya da pazarlığa girişen güç odakları olduklarını belirtir (Şengül, 2001: 62).

İncelediğimiz yaklaşımın yöntemsel açıdan kuşkusuz en so-

9 Ancak Osmanlı'nın feodal olmadığını ispatlamaya çalışan ATÜT'çüler bu ilişkinin niteliğinden çok serf ve vassal gibi Batı Avrupa feodalizminin unsurlarının Osmanlı'da bulunmamasını dikkate almış; Batı'dan farklı olarak da devletin belirleyici rolünün altını çizmişlerdir (ATÜT'çülerin eleştirisi için bkz. Oyan, 1998).

runlu yanları Osmanlı'yı Batı'ya referansla bir "yoklar tarihi" yazarcasına incelemesi ve Weberci bir ideal-tip olan patrimonyalizm kavramına açıklayıcı bir güç atfetmesidir. "Yoklar tarihi"nin en belirgin öğesi sivil toplumdan doğan bir toplumsal sözleşmenin olmayışıdır. Bu noktada aslında toplumsal sözleşmenin Batı siyasal düşüncesinde devlet/toplum ilişkisini açıklamak ve hatta yeniden kurmak için geliştirilmiş zihinsel bir kurgu olduğu unutulur; kavram sanki maddi bir gerçekliğe tekabül edermişçesine kullanılır. Batı'da kapitalizmi önceleyen ve devleti sınırlandıran toplumsal güçler sayesinde gerçekleşen bir uzlaşma sonucunda sivil toplumun oluştuğu düşüncesi ise tamamıyla bir yanılsamadır. Sivil toplum/devlet ayrımı kapitalist ilişkilere özgüdür ve kapitalizmin yarattığı bir ayrımdır (Wood, 1995: 254). Bu ayrım, kapitalist ilişkilerin yeniden üretimi için zorunlu bir ayrımdır; çünkü sömürü ilişkileri ancak bireylerin devletten bağımsız özgür olduğu bir sivil toplumun ve genel çıkarı yansıttığı varsayılan bir devletin kabul edilmesi sayesinde gerçekleşebilir (Sayer, 1988).

Patrimonyalizm kavramının açıklayıcı gücü de çok sorunludur. Hatırlanacağı üzere patrimonyalizmi bu yaklaşım açısından ayırt edici kılan iktidarın ve mülkiyetin hükümdarın elinde olması ve her türlü kapitalist birikimi engellemesiydi. Buna karşın Batıdaki devlet, izlediği merkantilist politikalarla mülkiyeti koruyucu ve burjuvaziyi geliştirici özellikleriyle tanımlanıyordu. Ancak Ellen Meiksins Wood'un belirttiği gibi analizler aslında hiç de Batının gerçekliğini yansıtmayan bir burjuva modeli temel alınarak yapılmaktadır. En fazla referans verilen İngiltere ya da Fransa bile kendilerine biçilen modele pek de uymamaktadır (Wood, 1991: 2-3). Oysa kapitalizm bir kere İngiltere'nin özgül koşullarında ortaya çıktıktan sonra asla aynı şekliyle varolmamış; girdiği her toplumsal formasyonda oranın farklılıklarını homojenleştirip kendisi de yeni biçimler almıştır. Örneğin Fransa'da devlet kapitalizmle eklemlenme sürecinin en başında bir tür "sermaye birikim aracı"na dönüşmüştür. Devlet memuriyetinin para karşılığı satılması süreci hem soylu hem de soylu olmayanlara devlet kapılarını açmış; yeni yükselmeye başlayan (ama hiç de idealize edildiği gibi devrimci özellikleri olmayan ya da girişimci ruh taşımayan) burjuvazi de zenginleşme yolunu devletin artan finans ihtiyacını karşılamak için girdiği borçlanmanın getirdiği faiz gelirlerinde bulmuştur (Mooers, 1997: 58-61). Colin Mooers, Fransız burjuvazisinin uzun süre devletin temelini sarsmaya hiç de niyeti olmadığını söyler. Devrim bu mülk sahibi bürokratik ve as-

keri örgütün gücünü tamamıyle kıramamıştır (Wood, 1991: 38). Öyleyse arsa spekülasyonu, faiz gelirleri, ticari yatırımlar devlet alanını birebir sermaye birikiminin parçası yapan etkinliklerdir. Bu etkinliklerse özellikle kapitalizmle eklemlenmeye başlayan Osmanlı için hiç de yabancı olmasa gerektir.

Osmanlı devletinin durumu, sürekli kendi çıkarını maksimize etmeye çalışan irrasyonel bir aygıt olmasıyla değil, gittikçe dışa açılan ve önceden de ticari faaliyetleri devam eden bir ülkenin sermaye birikim koşullarıyla açıklanabilir. Osmanlı'da Batıdakinin aksine girişimcileri destekleyen merkantilist politikaların bulunmaması, hatta Batıdaki gibi bir burjuvazi olmaması savı da yine Batı'da idealleştirilmiş böylesi bir sınıfın varlığını varsayar. Oysa ki,

> Orta sınıfın yokluğu sorunsalı, onyedinci ve onsekizinci yüzyıllarda İngiltere'deki kapitalizmin gelişme koşullarının ondokuzuncu ve yirminci yüzyıllarda dünyanın geri kalan bölümünde de aynen ve mükemmel biçimde yeniden üretilebileceğini varsaymak biçimindeki tipik içselci hataya düşmektedir. Şüphesiz ki Almanya ve İtalya bağımsız ve ilerici bir orta sınıfın nimetlerini yaşamadı. Kapitalist gelişmenin bir koşulu olarak girişimciliğe ilişkin bütün tartışma, ya yanlış ya da totolojikti (Baran'dan aktaran Turner, 1984: 79).

Devlet/burjuvazi ilişkisini ele alış şeklinin hatalarını bir sonraki bölümde daha yakından inceleyeceğiz. Burada önemli olan aslında patrimonyalizmin kendisinin, daha önce de vurguladığımız gibi, devlet kapitalizme geçiş evresinde mülkiyet ilişkilerinin bir parçası olduğu sürece ayırdedici bir kavram olarak kullanılamayacağıdır.

Yöntemsel sorunlar biraz da tarihsel referans eksikliğiyle ilgilidir. Osmanlı Batıyla karşılaştırılırken tarihsel dönemler ya yeterince berrak bir şekilde ortaya konamamakta; ya da dönemlemeye hiç başvurulmamaktadır. Buna göre Osmanlı devleti patrimonyal bir devlet olma özelliğini sürdürmüştür uzun yüzyıllar. Batı Avrupa'da ise feodalizm vardır ve bu öyle bir toplumsal yapıdır ki onun bağrından toplumsal sözleşmeler ve bu sözleşmenin kolaylaştırdığı bir kapitalizm çıkmıştır. Geçiş döneminde ortaya çıkan mutlakiyetçi devlet ise yine kapitalizmin gelişimini merkantilizmle desteklemiştir. Sanki her şey Batıda kapitalizmin gelişimi için hazırlanmıştır. Osmanlı devleti ise hem Batının feodal dönemiyle, hem mutlakiyetçi devlet dönemiyle, hem de ileride değineceğimiz gibi kapitalist dönemiyle karşılaştırılmaktadır. Her defasında farklı biçimler alsa da patrimonyalizm yıkılamamıştır. Bu tarihsel kayma ve hem Osmanlının hem de Batı Av-

rupa'nın dönemleştirilmesinin yarattığı sorunlar devlet geleneğinin nasıl olup da bir tarafta toplumsal gelişmeyi engelleyici olduğunu göstermek adına gözardı edilmektedir.[10] Oysa yukarıda da sözettiğimiz gibi her ülkenin kapitalizmle farklı eklemleniş biçimlerine bakmak daha anlamlı gözükmektedir. Eklemlenişin kendisi her ülkede benzerlikleri ve farklılıkları beraberinde getirecektir. Üstelik önceki geleneksel yapılar da yenileriyle birarada olmaya devam edecektir. Bu açıdan Osmanlı'da patrimonyal diye nitelenen bir davranış tipini Fransız mutlakıyetçi devletinde görmek, ya da Fransa'da burjuvazi/devlet ilişkilerinin bir benzerine Osmanlı'nın 19. yüzyılında rastlamak anlam kazanabilir. Belli dönemlerde bir toplumsal yapı diğerine göre daha durağan ya da daha hızlı gelişebilir. Temel soru bu kavramların toplumsal yapılar açısından oradaki dinamikleri açıklayıcı veya birbirinden ayırıcı nitelikte olup olmadığıdır.[11]

Osmanlı toplumunu tarif etmek için kullanılan merkez/çevre metaforunun ise toplumsal gerilimlerin ve çelişkilerin anlaşılmasını engelleyici bir işlevi vardır. Devletin küçük köylü mülkiyetini yaygınlaştırmaya çalışması merkezin çevre üzerindeki gücünü pekiştirmesi olarak okunur; ama böyle bir ihtiyacın hangi toplumsal olaylardan kaynaklandığı sorulmaz. Bunun yerine incelediğimiz yaklaşım devletin herhangi bir girişiminin arkasında yatan temel itici gücü, devletin kendi kendinin devamını sağlama arzusu ve rasyonalitesi olarak görür; toplumdaki herhangi bir tepkinin kaynağını da merkezin baskısına bağlar. Taraflar böyle konumlandığında da Osmanlı'dan başlayarak bütün bir Türkiye tarihi bazen merkezin çevreye, bazen de çevrenin merkeze karşı olan üstünlüğü olarak okunacaktır.

Osmanlı devletinin ele alınışıyla ilgili saydığım bu problemler 1990'lara kadar gelen bir süreçte Türkiye tarihine getirilen açıklamalarda sürekli kendini gösterecektir. Öyle ki Türkiye'ye dair geliştirilen yorumlar ve analizler Osmanlı'daki gelişmeleri kendine tarihsel temel bulmak amacıyla okuyor gibidir.

2. Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Gerçekleşen Dönüşümün Batıcı Bürokratların ve Modernleştirici Elitlerin Tarihi Olarak Yazılması

Gerçekten de eğer Osmanlı'da hâkimiyet patrimonyal devlet ve onun yönetici sınıfına aitse ve bu hâkimiyet toplumu bastırarak Batı'daki gibi bir devrimin olmasına izin veremeyecek nitelikteyse, Osmanlı'nın yıkımıyla sonuçlanan toplumsal dönüşümü

10 Huri İslamoğlu-İnan (1987) Doğu ve Batı toplumlarının idealtipleştirilmiş toplumsal yapılar olarak görülmesinin yarattığı sorunlara değinirken, tarih-dışı ve özcü bir içeriğe sahip olan Doğu Despotizmi kavramının açıklayıcı gücünü sorgular.

11 Burada aşırı genelleştirmecilikle özgücülük arasındaki gerilime dikkat etmek gerekir. Bu gerilimi aşmak için gerekli olan farklılıklara duyarlı olan bütünleştirici bir çerçevedir (bkz. Cammack, 1985: 14). Farklılıklar ise o ülkede tarihsel olarak biçimlenen toplumsal ilişkiler ve maddi pratikler üzerinden konulacaktır.

nasıl anlamlı kılacağız? Bu soruya öncelikle Modernleşme Okulu'nun bakış açısından yanıt verilmeye çalışılmıştır. Modernleşme Okulu Batı-dışı toplumların Batılı ülkelerin modelini uyguladıkları takdirde modern siyasi yapılara kavuşabileceklerini ileri sürer. Aykut Kansu modernleşme yaklaşımını eleştirirken, bu yaklaşım için kritik olanın "toplu olarak modernleştirici seçkinler olarak tanımlanan karizmatik bir liderlik ve bürokrasinin geleneksel bir toplumu dönüştürerek geliştirmesinde oynadığı rol" olduğunu belirtir (Kansu, 1995). Türkiye "bu dönüşümü, Atatürk'ün karizmatik önderliğinde ve emrinde seçkin bürokrasi ile parti aygıtının denetiminde, bir devrim geçirmeden –yani toplumdaki güç ve mülkiyet ilişkilerinde bir el değiştirme olayı yaşanmadan- gerçekleştirmiş"tir (Kansu, 1995: 12-13).[12] Bu dönüşüm Modernleşme Okulunun temsilcilerinden Peter Sugar'a göre, Batıdaki gibi organik değil, sonradan itici bir güçle gerçekleşmiştir (Sugar, 1964: 147-148).[13] Bu toplumlarda dışarıdan gelen baskılar sonucu kendi ülkelerini de güçlü (Batılı) ülkelerin seviyesine getirme yoluna gitmiş; bunun sonucunda da modern bir bürokrasinin öncülüğünde, ekonomik yapıdan önce siyasi yapının değişmesi sağlanmıştır. Ardından devlet güdümünde, orta sınıfın doğmasına yol açacak bir planlı kalkınma hayata geçmiştir (Sugar, 1964: 148-149).

Modernleşme Okulu'nun temsilcisi olmayan, hatta bu okulu lineer tarih anlayışlarından ve farklı ülkelerin değişik gelişme dinamiklerini gözardı etmelerinden dolayı eleştiren bazı yazarlar da tepeden devrim tezini savunarak modernleştirici seçkinler modeline yakın bir yaklaşım üretmişlerdir. Örneğin Ellen Kay Trimberger[14], Genç Osmanlılar-Jön Türkler-Kemalistler arasında bir süreklilik ilişkisi kurarak bütün bu asker-sivil bürokratların Batı emperyalizmine seçici ve savunmacı bir Batılılaşmayla karşılık verdiklerini söylemektedir (Trimberger, 1978: 70-71). Yazara göre 19. yüzyılda Osmanlı'yı iyice tehdit eden dış baskılara karşı bir önlem olarak gerçekleşen bürokrasinin modernleştirilmesi, Batılı değerlere göre yetişmiş ve bu değerlere sahip çıkan bir grup bürokratın siyasallaşmasını sağlamış; bunlar da ülkenin içinde yaşadığı sorunların çözümünü varolan güç ilişkilerine dokunmaksızın devleti yeniden yapılandırmada görmüşlerdir. Bürokratların kendileri yerel eşraf ya da tüccar ailelerden gelseler de kendileri bir hareket olarak toplumsal tabandan yoksundurlar (Trimberger, 1978: 83).

12 Heper Tanzimat dönemi Batılaşma hareketini bürokratlar öncülüğünde, ılımlı ve aşkın (*moderate and transcendental*) bir devlete *geçiş* olarak nitelendirirken, geçiş kavramının süreci doğallaştıran ve lineer bir tarihin parçası olduğunu ima eden ideolojik yükünü de örneklemektedir. İslamoğlu-İnan (1987), modernleşme yaklaşımının İslam toplumlarında burjuvazi ve siyasal bir örgütlenme olmadığı için ancak tepeden bir devrimin gerektiğini iddia etmesinin, tepeden gerçekleşecek reformları meşrulaştırmaya yaradığını söyler.

13 Organik dönüşüme sırasıyla sırasıyla feodal toplumun çözülüşü, ticaretin artışı, burjuvazinin doğuşu ve modern devletin oluşumu süreçleri denk düşmektedir (Sugar, 1964: 147).

14 Trimberger gelecek bölümlerde ele alacağımız devlet-merkezci yaklaşımın temsilcilerindendir.

Çağlar Keyder (1987) de benzer bir yaklaşımla bürokrasiyi kendi sınıf konumu değişmeksizin imparatorluğu yukarıdan dönüştürme amacı güden bir grup olarak tanımlar.[15] Keyder'e göre (1987: 63) kapitalizmle eklemlenme süreci bürokrasi açısından normatif düzene sadakat ve yeni dünyanın sağladığı çıkarlar arasında bir ikileme neden olmuştur. Bu ikilem karşısında bürokratların aldığı tutum, "yeni şartlara uyarken kendi statüsünü korumayı amaçlayan" bir dönüşüm hedeflemek olmuştur (Keyder, 1987: 53).[16]

Bu yazarlara göre Jön Türkler toprak sahipleri ve yerel eşrafla, toplumsal kökenleri gereği daha sıkı bağlara sahip olsalar da, bu kesimlerle siyasi düzeyde kurdukları ilişki salt toplumsal bir tabana duydukları ihtiyaçtan kaynaklanmaktadır (Trimberger, 1978). Bürokratlar imparatorluğun kapitalist sistemle bütünleşme tarzını değiştirecek politikaları formüle etmede kendilerine yardımcı olacak doğal müttefiklerden yoksundurlar. Jön Türklerin ne toplumsal yapı analizi, ne de emperyalizmin mekanizmalarının incelenmesi konusunda bir fikirleri vardır. Bu öylesine toplumsal tabandan yoksun bir harekettir ki,

> Seçkin bürokratlar sınıfının kavramsal dünyası ellerinde Yunan ve Osmanlı bayraklarıyla Fransız işverenlere karşı greve giden Rum Ortodoks işçileri nereye oturtacağını bilemiyordu. Aslında devlet merkezli bir imparatorluğun yönetici sınıfının perspektifi, burjuva özgürlükleri nosyonunu sözle savunsa da bir bütün olarak özümseyememişti (Keyder, 1987: 53).

Aslında bu kritik alıntı ileriki sayfalarda anlatacağımız burjuvazi/devlet ilişkisinin kuruluşundaki sorunlu yanları göstermektedir. Keyder'in varsayımı ideal bir burjuva özgürlükleri olduğu ve 19. yüzyıldaki seçkin bürokratların bu beklentiyi karşılayamadığı şeklindedir. Zaten ele aldığımız yaklaşımın en önemli sorunlarından biri Osmanlı'da olduğu gibi Türkiye tarihinde de ideal olanı veri alıp tarihsel analizi buna referansla yapmasıdır. Jön Türklerin işveren-işçi ilişkisini bir yere oturtamayışının ne kadar tarihsel gerçekleri yansıttığı da çok tartışmalıdır. İttihatçılar iktidarda oldukları dönemde sadece zorunluluktan mı üretici güçlerin gelişimine yönelik iktisat politikaları uygulamışlardır? List'in Almanya için önerdiği tarzda bir ekonomiyle daha liberal bir ekonomi arasında yapılan tartışmalar bu seçkin bürokratların Batılı kitaplarda okuyup ezberledikleri sözlerden mi ibarettir? Yoksa kapitalizmin gelişme aşamasında olan başka ülkelerde de görebileceğimiz tarzda, Türkiye'nin yüzyıl başındaki sınıf ilişki-

15 Çağlar Keyder'in Türkiye tarihi üzerine yaptığı analizler oldukça eklektiktir. *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye* (1982)'de Osmanlı'dan Türkiye'ye gelen periferileşme sürecini kesintisiz bir çizgi olarak ele alan Keyder 1930'lardaki dünya buhranı olmasaydı devletçi politikaların da hayata geçemeyeceğini ileri sürer. Bu kitapta Marksist ekonomi politik kuramlarını ve Dünya Sistemi yaklaşımını kullanır. Yazının kapsamı gereği esas üzerinde durulacak olan *Devlet ve Sınıflar*'da ise bürokrasiyi ayrı bir sınıf olarak görür; İttihatçıları ve Kemalistleri toplumsal tabandan yoksun, tepeden hareketler olarak nitelendirir ve çelişkileri bürokrasi/burjuvazi ya da devlet/toplum ilişkisi üzerinden kurgular. Bu da devlet merkezli yaklaşıma daha yakındır.

16 Burada Korkut Boratav'ın Keyder'e yönelttiği eleştiriyi hatırlatmakta yarar var: Boratav'ın aktardığı şekliyle Keyder'e göre 18. yüzyılın içinde bir noktada birdenbire "bürokrasi içinde reformist, modern bir hizip çıkıverdi ve nispeten daha laik görüşlere sahip olan..bu bürokrasi...artık elde eden bir sınıf olarak devlet memurlarının ayrıcalıklarını devam ettirme ihtimalini gerçekleştirebilecek bir kapitalist bütünleşme modelinden yana manevra" yapmıştır (Keyder'den

aktaran Boratav, 1990: 64). Boratav burada Keyder'in Osmanlı devlet sınıfından çağdaş bürokrasiye geçişte toplumsal bir sınıf yapılanmasının olmayışını sadece bu varsayımla doğruladığını, onun dışında başka hiç bir açıklama yapmadığını belirtir. Gerçekten de kendi çıkarına uygun olanı kollayan bir bürokratlar grubuna tarihsel bir dönüşüm açısından açıklayıcı bir güç atfetmek ne kadar olasıdır? Üstelik Kansu'nun da belirtiği gibi bu noktada maddi bir hatayla öyle olmadıkları halde İttihatçılara bürokratlardan ibaret bir grup muamelesi yapılmakta (Kansu, 1995: 32); ülkenin farklı bölgelerindeki yerel örgütlenmeleri de gözardı edilmektedir

17 İttihat ve Terakki döneminde iktisat politikası üzerine yapılan zengin tartışmalar için bkz. Toprak (1982) Gündüz Ökçün'ün İktisat Kongresi sırasında yapılan tartışmaları belgelediği kitabı da Cumhuriyet dönemi için benzer nitelikte bir kaynaktır bkz. (Ökçün, 1997). Burada özellikle kongre sırasında çıkan gazetelerde iktisat politikasının nasıl olması gerektiğine dair öneriler; kongrede sanayici ve tüccar kesimlerinin talepleri oldukça öğreticidir. Bu belgeler dönemin "bürokratlar ve modernleştirici elitler" tarihi dışında neredeyse her şekilde yazılabileceğini gösteriyor.

leri içerisinde iktidara talip olanların farklı seçenekleri ya da çatışan projeleri midir?[17]

Nedense Keyder iktisadi düzeyde yaptığı derinlemesine analizi sınıfsal ilişkilerde tekrar etmekten kaçınır; çünkü kendisinin kavramsal çerçevesi ileride yeniden göreceğimiz gibi Batıcı bürokratları toplumdan ya da burjuvaziden ayrıksı bir güç olarak konumlandırdığı ölçüde, Türkiye'nin geleceğine dair yapılan iktidar mücadelesini ve buna yönelik çarpışan projeleri nereye koyacağını bilememektedir. Aslında Keyder sınıf kategorisini sözle kullansa ve analizine katsa da tarihsel materyalist bir sınıf analizi yapmamaktadır. Zira sınıf ilişkilerinin ve güç ilişkilerinin dolayımında tanımlanması gereken bir devlet ve iktidar kavramsallaştırması yerine, toplumsal güçlerden ayrıksı, bürokratların yaptığı bir tepeden devrim modeli tercih edilmiştir. Öyle ki yazara göre Kemalistlerin iktidarından sonra "kayıp burjuvazi" nin peşine düşülecektir.

Ele aldığımız yaklaşıma göre Kemalistlerin kitle mobilizasyonuna dayanmayan tepeden devrimini olanaklı kılan etmenler, bürokratların toplumsal sınıflardan özerk oluşu, dış güçlerin (emperyalist tehdit) varlığı ve toplumda devlet elitlerinin varlığını sorgulayacak güçlü bir toprak sahibi sınıfın bulunmayışıdır (Trimberger, 1978; Keyder, 1998: 32). Esas devrim bu yapısal koşulların tam tersinin görüldüğü ülkelerde meydana gelmiştir. Halbuki önceki bölümde de göstermeye çalıştığım gibi Batı bile kendi içinde farklılaşmışken "ideal bir burjuva devrimi" modeli diye bir şeyden sözetmek ne kadar olanaklıdır?[18] Örneğin aristokratların gücünü kıran ve *Ancien Regime*'i yıkan Fransız Devrimi küçük mülkü yasallaştırmış ve köylülüğün hem ekonomik hem de siyasal gücünü arttırarak ondokuzuncu yüzyılda kapitalist gelişmeyi geciktirici bir rol üstlenmiştir (Turner, 1984: 117). Ya da Almanya'nın tarihsel koşulları feodal junker sınıfının denetlediği bir devlet aygıtı aracılığıyla olmuştur.[19] Burjuva devrimine ilk örnek olarak gösterilen İngiltere'deyse endüstri kapitalisti gelişmeden önce tarım kapitalistleri geliştiği için toprak sahibi aristokrasiyle kent burjuvazisi arasında açık bir mücadele yaşanmamıştır. Türkiye'nin kapitalizmle eklemleniş süreci her yerde olduğu gibi ciddi bir toplumsal dönüşüm gerektirmiştir. Kendi içsel ve tarihsel koşulları ve sınıfsal yapısı dönüşümün niteliğine ve yönüne etki edebilir; ama dönüşümün olmamasından sözetmek mümkün değildir. David Blackbourn ve Geoff Eley (1989) Almanya örneğinde burjuva devriminin başarısızlığı tezi-

nin nasıl burjuvaların kendi bilinçleriyle ve liberal bir ideolojiyle yapmaları gereken bir burjuva devrimi modeline dayandırıldığını anlatırken; Colin Leys (1996: 176) Afrika örneğinde sosyal bilimcilerin kapitalizmin gelişimini sadece formel ve görünür alandaki ekonominin yeterince gelişmemiş olmasına bakarak değerlendirdiklerini, ancak yavaş ama çok önemli bir kapitalist dönüşümün kırsal alandaki ilişkileri çözdüğünü göremediklerini belirtirken benzer problemlere işaret ederler. Özetle bütünlüklü bir Doğu ve Batı üzerinden yapılan karşılaştırmalar geçerliliğini yitirir; çünkü,

> Tarihsel kökenleri benzer olduğu halde, sivil toplum/devlet ilişkisi bakımından birbirinden farklılaşan Batı toplumlarının varlığı kadar, tarihsel kökenleri farklı olan bazı Batı ve Doğu ülkelerinin benzer bir süreçten geçmeleri de bu ayrımın devlet/toplum ilişkilerinin açıklanmasındaki yararlılığını sınırlandırır (Savran, 1986: 32).

Tepeden devrim tezini bu dönem üzerine yazan pek çok yazar paylaşmaktadır (Özbudun ve Kazancıgil, 1981: 5; Sunar ve Sayarı, 1986: 112). Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunu modernleştirici elitlerin tarihi olarak gören bu yazarlara göre bürokratlar kendilerine hedef olarak Batılılaşmayı koydularsa da temel güdüleri "devleti kurtarma" ideolojisi olmuştur. Bazı yazarlar bu argümanı Koçu Bey'den Kemalistlere uzanan bir çizgide Batıcı bürokratların aynı kaygı üzerinden hareket ettiklerini, aralarındaki farklılıkların sadece "Devleti nasıl kurtarmalı?" sorusuna verdikleri yanıtta yattığını öne sürerler. Buna göre Kemalizmi ayrıştıran şey, bu soruya en son ve en başarılı cevabı vermiş olmasıdır (Kazancıgil, 1981: 38). Kemalistler önceki dönemin modernleştirici bürokratlarının mirasçısıdırlar ve devletin hâkimiyetini temel alan, toplumsal ve ekonomik elitlerden ziyade önceliği devlet elitlerine veren patrimonyal geleneği sürdürmekte kararlıdırlar (Kazancıgil, 1981: 38).

Şerif Mardin'e göre kendi projelerini topluma dayatan modernleştirici elitler, Osmanlı'daki merkez-çevre gerilimini yeniden üretmişlerdir. Ancak Osmanlı'dan farklı olarak kutuplaşma bu sefer Batılaşma yanlısı bir grup devlet elitinin askeri idari aygıtı modernleşme çabasına karşı başka çıkar gruplarının (ulema gibi) bu harekete karşı kitleyi mobilize etme çabası arasında gerçekleşmiştir (Mardin, 1973). Kitlelerin modernleşme projesinden özne olarak dışlanmaları aslında rejimin tercihidir; çünkü kendi istikrarı örgütlü bir katılıma değil, pasifize bir kitleye bağlıdır (Sunar ve Sayarı, 1986: 114). Yine bu noktada Kemalistlerin

18 Devrimlerin nedenleri ve oluş süreçleri üzerine bir inceleme yapmak çok daha kapsamlı bir çalışmanın konusu olabilir. Benim amacım sadece güçlü devlet geleneği tezine temel olan bazı argümanların nasıl ideal bir burjuva devrimi modelini kendilerine referans noktası aldığına ve bunun da problemli olduğuna dikkat çekmek.

19 David Blackbourn ve Geoff Eley *Peculiarities of German History (Alman Tarihinin Özgüllükleri)* adlı kitaplarındaki Almanya analizleriyle, bu yazıda ele aldığımız yöntemsel sorunların hiç de Türkiye'ye özgü olmadığını gösterirler. Yazarlara göre hâkim Alman tarihi yazımında burjuva devriminin İngiltere'deki gibi gerçekleşmediği, burjuvazinin aristokrasiyle mücadele etmediği, burjuvazinin istediği şeyleri ancak devlet aracılığıyla elde edebildiği söylenmektedir (Blackbourn ve Eley, 1989: 7).

baskıcı politikalarının ardındaki temel itki modernleştirici elitin kendi gücünü pekiştirme çabası olarak gösterilir.

Özetle bütün bu hikayenin anlatıcıları kendi içlerinde farklılıklar taşısa da hepsi de ağız birliği etmişçesine tarihin belli bir döneminde dış etkenlere bağlı olarak başlayan bir hareketin tamamıyla "devlet içinde devlete karşı devlet tarafından" şeklinde geliştiğine inanmamızı beklemektedir. Sorun sadece bu yaklaşımın tepeden gelme bir dönüşümü savunarak toplumsal dinamikleri gözardı etmesi değildir. Diğer bir deyişle burada devlet alanında gerçekleştiği söylenen bir değişime karşı tabandan gelen bir değişim savunmaya çalışılmıyor. Bizatihi devleti bu değişim için mücadele edilen alan olarak tanımlamak gerekliliği vurgulanıyor. Örneğin vergilendirme konusunu ele alalım. Ulus-devletin kurulma sürecindeki vergilendirme politikalarını pekala iktidarın Osmanlı'dan devraldığı merkezi güçlendirme arzusuyla açıklayabiliriz. Ancak bu neden Osmanlı'da özerk bırakılan gruplardan (örneğin Kürtlerden) vergi alındığını açıklamıyor. Osmanlı'yı bir kenara bırakıp sadece Cumhuriyet dönemini düşündüğümüzdeyse yine vergilendirmeyi devletin kendi gelirlerin arttırması ya da iktidarını sağlamlaştırması olarak görebiliriz. Ama bu da örneğin neden önceden vergi alınmayan bazı gruplardan artık vergi alındığını, bazı vergilerin kaldırılıp yerine yenilerinin getirildiğini açıklamıyor. Bu, vergilendirmenin devlet ve toplum, merkez ve çevre arasında bir ilişki olarak ele alınmasının açıklayıcı gücünün sınırlığının göstermektedir.[20] Bunun yerine vergilendirmeyi gerçekten kavramak için ulus-devletin kurulması ve kapitalizmin gelişmesinin Osmanlı'dan daha farklı bir olgu olduğunu ve yeni tâbiyet ilişkilerinin kurulmasının gerekliliğini düşünmek gerekir. Bu kuruluş sürecinin kendi başına bir elit grubunun değil de farklı toplumsal grupları içine alan siyasi projelerin ürünü olduğunu; bu nedenle de çatışan farklı sınıflara yönelik politikalar geliştirildiğini (İttihatçılarla Kemalistlerin ya da meclis içinde farklı grupların farklı vergilendirme politikaları önermeleri ya da uygulamaları gibi) görmek gerekir. Devlet politikalarını bu çatışan sınıf ve siyasi projelerin hayata geçirildiği alanlar olarak görmek bu resmi oluşturmayı sağladığı için önemlidir, kendinde bir rasyonalite taşıdığı için değil.[21]

3. Türkiye'yi Karakterize Eden Bir Nitelik Olarak Güçlü Devlet Geleneği

Cumhuriyet tarihine dair çalışmalarda genel olarak "devlet-merkezcilik" diye adlandırılabilecek bir yaklaşımın izlerini bulu-

20 Vergilendirmeyi farklı sınıflar ve sınıfiçi çatışmaların gözlendiği iktisat politikası tartışmalarının bir parçası olarak gören bir yaklaşımın ipuçları ve bunun olgusal verileri için bkz. (Kuruç, 1993; LXXXIV). Kuruç bir yandan özel sektör ve hükümet arasındaki ve özel sektörün kendi içindeki çelişkileri anlamanın ; öte yandan da ticari ve spekülatif kazançlardan, gelir dağılımın etkileyen konulardan doğan çelişkilere bakmanın önemini gösterir. Meclis tutanaklarındaki tartışmalardan, hangi gruptan (Sermaye-çalışanlar, tarım-sanayi, tarımiçi sınıflar..vs.) ne kadar vergi alınacağına dair oluşan farklı görüşleri ve bu görüşlerin temellendiriliş tarzını görmek mümkün.

21 Aslında bu, eleştirilen her yazarın sözkonusu politikaları *bilmediği anlamına* gelmiyor (ki Çağlar Keyder örneğinde olduğu gibi kapitalizmin gelişimine dair bilgiler edinmek de mümkün bu yazarlardan). Ancak nasıl bakıldığı olgulardan çıkarılacak sonuçları da etkilediği için örneğin merkezileştirme politikaları çok rahat bir şekilde devletin kendi gücünü pekiştirmesi olarak görülebiliyor. Peki ama hangi devletin? Merkezileştirme ulus-devletin kurulmasını, daha önce özerk yaşayan grupların tabi kılınmasını sağladığı; kapitalist bir birikimin koşullarını oluşturduğu ölçüde *yeni bir devletin ve buna denk düşen*

yoruz. Bu yaklaşımın Modernleşme Okulu'na yönelttiği eleştirilerden biri bu okulun kullandığı yapısalcı-işlevselcilik yönteminin Batı-dışı ülkeleri ekonomik geri kalmışlıkları ve geleneksel değerlerinin devamı üzerinden tanımlamalarına yöneliktir (Skocpol, 1985: 5-6). Burada özerk bir örgüt yapısına sahip bir aktör olarak devlete hiç bir açıklayıcı güç atfedilmemesi devlet-merkeci yaklaşımın saptadığı en temel sorunlardan biridir (Skocpol, 1985: 6).[22]

Bu eleştiriye temel olan ilk referans J.P. Nettl'ın 1969 tarihli "Bir Kavramsal Değişken Olarak Devlet" makalesi olmuştur. Nettl'a göre devlet bir dizi işlevi ve yapılanması olan, toplumdan bağımsız bir varlığa sahip bir kolektivitedir. Devlet aynı zamanda sosyo-kültürel bir olgudur; çünkü devleti oluşturan bireylerin devlet hakkında genelleşmiş bir fikri ve algısı vardır (Nettl'dan aktaran Almond, 1988: 856). Burada devlet karşımıza ontolojik bir varlık olarak, kendisine has bir takım niteliksel özelliklere sahip bir kurumlar bütünü olarak çıkar. Devletin belirleyici rolü önem kazandığı için de ülkelerarası karşılaştırmalar devletlilik (*stateness*) düzeyinin yüksekliği ya da düşüklüğü üzerinden yapılır (Nettl'dan aktaran Özman ve Coşar, 2001: 85). Örneğin merkezi yönetim aygıtı daha güçlü olan toplumlarda devletlilik düzeyinin daha yüksek olması beklenir.

Devletin kendine özgü bir mantığı olması, toplumsal çıkarlardan özerk olması ve kendi başına bir takım amaçlar edinmesi gibi özellikler Weber'in klasik modern devlet tanımıyla birarada düşünülür (Skocpol, 1985; Evans, 1985). Bu tanımda devlet teritoryal bir alanda, zor kullanma ve yargılama gücüne sahip bir örgütlenmedir (Waterbury, 1989). Weber'in *kapitalist bir toplumdaki modern devleti* tarif etmek için kullandığı bu ifade devlet-merkezcilerin kendi projelerini, Weberci ruhu yeniden canlandırmak ya da Weberci öğelerle başkalarının sentezini yapmak şeklinde tanımlamaya kadar götürmüştür. Oysa temel amacı ilk bölümde de belirttiğimiz gibi Batıda kapitalizmin ve modern devletin kökenlerini ve doğasını anlamak olan Weber'in izlediği devlet-merkezci yaklaşımda olduğu gibi pozitivizm değildir. Weber, ampirik gerçekliğin bilgisine ulaşmak ister; ancak bunu yaparken yöntemsel-bireyci bir çıkış noktası vardır. Bireyin gerçekliği nasıl anlamlandırdığı önemlidir. Bu açıdan devlet-merkezci yaklaşıma epistemolojik düzeyde, yani bilgiye nasıl ulaşılacağı konusunda "Weberci" demenin anlamlı olmadığı söylenebilir. Devlet-merkezcilik için kritik olan devlet-merkezci yaklaşımın devleti toplumsal ve iktisadi kökenleri ya da meşruiyet temelleri-

yeni güç ilişkilerinin de pekişmesini sağlıyor. Buradan bakıldığında da modern devlet öncekilere göre çok daha merkezi. Ama bu merkezileştirme beraberinde çevreye yayılma ve nüfuz etme gücünü de beraberinde getirmezse başarılı olabilmesi daha zor (bkz. Mann, 1985). Nüfuz edişi sağlamaya aday siyasi iktidar/projenin ne kadar ve nasıl başarılı olacağı ise bu yeni güç ilişkilerinde konumlanan toplumsal gruplar arası mücadeleler tarafından belirleniyor. Merkez ve çevre gerilimi üzerinden değil.

22 Devlet-merkezciliğin yapısalcı-işlevselcilik, liberal-çoğulculuk ve Marksizme yönelttiği eleştirilerin tarihsel bağlamı hem Üçüncü Dünya ülkelerinde, hem de Batılı ülkelerde gözlemledikleri dönüşümlerdi. Devlet-merkezciliğe göre bu yöntemlerin ortak noktası devleti toplumsal ya da ekonomik faktörlere (çıkar grupları, ekonomik birikim süreçleri ya da elitler) indirgedikleri ölçüde devletin özerk ve bağımsız bir değişken olduğunu gözden kaçırmış olmalarıydı. Üçüncü Dünya ülkelerinde devletlerin çok farklı plan ve stratejiler benimsemiş olmaları ve toplumlarını da buna doğru yönlendirmeleri, Avrupa'da ise Keynesçilik politikalarıyla devletin kilit bir rol oynaması bunun göstergesiydi (Skocpol, 1985: 6).

nin öncesinde ve ötesinde toplumu etkileyecek gücü olan örgütsel bir yapı olarak tanımlamasıdır (Özman ve Coşar, 2001: 84).

Pozitivist bir yöntemi benimseyen devlet-merkezci yaklaşım, karşılaştırmalı tarihsel analiz yapmak için tek tek ülkeleri inceler ve buradan tümevarım yoluyla nedensel düzenlilikler bulmaya çalışır. Örneğin Fransa'da ideolojik ayrışmaların daha keskin olduğuna dair bir gözlem yapılır. Bunun nedenine bakıldığında ise siyasi parti oluşumlarından önce güçlü ve merkezi bir idari yapının varlığının devlet kademelerinin patronaj ilişkileri aracılığıyla oy toplamak için kullanılmasını zorlaştırdığı görülür (Skocpol, 1985). Bunun yerine ideolojik propaganda aracılığıyla partiler kendi aralarında yarışmıştır. Eğer başka ülkeler de bu durumu doğruluyorsa merkezi idari yapının sonradan güçlendiği bir ülkede bu sonucun tam tersi beklenebilir. Burada devletin idari ve kurumsal yapısı, toplumdaki diğer unsurların (siyasi partiler gibi) hareket ediş çerçevesini çizen bağımsız bir değişkendir. Zaten devlet bir bütün olarak toplumu şekillendirme yetisine sahiptir. Ancak devletin tek başına bir aktör olarak ele alınmasının doğru ama yetersiz olduğunu düşünen devlet-merkezci yaklaşım temel analiz biriminin devlet, toplumsal yapı ve uluslararası bağlam arasındaki etkileşim olduğunu ileri sürmektedir.[23]

Devlet-merkezcilik kendi içinde değişik ve birbiriyle çatışan tartışmaları içeren bir gelenek olsa da Türkiye tarihine dair yapılan çalışmalar açısından belirleyici olan özellikleri daha sınırlıdır. [24] Bunları pozitivizmin hâkim yöntem olarak kullanılması, devletin (ve onu oluşturan kurumların) toplumdan ayrıksı bir varlık olarak ele alınarak belli çıkarlara sahip, hedefler koyabilen bir aktör olarak görülmesi ve karşılaştırmalı analizlerde devletin belirli özelliklerinin ayırdedici bir açıklayan olarak görülmesi şeklinde gruplayabiliriz. Bu şekilde ele alındığında yazıda bundan sonra değineceğimiz yazarlar aynı çizgi içinde değerlendirilebilir.

Heper, karşılaştırmalı devlet analizini devletlilik dereceleri, siyasal tarih ve gelenekler üzerinden yaparken üç tip devlet biçimi ayrıştırılır. Bunlar merkezi feodalizmin ortaya çıkardığı İngiltere, merkezi olmayan bir feodalizmin sonucu doğan Fransa ve patrimonyalizmin devamı olan Türkiye örnekleridir (Heper, 1987). İngiltere'de devlet aşamalı olarak yerel düzeydeki gruplar arası bir uzlaşmanın sonucu, "ulusal bir sözleşmenin" parçası olarak doğmuştur. Fransa'daysa merkezi krallık ve soylular arasında bitmek bilmeyen mücadeleler uzlaşmayı önleyici bir etmen

23 Yaklaşımın Türkiye tarihini çalışanlar açısından birebir uygulandığını söylemek pek de mümkün değil. Farklı dönemlerde farklı referanslarla etkilenildiğini söylemek daha doğru olacaktır. Örneğin Metin Heper, *State and Public Bureaucracies* (1987) adlı farklı ülke örneklerini karşılaştırdığı kitabının girişinde Skocpol ve diğerlerinin katkılarını övmekte; *ancak hiçbir şekilde Skocpol'un çok önemsediği sınıf kategorisine çözümleyici bir araç olarak analizinde yer vermemektedir.* Gerçekte Skocpol vd. (1985) devlet-merkezci analizin; devlet, toplum ve uluslararası bağlamın etkileşime girdiği bir noktadan yapılması gerektiğini söylemektedir. Ayşe Buğra (1996) ve Ziya Öniş (1998) bu bakış açısında daha yakın durmaktadırlar.

24 Yazıda Türkiye dışı literatüre sadece konuyu ilgilendirdiği ölçüde değinilecek; ayrıntılı bir tartışma yapılmayacak. Zira devlet-merkezcilik, rasyonel seçim kuramından yeni kurumsalcılığa pek çok yaklaşımla melez bakış açıları da ortaya çıkarmış bir gelenek olan kurumsalcı geleneğin içinde bir yaklaşımdır. Daha ayrıntılı bir analiz için bkz. Remmer (1997). Öte yandan Üçüncü Dünya ülkelerinde devletin rolü üzerine yapılan çalışmalarda bazı farklılıklara rağmen genel bir çizgi saptamak da mümkündür (bkz. Barkey, 1991). Yaklaşımın kendi ev-

olmuş ve devletin güçlenmesini sağlamıştır. Patrimonyalizmin özelliklerini ve tarihsel kökenlerini önceki bölümlerden biliyoruz; ancak burada çarpıcı olan Heper'in yerel güçlerin bürokratik merkez karşısındaki zayıflığını belirtirken yaptığı yorumdur. Bu güçler siyasi ve ekonomik anlamda nüfuz sahibi olamadıkları için ya devlet görevlilerine rüşvet vermek ya da köylüleri daha fazla bastırmak zorunda kalmışlardır. Köylülerin daha fazla sömürülmesi ya da rüşvet vermek, sanki Avrupa'da bu tarz pratikler hiç yokmuşçasına Osmanlı'dan başlayarak Türkiye tarihinin ayırdedici bir özelliği olarak sunulmaktadır.

"Güçlü devlet geleneği" terimi Metin Heper'in ünlü kitabının (1985) başlığıdır. Ayşe Buğra, Ahmet İnsel, Ziya Öniş gibi pek çok yazar da farklı alanlarda yürüttükleri çalışmalardaki devlet anlayışını Heper'e referansla bu güçlü devlet geleneğinden almışlardır. Böylesi bir geleneğin baskısı aynı zamanda zayıf bir sivil toplumun varlığına karşılık gelmektedir. Ancak devletin sahip olduğu -ya da ona atfedilen- özellikler "güçlü" kavramıyla sınırlı değildir.[25] Kendi çıkarını maksimize ettiği ve girişimcilerin tüm kârlarını emdiği ölçüde "rantiyeci" ya da "yırtıcı hayvan" *(predatory)*, toplumun bütününü bastırdığı ve özellikle de bireysel özgürlüklerin ve iktisadi faaliyetin önünde engel teşkil ettiği ölçüde de "patrimonyal" olarak nitelendirilmektedir. Bundan sonraki bölümlerde "güçlü devlet geleneği" tezinin farklı alanlarda nasıl kullanıldığını göstermeye çalışacağım.

3-1. Devlet/Burjuvazi: Türk Burjuvazisinin Devlet Babanın Uslu Çocuğu Olarak Tanımlanması

Güçlü devlet geleneğinin savunucularının Türkiye'de burjuvazinin tarihsel oluşum sürecine dair ilk saptaması onun Batıdaki gibi "çekirdekten yetişme" değil, sonradan devlet eliyle ortaya çıkmış olmasıdır. Türk işadamları Batıda olduğu gibi yeniliğe açık, risk alabilen girişimciler olmamışlardır (Sunar, 1974: 112). Kâğıt üzerinde Batı tipi bir hukuk sisteminden yararlansa da maddi olarak yalnızca devletin üretim etkinlikleri içerisinde varolabilen özel bir iktisadi aktör tipidir Cumhuriyet dönemi işadamı (İnsel, 1996). Bu açıdan Cumhuriyet'in ilk yıllarında ticaret burjuvazisi de, iş çevrelerine yakın aferist[26] bürokratlar olarak nitelendirilen kesimler de devlet girişimlerini desteklerler; zira

rimi içinde özellikle 1990'larda ortaya çıkan ve belli zayıflıkları aşmaya yönelik (her ne kadar bir çok yöntemsel sorunu gideremeseler de) geliştirilen eleştirilerse genelde karşılaştırmalı siyaset literatüründe söz sahibi olmayan ve somut tarihsel analiz çalışması eksik olan Marksistler açısından nelere dikkat edilmesi gerektiğine dair önemli ipuçları verecek niteliktedir. Bkz. Migdal vd. (1994). Devlet-merkezcilik literatürde devletçi-kurumsalcılık (statist-institutionalism) diye de adlandırılır; ancak ben burada hem Türkiye literatürünü etkileyiş biçiminden, hem de Migdal vd. (1994)'nin Skocpol vd. (1985)'yi devlei fazla merkezi ve ayrı bir konum vermesini eleştirmesinden dolayı bu terimi tercih ettim. Bu kurumsalcı geleneği kendi içinde ayrıştırabilmemizi de sağlıyor. Devlet-merkezciliğin bir eleştirisi için bkz. Cammack (1990).

25 Solda da bu tartışmanın karşılığı Mehmet Ali Aybar tarafından "ceberrut devlet" kavramı üzerinden yapmıştır. Bu tartışmayı yazının kapsamı dışında bıraktım.

26 "İş takipçiliği" anlamında. 1920'lerde İş Bankası'nın kuruluşundan sonra devletin sunduğu ayrıcalık ve imkânlardan yararlanarak kendi çıkarlarını koruyan, kolay yoldan kazanç sağlamak isteyen, yolsuzluklara karışan bürokrat ya da siyasetçilere verilen isim.

"devleti çevreleyen alan, olası tek zenginlik kaynağı"dır (İnsel, 1996: 140). İngiltere ve Fransa gibi Batılı ülkelerdeki burjuva sınıfından kaynaklanan toplumsal dinamik Türkiye'de yoktur. [27]

Burjuvazinin devlete olan bağımlılığı somut olarak hangi mekanizmalar aracılığıyla olur? Patronaj ilişkileri, tekel kârları ve kontrolün belli grupların elinde toplanması devletin burjuvaziye sağladığı ve "eşine az rastlanır" olanaklardır (Sunar, 1974: 112). Bu öyle bir bağımlılık ilişkisidir ki burjuvazi elde ettiği olanaklara karşı devlete kendi özgürlüğünü satmıştır.

> Burjuvazi sivil toplum kurma hakkından vazgeçerek karşılığında para kazanma ayrıcalığını aldı. Burjuvazinin taleplerini öne sürmesine izin verecek siyasi koşullar olduğunda bile iktidarı karşılarına almamayı tercih ettiler. Bu acz, Osmanlı tüccarlarının saray karşısındaki boynu bükük durumunu hatırlatır (Keyder, 1987).

Bir kez daha Osmanlı'nın burjuvaziyi hor gören, iktisadi gelişmeyi engelleyen devlet geleneği karşımıza çıkarılmıştır. Aslında bu, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e asla gerçek anlamda burjuva sınıfı haline gelemeyen, tepeden bir devrimle doruk noktasına erişen Batılılaşma hareketinin toplumsal itici gücü olamayan, iktidar kendisine ihtiyaç duyduğu vakit bile bu fırsatı kendi gücünü arttırmak için kullanmaktan aciz, bir çıkar grubu olarak kendini kabul ettirmek yerine kişisel ilişkiler üzerinden bürokrasiyle arasını iyi tutmaya çalışan bir girişimci sınıfın öyküsüdür. Bu acıklı öykünün kahramanları girişimci ruha sahip olamadıklarından Batı'daki gibi büyük atılımlar gerçekleştiremezler; o ruhu yakaladıkları ender zamanlardaysa devlet baba yaramazlık yapan çocuklarına haddini bildirir. Toplum da burjuvaziyi bastıran bir devlet geleneğini, girişimcilere prim vermeyerek destekler. Mardin iktidarın burjuvaziyle girdiği yegâne ilişkiyi şu şekilde açıklar:

> Kapitalist girişimcilerin oluşturduğu buzdağının tepesi, Türkiye'nin önde gelen sanayici ve işadamlarının birkaçı, sistem içinde boy gösterme olanağına kavuşturulmuşlardır; çünkü bunlar tıpkı geleneksel sistemdeki faizciler kadar kolay bir biçimde denetim altında tutulabilmektedirler (Mardin, 1992: 235).

Oysa hangi ülkede burjuvazinin kendinden menkul bir girişimci ruhu ve devlet alanının tamamıyla dışında bir gücü olmuştur? Ya da hangi ülkede burjuvazi birdenbire toplumun en saygın grubu oluvermiştir? Eleştirdiğimiz yaklaşımın en yetkin temsilcilerinden biri olan ve Türk girişimcisini diğerleriyle karşılaştırırken "çekirdekten yetişme" olmayan terimini de kullanan Ayşe Buğra, kendi yaklaşımıyla çelişecek nitelikte bir tarihsel gerçeği

27 Böylesi bir yaklaşım sadece Türkiye'ye değil, 3. Dünya ülkelerinin çoğuna uyarlanan bir yaklaşımdır. 3. Dünyadaki sanayicilerin risk alabilen kâr güden girişimciler mi yoksa kendini emniyet altına almak isteyen işadamları mı olduğu çok tartışmalıdır. Devlet sermaye birikimini kendisi yaratıp aktif bir iktisadi özne olarak işlev görecektir (Evans ve Rueschemeyer, 1985). Afrika ülkelerini patrimonyal kapitalizm olarak niteleyen Callaghy ise bu ülkelerde devletin güç kazanmak ve zenginleşebilmek için en kolay araç haline geldiğinden sözeder (Callaghy, 1988). Mc Gaffey ise Zaire'de bağımsızlık sonrası hâkim sınıfı *siyasi bir aristokrasi* olarak tanımlayıp devlet başkanı Mobutu'ya olan bağımlılığın yükselebilmek için en önemli kriter olarak sayıldığını belirtir. Zaire burjuvazisi *iktisadi bir burjuvazi* değildir; çünkü sahip olduğu değerler, güç ve iktisadi temeller tamamıyla devletle olan ilişkisinden kaynaklanmaktadır (Mc Gaffey, 1988). Boone ise Afrika'da *siyasileşmiş birikim* diye adlandırdığı sürecin yönetici sınıfın burjuvalaşmasını sağladığını belirtir (Boone, 1994).

gösterir: Batıda da feodalizmden kapitalizme geçildiği dönemde tüccar toplumsal bir saygınlığa sahip olamamış ve varlığı kötü karşılanmıştır (Buğra, 1996: 29 ve 30. dipnot). Bu açıdan Türkiye'de de tüccarların veya bir bütün olarak girişimci sınıfın baş köşeye oturması birdenbire olacak bir şey değildir.[28] Bu, tarihsel bir süreci ve mücadeleyi gerektirir.

Burjuvazinin "çekirdekten yetişme" olmak yerine "devlete bağımlı" olmasının Türkiye için ayırdedici bir kriter olarak kullanılması da yöntemsel bir sorundur. Devlete bağımlı olmak ancak burjuvazi ve devlet arasındaki ilişki dışsal olarak kavrandığında anlamlıdır; diğer bir deyişle burjuvaziyi ve devleti iki ayrı aktör olarak kurguladığımızda İnsel'in vurguladığı anlamda bir bağımlılık/bağımsızlık ilişkisinden sözedilebilir. Ancak devlet oluşum sürecinin kendisi toplumsal üretim ilişkilerinin ayrılmaz bir parçasıysa devlet alanı da bu ilişkiler üzerinden gelişen sınıflararası mücadelelerin bir alanıdır.[29] Bu açıdan burjuvazinin sermaye birikim koşullarının devletin içinde gelişmesi Türkiye'ye özgü değildir. Ancak devletin aldığı biçim ve müdahale tarzları değişebilir.

Bununla bağlantılı olarak siyasileşmiş birikim ve iktisadi olmayan burjuvazi kavramları da ancak iktisat ve siyaset iki ayrı alan olarak ele alındığında mümkündür. Bu durumda iktisadi olan birikim tarzına ve burjuvaziye, siyasi olan ise devlete atfedilir. Ayrımın aslında kapitalist ilişkilerin tarihsel ortaya çıkışıyla ilgili bir ayrım olduğu unutulur. Tıpkı patrimonyalizm bölümünde sözettiğimiz gibi devlete bağımlı olmayan, iktisadi faaliyet için siyasete ihtiyaç duymayan ideal bir burjuva tipi aranır, ama bulunamaz.

Yine Thomas Callaghy'yi izlersek, bu tip bir burjuvazinin nasıl referans noktası olarak alındığını ve bunun sakıncalarını görürüz. Callaghy'e göre (1988) Fransa'da yükselen burjuvazi tüm enerjisini arsa spekülasyonunda ve devlet kademelerinden yer kapma savaşında boşa harcamıştır. İlk bakışta burjuvazinin Fransa'da gerçekten de daha rantiyeci bir zihniyette olduğu doğrudur. Ama bunu arızi bir durum olarak göstermek beraberinde bir takım soruları da getirir. Birincisi arsa spekülasyonunun neden illa da burjuvazinin gelişimini bloke edecek bir faaliyet olarak görülmesi gerektiğine dairdir. Bu tarz spekülasyonları ya da Fransız girişimcilerinin bir başka büyük gelir kaynağı olan devlete verdikleri borçlanmadan elde ettikleri faizleri neden kapitalizmin yeni gelişmeye başladığı, farklı sermaye birikimi olanağı olmadığı-burjuvaziyi de böylesi fırsatları aramaya itecek bir rekabetin henüz mevcut olmadığı-bir dönemde kendi konumunu

güçlendirebilecek (hele de karşısında İngiltere'de olmayan tarzda bir soylu sınıf olduğu düşünüldüğünde) araçlar olarak görmeyelim?

İkincisi rantiyecilik ve faiz kazancı, kapitalizmin farklı tarihsel dönemlerinde ön plana çıkan, bazen geriye düşen ama her zaman varolan faaliyetlerdir. Bunları arızi durumlar olarak gösterirsek eğer, 1980'leri tartışırken göreceğimiz gibi burjuvazinin devlet karşısında çok daha güçlü adledildiği neoliberal dönemde bu faiz kazançlarının çok yoğun olmasını nasıl açıklayacağız?

Üçüncü olarak Callaghy'nin yaklaşımı şu çelişkili duruma yol açar: İngiltere ve Fransa devrimci burjuvazileriyle tanımlanırlar; sonra da örneğin Fransız burjuvazisinin de o kadar devrimci olamadığı ortaya çıkar (devlet yüzünden). Ayrıca Callaghy önce Gerschenkron'u izleyerek devletin üstlendiği aktif rolün İngiltere'den sonra kapitalizmle eklemlenen bütün ülkeler için geçerli olduğunu söyler; daha sonraysa devletin iktisadi faaliyetin sınırlarını çizmesini Batılı ülkelerden diğerlerini ayırdeden bir özellikmiş gibi gösterir. Bu çelişkiler argümanımı destekleyici nitelikte olsa da aslında temeldeki yöntemsel eleştirimizi tam anlamıyla doğrular nitelikte değildirler; çünkü devletin rolünün her ülke için geçerli olduğu kabul edildiği zamanlarda bile (Ayşe Buğra'nın İngiltere'deki neoliberal politikaların uygulanması için söylemin aksine güçlü bir devlet gerektiği konusunda Andrew Gamble'ın tezini onayladığını hatırlarsak), devleti algılayış tarzı değişmez. Özgücülük problemini ortadan kaldırsak ve Türkiye'de devlete ayrıcalıklı bir konum atfetmesek de yine devlet burjuvaziyi bastıran bir role sahiptir. Burjuvaziyi bastırmadığı, geliştirmediği durumlar da vardır; ama bastıran/geliştiren devlet aynı yöntemsel hatanın parçasıdırlar. Özetle temel sorun farklılıkları göstermekte değil; farklılıkları burjuvazinin zayıflığı ya da bağımlılığı üzerinden koymakta yatmaktadır.

Yakın dönem kurumsalcı yaklaşımın temsilcilerinden Robert Vitalis Mısır'da burjuvazinin gelişimi üzerine yaptığı çalışmada tam da böylesi bir sorunu giderecek nitelikte, açıcı sorular sorar. Vitalis, Elizabeth Perry'e referansla tarihçilerin ve sosyologların sürekli "Neden öyle değil?" şeklinde yöneltilen bir dizi soruyu (neden işçi sınıfı bu ülkede güçsüz? neden burjuvazi yeterince devrimci değil? gibi) yanlış formüle ettiklerini ileri sürer (Vitalis, 1994: 174). Gerçekten de "olması gereken"in arandığı bir tarihsel çalışma, burjuva gruplarının devletle girdiği ilişkiyi "siyasileşmiş bir birikim" modeli olarak tanımlayabilir. Bu tarz soruları so-

ranlar Üçüncü Dünya ülkelerindeki burjuvazinin zayıf ve parçalı bir yapısı olduğunu ileri sürerler. Oysa bölünmüş sınıf yapıları bütün kapitalist sınıfların tanımlayıcı bir özelliğidir (Vitalis, 1994: 175). Yine Vitalis devlet kaynaklarının burjuva grupları için merkezi bir çatışma alanı olmasının ve kapitalist bir ekonominin gelişmesinin temel bir parçası olmasının sadece Mısır'a değil pek çok başka ülke için de geçerli olduğunu belirtir (1994: 197). Diğer bütün pazar ekonomilerinde olduğu gibi Mısır'da da devletin dağıttığı krediler, teşvikler, lisanslar için bir rekabet yaşanmıştır. Bu açıdan geleneksel ya da normal olanın dışında bir durum söz konusu değildir (Vitalis, 1994: 176).

Buna rağmen Türk burjuvazisi sadece Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde değil, sonraki yıllarda da ekonomik cesaretten yoksun, tasarruf yapmaktan kaçınan ve uzun dönemli yatırımlar konusunda isteksizlik gösteren bir aktör olarak tarif edilir. Devletin kendisi de Osmanlı'dan kalma bir alışkanlıkla çıkar grubu örgütlenmelerini hoş karşılamaz. 1950'de gerçekleşen DP iktidarını burjuvazi başta olmak üzere toplumsal grupların bürokrasiye olan tepkisinin bir ürünü olarak gören bu anlayışa göre DP iktidarı da burjuvazinin tam bir zaferi anlamına gelmemektedir.

> İktisadi konumunu askeri zafer sonrasında edinmiş, güdümlü kapitalizmin şartlarında olgunlaşmış, sınıf olma statüsüne prekapitalist güçlerle mücadeleye girmeksizin devlet vesayeti sayesinde erişmiş, gayrimüslüm burjuvaziden devraldığı konumlara yerleşmiş ve "tarihi boyunca hiç mücadele alanına çıkmamış" Türk burjuvazisinin İkinci Dünya Savaşından sonra da bürokrasiye baş kaldırışı pazar özgürlükleri içindir; yoksa burjuva demokrasinin gerektirdiği bir siyasal özgürlükler arayışında değillerdir (Keyder, 1987: 162).

Bu görüşü destekleyecek bir biçimde Heper (1985) de burjuvazinin kendi özel çıkarlarını aşarak genel çıkarı temsil edecek bir pozisyona gelemediğini ifade eder. Aslında DP dönemi burjuvaziyi tatmin edecek denli liberal politikalar uygulamamıştır. Örneğin 1950'lerde İstanbul Ticaret Odası, hükümeti işadamlarına hırsız muamelesi yapmaması konusunda uyarmıştır. Öte yandan Türk burjuvazisi Batıda olduğu gibi ekonomik cesarete ve tasarruflarını uzun dönemli yatırıma dönüştürme isteğine sahip bir burjuvazi değildir (Heper, 1985).

Burjuvazinin bürokrasi karşısında boynu bükük bir konumda tarif edilmesinin siyasal sonuçları da ilginçtir. Devlet babanın zayıf burjuvazi üzerinde kurduğu hâkimiyet siyasi ve ekonomik yaşamdaki sorunların kaynağını bir aktör olarak devletmiş gibi

28 İktisat Kongresi sırasında girişimcilere karşı olumsuz tutum alınmasını eleştiren gazete yazıları için bkz. Ökçün (1997).

29 Sınıf mücadelesinin alanı ile devlet arasındaki ilişki için bkz. Poulantzas (1977) ve Jessop (1985: 129).

30 Bu noktada Anderson'ın eleştirisi için bkz. Hirst (1977).

gösterir. Burjuvazi gerçek burjuvazi olamadığı için liberal özgürlüklerimiz olamamıştır; devletin sürekli müdahalesi yüzünden ekonomimiz düzelememiştir. İşin ilginci, böylesi bir bakış açısının kendine referans olarak seçtiği İngiltere, benzer bir bakış açısıyla yaklaşan Perry Anderson'a göre devrimci burjuvazinin olmadığı bir ülkedir. Anderson'a göre solun siyasi açıdan geri kalmışlığı ve işçi sınıfının durumu tam da burjuvazinin tarihsel olarak sınıf bilincine sahip olmama özelliğinden gelmektedir (Hirst, 1977: 471).[30]

Cumhuriyetin ilk yıllarında devlete bağımlı olarak doğmuş olan burjuvazinin sonraki yıllarda da bu niteliğini yitirmediği argümanı tüm bir Türkiye tarihinin seyrini açıklayan bir etken olmuştur. Devletin burjuvaziye karşı takındığı tutumlara bakılmış, bunun ardındaki neden olarak da güçlü devlet geleneği gösterilmiştir. Bu da oldukça karmaşık bir toplumsal ilişkiler dokusunun üstünün devlet geleneği mitiyle örtülmesine neden olmuştur. Bu nedenle bu karmaşık ilişkiler dokusuna ulaşabilmek için yeni soruların sorulması zorunludur. Burjuvazinin kendi içindeki fraksiyonlar nelerdir? Hangi tarihsel koşullarda bunlar bir bütün olarak hareket ederek belirli siyasal projelerin etrafında birleşebilmektedirler? Kapitalizmle yeni eklemlenen bir ülkede burjuva sınıfının oluşum süreçleri nasıl şekillenir? Sınıfların niceliksel olarak az ya da çok oluşları ya da belirginlik kazanmaları kapitalist ilişkilerin kendini varetmesiyle birebir aynı şeyler midir? Sınıf dediğimiz de zaten tek başına bir aktörden ziyade bu oluşan ilişkilerin kendisi değil midir? (Wood, 2001). Bu soruların her biri, eleştirilen yaklaşımın aksine bir sınıf mücadelesinin parçası olarak burjuvazinin varlığını ve burjuva ilişkilerin kuruluş süreçlerini varsayar; devlet/burjuvazi ilişkisinin analizi de bu mücadelenin ve süreçlerin analizinden başlamalıdır.

3- 2. Merkez/Çevre Gerilliminin Sürekliliği Argümanı

Osmanlı için kullanılan merkez/çevre metaforu, Türkiye için de geçerli bir kavramsal araç olarak kullanılmaktadır (Mardin, 1973; İnsel, 1996). Bazı yazarlar Kemalistlerin merkez/çevre arasındaki uçurumu kapatmaya çalıştığını, toplumsal-ekonomik elitlerle bürokratlar arasındaki bir bağ kurmaya çalıştıklarını söylese de (Kazancıgil, 1981) genel kanı, merkezin çevre üzerindeki hâkimiyetini sürdürdüğü yönündedir.

Bu noktadan tarihe bakıldığında tüm bir Türkiye tarihi tekrarlardan ibaretmiş gibi görülür: Devletin/merkezin topluma uy-

guladığı baskılar, toplumun/çevrenin buna tepki duyması ve devletin bu tepkiyi bastırması. Bu döngüye denk düşen tarihsel olaylar ise, CHP döneminde bürokratların kendi güçlerini pekiştirmek için aldığı baskıcı önlemler, CHP'ye başkaldırarak burjuvazi ve köylü oylarıyla DP'nin iktidara gelişi ve askeri darbenin yeniden idareyi ele alışıdır.

1950'nin çevresel güçlerin yıllardır biriken tepkisinin ürünü olarak görülmesi ve DP'nin o güne kadar susturulmuş çevrenin merkezden aldığı intikamın bir sesi olması CHP ve DP üzerine yapılmış çoğu çalışmanın ortaklaştığı bir noktadır. Ancak CHP/DP karşıtlığını bürokrasi/burjuvazi çelişkisi üzerinden açıklayanlar olduğu gibi devlet elitleri/sivil elitler çelişkisi üzerinden açıklamayı tercih edenler de vardır. Örneğin Keyder DP'nin oluşumundaki çevresel güçlerin toplumsal kökenlerine yer verirken, Heper DP'nin iktidarını sivil elitlerin devlet elitlerine karşı üstünlüğü olarak görür. Heper'e göre sivil elitlere çevresel güçler destek vermiş olsa da yine de siyasi bir hareket olarak DP Batılı partilerdeki gibi toplumsal tabandan yoksundur; çünkü toplumsal sınıflarla parti arasında yatay ilişkiler kurulamamıştır (Heper, 1992: 159). Zaten Türkiye'de çelişkiler işlevsel-ekonomik değil de kültürel eksenlidir. Siyasi krizlerin temelinde yatan temel neden elitlerarası çelişkidir. Bu açıdan krizler bölüşüm ilişkilerinden ya da herhangi bir sınıfın siyasi parti programına karşı duyduğu hoşnutsuzluktan kaynaklanmaz (Heper, 1992: 160). İnsel'e göre de sınıflar da meşrulaştırmaya ilişkin kuralları bir siyasal hareket tabanında değil, sunulan maddi yararlar doğrultusunda kabullenir (İnsel, 1996).

Darbeler bu anlayışa göre, patrimonyal Osmanlı geleneğine uygun olarak kendini toplumdaki tek meşruluk kaynağı olarak görmek isteyen askeri bürokratların tepkisi olarak açıklanır (İnsel, 1996). Ordunun sınıfsal dengelerin yeniden kurulmasında, siyasi ve ekonomik yeniden yapılanma dönemlerinde üstlendiği kritik rol yerine patrimonyal geleneğin bir parçası olarak görülmesi her darbe için geçerlidir. Buna göre 1960, 1971 ve 1980 darbeleri aynı itici güçle yapılmıştır.[31] Ayrıca 1960'lı yıllardan başlayarak artan grevler, direnişler, en genel anlamıyla işçi sınıfı mücadelesi de bu tabloya sığmamaktadır.

1970'li yıllar boyunca demokratik olarak seçilmiş iktidarlar bürokratik merkezden daha iyi bir işlev görememiş; parti sistemi parçalı, etkisiz ve paralize edici bir hal almıştır (Sunar ve Sayarı, 1986). 1980 darbesinin önünü açan da bu durum olmuştur.

31 Burada önemli bir farklılığa dikkat çekmekte yarar var. İnsel ordunun rolüne son derece olumsuz bir anlam yüklerken Heper ordunun, artan siyasal elit/devlet eliti çelişkisine ve bunun getirdiği istikrarsızlığa karşı, demokrasiyi yeniden restore etmek için müdahale ettiğini savunur (Heper, 1992).

1970'lerin parti-merkezli siyasi görünümü, toplumda yumuşatıcı bir etki yapamayan ara formların mevcut olmaması bu dönemde milliyetçilik gibi ideolojilerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu durumda burjuva kültürünün yeşerememesinin de etkisi büyüktür (Keyder, 1987).

Bu tabloda siyasi iktidarların projelerine de, tarihsel olarak şekillenen sınıflara da yer yoktur; o nedenle de örneğin burjuvazinin neden bir dönem DP'yi neden sonraki dönemde CHP'yi desteklediği sorusu cevaplanamamaktadır. Çağlar Keyder'in analizi farklı sermaye birikim modelleri çerçevesinde örneğin sanayi burjuvazisinin ithal ikameci bir modeli tercih ettiğini gösterse de neden bu modelin DP tarafından değil de CHP tarafından hayata geçirildiği sorusunu dışarıda bırakmaktadır. Zira bir yandan iktisadi analiz yaparken diğer yandan çelişkileri bürokrasi/burjuvazi arasında koyarak bütünsel olarak sınıf ilişkileriyle siyasi projeler arasındaki bağı kurmamaktadır. Metin Heper'in analizinde ise zaten temel çelişki devlet elitleri ve siyasal elitler arasında gösterildiği için siyasi partiler toplumsal tabandan yoksundurlar. Heper'e göre, devlet seçkinleri demokrasiyi rasyonel demokrasi olarak algılarken siyasal seçkinler buna "Milli İrade" teziyle karşı çıkarlar (Heper, 1998'den aktaran Özman ve Coşar, 2001: 88-89). Burada "Milli İrade" kapitalist çiftçileri ve burjuvaziyi temel alan ama bunların çıkarlarına küçük köylülük gibi sınıfları da eklemlemeye çalışan bir hegemonya projesinin önceki iktidar karşısında halkı bütünleştirmek için kullandığı bir söylem olarak görülmez. Basitçe siyasal elitlerin ya da onların temsil ettiği/temsil eder göründüğü çıkar gruplarının merkeze karşı oy kanalıyla güç odağı oluşturmak için kullandığı bir söylemdir.

3- 3. Devlet/Toplum İkiliğinin Temel Çelişki Olarak Belirlenmesi

Yine bu bakış açısına göre Türkiye'de devlet birey yararına gücünü arka planda tutan bir devlet değildir. Yasalara göre eşit bireylerin varlığı, devletin arzuladığı organik bir toplum idealini dışlamaz. Devlet meşruiyetini, yerine getirmesi gereken yükümlülüklerden değil de sadece kendine referansla tanımlar. Siyasal haklarsa toplumsal olarak kazanılmış haklar değil, devletin bahşettiği konumlardır. (İnsel, 1996). Bu öyle bir devlettir ki grev ve sendika hakkı vermekten, toplu sözleşme yapmaktan kaçınabilmek için kol emeğiyle çalışanları da memur statüsüne koymuştur. Bu şekilde kendi iktidarını her tarafa yayabilecektir (İnsel,

1996: 236). Toplumsal alanda hiçbir meşruiyet kaynağı aramayan devlet, bir toplumsal mühendislik mantığıyla kitleleri hareket ettirici bir programa sahip olmamıştır. Böylelikle güçlü devlet/zayıf sivil toplum ikiliği Türkiye tarihi boyunca temel çelişki ekseni olarak belirlenir (Heper, 1991; Sunar, 1974).

3- 4. Devlet/İktisadi Alan İlişkisinin Kavranış Biçimi

Devletin Türkiye ekonomisindeki rolünün "fazla" müdahaleci olduğu argümanı da burjuvazinin zayıflığı ve devlet geleneği argümanlarıyla yakından ilişkilidir. Devlet ne Kemalist dönemde ne de DP döneminde "rasyonel" ekonomi politikaları izleyememiştir. Devletin kalkınma planları sanayi ve tarımı bir bütün olarak düzenleyememiş; sadece kısa vadeli hedefler konulmuştur. Devlet, "inançları gereği değil, zorunlu olduğu için" girişimcidir (İnsel, 1996: 185). İnsel bu noktada Türkiye'yi Meksika ve İran'la karşılaştıran yazarlara gönderme yapmaktadır. İran ve Meksika'da devlet "inançları gereği girişimci" iken Türkiye'de niye öyle olmadığı sorusunun patrimonyal geleneğin girişimciliği engelleyen doğası dışında hiçbir cevabı yoktur. Ama ironik olan, liberal görüşü her şeyin pür bir iktisadi mantığı olmalıymışçasına ele aldığı için eleştiren İnsel'in yaklaşımının aslında Türkiye'de olan durumu irrasyonel olarak gösterdiği ölçüde kendisinin de benzer bir noktadan hareket etmesidir. Öyle ki devlet gerçekte burjuva sınıfının isteklerine göre hareket etmesi gereken, rasyonel iktisadi planlar uygulayan bir aktörmüş gibi argümanını kurmaktadır. Türkiye'yi ayırdedici kılan, sanki başka ülkelerde ideal bir biçimde işlediği iddia edilen bu liberal piyasa mantığının mevcut olmamasıdır. S.N. Eisenstadt'tan ödünç aldığı "geleneksel kodun dönüşümü" kavramıyla benzer bir yorum yapan. Mardin'e göre, Osmanlı'da piyasayı kendi hizmetçisi olarak kullanan siyasi iktidarın mantığı Cumhuriyet dönemi sanayileşmesindeki mantığın aynısıdır (Mardin, 1992).

DP dönemini liberal devletçilik olarak tanımlayan İnsel, Et ve Balık Kurumu (EBK) ve Devlet Malzeme Ofisi (DMO) gibi kurumların liberalizmle hiç bir ilgisi olmadığını söyler (1996: 193). Bu tarz devlet kuruluşlarının belli bir siyasi stratejiyi yansıttığı doğrudur. Ama bu, İnsel'in düşündüğü gibi devletin kendi başına her yere olduğu gibi iktisadi alana da hâkim olma stratejisi midir, yoksa belli bir siyasi proje etrafında birleşen çıkarlar doğrultusunda oluşan bir strateji mi? Temel soru budur. İktisa-

di olanın siyasi olandan ayrıştırılamayacağını savunan İnsel, siyasal olanın özgüllüğünü devlet rasyonalitesine atfettiği ölçüde bu iki alan arasındaki ilişkiyi iyice sorunlu hale getirir.

DP'yi CHP'den farklı kılan tek olgunun DP dönemindeki söylem (özel sektörü geliştirme) ve uygulama (daha fazla KİT kurulması) arasındaki uçurum olduğunu belirten İnsel, kamu girişimlerinin gittikçe artmasını iktidarın kendini her yerde hissettirme arzusuyla açıklar. Bu girişimlerin farklı dönemlerde farklı toplumsal çıkar ya da projelere hizmet ettiğini (sanayileşmenin gelişmesi, tarımsal kapitalizmin gelişmesi); aynı dönemde farklı toplumsal çıkarların ihtiyaçlarını aynı anda gözetme işlevi gördüğünü (bir yandan sanayi kârlarının düşmemesine olanak tanırken diğer yandan sübvansiyonlarla ve destekleme alımlarıyla köylü gelirinin korunması) kavrayamaz.[32] Buğra (1996) da benzer şekilde DP'nin politikalarını Türk liberalizminin paradoksu olarak tanımlar. Bunun nedeni DP döneminde iktidarın harcamaları kısmak yerine sürekli enflasyonist politikalar izlemeyi tercih etmesidir. Bu yaklaşımdaki birinci sorun enflasyonist politikaların pek çok liberal ülkede Keynesçiliğin doğal sonucu olmasıdır. İkincisi ve daha önemlisi bu enflasyonist politikalar devletin tercihi değil; DP'nin hegemonya projesine eklemlenen küçük köylülük gibi tarım burjuvazisi gibi sınıflara aktarılmış kaynakların sonucudur. Aynı zamanda önceki dönemin projesine karşı kendini konumlandıran ve bu karşı konumlanışını kalkınma vurgusuyla yapan bir iktidarın söyleminin maddi temelini oluşturur. Öyleyse bu durumu Türkiye'deki hükümetlerin kendi irrasyonel ve popülist kaygıları olarak okumak mı yoksa devletin, hem farklı sermaye grupları arasındaki çelişkiler, hem de sınıflararası çelişkilerle başa çıkma zorunluluğu üzerinden mi düşünmek daha anlamlıdır? Burada kritik nokta, gelecek bölümde göstermeye çalışacağım üzere devletin bu çelişkileri dışarından düzenleyen bir aygıt değil, bizatihi bu çelişkilerin bir parçası olduğudur. Bu nedenledir ki çelişkiler süreklidir ve krize açıktır.

32 KİT'leri devlet/toplum ve devlet/ekonomi ilişkisini düzenlemenin araçları olarak düşündüğümüzde bunları çatışan sınıflar arasındaki mücadelenin alanı olarak kavramak da mümkün. Farklı projeler farklı dönemlerde bu araçları kullanıyorlar. Yalman (2002: 16) 1960'lı yıllar bağlamında planlamanın kendisini bir teknik süreç ya da devlet rasyonalitesi olarak değil de farklı sınıfların rızası için işlevsel olan bir hegemonya aygıtı olarak kavramanın önemine işaret ediyor.

4. 1980'ler: Kırılma Noktası ve Patrimonyal Devletin Sürekliliği Arasındaki Gerilimde Güçlü Devlet Geleneği Tezinin Sorunları

1980'lere gelindiğinde ele aldığımız yaklaşım açısından çelişkili bir durum söz konusudur. Türkiye tarihinin farklı dönemleri arasında, uluslararası sermayenin ve devletin yeniden yapılanmasına denk düştüğü ve krize çözüm olarak neoliberal politikaların yaşama geçirildiği dönem olduğu için 1980'ler çok ciddi bir

dönüşümü ifade eder. Bu açıdan yaşanan değişimleri açıklama çabası ile niyet edilen dönüşümün gerçekleşememesini devlete özgü bazı geleneksel niteliklerin sürekliliğine bağlama çabası arasında süregiden bir gerilim bu dönemde devlet merkezli yaklaşımı kullanarak yazılan çalışmalara rengini verir. Farklı düzeylerde kendini açığa vuran bu gerilimleri üç noktada toplayabiliriz.

Bunlardan birincisi güçlü devlet geleneğine ilk defa bu kadar şiddetli bir şekilde karşı çıkan gruplarla bu geleneği sürdürmeye çalışanlar arasındaki olarak belirlenmiştir. Bu sadece kişiler arasındaki bir çatışmadan ibaret değildir; kendisi ayrı bir varlık kazanmış olan devletin kendisi değişimin önündeki en büyük engeldir. Bu dönem üzerine yazdıklarında Metin Heper, Fransa'ya göre 'daha güçlü bir devlet geleneği' olan Türkiye'de kamusal yaşam ve siyasi taleplerin toplumun kendisinden değil de devletle toplumun kesiştiği alanlardan kaynaklandığını belirtir (Heper, 1991). [33]

Kalıcı devlet rasyonalitesinin somut tezahürleri öncelikle iktisadi alanda kendini gösterir. 1980'lerde ihracat yönelimli stratejiyle devletin rolü değişse de rantiyeci bir devleti besleyen geniş kamu sektörünün varlığı değişmemiştir (Öniş, 1998a). Neoliberal reformlarla devlet müdahelesi azaltılsa da siyasi rasyonalite pazar rasyonalitesinin önüne geçmeyi başarmıştır. Patrimonyal devletin sürekliliğinin göstergesi uzun dönemli bir gelişmeyi sağlayacak iktisadi politikaların siyaset tarafından önünün kesilmesidir. Öte yandan siyasi partilerin de zihniyeti çok fazla değişmemiştir. ANAP'ın bütçe dışı fonları ve yerel bütçeleri belli gruplara aktarması oy kaygısıyla ilintilidir. Seçimlerde KİT fiyatları düşürülmüş, ücretler ise arttırılmıştır (Öniş, 1998b).

Dikkat edilirse bu noktada da iki analiz düzeyinin birbiriyle iç içe ve birbirinin yerine geçebilecek şekilde kullanıldığı görülecektir. Öncelikle çıkarlarını koruyan ve yenilikten kaçan bir rantiyeci devlet söz konusudur. Öte yandan siyasetçiler de oy kaygısıyla (ki bu aslında Heper'in 1970'lerde kullandığı siyasi elit/devlet eliti arasındaki gerilimde siyasi elitleri suçladığı noktadır) yeniliklerin yapılmasının önünü tıkamaktadırlar. Gerçek çelişki nerededir? Devlet geleneği ve neoliberal politikalar arasında mı? Siyasetçiler ve neoliberal politikalar arasında mı? Her ikisi de mi? Görünen o ki bazı yerlerde biri, bazı yerlerde diğeri, bazen de ikisi (devlet ve siyasetçilerin tavrı aynı kefeye konularak) kastedilmektedir. Bürokraside yapılan reformlar, neoliberal politikaların uygulanışı, bunların hepsi birer çabadır (ve bu çabanın aktörleri çok net olmasa da iktisadi politikalar söz konusu olduğunda burjuva-

33 Burada Heper ilginç bir biçimde güçlü devlet formülasyonuna yöneltilebilecek önemli bir eleştiriye işaret eder. "Güçlü" niteliği, Batıdaki devlete göre belirlendiği ölçüde bir başka referans noktası alındığında yine benzer bir nedenlerden başka bir devlete de atfedilebilir. Örneğin Türkiye Batıdaki devletlere göre daha güçlü görülebilir; Batının kendi içindeki ülkelerden örneğin Fransa da İngiltere'ye göre daha güçlü nitelendirilebilirdi. O takdirde "güçlü", "daha güçlü", "en güçlü" gibi tanımlamalara gitmek gerekebilir ki bu da zaten sorunlu bir kavram olan "güçlü" nün içini boşaltacaktır. İşte Heper bu tehlikeye düşmekte, Türkiye'yi açıkça "daha güçlü" kategorisine sokmakta ve kavram karmaşasına bir yenisini eklemektedir.

zi, siyaset söz konusu olduğunda toplumun bütünüdür) ama devlet geleneği ve siyasetçiler bu reformları engellemektedir. Peki neoliberal politikaların uygulayıcısı siyasetçiler değil midir? Uygulamada yaşanan problemler sadece oy kaygısından mı kaynaklanmaktadır? Eğer devlet geleneği bu kadar güçlüyse o zaman bürokrasideki artan liberal bürokratlar nereden türemiştir? Bu sorulara cevap bulmak devlet-merkezci yaklaşım üzerinden pek de mümkün gözükmemektedir. Uygun cevaplar için soruların farklı sorulması gerektiğini ileride savunmaya çalışacağım.

İkinci gerilim ekseni devlet ve burjuvazi (ki burada genelde burjuvazi yerine çıkar grupları kavramı tercih edilmektedir) arasındaki ilişkinin niteliğine dairdir. Buna göre 1980'lerdeki tüm değişim işaretlerine rağmen Devlet Babanın artık rüştünü ispatlamış ve hatta evden kaçmış çocuklarına uyguladığı baskı değişmemiştir. Osmanlı'dan beri devlete bağımlı olan ve gücünü devletten alan özel sektörün durumunun 1980'lerde de devam ettiği ileri sürülmektedir. Bu sürekliliğin örnekleri olarak çıkar temsilinin siyasi partilerle kurulan yakın ilişkilere sımsıkı bağlı olması (Ergüder, 1991); TÜSİAD'ın devletle olan ilişkisini yüksek kademeli bürokratlar aracılığıyla kurması (Kalaycıoğlu, 1991); verilen ihracat teşviklerinin siyasi tercihlerin sonucu şekillenmesi (İlkin, 1991) verilmektedir. Özal'ın da istediği kadar öncekilerden farklı gözüksün, özellikle TÜSİAD'la görüş alışverişinde bulunmaktan ziyade sanayicileri bilgilendirmeyi tercih ettiği söylenmektedir.[34] Oysa Vitalis'in argümanı izlenirse, iktisadi faaliyetin siyasi ilişkilerin dışında olamayışına şaşırmanın kendisinin büyük bir yanılgı olduğu farkedilebilir. Gerçekte bu teşvikler, neoliberalizmin öngördüğü sermaye birikimini sağlayabilecek (örneğin dünya ekonomisiyle eklemlenebilecek nitelikte) sermaye gruplarına aktarılmış; bu da sonuçta neoliberal reformların toplumsal bir taban oluşturmasını sağlamıştır.[35]

Keyder' göre (1998) de devletin keyfiliğinin kendisine getirdiği maliyeti çok fazla bulan bir burjuvazidir bu döneme rengini veren. O boynu bükük burjuvazinin neden birdenbire 80'lerde devlete başkaldırabildiği sorusu problem değildir, çünkü zaten güçlü devlet/zayıf burjuvazi ikileminin tarihsel sürekliliği dışında bu yaklaşımın hiç bir tarih referansı, dolayısıyla da tarihsel dinamik nosyonu yoktur. Keyder'e göre (1998: 41) 1980'lerdeki mücadele "otoriter, modernleştirmeci ataerkil bir devlet ile modernist bir siyasal liberalizm ve yurttaşlık kavramı" arasında gerçekleşmektedir. Dolayısıyla genel düzeydeki iktisadi politikalarda gözlenen-

34 Bu durum devlet-merkezci literatürde Güneydoğu Asya ülkeleriyle bir karşıtlık ilişkisi içinde ifade edilir. Örneğin Güney Kore'de devlet ihracat performansına göre teşvik verirken ve bu yüzden önceki bölümlerde belirttiğim gibi kalkınmacı devlet olarak nitelendirilirken bkz. Evans (1992; 1999), Leftwich (1995), Türkiye gibi bazı ülkelerde ise siyasi ilişkilerin, popülizmin ve yolsuzlukların daha belirleyici olduğu söylenmektedir bkz. (Öniş, 1998). G. Kore örneğinden hareketle yolsuzlukların devletin kendisinden kaynaklandığı argümanının bir eleştirisi için bkz. Hart-Landsberg ve Burkett (1998)

değişim çabası ve buna karşı geliştirilen direnç arasındaki- gerilim devlet/burjuvazi ilişkisinde de söz konusudur. Bu sefer devlet geleneği ve özgürleşme arayışındaki burjuvazi arasındaki gerilim temel çelişki olarak gösterilir. Sarkacın ne_tarafa doğru kaydığı konusunda farklılıklar olsa da gerilimin tarafları konusunda devlet-merkezci yaklaşım açısından tam bir uzlaşma vardır.

Üçüncü gerilim ekseni ise yine devlet ve toplum arasında konulmaktadır. Merkezileşmiş devlet geleneğine karşı zayıf sivil toplumun yaptığı mücadele bu dönemde öne çıkmaktadır (Öniş, 1998c). Merkez ve çevre gerilimi ya da devlet eliti/siyasal elit gerilimi açısından da bir yenilik söz konusudur. Devlet elitleri (ki bu 1980'lerde daha ziyade askeri bürokrasidir) artık özellikle ekonomik konularda üstünlüğü siyasal elitlere bırakmışlardır. Bu da bürokrasinin sınırlı bir rol oynadığı liberal modele Türkiye'nin yakınlaştığını göstermektedir (Heper, 1987). Bu model önceki dönemlerde siyasete karşı husumet beslediği iddia edilen bürokrasinin durumunda bir değişime işaret etmekle beraber bu değişimin ardında yatan nedenlere dair hiçbir açıklama getirilmemektedir. Öte yandan devletin toplum üzerinde mutlak egemenlik kurmasının değişmediğini, bunun da Osmanlı patrimonyalizminin bazı özeliklerinin devamı niteliğinde olduğunu düşünen İnsel'e göre (2001: 58, 57) "Ortada meşruiyetini toplumdan değil, kendinden alan bir devlet, devlet karşısında meşruiyeti olmayan cılız bir toplum ve gayrimeşru, ama o ölçüde de güçlü bir 'alt toplum' olması" derinleşen bunalımın göstergesidir. 1980'lerde devletin, gücün birden fazla grup (Milli Güvenlik, Kurulu, Emniyet Güçleri, Özel Tim, siyasi parti temsilcileri) arasında bölündüğü bir neo-feodal yapıya dönüştüğünü öne süren İnsel, temel gerilimi bu baskıcı devlet aygıtıyla toplum arasında koymuştur.

5. Devleti Nasıl Kavramalı?

Aslında karşılaştığımız problemlerin büyük bir kısmı devletin nasıl kavrandığıyla ilgilidir. Devletin toplumdan ayrı rasyonel bir aktör olarak, kendinde bir özne ele alınışının getirdiği sorunlar vardır. Devlet-merkezci yaklaşım 1980'lerdeki dönüşümü kabul etmekle (ve hatta tehlikeli bir biçimde bunun nedenlerinin doyurucu bir analizini yapmadan dönüşümü veri almakla) beraber söz konusu dönüşümde devletin neyi engellediğine bakmaya çalışmaktadır. Kurumsal dönüşümleri (bürokrasideki gibi) kabul ederken bir yandan da devletin hâkimiyetinin kırılamadığını anlatır. Böyle bir bakış açısı, kurumsal dönüşümlerin niteliğini ve

ardındaki dinamikleri açıklamakta yetersizdir.[35] Gözlemlenebilir kurumsal değişimlere bakılmıştır. Bunlar başarılı olduğu ölçüde toplumun/burjuvazinin vs. devlete karşı zaferini simgelemekte; başarısızlığa uğradığı ölçüde ise devlet geleneğinin kendini devam ettirmesine bağlanmaktadır. Bu kurumsal dönüşümler toplumun hangi kesimlerinin ne gibi ihtiyaçlarıyla örtüşmektedir? Ya da örneğin kamu sektörünün artan büyüyüşü hangi sınıfsal ilişkilerin yeniden düzenlenmesine denk düşmektedir? Ücretlerin yükselmesi ve azaltılması siyasi popülizmle açıklanabilir şeyler midir? Eğer devlet ve burjuvazi ya da siyaset/ekonomi, siyasetçiler/girişimciler arasındaki ikilem devletçi zihniyetle yenilikçilik arasındaysa, liberal olarak nitelendirilse de, TÜSİAD'ı gerçek bir çıkar grubu olarak tanımadığı söylenen Özal, neden liberal görüşü temsil ettiği söylenen "Eczacıbaşı'nın verdiği bir konferansı öfkeyle terkederken gazetecilere genç Eczacıbaşı'nın, aynı babası Nejat Eczacıbaşı gibi, modası geçmiş devletçi fikirlerden kurtulup liberal ekonominin ilkelerini benimseyemediğini" söylemiştir? (Cumhuriyet, 28 Şubat 1992'den aktaran Buğra, 1996: 339). Eğer olgusal alandan bu yaklaşımın yaptığı çıkarsamaları yine olgulara dayanarak çürütmek mümkünse ve sorduğumuz sorulara cevap veremiyorsak, farklı bir kavramsallaştırma için ipuçlarını nerede yakalayacağız?

Öncelikle *devlet bir mücadele alanı* olarak algılanırsa 1980'lerdeki dönüşümün sınıflararası mücadelelerden bağımsız olarak kavranamayacağı bir gerçektir. Devletin sosyal görevlerinin azalması işçi sınıfı mücadelelerine karşı burjuvazinin kârlarını yeniden korumaya yönelik olarak algılanabilir. Ancak devletin kendisi tek bir sınıf ya da sınıf fraksiyonunun aracı olarak görülemeyeceğinden dolayı da köylülük ve işçi sınıfının artan tepkisine (ya da bu tepki somut olarak tezahür etmediği zamanlarda da potansiyel bir tehdit oluşu) karşı sübvansiyonların ya da reel ücretlerin belli dönemlerde yüksek tutulması siyasi bir popülizmden çok toplumsal çatışmaların azaltılması için zorunlu bir ihtiyaçtır da. Ancak bunun ne zaman yaşanacağı ucu açık bir sorudur.

Devleti bir mücadele alanı olarak kavramak onun tek bir sınıfın aracı/nesnesi de olmadığı anlamına gelir. Gerçekten de örneğin bir tarımsal politikanın belirlenmesinde farklı sınıf ve aktörlerin (küçük üreticiler, daha büyük ölçekte üretim yapıp işçi çalıştıranlar, tarımsal ürünü tüketen çalışan sınıflar, IMF, TÜSİAD, tarım sektörüne girmek isteyen yerli ve yabancı sermaye grupları ve bunlarla organik bağ içindeki IMF, TÜSİAD gibi ör-

35 Neoliberal reformların toplumsal destekçisi olacak bir tabanının oluşmasının gerekliliği ve bunun araçlarının Rusya'daki kapitalist dönüşüm üzerinden yapılan bir analizi için bkz. Bedirhanoğlu (2002).

gütler) çatışmaları ve mücadele dereceleri belirleyicidir. Devlet bu çatışmaların alanıdır (hem merkezde hem de yerelde); hükümetler de bu gerilimin kıskacında politikalarını yönlendirip değiştirirler.

Ancak bu mücadele alanı bütün oyuncuların eşit bir şekilde oyuna katıldığı bir saha değildir. Devlet alanı bu aktörler arasındaki *eşitsiz iktidar ilişkilerinin de yeniden üretildiği bir alandır*. Bu nokta tam da diğer bir önermeye, devletin sınıf ilişkilerinin bir parçası, toplumsal ilişkilerin bir biçimi olduğu önermesine götürür. Sayer'e göre devletin sivil toplumdan ayrışmasının kapitalist iktidar ilişkilerinin yeniden üretilmesi için gerekli bir ayrışma olduğunu daha önce belirtmiştik. Burada eklenmesi gereken bu ayrışmanın devletin özerk ve ayrıksı bir entite (varlık) olarak görülmesi anlamına gelmediğidir. Tersine kapitalist ilişkilerin aldığı bir biçim olarak devletin burjuva karakteri (burada burjuva sözcüğü, burjuva sınıfını oluşturan kişilerin aracı olan bir devleti nitelendirmiyor, burjuva ilişkilerin parçası olan bir devlet kastediliyor) onun ayrılmaz bir parçasıdır (Sayer, 1988). Wood'un da belirttiği gibi sermaye birikiminin devamını, burjuva ilişkilerin hâkimiyetinin devamını sağlamak ve bunun önündeki engelleri ortadan kaldırmak her kapitalist devlette görebileceğimiz özelliklerdir. Ancak bu noktada devlet toplumsal çelişkileri yukarıdan düzenleyen ayrı bir kurum olarak da algılanmamalıdır. Tersine devlet bizatihi bu toplumsal çelişkilerin bir momentidir (Bonefeld, 1993).

Öyleyse devletin sınıf karakteri ile mücadele alanı olma özelliğini nasıl birarada düşünebiliriz? Clarke'a göre (1991) sınıf mücadelesinin sonucu olumsal değildir, maddi birtakım kısıtlılıklara bağlıdır. Ama bu maddi kısıtlılıkların kendisi mücadeleye dışsal değildir. Ücret sözleşmesi kapitalist tarafından kabul ettirildiği ölçüde bir gerçeklik, işçi sınıfı karşı çıktıkça ise bir illüzyondan ibarettir (Clarke, 1991: 45). Ancak bu, devletin kendinde böylesi bir alan olduğu-yani orada bekleyen, önceden verili bir alan- anlamına gelmez. Tersine bu alanın kendisi sınıf mücadelesi tarafından yaratılır. Ancak devlet alanının da bir sınırlılığı vardır. Eğer devlet yabancılaştırılmış ve fetişleştirilmiş kapitalist ilişkilerin aldığı bir biçimse, kapitalizmin diğer tüm formlarına olduğu gibi devlet formuna da karşı mücadele vermek gerekir. Yani Clarke'ın deyişiyle *"hem devletin içinde hem de devlete karşı"* bir mücadele biçimi (Clarke, 1991: 60-61).

Devleti en genel düzeyde toplumsal üretim ilişkilerinin aldığı bir biçim olarak tanımlamak, gözlemlenir alanda hükümetin, bü-

rokratların yaptıklarına bakmanın tek başına (gerekli ama) yeterli olmadığı da görülebilir. Örneğin kurumsal değişimler bağlamında bürokrasinin rolünü ele alalım. Günümüzde IMF'yle aynı masaya oturan bürokratlar gerekli yapısal reformları yapamadığı için sürekli siyasileri eleştirmekte ve sermayeyle aynı talepleri savunmaktadırlar. Öyleyse söylemler üzerinden ve devlet/burjuvazi, bürokrasi/burjuvazi vs. gibi ikilemler üzerinden baktığımızda çok da fazla bir yere varmamız mümkün gözükmemektedir. Özal-Eczacıbaşı örneği bu yüzden önemlidir. Özal neoliberal projenin temsilcisidir ve bir önceki dönemin devletçi söylemini yıkmak istemesi onun için bir zorunluluktur. Ama öte yandan devletin neoliberal projenin uygulanması için gerekli uygulamaların hayata geçirilme yeri olduğu düşünüldüğünde bu devlet ortadan kalkmayacaktır.[36] Özal'ın yıkmaya çalıştığı daha çok belirli bir devlet biçimi ve onun denk düştüğü sınıf ilişkileridir.

6. Güçlü Devlet Geleneği Tezinin Politik Sonuçları

"Güçlü devlet geleneği" kavramını devlet-merkezci perspektif içinde kullananlar açısından ironik bir durumla karşı karşıya kalmaktayız. Devlet-merkezci yaklaşım neoklasik ve neoliberal yaklaşımların eleştirisiyle gelişse de özellikle 1980'lerin tarihsel bağlamında neoliberal söylemle ve dolayısıyla liberal-bireyci bir bakış açısıyla güçlü devlet geleneğinin eleştirisi üzerinden normatif düzeyde benzer bir pozisyon almıştır.[37]

Zaten tam da bu yüzden yazının başında söylediğimiz eleştirinin yapılmasına ihtiyaç vardır. Bu ihtiyaç kendini bu tarz bütün politik proje ve eğilimlerden ayrıştırması gereken sol için kendini dayatmaktadır. Devlet/toplum ya da devlet/ekonomi karşıtlığının her analiz birimi için yeniden üretilmesinin politik sonuçlarından birincisi, iktisadi alanda devletin popülist politikalarına son vererek rasyonel ekonomi politikaları izlemesinin önerilmesidir (Öniş, 1998). Evans (1992) neoliberal dönemde de devletin kalkınmacı bir perspektifi olabileceğini ileri sürer. İkinci olarak siyasal alanda otoriter devlet geleneğine karşı çıkmak (Keder, 1998) ve devlete karşı toplumun özerk alanlarda örgütlenmesi (İnsel, 2001: 286) önerilir

Peki temel çelişkiyi devlet ve toplum arasında koymanın sol açısından politik düzeyde ne gibi sakıncaları var? Sungur Savran'ın sol liberalizme yönelttiği eleştiri burada da geçerlidir.

> Sınıflar arasında bir toplumsal ilişki biçiminde kavranamadığı için devlet (tanımlandığı ender durumlarda da) bir cihaz olarak ele alınır. Böy-

36 Neoliberal politikaların, neoliberal söylemin aksine güçlü devlet eliyle yapıldığını Thatcher İngiltere'si bağlamında anlatan bir çalışma için bkz. Gamble (1979).

37 Liberal-bireyci yaklaşım için devlet sadece birey özgürlüklerini değil, piyasanın iyi işlemesini de tehdit etmektedir. Devlet-merkezci yaklaşımsa kendinde bir piyasa fikrine karşıdır. Piyasa ancak kurumlarla birarada varolabilir Neoliberalizmin devlet-merkezci bir noktada eleştirisi için bkz. Öniş (1998). Öte yandan devleti ele alış tarzındaki yöntemsel farklılıklara karşı bazı benzerlikler de bulmak mümkündür. Yırtıcı hayvan *(predatory)* devlet kavramını devlet-merkezciler kalkınmacı devletin karşısına koymaktadırlar (Evans, 1992). "Predatory state" burada kendi çıkarlarını maksimize eden ve toplumun kaynaklarını sömüren bir grubun yönetimidir (Evans, 1992: 149). Neoklasik ekonomi politik yaklaşımında ise "predatory state" devletin doğası gereği sahip olduğu bir özelliktir, devlet-merkezcilerin söylediği gibi tarihsel olarak farklılaşabilen bir özellik değil. Burada politik olana ekonomi lehine sürekli bir negatif anlam yüklenmektedir (Grindle, 1991). Yalman (2002) devletçi-kurumsalcı ve liberal bireyci yaklaşımların devlet/toplum ve devlet/piyasa ilişkisini dışsal olarak kavradıkları ölçüde ortak bir yöntemsel sorunu yeniden ürettiklerini belirtir.

> lece, bağımsız, sınıflarüstü, bütün sınıfları ve toplumsal kategorileri aynı biçimde ezen bir hayalet haline gelir. Nihayet, devletle sınıflar arasındaki ilişkiler teorik alanın dışında kalınca, toplumla devlet arasındaki içsel bağıntı kaybolur. Devletin toplumla ilişkisi dışsal bir nitelik kazanır: bir çelişki olmaktan çıkar, basit bir karşıtlık ilişkisine (antinomy) dönüşür. *Oysa 'siyasal iktidar' sivil toplumdaki uzlaşmaz çelişkinin bir ifadesidir.'* (Savran, 1986: 24-35, vurgular benim).

Wood benzer şekilde baskı alanı olarak devlet/özgürlükler alanı olarak sivil toplum ikiliğinin doğru olmadığını, baskının sivil toplumun kurucu bir öğesi olduğunu ifade eder (1995: 255). Ancak devlet bir baskı alanı olarak toplumun karşısına konulduğu zaman olası muhalefet de toplumun bir bütün olarak kendisinden beklenir. Fakat yukarıda da belirttiğim gibi toplum kendisinin sınıfsal çelişkilerin ve baskının her çeşidini taşıyan güç ilişkilerinin alanıyken devlet de bir toplumsal mücadele alanıdır. Bunu farklı alanlarda örneklendirmek mümkündür. Örneğin uzun soluklu toplumsal mücadelelerin sonucunda elde edilmiş haklara bakalım. Bunlardan sosyal güvenlik hakkı bir kez kazanıldığında devletin vatandaşlarına vermek zorunda olduğu bir hak haline gelir. Bu durumda neoliberal dönemde burjuvazi sosyal güvenlik hakkını geri almak istediği zaman devletin bu hakkı korumasını istemek gereklidir; çünkü "özgürlük mücadelesi kimi zaman devlette kazanılmış olan mevzilerin kullanılması yoluyla yürütülür" (Savran, 1986: 26) ve "çalışan sınıflar için devlet bir dizi olumsuzluğu temsil etmekle birlikte siyasal kazanımların da alanı olacaktır" (Oyan ve Şengül, 1999: 711). Bu hakları talep etmek aynı zamanda kendi kârları ya da pozisyonu tehlikeye girecek burjuvaziye karşı da gelmek demektir. Ancak önceki bölümde de belirttiğim gibi burada devlet eşit oyuncuların oynadığı bir saha değilse, o halde devletten beklenen taleplerin sınırları da olacaktır. Daha da ötesi devletin sınıfsal karakterini açığa koymak gerekecektir. Örneğin özelleştirme tartışmalarında kamulaştırmayı savunmak devletçi bir perspektiften değil sermayenin kârına karşı emeğin hakkını savunmak perspektifinden yapılmalıdır.[38] Oyan ve Şengül (1999: 710) özelleştirme stratejisinin başarılı olmasında devlet/toplum karşıtlığı üzerinden yapılan analizin katkısı olduğunu belirtmektedirler. Gerçekten de devlet işletmeleri sürekli olarak devletin kendinden menkul özellikleri nedeniyle verimsiz olarak gösterilmeye çalışılmışlardır.

Yolsuzluk, bütçe ve kamu sektörünün borç yükü üzerine yapılan tartışmalar, devletin sınıfsal niteliğinin üstünün örtüldüğü ve politik mücadelede burjuva sınıfının ve kapitalist ilişkilerin hedef

38 Önceki bölümde de belirttiğim gibi burada kendini devlet alanına sıkıştıran bir siyasetten sözetmiyorum. Elbette ki sol hareketin hedefi hem kapitalist ilişkilerin hem de kapitalist devletin ortadan kalkmasıdır. Ancak güncel olarak siyaset yapmak, sınıfsal çelişkileri açığa çıkarmak ve emekçi sınıfların somut çıkarları için mücadele etmek için bu alan önemlidir. Tıpkı iktidar perspektifinin ve yönetime gelindiğinde ne gibi politikalar uygulanacağının önemli olduğu gibi.

olarak gösterilmediği tartışmalara iyi örneklerdir. Devlet patrimonyal/neo-feodal/rantiyeci vs. niteliğiyle kendi çıkarını maksimize etmeye çalışan bürokrat ve siyasetçilerin alanı olarak gösterilmiştir. Elbette ki pek çok devlet ve siyaset adamı bu tarz yolsuzluklara karışmaktadır. Ancak yolsuzluklar doğrudan sermaye gruplarını da içeren, hatta onların sermaye birikim, gerçekleştirmesini (hayali ihracatlar aracılığıyla örneğin) sağlayan bir süreçtir. Benzer bir biçimde devletin sürekli ya kendisi için harcamalarda bulunduğu ya da popülist kaygılar için belli kesimlere kaynak aktardığı argümanına karşı bütçenin bir toplumsal bölüşüm aracı olduğu noktasından hareketle, bütçe içinde harcamaların hangi sınıflar lehine kaynak aktarıldığı deşifre edilmelidir. Gerçekten de kamu sektörünün küçülmek yerine büyümesi ve bütçenin değişen kompozisyonu yine sınıfsal ilişkilerin yeniden düzenlenişiyle ilgili bir olgudur. Kamu sektöründeki altyapı yatırımlarının sermaye için işlevsel olması; genelde devletin kendi irrasyonel politikalarının sonucu olarak gösterilen bütçe açıklarının, faiz harcamalarının, iç borçlanma mekanizması aracılığıyla sermayeye kaynak transferi aracı olarak işlemesi, bunun göstergesidir (Yeldan ve Köse, 1997).

Belki bu yazıda ele aldığımız ve Türkiye tarihini toplumsal mücadeleri hiçe sayarak yazan yazarların bir kısmının sol açısından hiç bir tahayyülleri zaten yoktur; ama 1980'lerde ve 1990'larda sol içinde yapılan bazı tartışmaların kendine temel aldığı argümanlar bu yaklaşımın içinden çıkmıştır.[39] Üstelik yaklaşımın Ahmet İnsel gibi temsilcileri kendilerini "yeni bir sol tahayyül" ün kurucusu olarak görebilmektedirler. Bu nedenle solun doğru karşı çıkışlar yapabilmesi için mücadelesine temel olan terimleri doğru seçmesi ve sınıfsal çelişkilerin ve sömürünün üstünü örten devlet/toplum karşıtlığını reddetmesi şarttır. Günümüzdeki toplumsal muhalefet eylemlerinde somut olarak burjuvazi ve onun çıkar örgütleri yerine hedef olarak daha çok iktidar partilerinin, siyasetçilerin, yolsuzlukların hedef olarak gösterildiğine tanık oluyoruz. Devletin de bir parçası olduğu burjuva ilişkilerin (kapitalist devlet, yabancılaşmış çalışma koşulları, özel mülkiyet, çalışma kavramının kendisinin insani olmayan yönleri...vs.) bir bütün olarak dönüşümü ise daha fazla gözardı ediliyor [40] İşte bu nedenle Osmanlı'dan bugüne getirilen güçlü devlet geleneği bu ilişkilerin yendiden üretimini kolaylaştırdığı ölçüde sadece teorik düzeyde de değil politik olarak da terkedilmesi gereken bir kavramdır.

39 Bu yazıda bu yaklaşımı 1990'ların başında sivil toplum tartışmaları üzerinden yeniden üreten sol-liberal yazarlara ayrıca değinmedim. Devlet/sivil toplum ikiliğinin kuramsal temellerinin ve yöntemsel açmazlarının analizi için bkz. Ozan (2000) ve Oyan ve Şengül (1999).

40 Toplumsal ilişkilerin bütünsel ve tarihsel bir analizinin yapılmasının siyasi açıdan da toplumsal ilişkilerin bütünsel bir dönüşümünü gerçekleştirmeye yönelmek gerekliliği savı için bkz. Ozan (2001).

Sonuç

Bu yazıda Türkiye'yi analiz ederken bir açıklama aracı olarak kullanılan "güçlü devlet geleneği" kavramı sorgulanmaya çalışıldı. Toplumsal gerçekliği kavrayışımızla politik projelerimiz arasında sıkı bir bağ olduğu düşüncesiyle, devlet/toplum ilişkisini dışsal bir ilişki olarak görmenin hem yöntemsel hem de politik sorunlarına değinildi. Alternatif bir çerçeve bu yazının konusu olmasa da, devletin kapitalist toplumsal ilişkilerin bir biçimi olarak, bir mücadele alanı olarak ve sınıf karakteriyle beraber düşünülmesinin böylesi bir alternatif için ipuçları verebileceği önerildi. Bu ipuçlarını geliştirerek, yöntemsel sorunlar üzerine daha fazla kafa yorarak, devlet/sınıf, ekonomi/politika ilişkilerinin farklı dönem ve alanlardaki analizini "tarihsel açıdan temellendirilmiş ve kuramsal bilgiye dayanan" (Cammack, 1985: 15) somut örnek incelemeleri ile yapabilmek, bunu yaparken de bu yazıda eleştirilen hâkim bakış açısını kırabilmek çok daha uzun soluklu, kolektif ve disiplinlerarası bir çabayı gerektiriyor.■

Kaynakça

Almond, G. (1988) "The Return to the State", *American Political Science Review*, 82 (3).

Barkey, K. (1991) "Comparative Perspectives on the State", *Annual Review of Sociology*, 17, 523-549.

Bedirhanoğlu, P. (2002) "Rusya'da Kapitalist Dönüşüm Süreci, Yolsuzluk ve Neoliberalizm, *Toplum ve Bilim*, 92.

Blackbourn, D. ve G. Eley (1984) *Peculiarities of German History*, Oxford: Oxford University.

Bonefeld, W. (1993) *The Recomposition of the British State during the 1980's*, England: Dartmouth.

Boone, C. (1994) "States and Ruling Classes in Africa", Migdal, J. (der.), *State Power and Social Forces: Domination and Transformation in the Third World* içinde, Cambridge: Cambridge University.

Boran, B. (1970) *Türkiye ve Sosyalizm Sorunları*, İstanbul: Tekin.

Boratav, K. (1990) "Türkiye'de Devlet, Sınıflar ve Bürokrasi: Çağlar Keyder'in Düşündürdükleri", *Marksizm ve Gelecek*, 3.

Buğra, A. (1996) *Devlet ve İşadamları*, İstanbul: İletişim.

Burkett, P. ve M. Hart-Landsberg (1998) "East Asia and the Crisis of Development Theory, *Journal of Contamporary Asia*, 28 (4).

Callaghy, T. (1988) "State and the Development of Capitalism in Africa: Theoretical, Historical and Comparative Reflections", Chazan, N. (der.), *The Precarious Balance: The State and Society in Africa* içinde, Boulder and Londra: Westview.

Cammack, (1985) "The Political Economy of Contemporary Military Regimes in Latin America: From Bureaucratic Authoritarianism to Restructuring", O'Brien, P ve P. Cammack, (der.) içinde, *Generals in Retreat*, Manchester: Manchester University

Cammack, P. (1990) "Statism, New Institutionalism and Marxism", *Socialist Register*.

Cammack, P. (1992) "The New Institutionalism: Predatory Rule, Institutional Persistence and Macro Social Change", *Economy and Society*, 21/4.

Clarke, S. (1991) *The State Debate*, New York: St Martin's.

Eisenstadt, S. N. (1981) "The Kemalist Revolution in Comparative Perspective", Kazancıgil, A. ve E. Özbudun (der.), *Atatürk: Founder of a Modern State* içinde, Londra: C. Hurst.

Ergüder, Ü. (1991) "Agriculture: The Forgotten Sector", Heper, M. (der.), *Strong State and Economic Interest Groups, The Post-1980 Turkish Experience*, Berlin New York: Walter de Gruyter.

Evans, P. ve D. Rueschemeyer(1985) "Effective State Intervention", Evans, P., Rueschemeyer, D. ve T. Skocpol (der.), *Bringing the State Back In*, Cambridge: Cambridge University.

Evans, P. (1992) "State as Problem and Solution: Predation, Embedded Autonomy and Structural Change", Haggard, S. ve R. Kaufman (der.), *The Politics of Adjustment, International Constraints, Distributive Conflicts and the State* içinde, Princeton University.

Evans, P. (1999) "Transferable Lessons? Re-examining the Institutional Prerequisties of East Asian Economic Policies, Akyüz, Y. (der.), *East Asian Development* içinde, New Perspectives.

Faroqhi, S. (2001) *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir?*, İstanbul: Tarih Vakfı.

Gamble, A. (1979) "Free Economy and the Strong State: The Rise of the Social Market Economy", Miliband, R. (der.), *Socialist Register*

Grindle, M. S. (1991) The New Political Economy, Positive Economics and Negative Politics", Meier, G. (der.), *Politics and Policy Making in Developing Countries: Perspectives on New Political Economy* içinde, San Fransisco: ICS.

Haldon, J. (1993) *The State and Tributory Mode of Production*, Londra: Verso.

Heper, M. (1985) *The State Tradition in Turkey*, Walkington: Eothen.

Heper, M. (1987) *State and Public Bureaucracies: A Comparative and Historical Perspective*, New York: Greenwood.

Heper, M. (1991) "The State and Interest Groups with Special Reference to Turkey", Heper, M. (der.), *Strong State and Economic Interest Groups, The Post-1980 Turkish Experience* içinde, Berlin New York: Walter de Gruyter.

Heper, M. (1992) "The Strong State as a Problem for the Consolidation of Democracy: Turkey and Germany Compared", *Comparative Political Studies*, 25(2), 169-194.

Hirst, P. (1975) "The Uniqueness of theWest", *Economy and Society*, 4 (4).

İlkin, S. (1991) "Exporters: Favoured Dependency", Heper, M. (der.), *Strong State and Economic Interest Groups, The Post-1980 Turkish Experience* içinde, Berlin New York: Walter de Gruyter.

İnalcık, H. (199?) "Comments on Sultanism: Max Weber's Typification of Ottoman Polity", *Princeton Papers on Near Eastern Studies.*

İnsel, A. (1996) *Düzen ve Kalkınma Kıskacında Türkiye*, İstanbul: Ayrıntı.

İnsel, A. (2001) *Türkiye Toplumunun Bunalımı*, İstanbul: Birikim.

İslamoğlu-İnan, H. (1987) "Introduction: "Oriental Despotism in World-system Perspective", İslamoğlu-İnan, H. (der.), *The Ottoman Empire and the World Economy*, Cambridge: Cambridge University.

Jessop B. (1985) *Nicos Poulantzas, Marxist Theory and Political Strategy,* Londra: Mc Millan.

Kalaycıoğlu, E. (1991) "Commercial Groups: Love-Hate Relationship with the State", Heper, M.(der.), *Strong State and Economic Interest Groups, The Post-1980 Turkish Experience* içinde, Berlin New York: Walter de Gruyter.

Kansu, A. (1995) *1908 Devrimi* , İstanbul: İletişim.

Kazancıgil, A. (1981) "The Ottoman-Turkish State and Kemalism", Özbudun, E ve A. Kazancıgil (der.), *Atatürk, Founder of a Modern State* içinde, Londra: C. Hurst.

Kuruç, B. (1993) *Belgelerle Türkiye İktisat Politikası, Cilt 2,* Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi.

Keyder, Ç (1982) *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye* (1923-1929), Ankara: Yurt.

Keyder, Ç. (1987) *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, Ankara: Yurt.

Keyder, Ç. (1998) "1990'larda Türkiye'de Modernleşmenin Doğrultusu", Kasaba, R ve Bozdoğan, S. (der.) *Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik* içinde, çev. N. Elhüseyni, İstanbul: Tarih Vakfı.

Leftwich, A. (1995) "Bringing Politics Back in: Towards a Model of the Developmental State", *The Journal of Development Studies*, 31 (3).

Leys, C. (1996) "African Capitalists and Development", *The Rise and Fall of Development Theory* içinde, Indiana University.

Mac Gaffey, J. (1988) "Economic Disengagement and Class Formation in Zaire", Chazan, N ve Rothchild, D. (der.), *The Precarious Balance: The State and Society in Africa* içinde, Boulder and Londra: Westview Press.

Mann, M. (1985) "The Autonomous Power of the State: Its Origins, Mechanisms and Results", *European Journal of Sociology*, 25: 185-213.

Mardin, Ş. (1969) "Power, Civil Society and Culture in the Ottoman Empire", *Comparative Studies in Society and History*, 11.

Mardin, Ş. (1973) "Center-Periphery Relations: A Key to Turkish Politics?", *Daedalus*, 102: 169-189.

Mardin, Ş. (1988) "Freedom in an Ottoman Perspective", Heper, M ve Evin, A. (der.), *State, Democracy and Military in Turkey in the 1980s* içinde, Berlin and New York: Walter de Grueyter.

Mardin, Ş. (1992) "Türkiye: Bir Ekonomik Kodun Dönüşümü", Türköne, M ve T. Önder, T.(der.), *Türk Modernleşmesi: Makaleler 4* içinde, İstanbul: İletişim.

Mardin, Ş. (1995) "Civil Society and Islam", Hall, J. (der.), *Civil Society: Theory, History, Comparison* içinde, Cambridge: Polity.

Mardin, Ş. (1998) "Modern Türk Sosyal Bilimleri Üzerine Bazı Düşünceler", Bozdoğan, S ve R. Kasaba (der.), *Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik* içinde, İstanbul: Tarih Vakfı, 54-70.

Migdal, J. S. vd., (1994) *State Power and Social Forces; Domination and Transformation in the Third World*, Cambridge: Cambridge University.

Mooers, C. (1994) *The Making of Bourgeois Europe*, Londra: Verso.

Oyan, O. (1998) *Feodalizm ve Osmanlı Tartışmaları*, Ankara: İmaj.

Ozan, E. D. (2000) Towards a Non-Dualistic Understanding of State-Civil Society Relations,. Deriving Insights from Realist-Relational Perspective, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, ODTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Ozan, E. D. (2001) "Sosyal Bilimlerde Gerçekçi-İlişkisel Yaklaşımın Anahatları", *Praksis*, 3.

Ökçün, G. (1997) *İzmir İktisat Kongresi 1923- İzmir Haberler-Belgeler-Yorumlar Bütün Eserleri: 4,* Ankara: SPK

Öniş, Z. (1998) *State and Market: The Political Economy of Turkey in Comparative Perspective* içinde, İstanbul: Boğaziçi University.

Öniş, Z. (1998a) "Redemocratization and Economic Liberalization in Turkey: The Limits of State Autonomy, *State and Market: The Political Economy of Turkey in Comparative Perspective* içinde, İstanbul: Boğaziçi University, 239-259.

Öniş, Z. (1998b) "The Political Economy of Turkey in the 1980s: the Anatomy of Unorthodox Liberalism", *State and Market: The Political Economy of Turkey in Comparative Perspective* içinde, İstanbul: Boğaziçi University, 183-196.

Öniş, Z. (1998c) "The State and Economic Development in Contemporary Turkey: Etatism to Neoliberalism and Beyond", *State and Market: The Political Economy of Turkey in Comparative Perspective* içinde, İstanbul: Boğaziçi University, 455-476.

Özbudun E. ve A. Kazancıgil (1981) "Introduction:", Kazancıgil, A ve E. Özbudun (der.), *Atatürk: Founder of a Modern State* içinde, Londra: C. Hurst.

Özman, A ve S. Coşar (2001) "Siyasal Tahayyülde Devletin Belirleyiciliği: Metin Heper Çalışmaları Üzerine Bir İnceleme", *Doğu Batı*, 16: 21-97

Poulantzas, N. (1977) "Kapitalist Devlet: Miliband ve Laclau'ya Cevap", R. Miliband, Poulantzas,N ve E. Laclau, *Kapitalist Devlet Sorunu* içinde, çev. Y. Berkman, İstanbul: Birikim.

Remmer, K. (1997) "Theoretical Decay and Theoretical Development, the Resurgence of Institutionalist Analysis", *World Politics*, 50: 34-61.

Savran, S. (1986) Sol Liberalizm, *11. Tez*, 2.

Sayer, D. (1988) "The Critique of Politics and Political Economy", *Sociological Review*, 33 (2).

Skocpol, T. (1985) "Bringing the State Back In: Analysis and Strategies in Current Research", Evans, P., D. Rueschemeyer ve T. Skocpol (der.), *Bringing the State Back In,* Cambridge: Cambridge University.

Sunar, İ ve S. Sayarı (1986) "Democracy in Turkey: Problems and Prospects", O'Donnell, G., P. Schmitter, L. Whitehead (der.), *An Introduction to Southern European Transition from Authoritarian Rule: Italy, Greece, Portugal, Spain and Turkey,* Baltimore ve Londra: TheJohn Hopkins University.

Sunar, İ. (1974) *State and Society in the Politics of Turkey's Development*, Ankara: Ankara University of Political Science.

Sugar, P. (1964) "Turkey", Ward, R.E. ve D. A. Rustow (der.), *Political Modernization in Japan and Turkey*, Princeton: Princeton University.

Şengül, T. (2001) "Türkiye'de Kentsel Gelişimin İzlediği Yol Üzerine: Bir Dönemleme Girişimi", *Kentsel Çelişki ve Siyaset, Kapitalist Kentleşme Süreçleri Üzerine Yazılar*, İstanbul: Demokrasi Kitaplığı.

Şengül, H. T: ve O. Oyan (1999) "Sivil Toplum-Devlet İlişkisi Üzerine Düşünceler", *Türk-İş Yıllığı*, 2, Ankara: Türk-İş.

Toprak, Z. (1982) *Türkiye'de 'Milli İktisat'*, Ankara: Yurt.

Trimberger, E. K. (1978) *Revolution from Above: Military Boreaucrats and Development in Japan, Turkey, Egypt and Peru*, New Brunswick, N.J: Transaction Books.

TÜSİAD (2002) *Konjonktür,* 32: 1, www.tüsiad.org.tr.

Turner, B.S. (1984) *Marx ve Oryantalizmin Sonu*, çev. H.Ç. Keskinok, Ankara: Kaynak

Vitalis, R. (1994) "Business Conflict, Collaboration and Privilege in Interwar Egypt", Migdal, J., V. Shue ve A. Kohli (der.), *State Power and Social Forces: Domination and Transformation in the Third World,* Cambridge: Cambridge University.

Weber, M. (1949) "Objectivity in Social Sciences", Shils, E.A. ve H. A. Finch (der.), *The Methodology of Social Sciences,* Free Press of Glencoe.

Wood, E. M. (1991) "England, Capitalism and the Bourgeois Paradigm" *Pristine Culture of Capitalism* içinde, Londra: Verso.

Wood, E.M. (1995) "Civil Society and the Politics of Identity", *Democracy against Capitalism: Renewing Historical Materialism* içinde, Cambridge: Cambridge University.

Wood, E. M. (2001) "İlişki ve Süreç Olarak Sınıf", çev. A. Aytekin, *Praksis*, 1, 92-119.

Yalman, G: (2002) "Tarihsel Bir Perspektiften Türkiye'de Devlet ve Burjuvazi, Rölativist Bir Paradigma mı Hegemonya Stratejisi mi?", *Praksis*, 5.

Yeldan, E. ve A. H. Köse (1997) "Dışa Açılma Sürecinde Türkiye Ekonomisinin Dinamikleri", *Toplum ve Bilim*, 77.

Praksis 9 | Sayfa: 55 - 92

Günümüz Türkiye'sinde Devlet ve Hâkim Sınıflar İlişkisi Üzerine Alternatif Bir Çerçeve Denemesi

Zafer Yılmaz

Küreselleşme ve ulus devlet tartışmalarını yürüten iktisat ve siyaset bilimcilerin bir kısmı için eğer 1960'lar "muzaffer" devletlerin dönemi idiyse, 1980'ler de "muzaffer" piyasaların devletler karşısında zaferini ilan ettiği dönemdir. Yine bu anlatıda liberal pozisyonu benimseyenler için 1980'ler Keynesçi politikalarla "bastırılmış olan" piyasaların dönüşüne işaret eder; iddia odur ki piyasa güçleri yeni sağ politikaları uygulayan hükümetlerin iktidara gelişi ile birlikte muharebenin ikinci ayağını kazanarak iktidarını ilan etmiştir. Daha eleştirel bir pozisyonu benimseyenler ise ya bu sürecin kendisinin devletler eliyle yürütüldüğüne ya da olumsuz sonuçlarına işaret etmektedir. Bütün bu anlatıda açıkça görülebileceği gibi, devletler ve piyasalar birer aktör durumuna yükseltilmişlerdir ve açıklamaya kapitalist toplumsal ilişkilerin bu fetişleşmiş biçimlerinden başlanmaktadır (Burnham, 2001).[1]

Türkiye'de de küreselleşme ve ulus devlet tartışmalarının bir ülke deneyiminde somutlanması bağlamında devamı niteliğinde, son dönemde devlet aygıtları arası ilişkiler, ekonomi yönetimindeki değişiklikler ve devlet/hâkim sınıflar arası ilişkiler üzerine tartışmalar yürütülmektedir. Yürütülen bu tartışmalar, kısmi olarak yukarıda işaret ettiğimiz anlatının sınırlılıklarını taşımaktadır ve bu tartışmalarda, üç temel eksiklik göze çarpmaktadır: Birincisi, küreselleşme, kriz sürecinde uygulanan politikalar, örneğin Merkez Bankasının özerkleştirilmesi, dışarıdan dayatılan bir süreç gibi ele alınmaktadır. İkinci olarak, devletin sınıf karakteri vurgulansa dahi, devlet bu süreçte sadece, ortak, adapte ya da mağdur

1 Devlet/Piyasa ikilemi sadece kuramsal düzeye ait bir ayrım değildir. Bu ayrımın bir hegemonya projesi içinde nasıl kurulduğuna dair bkz Yalman (2002). Yalman'ın çalışmaları kuramsal düzeyde de bu ikilikler üzerinden analizin başlatılmaması konusunda oldukça uyarıcıdır. Bkz. Yalman (1997). Yine Fuat Ercan'ın çalışmaları bu tür ikilemlerden hareket edilmemesi gerektiğini vurgulamaktadır. Bkz Ercan (2000)

olan, yekpare bir blok gibi ele alınmaktadır. Son olarak da, sıcak para hareketlerinin sadece bir sermaye hareketi olmaktan öte, dönüştürücü bir toplumsal ilişki, aynı zamanda gittiği yere taşıdığı üretim ilişkilerinin hâkim biçimini de götüren bir ilişki olduğu yeterince vurgulanmamaktadır. Bunun sonucu olarak da, Türkiye'de üretim ilişkilerinin hâkim biçiminin yerleşmesi ve yeniden üretimi sürecinde, uluslararası finans sermayesi ile yerel finans kapital arasındaki özgül eklemlenmenin ve bu eklemlenme sürecinin sonucu olarak Türkiye'deki iktidar bloğunda bu uluslararası sermaye kesiminin çıkarlarının temsilinin, devlet aygıtları arası ilişkilerin yeniden düzenlenmesinde oynadığı rol gözden kaçmaktadır.

Bu yazıda saptanan bu eksikliklerden hareketle üç temel problem tartışılmaya çalışılacaktır. Birincisi bütün bu süreci analiz ederken devleti yekpare bir blok ya da bir başka deyişle kendinden menkul bir özne ya da basitçe hâkim sınıfların aracı olan bir nesne olarak değil de, bir ilişki olarak nasıl analiz edebilir ve devlet ve hâkim sınıflar arasındaki ilişkiyi bir dışsallık ilişkisi olarak görmeden, devletin kendisini sınıf ilişkilerinin bir biçimlenmesi olarak nasıl kavrayabiliriz? Bu problem analizimizde devlet ve sosyal sınıflar arası ilişkinin nasıl ele alınacağı ile doğrudan ilgilidir. İkinci olarak, içsel ve dışsal ayrımına düşmeden, genel olarak 1980 sonrası devlet yapılarında meydana gelen değişiklikleri nasıl ele alabiliriz? Bu sorumuzun yanıtı ele aldığımız politikaların Türkiye'de hayata geçirilme sürecinin nasıl analiz edebileceği ve küreselleşme ve devlet üzerine olan saptamamızın Türkiye özelinde açımlanması bağlamında önemlidir. Son olarak da, Türkiye'de devlet ve toplumsal sınıflar ilişkisinin ve devletin kendisinin yeniden yapılandırılması sürecine yoğunlaşırken, sermayeler arası eklemlenme ve hâkimiyet ilişkilerini analize nasıl dahil edebiliriz?

Yazı başlıca üç bölümden oluşuyor. Yazının teorik kısmında sözü edilen problemlere yanıt verebilmek için, Poulantzas'ın ilişkisel devlet anlayışına yer veriliyor. Bu teorik bölüm, Poulantzas'ın ne günümüzün büyük büyük yazarları gibi cafcaflı edebiyat tümceleri döktürdüğü, ne de isminden bayağı çok olduğu anlaşılan "çokluk"gillerin (multitude) hikayesinin anlatıldığı,[2] unutulmaya yüz tutmuş bir dille yazılmış kitaplarının (çünkü, ekonomi politiğin eleştirisinin diliyle yazılmışlardır) bir değerlendirilmesi. Bu nedenle okurun, ilk önce Poulantzas'ın devlet kuramının temel taşlarının ele alındığı ve değerlendirildiği bir patikadan geçmesi gerekiyor. Bilindiği gibi, ilk dönem eserlerinde yapısal-

2 Okurumuzu çok heyecanlandırmadan kimin hikayesinin anlatıldığını belirtelim; çünkü modern kapitalizmde çokluk gibi birçok yeni hikaye kahramanı doğmuştur. Sözü fazla uzatmadan işçilere ve diğer emekçilere: Marx'ın dediği gibi "De te fabula narratur!" (Horace) yani "Anlatılan senin hikayendir " (Marx, 1978: 17)

cılık tarafından Marksist çerçeve içinde kalarak ekonomi ve siyaseti birbirinden ayıran sütunları taşımaya çalışan Poulantzas[3], daha sonra bu yapısalcı analizin eksiklikleri ile yer yer yüzleşerek ilişkisel bir devlet analizine yönelmiştir. Bu bölümde bu ilişkisel analiz açık kılınmaya çalışılacak. Fakat önce Poulantzas'ın yapısalcı döneminde "göreli özerklik", "iktidar bloğu" gibi temel kavramlarının içini nasıl doldurduğu gösterilecek, daha sonra ilişkisel devlet anlayışı ele alınacak ve son olarak da, Poulantzas'ın teorik çerçevesinin içerdiği kimi gerilimleri tartışan bir değerlendirme yapılacak.

Bu uğraştan sonra, okuru doğrudan küreselleşme tartışmalarında devlet sorununun nasıl ele alındığına ve Poulantzas'ın *Çağdaş Kapitalizm'de Sınıflar* kitabında sorunu 1970'lerde nasıl tartıştığına dair bir bölüm beklemekte. Bu bölüm, yukarıda değindiğimiz problemlerin çözümü için, Poulantzas'ın geç dönem eserlerinde geliştirdiği ilişkisel devlet analizinin ve *Çağdaş Kapitalizmde Sınıflar* kitabının ikinci bölümünde ele aldığı sermayenin uluslararasılaşması ve ulus devlet ilişkisine dair kimi açılımların izini sürmekte. Son bölüm ise, hem devlet aygıtlarında ve ekonomi yönetiminde meydana gelen değişiklikleri, hem de üretim ilişkilerinin hâkim biçiminin Türkiye de üretilişinde, sermayeler arası eklemlenme ilişkisinin rolünü ele alıyor. Aynı zamanda bu açılımlardan hareket ederek, kriz süreci içindeki Türkiye'de, devlet ve sosyal sınıflar arası ilişkiye ve devletin yeniden yapılanma sürecinde almakta olduğu yeni biçime dair kimi savlar da geliştirmekte. Bütün bu bölümlerde, Poulantzas'ın ilişkisel devlet analizi ve sermaye hareketinin kendisini dönüştürücü bir toplumsal ilişki daha doğrusu bir iktidar ilişkisi olarak ele alan yaklaşımı, teorik bazı tıkanıklıkları ve ardında sınıf ilişkilerinin gizlendiği kapıları açacak anahtar bir rol oynamakta. Okura yazı üstüne başka ne diyebiliriz ki? Karl Marx'ın dediği gibi "Hic Rhodus, hic salta".[4]

3 Poulantzas'ın bu çabası, yer kubbeyi ve gök kubbeyi ayıran sütunları taşıyan Atlas'ınki kadar zor bir iştir.

4 "İşte Rodos, hadi bakalım atla" anlamına gelen, zor durumda kalan iddialı bir rakibe karşı kullanılır" (Savran, 1994: 27)

Yapısalcı Devlet Kuramından İlişkisel Analize Poulantzas'ın Devlet Kuramı

Bu bölümde öncelikle Poulantzas'ın yapısalcı döneminde iktidar bloğu, devletin göreli özerkliği ve devlet ve hâkim sınıflar ilişkisini nasıl ele aldığını vermeye çalışacak, daha sonra Poulantzas'ın geç dönem eserlerindeki farlılıklara ve devletin kendisini sınıflar arası ilişkilerin bir biçimlenişi olarak nasıl gördüğüne yoğunlaşacağız. Bu bölümün amacı Poulantzas'tan hareketle devletin, varlığı kendinden menkul bir özne ya da basitçe hâkim sınıf-

ların bir nesnesi olarak değil de, sınıflar arası iktidar ilişkisinin bir şekillenmesi olarak görülmesi gerektiğini göstermek.[5]

Kapitalizm, Sosyalizm ve Demokrasi kitabında Avusturya'lı muhafazakar iktisatçı Joseph Schumpeter, Marksizmin özgül sentezinin politik olgularla ekonomik teoremleri birleştirme girişiminde yattığını belirtiyordu. Schumpeter bu birlikteliği "ekonomi ve siyasetin görkemli evliliği" olarak adlandırıyor; fakat ardından ekliyordu: Zora dayanan bu evlilikte "ne ekonomi ne de siyaset nefes alabilmektedir" (Schumpeter, 1974: 46). Bu bölümde ele alacağımız Nicos Poulantzas işte tam da bu noktada devreye girmektedir. Poulantzas'ın bu evlilikte özgül bir rolü vardır. Poulantzas siyasetin ekonomi tarafından soğurulmasına karşı teorik bir mücadele vererek, bu izdivacın "mutsuz bir aile"ye dönüşmesine engel olmaya çalışmıştır. Siyasal alanın bu izdivaçta mutluluğunu sağlamak için, kendi teorik pozisyonunu bir yandan siyaseti ekonomiye indirgeyen "ekonomizme" karşı, öte yandan bütün düzeyleri aşırı siyasallaştıran "tarihselci"lere karşı konumlandıran Poulantzas, her iki pozisyona yönelik teorik bir mevzi savaşı vermiştir.

Poulantzas erken dönem eserlerinde Louis Althusser'in *Marx İçin*'de ve *Kapitali Okumak*'ta olgunlaştırdığı çerçeveyi Marksist siyaset kuramına uyarlamıştır denilebilir. Aslında *Siyasal İktidar ve Toplumsal Sınıflar*'ın analitik mabedinde Althusser'in yanısıra, Antonio Gramsci, Karl Marx, Freidrich Engels ve V. I. Lenin' de yerlerini alırlar. Yine de bu ilk dönem eserlerinde Poulantzas'ın Althusser'in suya attığı yemi, kancası ve oltası ile birlikte yuttuğu söylenebilir.[6] Bu açık bir biçimde, aşağıda da göstereceğimiz gibi, Poulantzas'ın Yapısalcılığın üç temel noktasını sahiplenişinde görülebilir. Toplumsal formasyon-üretim tarzı ikiliği, düzeyler teorisi ve bireylerin yapıların taşıyıcısı olarak ele alınmaları gibi yapısalcılığın temel taşları Poulantzas'ın *Siyasal İktidar ve Toplumsal Sınıflar*'ının (bundan sonra SİTS) vazgeçilmez kutsal üçlüsüdür.[7]

SİTS'de Poulantzas, üretim tarzı ve toplumsal formasyon arasındaki ikilikten hareket etmekte ve kapitalist üretim tarzının özgül bir bölgesi olan siyasal olanın bölgesel teorisini, Marx'ın *Kapital*'de ekonomik olanın bölgesel teorisini ürettiği gibi, üretmeyi amaçlamaktadır[8] (1976: 14-17). Siyasalın bölgesel teorisini geliştirme çabasında Poulantzas'ın iki teorik hasmı bulunmaktadır: tarihselcilik ve ekonomizm. Poulantzas'ın bu kitabında karşı çıktığı tarihselcilik (historicism), siyaseti tarih ile özdeşleştirmekte ve yapının farklı düzeyleri ile, kendi özgüllüğü, göreli özerkliği ve etkililiği olan toplumsal pratikleri; dinamik, tarihsel, politik veç-

5 Bu bölümde Poulantzas'ın yapısalcı dönemini ele almamızın temel nedeni bu dönemle, Poulantzas'ın ilişkisel döneminde devlet ve hâkim sınıflar ilişkisini kavrayış tarzı arasındaki farklılığı ortaya koymak; çünkü bu farklılık Poulantzas'ın daha sonraki dönemde geliştirdiği çerçevenin yazıda niçin kullanıldığının anlaşılması açısından da önem taşıyor. Aynı zamanda iktidar bloğu gibi temel terimler Poulantas'ın analizlerinin anlaşılması için merkezi önemdedir. Yoksa yazının ilerleyen bölümlerinde görülebileceği gibi Poulantzas'ın yapısalcı döneminde geliştirdiği bütün kavramlar ihtiyatsızca kullanılmamakta aksine eleştirilmektedirler.

6 Althusser'in temel kavramları için bkz. Althusser (1969), eleştirisi için bkz. Yılmaz (2001). Aynı sözleri Shumpeter, Marx ve Ricardo ilişkisi için kullanmaktadır.

7 Jessop Poulantzas üzerine olan kitabında SİTS'nin dahi tam olarak yapısalcılık içerisine sığdırılamayacağı konusunda ısrarlıdır. Jessop, Poulantzas'ın Althusser'i "hâkimiyet altında eklemlenmiş yapı" kavramını yeterince geliştirememekle eleştirdiği yazılarına referans vermektedir Bkz Jessop (1984). Yine belirtmek gerekir ki Poulantzas'ın yapısalcılıkla ilişkisi basitçe bir Althusser takipçiliğine indirgenemez.

helerine indirgemektedir (Poulantzas, 1976:38). Ekonomizm ise üstyapıyı ekonomik altyapının görüngüsüne indirgerken, ekonomist ve teknisist bir kavramlaştırma ile türetilmiş olan üretici güçlere öncelik vermektedir. Kapitalizmde ekonomik ve siyasal düzeyler arasındaki ilişkiye yoğunlaşan Poulantzas, bu iki görüşe karşı, her iki düzeyin de özgül bir göreli özerkliğinin bulunduğunu ve bu göreli özerkliğin siyasal olanın bölgesel teorisini mümkün kıldığını belirtmektedir (1976:29).

Poulantzas buradan hareketle devletin kapitalizmdeki genel işlevini açığa çıkarmaya çalışır ve devletin, toplumsal formasyonun düzeyleri arasındaki bütünlüğü korumak, bütünlük etkenini oluşturmak gibi temel bir işlevi olduğunu belirtir. Devletin işlevinin farklı ekonomik, siyasal ve ideolojik kipleri (modality) olsa da, toplumsal formasyonun bütünlüğünü korumak, onun en temel işlevidir (1976:50). Devletin bu temel işlevi, onun üretim matriksi içindeki yeri tarafından kendisine atfedilmiştir. Toparlarsak, Poulantzas SİTS'de devleti, üretim tarzının ve toplumsal formasyonun birlik ve varoluş işlevini sağlayan koşullar ile üretimin koşullarının sürdürülmesini, devamlılığını sağlayan bir organizasyon olarak kavramlaştırmaktadır (1976:50). Devlet, aynı zamanda bir sistem olarak toplumsal formasyonun bütünsel dengesini düzenleyici bir etkendir. Fakat tam da bu temel işlevi dolayısıyla devlet, toplumsal formasyonun çeşitli düzeylerinin çelişkilerinin yoğunlaştığı yapıdır da. İşte bu düzeylerin çelişkilerinin toplandığı düğüm noktası olması nedeniyledir ki, devlet aynı zamanda toplumsal dönüşümün de odak noktasıdır. (1976:45).

Devletin bir diğer işlevi ise sınıf mücadelesi ile ilişkisinde ortaya çıkmaktadır. Poulantzas devletin yasal-ideolojik üstyapısının, insanların özgür ve eşit vatandaşlar olduğu yanılsamasını yaratarak, aralarındaki sınıfsal ilişkileri gizleyici bir etki yarattığını belirtmektedir (1976:130). Fakat aynı devlet, kendisini mücadele eden farklı çıkarların üstündeki "genel çıkar"ın bir temsilcisi olarak da sunmaktadır. Bu bağlamda devletin ikili bir işlevi vardır. Devletin yasal-siyasal üstyapısı sınıflara dağıtılmış üretim taşıyıcılarını *(trager)* yasal-siyasal özneler durumuna dönüştürürken, öte yandan bu yalıtılmış öznelerin birliğini ulus-halk olarak temsil eder. Bu devlet ulusal-popüler-sınıf devletidir (1976:137). Bunun ötesinde devlet ekonomik mücadelede yalıtılmışlık ve rekabet ilişkisi içindeki burjuvazinin politik çıkarlarını genel çıkar olarak resmeder ve onun siyasal birliğini egemen sınıf olarak sağlarken, hâkimiyet altındaki sınıfların politik organizasyonunu en-

8 Holloway ve Picciotto, Poulantzas'ın Marx'ın *Kapital*'de sadece ekonomik olanın teorisini geliştirdiği görüşüne şiddetle karşı çıkmaktadır. Yazarlar, aksine, Marx'ın toplumsal üretim ilişkilerini bütünlüğü içinde analiz etmeyi amaçladığının altını çizmektedirler. Bkz Holloway ve Picciotto (1971).

gelleyerek onları örgütsüz bir durumda tutar. Poulantzas'a göre tam da bu noktada devletin temel çelişkisi doğmaktadır:

> Kendisi gerçekte bir sınıf devleti olduğu halde, o, kendisini tüm toplumun devleti olarak 'nitelemekte' ve kendi kurumları içinde kendisini, sınıflara bölünmez, kurumsal yerleşikliği olan bir nesne gibi, toplumun "sınıf devleti" (egemen sınıfların devleti) olarak sunmaktadır; bu çerçevede, devlet kendisini burjuva devleti olarak sunmakta, ancak bunu yaparken toplumun tüm mensuplarının da adı geçen sınıfın üyesi oldukları izlenimini vermektedir (1976, 189)[9]

9 Çevirisi Bridges 1985, 355'den alınmıştır

Poulantzas SİTS'de, burjuvazinin kendi belirgin çıkarlarını siyasal çıkarlara dönüştürme konusundaki beceriksizliğinden sık sık söz eder. Burjuvazi sadece kendi politik partileri ile kendisini hegemonik organizasyon düzeyine yükseltme konusunda değil, aynı zamanda hâkimiyet altındaki sınıflar üzerinde de hegemonya oluşturma konusunda da acizdir. Burjuvazinin fraksiyonlara ayrışmış olması, kapitalist formasyonda küçük üreticilerin varlığını koruması, işçi sınıfının organize politik mücadelesinin varlığı ve yükselişi burjuvazinin bu zorluğu çekmesinin ardındaki nedenlerdir (1976: 284-285). Peki, bu bağlamda kapitalist devletin rolü nedir?

Daha önce de belirttiğimiz gibi Poulantzas burjuvazinin fraksiyonlara (sanayi, ticaret ve mali) bölünmüş yapısından hareket etmektedir. Sermaye fraksiyonları Poulantzas için sadece sermayenin toplam sosyal döngüsünde farklı sermayelerin farklı işlevlere yoğunlaşması ile açığa çıkan bir bölünme ile sınırlı değildir. Poulantzas ideolojik ve politik nedenlerle de fraksiyonlaşma eğiliminden de söz eder. Buradaki hedefi doğrudan mistifiye edilmiş yekpare bir blok olarak sermaye kavramlaştırımıdır. Vurgulanan çoğulluk aynı zamanda, çoğul durumda bulunan üretim tarzlarının bir tanesinin hâkimiyeti altında eklemlenmesinden gelen hâkim sınıfların çoğulluğudur. Hâkim sınıfların bu çoğulluğundan hareketle Poulantzas, kapitalizmde sınıf hâkimiyetinin özgül biçimine ulaşır: *iktidar bloğu*. Devlet, kurumları arasındaki karşılıklı etkileşim aracılığıyla, birkaç hâkim sınıf veya fraksiyondan oluşan ve bunlardan birinin hegemonik rol şeklinde ifade edilebilecek tekil bir hâkim pozisyona sahip olduğu iktidar bloğunu mümkün kılar (1976: 141, 230). İktidar bloğu sermaye fraksiyonları arası çelişkilerin dışlandığı ve hâkim sınıf ve fraksiyonların birbiri içinde eridiği bir yapı olarak düşünülmemelidir. Tam tersine iktidar bloğu hâkim sınıflar ve fraksiyonlarının "hâkimiyet altında eklemlenmiş çelişkili" birliğidir (1976: 235, 237). Bu fraksiyonlar arası çıkar çatışmasının blok içinde varlığını sür-

dürmesi demektir. Ama son kertede, iktidar bloğuna rengini veren birliktir. Daha önce de belirttiğimiz gibi iktidar bloğu içinde bir sınıf ya da fraksiyon hegemonik fraksiyondur[10]. Poulantzas'ın belirttiği gibi:

> Kapitalist devlet ve hâkim sınıflar ya da fraksiyonları arasındaki ilişki, onları hegemonik bir sınıf ya da fraksiyonun koruması altında siyasal birliğe doğru iter. Hegemonik sınıf ya da fraksiyon kendi ekonomik çıkarlarını siyasal çıkarlar haline getirerek ve iktidar bloğundaki sınıfların ya da fraksiyonların genel ortak çıkarlarını temsil ederek, iktidar bloğunda yer alan farklı sınıf ya da fraksiyonların özgül bir çelişki içindeki çıkarlarını kutuplaştırır. İktidar bloğundaki sınıfların ya da fraksiyonların bu genel çıkarı ekonomik sömürü ve siyasal tahakkümden oluşmaktadır. (1976: 239)

Ayrıca belirtilmelidir ki, iktidar bloğu, sınıflar arası ittifaktan, birliğin ve karşılıklı fedakarlıkların, sınıf mücadelesinin bütün alanlarına ekonomik birlik, siyasal birlik hatta ideolojik birlik olarak "göreli" yayılması ile ayrılır (1976: 241).

Poulantzas'a göre, yukarıda verdiğimiz devlet ve sosyal sınıflar[11] arası ilişkiler çerçevesinde devletin bu işlevleri yerine getirebilmesi için olmazsa olmaz bir özelliğe sahip olması gerekir: göreli özerklik. Göreli özerklik, devletin bütün işlevlerini yerine getirebilmesinin, burjuvazinin uzun dönemli siyasal çıkarlarını koruyabilmek amacı ile hâkimiyet altındaki sınıflara kısa dönemli ekonomik tavizlerde bulunabilmesinin ön koşuludur. Sadece bu nedenle değil, iktidar bloğunun devlet tarafından mümkün kılınması için de göreli özerklik *sine qua non*, yani olmazsa olmazdır. Bu noktada Poulantzas, göreli özerlik tartışmasında Bonapartizme referans verirken, Bonapartizmin kapitalist devletin genel bir karakteri olduğunu vurgulayarak onu genelleştirmektedir. Poulantzas için Bonapartizm, modern sınıf mücadelesinin kapitalizmdeki politik biçiminin genel formudur. Marx'ın "Bonapartizm bütün burjuvazinin dinidir." cümlesinden hareketle Poulantzas, Bonapartizmin sadece sınıf güçleri arasındaki bir denge durumuna ya da geçiş aşamasında örtüşmeyen, tekabül etmeyen düzeylerin özerkliğine indirgenemeyeceğini belirtir (1976: 259-272). Bu göreli özerkliğin iki kural dışı durumu dışında, göreli özerklik kapitalist devlet kuramının kurucu teorik özelliğidir (1976: 258). Kapitalizmde siyasal olanın ekonomiden farklılaşması bu göreli özerkliğin ön koşulu iken, devletin bütünleştirici ve organize edici işlevi bu göreli özerkliği doğurur. Göreli özerklik (i) devletin temel işlevinin hâkim sınıflara karşı aldı-

10 Poulantzas aynı zamanda (i) iktidar bloğunun parçası olan siyasal olarak hâkim sınıflar ile (ii) siyasi partisi siyasi alanda hâkim pozisyonu işgal eden Egemen sınıflar (Ruling classes) ve (iii) devlet yönetiminden sorumlu olan sınıf (class in charge of state), yani , siyasi, bürokratik, askeri vb. devlet aygıtlarının üst kademe personelinin geldiği sınıf arasında da ayrım yapmaktadır. Bir diğer önemli nokta da, burjuvazinin bir fraksiyonunun politik olarak hegemonik olmaksızın ekonomik olarak hâkim rol oynayabilmesidir (1974:23).

ğı özel biçime ve (ii) varolan güçler arasındaki somut ilişkiye göre biçim alır (1976: 286).

İlişkisel Devlet Kuramı

Daha önce belirttiğimiz gibi erken dönem eserlerinde özel olarak *SİTS*'de Althusser'in adımlarını takip eden Poulantzas, *Faşizm ve Diktatörlük* (bundan sonra FD) ile birlikte Althusser ile yollarını ayırmaya başlamıştır. Aslında ne FD'de ne de *Diktatörlüklerin Krizi*'[12] kitabında henüz yapısalcı kalıntılar tamamen temizlenmiş değildi. Bu iki eser de Poulantzas için *Devlet İktidar ve Sosyalizm*'e ulaşmada ara basamaklardır. Poulantzas bu iki eseri ile birlikte, Ralph Miliband tarafından "yapısal üst-determinizm"le[13] suçlanan *SİTS*'nin ruhsuz bedenine ruh vermiş, bir anlamda onu işler hale getirmiş ve kendi devlet kuramında büyük bir ilerleme kaydetmiştir. Fakat bütün bu teorik ilerleme sürecinde, devlet ve toplumsal sınıflar arasındaki ilişki üzerine olan perspektifini gittikçe geliştirirken, unutmamak gerekir ki Poulantzas'ın mücadele ettiği şey, hayaletler ve onların yeryüzündeki temsilcileri değildir. Poulantzas, alet çantasındaki en ince teorik ve stratejik kavramlarını doğrudan sınıf mücadelesinin içinde edinmiş ve geliştirmiştir. Politik pozisyonunu oldukça tartışmalı olsa bile (bu konuya ileride Avro-komünizm ile bağlantısında döneceğiz), bu sıradışı Batı Marksistinin bütün teorik faaliyetinde Fransız ve Yunan Komünist Partileri'ni ve döneminin sendikal hareketlerini doğrudan etkileme çabası içinde bulunması ve bütün Batı Marksistlerinin kitaplıklarında arka raflara ittiği ekonomi politik üzerine ciddi çalışmalar yaparak, bu geleneğin ustalarının üstüne titrediği biricik felsefelerini en azından kendi çalışmalarında tahtından indirmesi, takdir edilmeyi hak etmektedir.[14]

Martin Carnoy'un da belirttiği gibi Poulantzas erken dönem eserlerinde devleti sınıflar arası "istikrarsız bir uzlaşma dengesi"ni kuran etmen olarak temellendiriyor ve devlete siyasal olarak birleştirici ve örgütleyici rolünü veren nedenler üzerine yoğunlaşıyordu (Poulantzas,1976:192; Carnoy,1984).[15] Fakat daha sonra Poulantzas, devleti bir mücadele alanı, sınıflar arasındaki güçler dengesinin yoğunlaştığı bir alan olarak kavramsallaştırdı. Bu bağlamda devlet, tam da içsel yapısında sınıf mücadelesini cisimleştirmekte, sınıf iktidarı oluşumunun organik bir parçası haline dönüşmektedir.

Poulantzas'ın aslında yanıt aradığı soru şudur: *Yöneten ve yönetilen sınıflar arasındaki çelişkiler, kendilerinden bu kadar kopmuş bir devlet aygıtını nasıl etkileyebilmektedirler?* (1981:63). Bu

12 Türkçeye *Portekiz, İspanya ve Yunanistan'da Geçiş Süreci* olarak çevrildi.

13 Burada yer sorunumuzdan dolayı Miliband ile Poulantzas arasındaki tartışmaya girmeyeceğiz. Bilindiği gibi egemen sınıf ve kapitalist devlet arasındaki organik ilişkiyi kapitalist sınıf üyelerinin doğrudan devlet aygıtlarında nasıl yer aldıkların göstererek ispat etmeye çalışan Miliband'a karşı Poulantzas'ın aktörlerin motivasyonları ya da toplumsal kökenleri yerine, devlet ve sosyal sınıflar arasındaki düzenli bağlantıların objektif yapısından, devletin yapısal belirlenimden hareket edilmesi gerektiği eleştirisi ile başlamıştır. Bkz. Poulantzas (1972; 1977) ve Miliband (1972; 1977)

14 Anderson'da *Batı'da Sol Düşünce* kitabında Poluantzas'ın bu ayrıcalıklı yerini kabul etmektedir. Bkz. Anderson (1982).

15 Poulantzas'ın bu tarz analizlerini tamamen terk ettiği düşünülmemelidir. Miliband ve Laclau'ya yazdığı son cevabında da bu analizleri kısmi olarak sürdürmektedir bkz. (1977: 201-205)

soruya cevap verebilmek için Poulantzas devlet ve sosyal sınıflar arasındaki ilişkiyi bir dışsallık ilişkisi olarak gören anlayışı eleştirir. Bu görüşe göre sınıf çelişkileri tamamen devlet aygıtının dışında gerçekleşir ve bu çelişkiler ya yekpare bir blok olarak görülen devleti tahakküm altına alırlar ya da devletin kendisi bu çelişkilerin üstünde bir yerde durmaktadır. Poulantzas'ın ifadesi ile burjuva ideolojisinin tipik bir özelliği olan bu görüş, Marksist devlet kuramı üzerinde de etkili olmuştur. Bu sorunsal çerçevesinde devlet ya özne ya da nesne olarak kabul edilmektedir. Devlet bir özne olarak görüldüğünde "sivil toplumdan gerçekten ayrı duran, bildiğimiz Hegelci devlet anlayışına varırız ve buna göre de devlet atomize olmuş bireyler karşısında genel iradeyi temsil eden ve kendi içinde akılcılık öğesi taşıyan bir öznedir" (1981: 63). Nesne olarak gördüğümüzde ise araççı devlet kuramına varırız. Bilindiği gibi araççı devlet kuramı devleti "doğası gereği hâkim sınıflar tarafından istenildiği gibi kullanılan bir araç olarak görmektedir". Her iki görüş de devlet ve sınıflar ilişkisini birbirinden ayrışmış birimlerin dışsal ilişkisi olarak kurarlar. Bu "sorunsalda", "sınıfların devlet üzerine etkinliği yalnızca dışarıdan ve değişik "nüfuzların" aracılığıyla yapılabilen her birinin devletin bir parçasını ya da bazen bütününü ele geçirmesi şeklinde meydana gelen bir eylem olarak görülmektedir...devletin iç çelişkilerinin de anlaşılmasını olanaksız kılan bizzat bu görüşün kendisidir..." (1981: 64).

Aslında devlet ne bir özne ne de bir nesnedir. Poulantzas'ın belirttiği gibi:

> ... devletin iç çelişkilerinin de anlaşılmasını olanaksız kılan, bizzat bu görüşün kendisidir. Gerçekte devlet, hiç bir durumda ne bir özne ne de bir nesne değildir. Devlet doğası icabı daima bir ilişkidir, tıpkı sermayenin olduğu gibi. Daha kesin bir deyişle, Devlet içerisinde özgül biçimde dışa vurulan, sınıflar arasındaki güçler dengesinin yoğunlaşmış halidir. Nasıl sermaye daha başlangıçta sermaye ve ücretli emek çelişkisini kendi içerisinde taşırsa sınıf çelişkileri de devletin ta içinden geçerler, çünkü devlet kendi doğası bakımından bir sınıf devleti olduğu için, bu çelişkileri gene kendi içerisinde yeniden üretir. Bunun anlamı da sınıf çelişkilerinin daima, özgül bir şekilde, devletin içersindeki iç çelişkiler olarak dışa vurulması demektir, ve bu bakımdan devlet çatlaklardan yoksun yekpare bir blok değildir, hiç bir zaman da olamaz. Elbette, devletin egemen sınıf ya da fraksiyonun çıkarlarını temsil etmesine ilişkin olarak devlet gücünün bir bölünmezliği vardır ama bütün bunlar devletin çatlaksız, yekpare bir blok olduğu fikrini yaratmamalıdır. (1981:64)

Poulantzas bu formülasyonu ile birlikte nesne/araç olarak devlet ve özne olarak devlet sorunsalının sahte açmazından kurtulmakta ve *devleti bir ilişki, veya daha "belirgin olarak mücadele eden sınıfların arasındaki iktidar ilişkisinin bir şekillenmesi" (Vurgular ZY.)* olarak görmektedir (1977: 209). Poulantzas'ın amacı sınıflar arasındaki mücadele ve çelişkinin devlet aygıtları arasındaki ilişkide biçimleniş, ifade buluş tarzını açığa çıkarmaktır. Aslında askeri diktatörlükler bile yekpare bloklar değildirler ve bu rejimlerin çeşitli aygıt ve dalları iktidar bloğunun değişik kesimlerinin devlet içerisinde ve özellikle de hâkim aygıt olan silahlı kuvvetlerde yer almalarına, aralarındaki çelişkileri kendi iç çelişkileri olarak yansıtmalarına izin verir (1981: 38).

Bu formülasyonda iki sorunun daha cevaplanması gerekiyor: Bir tanesi işçi sınıfı ile olan çelişkilerin burjuva devletinde ifadesini nasıl bulduğudur. Bir diğeri ise, çelişkilerin devlet aygıtlarında bu biçimlenişi karşısında devlet iktidarının birliğinin nasıl sağlandığı ve devletin göreli özerkliğine ne olduğudur. Poulantzas çelişkilerden bahsederken aslında hâkim sınıf ve fraksiyonları arasındaki çelişkiye yoğunlaştığı için, birinci sorunun cevabını doğrudan ele almaz ve sadece işçi sınıfı ile olan çelişkilerin burjuva devletinde belirli bir mesafede ifade bulduğunu ve devlet içerisinde yeniden üretilmelerinin son derece dolaylı olduğunu belirtir. (1981: 82)[16]. İktidar bloğundaki hâkim sınıflar, (hegemonya sahibi) sınıf ya da fraksiyonun iktidarının bölünmezliği anlamına gelen devlet iktidarının birliği (çünkü Poulantzas'a göre kurumların kendilerinden menkul bir iktidarı olamaz ve kurumlar güçlerini içlerinde sınıf güçlerinin kristalize olmasından alırlar),[17] bu hegemonik sınıf ya da fraksiyonun gücünü ve örgütlenmesini kapsayan tekil aygıt ya da dalların, devletin diğer aygıt ya da dalları üzerinde çelişkili bir hâkimiyet kurması yoluyla meydana gelir (1981:82).

Devlet aygıtlarının bu çelişkili ve "hâkimiyet altında eklemlenmiş yapı"sı göreli özerkliği de ortadan kaldırmaz. Tam tersine, devletin bir ilişki olmasından dolayı göreli özerklik, devlet yapısı kendi içerisinde açımlanan ve özgül bir tarzda yoğunlaşan sınıf mücadelesi ve sınıflar arası çelişkilerin sonucu olduğu ölçüde, bizzat bu yapının içine kazınmıştır (1979:161). Göreli özerklik, devletin bir sınıf ya da fraksiyonunun egemenliğindeki iktidar bloğunu siyasal olarak birleştirmesi için olmazsa olmazdır ve kapitalist devletin göreli özerkliği "farklı toplumsal sınıflar arasındaki çelişkili iktidar ilişkilerinden kaynaklanmaktadır" (1977:

16 Son kitabında Poulantzas, İşçi sınıfı ile burjuvazi arasındaki çelişkinin devlet aygıtında ifadesini tam olarak nasıl bulduğunu açıklamamakla beraber, "kitlelerin devlet ağları içinde her zaman sahip oldukları yaygın direniş merkezleri"nden bahsetmektedir. Daha sonra değineceğimiz gibi bu iddianın siyasal strateji açısından önemli sonuçları vardır (Poulantzas,1990: 36).

17 Poulantzas kurumların iktidarın kullanılma alanları olarak görülmesini eleştirmekte ve devlet iktidarı ile sınıf iktidarı arasındaki ayrımı reddetmektedir (Poulantzas, 1977:206)

213,207). Fakat Poulantzas bu göreli özerkliğin genel teorisini üretmek gibi bir amacı olmadığını belirtir. En ileri formülasyonunda devletin göreli özerkliğini de sınıf mücadelesi ile ilişkisi içinde ele alır:

> Devletin göreli özerkliğinin derecesi, kapsamı, biçimleri vb...(ne kadar göreli ve nasıl göreli) ancak...belli bir kapitalist devlet ve buna tekabül eden sınıf mücadelesinin belli bir konjonktürü (iktidar bloğunun özgül görünüşünü, bu blok içindeki egemenlik derecesi, bu bloğun bölümleri ile burjuvazinin ve işçi sınıfıyla onu destekleyen sınıfların ilişkileri vb.) ele alınınca incelenebilir (1977: 204).[18]

Yukarıda verdiğimiz bu ilişkisel iktidar kavramlaştırmasında Poulantzas, artık kapitalist devletin sınıflar tarafından nasıl kullanıldığı sorununu bir kenara bırakmış ve onun sınıf doğasını açığa çıkarmıştır. Devletin kendisini güçler arası ilişkilerin yoğunlaşması olarak konumlandırırken, aynı zamanda devleti "karşılıklı çelişkileri ve yer değiştirmeleri eklemleyen ve açımlayan stratejik bir alan ve birbirlerini kesen iktidar ağlarının bir süreci" olarak kavramaktadır. Bu kavramlaştırma, genel amacını ve kurumsal biçimlenişini devlet aygıtlarında bulan, sürekli değişen ve birbiriyle çelişki içindeki taktikleri de anlamamızı sağlar (Poulantzas, 1978: 136) Tek cümleyle Poulantzas, sınıf mücadelesinin üstünde, iktidar dağından bu mücadeleyi izlemekte olan *Devlet*'i örten mistik tülü üstünden kaldırmış, onu Aşil topuğundan yakalamıştır. İktidar dağının tanrısı olan devlet, sadece mücadele kızıştığında yıldırımlar göndererek kahramanı burjuvaziyi kollamamaktadır. Bizatihi sınıf mücadelesi içinde ve sınıf çelişkileri tarafından yapılandırılmakta ve hem kahramanı burjuvazinin hem de kendisinin ayakları altındaki fay hatlarını bizzat kendi bağrında taşımaktadır.

Poulantzas, bütün bu teorik ilerleme sürecinde aslında devlet ve sosyal sınıflar arasındaki ilişkiye yaklaşımının temelini oluşturan yöntemsel hareket noktasını bütünüyle olmasa da değiştirmiştir. *Devlet, İktidar ve Sosyalizm*'de Althusser'in "düzeyler teorisi" artık teorik bir hasıma dönüşmüştür. Aslında Poulantzas ekonomik, siyasal, ve ideolojik biçimlerin, kapitalist üretim tarzının farklı düzeyleri olduğu düşüncesini terk ederek, bu biçimleri kapitalist üretim ilişkilerinin analitik olarak ayrıştırılabilir momentleri olarak kavramlaştırmıştır (Jessop,1984). Poulantzas ekonomi ve siyaset ayrımına farklı bir yerden yaklaşarak devletin ve siyasal alanın farklı biçimlerde, üretim ilişkilerinin kurulma ve yeniden üretilme sürecinde mevcut olduklarını belirtti. Bunun ötesinde kapitalizmin kendine özgü bir ayrım olan siyaset ve eko-

18 Burada Poulantzas'ın göreli özerklik kavramlaştırmasının tartışmasına girmeyeceğiz, fakat belirtmek gerekiyor ki Poulantzas kavramı eserlerinde farklı biçimlerde kullanmakla birlikte terk etmedi.. Siyasalın göreli özerk olduğu iddiası, siyasal biçimin belirlenimler alanı olan ekonomiden göreli de olsa yalıtlandığı iddiasına yaslanmaktadır. Bu modelden hareketle ya siyasetin ekonomiye tâbiyeti, ya göreli özerkliği ya da aralarındaki diyalektik ilişki vurgulanır. En uç biçimine çekildiğinde de ekonomi zorunlulukların, sınıf mücadelesinin alanı iken, siyaset bu zorunlulukların göreli bir biçime büründüğü alanı temsil eder. Oysa ki devletin doğrudan burjuvazinin çıkarına hizmet eden bir aygıt olmaması ve onun genel çıkarlarını kollayan ve bunu yaparken de bir bütün olarak toplumun genel çıkarlarını kollayan bir aygıt gibi görünmesi, kapitalist toplumsal üretim ilişkilerin aldığı siyasal biçimin bir sonucudur. Yani devlet sınıf karakteri itibari ile doğrudan burjuvazinin çıkarlarına hizmet eden bir görünüm almaz. Fakat bu onun kapitalist devlet olmadığı demek değildir. Aksine o burjuva devletidir, ama burjuvazinin oyuncağı olması anlamında değil, Sayer'in belirttiği gibi kapitalist toplumsal ilişkilerin bir parçası (Dinler, 2003), daha doğrusu aldığı bir biçim olması ve kapitalist üretim ilişkilerinin üretiminin ve yeniden üretiminin bir parçası olması anlamında.

nominin göreli ayrışmasını yeniden değerlendirerek bu ayrışmanın, siyasal alanın üretim ilişkilerinin inşasındaki ve yeniden üretimindeki varoluş tarzından başka bir şey olmadığını belirtti (Poulantzas,1978:17) Bu noktada belirtmek gerekir ki Poulantzas devletin biçimini toplumsal üretim ilişkilerinden türeten devleti türetme ekolüne oldukça yaklaşmıştır.[19]

Poulantzas'ın altyapı/üstyapı formülasyonuna bu yeni yaklaşımı ışığında iki şeyin altını çizmek gerekiyor. Birincisi, Marx'ın yaklaşımında Wood'un da belirttiği gibi üretici altyapının kendisi, toplumsal, yasal, hukuksal biçimler şeklinde ve mülkiyet ile hâkimiyet ilişkileri biçimlerinde varolur. Belirli hukuki ve siyasal biçimler tam da toplumsal üretim ilişkilerinin inşasında mevcutturlar (Wood, 1995). İkincisi, Holloway ve Picciotto'nun da belirttiği gibi bazı Marksistler kapitalist toplumsal ilişkilerinin bütünlüğünü, eklemleniş biçimini analiz edememişler ve burjuva düşüncesinin fetişleşmiş kategorilerini (ekonomi ve siyasetin birbirinden ayrıklaşmış düzeyler olması)[20] verili kabul ederek, burjuva toplumunun ekonomi ve siyaset olarak iki düzeye ayrılmasını pozitif olarak alarak, analize buradan hareketle başlamışlardır. Bunun sonucunda da ya siyaseti *ekonomiye indirgemişler* ya da siyaseti tamamen özerkleştirmişlerdir (Holloway, Picciotto, 1971). Bu ayrıklık üzerinden hareket edenler, kavrayamamışlardır ki aslında bu fetişleşmiş biçimler önceden verili ve sabit olarak karşımızda durmamaktadırlar. Kapitalizmde ekonomi ve siyasetin, toplumsal üretim ilişkilerinin farklı veçheleri olmaktan gelen bu içsel olarak ilişkili yapısı, sınıf mücadelesi içerisinde yeniden ve yeniden üretilirler. Holloway ve Picciotto'nun belirttiği gibi ekonomi ve siyasetin sınıf hâkimiyetinin iki farklı biçimi şeklindeki ayrımı devletin kendisinin ekonomiden "özerk" ya da "göreli özerk" olduğu yanılsamasını yaratmaktadır (Holloway ve Picciotto, 1991: 114).[21] İçinde yaşadığımız neo-liberal dönem bu ayrımın üretilmesinin ve gerçekliğinin belleklere kazınmasının ne kadar önemli olduğunu işçi sınıfına ve emekçilere bedel ödeterek göstermektedir. Bugün de geçmişte olduğu gibi burjuva iktisatçılar yekpare bir blok olarak hep bir ağızdan bağırmaktadırlar: Bu izdivacı teoride bile olsa gerçekleştiremezsiniz; çünkü onlar "düşman kardeşler"dir.

Ara Değerlendirme

Bu bölümde Poulantzas'ın eserleri üzerine kısa bir değerlendirme vermeye çalışırken üç nokta üzerine yoğunlaşacak ve Po-

19 Devlet türetme ekolü kapitalizmde siyasalın kurumsal olarak ayrışmış bir biçim almasının, kapitalizmde siyasalın varoluş biçimi olduğunu belirterek, bu siyasalın biçiminin tarihsel ve mantıksal (logical) olarak toplumsal üretim ilişkilerinden türetilmesi gerektiğini belirtmiştir. Bu bağlamda devleti toplumsal üretim ilişkilerinin aldığı bir biçim olarak kavramlaştırmışlardır. Bkz. Holloway ve Picciotto (1971). Bu akımın üzerine inşa edilen Açık Marksizm için bkz. Çelik (2001). Çelik yazısında Açık Marksizmin teorik kökenlerini ve zaafiyetlerini ele almaktadır. Yine bu sayıdaki Holloway ve Clarke'ın yazılarına bakılabilir

20 Burada şu noktayı vurgulamak gerekiyor: Kapitalizmde siyasalın kurumsal olarak farklılaşmış bir biçim alması ve ekonomi ve siyasetin ayrıksı biçimler gibi görünmesi, ekonomi ve siyasetin ilişkisiz düzeyler olduğu yanılsamasını yaratmamalıdır. İlk defa kapitalizmde ekonomi ve siyaset ayrıksı biçimler haline bürünmekle beraber bu neo-liberallerin iddia ettiği gibi ilişkisiz olduğu anlamına gelmez. Tam tersine siyasalın bu varoluş tarzı kapitalizme özgüdür ve ekonomi ve siyaset birbiriyle *içsel olarak ilişkilidir*. Bu ayrıklık Holloway ve Picciotto için "sınıf

ulantzas'ın teorik çerçevesinde bulunan kimi gerilimlere işaret edeceğim. İlk olarak Poulantzas'ın erken dönem eserlerinin malûl olduğu ve son dönem eserlerinde de kısmi olarak süren politisizm (siyasal olana çubuğu aşırı bükme) eğilimini ve kendisine yöneltilen eleştirileri ele alacağız.[22] Bu nokta Poulantzas'ın teorik çerçevesinin sınırlarının görülebilmesi ve bu eksikliğin giderilmesine yönelik bir teorik hamlenin önünü açılması açısından önemli. İkinci olarak ise Poulantzas'ın ilişkisel analizinin kimi siyasi içerimlerine ve kendisinin Avro-komünizm ile olan ilişkisine değineceğiz. Bu nokta ise Poluantzas'ın geliştirdiği ilişkisel çerçevenin kaçınılmaz olarak bizi bu projeye götürüp götürmeyeceğinin açık kılınması açısından önem kazanmakta. Son olarak da, sermaye fraksiyonlarında hareketle siyasalın biçiminin çözümlenmesine getirilen eleştiriyi değerlendireceğiz. Bu eleştirinin değerlendirilmesi ise hem teorik düzeyde devlet sermaye ilişkisini belirginleştirmek açısından hem de yazının Türkiye kısmında devlet ve sermaye fraksiyonları arası ilişkiyi nasıl gördüğümüze dair ipuçları vermesi açısından önemli.

Jessop'un belirttiği gibi, gerçekten de Poulantzas'ın düzeyler teorisi üzerinden analizini geliştirdiği erken dönem çalışmaları siyasal olanın ekonomik ve ideolojik belirlenimlerini gözardı etmektedir ve bu da çubuğu siyasal belirlenime aşırı büken bir devlet analizine yol açmaktadır (Jessop, 1984:73). Dahası, bu dönemki eserlerinde Poulantzas, ekonomik ve siyasal biçimler arasındaki ilişkileri kavramsallaştıramadığı için, daha önce de ele aldığımız gibi bu alanlara ilişkin ayrıksı düzeyler teorisini meşrulaştırmaktadır (Jessop, 1984). Jessop Poulantzas'ın, politik iktidarın uygulanması üzerindeki ekonomik zorunlulukları ve devletin kurumsal birliğinin sağlanmasında finansal kontrolün rolünü gözden kaçırdığı görüşündedir (Jessop, 1984:79) Poulantzas'a yöneltilen eleştiriler bununla da sınırlı değildir. Holloway ve Picciotto Poulantzas'ın siyasalın biçimini sermaye birikiminin ve sömürü ilişkilerinin çelişkilerinin analizinden koparttığı iddiasındadır (Holloway ve Picciotto, 1977). Yine Wood, Poulantzas'ta üretim ve sömürü ilişkilerinin son kertede belirleyici olmaları kabul edilmesine karşın, Poulantzas'ın kuramında bu kavramların belirli bir üretim tarzında ya da toplumsal oluşumda başat halde bulunmayabilen ekonomik alana ait olgular haline dönüştüğünü belirtmektedir (Wood,1992: 49). Bunun sonucu olarak Wood Poulantzas'ın, sömürü ilişkilerini devlet kuramında kapladıkları merkezi konumdan dışlayarak, siyasal düzeyin tekelci kapita-

egemenliğinin birbirinden farklı fakat birbiriyle ilişkili biçimleri arasındaki ilişkinin" bir ifadesidir (Yılmaz,2002)

21 Daha öncede belirttiğimiz gibi bu göreli özerklik sorunsalının reddi devletin ekonomiye indirgenmesi anlamına gelmez. Böyle bir teorik kurgu bizim ekonomi ve devlet arasındaki gerçek bağları anlamamıza engel olmaktadır.

22 Poulantzas'a yöneltilen eleştirilerin bir bölümünün derlemesi için bkz. A.Yılmaz (2002) ve Clarke (1991)

lizm aşamasında başatlığını aşırı-vurguladığının altını çizmektedir.[23] (1979:108). Poulantzas'a yöneltilen politisizm eleştirisi en açık şekilde onun faşizm analizlerine dayandırılmaktadır. Bilindiği gibi Poulantzas, faşizmin yükselişinin nedenini egemen sınıflar ve bunların fraksiyonları arasındaki iç çelişkilerin derinleşme ve keskinleşmesine indirgemekte ve iktidar bloğu içi çelişkilerin keskinleşmesini merkeze almaktadır (Poulantzas, 1980: 71-72) İddia odur ki, faşizmin yükselişinin kapitalist sınıf sömürüsüne içsel olan çelişkilerle ilişkisi ve bu süreçte faşizmin özgül rolü Poulantzas'ın analiz çerçevesinin dışındadır (Holloway ve Picciotto, 1977).

Bütün bu eleştirilere yol açan temel problem ise bizce, Poulantzas'ın siyasal alanı analiz ederken doğrudan toplumsal üretim ilişkilerinin çelişkili doğasına yoğunlaşmak yerine, siyasal alanın analizinde iktidar bloğu içindeki hâkim sınıf ve fraksiyonlar arası ilişkiye aşırı odaklanmasıdır. Böylece siyaset, hâkim sınıflar arasındaki saiklerle şekillenen ve hâkimiyet altındaki ve hâkim sınıflar arasındaki ilişkinin dolaylı sonuçlarının yansıdığı bir şey halini alabilmektedir.[24] Poulantzas gerçekten erken dönem eserlerinde devleti toplumsal formasyonun bütünlüğünü sağlayan etken olarak görmekle siyasalın kapitalizmdeki rolünü aşırı bir şekilde öne çıkarmaktadır; fakat buradan Poulantzas'ın sömürü ilişkilerini devlet analizinde tamamen dışladığı sonucuna varmak oldukça sorunludur. Ayrıca böyle bir eleştiri Poulantzas'ın son dönem eserlerindeki düzeyler teorisine yönelttiği eleştirileri ve daha önce de değindiğimiz siyasalın kapitalizmde varoluş biçimine yönelik yeni formülasyonunu görmezlikten gelmek olacaktır. Aslında bu sorunlar Poulantzas'ın teorik çerçevesindeki kimi gerilimlere işaret etmektedir ve tamamen haksız oldukları da söylenemez. Poulantzas, gerçekten bir yandan daha ilişkisel bir analize yönelirken, diğer yandan siyasal düzeyin başatlığı gibi yapısalcı hâkim düzeyin yer değiştirmesi fikrine dayanan iddialarını da sürdürüyordu. Yine, bir yandan kendisinin genel bir devlet teorisi oluşturmak gibi bir derdi olmadığını belirtmesine karşın (1978: 22), diğer yandan Bonapartizmi ve iktidar bloğu kavramını siyasal iktidarın kapitalizmdeki genel biçimi olarak sunmaktadır. Bu gerilimin bir ayağının dikkate alınamaması sonucu da, bu kavram setlerinin Poulantzas'ın ardılları tarafından verili olarak kabul edilmesine ve daha sonradan içinin ampirik gerçeklik tarafından keyfi bir biçimde doldurulmasına yol açmıştır.[25]

İkinci olarak, Poulantzas'ın eserlerinin siyasi-stratejik iddiala-

23 Poulantzas siyasal düzeyin başatlığını asıl *Çağdaş Kapitalizmde Sınıflar* kitabında geliştirmiştir (1978: 168-169).

24 Yine son dönem eserlerinde Poulantzas devletin üretim ilişkilerinden kaynaklı belirlenimlerine daha duyarlıdır. *Devlet İktidar ve Sosyalizm*'de devletin operasyonlarının bütünlüğünün ekonomik rolü ile ilişkisi içinde yeniden yapılandırıldığını ve devletin ekonomik rolünün kendisine sermaye birikiminin ritmi tarafından dayatıldığını belirtmektedir (Poulantzas, 1978: 168-169).

25 Wood, Poulantzas'ın yaptıklarının, Althusserci kuramın Fransız deneyiminin tarihsel tikellerini kuramsal tümellere ilk kez dönüştürmek olmadığını belirtmektedir (Wood, 1992: 56). Yine Milinad Bonapartizmin devletin kapitalist toplumdaki genel karakteristiği olduğu görüşüne karşı çıkmakta; Bonapartizmin Fransa'nın tarihsel olarak özgül koşullarına bir yanıt olduğunu belirtmekte ve Poulantzas'ın işçi sınıfı stratejisi açısından çok önemli olan Bonapartist biçim, Burjuva demokratik biçim arasındaki farklılıkları ortadan kaldırdığını belirtmektedir. Miliband için bu ayrımlar bugünkü devlete karşı uygulanacak strateji açısında çok önemlidir. (Miliband, 1977).

rı açısından ilginç bir yön değiştirmeye tanıklık ettiği saptamasında bulunabiliriz. Poulantzas yapısalcılığa daha sıkı sarıldığı eserinde Leninist stratejiye daha bağlıyken, daha sonraki eserlerinde Marx'a yakınlaşırken Lenin'den uzaklaşmıştır. Bunun nedeni, Poulantzas'ın teorik manevrasında değil, döneminin siyasal koşullarında yatmaktadır. Poulantzas, Wood'un belirttiği gibi FKP'yi soldan eleştirmekle beraber, aslında onun Avro-komünist strajesine daha uygun bir zemin hazırladı. Sosyalizme geçişi varolan burjuva demokratik rejimin geliştirilmesi olarak gören Avrokomünist görüşü ihtilaflı bir biçimde olsa da benimsedi (Wood, 1992:35; Jessop, 1984:11). Çubuğu devlet aygıtları arasındaki çelişkiye aşırı büken Poulantzas, devletin işgal edilmekle beraber dönüştürülmesi gerektiğini belirtse de, kendisinin bu vurgusu "devletin birliğinin korunması gerektiği yolundaki hükümle de düşünülünce (Wood burada Poulantzas'ın Portekiz devriminde devletin birliğinin korunması gerektiği yolundaki uyarısına referans vermektedir. ZY) ...kapitalist devleti en az sınıf mücadelesiyle dönüşüme uğratarak bir sosyalizm etkeni haline getirme olanakları konusunda, bu projenin, sosyal demokrat projeden çok daha iyimser olduğu" bile iddia edildi (Wood, 1992: 53). Gerçekten de Poulantzas, devletin birliğinin nasıl sağlandığı ve bu birlik ile sömürü ilişkilerinin arasındaki ilişkinin ne olduğu konusunda sessiz kalmış ve bu birliği aygıtlar arası bir hegemonya meselesine ihraç etmiştir.[26] Bununda ötesinde Poulantzas, Devlet, İktidar ve Sosyalizm kitabının Demokratik bir Sosyalizme Doğru adlı bölümünde "...demokratik yoldan sosyalizm çizgisiyle getirilen gerçek alternatif, bir cephesel ikili iktidar stratejisine karşıt olarak, devlet içinde ki güçler ilişkisini halk kitlelerinin savaşımıyla dönüştürmeye yönelik bir stratejidir." (Poulantzas, 1990:37) saptamasında bulunmakta ve buradan hareketle ikili iktidar ve proleterya diktatörlüğü kavramlarını reddetmektedir.[27] Bu noktada, Poulantzas'ın bir diğer teorik gerilimi ile karşılaşmaktayız. Poulantzas, devletin birliğini sınıf hâkimiyetinin siyasal biçiminden türetemediği ve devlet aygıtlarında sınıf mücadelesinin ifade buluş biçimini aşırı öne çıkardığı için sorunlu bir takım siyasal sonuçlara varmaktadır. Fakat bunlar ilişkisel bir analizin kaçınılmaz siyasal vargıları değildir ve Poulantzas'ın politik manevralarının saikleri daha çok döneminin siyasal konjonktüründe yatmaktadır. Buna ek olarak belirtmek gerekiyor ki Wood, Poulantzas'ı Post-Marksizmin son büyük habercisi olarak görürken haksızlık etmektedir. Gerçekten de Poulantzas'ın

26 Poulantzas bu hegemonyayı nasıl tespit edeceğimiz üzerine şöyle demektedir: "Aygıtlar içinde iktidar ilşkilerinin açık ve seçik tahlili, hegemonik fraksiyonun yerini isabetle tespit etmemize yarar. Mesela bir aygıtın ya da kolun diğerleri üzerindeki hamiyetine bakarak ve gene o aygıtın hâkim bir şekilde hizmet ettiği özel menfaatlere bakarak hegemonik fraksiyon konusunda bazı sonuçlara varabiliriz" (Poulantzas, 1974: 28).

27 Bkz Poulantzas (1990:35)

eserlerinde "devletçe örgütlenmiş iktidar bloğu ile halkı örgütleyen halk ittifakı arasındaki-siyasal çatışmanın, sermaye ile emek arasındaki sınıfsal çatışmayı" siyasal strateji alanında saf dışı etme ihtimali vardır (Wood, 1992: 41) ve Poulantzas, üretken ve üretken olmayan emek üzerinden yaptığı ayrım ile oldukça dar bir işçi sınıfı kavramlaştırmasına sahiptir[28] . Bunun sunucu olarak da Poulantzas, ittifak stratejisini siyasal alanda merkeze almaktadır; fakat bu Poulantzas'ın siyasal önermeleri ile Post-Marksistlerinkiler arasındaki temel farkları görmemizi engellememelidir. Bu kadar sınıf lafı bile post-Marksistlerin kabuslu geceler görmesi için yeterli olurdu herhalde.[29]

Üçüncü olarak ise Poulantzas'ın fraksiyon temelli analizlerine yöneltilen temel bir itirazı ele almamız gerekiyor. Burnham'a göre fraksiyoncu analiz devlet politikalarını açıklarken tekil politikaların başarılı bir biçimde temsiline göndermede bulunmaktadır ve bunun sonucu olarak da bazı sınırlılıklar içermektedir. İlk olarak Burnham, genel olarak sermayenin *(capital-in-general),* tekil sermayelerin ve devletin tanımlanmasına analitik olarak öncel olduğu uyarısında bulunmaktadır. Daha sonra Burnham şu saptamada bulunmaktadır:

> Sermayenin her bir fonksiyonel biçiminin basitçe toplam sosyal sermayenin bir biçimi olduğunu aklımızda tutarak, bu çıkarlar ve devlet arasında ilişkinin değerlendirilmesi üzerine iki önemli nokta ileri sürebiliriz. Birincisi sermayenin hiçbir tekil biçimi, toplam sosyal sermayenin yeniden üretilmesinde yatan kendi çıkarını yeterli bir biçimde kavrayamaz. Çünkü kendi yazgısının da dayandığı toplam sermaye döngüsünün sadece kısmi görüşüne sahiptir. İkincisi de, sermayenin bütünsel egemenliğinin savunulmasında tekil sermayenin diğer sermayelerle birlikte ortak çıkarı bulunsa da, farklı sermayeler bu ortak çıkar ile ilişkilerinde kısmi olarak farklılaşan vurgulara sahip olacaklardır. (Burnham, 1990: 181).

Bu bağlamda sermayenin genel çıkarının oluşturulması da devlete düşmektedir. Bu genel çıkarın tanımlanması sermaye birikiminin genel koşullarının sağlanması ve bütünsel ekonomik stratejinin belirlenmesi açısından da önemlidir. (1990: 181-182). Tekil sermaye gruplarının çıkarlarının gerçekleşmesi de bu "genel çıkar"ın hayata geçirilmesine bağlıdır. Burnham, devletin otonomisini yukarıda açık kılığımız devletin bu rolüne dayandırmaktadır. Devlet hukukun ve paranın egemenliğinin sağlanması aracılığıyla piyasa disiplinini dayatmakta ve genel olarak sermayenin çıkarlarını kollamaktadır.

İlk olarak belirtmeliyiz ki, sermayenin genel çıkarını devlet

28 Poulantzas, ticari kurumlarda, bankalarda, reklam ajanslarında ücret alanların ve devlet memurlarının üretici işçiler arasına girmediğini belirtmekte ve bunları "üretici olmayan ücretli işçiler" kategorisine dahil ederek onları "yeni küçük burjuvazi" olarak adlandırmaktadır. Bkz. Poulantzas (1974: 7-15).

29 Wood Avro-komünist proje ile post-Marksizm arasındaki yakınlığı vurgulamakta haklıdır. Fakat Poulantzas'ın siyasal iddiası ile post-Marksizm arasında temelden bir uzlaşmazlık bulunmaktadır. Şöyleki (a) Poulantzas, merkezsiz bir hegemonya projesi öneren post-Marksizmin aksine merkezli (işçi sınıfı merkezli) bir proje önermektedir (b) Poulantzas'ın siyasal projesindeki aktörler, sınıflar ve sınıf kesimleridir, post-Marksizm'inki gibi söylem içerisinde kurulan kimlikler değil.

tarafından oluşturulmaktadır demek, devleti sermaye birikiminin dışında ve sermayenin uzun dönemli çıkarlarını gören rasyonel bir aktör düzeyine yükseltmektir. Bu noktada iki sorunla karşı karşıyayız. Birincisi, devlet sermaye birikiminin genel koşullarını nasıl ve niçin üretmekte ve yeniden üretimine katkıda bulunmaktadır? İkincisi ise devlet somut ekonomi politikalarının oluşumunda ve siyasal süreçlerde, belirli bir sermaye fraksiyonunun çıkarlarını ötekilerden daha öne koyar mı? Birinci soruna ilişkin olarak devletin mülkiyet haklarının, sözleşmelerin geçerliliğinin ve paranın yasal güvencesinin sağlanması aracılığıyla sermaye ilişkisinin bizatihi kuruluş momentinde var olduğunu belirtebiliriz. Devletin sermaye birikiminin genel koşullarını sağlaması, onun doğrudan kapitalist toplumsal ilişkilerin bir parçası olması ile ilişkilidir. Bu genel olarak sermayenin çıkarından tekil olarak sermayelerin ve sermaye kesimlerinin çıkarlarına indiğimizde ise farklı bir manzara ile karşılaşırız. Sermaye birikiminin belirli bir momentinde, sermayenin belirli bir fraksiyonunun (sanayi, finans sermayesi ya da finanas kapital) sermaye birikimi sürecinde belirleyici olacağını ve bu sermaye kesiminin kendi çıkarlarını genel çıkar olarak resmetme çabası içinde olacağını söyleyebiliriz. Bu noktada şu iki düzeyi birbirinden ayrıştırmamız gerekiyor: genel olarak sermayenin çıkarı her momentte bütün sermayeler için kapitalist toplumsal ilişkilerin sürdürülmesidir. Fakat bu çıkar sermayenin toplam sosyal döngüsünün tarihsel olarak özgül momentlerinde sermaye birikiminin aldığı biçime göre (değişen sermayeler arası ilişkiye göre) değişir ve farklı biçimlere bürünür. Bunun sonucu olarak da, sermayenin farklı fraksiyon-biçimleri arasında bir tanesinin sermaye birikiminin belirli bir momentinde hegemonik bir pozisyona yükseleceğini ve bu "genel çıkar"ı kendi hegemonikliğini yeniden üretecek olan birikim biçiminin sürdürülmesi doğrultusunda tanımlayacağını çıkarsayabiliriz. Yani bu genel çıkarı tanımlayan devlet değil sermayenin bizzat kendisidir. Devlet ve bu sermaye arasındaki ilişkiye döndüğümüzde ise şu iki noktanın altının çizilmesi gerekiyor: (i) Devletin bu hâkim fraksiyonun çıkarını ekonomi politikasında genel çıkar haline getirmesi sermaye birikiminin o anki biçiminin doğrudan sonucu olarak açığa çıkmaz, bu sürekli bir taktikler ve bu taktiklerin taşıyıcısı partiler arası mücadelenin ürünü olarak açığa çıkar. (ii) Sermaye birikiminin bu momentinde üretim ilişkilerinin bu hâkim biçimi her daim sermayeler arası çelişkiler ve çatışkılar tarafından belirlenir ve bu çelişkilerde siyasal alanda ifadesini bulurlar.

Son olarak tekrar bu değerlendirme bölümünde belirtmek gerekiyor ki, Poulantzas'ın yaklaşımı yukarı da belirttiğimiz gerilimleri içinde taşımakla beraber, fetişleşmiş bir kategori olarak sermaye ya da yekpare bir blok olarak onun emrine âmâde devlet düşüncesi üzerine önemli bir soru işareti koyarak, sınıf merkezli bir siyasal ekonomi analizi için önemli bir adım atmıştır. İleride de göstereceğimiz gibi bir nesne ya da özne olarak değil de, bir ilişki olarak devlet analizi, Poulantzas'ın geliştirdiği haliyle yukarıda değindiğimiz problemleri içermekle birlikte, önemli açılımları da içinde barındırmaktadır.

Sermayenin Uluslararasılaşması ve Ulus Devlet:

Yazının girişinde de belirttiğimiz gibi, 1990'lar ya yükselen piyasa güçlerinin kutsanması ya da kahraman devletlerin bu saldırı karşısındaki direnişinin destansı bir anlatımı ile doludur. Bu doğrultuda sarkaç bir piyasalara doğru bir ulus devletlere doğru salınmaktadır. Daha önce de belirttiğimiz gibi bu açıklama biçimi kapitalist toplumsal ilişkilerin fetişleşmiş biçimi olan devlet ve piyasanın ayrıklığını veri olarak almaktadır (Burnham, 2001). İşte Poulantzas'ın *Çağdaş Kapitalizmde Sosyal Sınıflar* kitabında geliştirdiği analizi tam da bu anlam kazanmakta ve bizi bu ikileme mahkum olmaktan kurtarmaktadır. Poulantzas'ın çerçevesi sınıflar ve sınıf kesimleri arası eklemlenme ilişkisini merkeze almakta ve süreci açılarken bir diğer ikilemi, iç ve dış aktörler ikilemini de bertaraf etmektedir. Bu bölümde önce özne ve nesne olarak devlet analizinin küreselleşme ve ulus devlet tartışmasındaki biçimlenişini ele aldıktan sonra, Poulantzas'ın açıklamalarına yoğunlaşacağız. Görülebileceği gibi Poulantzas'ın analizinin yoğunlaşma noktası *hâkim sınıflar arası ilişkilerin sermaye birikiminin belirli bir momentinde büründüğü özgül biçimin bir çözümlemesi,* yani terk edilmeye yüz tutmuş bir ifade ile *somut durumun somut analizi*dir.

Bugün küreselleşme olarak adlandırılan sermayenin uluslararasılaşmasının yeni biçimi ile birlikte 1980'lerde uygulamaya başlanan neoliberal ekonomi politikaları ve ulus devletin geçirmekte olduğu değişimi açıklamaya yönelik temelde iki açıklama biçimi mevcuttur. Bunlardan ilkine göre, ulus devletler küreselleşmenin döndürülemez süreci karşısında muazzam bir güç kaybı ile karşı karşıyadırlar. Bu azılı küreselleşme savunucuları arasında liberal Kenichi Ohmae en tanınmış olanıdır. Bu yaklaşım altı-

na tam olarak konulamasalar da, ulus devletlerin güç kaybettiği düşüncesi Marksistler arasında da taraftar bulmuştur.[30] Bunlar arasında iddialarını yükselmekte olan, ulus üstü sermaye fraksiyonunun hegemonyası ile birlikte "ulus-üstü devlet" yapısının doğmakta olduğuna kadar götüren de vardır.[31] Küreselleşmenin "mağdur"u ulus devletler kampının tam karşısında, aslında küreselleşme denen sürecin ulus devletler eliyle yürütüldüğünü belirten görüş bulunmaktadır.[32] Aslında küreselleşme ve ulus devlet üzerine olan bu kamplaşma bize bir özne ve nesne olarak devlet sorunsalını hatırlatmaktadır.[33] Yekpare blok olarak ulus devlet ya sürecin öznesi (başlatıcısı) ya da sürecin nesnesi (mağduru) olarak ele alınmaktadır.

Her iki görüşün savunucuları arasında yer alan önemli bir kısım sosyal bilimci kendi görüşlerinin ikna ediciliğini göstermek için ampirik verilerin derlendiği listeler sunmaktadırlar. Küreselleşmenin yeni bir dönem olduğu görüşünü savunanlar artan doğrudan yabancı yatırımlara, ulus ötesi şirketlerin dünya ticareti içinde artan payına, ve sınır ötesi birleşme ve satın almalara referans vermekte ve bunlarla birlikte bol miktarda finansal gelişmelere dair ampirik veri kullanmaktadırlar.[34] Karşı tarafta olanların ampirik verileri bolca kullananlarından örneğin Linda Weiss ise Çokulusluların Ar-Ge harcamalarının ne kadarının merkez ülke sınırları içinde gerçekleştiğine, doğrudan yabancı yatırımların toplam uzun dönemli yatırımlar içindeki payına ya da üretimin ne kadarının yerli piyasa için yapıldığına referans vermektedir (Weiss, 1997) Bütün bu ampirik veriler mücadelesinde önemli olan Ronen Palan'ın altını çizdiği gibi, küreselleşme ve ulus devletin birer istatistik bilgiler kümesi gibi ele alınması ve bunu sonucu olarak da, bu sözde "nesnel" dünyaya referans verme işleminin kendisinin, "küreselleşme" ve "ulus devlet"e bu tarz yaklaşım biçimini ve bunları kendinde varlıklar olarak görme edimini nesneleştirmesidir (Palan, 2000: 151;163)[35] Tekrar hatırlatmak gerekir ki yekpare bir blok gibi ele alınan ulus devletin, küreselleşme sürecini bir özne olarak başlatması ya da bir nesne olarak ona maruz kalması mümkün değildir. Bu devlet aygıtlarınca uygulanan politikaların bu sürecin bir parçası olduğunu reddetmek değildir. Sorun gerçekten kendi tarihsel mantığına sahip, kendinde bir şey olarak bizatihi küreselleşme ve ulus devletten söz edip edemeyeceğimizdir. Charles Tilly "Ulus devlet terimi yanıltıcıdır; bir gerçeği değil, bir programı ifade eder." derken haksız mıdır? (Tilly, ?: 61) Aynı iddia küreselleşme kavramı için de geçerlidir.

30 Bkz. Cox (1987), Gill ve Law (1993), Gill (1992), Jessop (1997), McMichels (1991). Fakat bütün bu yazarlar arsında belirgin farklılıklar da mevcuttur. Örneğin Cox ulus devletin bir yetki devri ile birlikte uluslararasılaştığını vurgularken, Gill doğmakta olan uluslarüstü bir tarihsel bloğa ve uluralarüstü sermaye fraksiyonunun yükselen hegemonyasına, Jessop ise yerini fordizm sonrasına bırakan Atlantik fordizmin çözülüşüne vurgu yapmaktadır.

31 Bkz. Robinson (2001; 2002).

32 Bkz.Panitch (1999; 2002), Wood (1999), Weiss (1997). Ulus devletlerin gücünü koruduğunu vurgulayanlar da ya kapitalizm ile ulus devlet arasındaki içsel bağa (Wood, 1999), ya devletin işlevsel görevlerine (mülkiyetin ve sözleşmenin garantörü olmak, temel finans, emek teknoloji, ve üstyapı girdilerini sağlamak, çalışmanın koşullarının düzenlenmesi gibi) (Panitch, 1994) ya da "devlet kapasitesi"ne (Weiss, 1997)vurgu yapmaktadırlar. Burada bir noktanın altını çizmek gerekiyor. Aslında Wood ve Panitch'in yaklaşımının bir özne olarak devlet sorunsalına tam olarak oturduğunu belirtmek bir haksızlık olur. Her iki yazarda devlet ve sermaye arasındaki ilişki-

ye ve bunun küreselleşme denen süreç ile aldığı biçime oldukça duyarlıdır.

33 Sorunun bu şekilde tespit edilişi, siyasal pratikte de ifadesini bulur. Çoban küreselleşme karşıtı hareketlerin devleti ya bir kurtancı ya da kurban olarak gördüklerine değinmektedir (Çoban, 2002).

34 Bu ampirik verilerin derlemesi için bkz. Robinson (2002) ve Hirch ve Thompson (2000)

35 Bu noktada altını çizmeliyiz ki sorun ampirik verilerin kullanılması değil, bu verilerin sınıflar arası ilişkilerde ne gibi dönüşümlere işaret ettiğinin açık kılınmamasıdır.

36 özellikle Türkiye üzerine olan yazında Fuat Ercan böyle bir çabanın öncüsü olarak görülebilir. Bkz. Ercan (1998; 2002).

Bu sorunsalla ilgili olarak açığa çıkan bir diğer problem de şudur: Aynı sorunsal geç kapitalistleşen çevre ülkelerine uyarlandığında bu sefer neoliberalleşme süreci Dünya Bankası ya da IMF gibi "dış" kurumlar tarafından ulus devlete dayatılan bir şey olarak görülmekte ve ulus devlete sahip çıkılmasının bayraktarlığı yapılmaktadır. Oysa ki Poulantzas 1970'lerdeki çalışmalarında "Emperyalizmin bugünkü aşamasında gerçekte böyle bir ayırım, bir yanda yalnızca dışarıdan faaliyet gösteren dış etkenler, diğer yanda da tek başına kendi alanına çekilmiş ve tüm sınıflandırmaların ötesinde kalan iç etkenler diye bir karşıtlık yoktur." (Poulantzas, 1981:16) saptamasını yapıyor ve bize "dışsal" olarak görülebilecek bazı faktörlerin nasıl "içeri"nin "ulusal olan"ın kurucusu olduğunu, "içsel" olarak ifade ettiğimiz bir takım aktörlerin de, dışarısı ile nasıl bir bağımlılık, içiçe geçme ilişkisi içinde olduğunu gösteriyordu (Poulantzas, 1981; 1979; 1974). Sorun devlet aygıtları ve sınıf iktidarındaki bugünkü değişimleri bu türlü ikilemlere düşmeden, yani *toplumsal üretim ilişkilerinin içinden geçmekte olduğu değişimi bütünlüklü olarak* nasıl analiz edeceğimizdir[36]. Bu bütünlüklü strateji bize küreselleşmenin nasıl bir siyasal strateji ve süreç olduğunu (Ercan, 2000) ve devletin de bu süreç anlaşılırken ilişkisel bir yapı olarak analize dahil edilmesi gerektiğini gösterecektir.

Çağdaş Kapitalizmde Sınıflar kitabında Poulantzas, kapitalizmin emperyalizm aşamasına yoğunlaşır. Burada kapitalizmin kendisini, tek bir dünya kapitalist üretim modelinden hareketle, emperyalist zincirin eşitsiz halkalarını göz ardı ederek analiz eden küreselleşmeci görüş (1979: 49) ile (Poulantzas buna "küresellşme ideolojisi" adını vermektedir) doların krizi ve Ortak Pazar'ın yükselişi ile birlikte, Avrupa'nın ABD'ye karşı etkili bir "karşı-emperyalizm" oluşturabileceği görüşünü ele alır (1981:19). Poulantzas, Avrupa ve ABD arasındaki ilişkiyi birbiriyle rekabet yoluyla mücadele eden "ulusal ekonomiler" temelinde değil de, kapitalist ilişkilerin uluslararasılaşması ve bunun sonucu olarak Avrupa'da Amerikan sermayesinin doğrudan yatırımlarının yeni tip bir bağımlılığı nasıl doğurduğu ve Avrupa ülkelerinin iktidar blokları üzerindeki bu bağımlılığın etkisi temelinde ele almaktadır.

"Ulusal burjuvazi"leri ve "ulus devlet"leri dışsal olarak birbiriyle ilişkilendiren çerçeve yerine Poulantzas, kapitalist üretim tarzının toplumsal formasyonun içinde ve toplumsal formasyonun dışına doğru genişlemesinden oluşan *genişletilmiş yeniden*

üretimini temel almaktadır. Kapitalizmin emperyalizm aşamasında sermaye ihracının basit meta ihracı üzerindeki hâkimiyetinin emperyalizme rengini ve dokusunu verdiğini belirtmekte (1979:42; 1981:7) ve sermayenin 1970'lerdeki uluslararasılaşmasının Amerikan tekelci sermayesinin[37] hâkimiyetinde gerçekleştiğinin altını çizmektedir (1979; 47). Bu, Avrupa'daki gelişmeler için özellikle doğrudur. ABD sermayesinin doğrudan yatırımlar ve birleşmeler yoluyla Avrupa sermayesi ile içiçe geçmesi ve nüfuz etmesinin sonucu, kabaca ABD tekelci sermayesinin Avrupa içinde bir güç odağı olması değildir. Gerçekleşmekte olan "ABD tekelci sermayesinin karakteristiği olan üretim ilişkilerinin ve onun gerçekte diğer metropoller içindeki hâkimiyetinin kurumsallaşması ve bu yeni bağımlılık ilişkilerinin buralarda yeniden üretilmesidir" (1979: 47). Bunun ötesinde toplumsal formasyonlar içindeki hâkim sınıflar arası çelişkiler de uluslararasılaşmaktadır. Tam da bu nedenle artık iktidar bloğunun kendisini basitçe ulusal düzeyde konumlandırabileceğimiz de şüphelidir. Çünkü ABD sermayesinin Fransız iktidar bloğu içindeki varlığı, Fransız burjuvazisinin belirli bir fraksiyonunu ve bu fraksiyonu etkileyen sermayenin uluslararasılaşması ile ABD sermayesinin kendisinin bizzat Fransız burjuvazisi içinde temsil edilmesi vasıtasıyla sağlanmaktadır. Bu içiçe geçme ve zincirleme sonucunda emperyalist devletler sadece kendi "iç" yerel burjuvazilerinin çıkarlarının değil, aynı zamanda uluslararasılaşma sürecinde eklemlenen hâkim emperyalist sermaye ve sermayelerin de çıkarlarını üstlenirler (1979:75). Bütün bu süreçte ABD sermayesi egemenliğindeki emperyalist zincirin halkaları her bir toplumsal formasyon tarafından içselleştirilmektedir (Gerstein, 1992).

Peki bu tablodan ne gibi sonuçlar çıkarabiliriz?[38] Birincisi, sermayenin her bir uluslararasılaşma süreci hâkim sermayeler arasındaki belirli bir sermaye kesimi tarafından desteklenmekte, dahası yürütülmektedir. İkincisi, Poulantzas doğrudan uluslararası sermaye devleri karşısında ulus devletlerin gücünün ne kadarını kaybetmiş ya da korumuş olduğu sorusunun kendisine karşı çıkmaktadır; çünkü kurumların ve aygıtların kendilerinden menkul olarak sahip oldukları bir iktidarları yoktur. Dolayısıyla ulus devletin gücünü kaybedip kaybetmediği yanlış bir sorudur. Poulantzas'a göre, kurumlar basitçe sınıf iktidarını açımlar ve kristalize ederler.[39] Dolayısıyla Poulantzas, problemi yeniden formüle etmemizi sağlamaktadır. Üçüncü olarak, Poulantzas'ın çerçevesi bizi küreselleşme denen olgunun her bir ulusal birimde nasıl

37 Aslında Poulantzas sermayenin kökeninin ulusal bir aidiyet problemi olmadığını, sermayeyi oluşturan hâkim ve başlangıçta yer alan toplumsal ilişkilerin inşa edildiği bir yer (place) sorunu olduğunu belirtmiştir (1979: 60).

38 Poulantzas'ı küreselleşme tartışmalarında kullanan yazarlar için bkz. Jessop (2001), Panitch (1999), Tsoukalas (2001). Türkçe yazında Poulantzas'ın 1970'lerdeki tartışmalarının küreselleşme ve ulus devlet üzerine olan açılımlarına bilebildiğim kadarıyla ilk defa Tarık Şengül değinmiştir. Bkz. Şengül (2000)

39 Jessop haklı olarak bu nokta da kurumların da aynı zamanda sınıflar-arası çelişkilerin açımlanış biçimini etkilediği belirtmektedir (Jessop, 1984). Bu nedenle, kurumlar sadece bu çelişkilere indirgenemezler ve yapılarının maddi bir analize dahil edilmeleri gerekir.

somutlandığına daha duyarlı kılmaktadır (Panitch, 1994). Unutmamak gerekir ki, küreselleşme tartışmaları oldukça genel geçer bir hat üzerinden yürütülmektedir. Poulantzas'ın çerçevesi özellikle sermaye gruplarının ve fraksiyonlarının özgül varoluş biçimini tarihsel olarak analiz etmek için önemlidir. Kapitalizmin belirli bir evresinde, üretim ilişkilerinin hâkim biçiminin içselleşmesi sürecinde, belirli sermaye gruplarının çıkarları dışsallaşmakta (metropol sermayeleri) ve bu dışsallaşan çıkarlar belirli toplumsal formasyonlara içselleştirilirken, bu sermaye fraksiyonunu çıkarları ile "yerel" aktörlerin çıkarları arasında bir içiçe geçme, zincirlenme ilişkisi yaşanmaktadır (Bieler ve Morton, 2001). Daha da önemlisi, Poulantzas sermaye ihraç edildiğinde, kısa süreli para sermaye ya da uzun vadeli üretken sermaye, ihraç edilenin sadece bir şey (thing) değil, toplumsal ilişki, bir iktidar ilişkisi olduğunu belirtmiştir (Gerstein,1992). Panitch'in de belirttiği gibi *çokuluslu sermaye misafir toplumsal formasyona nüfuz ettiği zaman, soyut bir doğrudan yabancı yatırım olarak değil, dönüştürücü bir toplumsal güç olarak nüfuz etmektedir* (Panitch,2000).

Son olarak belirtmek gerekiyor ki Poulantzas, sermayenin uluslararasılaşması ve ulus devlet probleminin basitçe, uluslararası üretimin altyapısı ile ulus-üstüleşme basıncı altındaki ulus devletler arasındaki mekanistik bir çelişkiye indirgenemeyeceğini belirtmiştir (1979:78). Sermaye ile üretimin uluslararasılaşması, ulus devletin rolünden hiçbir şey eksiltmemektedir. Poulantzas'ın deyişiyle:

> Uluslararasılaşma süreci bu devletlerin gücünü aşan bir süreç değildir ve dolayısıyla ulus devletlerin yerini 'ekonomik güçlerin' alması, yahut da etkin bir uluslarüstü devletin (Birleşik Avrupa ve Amerikan süper devleti gibi) ortaya çıkması söz konusu değildir...Ulusal devletler hâlâ uluslararasılaşma sürecinin düğüm noktalarıdır ve bu süreç özellikle ekonomik işlevleri açısından onların sermaye birikimindeki belirleyici rolünü artırır: bu da ulusal devletin neden her zamankinden daha çok burjuvazinin çeşitli fraksiyonları arasındaki mücadelenin ayrıcalıklı nesnesi olduğunu açıklamaktadır. Öyle olmasaydı, burjuvazilerin ve onları oluşturan fraksiyonların, bu ulusal devletlerde hangi tarz rejimlerin hâkim olacağı konusunda kayıtsız olmaları gerekirdi (1981: 41-42).

Fakat bu satırlar ulus devletlerde uluslararasılaşma süreci ile birlikte hiçbir değişikliğin olmadığı anlamına gelmemektedir. Ulusal devletler "kendi toplumsal oluşumlarında bizzat yeniden üretilmekte olan sermayenin uluslararasılaşmasını idare edebilmek için hatırı sayılır değişikliklerden geçmek zorundadırlar" (1981:42).

1990'larda Üretim İlişkilerinin Hâkim Olan Biçiminin Türkiye'de Gerçekleşme Tarzı

Bu son bölümde 1970 sonrası azalan kâr oranlarına ve merkez kapitalist ülkelerde Keynesci uygulamaların krizine bir yanıt olarak formüle edilen neoliberal ekonomi politikalarının ve uluslararası finans sermayesinin yükselişinin, Türkiye'de kapitalist devlet ve sosyal sınıflar arasındaki ilişkiler ve hâkim sınıfların yapısı üzerindeki etkilerine kısaca değinmeye çalışırken, Poulantzas'ın bir önceki bölümdeki vurgularından faydalanmaya çalışacağım. Öncelikle belirtmek gerekir ki Türkiye'de devletin dönüşümünü analiz ederken temel eksikliklerden biri, bu yeniden yapılanmanın hangi "ulusal" (içsel) ve "uluslararası" (dışsal), faktörlerin içiçe geçmesi ile meydana geldiğine dair bütünsel bir çerçevenin üretilememiş olmasıdır.[40] Bu bölümde bu bütünsel çerçeveye dair kimi ipuçları vermek için, Poulantzas'ın yukarıda ele aldığımız *bir ilişki olarak devlet ve dönüştürücü bir toplumsal güç olarak sermayenin uluslararasılaşması* gibi açılımlarından hareketle, üretim ilişkilerinin hâkim biçiminin Türkiye'de yerleşme ve yeniden üretiminde Türkiye'deki yerel sermaye ile uluslararası finans sermayesi arasındaki özgül eklemlenmenin rolüne yoğunlaşacağım.

Küreselleşme sürecini analiz eden metinlerin bir çoğunda günümüzde uluslararası finans sermayesinin, kısa süreli sermaye hareketleri biçimindeki uluslararasılaşması hemen hemen tescillenmiştir. Dolaşım alanında yoğunlaşan finans sermayesi uluslararası borç piyasalarında, döviz piyasalarında ve borsalarda yoğunlaşmaktadır. Günümüz kapitalizmi sermayenin kendini bile ürküten döviz, kredi ve türev piyasalarında muazzam bir genişlemeye tanık olmaktadır (Yıldızoğlu, 2001). Yeldan, uluslararası sermaye hareketlerinin artan akışkanlığının yeni küreselleşme evresinin belirleyici özelliği olduğunu belirtmekte ve ulusal piyasalardaki faiz ve döviz kuru arasındaki farkla, dengesizlikten kaynaklanan arbitraj öğesine dayanan kısa vadeli sermaye ve sıcak para hareketlerinin bu sürecin ana unsuru olduğunu belirtmektedir. (Yeldan, 2002a: 27-30).[41]

Bütün bu gelişmelere koşut olarak devletin yapısı da ciddi bir dönüşüm sürecinden geçmektedir. Brenner kapitalist devletlerin uluslararası finans sermayesine verilen borçlardan sağlanan kârları korumak için sıkı makro ekonomi politikası, sıkı kredi ve dengeli bütçe uyguladığını ya da uygulamaya zorlandığını; bununla birlikte mali sermayenin en yüksek kârları elde etmesini mümkün kılmak için sermayenin hareketliliği önündeki engellerin sermayenin

40 Aslında süreci açıklarken sadece "içsel" ya da "dışsal" faktörlere önem verme Türkiye yazınına ait değildir. Örneğin Panitch küreselleşme sürecini sarkacın bir o, bir öbür yönüne ağırlık vererek açıklayanları değerlendirdikten sonra, nasıl Kanada'da "iç" ve"dış" aktörler arasında bir örtüşme yaşandığını ele almaktadır. Panitch Kanada'nın NAFTA'ya müdahil olma sürecinin nasıl Kanada sermayesi tarafından hararetle desteklendiğine işaret etmektedir. Panitch aynı zamanda bu ayrıma düşmeden küreselleşme sürecini analiz etmemiz konusunda uyarıda bulunmaktadır. Bkz. Panitch (2002; 1994).

41 Boratav sıcak para hareketlerini kısaca "arbitraj arayan sermaye hareketleri" olarak tanımladıktan sonra, bu kategorinin şu bileşenlerden oluştuğunu belirtmiştir: (a) hisse senetlerine, (b) kısa vadeli borç senetlerine (hazinenin veya özel sektörün bonolarına) yönelen portföy yatırımlarından, (c) bankalara ve (d) diğer özel aktörlere açılan (ancak ticari kredileri içermeyen) kısa vadeli kredilerden, (e) banka mevduatında veya (f) banka dışı diğer varlıklardaki değişmeler. (Boratav,2001:209).

piyasaya hızlı girişini ve çıkışını sağlayacak biçimde azaltıldığını belirtmektedir (Brenner, 1998: 90). Fakat bu noktada bir hatanın daha altını çizmekte yarar var: uluslararası finans sermayesinin bu yükselişinin bugünkü krizin nedeni olarak görülmesi yanılgısı. Oysa ki Brenner'ın belirttiği gibi "mali sermayenin ve neoliberalizmin yükselişi-krizi önemli ölçüde şiddetlendirmiş olsa bile-uluslararası iktisadi krizin sebebi değil, daha çok sonucu olarak görülmelidir. Uluslararası iktisadi krizin derin kökleri, sırasıyla, uluslararası imalatta aşırı kapasite ve aşırı üretimin sonucunda ortaya çıkan seküler (uzun vadeli) kârlılık krizinde bulunur." (Brenner, 1998:91).

Fakat burada asıl bizi ilgilendiren, uluslararası finans sermayesinin bu yükselişi ile birlikte oluşan yeni emperyalist zincirin ve onun kurumsallaşmış bağımlılıklarındaki bu yeni örgütlenmenin Türkiye içersinde nasıl açığa çıktığı; devlet, sosyal sınıflar ve hâkim sınıflar arası ilişkiye ne gibi bir etkide bulunduğu ve ülke içinde nasıl yeniden üretildiğidir. Unutulmaması gereken "emperyalist zincirin herhangi bir ülkenin dışında kalan ... verilerinin ancak ülkeye içselleştirildikleri, yani o ülkenin kendine özgü çelişkileri ile birleştikleri zaman tesir edebilecekleri gerçeğidir." (1981: 16). Burada bizim sorumuz sermayenin uluslararasılaşma sürecindeki çelişkilerin Türkiye'de hâkim sınıflar arasındaki ilişkide ifadesini nasıl bulduğudur. Bu sorulara cevap verebilmek için de Matmazel sıcak para[42] hareketi ile Mösyö kaytan bıyıklı Türk devleti arasındaki ateşli aşkın ötesine geçerek, günümüzde sermaye fraksiyonları arasındaki içiçe geçmelere ve bütünleşmelere yoğunlaşmalıyız.

Bu noktada belirtmek gerekir ki, kısa süreli sermaye hareketleri ya da uluslararası finans sermayesi muhasebe kayıtlarındaki rakamlardan fazla bir şey, daha doğrusu bir "şey" değil, dönüştürücü bir toplumsal iktidar ilişkisidir. Marx'ın belirttiği gibi sermaye ilişkisi kendisini taşıyanları da, gittiği yeri de kontrol eden bir toplumsal ilişkidir (Yıldızoğlu, 2001). Para sermaye, sermayenin kendi varoluşunda bulunan çelişkileri ve iktidar ilişkisini kendi varlığında cisimleştirir. Ercan'ın da belirttiği gibi özellikle kriz anlarında paraya ya da para sermayeye ulaşabilmek, sermayeler arası kontrol ilişkilerinin yeniden şekillenişinde önemli bir rol oynar (Ercan, 1998).[43]

Bugün Türkiye'de uluslararası finans burjuvazisi ile konumlanmış bulunan yerel burjuvazinin çıkarları arasında özgül tarzda bir eklemlenme gerçekleşmiştir ve bu eklemlenme sıcak para hareketlerinin ardındaki uluslar arası finans sermayesinin nasıl bir iktidar ilişkisi olduğunu gözler önüne sermektedir. Fakat buna

42 Bu noktada, Fuat Ercan sıcak para yönelimli analizlerdeki ampirizme ve reel sermaye ve finans sermayesini karşıtlık içinde alma eğilimine karşı haklı bir uyarıda bulunmaktadır. Bkz. Ercan (1998)

43 Burada banka sermayesi ve endüstri sermayesi rasındaki karmaşık tahakküm ve güç ilişkilerine girmeyeceğiz.

geçmeden önce sermayenin 1980 sonrası yapısına ve yerel *(domestik)* burjuvazi olarak tanımlayacağımız burjuvazinin[44] 1980 sonrası biçimine kısaca da olsa değinmek gerekiyor. Sermayenin finans kapital olarak adlandıracağımız bu biçiminin hâkim biçim haline dönüşümü, Türkiye'de TÜSİAD'da örgütlü hâkim sermaye gruplarının son dönemlerde devlet aygıtlarındaki değişmeleri neden desteklediği konusunun açılanmasında önemlidir.

Fuat Ercan Türkiye'de 1980 sonrası sermayenin yoğunlaşmasına ve merkezileşmesine dikkat çekmektedir. Bireysel sermaye gruplarının, holdingler biçiminde sermayenin toplam sosyal döngüsündeki farklı işlevleri, aşamaları (üretken ve para sermaye döngüleri) kendi içlerine çekmeye başladığını belirtmekte; sermayenin bu yükselen biçimini finans kapital olarak adlandırmaktadır. Ercan finans kapitali "banka sermayesinin endüstri sermayesi üzerindeki egemenliği anlamında değil, bireysel sermayelerin sermayenin toplam döngüsü içinde artan yoğunluk ve hızı kontrol edebilmesi anlamında" kullanmaktadır (Ercan, 1998: 48). Türkiye sermayesinin bu durumu, ele alacağımız özgül tarzda eklemlenme ilişkisi açısından önemlidir.

1980 sonrası banka sahibi olarak iyice palazlanmaya başlayan Türk burjuvazisi "dışarısı" ile karmaşık bağımlılık ilişkileri içerisine girmiştir. Fakat 1980 sonrası farklı bir biçime bürünen bu bağımlılık ilişkilerinde bir tanesinin farklı bir önemi vardır: iç borçlanma aracılığıyla açığa çıkan bağlanma ve çıkarların içiçe geçmesi.[45] Genel olarak bilindiği gibi 1980 sonrası sermaye üzerindeki vergilerdeki indirimler sonucu devletin iç borçlanma gereklilikleri artmış ve devletin ödediği faizler sermaye için önemli bir ekmek kapısı olmuştur.[46] Aslında Türkiye'deki durum Marx'ın kamusal borçlanmanın ilkel birikimdeki rolünü hatırlatmaktadır. Marx'ın *Kapital*'de belirttiği gibi:

> Kamusal borçlanma ilkel birikimin en güçlü hallerinden birisini alır. Bir büyücü değneğinin dokunması gibi, kısır paraya üreme gücünü kazandırır ve onu sermayeye çevirir; ve bunu, sanayide ve hatta tefecilikte kullanıldığında bile kaçınılmaz olan zahmet ve tehlikelerle karşı karşıya bırakmaksızın yapar. (Marx, 1978:773).

Türkiye burjuvazisinin bu "ilkel birikim"deki özgün rolü nedir? Yeldan'ın da belirttiği gibi Türkiye'de ki "bankacılık sisteminin özgün işlevi, uluslararası arbitraja dayalı kısa vadeli dış finansmanı, yurt içinde kamu iç borçlanma senetlerinde değerlendirerek reel kazanç elde etmeye yönelmesi haline dönüştü" (Yel-

44 Türkiye'deki bu yerel burjuvazi çıkarları tamamen yabancı sermayelerinkine uydulanmış komprador burjuvaziden, ya da büyük yabancı sermaye ile çelişki içinde içinde olan, "yabancı sermaye karşısında gerçekten bağımsız olan ve etkin bir ulusal bağımsızlık için verilecek anti-emperyalist mücadelede yer alabilecek "ulusal" burjuvaziden farklıdır (1981:34). Aslında Türkiye'deki yerel burjuvazinin ihracata yönelen bir bölümünün çıkarlarının kendisi uluslararasılaşmakta ve kendisi uluslararası burjuvazi haline dönüşmektedir.

45 Yerel burjuvazi ile uluslararası sermaye arasındaki eklemlenme sadece para sermayesi alanı ile sınırlı değildir. Türkiye'deki finans kapitalin üretim ayağının kendi iç sanayi temeli olmakla beraber, uluslararası sermaye ile sıkı bağlılıkları vardır (yabancı sermayenin karmaşık sub-kontrakt ağına, teknolojik süreçlere, emek üretkenliğine, yabancı çokuluslulaın ayrıcalıklı kesimine vb.). Özellikle otomotiv sanayii bunun Türkiye'deki iyi bir örneğidir.

46 Kamu kesimi borç senetlerinin aktifler içindeki payı 1980'deki oranı olan % 15'ten 1999'da % 34'e çıkmış, kamu kesimim borç senetlerinin GSMH'ye oranı % 4'ten % 30'a çıkmıştır (Türel, 2001).

dan, 2001a:144).[47] Hazine 1995'ten bu yana, 2000 hariç olmak üzere, her sene tüm borç stoğunun yarısına kadar yeniden net olarak borçlanmaktadır (Yeldan, 2002b, 6) Bu noktada küçük bir veri aktarımı bu iç borç çevriminde yerel ve uluslararası aktörler arası ilişkiye dair bir ipucu verecektir. Boratav, 2000 yılının ilk on ayı içinde yabancı sermaye girişlerinin alt dökümüne göre toplamının % 82'sinin üç ana kalemden oluştuğunu belirtmektedir: hazinenin tahvil ihracı ile borçlandığı 5.7 milyar dolar, yerli bankaların yabancı bankalara kısa vadeli borçlarında gerçekleşen 3,6 milyar dolarlık artış (net ek borçlanma), ve 3.2 milyar dolarlık uzun vadeli borçlanma. Boratav, yabancı kökenli sıcak paranın ana öğesinin, Türkiye'li bankalara açılan kısa vadeli krediler olduğunu ve bu kaleminde yerli bankaların talebi sonucu şiştiğini belirtmektedir (Boratav, 2001: 209-213). İşte ağırlıklı olarak holdinglerin elinde bulunan bu bankalar dışarıdan getirdikleri bu parayı devlet iç borçlanma senetlerinde kullanmaktadırlar.[48] Aslında faiz sadece finans kapitalin birikim dayanağı değildir, Türkiye'nin 500 büyük firmasının üretimden zararını, faizle kapattığının altı çizilmektedir (Sönmez, 2002).[49]

Bu bağlamda belirtilmelidir ki uluslararası finans sermayesine dayalı bu kısa vadeli sermaye hareketleri Türkiye'de içsel sermaye birikiminin sürdürülmesi açısından zorunlu hale dönüşmüş ve devlet borçlanması sermayeye kaynak aktarımının önemli bir aracı haline gelmiştir.[50] Sıcak para hareketlerine dayanan devlet borçlanması, vergilendirilmeyen burjuvaziye "almadan vermek" olarak da adlandırabileceğimiz aranan sihirli formülün ta kendisidir (Boratav, 1998). Burada söz konusu olan basitçe sermayeye kaynak aktarımı ve devletin sermaye birikimine naçizane katkısı değildir. Devlet borçlarına ödenen faizler sermaye birikiminin organik bir bileşkesidir. Devlet sermaye birikimine "dışarıdan" müdahale etmemekte, doğrudan onun oluşum sürecine katılmaktadır. Söz konusu olan devletin, ekonomide yeni varoluş biçimidir. Bu biçim gereğince devlet, sadece faizler aracılığıyla sermayenin yeniden üretim sürecine katılmakla kalmayacak, aynı zamanda özelleştirmeler aracılığıyla daha önceki dönem gereğince elinde tuttuğu sektörleri sermayenin değerlenme sürecine açacak, ve kamu emekçilerini sıkı bir disipline tabi tutacaktır. Yani 1990 sonrası iyiçe keskinleşen devlet borçları ve bu borçların zorunlu sonucu olarak açığa çıkan düzenlemeler söz konusu olduğunda, söz konusu olan, basitçe sermayeye kaynak aktarımından

47 Yeldan bankaların dışandan getirdikleri kredi miktarının birikimli olarak 209 milyar dolara vardığını belirtmiştir (Yeldan, 2002b)

48 Uluslararası finans sermayesi ile yerli finans kapital arasındaki içiçe geçme, çkarların zincirlenmesi ilişkisi sadece para transferi ile sınırlı değildir. Karahanoğullan 1985 itibari ile 30'a yakın yabancı bankanın şube açarak ya da temsilcilikleri ile ya da yerli holdiglerle yeni bankalar kurmayı tercih ettiğinin altını çizmektedir. Örneğin Irving Trust Yaşar Holding'in Tütünbankına ortak olurken, Sabancı grubu BNP Akbank'ı Fransız BNP ve Dresdner ile birlikte kuracaktı (Karahanoğulları, 2003). Bu tip birleşmeler sermayeler arası içiçe geçme ve bunun iktidar ilişkilerinin biçimlenişinde ifade buluşu açısından oldukça önemlidir. Yine yabancıların faaliyetleri açısından bir diğer önemli nokta borsadaki varlıklarıdır. 1995 yılında yaklaşık 2 milyar dolar olan yabancı yatırımcıların saklama bakiyeleri 2000 yılı Mart ayı itibari ile 13 milyar dolara yaklaşmış, yabancı portföy yatırımlarının dolaşımdaki hisse senedine oranı 1995 yılında %41'e, 1999 yılında ise %51'e ulaşmıştır. (Durmaz, 2000:41)

49 Sönmez 2001 yılında, firmaların faiz gelirleri satışlarının 8.7'sine ulaştığını, ve ancak bu şekilde firmaların satışlarının 1.3'ü oranında kârlılık sağlayabildiklerinin altını çizmektedir (Sönmez, 2002:91)

öte, sermaye birikimini artıracak ve sermayeyi içinde bulunduğu kriz durumundan çıkaracak üretim ilişkilerinin hâkim biçiminin gerçekleşmesi ve bu biçimin parçası olan, devletin ekonomideki yeni "rolü"nün hayata geçirilmesidir.[51]

Buradan kendi sorunumuza dönersek diyebiliriz ki uluslararası finans sermayesinin çıkarlarıyla yerel burjuvazinin çıkarları arasındaki eklemlenme, bu sermaye kesimlerinin yeniden üretimlerin içiçe geçerek zincirlenmesi sonucunda, uluslararası finans sermayesinin çıkarları doğrudan Türkiye'deki iktidar bloğu ve Türk burjuvazisi içinde temsil edilmekte ve misafirperver Türk devleti tarafından üstlenilmektedir. Bütün bu karmaşık ilişkiler, bağımlılıklar ve zincirlenmeler aracılığıyla da metropol sermayeleri tarafından desteklenen üretim ilişkilerinin hâkim biçimi (finans sermayesinin hâkimiyeti, neoliberal ekonomi politikalarının 90 sonrası aldığı yönü ve çevre ülkelerde yeni bir bağımlılık biçiminin aşırı devlet borçlanması ve bunun finansmanında uluslararası finans sermayesine bağımlılığı karakteristik özelliklerini yansıtan), Türkiye içerisinde de yeniden üretilmektedir. Aslında üretim ilişkilerinin hâkim biçiminde meydana gelen dönüşümü, 1980'den beri meydana gelen tarihsel süreci göz ardı ederek, bir başına bu eklemlenme ilişkisine dayandırmak hatalı olacaktır. Bu eklemlenme ilişkisinin bu dönüşümü mümkün kılmasını sağlayan şey, 1980 öncesi Türkiye'de toplumsal üretim ilişkilerinin kriz içerisine girmesi, yani emek-sermaye ilişkisinin verili durumunun sürdürülemez hale gelmesinin bir sonucu olarak, 1980 sonrası bu ilişkide sınıflar arası güç ilişkilerinin yeniden yapılandırılması ve sermaye birikiminde açığa çıkan krizi çözmeye yönelik girişimlerdir. Aslında bu eklemlenme ilişkisinin kendisini üretecek politikalar (Sermayeden alınan vergilerin düşürülerek devlet borçlanmasına gidilmesi) sermayenin kârlılık krizine bir yanıt, bir çözüm stratejisinin sonucu olarak hayata geçirilmiş ve üretim ilişkilerinin hâkim biçiminin dönüşümünde merkezi bir rol oynamıştır.[52] Bu noktada Türkiye'de işçi sınıfı ve sermaye arasındaki ilişkinin yeniden yapılandırılmasının bu dönüşümü mümkün kılan koşulları yarattığını belirtmeliyiz

Burada altı çizilmesi gereken ve bizim için önemli olan bir diğer noktada bu yeni tip bağımlılığın devlet aygıtları arasındaki ilişkide ifadesini nasıl bulduğudur. Tsoukalas'ın Poulantzas'a referansla belirttiği gibi, ulus devletler gerekli mekanizmaları temin ederek egemen emperyalist sermayenin ulusal toplumsal oluşum içindeki gelişimini üstüne alır. Fakat bu ilişki bir dayat-

50 Yeldan da devlet bütçesinin finans piyasalarına kaynak transferini yeniden düzenlemenin bir aracı haline dönüştüğüne işaret etmektedir. Bkz Yeldan (2002b). Yine aynı konuya işaret eden bir başka yazı için bkz Karahanoğulları (2003). Ödenen rakamların büyüklüğü bu aktarım konusunda fikir verici olabilir. Sönmez üçlü koalisyon döneminde, 3 yıl içinde ödenen faiz miktarının 101.4 milyar doları bulduğunu belirtmektedir. (Sönmez, 2002:60)

51 Burada altını çizmek gerekiyor ki devlet ve sermaye birikimi arasındaki içsel bağın en açık bir biçimde açığa çıktığı bu dönem, aynı zamanda devletin ekonomideki bu varoluş biçimini kamufle etmeye çalışan, burjuva iktisatçılarının ekonomiyi siyasetten ayırma bağırtılarının da en çok yükseldiği dönemdir.

52 1980 sonrası yaşanan krizi sermayenin kârlılık kriz üzerine temellendiren bir yaklaşım için bkz. Altıok (2002)

madan ziyade iç ve dış aktörler arasındaki karmaşık bir eklemlenme ilişkisinin ürünüdür (Tsoukalas, 2001:92). Bu eklemlenme ilişkisi devlet aygıtları ve iktidar bloğu ilişkilerinin düzenlenmesinde de ifadesini bulur. Örneğin Yeldan'ın belirttiği gibi Merkez bankası bir yandan "özerk", "ulusal", para, faiz, ve döviz kuru politikalarını uygulayamaz hale getirilerek, fiyat istikrarını sağlamakla ve ulusal mali piyasalarda yüksek reel getiri düzeyini sürdürmekle görevlendirildi (Yeldan, 2002). Peki bu dönüşümü ne gibi iktidar ilişkileri mümkün kılmaktadır? Finansal serbestleşmenin önemli bir ayağı olan Merkez Bankası'nın özerkleştirilmesi süreci, hem uluslararası finans burjuvazisi, hem hükümetteki partiler hem de hâkim sınıf ve fraksiyonları tarafından desteklenmektedir. Çünkü Peter Burnham'ın belirttiği gibi Merkez Bankası'nın özerkleştirilmesi ekonomi yönetiminin siyasetten arındırılması sürecinde ve devletin uyguladığı enflasyon karşıtı sıkı para politikalarına yönelecek tepkileri dışsallaştırma işlevinde önemli bir görev üstlenmektedir (Burnham, 1999:2001). Enflasyon karşıtı politikalar doğası itibari ile sınıf mücadelesini keskinleştiren politikalardır ve Merkez Bankası'nın özerkleştirildiği bir yapıda sınıf mücadelesinin baskısı, bu özerkliğin bankayı ve ekonomi yönetimini siyasi bir müdahaleye karşı koruduğu savının ardına saklanılarak savuşturulur. Aslında enflasyon karşıtı politikaların uygulanma sürecinde "otomatik pilot"a geçmek, sadece ekonomik krizi çözmek için değil, daha da önemlisi ekonomik politika oluşturma sürecini sözde siyasetten "arındırmak" ve devleti siyasal olarak bu süreçten azat ederken varolan süreçteki rolünü kamufle etmenin ve bu yolla devletin siyasal krizini de çözmenin bir yoludur (Burnham, Bonefeld ve Brown, 1995). Fakat Burnham'ın belirttiği gibi, bu ekonomiyi siyasetten arındırma sürecinin kendisi son derece siyasal bir süreçtir (Burnham,2002). Böylece Türkiye'de Merkez Bankası'nın özerkleştirilmesi enflasyonu engelleyerek kendi çıkarının kollanmasını sağladığı için uluslararası finans sermayesi tarafından, yukarıda açıkladığımız nedenden dolayı hükümetteki partiler tarafından ve bu özerkleşme değirmeninin dönmesini sağlayacak parayı getirdiği için TÜSİAD'da örgütlü sermaye kesimleri tarafından desteklenmektedir.[53]

Bugünkü kriz anında ekonomi yönetiminin devlet aygıtları arasında nasıl paylaştırıldığı ve iktidarın bu aygıtlarda nasıl şekillendiği açısından bir diğer önemli aygıt Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurulu'dur (BDDK). BDDK'ya bugün bankaları kurtarma ve sermayeler arası ilişkileri yeniden düzenleme görevi verilmiş-

53 Bu noktada yine küçük bir ampirik veri Türkiye'de ki bazı sermaye çevrelerinin neden Merkez Bankasının bağımsızlığını savunduğunu ve istediğini ele verecektir. Boratav, 2000 yılında devlet iç borçlanmalarındaki ortalama faizin %36 olduğunu belirttikten sonra, yıllık %20 kur artışı hedefleri gerçekleştiği için, bu faizle devlete borç veren bankaların dolar cinsinden getirilerinin %13 olarak gerçekleştiğini belirtmekte ve eklemektedir "IMF güvencesine dayanan kur hedefleri risksiz göründükçe ve bu (beklenen) getiri ile dövizle borçlanma maliyeti arasındaki fark pozitif oldukça bankalar dıştan borçlanıp hazineye borç vermeyi sürdürmüşlerdir" (Boratav, 2001:211). Fakat bunun için siyasi iktidarların bir biçimde para basma yetkisinin tırpanlanmasına ve "bağımsız" bir merkez bankasına ihtiyaç vardır.

tir. BDDK bir yandan kamu bankalarının özelleştirilmesine yönelik düzenlemeler yaparken diğer yandan mali yapısı güçlü olmayan özel bankaları Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu'na devretmektedir. Kurumun karar organında burjuvazi doğrudan temsil edilmekte, 7 kişiden oluşan karar organında 1 aday doğrudan Türkiye Bankalar Birliği'nden atanmaktadır. BDDK'nın özerkliği o derecedir ki kendi içerisinde hâkim durumda bulunan finans burjuvazisi dışında kimseye hesap verme zorunluluğu yok gibi görünmektedir. 2002 yılında Mali Sektöre Olan Borçların Yeniden Yapılandırılması ve Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun ile bütün üst kurullar için yürütmenin kendi içinde üç kişilik komisyondan oluşan bir denetim sistemi geliştirilmiş, "kurulların parlamentoya hesap verme zorunluluklarını sağlamaktan çok uzak olan bu kanun ile siyasal sorumlulukları olmayan üst kurulların hesap verme zorunlulukları da ortadan kaldırılmıştır" (Kubalı, 2002: 23). BDDK sayesinde 17 Şubat 2001'de 79 olan banka sayısı 2002 sonunda 55'e gerilemiş ve _ oranında azalmıştır (Sönmez, 2003: 66). Bütün bu süreçte BDDK 12,6 milyar dolarlık hortumlamaya karşın sadece 1,5 milyar dolarlık tahsilat yapabilmiştir. (2003:77). Tasfiye edildiğinde hortumlanan paraya karşın çok küçük bir kısmı elde edilen bankaların fonda tutulduğunda da içi doldurulmakta, bu batık bankaların varlıkları özel ellerde dururken yükümlülükleri kamulaştırılmaktadır (Türel, 2001:32). BDDK sermaye fraksiyonlarının kontrol ve tahakküm ilişkilerinin bugünkü düğüm noktasıdır. Sadece sermayenin zararlarını toplumsallaştıran bir şey değil; aynı zamanda sermayenin kriz anında düşman kardeşiyle kavgasına mahal vermeksizin malına el koymasını sağlayan, her gece içine koyduğu her şeyi paraya dönüştürecek bir küp hayaliyle uyuyan finans burjuvazisinin düşlerini süsleyen, modern bir bina halini almış ve içi banka kurtarma yetkisi ile donatılmış küpüdür. Ama bazen Pandoranın kutusundan finans burjuvazisi için de kötü şeyler çıkabilir; çünkü bu küpün içi de, bu küpten ne çıkacağı da sınıf mücadeleleri içinde ve sınıf mücadeleleri tarafından belirlenmektedir.

1990 Sonrası Türkiye'de Devlet Aygıtındaki ve Devlet ve Sosyal Sınıflar İlişkisindeki Kimi Değişimler Üzerine Saptamalar ve Otoriter Devletçilik

Son olarak Türkiye'de devlet ve sosyal sınıflar ilişkisinin ve devlet biçiminin geleceği üzerine önemli ipuçları verebileceği gerekçesiyle Poulantzas'ın Otoriter Devletçilik[54] üzerine olan gö-

54 Burada ele alınan Otoriter Devletçilik Türkiye'deki otoriter devlet geleneğini vurgulayan güçlü devlet tezi ile karıştırılmamalıdır. Bu tez Türkiye de devletin tarihsel süreç içinde edindiği farklı biçimlere karşı oldukça duyarsızdır ve dümdüz bir mantıkla tüm Türkiye tarihinde devlete aynı gözlükle bakar. Bu konuda bu sayıdaki Demet Dinler'in yazısına bakılabilir. Bkz. Dinler (2003).

rüşlerine değineceğim. Türkiye'de devlet aygıtındaki ve devlet ve sosyal sınıflar ilişkisindeki son dönemlerde açığa çıkan değişimleri ele alırken, devletin biçimi üzerine yeniden düşünmemizi gerektirebilecek bu son dönem gelişmeleri ile Poulantzas'ın tarifl ediği Otoriter Devletçilik biçimi arasındaki bazı benzerliklerin altını çizeceğim.

Poulantzas'a göre, Otoriter Devletçilik kapitalizmin güncel aşamasına denk düşen yeni demokratik bir burjuva cumhuriyet biçimini temsil etmektedir ve müdahaleci devletin bir versiyonudur (Poulantzas, 1978: 209). Bu devlet biçimi kapitalizmin güncel aşamasını saran uzun dönemli ekonomik krize eşlik eden siyasal krizin keskinleşmesine ve özgül niteliğini varolan devlet kurumlarında bulan, çelişkilerin yoğunlaştığı bir konjonktüre denk düşmektedir (Poulantzas, 1978:206; Jessop, 1984:98). Fakat Otoriter devletçiliğin olağandışı devlet biçiminin bir versiyonu olan faşizm ile karıştırılmaması gerekmektedir. Poulantzas Otoriter devletçilik analizini sınıflar arası güç ilişkilerinin değişen doğası üzerine temellendirmektedir. Bu bağlamda, hâkim sınıflar ve kesimleri ile bu sınıfların hâkimiyet altındaki sınıflar ile olan ilişkisine odaklanmakta ve şu saptamaları yapmaktadır: Öncelikle hâkimiyet altındaki sınıflar arasında bir önceki dönemde büyüme ve sosyal refah üzerine kurulmuş olan konsensüs, ekonomik kriz, enflasyon ve artan işsizlikten dolayı çözülmektedir. Aynı zamanda, burjuvazi ve geleneksel ve yeni küçük burjuvazi arasındaki ittifak da sorgulanmaktadır. Fakat Poulantzas'a göre asıl önemli olan hâkim sınıflar arası çelişkilerin keskinleşmesinin güncel aşamanın sürekli bir özelliğine dönüşmesidir (Poulantzas, 1978:211-212). İktidar bloğu çelişkilerin yoğunlaşması ve burjuva hegemonyasının gizli fakat sürekli istikrarsızlığı bu döneme damgasını vurmaktadır. Bunun sonucu olarak da iktidar bloğunun birliğinin sağlanması ve sınıf hegemonyasının yeniden üretilmesine yönelik devlet müdahalesi giderek artmaktadır (1978: 212).

Poulantzas için Otoriter Devletçiliğin başlıca dört temel özelliği bulunmaktadır. Birincisi, Yasamadan yürütmeye güç devridir. Bu, normların belirlenmesi ve kuralların uygulanması gücünün yürütme ve devlet idaresine geçtiğine işaret etmektedir. Devlet bürokrasisi gittikçe devlet politikalarını biçimlenmesinde sadece temel yer değil, aynı zamanda temel aktör haline de dönüşmektedir. Bu yönetim sorumluluğunun parlamentodan yürütmenin zirvesine geçişi, aynı zamanda yürütmenin zirvesinin idarenin en üst tabakası üzerindeki artan politik kontrolüne ve

parlamentonunda devlet idaresi üzerindeki yetkisinin kesilmesine yol açar (1978:218,222,224). Bu süreç içerisinde, devlet idaresi iktidar bloğu ve popüler sınıflar arasındaki istikrarsız uzlaşma dengesinin blok içerisinde açık kılındığı merkeze dönüşmektedir. Otoriter Devletçiliğin ikinci özelliği ise hukuk devletinde bir geri çekilmedir. Üçüncüsü ise siyasi partilerin işlevsel öneminin azalmasıdır. İktidar bloğu ve iktidardaki partiler arasındaki temsil bağı zayıflamaktadır. Oysa Poulantzas'a, göre bu bağ iktidar bloğunun bazı fraksiyonları arasında özel ittifakların meydana getirilmesinde ya da bu fraksiyonlarla hâkimiyet altındaki sınıflar arasında ittifak ya da uzlaşma sağlanması açısından önemlidir. Otoriter Devletçilik döneminde partiler politikaların açıklığa kavuşturulduğu ve sınıflar arası uzlaşma ve ittifakların işler hale getirildiği merkezler olmaktan çıkmaktadırlar. Bu partiler artık yürütme kararlarının hayata geçirilmesinde bir volan kayışına dönüşmekte ve iktidar bloğu içi çelişkilerin ele alındığı yerler olmaktan çıkmaktadırlar (229-30). Son olarak da Otoriter Devletçilik, devletin formel kurumsal yapısını dikey ve yatay kesen paralel iktidar ağlarının yükselişi ile nitelenmektedir.

Poulantzas'ın yukarıda aktardığımız çerçevesi Türkiye'de devlet biçiminin geleceği üzerine önemli ipuçları içermektedir. Biz öncelikle hâkim sınıflar ve hâkimiyet altındaki sınıflar arası güç ilişkilerinin durumu özelindeki benzerliklerin altını çizecek ve Otoriter bir devlet biçiminin krizi çözmek için bir proje olarak hali hazırda ihtimaller arasında olduğunu belirteceğiz[55]. Öncelikle 1980'lerde uygulanmaya başlanan ve toplumsal sonuçlarını 90'larda daha net olarak gördüğümüz neoliberal politikalar Türkiye'de kazananlar ve kaybedenler arasındaki hattı oldukça keskinleştirmiştir[56]. Bu politikaların etkileri bölüşüm alanında da gözlemlenebilir. 1989'a kadar düşme trendinde olan reel ücretler ve tarımsal ticaret hadleri, 1989'da neolibealizmin hali hazırdaki bölüşüm politikaları 1989 bahar eylemleri ile açığa çıkan sınıf mücadelesi dolayısıyla sürdürülemez hale gelince yükseltilmiş; fakat 1993'ten sonra reel ücretler tekrar düşme trendine girmiştir. Nitekim, reel ücretlerin, 1993'ten 97'ye %27 oranında düştüğü hesaplanmaktadır[57] (Köse ve Yeldan, 1997). Hattın kaybedenler tarafında kamu emekçileri, işçiler ve küçük köylüler vardır. Boratav'ın belirttiği gibi yine tüm emekçi sınıfların kaderi birlikte seyretmekte, köylü-işçi karşıtlığı ya da işçi-memur karşıtlığı değil, kader birliği emekçi grupları bağlamaktadır (Boratav, 1994). Kazanan kesim ise açıktır: Dış finansman ve finansal

55 Hatırlanacak olursa, teknokratlar hükümeti şeklinde bir ara rejim ya da başkanlık sistemi Türkiye'deki istikrarsızlığa çözüm olarak defalarca dile getirildi.

56 Yeni sağ politikaların emekçiler üzerine etkileri için bkz. Topal (2002).

57 Yeldan devletin gelir dağılımının parametrelerin, bölüşümün emek lehine yönelmeye başladığı her noktada sermaye lehine çevirecek parametreleri yaratmasından dolayı düzenleyici devlet olarak adlandırılması gerektiğini belirtmektedir (Yeldan, 2001b:19).

serbestleşmenin yükselişi, finansal sektör sahiplerinin, ihracat sektörünün, özel finans kreditörlerinin ve yatırımcılarının, finansal aracıların ve çokuluslu finansal kurumların elini kuvvetlendirmiş (Haggard ve Maxfield, 1996) ve Türkiye'deki finans kapitali baş aktör durumuna yükseltmiştir. Sermayenin diğer kesimlerini de kazanan kesimlerinin yanına yerleştirebiliriz.

Kısaca sözünü ettiğimiz bu bölüşüm ilişkilerinin yeniden düzenlenişi (bu dönüşümün sadece bölüşüm ilişkileri ile sınırlı kaldığını sanmak hatalıdır), Türkiye'de siyasal partiler ile onlara destek veren toplumsal sınıf ve kesimleri arasındaki kurumsallaşan bağları yerinden oynattı. Sonuç olarak, bu da her seçim de farklı bir siyasal partinin yükseldiği bir durumla bizi karşı karşıya bıraktı.[58] Burada altı çizilmesi gereken nokta Ataay'ın da belirttiği gibi bütün bu kaymanın üstü örtük bir neoliberalizm karşıtlığı temelinde gerçekleştiğidir (Ataay, 2002). Neoliberalizmin Türkiye'de siyaseti siyasetsizleştirdiği ve siyasal partileri birbirine benzeştirdiğinin altı birçok kez çizildi. (Yeldan ve Sakallıoğlu,2000). Fakat bugün karşı karşıya olduğumuz Poulantzas'ın belirttiği gibi siyasal partilerin burjuvazinin hegemonyasını oluşturmada manevra alanının daralması ve işlevsizleşmeye başlamalarıdır. Türkiye'de partiler artık neoliberal ekonomi politikalarının hayata geçirilmesinde bir volan kayışına dönüşmektedirler. Siyasal partiler arasındaki bu tıkanma hâkimiyet altındaki sınıflar üzerinde hegemonya krizinin ön aşaması olarak görülebilecek "sürdürülebilir hegemonya krizinin" bir ön işaretidir ve burjuva hegemonyasının gizli fakat sürekli istikrarsızlığını açığa vurmaktadır. Bu süreçte, Savran burjuvazinin politik güçlerinin aşırı bir bölünme ve atomizasyon içinde olduğunun altını çizmektedir.(Savran, 2001)

Bununla birlikte vurgulanması gereken bir diğer nokta ekonomi yönetiminde devlet aygıtlarının ne tam içinde ne de tam dışında olan paralel iktidar ağlarının ekonomi yönetiminde yükselmeye başlamasıdır. Bunun en açık göstergelerinden biri üst kurulların yükselişidir. Sayıştay denetimi ile Devlet İhale Yasası'nın dışında bırakılan bu kurulların özerk değil özel kamu tüzel kişiliğine bile sahip olduğu iddia edilmiştir[59]. Aslında bu kurullar iktidar bloğunun farklı fraksiyonlarının devlet içinde ele geçirdiği, ayrışmış merkezler ve güç kaleleridirler. Burjuvazi bu kurullar içinde doğrudan temsil edilmektedir. Örneğin Şeker Kurulunu oluşturan 7 kişiden biri sakkaroz kökenli şeker üreten fabrikalardan, biri de nişasta kökenli şeker üreten fabrikalardandır (Günaydın, 2002). Bu kurulların açığa çıkışı ve merkez Bankasının

58 Merkez sağ ve merkez sol partilerde meydana gelen parçalanma için bkz. Tosun (1999).

59 Bkz. Dönmez (2002).

"bağımsızlaşması" ekonomi yönetiminde otoriterleşme eğilimini açığa vurmaktadır.

Son olarak belirtmek gerekiyor ki, Türkiye bütün bu yukarıda anlatılan değişimleri ciddi bir kriz süreci içinde yaşamaktadır. Bu kriz süreci ile birlikte uygulanmaya başlanan Yapısal Uyum ve İstikrar Programı, Türkiye'de toplumsal üretim ilişkilerinin yeniden yapılanmasında özel olarak da siyasal biçimin yeniden yapılanmasında önemli sonuçlara yol açacak gibi görünmekte. Kriz Sungur Savran'ın da belirttiği gibi sınıf mücadelesinin alanıdır (Savran, 1994: 18) ve krizden çıkarak toplumsal üretim ilişkilerinin yeniden yapılandırılması, bazı çelişkilerin bastırılmasına, bazı çelişkilerin üstünün örtülmesine, bazı çelişkilerin keskinleşmesine ve yeni çelişkilerin ortaya çıkmasına yol açmaktadır. Bugün hâkim sınıflar arasındaki medya grupları arasında ifadesini bulan çatışma bunun basit bir örneğidir.[60] Bu süreçte burjuvazi içinde şu çelişkilerin keskinleşeceği düşünülebilir: i) uluslararası sermaye ile bağlantısı olan ve olmayan gruplar arasında; ii) Banka sahibi olan, finans kapital aşamasına yükselen ve varolan yapının sürdürülmesinde çıkarı olan sermaye kesimi ile olmayan ve küçük ölçekli, süreç içinde yok olma tehlikesi karşısındaki sermaye kesimi arasında; iii) son dönem bireysel sermayeler arası çatışmalardan da gözlenebileceği gibi, süreç içinde okkanın altına gidecek gibi görülen finans kapitalin belirli bir grubuyla, programın ve yeniden yapılanmanın arkasındakiler arasında. Böyle bir saptama için erken olsa dahi Mustafa Sönmez borçları IMF ve ABD'ye yakın kalarak çevirmek isteyen TÜSİAD ile konsolidasyona yakın duran TOBB ve müttefikleri arasında bir gerilimin doğmakta olduğunun altını çizmekte. Sönmez, bir tarafta "küçük ve orta sermayeyi temsil eden TOBB ve ihracatçıların temsilcisi TİM, hatta MÜSİAD, öte tarafta ise büyük örgütlerin şahı TÜSİAD'ın" bulunduğunu belirtmektedir (Sönmez, 2003a). Devlet borçlarının çevriminin nasıl sağlanacağı üzerine yürütülen çatışma, devletin bir stratejik alan olarak, burjuvazinin farklı fraksiyonlarının farklı taktiklerinin mücadelesine nasıl konu olduğunun iyi bir örneğidir. Fakat bütün bu vurguladığımız çelişkiler, bizi çelişkilerin ampirik çoğulluğu düşüncesine götürmemelidir.

Kriz süreci iktidar bloğuna destek veren küçük köylülük ve küçük burjuvazinin var olan durumunu da etkileyecektir.[61] Çünkü bu yeniden yapılanma süreci tarım kesiminde mülkiyet ilişkilerinin yeniden dönüşümünü hedeflemekte ve küçük burjuvazinin devlet içindeki kazanılmış haklarını törpülemektedir. Peki

60 Sönmez son dönemde bankası kapanan ya da el değiştiren ve krizde zayıflayan sermaye grupları ile IMF reformlarını sahiplenen, oyunun dışına düşenlerin ya da mallarına el koyulanların mallarına göz dikenler arasındaki saflaşmaya dikkat çekiyor. Bu kampın bir yanında Doğan Medya Grubu ve onlarla ortak hareket eden İş Bankası, Koç Grubu, Sabancı Grubu ve TÜSİAD'a hâkim olan diğer gruplar diğer yanda temelde Karamehmet, Toprak, Dinç Bilgin'i himaye eden Turgay Ciner ve Star grubunun yer aldığını belirtmekte. (Sönmez, 2003b: 24-25).

61 Buradan küçük köylülük ve küçük burjuvazinin yekpare bir blok olarak iktidar bloğunu desteklediği sonucuna varılmamalıdır. 1980 sonrası hükümette olan sağ partiler (ANAP ve DYP) toplumsal taban olarak küçük köylülüğün ağırlıklı olduğu coğrafyadan önemli bir destek aldılar. Özellikle küçük köylülüğün, burjuvazinin hegemonyası altına alınması ve destekleyici sınıf olarak örgütlenmesi Türkiye gibi bir "köylü kalesi"nde özel olarak önemlidir. Bu desteğin sağlanmasında her zaman önemli olmuş olan küçük köylülüğe yönelik maddi tavizlerden artık vazgeçilmektedir.

bütün bu süreçte "burjuvazinin mezar kazıcıları"na ne olacaktır? Şimdilik işçi sınıfının küllerinden doğduğuna dair bir işaret yok.

Ama unutmamak gerekiyor ki kriz ve yeniden yapılanma süreci doğası gereği açık uçlu bir süreçtir. Ekonomik krizler doğrudan siyasi krizlere yol açmasalar da, siyasetin dönüşümünde önemli köşe taşlarıdır ve sınıf mücadelesini koşullandırdıkları ve siyasi krizin doğuşunda rol oynadıkları derece önemlidirler (Jessop, 1984: 90). Akıldan çıkarılmaması gereken bir diğer nokta da şudur: Marx'ın belirttiği gibi iktisadi kriz anları sermayenin "kardeş katli" dönemidir; ama ekonomik kriz anları politik kriz anı ile örtüştüğünde, sermayenin ve onun bağlaşığı diğer sınıf ve kesimler için, bir bütün olarak işçi sınıfı karşısında kardeşlik bağlarının farkına varma çanları çalar. Kriz bütün toplumsal sınıflar arasındaki "farklılık içindeki birliği" açığa çıkarır. İşte o an geldiğinde, sermayenin üzerine gözü gibi titrediği sözde ekonomi ve siyaset ayrımı ya da burjuva demokrasisinin herkesi eşit olarak temsil ettiği gibi iyi zaman dostları zarifçe kapının dışına çıkarılırlar ve içeriye bütün ihtişam ve kuvvetiyle sadece tüm toplumsal kesimleri kendi köklerinden ve bağlarından koparmakla kalmayan, aynı zamanda teker teker her toplumsal sınıfa ait oldukları yerleri de gösteren "sermayenin demir yumruğu" davet edilir. Marx'ın belirttiği gibi "Zor, yeni bir topluma gebe her eski toplumun ebesidir. Zor, kendisi, bir ekonomik güçtür" (Marx, 1978: 770). Ve, "tarihsel gerçek odur ki borç krizleri, özellikle de devletlerin borç krizleri, her zaman siyasi olarak çözülmüştür (Arın, 1997: 50).

Sonuç

Bu yazıda Poulantzas'ın devletin ne sınıf mücadelesinin üzerinde duran bir özne ne de basitçe sınıfların aracı olan bir nesne olmadığı, bir ilişki, sınıflararası mücadelenin bir şekillenmesi olduğunun altı çizildi. Aynı zamanda sermaye hareketinin de, bir şey, bir muhasebe kaydı değil, gittiği yeri dönüştüren bir toplumsal iktidar ilişkisi olduğunun altı çizildi. Bu iki vurgudan hareketle teorik bölümde ve Türkiye'de devlet ve sınıfların ilişkisine dair şu vurgular ön plana çıkarılmaya çalışıldı:

1-) Devletin kendisi kendi mantığına sahip bir özne ya da hâkim sınıfın basitçe aracı olan bir nesne değildir. Devlet sınıflar arası iktidar ilişkisinin bir biçimlenmesidir.

2-) Sermaye hareketlerinin kendisi de (doğrudan yabancı yatırım ya da kısa süreli sermaye hareketi biçiminde) dönüştürücü

bir toplumsal ilişkidir. Bu toplumsal ilişki siyasal ifadesini aynı zamanda misafir ülkenin iktidar bloğu içinde de (ya doğrudan ya da yerel sermaye ile arasındaki eklemlenme vasıtası ile) bulur.

Buradan hareketle de yazının Türkiye üzerine olan kısmında ise bu yazının sınırları dahilinde aşağıdaki vurgularda bulunuldu. Fakat belirtmek gerekiyor ki, bu vurguların her birinin bu yazının sınırları dışında da geliştirilmeye ve ele alınmaya ihtiyacı bulunmaktadır. Bu nedenle temel ipuçlarını verdiğimiz bu çerçevenin geliştirilmesi gereken kısımlarını da belirteceğiz. Türkiye'de devlet ve sosyal sınıflar ilişkisinin analizinde üzerine gidilmesi gereken temel noktaların şunlar oluğunu düşünüyoruz:

1-) Türkiye'de uluslararası finans sermayesi ile yerel finans kapital arasında özgül bir eklemlenme gerçekleşmiştir.

2-) Bu eklemlenme ifadesini hem Türkiye'deki iktidar bloğunun yapılanması içinde hem de hâkim sınıflar arası çelişkide bulmaktadır. Uluslararası sermayenin çıkarları doğrudan iktidar bloğu içinde ve Türk sermayesi içinde temsil edilmektedir. Bu noktada bu temsil ilişkisinin somut mekanizmalarının daha fazla mercek altına yatırılması ve TÜSİAD, TOBB, MÜSİAD gibi sermaye çevrelerinin ele aldığımız kesimler ile ilişkilerinin araştırılması ve bu kuruluşlarda örgütlenen sermaye çevrelerinin uluslar arası finans sermayesi ile ilişkilerinin daha detaylı bir biçimde ortaya konması gerekmektedir

3-) Bu özgül bağlanma aracılığıyla ve IMF ve DB gibi uluslararası kuruluşlar dolayımıyla, üretim ilişkilerinin hâkim biçimi Türkiye'de üretilmekte ve yerleştirilmektedir. Yine bu noktada bu kuruluşların bu hâkim biçimin yapısal uyum ve istikrar programları aracılığıyla nasıl yerleştirdiğinin daha fazla açılması gerekmektedir.

4-) Bu yeniden yapılanma ve kriz süresi aynı zamanda toplumsal üretim ilişkilerinin ve onun bir veçhesi olan siyasalın biçiminin yeniden yapılanması sürecidir. Siyasalın biçiminin yeniden yapılanması doğrultusunda devlet aygıtları arası ilişkiler de yeniden düzenlenmektedir. Ekonomi yönetiminde izole edilmiş, paralel iktidar ağları (üst kurullar) öne çıkmaktadır. Bu noktada da yukarıda ele aldığımız çerçevede açığa çıkan kurumsal değişikliklerin işleyiş tarzının mercek altına alınması gerekmektedir.

5-) Özellikle ekonomi yönetiminde ifadesini bulan bir otoriterleşme eğilimi[62] açığa çıkmaktadır. Kriz sürecinde hâkim ve hâkimiyet altındaki sınıflar arası ilişkilerin de içinde bulunduğu ve yönünü tam olarak şimdiden kestirmemizin mümkün olmadığı,

62 Bu otoriterleşme eğiliminin sadece ekonomi yönetimi ile sınırlı kaldığını belirtmek eksik olacaktır. Yüretmenin karar alma anında daha da öne çıkması, ya da son dönemdeki hapishane uygulamaları bizim burada ele almadığımız otoriterleşme eğilimlerinin önemli ayaklarıdır. Poulantzas da bu konuyu es geçmemekte ve "Yeni baskı, salt "simgesel" olmayan ve özgürlüklerin sınırlandırılması, elektronik fişleme, bireylerin haklarının zayıflaması, bundan böyle organik bir biçimde birbirlerine bağlı olan polis ve yargı aygıtlarının yeniden kurulması, fiziksel güce dayalı ve titiz bir denetim gibi değişik biçimler altına ortaya çıkan apaçık bir şiddete başvurmakta" demektedir (Poulantzas, 1979:43).

ifadesini siyasal partiler ve seçmen tabanları ilişkisinde bulan gerilimle bir arada düşünüldüğünde Otoriter bir devlet biçimi Türkiye'de siyasalın ileride alacağı biçim hususunda ihtimaller arasına girmektedir. Bu noktada son dönem devlet aygıtındaki ve devlet ve sosyal sınıflar arsındaki gelişmelerle Poulantzas'ın son eserinde oluşmakta olduğunu tespit ettiği, Otoriter Devletçilik'e yol açan gelişmeler arasındaki kimi benzerlikler dikkat çekicidir. [63]

Son olarak, altının çizilmesi gereken bir nokta daha var. Bugün Türkiye'de devlet, sermaye birikimindeki özgül rolünden (bu rolün aldığı özgül biçimden) dolayı, toplumsal üretim ilişkilerinin yeniden düzenlenmesinde belki de merkezi olarak görülebilecek bir konumdadır. Bu, sermaye çevreleri için hem iyi hem de kötüdür. Bir yandan devletin ekonomideki ve sermayenin yeniden üretilmesindeki bu varoluş biçimi, sermaye birikiminin sürdürülmesi ve derinde yatan kâr oranlarını düşüşü krizinin çözülmesi açısından oldukça önemlidir. Diğer taraftan ise, devletin bu rolünün kendisi siyasal ve iktisadi krizin yoğunlaşmasının önemli bir nedeni haline gelmiştir. Devletin sermaye birikiminde bu rolü, bugün Türkiye'de yeniden yapılanma sürecinde yoğunlaşan çelişkinin bir bütün olarak sermaye ve emek arasında değil de, bu yeniden yapılanma doğrultusunda önemli adımlar atan hükümet ve ona oy veren toplumsal kesimler arasındaki bir çelişki gibi yaşanmasında önemli bir role sahiptir. Fakat, yine tam da açıkladığımız bu konumdan dolayıdır ki devlet, çelişkilerin bir yoğunlaşma alanıdır.

Yukarıda ele aldığımız eklemlenme bir nevi Türkiye'deki toplumsal sınıflar üzerinden ve içinden atılmış bir Gordion düğümüdür. Düğümün bir tarafında uluslararası finans sermayesi, öte tarafında Türkiye'deki finans kapital var. Türkiye'de sürdürülemez duruma gelen iç borçları göz önüne aldıktan sonra, sormak gerekir: Bu gordion düğümü böyle bir ağırlığa dayanır mı? Elbette dayanmaz. Daha şimdiden düğümü bir o yana bir bu yana çeken "öküzler" azalan yem oranından dolayı homurdanmaya başladılar. Ve onlar biliyorlar ki, İskenderin kılıcı bu gordion düğümünü artık çekilemez hale geldiğinde ve çekmek de bir fayda getirmediği anda kesecek. Evet bu düğüm kesilecek ama yine de sormak gerekir: İskenderin kılıcı düğümü keserken kimin boynuna inecek?■

63 Ama altı çizilerek belirtilmelidir ki siyasalın alacağı biçim konusunda elimizdeki veriler, bize eğilimler konusunda sadece ipuçları sağlarlar. Çünkü siyasalın alacağı biçim toplumsal üretim ilişkilerinin içinde bulunduğu tarihsel koşullar tarafından koşullandırılmış sınıf mücadelesine ve siyasalın o anki biçimine sıkı sıkıya bağımlıdır. Yazarın Poulantzas'ın 1970 sonları kapitalist devletin merkez ülkelerde almakta olduğu biçime dair öngörülerini Türkiye'ye yamamak gibi bir derdi yoktur.

Kaynakça

Althusser, L. (1969) *For Marx*, Penguin Press, London

Altıok, M. (2002) "Yeni Liberal İstikrar ve Yapısal Uyum Programları : Türkiye Ekonomisinde Sermaye Birikimi ve Kriz", *Praksis 5*

Anderson, P. (1982) *Batıda Sol Düşünce*, çev. B. Aksoy, İstanbul : Birikim

Arın, T. (1997) "Türkiye'de ve Dünya'da Borçluluk ve Borç Krizi", *Iktisat,* Ocak.

Ataay, F. (2002) "Türkiye'de Neo-liberalizm ve Parlamenter Siyasetin Krizi", Praksis, 5

Bieler, A. ve A. D. Morton (2001) "Globalization, the State and Resistance: A 'Critical Economy' Engagement with Open Marxism", *Paper presented at the 26th annual conference of the British International Studces Association*, Edinburgh, 17-19 December.

Bonefeld, W., A. Brown ve P. Burnham (1995) *A Major Crisis? The Politics of Economic Policy in Britain in the 1990's*, Aldershout: Dartmouth.

Boratav, K. (1994) "Devleti Küçültme Süreci Avanta Mekanizmasına Dönüştü", *İktisat,* Ocak.

Boratav, K. (2001) "2000/2001 Krizinde Sermaye Hareketleri", *Mülkiye*, Cilt 25, 230

Boratav, K. (1998) "2000'e Doğru Türkiye'de Popülizm" *Mürekkep*,10-11

Brenner, R. (1998) "Dünya Kapitalizminin Yaklaşan Krizi: Neo-liberalizmden Buhrana mı?", (çev) Pınar Bedirhanoğlu, *Birikim*

Burnham, P. (1999) "States, Markets and Labour: International Political Economy and Marxian Methodologies", *Paper presented to the Workshop on Historical Materialism and Globalisation*, University of Warwick, 15-17 April.

Burnham, P. (2000) "Globalization, Depoliticization and Modern Economic Management", Bonefeld, W. ve Psychopedis, L. (der.), *The Politics of Change: Globalization, Ideology and Critique,* Palgrave

Burnham (1990) The Political Economy of Post-war Reconstruction, London, Macmillan

Carnoy, M. (1984), *The State and Political Theory*, Princeton.

Cizre-Sakallıoğlu, Ü. ve E. Yeldan (2000) "Politics, Society and Financial Liberalization, Turkey in the 1990's", *Development and Change*, 31.

Clarke, S. (1991) "Marxism, Sociology and Poulantzas's Theory of State", Clarke, S. (der.), *The State Debate*, New York: St Martin's.

Cox, R. (1987) *Production, Power and the World Order*, New York: Columbia University.

Çelik, S.K. (2001) "Tarihsel Materyalizmi Yeniden Düşünmek:Açık Marksizm, İlişkisel Yaklaşım ve Praksis", *Praksis*, 1

Çoban, A. (2002) "Küreselleşmeye Karşı Olmak: Olanaklar ve Sınırlılıklar", Praksis, 7

Dönmez, Z. (2002) Üst Kurullar, *Kamu Yönetimi Dünyası, 10.*

Durmaz, N. (2000) Yabancı Kurumsal Yatırımcıların İMKB'deki Rolü,İktisat Dergisi, 400

Ercan, F. (2000) "Kapitalizm-Küreselleşme ve Kalkınma Tartışmaları Açısından Devlet: Eleştirel Önermeler-1", *Iktisat*, Ağustos

Ercan, F.(2000) "Küreselleşme Sürecindeki Yerellikler: Homojenleşme ve Farklılaşma/Güç ve Eşitsizlik İlişkileri Üzerine", *Mübeccel Kıray İçin Yazılar,* Bağlam

Ercan, F. (1998) "Neoliberal Küreselleşme Sürecinde Türkiye'de Değişen Sermaye İçi Bileşenler", *Iktisat,* 378.

Ercan, F. (2002) Çelişkili Bir Süreklilik Olarak Sermaye Birikimi, *Praksis*, 5.

Gerstein, I. (1992) "Dünya Ekonomisi ve Emperyalizm Kuramları", Ersoy, M. (der.) *Emperyalizm, Gelişme ve Bağımlılık Üzerine*, Ankara: V.

Gill, S.(1993) "Neo-Liberalism and the Shift Towards a US-centred Transnational Hegemony", Overbeek, H. (der.), *Restructuring Hegemony in the Global Political Economy: The Rise of Transnational Neo-Liberalism in the 1980's*, London ve New York: Routledge.

Günaydın, G. (2992) "Tarım Sektöründe Kurullar", *Kamu Yönetimi Dünyası*, 10.

Haggard, S. ve R. Maxfield (1996) "The Political Economy of Internationalization in the Developing World", *International Organization*, 50 (1).

Hirst, P. G. Thompson (2000) *Küreselleşme Sorgulanıyor*, Ankara, Dost

Holloway, J. ve S. Picciotto (1978) "Introduction Towards a Materialist Theory of the State",

Holloway, J. ve S. Picciotto (der.), *State and Capital: A Marxist Debate*, Edward Arnold.

Holloway, J. ve S. Picciotto (1991) "Capital, Crises and the State", Simon Clarke (der), *The State Debate*, New York, St. Martin Press

Jessop B. (2001) "Küreselleşme ve Ulus Devlet, çev. Efkan Ala-Ahmet Altıparmak, *Türkiye Günlüğü*, 64

Jessop, B. (1985) *Nicos Poulantzas: Marxist Theory and Political Strategy*, London: Macmillan.

Jessop, B.(1997) "Capitalism and its Future: Remarks on Regulation, Government and Governance", *Review of International Political Economy*, 4 (3): 561-581

Karahanoğulları, Y. (2003) "Türkiye'de Devletin Mali Krizleri", *Praksis*, 9

Köse, A. H. ve E. Yeldan (1998) "Dışa Açılma Sürecinde Türkiye Ekonomisinin Dinamikleri: 1980-1997", *Toplum ve Bilim*, 77.

Kubalı, D. (2002) "Bankacılık Düzenleme ve Denetle-

me Kurumu", *Kamu Yönetimi Dünyası* Dergisi, 10.

Marx, K. (1978) *Kapital* cilt 1., çev. A. Bilgi, Ankara: Sol.

McMichael. P. ve D. Myhre (1991) "Global Regulations vs. the Nation State: Agro-Food Systems and the New Politics of Capital", *Capital and Class*, 43: 83-105.

Miliband R. (1977) "Poulantzas ve Kapitalist Devlet", Belge, M. (der.) *Kapitalist Devlet Sorunu*, çev. Y. Berkman İstanbul: Birikim.

Palan R. (2000) "Recasting Political Authority: Globalization and the State", Randall D. Germain (der.), *Globalization and Its Critics, Perspectives form Political Economy*, Mcmillan

Panitch, L. (1994) "Globalisation and the State", Miliband, R. ve L. Panitch (der.), *The Socialist Register*, London :The Merlin.

Panitch, L. (1999) "Değişen Bir Dünyada Devlet: Küresel Kapitalizmi Sosyal Demokratikleştirmek mi?, *İktisat*, 392-393: 37-43.

Panitch, L. Peter Gowan ve Martin Shaw (2002) "Devlet, Küreselleşme ve Yeni Emperyalizm", çev. Suat Ertüzün, *Mürekkep*, 19

Panitch, L., (2000) "The New Imperial State ", *New Left Review.*

Poulantzas N. (1979) *Classes in Contemporary Capitalism*, London: Verso.

Poulantzas, N, (1976) *Political Power and Social Classes*, London: Verso

Poulantzas, N. (1974) "Sosyal Sınıflar", çev. M. Ekmeksiz, *Yeni Adımlar*, 19-20.

Poulantzas, N. (1977) "Kapitalist Devlet: Miliband ve Laclau'ya Cevap", Belge, M. ve A. Aksoy (der.), *Kapitalist Devlet Sorunu*, çev. Y. Berkman, İstanbul : Birikim.

Poulantzas, N. (1978) *State, Power, and Socialism*, London: Verso.

Poluantzas, N. (1979) "Partilerin Bunalımı", çev. Ahmet İnsel, *Birikim*, 56-57

Poulantzas, N. (1980) *Faşizm ve Diktatörlük*, çev Ahmet İnsel, Belge

Poulantzas, N. (1981) *Portekiz, İspanya ve Yunanistan'da Geçiş Süreci*, çev. B. Yılmaz, Belge

Poulantzas, N. (1990) "Demokratik Bir Sosyalizme Doğru", çev. Hüseyin Kamil Yıldırım, Birikim, 9

Savran, S. (1994) "Türkiye Kapitalizminin Krizi", *Sınıf Bilinci*, 15.

Savran, S. (2001) "20. Yüzyıl Türkiye'sinde Sınıf Mücadeleri ve Devlet", *Toplum ve Hekim*, 16(6)

Schumpeter, J. (1974) *Democracy, Socialism and Capitalism*, London: Unwin University Books,

Sönmez, M. (2003a) "Patronların Cephesinde Borç Çatlağı", www.ntvmsnbc.com, indirilme tarihi 07/04/2003

Sönmez, M. (2003b) *Filler ve Çimenler*, İstanbul: İletişim.

Sönmez, M. (2002) *100 Göstergede Kriz ve Yoksullaşma*, Ankara:İletişim

Şengül T. (2000) "Siyaset ve Mekansal Ölçek Sorunu: Yerelci Statejilerin Bir Eleştirisi" E. Ahmet Tonak (der), *Küreselleşme*, Ankara:İmge,

Tilly, C. (?) Avrupa'da Devrimler 1492-1992, çev. Özden Arıkan, Yeni Binyıl

Topal, A. (2002) "Küreselleşme Sürecinde Türkiye'yi Anlamaya Yarayan Bir Anahtar: Yeni

Sağ", *Praksis*, 7.

Tosun, T. (1999) *Türk Parti Sisteminde Merkez Sağ ve Solda Parçalanma*, İstanbul: Boyut.

Tsoukalas, K. (2001) "Küreselleşme ve İcra Komitesi: Çağdaş Kapitalist Devlet Üzerine Düşünceler", *Mürekkep*, 17: 84-97.

Türel O. (2001) *Emek Politikaları Sempozyumu*, Ankara: TMMOB.

Weiss, L. (1997) "Globalisation and the Myth of the Powerless State", *New Left Review.*

Wood, E.M. (1990) "Unhappy Families: Global Capitalism in a World of Nation States", *Monthly Review*, 51 (3), 1-12.

Wood, E.M. (1995) *Democracy Against Capitalism*, Cambridge: Cambridge University.

Wood,E.M. (1992) *Sınıftan Kaçış*, çev. Şükrü Alpagut, İstanbul: Akış.

Yalman, G. (1997 "Bourgeoisie and the State: Changing Forms of Interest Representation within the Context of Economic Crises and Structural Adjustment: Turkey during the 1980s", Basılmamış Doktora Tezi, Manchester, Manchester School of Social Sciences (Development Studies),

Yalman, G. (2002) "Tarihsel Bir Perspektiften Türkiye'de Devlet ve Burjuvazi Rölativist Bir Paradigma mı Hegemonya Stratejisi mi?", *Praksis* 5

Yeldan, E. (2001a) *Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi*, İstanbul: İletişim.

Yeldan, E. (2001b) *Emek Politikaları Sempozyumu*, Ankara: TMMOB

Yeldan, E. (2002a) "Neoliberal Küreselleşme İdeolojisinin Kalkınma Söylemi Üzerine Değerlendirmeler", *Praksis 7*

Yeldan, E. (2002b) "İstikrar, kimin için? Kriz idaresi üzerine değerlendirmeler, www. bagimsizsosyalbilimciler.org

Yıldız, A. (2002) *Kapitalist Devleti Anlamak*, İstanbul: Aykırı.

Yıldızoğlu, E. (2001) Geleceğe Dönüş, *Tabipler Odası Dergisi*, Temmuz.

Praksis 9 | Sayfa: *93-116*

Yönetişim: Tüm İktidar Sermayeye

Birgül Ayman Güler

1990'lı yıllar, toplumbilimi yazınına yeni bir terimin girişine tanık oldu. Gerçekte toplumbilimi 1980'li yıllardan bu yana, terim ve kavramlar üzerine yoğunlaşmış bir çalkalanma yaşamaya başlamıştı. Açılışı 1980'li yıllarda "sivil toplum" kavramı yapmış ve bunun yanı başında "işletmecilik" terimi yükselmişti. 1990'lı yıllarda ise "çok aktörlü yönetim", "paydaş toplum", "hoşgörü" ile "uzlaşma" terimleri, küreselleşme adı verilen sürecin açtığı yeni demokratikleşme çağının müjdesini veriyorlardı. Bunlar, yeni demokrasinin bölük pörçük müjdecileriydi; kavramsal büyük müjde Dünya Bankası kaynağından "*governance*", Avrupa Birliği kaynağından ise "*subsidiarite*" sözcükleriyle gelmiştir.

Bu yazı, *governance* (yönetişim) terimini konu almaktadır. Yazıda terim, kaynağı oluşturan örgütler ile Türkçe yazında nasıl tanımlandığı üzerinde durmakta, son alt başlıkta terime ilişkin olarak yazar kendi tanımını ortaya koymaktadır. Yazı, *governance* teriminin somut uygulama örnekleri ve uygulama mekanizmaları üzerinde durmamaktadır. Oysa söz konusu terim, salt bir kavramsal tartışma konusu olmanın ötesinde, gelişimi doğrudan doğruya pratiğin içinde ilerlediği için, günümüz Türkiye'sinde ulusal düzeyde üst kurullarda, yönetsel birim düzeyinde "Okul Geliştirme Yönetim Ekibi" mekanizmasıyla okullarda, ilçe mülki kademelerinde Lions Kulüpleri temsilcilerinin yer alabildikleri "iyi yönetişimi geliştirme ilçe komiteleri"nde, yerel düzeyde ise "gündem 21 konseyleri"nde, kısacası kamu yönetimi alanının hemen her kademesinde karşımıza çıkmaktadır. Terimin uygulamada belirişi, ayrı bir yazının konusudur ve bu boyutu konu alan bir değil birden çok inceleme yazısına konu edilmelidir.

Kavramın Kökeni ya da Belirlişi Hakkında

Governance terimi, Türkçe'ye İngilizce'den "yönetişim" olarak çevrilmiştir. Türkçe'de terime verilen ad gibi terimin anlamı da çeviri yoluyla atanmıştır. Bu nedenle "yönetişim"e Türkiye kökenli bir açıklama bulmak için çaba göstermek anlamlı değildir. Ancak bu durum yalnızca Türkiye ve Türkiye ile benzer konumda olan azgelişmiş ülkeler için değil, İngilizce'den başka bir dil kullanılan gelişmiş ülkelerde de yaşanmıştır. İlk olarak İngilizce'de kullanılmaya başlanan terim Fransızca'ya "*gouvernance*", Almanca'ya "*steuerung*" olarak çevrilmiştir.

Sözcüğün doğduğu dilde yapılan etimolojik izleme, "*government*" ile eş anlamlı olduğu sonucunu vermektedir. Buna karşın kimi yazarlar terimin 18. yüzyıla kadar götürülebileceğini ve kökenlerin "sivil topluma saygılı aydınlanma yönetimi" ruhunda bulunulabileceğini ileri sürmüşlerdir (Gaudin, 1998: 47). Hatta köklerini Eski Yunan'da bulmaya alışkın Batı bakış açısıyla, bazı yazarların Eski Yunan sözcüklerini de gözden geçirdikleri görülmektedir (Jessop, 1998: 30). Geçmişe dönük araştırmalar sonuçsuz kalmıştır. İngilizce'de sözcüğün 1904 tarihli bir kitabın başlığında kullanıldığı, buna karşın kitapta tanımlanmadığı gibi dizinde de yer almadığı saptanmıştır[1].

Jessop, *governance* ile toplumsal değişme kavramları arasında "eski şişelere yeni şarap transferi"nden daha fazla bir ilişki olup olmadığını düşündüğünü yazmaktadır. Bir başka deyişle yönetişim sözcüğünün Türkiye'de karşılaştığı "moda" nitelendirmesi, sözcüğün aslının da başına gelmiştir. Bir başka batılı yazara bakılırsa, eskiden beri kullanılan çok sayıda kavramın *governance* başlığı altına toplanıvermesi, erken bir bıkkınlık ve hoşnutsuzluk yaratmış gibidir. Yazar, 1990'ların gündeminde baş sıraları alan *governance* teriminin, "*co-regulation*", "*co-production*", "*co-management*", "*co-*" önekli, "birlikte - ortaklaşa - beraberce düzenleme, üretme, yönetme" anlamı taşıyan çok sayıda terimle yan yana, "çekici bir belirsizlik" içinde evrimini sürdürdüğünü belirtmektedir (Gaudin, 1998: 53).[2]

Doğduğu dilde sözcüğün anlamını arayan bir başka yazar, *governance* teriminin etimolojik olarak kendine özgü anlam yoksunluğuna karşın, kavram olarak tam tersine, farklı bağlamlarda çeşitli anlamlar yüklendiğini belirtmektedir. Yazarın saptamasına göre, zaman zaman "*government*" sözcüğü ile "satışı" güç olabilecek kimi düşünceler, bunun yerine *governance* sözcüğü koyularak daha kolaylıkla ve meşruiyet sorunu atlanarak dile getirile-

1 Govemence sözcüğü ilk kez Sidney Low'un *The Governence of England* (1904) başlıklı kitabında kullanılmıştır (Rhodes, 1996: 652).

2 Jessop, kavrama ilginin artma nedenlerinden birinin, bilimlerde basitleştirici karşıtlıkların reddi yönündeki eğilim olabileceğine işaret ediyor. Ekonomide piyasa - devlet, sosyolojide toplum - devlet, yönetim biliminde kamu - özel, uluslararası ilişkilerde anarşi - egemenlik vb. (Jessop, 1998).

bilmektedir. Sözcük "daha az yönetim"i ya da "minimal devlet"i anlatan bir kod olarak kullanılmaktadır. Kamu harcamalarını kısıtlama, kamu personelini azaltma, kamu hizmetlerini özel sektör eliyle görme (ihale) ve özelleştirme uygulamaları *governance* tarzı yönetim olarak anlatılmaktadır (Stoker, 1998: 17).

Yine bir başka yazara bakılırsa, sözel kaygıların ötesinde, öze dönük olarak terim kimi zaman refah devletinin kimi zaman kalkınma idaresinin eleştirisini dile getirmek üzere kullanılırken, bazı kesimler tarafından kamu - özel sektör arasında artan etkileşimi tanımlamak amacıyla ya da yeni zamanların uluslararası ilişkilerini betimlemek üzere referans kavram olarak kullanılmaktadır. Bazıları için *governance* devletin demokratikleştirilmesi, aşağıdan yukarıya örgütlenme, böylece toplumsal inisiyatiflere "sivil mobilizasyon"a yol açma aracı iken başkaları için ekonomik aktörlerin ya da şirketlerin yönetimdeki rolünün arttırılmasını sağlamanın tek mümkün yoludur. Ancak kavramın en hızlı yayılan ve yerleşen anlamı, azgelişmiş ülkelerde 21. yüzyıl siyasal - yönetsel yapılanması ya da devletin yeniden yapılandırılmasıdır. Dünya Bankası 1989'da Afrika'nın "*governance* krizi" içinde olduğunu söylediğinden bu yana, terim büyük ölçüde, kalkınma politikası ile ve özellikle de azgelişmiş ülkelerde kalkınma sorununun yönetimi ile bütünleşmiştir (Pagden, 1998: 7).

İster söze ister öze ilişkin kaygılarla olsun, *governance* sözcüğünün "şişe-şarap" ya da "moda" değerlendirmeleri hariç, yukarıda sıralanan anlamların tümüne gönderme yaptığı kabul edilmelidir. Ancak asıl görülmesi gereken, yönetişim sözcüğünün siyasal ve yönetsel iktidar sahipliğini değiştirmeye dönük bir öze sahip olduğudur. Yönetişim formülü, 21. yüzyılın bu neoliberal katılımcılık modeli, sermayeye açtığı iktidar sandalyesiyle kamu kudretini kapitalizmin egemen sınıfına teslim etmekten başka bir hedefe sahip değildir.

Akademik Yazının Durumu

Governance ile ilgili akademik yazın, "eklektik ve pre-teorik" olarak nitelenmektedir (Jessop, 1998: 29). Elde var olan şey, bir kavramsal çerçeveden ibarettir. Kavram, nedensel analiz düzeyine yükselerek bir kurama doğru açılmaktan oldukça uzak durumdadır. Stoker'a göre eldeki kavramsal çerçevenin değeri, yönetsel süreçlerdeki değişmeyi anlamak için bir dil, bir referans çevresi sunmasından gelmektedir (Stoker, 1998: 18).

Çeşitli kaynaklarda *governance* bakışının farklı disiplinlerden

beslenerek geliştiği saptanmaktadır. Yaklaşıma en büyük destek ekonomi alanında "kurumcu iktisat yaklaşımı" üzerinden gelirken, kamu yönetimi disiplininden gelen destek 1980'li yılların egemen bakış açısı olan "yeni kamu işletmeciliği" akımı üzerinden sağlanmaktadır. Bunlara ek olarak, örgüt bilimi disiplininde hiyerarşik Weberyan örgüt kuramlarının yerini alan yatay, esnek, ağ tipi örgüt kuramları, *governance* bakışının beslendiği üçüncü ana kaynağı oluşturmuştur. Uluslararası ilişkiler alanı, *governance* bakışının doğduğu küreselleşme döneminde destek alınan dördüncü alan olarak öne çıkmıştır.

Kendisi henüz bir kuram öncesi kavramsal çerçeve iken, bunun kuramsal kaynaklarını belirlemek kolay bir iş değildir. Bu yaklaşıma "kaynak" olarak saptanabilecek herhangi bir önerme ya da kuram, kimi çözümleme adımlarında kendisi *governance* çerçevesini kaynak almış olarak karşımıza çıkabilmektedir. Örneğin, kuramsal kaynaklardan biri olarak değerlendirilen kamu işletmeciliği yaklaşımı, 1990'lı yıllarda "*public governance*" adını almaya yönelmiştir; bu aşama bakımından *governance* yaklaşımına kuramsal kaynaklık etme yerine, *governance* çerçevesini kendisine referans almış görünmektedir.

Kurumcu İktisat Desteği

Kurumcu iktisat (*institutional economics*), iktisadi yaşamda tekellerin baskın unsurlar haline gelmeye başladığı 19. yüzyılın sonlarında Amerika'da doğmuş ve temelini klasik iktisat yaklaşımına karşı eleştirel konumda atmış bir iktisadi yaklaşımdır[3]. Kurumcu iktisatçılar, belirleyici – rasyonel birey üzerine kurulmuş yaklaşımın terk edilmesini öngörmektedirler; çünkü bireylerin istekleri, tercihleri ve seçimleri, bağımsız değişkenler değildir. Bunlar gerçekte kurumsal yapılar tarafından belirlenir. Birey bir "kültür ürünü"dür; bireysel davranışın ortaya çıktığı ekonomik sistemin kendisi daha geniş bir toplumsal sistemin alt sistemidir. Bu nedenle incelemeler kurumlar, iktisadi süreçler, bunlar arasındaki ilişkiler ve değişim üzerine yönelmelidir.

Kurumcu iktisatçılara göre yerleşik neoklasik iktisat, ekonomi bilimini en az çaba, en az maliyet ve en çok üretim (etkinlik, etkililik, verimlilik) peşinde, "iktisadileştirme" ve "en çoklaştırma" mantığının incelemesine dönüştürmüştür. Oysa ekonomi, insanların yaşamlarını sürdürmek için gerekli maddi araçları sağlamaları demektir; bu nedenle bu bilim dalı insanların geçimlerini sağlamasının ve bunun için yarattıkları örgütlenmenin mantı-

3 Kurumcu iktisat üzerine kapsamlı ve yol gösterici Türkçe çalışma için bkz. Demir (1996). Kurumcu iktisadın kuruculan yazılarına 1890'lı yıllarda başlamış olan Thorstein Veblen, Wesley Mitcell, John Commons; yaklaşımı genişleten yeni-kurumcu iktisadın bilinen temsilcileri K. Galbraith, Gunner Myrdal, Marc Tool, Paul Bush, Waren Samuels'dir.

ğını ortaya çıkarmalıdır. Temel sorun ekonomik sistemin örgütlenmesi ve genel anlamıyla iktidar yapısının çözümlenmesidir.

Fiyat - piyasa mekanizmaları, neoklasik iktisatçıların ileri sürdüğü gibi adil ve ideal bir toplum düzenini yaratamaz; toplumsal ilişkilerin barındırdığı çelişki ve çatışmaların çözümünde, toplumsal uzlaşmanın somut bir biçimi olan devlet önemli bir işlev görmektedir (Demir, 1996: 64-77). Neoklasik iktisatçılara göre piyasa, mal ve hizmetlerin rasyonel bireylerin tercihleri temelinde değiş tokuş edildiği ve kaynak tahsisinin rasyonel biçimde gerçekleştiği yerdir. Doğası gereği "serbest"tir ve kendi dışında herhangi bir etken eliyle kısıtlanmamalı, yönlendirilmemeli, işleyişine müdahale edilmemelidir. Piyasacı bakış, piyasayı "serbestlik", "doğallık", "kendiliğindenlik" olarak tanımlarken, bunun dışında kalan tüm mekanizmaları kısıtlayıcı, sınırlandırıcı, kollektivist olarak nitelendirir. Devlet bu kollektivist, dışsal ve yapay unsurların arasında ilk sıradadır. Kurumcu iktisat, hem bu piyasa tanımını hem de piyasa - devlet ikilemini reddetmektedir.

Kurumcu iktisat yaklaşımına göre piyasa "doğal" değil niteliği gereği "toplumsal"dır; bireyci değil kollektivisttir. Piyasa, kaynak tahsisini yapan bir doğal düzen değil, kaynak tahsisini yapacak kurumları harekete geçiren bir kurumdur. Piyasanın kendisi de içinde bulunan bireylerin istek, tercih ve seçimlerini biçimlendirir, bireylerin biliş süreçlerini oluşturur, bireyleri belli bir biçimde davranmaya zorlar. Bu yüzden piyasa tümüyle "özgür" olamaz; özgürleşmenin temelini oluşturamaz. Kurumcu iktisatçılar, piyasa - devlet ikilemini, iktisadın kurumsal örgütlenişi kavramı sayesinde aşmaktadırlar.

Kapitalizmin tekelleşme aşamasında ortaya çıkan yapı ve süreçleri açıklamak üzere ortaya çıkan kurumcu iktisat, "yeni kurumcu iktisat" adı verilen yeni kolları ile yukarıda belirtilen eleştirel konumunu terk etmiştir. Rasyonel bireyi temel olarak kabul eden bu yeni kollar, kurumcu açıklamalar ile neoliberal iktisat kuramlarını birleştirmeye girişmişlerdir (Demir, 1996: 202-238).[4]

Yeni kurumcu iktisat, 1990'lı yıllarda genişleyen "regülasyon reformları" için fikir açıcı olmuş görünmektedir. Bu akım çevresinde derinleştirilen "işlem maliyeti" ve "mülkiyet hakkı maliyeti" açıklamaları, piyasa kurumları ile devlet kurumlarının karşıt değil iç içe işleyişini ve bu işleyişin iktisadi mantığını ortaya koymaya yönelmiştir. İktisadi değişimin gerçekleşmesi için yapılan bilgi edinme, sözleşme yapma, ölçme, denetleme ve danışmanlık harcamaları, işlem maliyeti (*transaction cost*) olarak tanımlanmış-

4 Yeni nitelendirmesi Oliver Williamson'ın *Markets and Hierarchies: Analyses and Antitrust Implications* (1975) başlıklı kitabı ile birlikte kullanılmaya başlanmıştır. Yeni kurumcular *Journal of Institutional and Theoretical Economics* adlı dergi çevresinde toplanmışken, neoklasik yaklaşım ile kurumcu yaklaşımın birleştirilmesine karşı çıkan neo-kurumcular, *Journal of Economic Issues* adlı dergi üzerinden çalışmaktadır (Demir, 1996: 206).

tır. Bu yaklaşıma göre, gerçek maliyet, üretim sırasında yapılan harcamalar ile üretilen şeyin ticaret alanına sunulmasında yapılan harcamaların toplamıdır. İşlem maliyetlerinin hesaplanabilmesi, işlem sektörünün piyasa içine çekilmesi ile mümkündür. Bu sektör, ekonomi içinde çok hızlı yükselen maliyetlere neden olmaktadır. Örneğin ABD'de 1870-1970 yılları arasında satın alma – pazarlama – büro işlerinde çalışanların oranı madencilikte % 3'ten % 25'e, imalat sektöründe % 4'ten % 30'a, hizmetlerde % 6'dan % 28'e yükselmiş, GSMH içinde işlem sektörü yüz yıl içinde % 25'ten % 45'e çıkmıştır. Durum şirket düzeyinde değerlendirildiğinde, teknolojik gelişme verimlilikte yüksek artış sağladığı halde şirket karlarının bu düzeyde artmadığı saptanmaktadır. Çünkü şirketler, artan ve karmaşıklaşan üretimi yönetmek için daha fazla maliyete katlanmak zorunda kalmakta, verimlilik artışı kazanca dönüşememektedir. Hem ülke hem şirket düzeyinde bu durumu önlemek için önerilen, öncelikle işlem maliyetlerini ölçmektir. Ölçmeyi yapabilmenin tek yolu ise, bu sektörü piyasaya terk etmektir (Demir, 1996: 218-229).

Bunun somut anlamı, hem şirketler hem de devletler için, doğrudan üretim sürecinden önce yapılan faaliyetlerin, üretim sırasında sürdürülen yardımcı işlerin, üretim sonrasında gerçekleştirilen *her türlü etkinliğin parçalanarak ticarileştirilmesi*dir. Böylece, piyasa mekanizmasına konu olan meta ve etkinlik çeşitliliği artırılmaktadır. Mülkiyet hakları maliyetinde de benzer bir akıl yürütme yapılmakta, her türlü dışsallığı önlemenin yolunun dışsallığa konu olan varlıkların mülkiyet kapsamına alınması olduğu sonucuna varılmaktadır. Örnek olarak bir fabrikanın atıklarını çevreye yayması durumunda, sorun, kirletilen toprak ve havanın mülkiyetinin kime ait olduğu belirlenerek aşılabilecektir. Mülkiyet kamu ya da özel kişiye ait olabilir, ancak burada tercihin özel mülkiyetten yana yapılması gerekir. Çünkü kamu mülkiyeti, korunma maliyetleri yüksek bir türdür. Özel mülk için bekçi gerekmezken kamu mülkünün korunması bekçi istihdamı gerektirmektedir. Benzer biçimde, park-bahçelerin temizliği ve korunması mülkiyet kamuda olduğunda daha farklı maliyetler yaratmaktadır (Demir, 1996: 229-230). Böylece yeni kurumcu iktisat kamu varlıklarının özelleştirilmesi için temel iktisadi gerekçeyi oluşturmaktadır.

Yeni kurumcu iktisat yaklaşımı, toplumsal işlemlerin yürütülmesinde kuralların koyulmasını ve bunlara uyulmasının sağlanmasını, ekonomik gelişme için vazgeçilmez görmektedir. Huku-

kun egemenliği ve yargı sisteminin iyi işlemesi, işlem maliyetlerini düşürdüğü için üretim ve ticaretin gelişmesi anlamına gelir. Aynı şekilde, mülkiyet haklarının korunması ve geliştirilmesi devletin görevidir; tarafların sözleşmelerin yükümlülüklerini yerine getirmelerini sağlayabilen etkili bir devlet yaptırımının varlığı işlem maliyetlerini düşürecek ve ekonomik etkinlikleri hızlandıracaktır. Yeni kurumcu iktisat yeni sağ politikaların uygulandığı son yirmi yılda yaygınlaşan yolsuzluk sistemi ile mafya adaletine karşı – yine yeni sağın – yolsuzlukla mücadele ve "etkili devlet" arayışlarının iktisadi açıklamalarını sunmaktadır.

Aynı yaklaşımın bir başka uzantısı, hukuk ve iktisat arasındaki bağları kavramlaştırma çabalarının bir ürünü olarak doğan ve kurumcu iktisat ile bağlantısı da tartışmalı bulunan "anayasal iktisat" akımı olmuştur.[5] Düşüncenin özü, akımın adına yeterince açık yansımıştır. Amaç, devletin piyasa işleyişine müdahalesini sınırlamak ve bu yeniden tanımlanmış yetki alanını anayasal güvence altına almaktır.[6]

Yeni kurumcu iktisat, neoklasik iktisadın devlet - piyasa karşıtlığı üzerine yükselen bakış açısının, devlet ve piyasayı ortaklaşa kesen *kurum* terimi ile aşılmasını sağlamıştır. Böylece bir yandan devlete ait yapı ve süreçlerin piyasalaştırılmasına, bunların piyasa kurumlarının yönetimine devredilmesine, dolayısıyla toplumsal yaşamın piyasa adına yeniden örgütlenmesine kavramsal destek sağlamıştır.

Yeni Kamu İşletmeciliği Desteği

Gelişmiş ülkelerde refah devletinden ve bu devletin kamu yönetiminden, azgelişmiş ülkelerde kalkınma yönetiminden uzaklaşmayı öngören gelişmeler, kamu yönetimi disiplininde yansımalarını doğrudan bulmuştur.[7] Kamu yönetimi disiplini içinde Taylor'dan bu yana var olan işletmecilik damarı, 1970'li yıllardan itibaren yeni gelişmeleri olumlu karşılayarak destekleyen zemin olmuştur. Bir anlamda, kamu yönetimi disiplini içinde bir alt başlık olan kamu işletmeciliği, "*managerialism*" özüyle öne çıkarak baskın hale gelmeye başlamıştır. Bu süreç, disiplin tartışmalarına özel sektörün işletmecilik özünün kamu yönetimine aktarılması ve böylece "kamu işletmeciliği" diye yeni bir disiplin oluşturulması önerilerine kadar uzanmıştır.[8]

Bu tartışma zemini, 1980'li yıllarda önemli bir yön değişikliğine doğru kaymıştır. Yüzü örgüt içi yapı ve süreçlere dönük bir bakış olarak *managerialism* profesyonel yönetim, performans öl-

5 Daha çok neoklasik iktisat yaklaşımına yakın olan bu akım, Türkiye'de, diğer açıklamalara oranlandığında daha fazla yankı bulmuştur. Anayasal iktisat akımının savunusu için bkz. Aktan (1991, 1995, 1996a, 1996b), Savaş (1989).

6 Anayasal iktisat akımının eleştirisi için bkz. Arın (1997).

7 Anglosakson Batı ile Kıta Avrupası, ABD-Avrupa kökenli açıklama damarları ayrımı temelinde akımların ayrıntılı bir incelemesi için bkz. Güzelsarı (2000).

8 James Perry ve Kenneth Kraemer, *Public Management: Public and Private Perspectives* (1983) başlıklı kitapta, yeni bir disiplin olarak kamu yönetimi disiplininin yerini alacak kamu işletmeciliği disiplininin doğduğu, bu disiplinin işletmecilik alanında geliştirilmiş bulunan araç ve tekniklerin taklidi üzerine kurulacağını ileri sürüyorlardı (Üstüner, 1995: 66).

çümü, sonuçlara göre yönetim, müşteri odaklılık, toplam kalite yönetimi gibi özel sektör işletme yöntemlerinin kamu sektörüne transfer edilmesini öngörür. Oysa gelişmeler, kamu yönetimi disiplininde "işletmecilik" araç ve yöntemlerinin kamu yönetimine transferi ile yetinilmeyeceğini göstermiştir. Thatcherizm ve Reaganizm olarak adlandırılan İngiltere ve ABD kökenli iktisadi politikalar, bir bütün olarak devletin rolü ve konumunun yeniden tanımlanmasını gündeme getirmiştir. Kamu yönetimi bu dönemde, sınırlı işletmecilik bakışını, iktisat biliminden aldığı bir destek ile genişletmeye girişmiştir. *Yeni kurumcu iktisat* olarak adlandırılan bu yaklaşım, kamu yönetimi bünyesinde yapısal değişiklikler yapılmasını ve bünyeye, kamu hizmeti sunumunda parçalanmış bürokratik kuruluşlar, ihalecilik sistemi eliyle daha geniş rekabet ve piyasa ortamı, tüketici tercihleri gibi yapıların yerleştirilmesini önermiştir. Kamu yönetimi disiplininde "işletmecilik" bakışı bu kavramsal girdi ile bir bireşim oluşturmuş, buna "yeni kamu işletmeciliği" adı verilmiştir. Batı literatüründe bu yaklaşımın doğuşu bir "paradigma değişimi" olarak değerlendirilmiştir (Rhodes, 1996: 655).[9]

Yeni kamu işletmeciliği ile birlikte aynı dönemde kullanılan "optimal devlet", "girişimci devlet", "postmodern yönetim" gibi adlandırmalar, aynı içeriğe gönderme yapan farklı deyişlerdir (Osborne ve Gaebler, 1992: 20).[10] Bu nitelemeler, temel olarak refah devleti ve kalkınma yönetimine dönük yaygın eleştirilerden hareketle, kamu yönetiminin piyasa ilkelerine göre örgütlenmesi, piyasa dinamiklerinin öncülüğünde çalışması ve yetki - görev alanını piyasa dinamikleri ile paylaşması ilkelerinin savunması üzerine yükselmiştir (Hood, 1994: 104-117).

İdeolojik kaynakları bakımından yeni sağ ideoloji üzerinde yükselen yaklaşım, pratik yaşamı öncelemekten çok pratik gelişmeler ile iç içe doğmuş ve gelişmiştir. Kısa zaman dilimleri içinde zaman zaman bir kavramsal çerçeveye dönüşebilmişse de, çoğu zaman yeni sağ politikaların kamu yönetimi dünyası içinde gerçekleştirmeye giriştiği değişikliklerin teknikerliğini üstlenmiştir.

Yeni kamu işletmeciliği, kamu yönetiminde yapı ve işleyiş tarzının değiştirilmesine odaklı bir yaklaşım olarak gelişmiştir. Bu özelliği nedeniyle de daha bir "paradigma değişimi" olarak ilan edildiğinde yetersizliği üzerine görüşler dile getirilmeye başlanmıştır. Kamu yönetiminde yaygın biçimde uygulanan özelleştirmeler, iç ve dış ihale yöntemleri, bürokratik yapıların parçalana-

9 Rhodes, İngiltere'deki gelişim süreci için, kamu yönetimi disiplininde 1988 yılına kadar "managerialism" bakışının, bu tarihten sonra "yeni kurumcu ekonomi" bakışının baskın olduğunu saptamaktadır.

10 Girişimci devlet (*entrepreneurial governments*) terimi, Amerikalı yazarlar Osborne ve Gaebler (1992: 20) tarafından kullanılmış ve tanımlanmıştır. Buna göre, "girişimci devlet" hizmet sunucuları arasında rekabeti öne çıkaran, kurumları performansa göre ölçen, hizmet sunduğu kitleyi müşteri olarak yeniden tanımlamış olan, dikkatini para harcamaya değil para kazanmaya yöneltmiş olan, yetkileri desantralize eden, piyasa mekanizmalarını bürokratik mekanizmalara yeğ tutan, kamu hizmeti sunmaya değil kamu, özel ve gönüllü tüm sektörler için faaliyetleri kolaylaştıran devlettir.

rak özerk birimlerin yaratılması, geleneksel işletmecilik yöntemleri ile yönetilemeyecek özellikler sergilemektedir. Bu uygulamalar birimler arasında hem dikey hem yatay eşgüdüm sorunları yaratmış, sistemin yönetimi karmaşıklaşmıştır. Kamu kurumlarının özel sektör kurumları ve diğer toplumsal örgütler ile ilişkileri de değişikliğe uğramıştır. Kamu işletmeciliği yaklaşımı, alana "içeriden" bakarak bu çok yönlü değişme sürecini analiz etme gücünden yoksun kalmakla suçlanmıştır. Buna göre, yeni kamu işletmeciliği ile öngörülen "piyasacı devlet" yapısına ilişkin tanım ve araçlar geçerliliğini sürdürmelidir; ama bakış açısı devlet içinden devlet üstüne doğru açılmalıdır (Aucin, 1990: 115-137, Koomian, 1993: 1-6, 249-262; Metcalfe, 1993: 173-189).

Böylece yirmi yıl içinde üçüncü "paradigma değişimi" dalgası ile karşı karşıya kalınmıştır: 1980'lerin başında "*public administration*" (kamu yönetimi) yerine "*public management*", (kamu işletimi[11]) 1980'lerde bunun yerine "*new public management*" (yeni kamu işletimi) ve 1990'ların sonlarında bunun da yerine "*public governance*" (kamu yönetişimi).

Yeni kamu işletmeciliği, devletin iç yapı ve işleyişinin piyasa kuralları doğrultusunda yeniden örgütlenmesi için gerekli kavramsal çerçeveyi geliştirerek, *governance* formülünün üç ana parçasından biri olan "devlet" parçasını, yeni iktidar formülü *governance* için hazırlamıştır. 1990'lı yılların sonlarında, daha önceki adımları –işletmecilik, yeni kamu işletmeciliği– koruyarak adı ile birlikte kendi tanımını da değiştirerek –*public governance*– açılıma yardımcı olmaya devam etmektedir.

İlgili yazında şu saptamanın benzerlerine sıkça rastlanmaktadır:

> Günümüzde devlet, yönetme ve düzenleme kapasitesine sahip mutlak bir aktör olmaksızın, kamusal ve toplumsal aktörlerden oluşmuş örgütler arası bir ağlar koleksiyonu haline gelmiştir. Kamu için temel sorun bu ağları güçlendirmek, bunların önünü açmak ve eşgüdümün yeni biçimlerini arayıp bulmaktır. ...Kamu yöneticisinin yeni yetenekleri oyun oynama, ortak eylem, karşılıklı uyarlanma ve network kurmadır (Rhodes, 1996: 666).

Yönetişim kavramının peşinden sürüklenmekte olan akademik yazın bir kuram oluşturma görevini üstlenmekte geç kalmış, kavramın yaratıcıları kuramlaştırma işini de hızla üstlenmişlerdir. Terimin doğuşu ve gelişimi, asıl olarak Dünya Bankası'nın elinde gerçekleşmiş ve öbür küresel örgütler tarafından inceltilerek uygulama aracı haline getirilmiştir.

11 Bu terimlerin Türkçe karşılıkları, özellikle "*management*" sözcüğü için sorunludur. Kamu yönetimi (ya da idare), *public administration*, kamu kudretinden kaynaklanan, devlete ait yönetme edimini anlatan terimdir. Buna karşılık "*management*" özel sektörde rekabet ve kar amaçlı çalışma yapan kurumsal dünyanın yönetme edimini anlatan bir sözcüktür. Türkçe'de ilgili yazın, "*administration*" ile "*management*" arasında var olan öze ilişkin bu farklılığı vurgulayan terimler geliştirmemiştir. "*Public management*"a "kamu işletmeciliği" biçiminde bir karşılık kullanılabilir; ancak bu, Türkçe'de KİT sisteminin yönetim usulü olarak yerleşmiş ve neredeyse teknik bir içeriğe kavuşmuş durumdadır. "*Administration*"a "yönetim", "*management*"a "işletim" demek, terimler arasında bir ses koşutluğu da içermesi nedeniyle daha uygun düşmektedir. "*Management*" karşılığı olarak "işletim" sözcüğünü kullanmak, Sonay Bayramoğlu'nun doktora tez jürisine yaptığı bir öneridir. Jüride yapılan tartışmalardan hareketle yazar bu önerinin sorunu çözücü olduğu görüşündedir.

Kavramın Yaratıcısı: Dünya Bankası

Terim ilk olarak Dünya Bankası tarafından, 1989 yılında Afrika üzerine hazırlanan bir raporda Afrika'da yaşanan kalkınma sorunlarının nedeninin "*governance* krizi" olarak belirlenmesinde kullanılmıştır (World Bank, 1989). Burada *governance*, "bir ulusun işlerini yöneten siyasal iktidar uygulaması" anlamında, alışılagelmiş "*government*" terimi ile eş anlamlı olarak kullanılmıştır. Özgün ve ortak bir anlam yüklenmemekle birlikte, terim kimilerinde kamu yönetiminin modernleştirilmesi, demokrasi, insan haklarının korunması, kimilerinde yönetim ya da işletme karşılığı olarak, çeşitli uluslararası mali ve teknik işbirliği örgütlerinin yayınlarında hızla kullanılır hale gelmiştir (World Bank, 1994: xiv (box 1)).[12]

Dünya Bankası, *governance* terimini üç farklı boyutta tanımlamıştır: Bunlardan ilkinde bir "sistem" tanımlanmaktadır. *Government*, çağdaş devletin biçimsel kurumsal yapısını ve emredici karar verme süreçlerini anlatan bir terim iken, *good governance* daha geniş bir sistemi anlatmaktadır: "Hem iç hem dış siyasal ve ekonomik iktidarın gevşek ve geniş bölüşümü sistemi", daha somut bir deyişle "yeni dünya düzeninin bir parçası olan ve bir minimal devletin nezaret ettiği demokratik kapitalist yapı". Terimin ikinci anlamı tam olarak bir siyasal rejimi tanımlar: Geleneksel liberal kural olan yasama, yürütme, yargı kuvvetlerinin ayrılığı üzerine inşa edilmiş demokratik yönetime sahip, çoğulcu temelde serbest ve düzenli temsili demokratik süreçlerle belirlenen başkanlık ya da parlamenter sistemin işlediği, yürütme organını etkileme ve denetleme kapasitesi olan siyasal rejim". Bu anlamı ile good *governance*, Batı rejimlerini referans alan bir terimdir. Üçüncü anlam yönetseldir: Etkin, bağımsız, hesap sorulabilen, saydam bir kamu yönetimi yapısı (Leftwich, 1994: 371-372).

Terimin yönetsel anlamı Dünya Bankası'nca 1992 yılında yapılan bir yayında tanımlanmıştır (World Bank, 1992). Buna göre *governance* "sağlıklı kalkınma yönetimi ile eş anlamlıdır". Bu yapıda dört temel ilke vardır:

Hesap verebilirlik; kamu görevlileri eylemlerinden sorumludur. Makro düzeyde etkili mali yönetim, harcamalarda dışsal kontrolörlük sistemi, kontrolör denetimi sonuçlarını değerlendirme mekanizmaları yaratılmalıdır; mikro düzeyde rekabet ve katılımın (STK katılımı) yaygınlaştırılması desteklenmelidir; yerelleştirme politikaları üzerinde çalışılmalı ve yerel hizmetlerin fiyatlandırılması sağlanmalıdır.

12 Terimin Afrika Kalkınma Bankası'nca Inter-Amerikan Kalkınma Bankası'nca, İngiltere'nin ODA'sınca yukanda belirtilen çeşitli anlamlarda kullanıldığını belirtilmektedir (World Bank, 1989: xiv). Ayrıca bkz. OECD (1989), UNDP (1991), World Bank (1991).

Kalkınmanın yasal çerçevesi; özel sektör için açık, öngörülebilen ve istikrarlı, herkese yansız ve adil biçimde uygulanan bir kurallar ve hukuk yapısı ile bağımsız bir yargı sistemi var olmalıdır.

Bilgilendirme; özel sektör hesapları için yaşamsal öneme sahip olan türden ekonomik koşullar, bütçe, piyasalar ve hükümet tasarımları herkes için güvenilir ve ulaşılır olmalıdır.

Saydamlık; açık yönetim, hesap verebilirliğin genişletilmesi, yolsuzluğun sınırlandırılması, politika yapımında kamu ve özel sektör arasında danışma süreçlerinin desteklenmesi.

Banka, bu dört ilkeyi 1991 Governance Raporu'nda (1) Kamu sektörü işletmeciliği, (2) hesap verebilirlik, (3) kalkınmanın yasal çerçevesi ve (4) saydamlık ve bilgilendirme biçiminde sıralamıştır. 1994 Governance Raporu, son iki yıllık uygulamaları bu sınıflandırma doğrultusunda değerlendirmeye almıştır.[13] *Governance* uygulamasının kamu sektörü işletmeciliği (kamu yönetimi tanımı), "*özel sektör öncülüğünde büyüme için uygun çevreyi yaratabilecek profesyonel, hesap veren bir bürokrasi ile donatılmış daha küçük devlet*"*tir*. Böyle bir kamu yönetimi yaratmak üzere gündemde öncelikle kamu personel reformu, kamu mali yönetimi reformu yapısal uyarlama politikasının temel parçası olan KİT reformu – özelleştirmeleri yer almaktadır. 1994 yılına kadar bunların arasında hemen hemen tüm çaba KİT özelleştirmelerine ayrılmış, kamu mali yönetimi ile desantralizasyon çalışmalarına yeni başlanabilmiş, kamu personel reformu girişimi daha geride kalmıştır. Hesap verebilirlik, bu kez ilk sırada yerelleştirme olmak üzere yine makro düzeyde dışsal denetim, mikro düzeyde rekabet ve katılımı genişletmek eliyle sağlanmaya çalışılmaktadır. Geçen süre içinde Banka tarafından açılan krediler bu alanlarda işletilmeye başlanmıştır. Saydamlık ve bilgilendirme hesap verebilirlik ile çok yakından ilişkili görülmekte, kamu ihaleleri bu ilkeleri gerçekleştirmek için temel araçlardan biri sayılmaktadır. Amacı sağlamak için bu konu da kredilere konu edilmiş, ayrıca geniş diyaloglar geliştirilmiştir. Ekonomik yaşamı yeni bir çerçeveye kavuşturacak yasal temel geliştirme çalışmalarında mülkiyet hukuku, şirketler hukuku, bankacılık hukuku, rekabet hukuku, yabancı yatırım yasaları ve düzenleyici kurumların oluşturulması amaçlı çalışmalar yürütülmüştür (World Bank, 1994: xv-xvi, 11, 17-18).

Dünya Bankası, bu ilkelerin topluca "ekonominin teknik gerekleri ve verimlilik" için vazgeçilmez olduğunu ileri sürmektedir. Böylece bunların "ideolojik ve politik gerekleri" üzerine kafa yorulmasını en baştan önlemiştir. Oysa öngörülen ilkelerin küresel-

13 Dünya Bankası sözlüğünde "administration" sözcüğü tümüyle silinmiş durumdadır; bunun yerine "management" kullanılmaktadır.

leşme ile birlikte ortaya çıkan dünya sisteminin gereklerini yerine getirdikleri ortadadır. *Governance* terimine yüklediği anlam ile Dünya Bankası, uluslararası kreditörlere ve yatırımcılara azgelişmiş ülkelerde "dürüstlük, adalet, serbestlik, bağımsız yargı, insan haklarına saygı, verimli ve yolsuzluktan arınmış bürokrasi" vaat etmektedir. Öte yandan bunların "modern bir devletin temel gerekleri" olduğunda ısrar ederek, yani ekonomik dürtüleri kullanarak, azgelişmiş ülkelere çağdaş Batı demokrasisini pazarlamaktadır. Pazarlamanın yeni bir terimle yapılması, bunların Batı değerler sistemi ve kreditör beklentileri ile ilişkisi olmadığını ve küresel köyümüzde kültürel olarak nötr ya da evrensel değerler olduğunu savunmayı çok kolaylaştırdığı da açıktır (Pagden, 1998: 7).

Dünya Bankası'nın *governance* şemasında önemli bir başka boyut "katılım" boyutudur. Ancak katılıma yüklenmiş olan işlev, yerleşik beklentilerden oldukça farklıdır (World Bank, 1992: 23-24). Öncelikle, katılım rekabet ile ikiz kavram olarak görülmektedir. Rekabet, işlerde deregülasyon, hizmetin ihale - sözleşme ile özel sektöre gördürülmesi ve kamu - özel ya da kamu - kamu rekabeti yaratılması demektir; buna kamu yönetimi açısından bakılırsa özelleştirmeden başka anlamı yoktur. Katılım, bir hizmetin görülmesine ilişkin olarak tercih ve taleplerin bir biçimde dile getirilebilmesini sağlama mekanizmasıdır; böylece hizmetin niteliği ile hacmi halk tarafından belirlenecektir. Hizmet kullanıcılarının karar organlarına ya da düzenleyici kurumlara katılımı, bunların temsilcilerinin hizmeti veren kurumun encümenine atanması ya da kullanıcılara hisse verilmesi, kullanıcıların karar sürecine böyle doğrudan katılımı zor ise türlü danışma süreçleri geliştirilmesi, tanımlanan katılımın yolları olarak örneklendirilmektedir. Bu açıdan Banka tarafından yapılan uygulamalardan biri "katılımcı sulama yönetimi"dir.[14] Türkiye'de de uygulanan bu model ile, tarımsal sulama sisteminin yönetimi "kullanıcı" kimliğine sahip olan büyük toprak sahiplerine devredilmiş ve sulama sistemi işletmeciliği hızla ticarileştirilmiştir. Banka, kullanıcı katılımının genişleyebilmesi için (1) kamu kuruluşlarında özerkliğin sağlanması, (2) daha geniş bir desantralizasyona gidilmesi, (3) NGO gibi kurumların hukuksal çerçeveye kavuşturulması yönünde adımlar atılmasını gerekli görmektedir (World Bank, 1994: 47).[15]

14 Su sektörü örneği 1994 Raporu'nda da yinelenmiştir (World Bank, 1994: 46).

15 1993 yılında Dünya Bankası tarafından hazırlanan 245 projenin 73'ünde (% 30) NGO'ların da yer aldığı belirtilmektedir.

Kavramın Geliştiricisi: OECD

Dünya Bankası'nın "kalkınma yönetimi" yerine koyduğu *good governance* ya da *governance* sözcüğünün anlamı, OECD tarafından olduğu gibi benimsenmiştir (OECD, 1995: 14).

1995 yılında OECD Global *Governance* Komisyonu bir tanım getirmiştir:

> *Governance* bireyler, kurumlar, kamu ve özel sektör unsurlarının ortak işleri birlikte yönetme biçimlerinin toplamıdır. Çatışan ya da farklı çıkarların uyum ve işbirliği sağlanarak harekete geçirilmesiyle işleyen süreçtir. Uyumu sağlamakla yükümlü formal kurum ve rejimleri kapsadığı gibi, insanların ya da kurumların ya uzlaşmaları ya da bunun kendi çıkarına olduğuna ikna olmaları üzerine doğmuş informal düzenlemeleri de kapsar (The Commission on Global Governance, 1995).[16]

Bu tanıma göre *governance* (1) bir kurallar sistemi ya da eylem biçimi değil, bir "süreç"tir, (2) bu süreç egemenlik ilişkisi üzerine değil, uzlaşma - uyum üzerine kuruludur, (3) kamusal ve özel sektör unsurlarını aynı anda kapsar, (4) biçimsel bir kuruluş değildir, sürekli etkileşim ve güven ilkesi üzerine yükselir. Bu tanımın küresel düzleme taşınması, unsurları değişmeksizin yapılmakta, küresel düzeyde *governance*, "öncelikle bir devletler arası ilişki olarak görülmektedir. Ancak günümüzde devletler arası ilişkilerin algılanması, *NGO'ların, yurttaş hareketlerinin, çokuluslu şirketlerin ve küresel sermaye piyasasının da dahil olduğu ilişkiler* biçiminde olmalıdır." Böylece küresel düzeyde yönetmenin meşru taraflarının devletleri temsilen uluslararası resmi örgütler, özel sektörü temsilen ulus ötesi şirketler ve sivil toplumu temsilen küresel STK'lar olduğu açıklık kazanmaktadır.

OECD *good governance* teriminde altı ilkeyi öne çıkarmaktadır: Kamu yönetiminin (hükümetin) eylemleri ile kararlarında, açıkça tanımlanmış ve üzerinde uzlaşılmış hedeflerle tutarlı olduğunu gösterme arzusu ve bu yönde davranması anlamında *hesap verebilirlik*, kamu yönetimi eylem, karar ve karar verme süreçlerinin kamunun diğer parçalarına, sivil topluma ve *yabancı* kurum ve devletlerin incelemelerine açık olması anlamında *saydamlık*; kamu yönetiminin kaliteli kamu ürünü yaratmaya çaba göstermesi, bunun yanı sıra hizmetlerin en uygun maliyette ve politika-yapıcının gerçek amaçlarına uygun olarak gerçekleştirilmesi anlamında *etkililik ve verimlilik*; yönetimin toplumsal değişmeye hızla yanıt verecek kapasite ve esnekliğe sahip olması; genel kamu yararını tanımlarken sivil toplumun beklentilerini dikkate alması, yönetimin rolünü eleştirel sorguya tabi tutmaya istekli olması anlamında *duyarlılık*; yönetimin güncel veri ve eğilimlere bakarak gelecekte doğacak sorunları önceden görebilmesi ve bunlara dönük politikalar geliştirebilmesi anlamın-

16 Global Governance Komisyonu, Eski İsveç Başbakanı Ingvar Carlson başkanlığında BM ya da Avrupa Birliği'nde görev yapmış 20 ünlü liderin yer aldığı bir yapı olarak 1992 yılında kurulmuş, çalışmaları 1997 yılında tatil edilmiştir.

da *uzak görüşlülük*; saydam hukuksal düzenlemelerin eşitlik temelinde uygulanmasını sağlama anlamında *hukuksallık*. *Good governance*, bu ilkeler temelinde kurulabilecek bir yönetim sistemi olarak görülmektedir(*http://www.oecd.org/oecd/pages/home/displaygeneral/0,3380,EN-about_further_page-notheme-9-no-no--0-no-no-2,FF.html*).

OECD, azgelişmiş ülkelerde reform çalışmalarını PUMA adlı birimi eliyle yürütmektedir. Bu birimin varlık nedeni ve görevleri, devletin değişimine ilişkin şu genel kabuller doğrultusunda belirlenmiştir:

> Ulusal yönetimler dış güçlerin artan kuşatması ile karşı karşıya kalmışlardır. Daha geniş bir karşılıklı bağımlılık, yeni teknolojik gelişmeler ve uluslararası kurumların büyüyen önemi, toplumu etkileyen güçleri her zamankinden daha karmaşık, parçalı ve çok boyutlu hale getirmektedir. Çoğu siyasa alanı, giderek küresel hale gelmektedir. Ek olarak, ulus-altı yönetim kademeleri, desantralizasyon politikası yoluyla daha geniş bir özerklik kazanmakta, NGO'lar ve yurttaş grupları önemli bir güç olarak belirmektedirler. Öte yandan yeni bilişim ve iletişim teknolojileri yönetimin görüntüsünü değiştirmektedir. PUMA'nın başlıca işlevlerinden biri, kamu sektörünün bu değişen duruma governance ve işletim bakımından nasıl uyum sağlayabileceği üzerine çalışmaktır (*http://www.oecd.org/oecd/pages/home/displaygeneral/0,3380,EN-about_further_page-notheme-9-no-no--0-no-no-2,FF.html*).

OECD, içi Dünya Bankası tarafından doldurulan "kalkınma idaresi" kavramının içeriğini "*good governance*" terimi ile karşılamakta, *governance* terimini ise sözcüğün genel anlamıyla kullanmayı yeğ tutmaktadır. Örneğin, *21. Yüzyılda Governance* adlı kitapta sözcük bu genel anlama oturmaktadır.

> 21 yüzyıla hareket ederken, ekonomi ve toplumun çalkantılı dönüşümü sürecek görünüyor. Piyasaların büyüyen bütünleşmesi, radikal yeni teknolojiler, bilgi yoğunluğundaki artış, tüm bunlar çok karmaşık bir dünyanın doğuşuna işaret ediyor. Bunu yönetmek nasıl başarılacak? Kim yönetecek? Yerel, ulusal ve küresel düzeyde örgütlenme ve karar sürecinin hangi biçimleri gelecek yılları kucaklayabilecek? Açıkça görünen tek şey, governance'ın eski biçimlerinin - *kamu yönetiminde, şirketlerde ve sivil toplumda*- giderek işe yaramaz hale geldiğidir. Gelecek onyıllarda çok daha geniş aktif oyuncular kesiminin yer aldığı yeni governance biçimleri gerekecek. Geleneksel hiyerarşik örgütlenmeler ve yukarıdan aşağıya denetim, yerini bireylerin ve grupların yenilikçi ve yaratıcı yetenekleri üzerine kurulan karar süreci ile sorumluluğun geniş biçimde yayıldığı yapılara bıra-

kacak. Böyle bir toplumsal yapıyı yönetmeye hazırlanmak gerek... (OECD, 2001).

Azgelişmiş ülkelerde kamu sektörünü değişen koşullara uygun bir araç haline getirmek üzere gerçekleştirilen çalışmalar, OECD bünyesinde "düzenleyici reformlar" başlığı altında yürütülmektedir.

Kavramın İnceltilmesi: Birleşmiş Milletler

Terime kurumsal katkı sunan üçüncü uluslararası örgüt Birleşmiş Milletler'dir. Bu örgütün kavrama yüklediği anlam, azgelişmiş ülkeler için, Dünya Bankası ve OECD tarafından yüklenen anlam ile aynıdır. Bununla birlikte Birleşmiş Milletler'in *governance* kavramını özünü açıkça ortaya koyacak biçimde tanımlama gibi bir üstünlüğü vardır. Birleşmiş Milletler, *governance* kavramını *küresel governance* olarak örgütlemekte ve geliştirmektedir. Buna ek olarak UNDP eliyle Ulusal Governance Projesi adı verilen çalışmaların yardımıyla, terimi *ulusal düzlemlerde* uygulamaya koymuş bulunmaktadır.[17] Nihayet, 1992 yılından bu yana sürdürülen Yerel Gündem 21 çalışmaları temel alınarak, terimin *yerel düzlemde* uygulanması için de kimi girişimler başlatmıştır.

Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı'nın *governance* terimine ilişkin resmi tanımı şöyledir:

> *Governance*, bir ülkenin işlerinin yönetimi için her kademede kullanılan ekonomik, siyasal ve yönetsel yetkilerin uygulanışıdır... *Governance devleti kuşatır, ama devleti aşarak özel sektör ile sivil toplumu da kapsar.* Burada devlet, siyasal kurumlar ile kamu sektörü kurumlarını içerecek biçimde tanımlanmıştır. UNDP'nin başlıca ilgi alanı, devletin halkın gereksinmelerini etkili bir biçimde nasıl karşılayacağı konusudur. Özel sektör, özel işletmeleri (imalat, ticaret, bankacılık, kooperatifler, vb.) piyasadaki informal sektörü kapsar. Kimilerine göre özel sektör, sivil toplumun bir parçasıdır. Oysa özel sektör ayrı bir parçadır, çünkü özel sektör oyuncuları piyasaya ve şirketlere daha yardımcı bir çevre yaratma doğrultusunda toplumsal, ekonomik ve siyasal politikaları etkilemektedir. Sivil toplum bireyler ve örgütlü ya da örgütsüz gruplardan oluşan, formal ya da formal olmayan kurallar ile düzenlenmiş olarak toplumsal, siyasal ve ekonomik amaçlarla etkileşimde bulunan birey ile devlet arasında kalmış alanı anlatır. Sivil toplum örgütleri, toplumu gönüllülük esasına göre örgütleyen birliklerdir. Kapsamında sendikalar; NGO'lar; cinsiyet, dil, kültürel ve dinsel grupları; hayır grupları; işveren birlikleri; sosyal - spor klüpleri; kooperatifler ve yerel kalkınma örgütleri; çevre grupları; mesleki birlikler, akademik ve siyasa-üreten kurumlar,

17 UNDP tarafından yürütülen "National Governance Project" çalışmalarının Türkiye ayağı TODAİE tarafından üstlenilmiştir. *Türkiye Governance Projesi* kapsamında Türkiye tarafından TODAİE ve TÜSİAD, uluslararası alandan OECD, Dünya Bankası ve Avrupa Birliği katılımı ve desteği ile iki ortak konferans düzenlenmiştir. Böylece, governance teriminin kurumsal kaynaklan ortak amaç doğrultusunda bir araya gelerek, aralarında terimin tanımı ve hedefleri bakımından farklılık olmadığını sergilemişlerdir. İlk toplantı *Towards European Union - Towards Good Governance* (Avrupa birliği Yolunda Türkiye'de İyi Yönetişim), 19 Eylül 2001, Ankara; ikinci toplantı *Yönetişim: Düzenleyici Reformlar Konferansı*, TODAİE-TÜSİAD-OECD, 31 Ekim 2001, Ankara.

medya yer alır. Parlamentoda temsil ediliyorlarsa sivil toplum ile devlet arasında yer almalarına karşın, siyasal partiler de bu başlığa dahildir (UNDP, 1997: *http://magnet.undp.org/policy/default.htm).*

Bu görüşe göre hem gelişmiş hem azgelişmiş ülkelerde devlet sosyal ve ekonomik alanda kendi rolünü yeniden belirlemeye üç kaynaktan zorlanmıştır:

Özel sektör: Daha yardımcı bir pazar çevresi ve devlet - piyasa arasında daha iyi bir denge istemektedir.

Yurttaşlar: Hükümetten hesap vermesini ve duyarlı olmasını ve daha çok desantralize olarak çalışmasını istemektedir.

Küresel baskı: Ulus ötesi ve dünya geneli toplumsal ve ekonomik eğilimler devletin kimliğinin ve doğasının değişmesini zorunlu kılmaktadır.

UNDP analizine göre devlet kalkınma için büyük bir güçtür – ama artık tek güç değildir. İnsanlığın gelişimini sürdürebilmek için yeterli gelir sağlayan ve yaşam düzeyini iyileştiren işler yaratılması gerekmektedir. Çoğu devlet, özel sektörün üretici istihdam yaratmanın başlıca kaynağı olduğunu bilmektedir. Ekonomik küreselleşme sanayinin ve işletmelerin işleyişinde köklü değişikliklere neden olmuştur. Pek çok azgelişmiş ülkede özel girişimin uluslararası piyasada daha saydam ve rekabetçi olmak için desteklenmesi ve teşvik edilmesi gerekmektedir.

Governance teriminin, her biri ayrı ve kendi alanında egemen olan üç gücünden bir olan devlet, seçilmiş bir hükümet ve bunun altında bir yürütme aygıtından oluşur. Birleşmiş Milletler'e göre devletin temel görevlerinden biri insan gelişiminin sürdürülebilmesi için uygun bir çevre yaratmaktır. Devlet kamusal ve özel faaliyetlerin gerçekleştirilmesi için istikrarlı, etkin ve adil bir yasal - düzenleyici çerçeve koyacak ve bunu sürdürecektir. Bunun anlamı, (1) piyasada istikrar ve adaleti güvence altına almaktır, (2) kamu iyiliği için çıkarları uzlaştırmaktır, (3) etkin ve hesap veren bir kamu hizmeti sunmaktır. Bu anlayışa göre devlet *elbette* hakları güvence altına almak, çevreyi korumak, istikrarlı makroekonomik koşulları sürdürmek, karşılanabilir bir maliyet ile herkes için sağlık ve güvence standartlarını sürdürmek ve temel kamu hizmetleri ile altyapı, düzen, güvenlik ve toplumsal uyumu sağlayacak kaynakları harekete geçirmek gibi alanlarda daha çok şey yapabilir. *Ancak en önemlisi,* devlet kurumları insanlara eşit fırsatlar sunarak toplumsal, ekonomik ve siyasal çerçevede yer alma ve kaynaklara erişme güvencesi sağlamalı ve insanları iktisadi-toplumsal yaşamın güçlü unsurları haline getirmelidir. İnsanlar, yalnızca yasama, seçim süreçleri, hukuksal ve yargısal sistem tam

anlamıyla işliyorsa kendilerini güçlü hissederler. Devlet, ayrıca siyasal ve ekonomik sistemi yerelleştirmelidir. Yönetimin yurttaşların taleplerine duyarlığını artırmak ve ekonomik koşulları değiştirebilmek için bunu yapmalıdır.

Küresel baskı, devletin yeniden tanımlanmasında baskın unsurdur. Komuta ekonomisinden pazar ekonomisine dönüşüm, sosyalist ülkelerde "demokratik politik rejimlerin" ortaya çıkması, hızlı kalkınma, yeni teknolojilerin hızla üremesi, iletişimin ve bilgi temelli sanayinin öneminin artması, dünya ekonomisinde ticaret ve yatırım yoluyla süren entegrasyon – bunların tümü yeni bir çağın temellerini atmıştır. Bu gelişmeler bir yönüyle büyük bir atılımı temsil ederken bir yönüyle belki de büyük bir kırılmayı temsil etmektedir. İletişim, genetik, tıp, tarım, çevre dostu enerji sistemlerinde yaşanan ilerlemeler atılımı anlatmakta, buna karşın her yerden kırılma sinyalleri gelmektedir: Ailelerin dağılması, yerli toplumların yıkılışı, bitki ve hayvan varlığının imhası, nehirlerin kirlenmesi, okyanus - deniz - hava kirliliği suçları, yabancılaşma , madde bağımlılığı, daha da yükselen işsizlik, gelir dağılımı bozukluğu, kırılmanın sinyalleridir.

UNDP, küreselleşme sürecinde gözlenen özelliklere özel bir dikkat göstermek gerektiği uyarısında bulunmaktadır: (1) Ticaret ve hukuk alanlarında işbirliği temelinde doğan bölgesel bloklar, (2) Dünya Ticaret Örgütü (WTO) gibi devletlerarası kurumların güçlenmesi ve (3) ulus ötesi şirketlerin yaygınlaşması. Bu özellikler, *governance* modeli bakımından güçlü içerimler sunmaktadır. Birincisi, belli nüfus grupları teknolojik-bilimsel devrim karşısında yapısal bir sınıf dışı kesim haline gelerek marjinalleşmektedir. İkincisi, devlet egemenliğinde önemli derecelerde erozyon vardır, ulus ötesi şirketler ulusal işlere giderek daha fazla karışmakta ve küresel hukuk kurallarının geliştirilmesi için baskı yapmaktadırlar. Üçüncüsü, uluslararası sermaye ve ticaret egemen devletler karşısında giderek daha sorumsuz davranmaktadır. Dördüncüsü, artan küreselleşme ile birlikte suç, narkotik, salgın hastalık, işgücü göçü gibi toplumsal ve ekonomik sorunlar artmaktadır.

Birleşmiş Milletler, tümü son derece önemli olan bu saptamaları yaptıktan sonra, azgelişmiş ülkelerin kendi gösterdiği modelden başka çıkış yolları olmadığını ileri sürmektedir. Rapora göre, işte bu nedenlerden ötürü *governance*'ı artık kapalı bir sistem olarak düşünmek olanak dışıdır. Devletin görevi, küreselleşme ile ülke içinde istikrarlı bir ekonomik - toplumsal çevre yaratmayı başarma arasında bir denge bulmaktır.

Küreselleşme, devletleri giderek daha kapsamlı biçimde mer-

cek altına almaktadır. Gelişmiş bir devlet önderliğinin varlığını ve sorumlu ekonomik politikalar geliştirilmesini istemektedir. Bu tür bir isteğin yalnızca devlet tarafından gerçekleştirilmesi olanak dışıdır. *Governance*'ın her parçası – *devlet, özel sektör, sivil toplum* – zayıf ve güçlü yönlere sahiptir; küreselleşme karşında yapılması gerekenler, bu üç parçanın işbirliği ile başarılabilecek işlerdendir.

Anahtar soru, bir ulusun insanların tümüne eşit fırsatlar yaratıp yaratamayacağıdır.

Devlet etkili - verimli iş göremezse kıt kaynaklar heba olacaktır. İnsanların gözünde meşru olmazsa kendi amaçlarına da onların amaçlarına da ulaşılamayacaktır.

Bu hedefler çevresinde ulusal oydaşma sağlanamazsa dış yardım olmayacaktır.

Sosyal doku iyi beslenmezse toplum parçalanma ve kaos riski ile karşı karşıya kalacaktır.

Devlet, insanlara *iş görecekleri güvenceli bir zemin* sunmazsa, insanlar kendi gelişmelerini gerçekleştirmek için güçlendirilmezse, desantralizasyon yapılmazsa kalkınma sürdürülemeyecektir.

Çözüm *siyasal liderler, işverenler ve toplumsal liderlerin* bir araya gelerek insan merkezli politikalar belirledikleri; bunlar üzerinde halk onayının alındığı bir siyasal sistem, yani *governance* inşasıdır.

Türkçe Yazında Yönetişimcillk

Yönetişim biçimindeki çevirisiyle *governance*, Türkçe yazına İstanbul'da Haziran 1996'da toplanan Habitat-II konferansıyla girmiştir denebilir. Bu etkinlikten geriye kalan ana fikir şöyle özetlenebilir: "İnsan yerleşmeleri hakça, sürdürülebilir, yaşanabilir kılınmalıdır. Bu üç amaç, üç araçla gerçekleştirilebilir: yurttaş bilinci, yapabilir kılma stratejisi, çok aktörlü yönetim" (Tekeli, 1998: 221-223; Densenko, 1998: 251-252, 363). Yönetişim, araçlardan "çok aktörlü yönetim" olanın adıdır; aslında ikinci araç aktörleri "yetkilendirerek" yönetimde yer alabilir hale getirmek anlamı taşıdığı için yönetişim sistemine dahil edilebilir. Çok aktör; devlete ek olarak özel sektör ile sivil toplum kuruluşlarından başka bir şey değildir.

Yönetişimi bir amacın aracı olarak tanımlama tercihi, Birleşmiş Milletlerin 2002 yılında Johannesburg'da topladığı konferansta da benimsenmiştir. Bu kez amaç "sürdürülebilir gelişme"dir[18]: Sürdürülebilir gelişme, piyasa mekanizması benzeri kendiliğinden yürüyebilen doğal bir süreç olmadığı için, "öncelikle endüstri, çevre, siyaset ve toplumsal çıkarları dengeleyecek

18 Sürdürülebilir gelişme temel çevresel, sosyal ve ekonomik hizmetlerin, bu hizmetlerin dayandığı ekolojik ve toplumsal sistemlerin varlığını tehdit etmeksizin, herkese sunabildiği gelişme olarak tanımlanabilir. (ICLEI) Bir anlamda gelecek kuşakların yaşam düzeylerini tehlikeye atmadan ve bugünün sorunlarını çözerken gelecekte hayatı yaşanmaz hale getirmeden toplumların esenlik ve gönenç artışını sağlayabilmek anlamını taşımaktadır.

bir siyasal irade ortaya konabilmelidir. Yönetişim, bu siyasal iradenin tanımı olarak ortaya çıkmaktadır.

Johannesburg'da Türkiye'nin görüşü olarak sunulmak üzere hazırlanan rapor da bu temelden hareket etmiştir (Kalaycıoğlu, 2002). Ancak raporun yönetişimi tanımlayışında bazı özgün yanlar vardır.[19] Birincisi, yönetişim "siyasal katılma ve temsil kurum ve örgütlerinin işletim üslubuyla (*modus operandi*) ilgili" bir konu olarak tanımlanmaktadır. Bir başka deyiş kullanılarak yönetişim "çeşitli değer ve çıkarı birbiriyle bağlantılı olarak koruyacak ve geliştirecek bir *siyasal yönetim üslubu*" olarak tanımlanmıştır. İkincisi, bu katılımcı bir üsluptur; ancak rapor katılımcılar arasında bir kez bile "özel sektör"den söz etmemektedir. Yetkin ve bağlayıcı kararların alınacağı yönetişim süreci, "toplumu oluşturan *bireyler, sivil toplum kuruluşları, siyasal seçkinlerin* ortaklaşa ve hakça yer alacağı bir görüşme, tartışma ve müzakere ortamı" olarak resmedilmiştir. Üçüncüsü, bu üslubun köklü bir değişiklik anlamına gelmesi "paydaşlık" terimine dayandırılmıştır; ancak paydaş olanlar arasında yine özel sektör yoktur: "Burada kabul ettiğimiz tanım çerçevesinde, siyasal katılma ve temsil kurumları aracılığıyla yurttaşların hükümetle serbestçe etkileşim içine girmesinin *ötesinde bir işleyiş* söz konusudur. Vatandaşların yönetilen olarak algılanmadığı, siyasal sorunlardan onlar etkilendiğine göre kaybedecek değerli varlıkları olan taraf olarak algılandığı bir siyasal ortamda iyi yönetişim gerçekleşmektedir. Bu anlayışta *vatandaş* yönetilen değil, paydaş (stakeholder) olarak temel siyasal karar alıcı konumundadır." Bundan sonrası, yönetişim modelinde ne deniyorsa aynısı söylenerek sürmektedir. Saydam yönetim, hesap veren yönetim, yerelleşmiş (*subsidiarite*) yönetim, ulusal - bölgesel - yerel düzeylerde benzer ilkelerin geçerliliği...

Doğrudan kavramı irdelememekle birlikte, bu felsefenin önümüzdeki dönemde "medeni dünyanın göbeğine oturaca[ğını]" belirten bir yazar, yönetişimi şöyle algıladığını belirtmektedir:

> Bir hiyerarşiyi ve hakimiyeti ifade eden "yönetim" kavramından farklı. Alınacak kararlardan etkilenecekler ile uygulayacak olanların bir araya gelerek, bir çeşit ortaklık iklimi altında problemlerin çözümünün üstüne gitmeleri... Yerel yönetim, merkezi yönetim lafı bile giderek eskiyor, çünkü mesele bir yönetişim olmaya gidiyor. Bir süre sonra merkezi yönetimin.. işlevlerinin önemli bir kısmı bile bir piramit içi değil, böyle bir yüzey içi paylaşılır hale gelecek. O anlamda egemenlik de paylaşılacak gibi gözüküyor çok kısa bir süre sonra. Bu birazcık da her birimizin gayretine bağlı. Çünkü yönetişimler hiçbir zaman gökten inmiyor (Uğur, 1998: 188).

19 Raporun tüm temel tanımları Dünya Bankası seminerinden türetilen bir kaynağa dayanmaktadır (Langseth ve Simpkins,1996: 8).

Bir başka değerlendirmeye göre, "dünyanın birçok ülkesinde *governance* (yönetişim) kavramı çerçevesinde, merkezi hükümet ile yerel yönetimler arasında; merkezi hükümet ve yerel yönetimlerin kendi içinde ve devletle sivil toplum arasında yeni bir işbölümü, yetki ve kaynak bölüşümü söz konusu iken, ülkemizde devlet ve merkezi hükümet bu yetkilerini titizlikle ve kıskançlıkla korumaya çalışmaktadır. ...kamu-özel işbirliğinin sağlanması, bazı hizmetlerin sivil toplum kuruluşları veya gönüllülük ilkesine göre çalışan örgütler aracılığıyla sunulması, kentlinin her konuda ve safhada katılımının sağlanması artık genelde kabul gören yaklaşımlardır" (Göymen, 1997: 11-12). Göymen, kavramı nasıl algıladığını ise şöyle ortaya koymaktadır:

> Yönetişim en azından dört ögeyi içeriyor. ...tabloya yeni aktörlerin gelmesini simgeliyor. Yeni aktör derken kişileri, yapıları, dokuları ve kurumları kastediyorum. Mevcut ve yeni aktörler arasında yeni bir işbölümü içeriyor. Kim neyi yapacak? Üçüncü olarak, yeni iş yapım biçimlerini içeriyor. Dördüncü olarak da yeni denetim biçimlerini içeriyor. Yani *governance* kavramı, gayet geniş boyutlu bir kavram; bütün bu gelişmeleri hesaba katıyor. Yurtiçi, yurtdışı faktörleri hesaba katıyor. ... Yeni aktörler var. Devlet artık tek aktör değil, tekelci bir konumda değil. Kamu yararını kendi başına belirler konumda değil. Mutlaka bir etkileşim içinde olması gereken bir dizi diğer kurumu, yapıyı, bu yeni aktörleri ele almamız düşünmemiz gerekiyor. Bunlar özel yapılar olabiliyor, sendikal yapılar olabiliyor, kooperatif yapılar olabiliyor, ad hoc yapılar olabiliyor. Bunların yaklaşımları, yeni biçimlerden söz edecek olursak, yap-işlet-devret olabiliyor, bunlar yönetim birlikleri ve onlara bağlı işletmeler olabiliyor, bunlar belediye iktisadi teşebbüsleri olabiliyor (Göymen, 1997: 171-172).

Yazar, yönetişimin aktörlerini sayarken özel sektörü diğer "yapılar"ın kalabalıklığı karşısında bir miktar örtse de, yönetişimin "yeni bir işbölümü" üzerine kurulduğunu; yeni iş yapma biçimleri" getirdiğini; "yeni denetim biçimleri" öngördüğünü belirterek yönetişim felsefesinin alanını belirgin bir biçimde çizmektedir. Verdiği örnekten anlaşıldığı üzere, "yeni biçim", özelleştirme, ihalecilik, kamu hizmetlerini imtiyaza vermedir; "yeni bir işbölümü"nden kasıt kamu ile özel sektör arasında kamu hizmet alanının paylaşımıdır. Dolayısıyla yazar, "burada bir şeyin altını çizeyim; ideolojik boyutlu bir tartışma söz konusu" diyerek, konunun gerçek ağırlığını da vurgulamaktadır. Ne var ki, "ama" diyerek devam etmektedir:

> ama, ağırlık ve vurgulama, mülkiyetten ziyade, kim neyin sahibi mantığından ziyade, şu noktada yoğunlaşıyor: ..hangi işlevler yapılmalıdır, kim bunları en iyi, en verimli, en etkin, halka karşı en du-

yarlı, karardan etkilenecek kişi ve kurumları mümkün olduğu kadar devreye sokan, onlara her safhada danışan, karar alma süreçlerine katılmalarını sağlayan şekilde yapabilir? (Göymen, 1997: 172)

Böylece konuyu pragmatik açıdan, daha açık bir deyişle "etkinlik sorunu" açısından görmeyi yeğleyerek tartışmaya girmemekte ve yönetişim formülünün yanında yer almaktadır.

Resmi Dokümanlarda Yönetişimcilik

Yönetişim kavramı, Türkiye'de ilk büyük gövde gösterisini, İstanbul'da 19 Eylül 2000 günü yapılan "Avrupa Birliğine, İyi Yönetişime Doğru" konulu bir konferans ile yapmıştır. Konferans TÜSİAD, OECD, Dünya Bankası ve Avrupa Birliği tarafından ortaklaşa düzenlenmiştir.

Yönetişim kavramının, Türk devlet sisteminin orta vadede kavuşturulacağı yapı olarak hedef biçiminde dile getirilmesi, ilk olarak Kemal Derviş Programı olarak da bilinen "Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı" içinde yer almıştır. 2001 yılında ortaya çıkan bu programın 140 numaralı son paragrafı şöyledir:

> 21. yüzyılda güçlü ve saygın bir devlet olabilmek için üretken ve güçlü bir özel sektörün, sağlık bir piyasa ekonomisi için de sosyal destek ve yasal denetleme görevini yapan bir devletin önemi çok iyi anlaşılmıştır. Güçlü ekonomiyi, güven içinde çalışan bir *özel sektör*, etkin bir *devlet* ve geniş bir *toplumsal dayanışma* yaratacaktır (*http://www.hazine.gov.tr*).

Yönetişim kavramının hem doğrudan adıyla hem de içerdiği öbür unsurların birbiri ardına topluca sunulduğu ilk resmi doküman ise, 3 Kasım 2002 genel seçimlerinde iktidara gelen AKP Hükümeti Acil Eylem Planı'dır (*http://www.akp.org.tr*). Halka seslenmekten çok neoliberal programın yöneticisi küresel örgütlere seslenen bu dokümanda, "ilk üç aylık süre içinde *Kamu Yönetiminde Toplam Kalite ve Yönetişim İlkelerinin Hayata Geçirilmesi Çerçeve Yasası* çıkarılacaktır" sözü verilmiştir. Aynı hükümetin Milli Eğitim Bakanı da, hazırlamaya giriştiği yüksek öğretim yasa tasarısını kamuoyuna "geleneksel 'yönetme' anlayışı yerine yönetişim ilkelerini benimseyen" bir yaklaşıma uygun hareket ettiklerini açıklayarak duyurmuştur.[20]

Sonuç: *Governance* Nedir?

Yönetişim, ne bir yönetim "üslubu" ne de bir katılım - müzakere sürecidir; yönetişim, kamu kudretinin doğrudan sermayeye teslim edildiği bir iktidar tipidir.[21]

Bu formül kuşkusuz katılımcıdır. Katılım, devletin siyasal ve

20 Milli Eğitim Bakanından (Erkan Mumcu) Çağrı, 31.12.2002.

21 Konu daha önce bir başka yazıda ele alınmıştı (Güler, 2000). Yazının tıpkı basımları *Oknos*, *Kuvayı Milliye*, *Emek Araştırma* dergilerinde yapılmış, ayrıca İngilizce çevirisi *Turkish Public Administration Annual 1998-2000*'de yayımlanmıştır.

yönetsel karar alanlarında devlet dışında duran toplumsal unsurların yer alması ya da bu alanlara etki edebilme mekanizmalarına sahip olması biçiminde tanımlanıyorsa, yönetişim formülünün katılımcı bir model geliştirdiği tartışmasız bir gerçektir. Ancak bu katılım modeli demokratik midir? [22] Bu ayrıca yanıtlanması gereken bir soru olarak ortada durmaktadır.[23]

Toplumların bu "çok aktörlü yönetim modeli"nde yapılması gereken ilk iş, aktörlerin kim olduklarına bakmaktır. Formül, içlerinden hiçbirinin baskın olmadığı üç ana ortaklı bir sistem öngörmektedir. Ortaklardan biri, genel toplumsal düzen ve düzenliliği sağlama zorunluluğu nedeniyle, şimdiye kadar kamu kudretini tek başına kullanmış olan eski "mutlak iktidar kullanıcısı" devlet ya da bürokrasi olacaktır. İkinci ortak, kamu mekanizmaları ile karşılaştırıldığında yaratıcılığını ve üretkenliğini sayısız kez kanıtlamış olan piyasanın ana unsuru özel sektör olarak belirlenmiştir. Özel sektör, hukuksal adıyla şirketler, sosyolojik etiketiyle sermaye kesimi, ikinci sandalyenin sahibi olarak tanınmaktadır. Ancak, özel sektör toplumun "lokomotif gücü" olarak kabul edilse de "tümü" olarak kabul edilemeyecek kadar dar bir dünyadır. Özel sektör dışında kalan toplumsal kesimlere bir üçüncü sandalye açmak kaçınılmazdır. Ne var ki bunlar – emekliler, köylüler, gençler, işçiler, kadınlar, engelliler, doğa severler, pancar üreticileri, hekimler, ... – neredeyse yüzlerce farklı grup oluşturabilecek denli çeşitlidir. Bu çeşitliliğin bir ortak payda ya da ad altında birleştirilmesi hemen hemen zorunludur. Yönetişim formülünde çözüm, sermaye dışında kalan tüm toplumsal kesimleri "sivil toplum örgütleri" (STK) şemsiyesi altında toplanmasıyla bulunmuştur. STK sürekli - geçici amaçlı olabilir; sendikalar gibi ekonomik, dernekler gibi toplumsal amaçlı olabilir; bireyler aynı anda birden fazla STK içinde etkinlik gösterebilir. Bu esnek ve renkli yapı, tarafların karar sürecinde iktidar kullanımı isteklerini karşılamalarına olanak verecek ve kalabalıkları tatmin etmeye yetecektir.

Yönetişim, her şeyden önce, belirgin uygulaması İngiltere örneğinde görülen "hükümet - işveren - işçi" üçlemesine dayalı liberal korporatist uygulamalardaki sınıf dengesini de gözetmeyen yapısıyla dikkat çekmektedir. Formülde işveren özel sektör adıyla yerini almış, ama işçi kesimi STK içine gömülmüştür. STK, işverene kapalı başlık değildir; sermayenin dernekleri, meslek birlikleri, üretici birlikleri, kooperatifleri ile işçi kesiminin sendikaları bu başlıkta birlikte yer almakta ve aynı niteliklere sahip sayılmaktadırlar. Demek ki bu katılımcı formülde katılma hakkı sermaye kesimine üç ortaktan biri ve üçüncü ortağın unsurlarından biri olarak katlamalı biçimde tanınmıştır.

22 Yönetişim formülünün küresel – ulusal - yerel düzlemlerde uygulama örnekleri daha önce bir başka yazıda işlenmişti (Güler, 2001).

23 Bu soruya yanıt olarak bkz. Bayramoğlu (2002).

Yönetişim formülünde katılımcılık, asıl olarak "toplum" adına sermayeye tanınmış hak, bir ayrıcalıktır. Bu tercih, daha önceden "tarihin sonu" ve "ideolojilerin sonu" ilan edildiği için oldukça kolay yapılabilmiştir. Fukuyama adlı yazar "tarihin sonu" dediğinde, iki sözcükle çok şey anlatmayı başarmıştır: Tarihin sonu, "tarih sınıf mücadelelerinin tarihidir" diyen Marksizmle birlikte sınıf mücadelelerinin de sona ermesi demekti, çünkü bu akıl yürütmeye göre sınıflar sona ermişti. Artık herkes "aynı gemide"ydi. İşçi sınıfı diye bir bütün kalmadığı için, bu sınıfla sermaye arasında bir "uzlaşmaz çelişki" gerilimi de kalmamıştı. "Gemi"nin karaya vurmaması için akıllı olmak ve en yaratıcı toplum kesiminin çıkarının toplumun genel çıkarı olduğuna inanmak zorunluluğu vardı. Kısacası post-fordizm ile post-modernizm, yönetişim formülünün sınıfsal özünü kaçınılmaz olarak kabul etmek için gerekli zemini daha önceden hazır etmiştir.

Sivil toplum örgütleri adı takılan aktöre gelince, bu başlığın toplumsal çıkarları bakımından birbirinden farklı kesimleri aynı torbada toplayış becerisi yeterince açık biçimde ortadadır. 19. yüzyıldan bu yana işçilerin tek güçlü örgütlenme aracı olan sendikalar ile işveren sendika, dernek ve vakıfları, bu başlık altında bir araya toplanmıştır. "Tarihli" zamanların bu iki temel unsuru, artık "sosyal diyalog"un hoşgörülü uzlaşmacıları olarak aynı adla anılmaktadır. Üstelik yalnız da değildirler; yoksullara beceri kazandırma dernekleri, yeşillendirme vakıfları ile eşdeğer ağırlıkta sayılarak toplumsal yaşam içindeki belirleyici güçleri de büyük ölçüde çaptan düşürülmüştür. Kaldı ki, çok sayıda ülke için geçerli olan bir gerçek Türkiye için de geçerlidir. Modernizm çağının "örgütlü toplum" hedefi, genel olarak sermaye kesimi için daha yüksek derecelerde gerçekleştirilebilmiş iken, bu kesim dışında kalanların örgütlülük durumları pek iç açıcı düzeyde değildir. Bu eşitsiz temel, toplumun STK etiketiyle iktidara ortak edilme savını daha baştan anlamsızlaştırmıştır.

Yönetişim, hiç kuşku yok, katılımcı bir formüldür. Ancak, kamu kudretini doğrudan doğruya sermaye kesimine teslim ettiği için anti-demokratiktir. Bu formül, geçtiğimiz yüzyılın "burjuva demokrasisi" kavramıyla karşılaştırıldığında, yapısı gereği "burjuva diktatörlüğü" sıfatını hak etmektedir.

Yönetişim formülü ulus-devleti aşmakta, emekçi kesimleri toplumsal mücadele alanlarından ve araçlarından etkili biçimde mahrum bırakmakta, sermayenin insanlığı boyunduruğu altına almasını mümkün kılmaktadır. Bu nedenlerle yönetişim, gerici bir toplumsal hareket ve bir karşı-devrim atağı olarak nitelendirilebilir.

Kaynaklar

Aktan, C. C. (1991) "Virginia Politik İktisat Okulunun Öğretisi: Kamu Tercihi ve Anayasal İktisat", *Banka ve Ekonomik Yorumlar Dergisi*, Kasım.

Aktan, C. C. (1995) *21. Yüzyıl İçin Yeni Bir Devlet Modeline Doğru: Optimal Devlet,* İstanbul: TÜSİAD.

Aktan, C. C. (1996a) *Ekonomik Anayasa*, Ankara: TİSK.

Aktan, C. C. (1996b) "Anayasal iktisat ve ekonomik anayasa önerilerine yönelik eleştiriler ve karşı cevaplar", *Banka ve Ekonomik Yorumlar Dergisi*, Aralık.

Arın, T (1997) "Anayasal İktisat ve Refah Devleti: TİSK ve TÜSİAD'ın Asgari Devlet Raporlarının Eleştirisi", *Ekonomide Durum*, 3-4, 41-106.

Aucin, P. (1990) "Administrative Reform in Public Management: Paradigms, Principles, Paradoxes and Pendulums", *Governance,* III (2), 115-137.

Bayramoğlu, S (2002) "Küreselleşmenin Yeni Siyasal İktidar Modeli", *Praksis,* 7, 85-116.

Demir, Ö (1996) *Kurumcu İktisat,* Ankara: Vadi.

Densenko, L. (1998) "Habitat ve Yönetişim", *Sivil Toplum İçin Kent Yerel Siyaset Demokrasi Seminerleri* içinde, İstanbul: WALD.

Gaudin, J. P. (1998) "Modern governance, yesterday and today: same clarifications to be gained feom Frenc government policies", *ISSJ*, 155.

Göymen, K. (1997) *Türkiye'de Kent Yönetimi*, İstanbul: Boyut.

Güler, B. A. (2000) "Devletin Yeniden Yapılandırılması", *Düşün,* 7.

Güler, B. A. (2001) "Küreselleşmenin Yerelleşme Boyutu", *Mürekkep*, 17, 153-175.

Güzelsan, S. (2000) *1990 Sonrası Anglo-Sakson ve Kıta Avrupası Devletlerinde Kamu Yönetiminde Yeni Yaklaşımlar* (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Siyaset ve Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Hood, C. (1994) "Contemporary Public Management: a New Global Paradigm", *Public Policy and Administration*, 10 (2), 104-117.

Jessop, B. (1998) "The rise of governance and the risks of failure: the case of economic development" ISSJ, 155.

Kalaycıoğlu, E. (2002) *Sürdürülebilir Gelişme ve Siyasal İyi Yönetişim: Türkiye'nin Son On Yılı,* Dünya Sürdürülebilir Kalkınma Zirvesi (Rio+10), Ulusal Hazırlık Süreci, Sürdürülebilir Kalkınma ve İyi Yönetişim Alt Çalışma Grubu, iula-emme. *http://www.iula-emme.org/wssd/yonetisim.doc*

Koomian, J. (ed.) (1993) *Modern Governance: New Government - Society Interaction,* Londra: Sage.

Kooiman, J. (1993) "Socio-political governance: introduction", J. Koomian (ed), *Modern Governance: New Government - Society Interaction* içinde, Londra: Sage.

Kooiman, J. (1993) "Findings speculations and recommendetions", J. Koomian (ed), *Modern Governance: New Government - Society Interaction* içinde, Londra: Sage.

Langseth, P. and F. Simpkins (der.) (1996) *Good Governance for Private Sector Development and Investment in the Middle East and North Africa,* (Seminar Proceedings), (Amman, Jordan: IBRD).

Leftwich, A. (1994) "Governance, the state and the politics of development", *Development and Change*, 25.

Metcalfe, (1993) "Public Management: From Imitation to Innovation", J. Koomian (ed), *Modern Governance: New Government - Society Interaction,* Londra: Sage, 173-189.

OECD (1989) *Development and Coordination in the 1990's*, Paris.

OECD (1995) *Participatory Development and Good Governance*, Paris.

OECD (2001) *Governance in the 21st Century*, Paris.

Osborne and Gaebler (1992) *Reinvented Government*, Addison-Wesley.

Pagden, A. (1998) "The genesis of 'governance' and Enlightenment conceptions of the cosmopolitan world order", *ISSJ*, 155.

Perry, J. ve Kraemer, K. (1983) *Public Management: Public and Private Perspectives*, California: Mayfield Publishing.

Rhodes, W. (1996) "The New Governance: Governing without government", *Political Studies*, XLIV.

Savaş, V. (1989) *Anayasal İktisat*, İstanbul: Beta.

Stoker, G. (1998) "Governance as theory: five propositions", *ISSJ*, 155.

Tekeli, İ. (1998) "Yerel Siyaset ve Demokrasi, Çoğulculuk, Sivil Toplum", *Sivil Toplum İçin Kent Yerel Siyaset Demokrasi Seminerleri* içinde, İstanbul: WALD.

The Commission on Global Governance (1995) *Our Global Neighbourhood*, Londra: Oxford University Press.

Uğur, A. (1998) "Yerel Siyaset ve Demokrasi, Çoğulculuk, Sivil Toplum", *Sivil Toplum İçin Kent Yerel Siyaset Demokrasi Seminerleri* içinde, İstanbul: WALD.

UNDP (1991) *Human Development Report 1991*, New York: Oxford University Press.

UNDP (1997), "Governance for Sustainable Human Development, a UNDP Policy Document", *http://magnet.undp.org/policy/default.htm.*

Üstüner, Y. (1995), "Kamu Yönetimi Disiplininde 'Kimlik Sorunsalı'", *Kamu Yönetimi Disiplini Sempozyumu Bildirileri*, Ankara: TODAİE.

World Bank (1989) *Sub-Saharan Africa: from Crisis to Sustainable Growth*, New York: World Bank.

World Bank (1991) *World Development Report 1991*, New York: World Bank.

World Bank (1992) *Governance and Development*, New York: World Bank.

World Bank (1994) *Governance: The World Bank Experience,* New York: World Bank.

Praksis 9 | Sayfa: 117-142

Küresel Kapitalizmin "Anayasası": GATS

Selime Güzelsarı

Dünya kapitalist sisteminin gündemine 1995'te Dünya Ticaret Örgütü'nün kurulmasıyla giren ve o tarihten bu yana hizmet ticaretinin liberalizasyonunda önemli bir rol oynayan Hizmet Ticareti Genel Anlaşması (GATS)[1], uzun bir gecikmeyle de olsa Türkiye'nin akademik ve politik tartışma konuları arasına katıldı. GATS'ın, sosyal ve siyasal kuramın özellikle 1990'lardan bu yana "küreselleşme" büyük başlığı altında tartışmaya açtığı konuların arasına girmesi için, neredeyse, Seattle'de patlak veren sokak protestolarını beklemesi gerekmişti. "Dünya bir meta değildir", "Yaşam bir pazar değildir", "Başka bir dünya mümkün" sloganları etrafında bütünleşen bu muhalefet hareketini 30 Kasım 1999'da Seattle'de bir araya getiren şey, ticari serbestleşmede ileri adımlar atmaya hazırlanan sermaye güçlerinin uluslararası toplantılarından birini, DTÖ 3. Bakanlar Konferansı'nı, engelleme talebiydi. Daha sonra küreselleşme karşıtı eylemler olarak anılacak olan bu simgesel hareketin örgütlenmesinin gerisinde ise, 1990'lardan bu yana uygulanan neoliberal politikalar ve bu politikaların açığa çıkardığı ekonomik, siyasal ve toplumsal sonuçlar yatıyordu. Seattle, o güne kadar uygulanan neoliberal politikalara karşı sosyalistinden anarşistine, sendikalı işçisinden işsizine, köylüsünden çevrecisine toplumun örgütlü - örgütsüz tüm kesimlerinin direniş isteğinin ilk yükseldiği yer oldu.

Özetle, bir yandan küreselleşen kapitalizm uluslararası kurumlaşmasını sağlayacak oluşumları örgütleyerek aracı mekanizmalarını yaratmakta ve bu oluşumların dayandığı anlaşmalara işlerlik kazandırarak yeniden yapılanmaktaydı;

1 *General Agreement on Trade in Services (GATS).*

diğer yandan da, kapitalist düzenin dayattığı sermaye tahakkümüne, toplumsal yıkımlara, sömürüye, eşitsizliklere ve dışlanmışlığa tepki duyan önemli bir toplumsal muhalefet hareketi de Seattle'dan bu yana sesini giderek yükseltmekteydi. Bu yazı, bu sürecin taraflarından birincisini, yani DTÖ'yü ve örgütün kuruluş anlaşmalarından biri olan GATS'ı konu alacaktır. Ancak, GATS'ın buzdağının görünen parçalarından sadece biri olduğunu belirtmek gerekir. Hem diğer parçaların hem de buzdağının bütününe yönelen tepkilerin ve bu tepkileri temsil eden toplumsal kesimlerin incelenmesi ise bir başka yazının konusu olacak denli kapsamlı analizleri gerektirmektedir.

Bu çerçevede, kapitalizmin küresel düzeyde yeniden yapılandığı günümüz gerçekliğinde kamu *hizmetlerinin ticarileştirilmesinin ne anlama geldiği ve GATS ile bu sürecin nasıl bir ivme kazanacağı;* DTÖ ve GATS'ın *kime ve neye karşı inşa edildiği,* nasıl bir ekonomik ve siyasal rekabet alanı yarattığı, bu alanın taraflarının (ulus-devletler) kimler olduğu; GATS'ın küreselleşen kapitalist düzenin hangi politik projesine denk düştüğü sorularına bu yazının sınırları içinde cevap aramaya çalışacağız.

1. Hizmet Ticaretinde Uluslararasılaşmadan Serbestleşmeye

Hizmet sanayilerinin ulusal ekonomiler içindeki payları özellikle 1980 sonrasında önemli oranda artmış[2] ve hizmetler, uluslararası ticaret alanında en hızlı büyüyen sektör konumuna yerleşmiştir. Mal üretiminin uluslararasılaşmasına ve hizmet sanayilerinin ulusal ekonomiler içindeki payının giderek büyümesine paralel olarak, hizmet sanayileri de uluslararasılaşma sürecine katılmıştır. Bu nedenle hizmet üretiminin hem üretim alanı ile hem de malların ve paranın dolaşım alanı ile bağlantılı olduğunu belirtmek gerekir. Örneğin, gerek üretim sürecinin öncesinde (pazar araştırması, ürün tasarımı) ve üretim süreci sırasında (kalite kontrol, ekipman kiralama, bakım onarım, muhasebe, işgücü eğitimi, personel yönetimi, hukuki hizmetler, telekomünikasyon hizmetleri, sigorta, finansman ve güvenlik), gerekse de üretim sonrasında (reklam, dağıtım, ulaştırma, garanti süresi hizmetleri) pek çok alanda hizmet girdileri gerekmektedir. Dolayısıyla, hem mal ve hizmet üretimi hem de malların uluslararasılaşması ile hizmetlerin uluslararasılaşması birbiriyle doğrudan ilişkili süreçler olarak ele alınmalıdır. Özellikle günümüz küresel kapitalizm koşullarında, üretken sermaye uluslararası dolaşım içine girdiği için

2 Ulusal düzeydeki bu büyüme, gerek hizmet sanayilerinin gayri safi yurt içi hasıladaki payındaki artış, gerekse de bu sanayilerdeki istihdamın ulusal toplam istihdam payı içindeki artışı ile ifade edilmektedir (Erdoğdu, 2002: 69). Bu dönemde, dünya doğrudan yabancı yatırımlar stokunda hizmet sektörünün payı % 50'ye ulaşırken, sanayinin payı % 40'tır (Adda, 2002: 91).

hizmet üretiminin uluslararasılaşması da büyük bir sıçrama göstermiştir. Böylece hizmetler, gerek uluslararası üretim zincirinin kendi içindeki parçalarının birbirine bağlanmasında, gerekse de uluslararası üretim alanı ile uluslararası ticari ve mali alanların birbirine bağlanmasında önemli bir yere sahip olmuştur (Erdoğdu, 2002: 69, 77-78).

Hizmetlerin mallardan ayrılan en temel özellikleri dokunulamaz ve stoklanamaz olmalarıdır. Hizmet ticareti alanında uluslararası düzeyde avantaj yakalamayı olanaklı hale getirebilecek tek yol ise dış piyasaya yatırım yapmaktan geçer. Çünkü, hizmetlerin uluslararası dolaşımı uluslararası ticaretten daha çok doğrudan uluslararası yatırımlar tarafından yönlendirilir. Bu nedenle, doğrudan yatırımlar yoluyla gerçekleştirilen hizmet ihracatını tekelinde tutan gelişmiş kapitalist ülkelerin azgelişmiş ülkelerdeki hizmet sanayilerine yatırım yapabilmelerinin koşulu hizmet sanayilerinin serbestleştirilmesidir. 1980'lere kadar bu eğilimin tam olarak gerçekleştirilemediği görülmektedir. Çünkü, hizmet sanayilerinin önemli bir kısmının ya kamusal olması ya da devletin denetim ve düzenlemesi altında bulunması serbestleşmeyi görece engellemiştir. Ancak, 1980 sonrasında uygulanan özelleştirmeler ve deregülasyon politikaları ile elektrik, su, haberleşme, ulaşım, bankacılık, sigorta gibi devlet tekelinde bulunan ana hizmet sektörleri uluslararası rekabete, dolayısıyla da doğrudan uluslararası yatırımlara açık hale getirilmiş, ardından buna dağıtım ağları, reklamcılık ve danışmanlık hizmetleri, turizm ve seyahat acenteleri, otelcilik ve lokantacılık, haber ajansları, gazete ve televizyon kanalları gibi çokuluslu şirketlerin etkin olduğu faaliyetlerin uluslararasılaşması eklenmiştir (Adda, 2002: 90-91). Ancak, uluslararası ticaret alanında hızla büyüyen hizmet ticaretinde üstünlük gelişmiş kapitalist ülkelere aittir. Dünya hizmet ticaretinin yaklaşık % 50'si Batı Avrupa ve % 25'i Kuzey Amerika ülkeleri olmak üzere % 75'lik bölümü söz konusu ülkelere; geriye kalan % 25'lik bölümün ise % 20'si Asya, % 3'ü Latin Amerika ve % 2'si Afrika ülkelerine düşmektedir (Güler, 2002: 4-5). Bu nedenle, hizmetlerin dünya çapında serbestleştirilmesinden en büyük pazar payını ve karı alanlar da merkez kapitalist ülkelerin sermaye grupları olmaktadır.

Bu çerçevede, küresel kapitalizm koşullarında artan rekabet sorununa çözüm arayan, karlılık oranlarını artırmak ve pazarı genişletmek için hizmetlere yönelen ve dünya piyasalarında etkinliğini giderek arttıran sermaye grupları, uluslararası hizmet ticare-

tine ilişkin küresel düzeyde bağlayıcı kararların alınmasını, uygulamaların denetlenmesini ve tüm dünyada hizmet sektörlerinin "serbest" ticarete açılmasını sağlayacak düzenleyici ve liberalizasyonu kurala bağlayıcı örgütlere ve hukuki düzenlemelere gereksinim duymaya başlamıştır. Aşağıda inceleyeceğimiz GATS, sermayenin bu talebini karşılayacak nitelikte donatılmış bir anlaşma olma özelliğine sahiptir. Ancak, oldukça kapsamlı bir anlaşma olan ve günümüzde halen yenilenerek genişletilen GATS'ın her bir maddesinin ya da hükmünün ayrı ayrı ele alınması bu yazının sınırlarını aşacağından, biz burada anlaşmanın öne çıkan kimi ilkelerine ve özelliklerine değinmekle yetineceğiz ve anlaşmanın özünü ortaya koymaya çalışacağız.

1.1. Hizmet Ticareti Genel Anlaşması (GATS)

DTÖ'nün[3] kuruluş anlaşmalarından biri olan GATS, uluslararası hizmet ticaretine ilişkin temel kavram, kural ve ilkeleri küresel düzeyde belirleyen, tüm hizmet sektörlerini ve bu hizmetlerin üretilmesi için gerekli olan tüm metaların üretimini de kapsayan ilk çok taraflı yatırım ve ticaret anlaşmasıdır. Sadece sınır ötesi ticaretle sınırlı olmayan bu anlaşma, doğrudan yatırımlar yoluyla gerçekleştirilen hizmet ihracı da dahil olmak üzere hizmet sunumunun her türlü biçimini kapsar.[4] Bir hizmet sunucusunun bir diğer üye ülkenin hizmet sektörüne sermaye yatırımı yapabilmesinin önündeki tüm engellerin ortadan kaldırılması ise GATS'ın en temel hedefleri arasında yer almaktadır. Hizmet ticaretinin serbestleştirilmesinin uluslararası sermaye grupları açısından asıl önemi, kuşkusuz, dış pazarlarda ticari varlık tesis etmek ve bunun için hizmet üretiminde ve hizmet satışında öne çıkan ulusal düzenlemelerin tümünden kurtulmaktır. Böylece yabancı yatırımcılara şirket şubeleri açma, tröstler oluşturma, ortaklık tesis etme, tümden mülkiyet edinme, birlik, temsilcilik, ya da bu tip kuruluşların şubelerini açma veya satın alma gibi olanakları sağlanmış olacaktır. Anlaşmanın DTÖ tarafından "dünyanın ilk çok taraflı yatırım anlaşması" olarak tanımlanmasının gerisinde de bu amaç yatmaktadır (Erdoğdu, 2002: 79-81).

Kapsamı oldukça geniş tutulan anlaşmanın imzalanmasının ardından DTÖ başkanı Renato Roggerio'nun "*Korkarım şu anda ne Hükümetler neyin altına imza attıklarının, ne de şirketler neler kazandığının farkında değiller*" diyerek imada bulunması gerçekten de boşuna değildi. Nitekim, hizmet sektörleri alanında faaliyet gösteren şirketler, GATS aracılığıyla uluslararası ticaretin

3 Tarihin en büyük ve çatışmalı ticaret raundu olarak anılan GATT - Uruguay Raundu (1986-1994) 15 Nisan 1994 yılında Marakeş'te Nihai Senet'i 134 ülkenin imzalamasıyla son bulmuştur. Raundun en önemli sonuçlarından biri, ülkeler arasındaki serbest mal ve hizmet ticaretini teşvik edecek ve denetleyecek bir örgütün, DTÖ'nün, kurulmasıydı. Raundun sonunda sermayenin dünya coğrafyası üzerinde üretimden pazarlamaya, mülkiyet edinmeden yatırıma hiçbir sınırlama ve denetimle karşılaşmaması için kurumsal ve yasal tüm düzenlemelerin yapılmasında anlaşmaya varıldı. Böylece, dünya genelinde mal ticaretini belirleyen GATT (Tarifeler ve Ticaret Genel Anlaşması), hizmet ticaretini belirleyen GATS (Hizmet Ticareti Genel Anlaşması), fikri mülkiyet haklarını belirleyen TRIPS (Fikri Mülkiyet Haklarıyla Bağlantılı Ticarete İlişkin Anlaşma) ve ticaret haklarını belirleyen TRIMS (Ticaretle Bağlantılı Yatırım Tedbirleri Anlaşması) anlaşmaları bu uzun ticaret sürecinin sonunda DTÖ'nün kuruluş anlaşmaları olarak düzenlenmiştir ve DTÖ üyesi tüm ülkeler bu anlaşmalara taraf sayılmıştır. DTÖ kuruluş anlaşmalarının tamamının ayrıntılı incelemesi için bkz. (Yılmaz, 2001: 23-59).

önündeki kısıtlayıcı engelleri tamamen ortadan kaldırmak ve tam liberalizasyonu sağlamak için küresel kuralların geçerliliğini dayatma olanağı yakalamışlardır. Hizmet sektöründe uluslararası ticaretin önündeki engelleri kaldırarak tam liberalizasyonu hedefleyen GATS anlaşmasına imza koyan devletler, hangi hizmet sektörlerini serbestleştireceklerini liste halinde açıklamakla yükümlüdürler. Anlaşma, genel hükümlerinin yanı sıra üye ülkelerin her sektör için belirlediği bu taahhüt listeleriyle yürümektedir. Uruguay Raundu[5] sonunda kurucu üye olarak DTÖ'ye resmen üye olan ve GATS sektörel sınıflandırma listesinde yer alan 155 hizmet faaliyetinden 72'sine taahhüt veren Türkiye o günün azgelişmişler şampiyonu sayılmaktadır.[6] Çünkü, DTÖ istatistiklerinin yaklaşık değerlerine göre, hizmetler ihracatında % 1,5'lik bir payla dünyada 17. sırada, ticari hizmetler ithalatında ise % 0.6'lık bir payla 33. sırada yer alan Türkiye'nin özel taahhütler listesindeki kapsama oranı yaklaşık % 46.6 iken azgelişmiş ülkelerin ortalaması % 18'dir.

Liberalizasyonun hukuki çerçevesini oluşturan GATS anlaşması kamusal alanlar dahil tüm hizmet alanlarında uluslararası sermayenin önündeki engellerin kaldırılmasının hukuki şartlarını kurallara bağlamaktadır. Bu niteliği ile GATS geriye dönüşü engellemekte (*stand still*); yerli - yabancı şirketler arasında eşit hakları savunmakta; uyuşmazlıkların çözümünde ulusal kuralları by-pass ederek çözümü DTÖ mahkemelerine bırakmaktadır. Tüm bu ilkelerin bağlayıcılığında, geçmişte yapılan taahhütlerden ve programlardan vazgeçilemeyeceği gibi anlaşmanın periyodik müzakereler aracılığıyla yeniden yapılandırılması, genişletilmesi ve daha kapsayıcı bir ticari anlaşma olarak düzenlenmesi (*built-in*) gerekmektedir.[7]

Bir anlaşma olarak incelendiğinde GATS'ın muğlak, anlaşılmaz ve son derece esnek düzenlendiği görülecektir. Bu haliyle GATS'ın dili, küreselleşen kapitalist düzeni ve bu düzenin politik projelerini meşrulaştıran bir işlevi de yerine getirmektedir. GATS'ın kavramlar ve tanımlar açısından muğlak ve anlaşılmaz bıraktığı kilit konuların başında "hizmet" tanımlaması gelmektedir.[8] GATS'ta hizmetler tanımından ne kastedildiğinin anlaşılması, gerek anlaşmanın özünü ve evrileceği yönü göstermesi, gerekse anlaşmanın kapsamına hangi hizmetlerin girdiğinin anlaşılması açısından oldukça önemlidir. Ayrıca, GATS'ın eğitim, sağlık, su, enerji vb. kamusal hizmet alanlarını etkileyip etkilemeyeceği sorusu da anlaşmanın hangi hizmetleri kapsayıp kapsamadı-

4 Bkz. (http://www.wto.org/english/tratop_e/serv_e/serv_e.htm). Uluslararası hizmet ticareti mal ticaretinde olduğu gibi sadece ithalat ve ihracat biçiminde sınır ötesi bir ticarete konu olmadığı için, uluslararası hizmet ticaretinin hangi biçimlerde gerçekleştiği konusunda belirsizliklere yol açmaktadır. Uluslararası hizmet ticaretinin biçimleri (mode) GATS içinde dört başlık altında sınıflandırılmıştır: 1. *Sınır ötesi ticaret*: Telekomünikasyon aracılığıyla finansal hizmetlerin verilmesi, "uzaktan eğitim", "e-ticaret", disket aracılığıyla plan, proje türünden hizmet sunumları; 2. *Yurt dışında tüketim:* Hizmet tüketicilerinin bir diğer üye ülkeye giderek eğitim, sağlık ve turizm gibi hizmetleri tüketmeleri; 3. *Ticari varlık oluşturma*: Hizmet sunucularının diğer bir üye ülkedeki hizmet sektörüne doğrudan yabancı sermaye yatırımlan yapmaları; 4. *Gerçek kişilerin hareketi:* Hizmet sunucularının bir başka üye ülkeye gelerek, eğitim hizmetleri ya da mühendislik hizmetleri gibi kısa süreli hizmetleri sunmaları.

5 1947'de GATT'ın imzalanmasının ardından liberalizasyon hedefine ulaşmak ve serbest ticareti geliştirmek için yapılan çok taraflı ticaret görüşmelerine, ticaret turları veya "raund" adı verilmektedir.

6 Türkiye'nin 1994'te li-

beralizasyon için taahhüt ettiği listede mesleki hizmetler, haberleşme, müteahhitlik ve mühendislik - mimarlık, eğitim, çevre, mali, sağlık, turizm, ulaştırma hizmetleri ve bunları alt dalları yer almaktaydı. Bu liste DPT'nin ifadesiyle, "Gelişmekte olan ülkeler tarafından sunulan önerilerin en kapsamlısı ve en ilerilerinden biri olup bazı gelişmiş ülke önerileriyle boy ölçüşecek düzeydeydi" (DPT, 2000: 54); ayrıca bkz. (http://www.hazine.gov.tr/gats/index.htm).

7 GATS, birincisi tüm taraflarca uygulanması gereken temel kurallar, ikincisi bazı hizmet sektörlerinin özel durumlarına ilişkin ekler ve kararlar, üçüncüsü de ülkelerin üstlendikleri özel yükümlülükleri gösteren özel taahhüt listeleri olmak üzere üç bölümden oluşan uluslararası bir anlaşma metnidir. Anlaşma metni için bkz. (R.G: 25.02.1995, 22213 (Mükerrer) *Hizmet Ticareti Genel Anlaşması;* http:// www.hazine.gov.tr).

8 GATS'ın I:3 Maddesi'ndeki "hizmetler" tanımına göre, "(b) hizmetler, resmi otoritenin [kamu gücü] uygulanmasında sunulan hizmetler dışında kalan her sektördeki hizmetleri kapsar. (c) Resmi otoritenin uygulanmasında sunulan hizmet, ticari amaç dışında ve bir ya da fazla hizmet sunucusuyla rekabet etmeksizin sunulan

ğına bağlı olarak açıklanabilir. Hizmet ticaretine ilişkin bir anlaşma olarak tanımlanan GATS görünürde kamusal hizmetleri uluslararası hizmet ticaretinin ve liberalizasyona açılacak olan hizmet alanlarının kapsamı dışında bırakmaktadır. Bu görüntünün gerisine bakılmadığında[9] ilk elden GATS'ın aslında doğrudan özel sektörü ve onun çıkarlarını ilgilendiren bir anlaşma olduğu yanılsaması üretilebilir. Anlaşmanın hizmet tanımı esas alınacak olursa, kamu hizmeti olarak tanımlanabilecek hiçbir şey yoktur. Şöyle ki, GATS'a göre bir hizmetin uluslararası sermayeye açılmamasının tek sınırlaması, kamusal otoriteler tarafından yerine getirilen bir hizmetin ticari nitelik taşımaması ve hizmet yerine getirilirken rekabetçi ortamın oluşmamasıdır. Bir hizmet alanında bu şartlardan sadece biri geçerli olduğunda bu alan GATS kapsamında sayılacaktır. Başka bir deyişle, tümüyle kamusal olarak yerine getirilmeyen, kısmen piyasaya açılmış olan tüm hizmetler ticari hizmet kapsamında değerlendirileceğinden GATS kapsamına alınabilecektir.[10] Bir örnekle açıklamak gerekirse, GATS mantığı şu şekilde işlemektedir: Diyelim ki anlaşmada su hizmetleri ele alınıyor. Önce büyük soru sorulmaktadır: Su alınıp, satılabilir bir meta mı? Piyasada rekabeti mümkün olan bir hizmet mi? Yanıt, evet oluyor; çünkü piyasada özel şirketler tarafından satışa sunulan şişe suları var ve siz kullanmak için para ödüyorsunuz; ve kamunun bu hizmeti vererek bu şirketlerin ticaretine engel olması da serbest ticarete aykırıdır. Eğitim ve sağlık hizmetleri, posta hizmetleri, enerji, ulaşım gibi tüm sosyal hizmetler; hapishane ve adli hizmetler gibi devletin temel görev alanları için de aynı mantık yürütüldüğünden bu hizmetlerin kamusal hizmet olmadığı, ticari birer meta olduğu hükme bağlanmış oluyor. Böylece, temel kamu hizmetlerinden başlayarak sermayeye açılan kamu hizmetlerinden geriye sadece yukarıdaki ilkeleri karşılayan doğum, ölüm kayıtları ve güvenlik (polis ve ordu)[11] gibi kimi idari ve teknik nitelikteki hizmetler kalmakta; diğer hizmetlerin üretimi ve sunumu, ister kamu isterse özel kesim tarafından yerine getiriliyor olsun, uluslararası sermayeye açılmış olmaktadır. Dolayısıyla, GATS'ın esas genişleme alanı kamu hizmetleridir ve anlaşmayla tüm kamusal hizmet alanlarının küresel piyasa işleyişinin içine dahil edilmesi hedeflenmektedir.

Anlaşma, birincisi tüm hizmet sektörlerine uygulanacak temel kuralları (örneğin, en çok kayrılan ülke ilkesi ve şeffaflık) ve sadece ülkelerin taahhüt listesinde gösterdikleri hizmetlere uygulanan pazara giriş ve milli muameleye ilişkin özel yaptırımları

içermektedir. GATS'ın temel ilkeleri arasında ise "*milli muamele ilkesi*" ve "*en çok kayrılan ülke ilkesi*" yer almaktadır. Birinci ilkeye göre, bir ülkeye giren sermaye, o ülkenin kendi sermayesine tanıdığı tüm avantajlara sahip olacaktır. Başka bir deyişle, GATS hükümleri çerçevesinde belirlenen tüm hizmet sektörleri piyasaya açılırken yerli ve yabancı hizmet ticareti yapanlar eşit sayılacaktır. Bunun anlamı, hiçbir ülkenin kendi sermayesine yabancı sermayeye sağladığı avantajlardan daha fazlasını sağlayamayacağıdır.[12] İkinci ilkeye göre ise, bir ülke ekonomik, siyasi ve kültürel ortaklıkları nedeniyle kendisine yakın gördüğü ya da karşılıklı işbirliği kapsamında çıkarı olduğunu düşündüğü bir ülkeye (DTÖ üyesi olsun ya da olmasın) tanıdığı ticari ayrıcalıkları aynen tüm GATS üyelerine de uygulamak zorundadır. Bu durumda bir ülkeye hizmet ticareti için gelen tüm sermaye grupları aynı haklara ve avantajlara sahip olacaktır. Ayrıca, hizmet ticareti alanında belirli ülkelere verdikleri ayrıcalıkları (derogasyon listesi) listeleyen üye devletlere, bu ayrıcalıkları anlaşmanın yürürlüğe girdiği tarihten (1995) itibaren en fazla on yıl boyunca diğer DTÖ üyelerine uygulamama hakkı tanınmıştır. Çünkü, ilkenin anlaşmaya konulma nedenlerinin başında üye devletlerin kendi aralarında, karşılıklı ya da tek taraflı ayrıcalıklar tanıyan, ikili anlaşmalar yapmalarını engelleme amacı vardır.

Yukarıdaki iki ilkeye dayanarak uluslararasılaşan sermaye, hizmet ticareti için gittiği üye ülkelerde hem yerli sermayeye hem de diğer sermaye gruplarına karşı kendini korumakta ve böylece GATS ile yabancı sermayeye avantaj sağlayacak her türlü önlem alınmaktadır. Anlaşmayı imzalayan herhangi bir üye eğer bu ilkeleri ihlal edecek olursa diğer üyelerin DTÖ'ye başvurma ve ilgili devleti dava etme hakkı vardır. Örneğin bir devlet, hizmet sunucuları için lisans alma ya da belli kalite standartlarına uyma gibi düzenlemelere başvuracak olursa, bu düzenlemeler "ticareti gereğinden çok engellemeyecek" türde olmak zorundadır. Aksi taktirde hizmet sunucusunun geldiği ülkede uğrayacağı zararı ev sahibi ülke karşılayacaktır. Anlaşma bu gibi uyuşmazlık durumlarında yatırımcıları DTÖ bünyesindeki Anlaşmazlık Çözme Mutabakatı çerçevesinde Tahkim Kuruluna yönlendirmektedir. İşleyiş açısından bakıldığında GATS'ın, MAI anlaşma taslağındaki tüm hükümleri aynen içerdiği görülmektedir. Bu çerçevede DTÖ, ülke yasalarını uygunluk açısından yargılama yetkisine sahip kılınarak devletlerin kamu yararına ilişkin düzenlemeleri koruma yetkisine getirilen kısıtlamalar bu mekanizma aracılığıyla

hizmet anlamındadır."

9 Ancak, hizmet tanımı (kamu hizmeti ya da özel hizmet) ve hizmet ticareti üzerine yapılan analizler ve tartışmalar bu yazının sınırlarını aşan, kendi başına ayrı bir çalışma konusu olacak denli kapsamlıdır. Bu nedenle burada tartışmayı GATS'ın kamu hizmeti tanımlamasıyla sınırlamaya çalışacağız. Kamu hizmeti kavramının derinliğine analiz edildiği bir çalışma için bkz. (Karahanoğulları, 2002).

10 GATS'ın kapsadığı alan esasen "ticari amaç temelinde hizmet sunumu" ve "bir ya da daha fazla hizmet sunucusuyla rekabet koşullarında hizmet sunumu" tanımlamalarından ne anlaşıldığına bağlı olarak açıklanabilir. Burada, GATS'ın kapsadığı alan ile Madde 1:3 (b,c)'nin kapsamı arasındaki ilişkiyi temel alarak, eğer "ticari temel" ve "rekabet"i geniş olarak yorumlarsanız, kamu gücü terimini daraltmış olursunuz. Bu nedenle de bütün hizmet alanlarını GATS kapsamında saymanız gerekir. Tam tersi durumda ise, yani "ticari temel" ve "rekabet"in daha dar bir yorumunu anlaşmaya uyarlandığınızda, "kamu gücü"nün alanı genişleyecek ve az sayıda hizmetin anlaşma kapsamına gireceğini ileri sürebileceksiniz. Bu yorumlama farkı GATS'ın kamu hizmetlerini temel almayan bir anlaşma

olarak değerlendirilmesine yol açmaktadır. Oysa, günümüzde devam eden GATS'ı genişletme müzakerelerinde ilk yorumun temel alındığı ve anlaşmanın asıl olarak tüm kamusal hizmet alanlarını liberalize etmeyi amaçladığı görülmektedir. Nitekim, GATS'ın 1:3 (b,c) Maddesindeki hizmet tanımlamasına uyan kamusal hizmetlerin kapsam dışında tutulduğu ve korunduğu ileri sürülecek olsa da, Madde 19 bu sözde koruyuculuğu ortadan kaldırmaktadır: "Üye ülkeler ...giderek artan bir liberalizasyon düzeyine erişmek amacıyla birbirini izleyen müzakere turlarına girecektir." GATS'ın hizmet tanımına ilişkin yorumlar için bkz. (Krajewski, 2001).

11 Bkz. (http://www.antimai.org/gats/bltgats5.htm).

12 Genişletme müzakerelerinde DTÖ, söz konusu ilkenin hem hükümet satın almalarına hem de devlet yardımları ve destekleme programlarına uygulanmasına ve kamu hizmetleri için ayrılan ödeneklerin yabancı hizmet ticareti yapan şirketler için de geçerli olmasına çalışmaktadır.

13 Kamuoyunun bilgisinden son derece gizli yürütülen GATS müzakerelerine ilişkin elimizde oldukça sınırlı bilgi bulunmaktadır. Bu nedenle, anlaşmanın son 3 yıllık genişletilme müzakerelerinde Türkiye'nin Mart sonunda DTÖ'ye teslim ettiği taahhüt listes

törlerle ilgili tüm kamu kurum ve kuruluşlarının ve meslek örgütlerinin bilgilendirilmesi, hizmetlerle ilgili sektörel temelde taahhüt listelerinin hazırlanması, taahhüt listesinde yer verilen sektörlerle ilgili ikili müzakerelerin organizasyonu ve koordinasyonu görevini üstlenmiştir.[16] Merkezi Cenevre'de bulunan DTÖ Sekreteryası ile irtibat ise, aynı yerde bulunan ve Dışişleri Bakanlığı, Dış Ticaret Müsteşarlığı ve Hazine Müsteşarlığından temsilcilerin bulunduğu DTÖ Türkiye Daimi Temsilciliği aracılığıyla kurulmaktadır.[17]

Yukarıda bahsedilen yeni GATS[18] anlaşmasının kapsamını genişletme müzakereleri belirleyecektir. Yeni GATS anlaşmasında hizmet sektörlerinin, sınıflandırma yaklaşımının yanı sıra salkımlandırma (*clustering approach*) adı verilen yeni bir yaklaşımla çeperlerinin genişletildiği görülmektedir. Sektörlerin bağlantılı alt sektörlerinin de anlaşma kapsamına alınarak sınıflandırılması yöntemine ek olarak, bu yaklaşımla, belirlenen ve bağlantılı olan her bir alt sektör bir kez daha kendi içinde bölünmektedir. Böylece tüm hizmet alanları birbirleriyle ilişkilendirilmektedir. Bir örnekle açıklamak gerekirse, eğer bir ülke eğitim alanında taahhütte bulunmamış da olsa, diğer sektörlerde yaptığı taahhütler nedeniyle eğitim sektörüne girdi sağlayan alt sektörler ve bağlantılı ürünler (ders kitapları, eğitim materyalleri gibi) GATS anlaşmasının bu yeni şeklinden önemli ölçüde etkilenecektir. Önümüzdeki süreçte pek çok hizmet alanına uygulanması düşünülen bu yaklaşımın turizm sektörüne uygulanmasında anlaşmaya varılmıştır. Uygulamaya konulduğunda ulaşım, eğitim, sağlık, gıda, banka ve sigortacılık, telekomünikasyon, enerji, su, belediye hizmetleri, mesleki eğitim gibi bir turistin ihtiyaç duyacağı tüm hizmet alanları GATS kapsamına alınacaktır. Ayrıca, bu müzakerelerde esneklik yaklaşımı benimsenmiştir. Bu yaklaşım gereğince ülkelere hangi sektörlerini anlaşma kapsamına dahil edip, hangilerini etmeyecekleri konusunda serbest oldukları bildirilmiştir. "Karşılıklılık" ilkesi adı verilen bu yaklaşıma göre, eğer bir ülke herhangi bir sektörünü GATS'a dahil etmeme kararı alırsa, kendi sermaye gruplarının diğer DTÖ ülkelerinde yapacağı yatırımlarının GATS nimetlerinden yararlandırılmamasını da kabul edecektir. Oysa, Gaye Yılmaz'ın yerinde ifadesiyle, "Her devletin bu gibi kararları alma hakkı var, şayet kendi burjuvazisi icazet verdiği sürece" (2001: 38).

Küresel ölçekte ticaretin serbestleştirilmesinin hedeflendiği müzakerelerde yabancı hizmet yatırımcılarının yerel ekonomilerine hangi hizmet alanlarının eklediği de henüz bilinmiyor.

14 Eylül 2003'de yapılacak 5. Bakanlar Konferansı'nda Rusya'nın da örgüte katılması bekleniyor. Çin'in üyeliğinin ardından DTÖ pazarı dünya toplam nüfusunun _'ü kadar, 1.5 milyar dolayında genişlemiştir. Rusya'nın üyeliği ise özellikle doğuya doğru genişlemeyi planlayan AB'nin öncelikli hedefleri arasında yer alıyor.

15 DTÖ'nün en önemli karar organı olan Bakanlar Kurulu Konferansının temel işlevi sermayenin istekleri doğrultusunda genişletme müzakereleri tamamlanmış anlaşmaların imzaya bağlanmasıdır. Bundan önceki her iki yılda bir gerçekleştirilen Konferanslar sırasıyla Singapur (1996), Cenevre (1998), Seattle (1999) ve en son Doha (2001)'da düzenlenmiştir.

16 Her ne kadar ilgili kamu kurumlan, özel sektör ve meslek odalan ile görüş alışverişinin bu Şube aracılığıyla yürütüldüğü söylense de, müzakereler sürecinden kamu kurumu işlevi üstlenen meslek odaları değil, özel sektör görüşlerinin alınmasına öncelik verilmektedir. Nitekim GATS uygulaması meslek örgütlerini işlevsizleşerek sermaye mantığı içinde bir onay ve belgelendirme kurumu düzeyine indirgemektedir. Bkz. (TMMOB - İnşaat Mühendisleri Odası, 2003).

17 DTÖ'de GATS çalışmalarının yürütüldüğü diğer organlara ve

Türkiye'de bu sürecin nasıl işlediğine ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. (Şengünlü, 2002: 41-49).

18 GATS müzakerelerinde üzerinde anlaşma sağlanan ve hızla özelleştirilmeleri ya da piyasa ekonomisine açılmaları talep edilen sektörler şunlardan oluşuyor: eğitim (ilk, orta, lise,üniversite), sağlık (sosyal hizmetleri de kapsayan ilgili tüm hizmetler), ulaşım (kara, deniz, hava vb), enerji, su iletimi ve atık su işleme, turizm (seyahatle bağlantılı tüm hizmetler ve ürünlerin üretimi), çevresel hizmetler, inşaat ve bağlantılı mühendislik hizmetleri, mali hizmetler, bankacılık hizmetleri, kültürel ve sportif hizmetler ve ilgili tüm hizmetler.

19 *Hizmet Endüstrileri Koalisyonu* (*USCSI*) 1982 yılında ABD'nin önde gelen hizmet şirketlerinin çıkarlarını temsil etmek üzere kurulmuştur. 1998 yılında kurulan *AB - Hizmetler Forumu* (*ESF*)'nun amacı ise AB ülkelerindeki şirketlerin çıkarlarını korumaktır. Bu kuruluşların yanı sıra hizmet endüstrisinin önemli lobi gruplarının GATS müzakerelerindeki belirleyici politikalarına ilişkin bkz. (Wesselius, 2002).

20 ABD'nin sektörel talepleri içinde finans hizmetleri, telekom, kurye, enerji dağıtım, çevre hizmetleri, eğitim, hukuk ve muhasebe de dahil tüm profesyonel hizmetler, reklamcılık, turizm, bilgisayar ve

re engelsiz girebilmeleri ve yatırım yapabilmelerine dönük girişimler sürmektedir. Ancak, ülkeler arasındaki pazarlık gücüne göre biçimlenen müzakerelerde gücün merkez kapitalist ülkelerin elinde toplandığını belirtmek gerekir. Bugün hizmet üreten ve piyasaya hakim olan şirketlerin ya yabancı şirketler ya da onların yerli ortağı durumundaki şirketler olduğu bilinmektedir. Hizmet sektörlerinde de belirleyici olan sermaye ve teknoloji gücüdür. Dolayısıyla, hizmet sektörlerindeki mücadele esas olarak güçlü sermaye grupları arasında dönmektedir. Bu durumda GATS'ın bazı ülkeleri *satıcı* bazılarını da *pazar* konumuna yerleştirdiği açıktır (Özışık, 2001). Bu ise, eşitsizler arasında karşılıklı pazarlığın mümkün olup olmadığı sorusunu akla getirmektedir. Zira, bu durumun geçerliliği azgelişmişlerin pazarlık masasındaki konumunun eşit sayılmasıyla mümkün olacaktır.

GATS müzakerelerinde çokuluslu şirketlerin çıkar ve gündemleri üye devletler eliyle temsil edilmektedir. Dolayısıyla, müzakere süreçlerinde çatışan devletlerin esasen çokuluslu şirketler arasında dönen rekabete aracılık ettikleri söylenmelidir. Hizmet sektörü ekonomisini hegemonyaları altında tutan şirketler, yürüttükleri kulislerde AB, ABD, Kanada ve Japonya gibi DTÖ'nün en büyük aktörlerinin gündemlerini belirleyebilmektedirler. Örneğin, çokuluslu şirketler *ABD Hizmet Endüstrileri Koalisyonu* ve *AB Hizmet Forumu* gibi güçlü kuruluşlar aracılığıyla GATS müzakerelerine dahil olarak kendi çıkarlarını gözetebilmekte, müzakerelerde sermaye gruplarının aleyhine olacak gelişmeler de yine bu gibi kuruluşların lobi faaliyetleri (örneğin AB Hizmet Forumu'nun Avrupa Komisyonu içindeki etkinlikleri) ile engellenmeye çalışılmaktadır.[19] Öte yandan, daha üst düzeyde liberalizasyonu hedefleyen ABD, GATS müzakerelerinin dışında, bölgesel ve ikili anlaşmalara ağırlık verilmesi, bu yapılırken de sermaye çevrelerinden görüş alınması talebinde bulunmaktadır. En başta eğitim, su, sağlık ve sosyal hizmetler olmak üzere tüm kamusal hizmetlerin geleceğine ilişkin projelerin bu hizmet alanlarında talepte bulunan ülkelerin kendi aralarında yapılacak ikili müzakerelerde belirlenmesi konusunda mutabakat sağlandığı görülmektedir. Örneğin ABD, aralarında 15 AB üye ülkesinin de bulunduğu toplam 127 ülkeye kendi taleplerini çoktan bildirmiştir.[20]

Günümüzde küresel ekonominin hızlı büyüyen ve sermayenin mantığının bütünüyle nufüz etmediği hizmet alanlarının başında eğitim, sağlık ve su gibi en temel kamusal hizmetler gelmekte ve bu alanlar küresel ekonominin büyük şirketleri için en

büyük "pazarları" ve yatırım alanlarını oluşturmaktadır.[21] Uluslararası hizmet ticareti açısından dünya çapında eğitimin 2 trilyon dolar, sağlık hizmetlerinin 3.5 trilyon dolar ve su hizmetlerinin de yine 1 trilyon dolarlık pazarlar olduğu gerçeğinden hareketle sermayenin neden bu alanlara yönelmek istediğini kavramak zor olmasa gerektir. Yeni GATS imzalandığında sermayenin talepleri doğrultusunda temel kamu hizmetlerinde kapsamlı bir dönüşümün başlayacağını söz konusu üç hizmet alanındaki talepler üzerinden öngörmemiz mümkündür.

Uluslararasılaşan sermayenin ticaret anayasası olarak görülebilecek olan GATS uyarınca, piyasaya açılarak ticarileştirilmesi öngörülen hizmet alanlarının başında eğitim gelmektedir. DTÖ'nün resmi dokümanlarında "eğitim piyasası" dört kategoriye ayrılmıştır:[22] ilk, orta ve yüksek öğretim, yetişkin eğitimi ve diğer eğitim hizmetleri. DTÖ'nün bu sınıflandırması tam olarak ABD'nin yaptığı ayrıma denk düşmektedir. Dünyada eğitim hizmetleri ihracatında lider konumda olan ABD, GATS müzakerelerinde özellikle eğitimin liberalizasyonu üzerinde ısrarla durmaktadır. ABD'nin Eğitim ve Öğrenim Hizmetleri[23] başlığı altında belirlediği eğitim sektörü ile ilgili talepleri başta Çin olmak üzere, AB ülkeleri, Brezilya, Kanada, Japonya, G. Afrika, Türkiye ve Hindistan gibi pek çok ülkeyi yakından ilgilendirmektedir. ABD'nin tanımladığı eğitim kapsamına, üniversiteye hazırlık kursları, kişisel beceri artırma ile ilgili kurslar, staj ve sınav hizmetlerinin hepsi; sınav ve sınav sorularının dizaynı, sınav gözetmenliği ve sınav sonuçlarının değerlendirilmesi dahil olmak üzere ilgili tüm alanlar girmektedir. ABD'nin talepleri doğrultusunda ve GATS hükümleri gereğince (milli muamele ilkesi) taahhüt listesine eğitimi ekleyen devletler kamu okullarına verdikleri destekleri aynı oranda yabancı, özel eğitim şirketlerine de sağlamak zorundadır. Bu şartları yerine getirmesi beklenen ülkelerden biri de Türkiye'dir. ABD Türkiye'den özel olarak yabancı kurumların sadece ülke vatandaşı olmayan öğrencilere eğitim verebilmelerini düzenleyen şartın iptal edilmesini, GATS hükümlerine uygun olarak yüksek öğrenim ve kurs hizmetlerinde ve "diğer" eğitimde ve ölçüm - test hizmetlerinde piyasaya giriş önündeki engellerin tümünün kaldırılmasını talep etmektedir.

Her alanda olduğu gibi eğitimi de uluslararası piyasalarda alınır - satılır bir meta olarak gören sermaye, DTÖ - GATS aracılığıyla üye ülkelerin mevcut eğitim politikaları üzerinde önemli değişimler yaratarak eğitim sektörünü ticarileştirmenin ve piyasa

bağlantılı tüm hizmetler yer almaktadır.

21 Bkz. (EI/PSI, 2002).

22 Bkz. (WTO, 1998a).

23 ABD bu başlık altında liberalizasyon taleplerini ülkelere göre ayrı ayrı sınıflandırmıştır. Bkz. (http://www.antimai.org/dag/gatsegentema.htm).

mantığı içinde yeniden tanımlamanın yolunu aramaktadır. Özellikle Dünya Bankası proje kredileri eliyle eğitim politikaları üzerinde belli bir etki yaratan, bu anlamda kapitalist düzeni meşrulaştırıcı yatırım, verimlilik, etkinlik, hizmet sunucu - müşteri, insan sermayesi, yönetişim gibi kavramları eğitim sistemine taşıyan uluslararası kurumlara kendi kanallarından girmeye hazırlanan DTÖ, resmi dokümanlarında "kamu hizmeti" olarak sunulan eğitim hizmetlerini "eğitim piyasası" adı altında yeniden tanımlamaktadır. Diğer yandan, sağlık hizmetlerinde liberalizasyonun yavaş ilerlediğinden şikayetçi olan DTÖ Sekreteryası, 1995'te GATS imzalandığında üyelerin sadece % 27'sinin hastane hizmetlerini yabancı hizmet sunucularına açacağı konusunda anlaşmaya vardıklarını, bazı hükümetlerin hastanelerin ticarileştirilmesine direnç gösterdiklerini ve sonuçta beş yıl süreyle sağlık hizmet alanlarının çokuluslu şirketlere bütün ülkeler düzeyinde açılmadığını belirtmektedir.[24] Sağlık hizmetlerinin GATS kapsamı dışında tutulması için tamamen devlet tarafından finanse edilmeleri ve yönetilmeleri gerektiğini, oysa günümüzde ülkelerin büyük çoğunluğunda bu alanlarda özel sektörün de yer aldığını ve kamu sektörleriyle rekabet halinde olduklarını ileri süren DTÖ, öncelikle hastanelerin hotel ve restaurant hizmetleri ile idari hizmetlerinin birbirinden ayrılarak piyasaya açılmasına, ardından da hastanelerin bu sürece dahil edilmesine karar vermiştir.

Küresel ekonominin hızlı büyüyen ve şirketlerin üzerinden büyük karlar elde etmeyi tasarladıkları bir diğer alan da su hizmetleridir. Şu anki durumda dahi şirketlerin su endüstrisinden elde ettikleri gelirler neredeyse petrol gelirlerine ulaşmış durumdadır. Bu nedenle, özellikle de RWE, Vivendi, Suez-Lyonnaise ve Enron gibi büyük su şirketleri GATS anlaşması üzerinden su hizmet alanının dünyada serbestleştirilerek ticari bir meta olarak sirküle edilmesine ve bunun hukuki şartlarının hazırlanmasına çabalıyorlar.[25] Ancak, GATS müzakerelerinde su konusunda henüz bir uzlaşma sağlanmış görünmüyor. Örneğin, DTÖ Hizmet Komitesinin bir toplantısında AB delegasyonu toptan su kaynaklarının liberalizasyonunun da su dağıtım konusuyla birlikte ele alınmasında diretirken, Kanada temsilcileri su kaynaklarının GATS'a dahil edilemeyeceğini savunmuştur. DTÖ Hizmet Komitesi ise hangi hizmet sektörünün liberalize edilip hangisinin edilmeyeceği konusunu ülkelerin "özgür" kararlarının belirleyeceğini söyleyerek (Erol, 2002), diğer sektörlerde olduğu gibi su örneğinde de sorunların çözümünü ülkeler arasındaki pazarlığa bırakmaktadır. Bu çabalar sonuç bulacak olursa, anlaşma kapsa-

24 Bkz. (WTO, 1998b).
25 Bkz. (Heyneardhi, 2002).

mındaki bütün alanlarda ayrımcılığı yasaklayan GATS'a göre bütün ülkeler pazarlarını su şirketlerine açmak zorunda kalacaklar. Ayrıca, su çıkarımı ve dağıtımı hizmetleri hala kamusal bir hizmetse, önce bunların özelleştirilmeleri ve özel şirketlere devredilmeleri gerekecektir. Başka bir deyişle, su hizmeti GATS kapsamına alındığında sadece suyun boru hatlarıyla iletimi değil, ayrıca su kaynaklarının da kamudan özel sektöre geçmesi gerekecektir.

Yeni GATS müzakereleri DTÖ'nün bu hazırlıkları çerçevesinde sürerken, Dünya Bankası da yeni bir strateji ile (PDS stratejisi) Bankadan kredi almak isteyen ülkelerden sağlık, eğitim, su, temizlik, kamu sağlığı, ulaşım, kütüphaneler ve sigortacılık gibi temel kamu hizmetlerini serbest piyasa ekonomisine açmalarını kredi ön koşulu olarak talep edeceğini duyurmuştur. Bunun anlamı, Dünya Bankası'ndan kredi talebinde bulunacak ülkelerin yeni GATS anlaşması için pazarlık güçlerinin olmayacağıdır. Öte yandan AB de, DTÖ üyeleriyle yeni GATS imzaya açılmadan önce kendi pazarlığını yapmaya başlamış ve belirlediği ülkelerden piyasa ekonomisine açılmalarını talep edeceği sektörleri netleştirmiştir. Bu pazarlıklarda da AB üyeliğinin pazarlık gücü olarak kullanılacağı açıktır.[26]

Burada birkaç örnekle yetineceğimiz kamu hizmetlerinin ticarileştirilmesine ilişkin örnekleri çoğaltmak mümkün. 2000 yılında başlayan müzakere süreçlerinde geliştirilen kurallar, kamusal hizmet alanlarında ticari rekabet ve uluslararası hizmet ticareti ve yatırımı önündeki mevcut idari engellerin aşamalı olarak kaldırılması amacıyla düzenlenmektedir. Eğitim, içme suyu, sağlık, sosyal güvenlik, ulaşım hizmetleri, posta hizmetleri ve tüm belediye hizmetleri gibi akla gelebilecek her türlü hizmet alanını kapsayan GATS, tüm dünyada emekçi sınıfların kazanımları aleyhine sayısız düzenlemeyle genişletilmektedir. Bu bağlamda GATS, emek yasalarından tüketici haklarına kadar hizmet ticaretini engelleyen veya kısıtlayan tüm idari düzenlemelerin kaldırılmasının yanı sıra, devlet yardımlarının, lisans ve kalite standartlarının, piyasaya giriş ve çıkışların sermayenin çıkarlarına ve taleplerine uygun olarak yeniden düzenlenmesini öngörmektedir.[27] Her bir hizmet alanında yaşanacak gelişmeleri ve sonuçlarını ise önümüzdeki süreç gösterecektir. Yukarıdaki açıklamalar ışığında, yeni GATS süreci tamamlandığında bugüne kadar kamusal hizmet olarak anılan pek çok hizmetin kamusallık ve hak olma niteliğinden arındırılacağını, dahası "kamusal hizmet" diye bir tanımlamanın neredeyse kalmayacağını öngörmek sanırım yanlış olmayacaktır.

Buraya kadar, gerek hizmet sektörlerinin uluslararasılaşması

26 AB'nin Türkiye'nin de içinde bulunduğu ülkelerden piyasa ekonomisine açılması için talep edeceği sektör ve alt sektörler için bkz. (http://www.anti-mai.org/dag/gatse-genterna.htm).

27 Bkz. (Genel-İş, 2001: 13,16; http://www.anti-mai.org/ba/dek01-gats.htm).

ve serbestleşmesi sürecini, gerekse de bu sürecin küresel düzeyde düzenlenmesi ve denetlenmesini kurallara bağlayan GATS anlaşmasını, anlaşmanın öne çıkan ilkeleri çerçevesinde ele almaya çalıştık. Ancak, DTÖ - GATS anlaşmasının kime ve neye karşı inşa edildiği, gerisinde hangi güçlerin yattığı, taraflarının kimler olduğu sorularına cevap ararken, örgütün atası kabul edilen GATT sürecine bakmakta fayda var. Çünkü, DTÖ her ne kadar 1995 tarihli oldukça yeni bir oluşum olsa da, GATT'la gelen uzun bir geçmişe sahiptir. Aşağıdaki bölümde GATT'tan DTÖ'ye geçen süreyi ve sonrasını bu çerçevede ele almaya çalışacağız.

28 Keith Ferguson'dan aktaran (Yılmaz, 2001: 11).

2. GATT'tan DTÖ'ye Değişen Güç Dengeleri

İkinci Dünya Savaşı sonrası dönem ABD hegemonyasını yeniden meşrulaştıracak kimi uluslararası örgütlenmeleri de beraberinde getirmiştir. Savaşın hemen ardından ABD, dünya ticaretini harekete geçirmek ve ekonomiyi uluslararası düzeyde yeniden canlandırmak için ilk elden uluslararası mali kuruluşların yapılandırılmasında önemli rol oynamıştır. Yeni dönemin temel unsurları olarak doğan ve günümüze taşınan bu kuruluşlar (IMF ve Dünya Bankası) rakip kapitalist güçler arasındaki mevcut güç dengelerini resmi bir zemine oturtarak, bir bakıma ABD emperyalizminin egemenliğini teslim ediyordu (Adalı, 2001: 234). Diğer yandan, aralarında ABD'nin de bulunduğu yaklaşık 50 ülke Bretton Woods sisteminde eksik kalan ticaret ayağının tamamlanması için uluslararası bir ticaret örgütünün (ITO) kurulması gerektiğinde karara vardılar ve bu girişim 1948'de Birleşmiş Milletler'in Küba - Havana'da düzenlediği "Ticaret ve İstihdam" konulu uluslararası bir konferansta somutlaştırılarak ITO'nun nasıl işleyeceği bir Şarta (Havana Şartı) bağlandı. Ancak, uluslararası ticaretin yanı sıra, istihdam, sermayeler arası ilişkiler, sermayeleri kısıtlayıcı önlemlerin azaltılması ve uluslararası yatırımları da kapsayan bu Şartın uygulanmasını Amerikan Kongresi'nin reddetmesiyle proje ölü doğmuş oldu.[28] Amerikan sermayesinin, ITO projesini hayata geçirmesi içinse 1995 yılını beklemesi gerekmişti. ABD Kongresinin söz konusu kararının gerisinde hangi nedenlerin yattığını, ABD sermayesinin neden elli yıl beklediğini görmek açısından DTÖ'nün kuruluş sürecine değin geçen süreye bakmak aydınlatıcı olabilir.

Dünya Ticaret Örgütü'nün atası olan GATT bu dönemde, ABD'nin itici güç olduğu görüşmeler sonunda 1947'de Cenevre'de 23 ülke tarafından imzalandı ve 1948'de yürürlüğe girdi.

Böylece, bir anlaşma olarak doğan GATT, Dünya Bankası ve IMF ile birlikte dünya genelinde belli bir güce sahip üç uluslararası kurumdan biri oldu. Anlaşmayla dönemin yaygın siyaseti olan korumacılık[29] sisteminin azaltılması, uluslararası ticaretin genişleyerek artması için önündeki engellerin kaldırılması ve gerekli düzenlemelerin yapılacağı koşulların sağlanması amaçlandı. 1995 yılında yeni bir yapılanmaya giderek DTÖ adını alıncaya kadar yürürlükte kalan Cenevre Antlaşması'nın önemi mevcut güçler arası çatışmayı açığa çıkarmasında yatar. ABD Kongresi anlaşmaya konulan kuralları tanıdığını belirtirken, GATT'ın tüm hükümleriyle ITO'ya devredilmesine karşı çıktı. Bunun yerine, uluslararası ticaretin yönetimi ile ilgili kuralları saptayıp, egemen devletler arasında bir sözleşme düzenlenmesi görevi GATT'a bırakılmış oldu. Henüz beklediği birikim düzeyine ulaşmamış olan Amerikan sermayesi, bu konumu gereği çıkarlarına ters düşecek kuralları kendisine dayatabilecek uluslararası bir kuruluşun oluşturulmasını istemiyordu. Zira, dünya ticaretinin çok taraflı kurallara bağlanması güç dengelerini ister istemez değiştirebilirdi (Yılmaz, 2001: 19; Lang ve Hines, 2000: 85-91).

1970'lere gelindiğinde kapitalizmin kriziyle birlikte dünya ticaret dengeleri yeniden bozuldu. Yükselen rekabet karşısında ulusal korumacılığın arttığı bu ortamda, 1974 yılında ABD hükümeti eşitsiz ve haksız rekabet olarak saptadığı uygulamalara karşı, "Dünya Ticareti ile İlgili 301 Madde" adında, yasal olarak kendisini yetkili kılacak bir yasa çıkardı. Bu, ABD'nin tek yanlı olarak GATT kurallarını çiğnemesi anlamına geliyordu (Adalı, 2001: 238-239). Bu gelişmenin ardından GATT görüşmeleri kıyasıya rekabetin ve çatışmanın döndüğü bir alan oldu (bkz. Ongun, 1997: 352-354). Bu çatışmalar özellikle 1986'da başlayan Uruguay Raundu'nda ABD ile Avrupa ülkeleri arasındaki rekabet nedeniyle en üst noktasına tırmandı.

1980'lerin başında azalan kar oranları sorununa çözüm bulamayan dünya kapitalist ekonomileri büyük bir ekonomik durgunluğun etkisi altındaydı. Dolayısıyla, sanayileşmiş güçlerin birbirlerine dayatmalarda bulunmaya başlaması korumacı önlemlerin iyiden iyiye canlandığına işaret ediyordu. Bu dönemde uygulanan merkez kapitalist ülkeler arası korumacı önlemler GATT'ın oluşturduğu yasaların nasıl bir güç dengesine oturduğunu gösteriyordu.[30] Bu gelişmelerin sonucu olarak bölgesel birlikler kendini dayatmıştı. Ancak, "Tek Avrupa Pazarı"nı oluşturan, fakat kendi içlerindeki çatışmaları sonlandıramayan[31] Avru-

29 Korumacılıktan kastedilen, devletlerin ithalatta yüksek gümrük vergisi uygulamalarına başvurması (*tariffs*), bir ülkeye ithal edilebilecek ürünlerin miktarlarının sınırlandırılması (*quotas*), yerli işletmeleri geliştirmek amacıyla devletlerin yaptığı parasal desteklemeler (*subsidies*) ve belli malların ithalatına ya da belli ülkelerden yapılacak ithalata yasak getirilmesidir (*import bans*) (Yılmaz, 2001: 10).

30 Örneğin, özellikle "gönüllük esasına dayalı olarak" Fransa ve Büyük Britanya'nın başını çektiği Avrupa ülkelerinin Japonya'ya geniş kitlelerin tükettiği eşyalar konusunda (TV ve otomobil gibi) ihraç sınırı uygulaması; aynca Tayvan, Güney Kore, Hindistan, Pakistan, Singapur gibi bir çok ülkeye farklı ürünlerle ilgili olarak (TV, otomobilden mutfak malzemelerine kadar) kotalar dayatılması. Bkz. (Adalı, 2001: 249).

31 Avrupa ülkeleri arasındaki rekabete konu olan bazı örnekler için bkz. (Adalı, 2001: 249-250).

pa devletlerinin de ABD ve Japonya karşısında tek başlarına rekabet edecek konuma geldiklerini söylemek mümkün değildi. Sermaye güçlerinin bu konumlanışını en açık haliyle Uruguay sürecinde görmek mümkündür. Uruguay görüşmelerinde kurumsallaştırılan uluslararası ticaretin daha fazla serbestleştirilmesi konusu gerek ABD gerekse Avrupa'daki korumacı eğilimlere karşı empoze edilmişti (Tsoukalas, 2001: 87-88). Uzun çatışmalara konu olan ve öngörülen tarihte tamamlanamayan bu raundun en önemli sonuçlarından biri de hizmetler ticaretinin görüşmelere dahil edilmesi ve sonra da uluslararasılaşmasının önündeki tüm engellerin kaldırılması için genişletilmesi talebinde ortaklaşılmasıydı. Ancak, GATS'ın raunda dahil edilmesini isteyen gücün ABD olduğunu söylemek gerekir. Başka bir deyişle, hizmetlerin GATT kapsamına alınmasını özellikle ABD sermayesi dayatmıştır.[32]

1980'lerin başında ABD ekonomisinin önemli oranda dış ticaret açığı verdiği ve bu açığın büyük bir bölümünü (% 63) hizmet ticaretinden karşıladığı anlaşıldı. Dış ticaret açığı mal ve hizmetlere ayrıldığında, aslında ABD mal ticareti açısından açık verirken, hizmet ticareti açısından da fazlaya sahipti. Bu ise ABD ekonomisinin hizmetlerdeki ticaret üstünlüğünü gösteriyordu. Dış ticaret açığının kapatılmasında hizmet ticaretinin önemini kavrayan Amerikan sermaye grupları uluslararası hizmet ticaretinin liberalizasyonunun önemine vurgu yapmaya başladılar (Abay, 2002: 61). Böylece, özellikle Asya'daki pazar paylarını genişletmek ve Uzak Doğu piyasalarında uzun vadeli piyasa girişi avantajı elde etmek isteyen ABD hizmet şirketleri, Hizmet Şirketleri Koalisyonu aracılığıyla, bir yandan hizmet ticareti anlaşmasını GATT kapsamına aldırmanın yollarını arıyor, diğer yandan da "hizmet sanayi" kavramını, hizmetin de alınır - satılır bir meta olduğunu yayıyorlardı. Bunun üzerine hizmet ticareti konusunu ilkin OECD'ye taşıyan ABD hükümeti, hizmetlerin 1986'da başlayacak olan GATT raundunun kapsamına alınması kararını verdi. ABD'nin tek yanlı bu talebi AB ve Japonya heyetleri açısından yeni bir pazarlık alanı demekti ve bu nedenle raund beklenenden daha uzun sürdü.[33] Böylece, yoğunlaşan sermaye sıkışıklığını gidermeye yönelen ve azalan kar oranları sorununu çözmeye çalışan Amerikan sermayesi, gerek kendine kaynak aktarılmasında gerekse azgelişmiş ülke ekonomilerinin denetlenmesinde önemli bir adımı uluslararası bir sözleşmeye bağlayarak atmış ve uluslararası sermaye güçlerinin öncülüğünü yapmıştır.

32 Ayrıntılı bilgi için bkz. (Wesselius, 2002).

33 Amerikan Express'in eski bir başkan vekiline ait olan şu sözler durumu kısaca özetlemekte ve ABD'nin öncülüğünü yansıtmaktadır: "Eğer Uruguay raundu zamanında bitmiş olsaydı, bugün GATS gibi bir anlaşmaya sahip olamayacaktık. (...) adeta imkansızı başararak GATS'ı Uruguay raunduna dahil ettik". Bkz. (*The GATS Godfathers*, The U.S National Defense University – a *course* paper – aktaran http://www.antimai.org/gats/bltgats3.htm, 29.12.2001).

2.1. Küresel Kapitalizmin Yeni Sözcüsü DTÖ: Sermaye Güçleri Arasındaki Yeni Rekabet Alanı

1990'lara gelindiğinde iki kutuplu dünya düzeninin çökmesi ABD'nin çerçevesini belirlediği oyunun kurallarını büsbütün değiştirmiş, kapitalist güçler arasındaki rekabet güçlenmiş, bu da devletler arasındaki hegemonya mücadelesini artırarak ticari bloklaşmalara yol açmış, merkez kapitalist ülkeler arasında süren hegemonya mücadelesi daha da keskinleşmişti. (Şahin, 2002: 73-74). Ancak, sermaye güçleri arasındaki çatışmalar 1995'te DTÖ'nün kuruluşu ile bir süreliğine "hukuken" yatışmış göründü. DTÖ'nün kurulması bir bakıma egemen ekonomiler ve egemen sermayeler arasındaki güç ilişkilerinin de değiştiğine işaret ediyordu. Bu durum kapitalist gruplar arasında bir uzlaşma merciinin oluşumunu ve güç ilişkilerinin hukukileşmesini gerektirmişti. Başka bir deyişle, Soğuk Savaşın galibi sayılan merkez kapitalist ülkelerin çıkarlarını bir ölçüde eşitleyen, buna karşılık merkezin çeperindekilere yeni maliyetler yükleyerek aradaki uçurumu derinleştiren DTÖ kuruluş anlaşmaları[34] görüntüde bir uzlaşma sağlıyordu. DTÖ kapitalist bloklar arasında bir "uzlaşma" mercii olarak bunlar arasındaki ilişkilerin hukuksal bir çerçeveye yerleşmesine aracılık edecek, böylece uluslararası ilişkiler temelinde sermayenin uluslararası ihlalleri de giderek daha fazla "hukukileşecektir". DTÖ bünyesinde İhtilafların Çözümü Bölümü'nün kurulması da bunu gösteriyordu. Ancak burada hukukun güç ilişkilerinin dışında kalmadığını hatırlamak gerekir[35] (Gerbier, 2001: 61; Kazgan,1994: 62-63). Görüntüdeki bu uzlaşmaya rağmen DTÖ'ye üyeliği gönüllü olarak kabul etmeyen ABD Kongresi bir kez daha, göstermelik de olsa, hiçbir bağlayıcı kurala uymayacağını ilan ediyor ve ekonomik işlerin yönetimi ve denetiminden sorumlu olacak olan DTÖ ile ABD yasaları arasında bir uyuşmazlık olduğunda geçerli olanın ulusal yasaları olacağını bildiriyordu (Adalı, 2001: 249-250). Ancak, bir yandan kendi çıkarlarına uygun olmadığında örgütün kurallarına uymayacağını ilan eden ABD, diğer yandan da kurumsallaşmış çok taraflılık görüntüsü altında liderliğini yaymada ve başlıca rakiplerini yola getirmede işlevsel olacağını düşündüğü DTÖ'yü merkezine almayı ihmal etmiyordu.[36]

Kısacası, sermayenin merkezileşmesi, yoğunlaşması ve genişlemesi eğiliminin dünya ölçeğinde belirleyici hale geldiği ve toplumsal ilişkilerin bütününe nüfuz ederek egemenliğini kurduğu küresel kapitalizm koşullarında, kararların tümüyle sermaye

34 DTÖ'nün kuruluş anlaşmaları çerçevesinde yürüttüğü faaliyetlerin ve bunlann ortaya çıkardığı sonuçlann kapsamlı bir değerlendirmesi (1995-2000 dönemi) için bkz. (Wallach ve Sforza, 2002).

35 Bunun en açık örneğini DTÖ tahkim mekanizmasının işleyişinde görmek mümkün. Kurulduğundan bu yana DTÖ'nün tahkim mekanizmasına 270 ayn dava açılmış, bunlardan sadece 90'ı üye yapısının beşte dördünü oluşturan azgelişmiş ülkelere, en başta da Brezilya ve Hindistan'a aittir. Tek bir Afrika ülkesi bile henüz tahkime gidememiştir. Çünkü, tahkim panellerine başvuru pahalı ve uzun bir süreçtir. Sadece, dava için konunun uzmanı bir hukuk firmasıyla anlaşma bile yeterince maliyetlidir. Ayrıca, azgelişmiş bir ülke eğer tazminat davasını kazanırsa, karşı tarafın ihracatçıları bu ülkeye yapacakları ürün satış bedellerini yükselterek zararlarını karşılamaya yönelmektedir. Son dönemde ise özellikle ABD sermayesi ambargo yerine para cezasının geçmesini talep etmeye başlamıştır. Bu, kapitalizmin ambargo açmazını devlet mekanizması aracılığıyla çözmek istediğini gösteriyor (http://www.antimai.org/gats/bltgats5.htm). Bu ise davayı kaybeden devletlerin bu borcu kimin sırtına yükleyeceği sorusunu akla

getirmektedir. DTÖ davalarına ve dava konularının kimlerin lehine sonuçlandığına ilişkin geniş bilgi için bkz. (Wallach ve Sforza, 2002: 23-34).

36 ABD bir yandan bu pazarlığın peşindeyken bir yandan da diğer devletleri ikili anlaşmalarla sürece dahil ediyordu. Örneğin, Latin Amerika'ya yapacağı dış yardımı, ABD'nin "fikri mülkiyet hakları" tanımını kabul etmeleri ve Washington'un "fikri mülkiyet" maddelerini GATT ve DTÖ'ye dahil etme mücadelesini desteklemeye koşuluna bağlaması gibi (Petras, 2002: 66).

mantığına uygun olarak alındığı ve sermaye dokusu içinde oluşan karar süreçlerinin de merkez sermaye güçlerinde toplandığı yeni bir evreye geçiliyordu. Böylesi bir güç yoğunlaşması ve merkezileşme olgusu GATS gibi uluslararası anlaşmaların da tüm dünya coğrafyasına yayılmasını ve işlerlik kazanmasını mümkün kılmaktaydı (Önder, 2002: 68). Diğer yandan, Uruguay görüşmeleri sırasında sermaye güçleri kimi anlaşmazlık noktalarında uzlaşmaya varırken, ortak bir amaç etrafında da birleşmiş oluyorlardı. Samir Amin'e göre, "Uruguay Toplantısının gerçek amacı sanayileşmiş Üçüncü Dünya'nın rekabetini liberalizmin kutsal ilkeleri pahasına da olsa engellemek ve böylece egemen merkezlerin beş tekelini [finans, teknoloji, doğal kaynakları işletme gücü, askeri güç ve medya] desteklemekti. Tüm öbür alanlarda ve her daim olduğu gibi bu alanda da çifte standart vardı" (1999: 48). Amin'in burada kastettiği "eşit olmayanlar" arasında bir ilişkidir. Uruguay görüşmeleri ve onu izleyen müzakere süreçlerinin ortaya çıkardığı genel tabloda söz konusu eşitsiz ilişkinin daha da derinleştiğini söylemek mümkündür. Bu raund egemen kapitalist bloklar ve sermaye güçlerini daha da güçlü kılacak olan serbestleşmeye yönelik önlemlerin mal ticaretinden hizmet ticaretine, tarım mamullerinden ve fikri mülkiyet haklarına doğru genişletilmesiyle sonuçlanmıştır. Seattle bu planı somutlaştırmanın ve daha da genişletmenin en önemli adımlarından biri olacaktı. O gün için başarısızlığa uğrayan bu plan günümüzde (Doha'nın ardından) derinleşerek sürmektedir.

Kamuoyunun bilgisinden gizli yürütülen GATS'ı genişletme pazarlıklarının gerisinde küresel düzeyde hizmet alanlarının liberalizasyona açılması, bunun için de sermayenin önündeki engellerin tümünün kaldırılması amacı yatmaktadır. Bu girişimlerin arkasında her ne kadar küreselleşen kapitalist sistemin yeni sözcüsü DTÖ yer alıyorsa da, IMF ve Dünya Bankası'nı da aynı havuzda, benzer görev dağılımı içinde düşünmek gereklidir. 1980'lerden bu yana IMF ve Dünya Bankası'nca uygulanan ve adına "yapısal uyarlanma" denilen bir süreci yaşayan, kendi kamusal hizmetlerinin kamusallık niteliğini ortadan kaldırarak ve sağlıktan eğitime, su hizmetlerinden sosyal güvenliğe temel kamusal hizmetlerin tümünü yerli ve yabancı şirketlere açarak piyasa mantığına hazırlayan azgelişmiş ülkelerde GATS hükümleri, IMF Stand-by anlaşmaları, Dünya Bankası niyet mektupları ile birlikte ele alınmalıdır. Ayrıca, üst düzeyde liberalizasyonu hedefleyen AB de GATS hükümlerine benzer talepleri öne sür-

mektedir. Küresel kapitalizmle eklemlenme sürecinde önemli adımlar atan Türkiye de yeni GATS anlaşmasına pek çok alanda hazırlanmaktadır. İçinde bulunduğumuz süreçte yapılan bir dizi düzenleme, uluslararası sermayeye ve çıkarları bununla örtüşen ve buna eklemlenmeye çalışan yerli sermayeye alan açmaktadır. Şubat krizinin ardından IMF, Dünya Bankası ve DTÖ'nün tümüyle kontrolünü kurabileceği, denetleyebileceği koşulların zemini hazırlanmıştır. Krizin ardından çıkarılan yasaların (Derviş Yasaları) ve AB Katılım Ortaklığı Belgesi'nde somutlaşan taleplerin tümünün GATS sürecinin altyapısını oluşturan uyum yasaları olduğu ve bunun için hukuki ve meşru bir zemini hazırladığı söylenmelidir. Başka bir deyişle, bu yasalar önümüzdeki süreçte imzaya açılarak karara bağlanacak olan yeni GATS anlaşmasına, bu anlamda da liberalizasyona açılacak sektörler için gerekli altyapıyı hazırlayıcı niteliktedir. GATS'ın genişletilmesi müzakerelerinde yer alan ve hızla özelleştirilmeleri veya piyasaya açılmaları istenen alanların başında ise telekominükasyon, enerji, su, eğitim, sağlık, mimarlık - mühendislik hizmetleri, belediye hizmetleri, ulaşım, turizm ve ilgili hizmetler, muhasebe ve kültür - sanat hizmetleri gelmektedir.[37]

Ancak, tüm dünyada ülkeler serbestleşmeye tüm bu bağlayıcı uluslararası kurumlar, bunların uyguladıkları politikalar ve dayandıkları anlaşmalar aracılığıyla hazırlanırken, DTÖ bir "uzlaşma" mercii olma konumunun ötesinde, üst düzey çatışmalara sahne olmaktadır. Sermayeler arası çatışmaların daha da belirginleştiği küreselleşme sürecinde, DTÖ bünyesinde çözüm aranan bu çatışmaların gerisinde, büyük ölçüde, egemen kapitalist güçlerin birbirlerine uyguladıkları korumacı politikalar yatmaktadır. Aşağıdaki bölümde GATS'ın gerisindeki politikalar bu çerçevede değerlendirilmiştir.

3. Yeni GATS'ta Korumacılık Politikası - Serbestleşme Kimin İçin?

Günümüzde halen devam eden ve anlaşmaları genişletmek, örgüte yeni üye katılımlarını teşvik etmek, en önemlisi de serbest ticareti dünyada uygulanabilir kılmak için düzenli aralıklarla kapalı kapılar ardında yapılan DTÖ toplantıları kapitalist ülkeler ve sermaye güçleri – ABD, AB ülkeleri ve Japonya – arasındaki çıkar çatışmalarına sahne olmaktadır.[38] Ancak, sermaye çevrelerinin çıkar ve gündemlerinin üye devletler eliyle DTÖ bünyesinde GATS müzakerelerinde temsil edildiği ve kararların ülkelerin

37 Türkiye'nin yeni GATS'a pek çok alanda hazırlandığı görülmektedir. Örneğin, Telekom'un özelleştirilmesi; sağlık ve eğitimde, su ve çöp hizmetlerinde özelleştirmelere yönelik gelişmeler, Kamu İhale Kanunu'nda yapılan değişiklikle kamu ihalelerinin uluslararası sermayeye açılması; Enerji Piyasası Yasası'nın kabul edilerek enerji üretim, dağıtım ve iletiminin özel şirketlere devredilmesi; kamu bankalarının özelleştirilmeleri için atılan adımlar; yeni Personel Yasası; Yüksek Öğrenim Reformu ve bu çerçevede eğitimde hedeflenen köklü düzenlemeler gibi bir dizi gelişme serbestleşmenin önündeki engelleri henüz yeni GATS imzaya açılmadan kaldırmaktadır.

38 Örneğin, Seattle'da yapılması planlanan toplantının sokak protestolarından daha çok, DTÖ'ye üye devletlerin kendi iç anlaşmazlıkları ve çıkar çatışmaları nedeniyle gerçekleştirilemediğini belirtmekte fayda var. Gümrük duvarlarının indirilerek ihracatçılara yapılan mali yardım ve farklı desteklerin kaldırılmasının amaçlandığı toplantıda Avrupa devletleri, kamu pazarlarını ve yatırımlarını bünyesinde toplayan tüm ekonomik kesimleri içeren pazarlıklar yapma yanlısıydı. Oysa ABD, her ekonomik kesimin ayrı ayrı pazarlığının yapılmasını istiyordu. Bunun yanı sıra her emperyalist ülke, kendi çıkarlarına uyan hakemliği tercih etmişti (Adalı, 2001: 264).

pazarlık gücüne göre alındığı bu toplantılarda, tüm üye devletlerin uluslararası sermayenin önündeki engellerin kaldırılması için neredeyse kıyasıya yarıştıklarını söylemek mümkündür. Bunun temelinde ise, Yılmaz'ın ifadesiyle:

> ... tek tek ulusal sermaye gruplarının çıkarlarının korunması hedefi yatar. ... bugüne kadar yalnızca kendi coğrafyasındaki çoğunluk üzerinde hegemonya oluşturmuş olan tek tek ulusal burjuvaziler de (gelişmiş dünyanın sermaye grupları dışında kalanlar) dünya ticaret döngüsüne dahil edilmek suretiyle sömürü ve hegemonya alanlarını genişletme çabasına girmişlerdir küreselleşme sürecinde. Daveti çıkaran egemen dünya sermayesinin hedefi bu değildir, kuşkusuz. Hedef, kapitalist sermaye birikim sürecini hızlandırmak amacıyla koruma altına alınan ulusal sistemlere sorunsuz ve engelsiz bir şekilde girebilmektir (2001: 14).

Dolayısıyla, kapitalizmin dünya coğrafyasına yayıldığı ve tüm toplumsal ilişkilere nüfuz ettiği, ulusal politikaların uluslararası sermayenin dayatmacı niteliğinden bağımsızlaşmasının güçleştiği bir ortamda, küresel kapitalizme eklemlenmeye hazır, çıkarları uluslararası sermayeyle örtüşen ve DTÖ gibi uluslararası kuruluşların anlaşmalarını içeride destekleyen yerli sermaye kesiminin stratejilerinin de önemi vurgulanmalıdır.

GATT sürecinden bu yana incelediğimiz süreçte de görüleceği gibi egemen kapitalist güçler, özellikle de ABD, bir yandan tüm dünyada devletlerin piyasa sistemine müdahale etmemesi temelinde "serbest" piyasanın gereklerini savunurken, diğer yandan da en fazla korumacı olan ekonomi olma konumunu sürdürmektedir. Ancak belirtmek gerek, korumacılık politikası ile devletler, yalnızca sermayenin ve burjuvazinin çıkarlarını koruma altına alma amacıyla müdahalede bulunurlar, yoksa bu politika doğrudan toplumun çıkarlarına dönük değildir; piyasa disiplini yalnızca emekçi kesimler için işletilir (Yılmaz, 2001: 66-67). Korumacılığın uygulanmasında ABD başı çekmekte, Avrupa devletleri de onu izlemektedir. Pazarlarını hiçbir zaman tam olarak açmayan, stratejik önemdeki sektörleri desteklemek veya korumak için müdahaleci politikalardan hiç vazgeçmeyen ABD ve Avrupa'da devlet müdahaleciği politikaları sermayeyi koruyup, sübvanse ederek çıkarlarını genişletirken[39] "gelişmekte olan ülkeler" denilenler sübvansiyonları azaltmaya, tüm sektörlerdeki mal ve hizmetlerin önündeki ticaret engellerini ortadan kaldırmaya, devlet girişimlerini özelleştirmeye zorlanmaktadır. Böylece, bu devletler içerde sermaye için stratejik öneme sahip hizmet sek-

39 Örneğin, ABD, Avrupa ve Japonya'da stratejik öneme sahip ürünlerde geniş kapsamlı ticari engeller vardır. Ayrıca, ABD, Brezilya gibi yeni sömürge rejimlerle ilişkilerinde, "karşılıklılığı" pek çok durumda reddetmekte ve Brezilyanın ihracatını sınırlarken, bu ülkenin enformasyon sektörünün serbestleştirilmesini talep etmektedir. Diğer yandan ABD'nin korumacı politikalarının açık örneği Beyaz Saray'ın çelik üreticilerini yurtdışı rekabetten koruma sözü vermesidir (Petras, 2002: 29,51).

törlerini korurken, çokuluslu şirketlerine de piyasa fundamentalizmini uygulayan hedef ülkelerdeki fırsatlardan yararlanabilmenin yolunu açmaktadır (Petras, 2002: 49,65)[40].

Nitekim, ABD ve Avrupa devletleri arasındaki çatışmalar genelde rakip güçlerden birinin diğerinin piyasasını zorlamaya kalkışması ile yükselmektedir. Ekonomideki durgunluk, spekülatif çöküş ve yoğunlaşan rekabet krizlerinin ortaya çıkması üzerine bu rakip ülkeler çok sayıda sektörde devlet müdahalesine başvurarak, tarım ve diğer devlet sübvansiyonlarını artırmakta, ithalata kotalar koyarak ticarete müdahale etmekte[41]; buna karşılık kar, faiz ve ticari avantaj akışını artırmak için azgelişmiş dünyanın sömürüsü yoğunlaştırılmaktadır (Petras, 2002: 49). DTÖ eliyle dünya ticaret sisteminin düzenlenmesinin gerisinde ise, sermayeye tanınan ayrıcalıkların sayısını artırarak sınırlarını daha da genişletmek ve rekabet gücünü koruma altına almak yatmaktadır. Ancak, ABD'nin, DTÖ anlaşmalarına rağmen rakiplerine isteklerini dayatması sonucunda DTÖ çerçevesinde çözümü beklenen olayların ve davaların sayısı her geçen gün artmaktadır.[42] Bu nedenle DTÖ, sermaye güçlerinin kendi aralarındaki çatışmaya platform olmayı sürdürecektir. Görünen o ki, kapitalist düzende sermaye grupları arasında dönen rekabete devlet aracılık etmekte ve bu rekabeti yönetmektedir. Bu anlamda ticaret ve piyasalar da uluslararası anlaşmalarla belirlenmekte, bu anlaşmalar aracılığıyla sermayenin talep ve çıkarları temsil edilmektedir. Dolayısıyla, GATS anlaşma sürecinin nasıl sonuçlanacağını da bu güçler arasındaki çatışmalar belirleyecektir.

Yukarıda da belirtildiği gibi, DTÖ'nün kuruluşu ile uluslararası ekonomik ilişkiler üzerinde ve egemen ekonomiler arasında belli bir "uzlaşma" alanı açılmıştır. Kapitalizmin günümüzdeki aşamasını "jeo-ekonomik emperyalizm" olarak tanımlayan Bernard Gerbier, bu aşamanın kıtasal boyutta ekonomileri (örneğin Hindistan, Çin, Rusya ve Brezilya gibi) söz konusu uzlaşmanın zorunlu tarafları yaptığına dikkat çekmektedir:

> Dünyanın bu yeni paylaşımının kaçınılmaz sonucu kıtasallaşmamış Üçüncü Dünya'nın "yeniden sömürgeleştirilmesi" ve kalkınma hakkının devridir. ... kıtasallaşmamış Üçüncü Dünya için perspektif açık: Bağımlılığın içine gömülme. Çünkü ekonomik teori açık ve kesin: serbest ticaretçi dünya ekonomileri dünyası, Lenin'in emperyalizmin kanunlarından biri olarak öne sürdüğü eşitsiz gelişmenin gelişimine yol açar (2001: 61-62).

Küreselleşme sürecinde kapitalizm eşitsiz ve bileşik gelişme-

40 Petras, sol ve sağ akademisyenler "neoliberalizm" ya da "serbest piyasalar" üzerine çalışadursunlar, bir tarafta ABD ve Avrupa, diğer tarafta Üçüncü Dünya ve eski komünist ülkeler arasındaki uluslararası ilişkilerin neo-merkantilizmle karakterize olduğu tezini savunur. ABD'nin neo-merkantilist imparatorluğun peşinde olduğuna ve artan biçimde tek yanlı kararlar ve politika oluşturmaya devam ettiğine işaret eden Petras, ABD'nin bu anlamda bölgesel ticaret alanlarını daha fazla tekelleştirmeye, ticaret avantajlarını ve sermaye sınıfının çıkarlarını korumak için daha fazla tek yanlı siyasi kararlara, krizdeki neoliberal ekonomiler üzerinde kontrolü derinleştirecek askeri stratejilere daha fazla dayanmaya yöneldiğine işaret etmektedir. Bkz. (2002: 50,65).

41 Örneğin, ABD, Avrupa pazarlarının ABD muz ihracatçılarına açılması mücadelesi verirken, Japonya ve Avrupa devletleri, çelik, tekstil gibi pek çok ihracat malına uygulanan kotanın artırılması için ABD'yle müzakereler yürütmektedir (Petras, 2002: 29).

42 Bu dava örnekleri için bkz. (Wallach ve Sforza, 2002).

sini sürdürmekte ve etkilerini sürecin belirleyici bileşenleri – ulus-devletler – üzerinde göstermektedir. Günümüz gerçekliğinde bu sürecin bütün bileşenlerini büsbütün eşit hale getirmediğine, tam tersi, mevcut eşitsizlikleri daha da derinleştirdiğine tanık olunmaktadır. Bu gerçekliğe rağmen, örneğin, DTÖ - GATS müzakerelerinde bütün devletlerin eşit koşullarda pazarlık edebileceği ve kazanabileceği ileri sürülmektedir. Bu bir yanılsamadır. Bu ancak, kapitalizmin eşitsiz geliştiği ve eşitsiz geliştirmeye devam ettiği gerçeği göz ardı edildiğinde bir gerçeklik taşıyabilir. Kapitalizmin eşitsiz gelişme gerçeğinin bir sonucu olarak GATS müzakerelerinde geç kapitalistleşen sermaye birikimi yetersiz azgelişmiş devletlerin, örneğin Türkiye'nin, gücünün merkez karşısındaki zayıflığı ortadadır. Dolayısıyla, DTÖ ile pazarlık masasına oturan bu devletlerin verecekleri ödünlerin bedeli de ağır olacaktır. Ancak, küresel kapitalizmle eklemlenme mücadelesi veren devletler DTÖ gibi uluslararası kuruluşlar karşısında zayıf görünmekle birlikte, dışarıda alınan kararların içeride ulusal politikalara uygulanmasında oldukça güçlüdürler. Ancak bunu söylerken, kuşkusuz, devletlerin uluslararası görüşmelerde kimi temsil ettiğinin de açıklığa kavuşturulması gerekir. Bu görüşmelerde devletler tüm toplum kesimlerini ve çıkarlarını temsil etmezler. Esasen, DTÖ - GATS karar süreçlerini belirleyen kapitalist devletler "ulusal çıkar" adı altında belli sınıfsal çıkarları, sermaye sınıfının ve kendi burjuvazisinin çıkarlarını, temsil ederler. Dolayısıyla, bu durum bir devletin politikalarına hükmedenlerle bu politikaların oluşumundan dışlananlar arasında ayrım yapmayı gerektirir. Bu ayrımın hem devletin politik davranışları bakımından hem de ekonomik temsil açısından önemli olduğuna işaret eden Marcuse'un yerinde saptamasıyla devam edersek,

> ... uluslararası müzakerelerde devletleri temsil edenler homojen bir ulusal ekonomik çıkarlar kümesini temsil etmezler; homojenlik pazarlık masasında çıkarların niteliği olarak, yani sektörel bakımdan ayrı ama sınıf nitelikleri bakımından benzer işletme ve finansal çıkarlar kümesi olarak, daha iyi kabul edilebilir. Anahtar bölünmeler devletler arasında değil, sınıflar arasındadır; homojenlik devletler değil, sınıflar içindedir (2001: 100).

Sonuç Yerine

Tarihinde hiç olmadığı kadar küresel hale gelen kapitalizmin yeni işleyiş dinamiği, yeni küresel düzenlemeleri ve bunların dayandığı oluşumları ve anlaşmaları da beraberinde getirmektedir.

Bu düzenlemenin ortaya çıkardığı yapılardan biri olan DTÖ, gerek kapitalizmin küresel düzeyde kurumlaşmasında gerekse de dünya pazarları üzerinde paylaşım savaşı veren sermayenin çıkarlarının temsil edilmesinde önemli bir yere sahiptir. Sermayenin küresel hakimiyetini kurma sürecinde DTÖ dayandığı anlaşmalar aracılığıyla bu hakimiyeti tüm dünya coğrafyasına yayma işlevini sürdürmektedir. Bu yazıda ele aldığımız GATS anlaşması başta kamusal hizmet alanları olmak üzere tüm hizmet alanlarını uluslararası sermayenin egemenliğine açan ve bunun ekonomik ilişkilerini dünya çapında örmeye devam eden bir anlaşmadır. Bu anlamda GATS, günümüzde uluslararasılaşan sermayenin piyasa ilişkilerini düzenleyen, denetleyen ve kurala bağlayan bir "anayasa" niteliği taşımakta ve küresel düzeyde tüm hizmet alanları özellikle de kamusal hizmet alanları buna göre yeniden yapılandırılmak istenmektedir.

GATS anlaşması küreselleşen kapitalist düzenin toplumsal yaşamın en temel haklarını metalaştırma ve tüm toplumsal ilişkileri buna göre düzenleme projesinin önemli bir parçasıdır. Başka bir deyişle, GATS "kuralsızlaştırma" değil bir "yeniden düzenleme" anlaşması, DTÖ de küreselleşen kapitalizmin en temel düzenleyici örgütüdür.[43] Nitekim, kendini yeniden üretmeye gereksinim duyan kapitalist toplumsal ilişki her zaman için düzenleyici araçlara ihtiyaç duyar. Ancak, bu düzenleme araçlarının nasıl bir içerik kazanacağı ve nasıl şekilleneceği, düzenlemede temel hedefin ne olacağı verili sosyal ve siyasal güç dengeleri tarafından belirlenir. 1970'lerde kapitalizmin yapısal krizi ve toplumsallık eksenli projelerin gerilemesi ile birlikte neoliberal ideoloji deregülasyon söylemini merkezine alan bir strateji geliştirmiştir. Bu strateji günümüzde yaşanan krizlerin ardından yeni bir biçim ve söylem kazanmıştır. Devletin düzenlemeci ve müdahaleci rolü devam etmektedir, değişen ise bu müdahalenin sosyo-ekonomik niteliğindedir.[44] Kuralsızlaştırma (*deregülasyon*) adı altında yürütülen bu müdahale biçimi verili sosyal, siyasal ve sınıfsal güç dengelerinin emekçi sınıflar ve toplumsal mücadelelerle elde edilmiş sosyal devlet kazanımlarına karşı sermaye lehinde değiştiği, sermayenin toplumsal ilişkilerin bütününe nüfuz ettiği ve egemenliğini kurduğu günümüz gerçekliğinde kamusal hizmet alanlarını liberalize etmeye, eğitim, sağlık gibi sosyal hizmetlere ayrılan harcamaları azaltmaya, yaşam standartlarını düşürmeye, çalışma ilişkilerinde esnekliğe giderek istihdamı düşürmeye, gelir politikasını yeniden düzenlemeye vb. yöneltilmektedir.

43 OECD Genel Sekreteri Donald Johnson Washington'da "Eğitimin Liberalizasyonu" konulu bir toplantıda yaptığı konuşmasında çeşitli muhalif grupların GATS'a yönelen tepkilerini duymazdan gelmeye çabaladığını ve son derece esnek düzenlenen GATS'ın muhaliflerin dedikleri gibi "bir kuralsızlaştırma anlaşması" değil, tam tersine bir "yeniden düzenleme" anlaşması olduğunu söylerken, tam da bu gerçeğin altını çizmiş oluyordu. Bkz. (http://www.antimai.org/gats/bltgats4.htm).

44 Günümüz kapitalist toplumlarında devletin ekonomik yaşama müdahale araçları üzerine yerinde bir değerlendirme için bkz. (Çulhaoğlu, 2002; 281-283).

Bu durumda, devletin müdahalesi yerli ve yabancı sermayenin sınıf çıkarlarına hizmet etmeye yönelmektedir. Bütçe dışı fonlar, çeşitli sübvansiyonlar, tarifeler, imtiyazlar, ihaleler vb. yoluyla bu sınıfların çıkarları gözetilirken, emekçi sınıfların belli mücadeleler sonucu elde ettikleri sosyal kazanımları ellerinden alınmaktadır. Dolayısıyla bir "yeniden düzenleme" anlaşması olan GATS hükümleri doğrultusunda, devlet ve devlet eliyle gerçekleştirilen ve toplumun tüm kesimlerini doğrudan ilgilendiren kamu hizmetleri küreselleşen kapitalist düzenin piyasa mantığına göre yeniden yapılandırılmak istenmektedir.

GATS anlaşması ile kar amacı güdülmeyen ve piyasa koşullarından görece bağımsız kalmış, başka bir deyişle sermaye mantığının bütünüyle nüfuz edemediği kamusal hizmet alanları piyasaya açılarak metalaştırılmaktadır. Yaşanan krizlerin ardından sayısız insanın işsiz kaldığı, yoksulluğun derinleştiği, sosyal standartların gerilediği ve gelir dağılımındaki eşitsizliklerin giderek gün yüzüne çıktığı günümüzde, GATS ile bu sorunlar daha da derinleşecek ve artacaktır. GATS kapsamında kamu hizmetlerinin piyasaya açılması ile aynı zamanda kamudaki örgütlü işgücünün yerini örgütsüz ve daha ucuz emek gücü alacaktır. Toplumsal yaşamda en temel haklardan olan eğitim, sağlık gibi adım adım ticarileştirilen ve GATS'la bir kamusal hak olmaktan çıkartılmaya ve sermayenin mantığına terkedilmeye çalışılan tüm hizmet alanlarının "karlılık" ve rekabet" ilkelerine göre yeniden düzenlenmesi, özellikle emekçi ve yoksul kesimleri derinden etkileyecek, süreç bu kesimleri temel kamusal hizmet alanlarından yararlanma hakkından mahrum bırakacaktır. Kısacası, emek gücünün kendini yeniden ürettiği kamusal hizmet alanlarının piyasa koşullarına ve piyasa ilişkilerine büsbütün terkedilmesi ile çalışanların toplumsal mücadelelerle kazandığı hakları ellerinden alınacak, ki sermaye tüm bu hakları geri istemektedir, böylelikle de sermayenin karşısında emekçi sınıflar güçsüz ve korumasız bırakılacaktır.

IMF ve Dünya Bankası gibi DTÖ de kapitalist dünya ekonomilerinin bütünleşmesinin yolunu açmakta ve aldığı kararlarla sermaye sınıfının çıkarlarını üst düzeyde temsil etmektedir. Devletler aracılığıyla temsil edilen bu çıkarlar üyeler arasında rekabete ve çatışmalara yol açmaktadır. Ancak belirtmek gerek, DTÖ ne kapitalist devletler ve sermaye sınıfları arasındaki çıkar çatışmalarının ve rekabetin çözümlenebileceği ne de daralan pazarlar ve krizler karşısında dünya pazarındaki paylaşım savaşında görece bir uzlaşmanın sağlanabileceği bir mercidir. Sermayeler arası

çatışmaların daha da belirginleştiği küreselleşme sürecinde DTÖ bünyesinde devam eden çatışmaların gerisinde egemen kapitalist güçlerin birbirlerine uyguladıkları korumacı politikalar yatmaktadır. GATS aracılığıyla egemen kapitalist güçler, bir yandan üye devletlerden tüm hizmet alanlarını liberalizasyona açmalarını, "serbest" ticaretin önündeki tüm engelleri kaldırmalarını isterken, diğer yandan da kendileri korumacılık siyasetinin gereklerine göre hareket etme yanlısıdırlar. Özellikle de rakiplerini dışlayarak ticari avantajlarını artırma mücadelesi veren ABD neomerkantilist bir gücün odağı olma arayışındadır. Dolayısıyla, önümüzdeki dönemde yeni uluslararası düzenlemelerde neomerkantilist politikaların öne çıkacağını söylemek mümkündür.

Son olarak, DTÖ - GATS'ın temel politikalarını belirleyen tarafların ulus-devletler, özellikle de merkez kapitalist devletler olduğu yazı boyunca yaptığımız tartışmalarda ortaya çıkmıştır. DTÖ ve GATS sürecini irdelediğimizde sınıf ilişkilerinin ve sınıf dengelerinin yeniden üretiminin hala ulus-devletlerin sorumluluk alanında yer aldığı, devletler arasındaki tartışma alanlarının da her bir devletin kendi ulusal ölçeğinde yaşanan sosyal ve siyasal dinamikleri tarafından oluşturulduğu ve müzakere süreçlerinde ulus devletlerin temel aktör olarak yer aldığı görülmektedir. Bu çerçevede, mal ticaretinden hizmet ticaretine, fikri mülkiyet haklarından ticaret haklarına kadar her alanı düzenleyen DTÖ anlaşmalarının sözleşme hükümlerinin devletler eliyle yürütülmesi ve uygulamaya konulması, ulus-devletin bitmediğini, aksine önemini ve işlevini sürdüreceğini göstermektedir. IMF ve Dünya Bankası gibi DTÖ de, kendi başına özerk, uluslarüstü bir iktidar odağı olmaktan uzaktır. Esas olarak bu tür uluslararası kuruluşların varlığı küreselleşmenin, dünya piyasalarında kendi rekabet güçlerini artırmak ve bu rekabet alanlarını korumak isteyen kapitalist devletlerin izledikleri politikalarla biçimlenen bir süreç olduğunu yansıtmaktadır. Kapitalist dünya sisteminin tümünü kapsayıcı biçimde örgütlenen ve arkasına merkez kapitalist ülkeleri alan DTÖ'nün bu süreçteki işlevi de, kuşkusuz, uluslararasılaşan sermayenin çıkarlarını korumak ve merkezin dışında kalan dünyanın küresel kapitalizmle eklemlenme biçimlerini denetlemek olacaktır. ■

Kaynakça

Abay, T. (2002) "GATS ve Kamu Hizmetleri", *Mülkiye,* 26 (234), 25-95.

Adalı, S. (2001) *Sömürgecilikten Küreselleşmeye: "Kapitalizm Öldürür!",* İstanbul: Pencere.

Adda, J. (2002) *Ekonominin Küreselleşmesi,* çev. S. İneci, İstanbul: İletişim.

Amin, S. (1999) *Küreselleşme ve Kapitalizm,* çev. V. Erenus, İstanbul: Sarmal.

Çulhaoğlu, M. (2002) "Kapitalist Özel Mülkiyetin Karşısında Kamusal Mülkiyetin Temelleri", *Doğruda Durmanın Felsefesi I,* İstanbul: YGS, 272-285.

DPT (2000) *Hizmet Ticaretinin Serbestleştirilmesi Özel İhtisas Komisyonu Raporu,* Ankara.

EI/PSI (2002) "The WTO and Millennium Round: What is at Stake for Public Education?, Common Concerns for Workers in Education and Public Sector", http://www.ei-ie.org/pub/english/epbeip-siwto.html

Erdoğdu, S. (2002) "Hizmetlerin Uluslararasılaşması", Güler, B. A. (der.), *Hizmetler Ticaretinde Küreselleşme: GATS Anlaşması,* Ankara: DİSK/ Genel-İş, 69-85.

Erol, P. (2002) "Hizmet Ticareti Genel Anlaşması GATS ve Tüm Hizmetlerin Kapitalist Çevrime Dahil Edilmesi", http://www.ir.metu.edu.tr/conference/papers.html.

Genel-İş (2001) "GATS Saldırısı Derhal Durdurulmak Zorunda", *Emek,* 65, 1-16.

Gerbier, B. (2001) "Jeo-Ekonomik Emperyalizm, Kapitalizmin Güncel Aşaması", çev. B. Çolak, *Mürekkep,* 17, 57-64.

Güler, B. A. (der.) (2002) *Hizmetler Ticaretinde Küreselleşme: GATS,* Ankara: DİSK/ Genel-İş.

Heyneardhi, H. (2002) "GATS: Su, Ticareti Yapılabilen Değerli Bir Metadır", Jakarta Post, Endonezya, http://www.antimai.org/mkyy/sumakale.htm

http://www.hazine.gov.tr

http://www.antimai.org

http://www.antimai.org/ba/dek01gats.htm

http://www.antimai.org/dag/gatsegenterna.htm

http://www.antimai.org/gats/bltgats3.htm

http://www.antimai.org/gats/bltgats4.htm

http://www.antimai.org/gats/bltgats5.htm

http://www.wto.org/english/tratop_e/serv_e/serv_e.htm

Karahanoğulları, O. (2002) *Kamu Hizmeti (Kavram ve Hukuksal Rejim),* Ankara: Turhan.

Kazgan, G.(1994) *Yeni Ekonomik Düzen'de Türkiye'nin Yeri,* İstanbul: Altın Kitaplar.

Krajewski, M. (2001) "Research Paper", CIEL, http://www.gatswatch.org/docs/marcus.html#II

Lang, T. ve C. Hines (2000) *Yeni Korumacılık – Geleceği Serbest Ticarete Karşı Koruma,* çev. T. Törün, İstanbul: Kaynak.

Marcuse, P. (2001) "Küreselleşmenin Dili", çev. S. Kılıç, *Mürekkep,* 17, 84-97.

Ongun, M. T. (1997) "Hizmet Ticareti Genel Anlaşması ve Olası Sonuçları", *Türk-İş/97 Yıllığı 1990'ların Bilançosu,* Cilt 2, Ankara: Türk-İş, 350-367.

Önder, İ. (2002) "GATS ve Kamu Hizmetleri", *Mülkiye,* 26 (234), 25-95.

Özışık, Z. (2001) "Sermayeye Sunulan Hizmet GATS - I", *Evrensel,* 12.07.2001

Petras, J. (2002) *Küreselleşme ve Direniş,* çev. A. Ekber vd., İstanbul: Cosmopolitik.

Şahin, Ç. (2002) "Dünya İş Bölümünde GB Olgusu ve AB Türkiye İlişkileri Boyutu", *Mürekkep,* 19, 63-83.

Şengünlü, F. (2002) "GATS ve Kamu Hizmetleri", *Mülkiye,* 26 (234), 25-95.

Tsoukalas, K. (2001) "Küreselleşme ve 'İcra Komitesi': Çağdaş Kapitalist Devlet Üzerine Düşünceler", çev. S. Ertüzün, *Mürekkep,* 17, 84-97.

TMMOB - İnşaat Mühendisleri Odası (2003), *Teknikgüç,* 122, Ankara: TMMOB.

Yılmaz, G. (2001) *Kapitalizmin Kaleleri - II DTÖ Dünya Ticaret Örgütü,* İstanbul: TMMOB.

Wallach, L. ve M. Sforza (2002) *DTÖ: Kimin Ticaret Örgütü? Şirket Küreselleşmesine Direnmek İçin Nedenler,* çev. D. Aytaş, İstanbul: Metis.

Wesselius, E. (2002) "Behind GATS 2000: Corporate Power at Work", TNI Briefing Series, No:6, http://www.tni.org/reports/wto/wto4.pdf

WTO (1998a) Education Services: Background Note by the Secretariat, S/C/W/49, http://www.wto.org/english/tratop_e/serv_e/w49.doc.

WTO (1998b) Health and Social Services: Background Note by the Secretariat, S/C/W/50, http://www.wto.org/english/tratop_e/serv_e/w50.doc

Praksis 9 | Sayfa: 143 - 162

"Düzenleyici Devlet" Düzenlenirken: OECD Türkiye Raporu Üzerine Eleştirel Bir Çözümleme

Sonay Bayramoğlu

Dünya Bankası'nın özelleştirme ve yönetişim programı, Dünya Ticaret Örgütü'nün kapalı kapılar ardında kural tanımayan ticaret için aldığı kararlar, Uluslararası Para Fonunun hiç bitmeyen borçları tahsil etmek için düzenlediği *stand-by* anlaşmaları ve niyet mektupları, siyasal yaşamımızın bir parçası haline geldi. Bu listeye şimdilerde bir kavram daha ekleniyor: "düzenleyici reformlar". Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Teşkilatı'nın (OECD[1]) 1997'de kabul etmiş olduğu "düzenleyici reform programı" çerçevesinde sıklıkla kullanılmaya başlanan bu kavram esas olarak "düzenleyici devlet" adı verilen yeni bir devlet yapılanmasını inşa etme sürecini kapsıyor. Elinizdeki yazı, Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Teşkilatı'nın 2002 yılında Türkiye için hazırlamış olduğu *Türkiye'de Düzenleyici Reformlar* raporunu "düzenleyici devlet" anlayışını da göz önüne alarak çözümlemeyi amaçlıyor.

OECD'nin "düzenleyici reform programı" kapsamında hazırlanan "Türkiye'de Düzenleyici Reformlar" raporu iki açıdan önemli görünmektedir: OECD'nin benimsediği küresel kapitalizmin gerektirdiği devlet ve toplum biçimi hakkında önemli ipuçları içermesi, Türkiye gibi zengin olmayan bir ülkenin bu sürece eklemlenirken yapması gereken yapısal değişimleri göstermesi. Ancak bu yol *başka yolu yok* anlayışıyla çizilmiştir. OECD'nin öngördüğü devlet biçimi, yine aynı örgütün 1997 yılında kabul edilen "düzenleyici reform programı" kapsamında anlaşılabilir (bkz. OECD, 2002a). Nitekim *Türkiye'de Düzenleyici Reformlar* raporu (OECD, 2002b), bu program çerçevesinde hazırlanmıştır.[2]

Son yıllarda sık sık ve çok sayıda yeni kavramlar ortaya atı-

1 Organisation for Economic Co-operation and Development

2 OECD, 1998 yılında "düzenleyici reform programı gönüllü ülke incelemeleri" uygulamasına başlamıştır. Uygulamaya göre, istekte bulunan ülkelerin "düzenleyici reformları"nın analizi yapılmakta ve "düzenleyici reform" programı doğrultusunda uygun politikalar geliştirilmektedir (OECD, 2002b).

lıyor ya da bildik kavramlar çok farklı bir içerikle güncelleniyor. Bunlardan biri de "düzenleme" kavramı. Bir yandan çok tanıdık bir kavram gibi ama aynı zamanda tamamen yeni bir içeriğe de sahip. Bir yandan bir konuyla ilgili bir mevzuatı akla getiriyor, diğer yandan ise devletin herhangi bir alandaki müdahalesini. Son gelişmeler dikkate alındığında ise, Türkiye'de de örnekleri bulunan stratejik sektörlerde ve alanlarda oluşturulan ve daha çok "üst kurullar" olarak adlandırılan, yeni tip bağımsız kamu kurumları ve bu kurumların yaptıkları düzenlemeleri akla getiriyor.

"Düzenleme" gibi "düzenleyici reform" programı da böyle bir anlama mı sahip? Bu sorunun yanıtını vermeden önce yakın zamanlarda hazırlanan raporu ele almak yararlı olur. Ancak, hazırlanan raporun da bir geri planı bulunuyor. Bu nedenle, Raporda kısmi olarak görülen bu programın hangi bütünsel yaklaşımın parçası ya da sonucu olduğunu izleyebilmek için, OECD'nin benimsediği "düzenleyici devlet" anlayışına biraz daha yakından bakmak gerekiyor. Dolayısıyla öncelikle OECD'nin düzenleyici devlet yaklaşımı kısaca ele alınacak, daha sonra ise Türkiye için hazırlanan raporun çözümlenmesine geçilecektir. Yazı esas olarak OECD'nin Türkiye için hazırlamış olduğu rapora odaklanacaktır.

OECD ve Düzenleyici Reform Programı

"Düzenleyici Reform Programı"nı yürüten OECD, iktisadi alanlarda çalışmalarıyla ve istatistikleriyle ün yapan uluslararası bir kuruluştur.[3] Üyeleri devletler olmakla birlikte, devlet dışı aktörlere de katılım imkânı sağlanmaktadır.[4] OECD içerisinde devlet dışı aktörler olarak iki örgüt bulunmaktadır. 1) Ticaret ve Sanayi Danışma Komitesi (BIAC)[5], 2) üye ülkelerdeki sendika birliklerini temsilen, Sendikalar Birliği Danışma Komitesi (TUAC) (Efraim, 2000: 335; DTM, 2003).

OECD, iktisadi alanlarda faaliyet gösteren diğer uluslararası örgütlerden farklı olarak, daha çok stratejik yönelimleri ortaya koyan bir *think tank* kuruluşu gibi faaliyet göstermektedir. Bu etkinliği bir devletlerarası kuruluş olarak gerçekleştiriyor olması, üye ülkelerin kendi ulusal politikalarını küresel piyasalarla uyumlaştırabilmeleri için büyük önem taşıyan, istatistik ve ekonomik veri tabanı sağlamasını da olanaklı kılmaktadır.

OECD 1996 yılında yapısında ve görevlerinde bir takım değişikliklere gitmiş; bu değişim sayesinde OECD, iktisadi olmayan alanlarda da çalışma grupları kurmaya başlamıştır. Bununla birlikte, yine 1996 yılında yapılan *küreselleşme analizi*[6] (OECD,

3 OECD'nin kuruluş anlaşması için bkz. www.oecd.org. OECD 14 Aralık 1960'da Paris'te kurulan, resmi olarak 31 Eylül 1961'de faaliyet geçen uluslararası bir örgüttür.

4 Mevzuata göre Konseyin daveti ile, üye olmayan oluşumlar—çok uluslu şirketler, meslek örgütleri ve sivil toplum örgütleri—gözlemci olarak katılabilir ve aynı zamanda OECD'de çalışmalar yürütebilirler (Efraim, 2000: 335)

5 BIAC'ın OECD içerisindeki konumu için bkz. Efraim (2000: 335).

6 Küreselleşme analizinin yer aldığı eser: OECD, 1996, *Globalisation: What Challenges and Opportunities for Governments*?, Paris:OECD.

1996) yeni dünya düzeni içinde OECD'nin kendi yerini yeniden tanımlama çabası olarak görülebilir. Bu çabanın en somut ve etkili aracı 1997 yılında kabul edilen "OECD Düzenleyici Reform Programı"dır.

"Düzenleyici Reform Programı", devletin dönüşümü anlayışı içinde ağırlıklı olarak kamu yönetimi alanında yürütülmektedir. Kamu yönetimi, OECD'nin ilgisine 1990'larda girmesine rağmen kısa sürede bu yöndeki çalışmalar ağırlık kazanmaya başlamıştır.[7] Programın dayanağını 1997 yılında kabul edilen *Düzenleyici Reformlar Üzerine OECD Raporu* oluşturur. Süreci hazırlayan aşamalardan biri, 1995 yılında OECD Bakanlar Konseyi'nin aldığı "İdari Düzenlemelerin Kalitesinin Geliştirilmesi için Tavsiye Kararı"dır. Bu adımı daha sonra 1996 yılındaki açılım izlemiştir (Efraim, 2000: 334).

Düzenleyici Reformlar Üzerine OECD Raporu (bundan sonra 1997 OECD Raporu olarak anılacaktır) kabul edildikten sonra, üye ülkelerin yasal ve idari düzenlemelerinde gerekli reform çalışmalarına yardım çerçevesinde çalışmalara başlanmasına karar verilmiştir. Çalışmalar, 1998 yılında "gönüllü ülke incelemeleri" uygulaması ile başlatılmıştır.

"Düzenleyici reform programı"nın çerçevesi, 1997 OECD Raporu ve 1996 yılındaki küreselleşme analiziyle oluşturulmuştur. OECD, küreselleşmeyi hükümetlerin sorumlu oldukları toplumların ihtiyaçlarını karşılayabilmek için, hızlı ve etkin bir şekilde cevap vermek zorunda oldukları süreç olarak tanımlayarak (OECD, 1996) "düzenleyici reformlar"a neden ihtiyaç duyulduğu sorusuna yanıt verir. "Düzenleyici reformlar" ise yeni bir devlet oluşturur: "düzenleyici devlet". Böylece geleneksel düzenlemeler yapan devlet yerine, etkin, hızlı, esnek, değişime uyun bir bünyeye sahip bir devlet amaçlanır.

7 Öyle ki, küresel ekonomiyi yönlendiren örgütlerden Dünya Bankası nasıl "yapısal uyum politikaları" terimini akla getiriyorsa, OECD de "düzenleyici reform programı"nı hatırlatmaya başladı.

Genel Hatlarıyla Düzenleyici Reform Nedir?

Değişimlere uyum kabiliyeti yüksek olarak görülen "düzenleyici reformlar" nedir ya da nelerdir? Genel olarak "düzenleyici reformlar" yasama, yürütme ve bunlarla ilgili tüm alanları kapsayan reformlar olarak görülmektedir. Burada önemli olan "düzenleme"nin ne anlama geldiğidir. Genel olarak "düzenleme" hükümetin yaptığı işler şeklinde tanımlanır (Cope ve Goodship, 1999). Kavramın bugünkü kullanımına en yakın anlamı, kamu politikası çalışmalarında bulunabilir. Kamu politikası yazınında "düzenleme", özelleştirme programıyla ilgili olarak sektörel dü-

zenleyici kurulları göz önünde bulundurarak hükümetin özelleştirdiği hizmetler şeklinde tanımlanır (Cope ve Goodship, 2000). Bu anlamda düzenleme, rekabetçi piyasada kural koyma faaliyetleri olarak düşünülebilir.[8]

OECD'nin yaklaşımında birinci anlamıyla "düzenleme" kavramı daha çok geleneksel devlet anlayışına referansla kullanılır; bu anlamıyla "düzenleme" tarzının artık aşılması gerekmektedir. Dolayısıyla, eski "düzenleme" tarzından yeni "düzenleme" tarzına geçiş, "düzenleyici reformlar" yoluyla sağlanır. 1997 OECD Raporunda düzenleme ve düzenleyici reform kavramları hakkında şu tespitler yapılmaktadır:

> Düzenlemeler, adaletin yerine getirilmesinde ve refahın sağlanmasında temel araçlardır. Fakat geleneksel idari kontrol ve tahkikat süreçleri, bu amaçlar için etkin maliyetle ve tutarlı bir şekilde kullanılan düzenleyici güçleri güvenceye almak için uygun değildir. Ekonomik değişme ve sosyal koşullar - küreselleşme, işsizliğin artması, kültürel parçalanma, yeni teknolojiler- düzenlemenin içeriğinde ve tarzında değişiklikler gerektirir. Oysa hükümetler bu reaksiyonu veremezler. [Eski] düzenleyici rejimler, giderek artan bir şekilde, teknokratik ve düzenlemeden kendi çıkarlarına uygun bir şekilde yararlanan belli çıkar grupları için fazla kırılgandır. ... Ulusal düzenleyici sistemin temel yapısal reformlarının çok açık bir şekilde eskimiş olduğu ortadadır (OECD, 1997: 193, Vol.II).
>
> Düzenleyici devletin bugünkü özelliği karmaşıklık ve düzensizliktir. Ulusal ve yerel düzenlemelerin büyük bölümünde uzun zamandır süren tekniklere ve kurumlara güven devam etmektedir... Değişim kısmi ve tepkiseldir. (OECD, 1997: 195 Vol. II).

Fark edileceği gibi OECD, küreselleşme analiziyle birlikte, kendisi de ulus devletler arası bir örgüt ruhundan sıyrılmaktadır. Yeni düzenleyici devletler arası bir kuruluş olma yolundaki OECD'nin bu yönelimi, OECD Ticaret ve Sanayi Danışma Komitesi'nin (BIAC) 2000 tarihli bildirisinde de ifadesini bulur (Anti-Mai, 2001): OECD tüm küresel kuralsızlaştırma (deregülasyon) anlaşmalarının kapsamını belirlemede çok önemli katkılar koyabilecek bir örgüttür. Dünya Ticaret Örgütü'nün bugüne kadar bu alanda elde ettiği başarılar bilinmekle birlikte, bu örgütün şeffaflık ve güvenilirlik konularında sorunları vardır. Oysa OECD nesnel analizler konusunda vazgeçilmez ve güvenilirliği olan bir örgüttür. Bu bakımdan küreselleşme sürecinin hızlandırılmasında OECD çok daha önemli bir rol üstlenebilir. Bu yolda OECD'nin "düzenleyici reformlar"la ilgili çalışmaları büyük önem kazanmaktadır.

8 "Düzenleme" teriminin günümüzde hangi anlama geldiğine bir örnek, son zamanlarda kamuoyunda tartışılan, "Kamu Yönetimi Kanun Tasarısı"dır. Tasarının 1. maddesine göre, *"rekabetçi piyasa şartlarının oluşturulması, devletin düzenleyici fonksiyonunun güçlendirilmesi"* kanunun amaçları olarak belirlenmiştir. Tasarının ayrıntılı bir değerlendirmesi için bkz. Birgül Ayman Güler (2003a).

Genel hatlarıyla OECD'nin düzenleme ve düzenleyici devlet ile ilgili genel görüşleri ortaya konduğuna göre, "Düzenleyici Reform Programı"na daha yakından bakabiliriz. Program, 1998 yılında "Düzenleyici Reform Programı Gönüllü Ülke İncelemeleri" ile başlar ve gönüllü ülkelere raporlar hazırlanır. Ülke raporlarında, mevzuatın hazırlanma süreci, ilgili ekonomik ve sosyal tarafların mevzuatın hazırlanma sürecine dahil edilme mekanizmaları, yapılan düzenlemelerin kamuoyuna duyurulması, düzenlemelerin hangi aralıklarla gözden geçirildiği, düzenlemelerden zarar gören taraflar için idari ve yargısal başvuru yolları gibi konular ve ilgili ülkeye yönelik tavsiyeler yer almaktadır (OECD, 2002b: 3).

Genel olarak ülke raporlarında kaleme alınan tavsiyeler; özelleştirmenin geldiği düzey, personel rejimi, vergi sistemi, karar alma süreçleri vb. boyutlarıyla kamu kesimine ve rekabet politikası, telekomünikasyon, enerji gibi anahtar sektörlere yöneliktir (OECD, 2002b: 6). Raporlarda en fazla üzerinde durulan konu "piyasaya açıklık" konusudur. Piyasaya açıklık için altı temel ilke geliştirilmiştir:

Ayrımcılık yapılmaması: Aynı nitelikteki ürün ve hizmetlerin, ülke menşei fark etmeksizin, eşit rekabet koşullarına tabi tutulması anlamına gelir.

Şeffaflık: Bir piyasaya girmeye hazırlanan yabancı yatırımcıların, etkili karar alabilmelerini sağlamak amacıyla mevcut ve yeni düzenlemeler hakkında yeterli bilgi sahibi olmaları gerekir.

Gereksiz ticaret kısıtlamalarından sakınma: Hükümetler, düzenlemelerin hedeflerine ulaşılabilmesi için gereğinden fazla kısıtlayıcı olan düzenlemeleri kullanmamalıdırlar. Bu ilke idari yüklerin azaltılması, gümrük prosedürlerinin kolaylaştırılması ve ticaret kolaylıklarının getirilmesini kapsamaktadır.

Uluslararası standartların kullanılması: Uygun ve makul olduğu taktirde iç düzenlemeler, çeşitli düzenleyici standartlara uymanın iş çevreleri ile devletlere maliyetini en aza indirmek için uluslararası düzeyde uyumlaştırılmış tedbirler temelinde yapılmalıdır.

Eşdeğerliliğin tanınması: Uluslararası standartlar kullanılmadığı zaman, ülkeler arasındaki düzenleme farklılıklarının ve çifte denklik değerlendirilmesi kurallarının olumsuz etkileri, başka ülkelerde uygulanan denklik değerlendirmesi sonuçları gibi diğer ülkelerde alınan önlemlerin eşitliğinin tanınması ile azaltılabilir.

Rekabet prensiplerinin uygulanması: Pazara giriş, rekabet karşıtı davranışlara göz yummamak veya rekabet karşıtı özel hareketleri düzeltmekle azaltılabilir.

Görüleceği gibi bu ilkeler, piyasaya yönelik sınırlayıcı her tür ulusal düzenlemeleri engelleyici niteliktedir. Ayrıca bu ilkeler, kamu yönetiminin ve devletin yeniden örgütlenmesinin temelini oluşturur. Bu ilkeler etrafında toplumsal, siyasal ve idari yapıların temellerinin inşa edilmesi çabası vardır. Devletin piyasa mantığıyla örgütlenmesi, toplumu da piyasalaştırmaya katkıda bulunacaktır. Örnek olarak eğitim hizmetlerini ele alalım. En önemli kamu hizmetlerinden biri olarak kabul edilen eğitim hizmetinin, bu ilkeler temelinde örgütlenmesi, bu hizmetten yararlanan öğrencileri "müşteri" olarak görmeye yol açacak ve bu bakışla öğretmenler, okul, okul müdürü, eğitimle ilgili her birim bu açıdan yeniden yapılandırılacaktır. Bu ilkeler doğrultusunda *Türkiye'de Düzenleyici Reformlar* raporu bundan sonra OECD Türkiye Raporu denecektir) örneğinde, bir düzenleyici devlet inşasını görmeye çalışalım.

Türkiye'de "Düzenleyici Devlete" Doğru: OECD Türkiye Raporu

Bahri Savcı (1990: 405) bir yazısında, reform denilince, "hiç olmazsa ilk anda, eldekinin düzeltilmesini, yenileştirilmesini, yeniden oluşturulmasını içeren 'bir devinim' düşünmek" gerekir diyordu. Burada reform sözcüğü eldekilerin üzerinde değişiklikler, iyileştirmeler, düzeltmeler yapılmasına gönderme yaparken OECD raporlarında, bir takım düzeltmelerden çok öte, çok daha radikal bir değişikliğe işaret eder ve yeni bir "sistem"in kurulmasına göndermede bulunur.[9] OECD raporlarına göre "düzenleyici devlet", eldeki yapıyı, (küreselleşme bunu gerektirdiği için) yeni gelişmelere göre sürekli olarak elden geçirmek zorundadır. "Reform", burada "sürekli reform" biçimini almıştır. Şimdi, OECD'nin Türkiye örneğinde ortaya koyduğu şekliyle, bir devletin küreselleşme karşısında nasıl "devinmesi" gerektiğini, sürecin temel aktörlerini ve dönüşümün araçlarını görmeye çalışacağız.

Türkiye, 2001 yılında Türk Hükümetinin girişimiyle İngiltere, Kanada ve Polonya ile birlikte inceleme programına alınmıştır. Raporun hazırlık aşamasında çok geniş bir araştırmacı kadrosundan yararlanılmıştır.[10] OECD Türkiye Raporu, temel olarak iki bölümden oluşur: Birinci bölümde, Türkiye'nin düzenleyici reform çalışmaları öncesinde ve sırasında hangi alanlarda yetersiz kaldığı ve ne yapması gerektiği konusunda genel değerlendirmeler bulunmaktadır. İkinci bölümde, düzenleyici politikalar ve sonuçları; düzenleyici yönetişim, rekabet politikası, piyasalarda

9 Bu nedenle "düzenleyici devlet" sözcüğü değişimi ifade etmekte yetersiz kalmakta ve anlamı bulandırmaktadır.

10 Raporun hazırlanma aşamasında Türkiye'de çeşitli çalışma grupları kurulmuş; konuyla ilgili çıkarılan bir genelge ile Başbakanlık Müsteşar Yardımcısının başkanlığında bir koordinasyon komitesi kurulmuştur. Daha fazla bilgi için bkz. Başbakanlık Genelgesi, Sayı: B.02 PPG.0.12-320-3949, Tarih: 12.03.2001 (Genelge, www.basbakanlık.gov.tr adresinden bulunabilir).

açıklık, elektrik- gaz, karayolu yük taşımacılığı sektörü ve son olarak telekomünikasyon sektörleri incelenerek buna göre hem genel hem de sektörel değerlendirmelere dayanan politika önerileri geliştirilmektedir.

Politika önerileri ve tavsiyeler, raporun en can alıcı bölümlerini oluşturur; çünkü yeni düzenleyici devlet biçiminin, küresel piyasalara entegrasyonu hangi kurumsal araçlarla sağlayacağını gösterir. Bunlar, bağımsız idari otoriteler,[11] dış danışma komiteleri gibi yapılar ve yasa yapma sürecinde danışma mekanizmalarının geliştirilmesi ve bunların düzenli olarak kontrol edilmesi gibi araçlardan oluşur. Kurumsal düzeydeki bu değişmeler, özelleştirmelerin daha ileri bir noktaya taşınması, bağımsız idari otoritelerin siyasetten daha fazla özerk olması ve diğer "düzenleyici reformlar"ın tamamlanması ile sağlanabilecektir.

Raporun dayandığı birkaç temel varsayım, raporun anlaşılmasında önemlidir. Bunlardan ilki "hiyerarşik ve statik devlet yapılanmasıyla kalkınmayı gerçekleştirmek olanaksızdır" şeklinde özetlenebilir. Bu varsayımın ne kadar tartışmalı olduğunu görmek için kalkınma örneklerine bakmak yeterlidir. Japonya ve Güney Kore'nin kalkınma tarihleri bile bu varsayımı tartışmalı kılmak için yeterlidir. İkinci olarak "düzenleyici önlemlerin toplumun güçlenmesine katkı yapacağı" varsayılmaktadır. Bu varsayımda da toplumun güçlenmesi esas olarak piyasaya tabi olması anlamına gelmekte, piyasa ve toplum arasında bir özdeşlik kurulmaktadır. Üçüncü olarak, "pre-modern devletlerin modern endüstriyel demokrasilere geçişinin, düzenleyici ve yeni düzenleyici devlet içerisinde olacağı" varsayılmaktadır. Rapora dayanak teşkil eden bu önermelerin olgusal ve kuramsal dayanaklarına raporda yer verilmiş değildir. Şimdilik, raporun "ön kabulleri" niteliğinde olan ve okuyucuya dayatılan bu argümanların bile oldukça tartışmalı olduğunu belirtmekle yetineceğiz.

Durum Tespiti: Rapor, Türkiye'de "düzenleyici reform"un hangi düzeyde olduğunu ve bundan sonra ne yapmak gerektiğini ortaya koymakta ve bu doğrultuda öneriler sunmaktadır. Türkiye'de düzenleyici reform programını uygulamaya son derece uygun bir ortam olduğu tespitini yapmaktadır. Rapora göre bunda etkili olan faktörler şunlardır: Türkiye'nin 1950'den beri liberal bir iktisat politikasını benimsemesi ve 1980'den sonra neoliberal iktisat politikalarını uygulaması gibi tarihsel hazırlıklar, 1995'den sonra imzalanan GATS anlaşması, Avrupa Birliği Müktesebatı ve IMF ile Dünya Bankası'nın tetiklediği uygulamalar.

11 Gündelik kullanıma daha çok üst kurullar olarak giren bağımsız idari otoriteler, farklı isimlerle anılmaktadır; bağımsız düzenleyici kurumlar, özerk kurumlar vb. Bağımsız idari otoriteler terimi, daha çok idare hukuku literatüründe kullanılmaktadır.

Ne Yapmalı?: Rapor, Türkiye'de uygulanmakta olan reformların düzenleyici devlet için uygun zemini hazırlamakla beraber bazı eksiklikleri barındırdığını, bazı uygulamalar için de geç kalındığını belirtmektedir. Devam eden reformların daha ileriye taşınması için yapılması gerekenler öncelik sırasına göre şöyledir: Uygulanan reformlar ve yeniden yapılanma, ekonomiyi piyasa göstergelerine ve rekabetine dayanan bir yöne doğru yönlendirmekle beraber, devletin ekonomiden daha fazla çekilmesi gerekmektedir (s. 31).[12] Ancak bunun için de siyasal iktidar bu programı sahiplenmelidir (s. 15). Çünkü düzenleyici reformun başarısında uygulama çok önemlidir (s. 49). Gerçekte, başarılı bir program için, geleneksel kamu yönetimine ait ne var ne yoksa hepsinden kurtulmak gerekir (s. 50).

OECD Türkiye Raporu, yeni bir yönetim için işe ilk olarak "iyi düzenlemenin" prensiplerini ortaya koyarak başlar. Yani reformun itici gücü uygun reform mekanizmalarının bulunmasıyla sağlanacaktır. Bunun yanında, reformları merkezi düzeyde izleyecek, bağımsız çalışacak, siyasal olarak onay görmüş, "bağımsız karar verme yeteneğine sahip uzman kadrosu" tarafından oluşturulmuş ve idarenin ve bütçe yetkililerinin mevcut merkezleri ile irtibat halinde olacak (s. 57) bir birime gereksinim duyulmaktadır. Reformların izlenmesi ve kontrolü, üzerinde önemle durulan bir konudur ve Türkiye'de böyle bir birimin olmayışı büyük bir eksiklik olarak görülmektedir.[13] Oysa rapora göre böyle bir örgütlenme, Türkiye'de şu ana kadar büyük ölçüde dış etkenlere bağlı olan "düzenleyici reformlar"ın iç dinamikler üzerine daha fazla oturmasına da yardımcı olabilirdi.

Rapor, dış dinamiklerle ilerleyen reformların içselleşmesi için, Türkiye'nin koşullarına uygun, devletin dönüşümüne destek olabilecek bir idari yapının gerekliliğine vurgu yapar. Bu idari yapının en önemli ilkesi "şeffaflık"tır. "Şeffaflık", "rekabeti, ticareti ve yatırımı teşvik edecek ve çeşitli menfaat gruplarının etkisinde kalmayacak istikrarlı ve herkese açık bir düzenleme tesis edilmesi" için gereklidir (s. 61). Şeffaflık için, "idari usul kanunu", "kamuoyuna danışma" mekanizması gibi uygulamalar geliştirilmelidir. İkinci ilke ise, etkili politikalar için uygun araçların seçilmesidir. Geleneksel düzenlemelerden vazgeçilip geçilmeyeceğine ilişkin bir kararın alınması da bu ilkenin içerisinde yer alır (s. 64). Üçüncü ilke, "düzenleyici etkilerin ölçülebilmesi"dir. Dördüncü ve beşinci ilkeler ise sırasıyla, iyi yetiştirilmiş kamu personelinin temini için gerekli bir yapılanma ve düzenleyici ku-

12 Bundan sonra parantez içerisinde sadece sayfa numaraları verilerek atıf yapılan eser *Türkiye'de Düzenleyici Reformlar*'dır. (OECD; 2002b).

13 OECD 1997 raporunda "Bir düzeydeki üstün kaliteli düzenleme, diğer düzeylerdeki düşük kaliteli politika ve uygulamalar yüzünden yıpranabilir. Buna karşın koordinasyon reformun faydalarını geniş ölçüde artırabilir" denilmektedir.

rumların tesisidir.

İlk bakışta, bir "küresel aktör" olan OECD, "düzenleyici reform" sürecinde uluslara "dış etkenler"in etkisinden nasıl kurtulabileceklerini anlatıyor gibi. Bir ironiyle karşı karşıya olduğumuz düşünülebilir. Oysa OECD'nin önerdiği idari sistem, "dış etkenler"in görünmesini engelleyecek bir mekanizma hedeflemektedir. Bu anlamda, programı güvenceye alabilecek mekanizmalar aracılığıyla programın "içselleşmesi" mümkün hale gelecektir.

OECD Türkiye Raporunun Anlamı Üzerine

"Düzenleyici reformlar"ın dili, ilginç bir şekilde çok tarafsız ve siyasal bir içerikten yoksun olduğu izlenimi vermektedir. Fakat, yeni düzenlemelere soru sormaya başladığınızda durum değişmeye başlar; cevaplar, siyasal ve sosyal pek çok sorunla karşı karşıya kaldığımızı gösterir. Örneğin, "bu düzenlemeler hangi temel gerekçe ile yapılmaktadır" ya da sonuçta "düzenleyici reformlar neye yarayacaktır" sorularına verilen yanıt açıktır: "İyi çalışan bir piyasa ekonomisinin gelişmesi için düzenleyici reform elzemdir" (s. 13). "İyi çalışan bir piyasa" her şeyin tek kriteri haline gelir. Oysa rapordan da kolayca anlaşılacağı gibi, Türkiye'de iyi çalışan piyasa, küresel piyasalara bağlı (ya da bağımlı?) piyasadır. Böyle bir piyasa ise, öncelikle emeğin daha da ucuz olduğu bir piyasadır; bunu sağlayacak mekanizmalar çok fazla yaratıcılık gerektirmeyen mekanizmalardır: Bu herkesin bildiği bir şeydir ve emek üzerindeki kimi koruyucu eski sosyal güvenlik *düzenlemelerinin* kaldırılmasıyla sağlanabilir.

Yine "iyi çalışan piyasa"nın devlet için iki sonucundan söz edilebilir; birincisi "piyasa için devlet" anlayışının yerleşmesi; ikincisi ise "toplumun piyasalaşması" sürecini ilerletmesi Türkiye bakımından piyasalaşmanın iki yönü vardır. Birincisi, genel olarak kapitalizmin, metalaşmamış tüm alanlara girmesi ve bunun sonucunda ortaya çıkacak toplumsal sorunlar; ikincisi ise, piyasalaşma sürecinin yabancı yatırımlarla ilerlemesi sorunudur. Bu iki boyut birbirine bağlıdır; Türkiye'de, piyasalaşma süreci, daha çok yabancı sermayenin önünün açılması ile ilerlemektedir. Yani kamusal alanlarda metalaşma, daha çok yabancı sermaye ile gerçekleşecek gibi görünüyor.

Bu reformların başarıya ulaşması için, Türkiye toplumunun ve siyasal iktidarların bu programı kendi programları gibi görmelerini sağlayacak mekanizmaların oluşturulması gerekir denen raporda, bu mekanizmalar ortaya konmaz. Diyelim ki siyasal ikti-

dar böyle bir programı sahiplendi, toplumun önemli bir kesimi, mutlak olarak kendi aleyhlerine olan bir şeyi "gönüllü" olarak neden benimsesinler? Bu sorunun tartışılması gerekmektedir; zira "düzenleyici reformlar", bir sonraki kuşağın içine doğacakları toplumu oluşturmak üzeredir.

Şimdi 'düzenleyici reformlar' hangi alanlarda yürümektedir?" sorusuna yanıt arayalım.

"Reform" Alanları

Türkiye'de düzenleyici reformun ana unsuru olarak bağımsız idari otoriteler görülmektedir. Bu alanda Rekabet Kurumu, Telekomünikasyon Kurumu ve Elektrik Piyasası Düzenleme Kurumu (EPDK) gibi bağımsız idari otoriteler kendi alanlarında kayda değer ölçüde yol almış olmalarına ve "düzenleyici reformlar" açısından önemli görülmekle beraber, yeterli bulunmazlar.

Öncelikle yasa yapma sürecinde sorun tanımlanmaktadır. Yasa yapma sürecinde danışma mekanizmalarının gelişmemiş olması temel sorunu teşkil eder. Yasa yapma sürecinde, temel amaca –piyasanın önünün açılması– dönük olarak ne tür bir mekanizma öngörülmektedir ya da Türkiye'de bu konuda eksik kalan şeyler nelerdir? Bir örnekle açıklamak gerekirse, rekabetle ilgili olan tüm yasa tasarıları için Rekabet Kurumundan görüş istenmesine rağmen bu görüş isteme süreci daha düzenli, etkin ve şeffaf olmalıdır. Ayrıca, dış danışma komitelerinde de eksiklik olduğu tespit edilmektedir[14]. Bunlara ek olarak, yasama sürecinde kontrol mekanizmasının eksik olduğu vurgulanmaktadır.

Raporun bütününe bakıldığında, devletin sadece eşgüdüm faaliyeti yürüten, denetleyen ve kontrol eden bir aygıt şeklinde tasarlandığı görülebilir. Yeni düzenleyici devletin piyasanın kurallarına göre hareket edeceği varsayılırsa, artık devletin faaliyetlerinin temelinde kamu yararı ilkesinin olmayacağı söylenebilir. Artık, bu aşamada, devlet, "kamu" (amme) olmaktan çıkar; "kamu"nun yerini "piyasa" alır. Böylece, "kamu yararı" ilkesinden vazgeçilmesiyle, aslında "kamu" sözcüğünün taşıdığı "halk, topluluk, toplum, genel, herkese ait" olma anlamları erozyona uğramaktadır.[15] Kamu sözcüğünün "devlete ait" olma anlamı, teorik olarak devlet olduğu sürece devam edebilir. Ancak, bu durumda da, devlete ait olanın piyasanın kurallarına göre düzenlenmesi gerektiği için "yararlanan öder" anlayışı geliştirilmiştir. Bu noktada "piyasa dostu devlet"ten daha öte "piyasa için devlet" yapılanması önerisi ile karşı karşıyayız.

14 Örneğin, EPDK içerisinde özel sektör danışma birimi kurulması önerilmektedir.

15 Kamu hizmeti ve kamu yararı kavramları etrafında yararlı bir tartışma için bakınız Karahanoğulları (2002).

Koordinasyon sağlayan devlet formülasyonu, en özlü ifadesini "kürek çeken değil, fakat dümen tutan devlet" sözünde bulmaktadır. Devletin yeni rolünü ifade etmek için kullanılan "dümen tutma" imgelemi ne anlama gelmektedir? İdeolojik bir içeriğe sahip olan bu imgelem devletin sadece koordinasyon faaliyeti ifa edeceğini gösterir; ancak, rapordan da anlaşılacağı gibi, devlet, piyasanın ve sermayenin önünü açmak için her tür kapsamlı müdahaleyi yapmaktadır. Bunu görmek için, bugüne kadarki düzenleyici reform uygulamalarına şöyle bir göz atmak yeterlidir: *malî sektöre olan borçların yeniden yapılandırılması ve bazı kanunlarda değişiklik yapılması hakkında Kanun (4749/2002); Türk Telekom A.Ş.'nin %51'den fazla hissesini satma yetkisi Kanunu (4673/2001); kamu kurumlarındaki azami personel sayısının belirlenmesi Bakanlar Kurulu Kararı (1999/12770); Rekabet Kurumunun sorumlulukları altında bulunan konuları etkileyen düzenlemelerde Rekabet Kurumunun fikirlerini alma zorunluluğu Genelgesi (14821/1998) vb. (s. 34).*

"Sürekli Reform" ya da "Dinamik Değişim"

OECD 1997 Raporunda, ulus devletlerle ilgili en temel sorunun, bu devletlerin küresel gelişmelere ayak uyduramaması olduğu tespiti yer alır. Aynı bakış açısıyla, OECD Türkiye Raporunda da "Bugün etkili olan düzenlemeler sosyal, ekonomik ve teknolojik değişikliklerden dolayı yarın etkili olmaktan çıkabilir" (s. 69) denilerek, "düzenleyici devlet"in geleneksel devletlerden farklı olarak, mevcut düzenlemeleri sürekli olarak günün koşullarına göre uyarlaması, ayıklaması, değiştirmesi veya yenilemesi gerektiği vurgulanmaktadır.

OECD, reformların sürekliliğini sağlayacak faktörleri –ki bunlar sermayenin önündeki tüm engellerin kaldırılması yönündeki temel ilkeye uygunluk göstermektedir– iki başlık altında toplamaktadır: Bunlardan ilki, sistematik gözden geçirme ve kaliteli düzenleyici yapıdır; buna göre "son yıllarda Türkiye mevcut düzenlemenin gözden geçirilmesi için bir takım kapsamlı konuları ele almış ve önemli sonuçlar elde etmiştir". Bu ilkeyi hayata geçirecek ilk adım ise, "deregülasyon" olarak görülmekte ve nedeni de başka OECD ülkelerinin tecrübelerine dayandırılmaktadır: "...[D]eregülasyon, yüksek kaliteli bir düzenleme geliştirmede ilk adım olarak, sektörel etkinliği ve yeniliği teşvik etmede ve ekonomide esneklik ve kalkınma potansiyeli sağlamada önemli bir rol

oynamıştır". İkinci başlık ise idari yüklerin hafifletilmesidir. Bu amaç çerçevesinde yabancı sermayenin önünün açılması önerilmektedir: "Türkiye'de halen reforma tabi tutulması gereken anahtar nitelikteki bir alan iş ruhsatlarıdır. Diğer ülkelere göre şirket kurma işlemleri uzundur. Bir yabancı şirketin Türkiye'de kurulabilmesi için 19 formalite vardır;[16] yerli şirketlerin de benzer güçlüklerle karşılaştıkları bir gerçektir... İdari yükler, Türkiye iş çevrelerinin başlıca rekabet dezavantajlarından biridir ve doğrudan yabancı sermayenin gelmemesinde başlıca nedendir." (s. 69).[17]

Sürekli reform ifadesi, mevcut geleneksel devlet yapılanmasıyla mümkün olamayacağı için devletlerin dönüşmesi ve küresel piyasaların dinamik süreçlerine uyum sağlaması gerekir. Mevcut devlet yapılarının üzerinde çok fazla yük vardır; bu yüklerinden hızla kurtulmaları (hafiflemeleri) gerekmektedir; bu yüklerden –çoğunlukla sosyal yüklerdir ve sermayenin önünde yavaşlatıcı bir etkiye sahiptirler– özel mülkiyetin korunmasıyla, yabancı sermayeye öncelik verilmesiyle ve yabancı sermaye önündeki her tür engelin ortadan kaldırılmasıyla kurtulmak mümkündür.

Politika Önerileri

Tüm bu yaklaşım ve ilkeler doğrultusunda hangi politika setlerinin önerildiğine bakılacak olursa, bunları dört başlık altında toplamak mümkündür: İlk başlık liberalizasyondur. Liberalizasyon; ayrımcılık yapılmaması, kolaylaştırma, şeffaflaştırma gibi ilkeler üzerine kurulur. İkinci olarak, piyasanın açılması doğrultusundaki politika setinin kapsamında, mülkiyet hakkı, ulaştırma ve iletişim gibi alanlar öncelik taşımalıdır. Bir diğer politika önerisi, rekabetçi sisteminin geliştirilmesini hedeflemekte, bu amaçla devlet yardımlarının kaldırılması gerektiğini vurgulamaktadır. Son olarak reformun etkisini artıracak merkezi bir birim kurulmalıdır.

Türkiye bakımından, politika önerilerinin merkezindeki en önemli unsur sermayenin, özellikle yabancı sermayenin önünde bulunan engellerin kaldırılmasıdır. Yabancı sermayenin önündeki tüm engellerin kaldırılması, politika önerilerinin temel omurgasını oluşturur. Oysa aynı rapora göre zaten Türkiye'de "liberal bir yabancı sermaye kanunu" vardır (s. 69; s. 88). Örneğin, Dünya Ticaret Anlaşması gereği Türkiye, "ayrımcılık yapılmaması" ilkesini iç mevzuata uygulamıştır.[18] Aslında bu ilke açısından bakıldığında Türkiye ile ilgili bir sorun yok gibidir. Bu konuda önerilen politikalar, örneğin, iş kurma ve ruhsat almada düzeltilme-

16 Bu formalitelerin 3'e indirilmesi için bir yasa tasarısı hazırlanmış ve TBMM'ye sunulmuştur.

17 Dünya Ekonomik Forumunun 2000 yılı incelemesi, bürokrasi için en fazla zaman sarf eden 59 ülke arasında Türkiye'yi 49'uncu sırada göstermektedir. Bürokratik engellerle ilgili Dünya Bankası da bir çalışma başlatmıştır (OECD; 2002b: 95)

18 "Ayrımcılık yapılmaması" ilkesi, benzer ürünlerin ve hizmetlerin, hangi ülkeden geldiğine bakılmaksızın ticaretinin yapılması gerektiği anlamına gelmektedir ve OECD'nin de temel ilkelerinden biridir.

si istenen hususlar, daha çok, yabancı sermaye için ekstra kolaylıklar sağlamaya dönük olabilir.[19]

Rekabet politikası konusundaki politika seti ise, rekabet karşıtı devlet yardımlarının kontrol edilmesi, birleşme bildirimi standartlarının basitleştirilmesi ve rekabet kurumunun yetkilerinin artırılmasını içermektedir. Raporda son olarak, sektörel düzenlemelere ilişkin politika önerileri yer almaktadır (s. 157-165).

Bir öneri de, reform kapasitesinin geliştirilmesi için merkezi bir birimin kurulmasına ilişkindir. OECD Türkiye Raporunda yer alan "Düzenleyici Etki Analizi"nin uygulanması önerisi, böyle bir birimin kurulmasını öngörmektedir. Rapordan anlaşıldığı kadarıyla bu programı uygulamak büyük bir altyapı ve personel yatırımı gerektirmektedir. Yüksek maliyetine rağmen ısrarla önerilen Düzenleyici Etki Analizi (DEA) programı, tüm yasal, idari ve siyasal düzenlemelerin merkezi olarak izlenmesini sağlayacak bir yöntemdir. Düzenlediği şeylerden dolayı, yöntemin kendisi de siyasal olarak irdelenmeyi gerektirmektedir. Oysa raporda bu konu tamamen teknik olarak işlenmiştir.

"Düzenleyici kalite" ile ilgili olarak merkezi hükümet ve Rekabet Kurumunun yanı sıra, sektörel düzenleyicilerden biri olan EPDK hakkında da önemli politika önerileri bulunmaktadır. "Düzenleyici kalite"nin göstergeleri arasında, "piyasaya açıklık"ın sağlanması, rekabetin geliştirilmesi; elektrik, gaz, karayolu yük taşımacılığı ve telekomünikasyon sektörlerinin rekabete ve yabancı sermayeye daha fazla açılması gibi gelişmeler yer almaktadır. Raporda yer alan başlıca öneriler şöyle sıralanabilir: düzenleyici reformu izlemek ve koordine etmek için bir bakanlık kurulması, EPDK'nın içinde özel sektör danışma komitesinin oluşturulması, EPDK'nın kararlarının temyizi için Danıştay'dan ayrı olarak uzman kişilerden oluşan bir birim oluşturulması vb.

DEA'nın uygulanması, "düzenleyici kalite"nin artırılması şeklinde bir rasyonele yaslanmaktadır. Düzenleyici kalite"nin artırılmasında en önemli aşama yasaların kontrolüdür. Bu nedenle rapor, ilgili mevzuatın hazırlanmasında sıkı bir izleme ve kontrol faaliyetini gerekli görür; DEA yöntemi bunun için uygun görülür.[20]

Pahalı olmasının yanı sıra çok önemli olan bu yöntemin daha ayrıntılı bir şekilde ele alınması gerekiyor.

19 Yani Türkiye'den yabancı sermaye için "pozitif ayrımcılık" istenmektedir.

20 İngilizce'de "Regulatory Impact Analyses" (RIA) olarak kullanılmaktadır.

Düzenleyici Etki Analizi[21]: "Her Şeyin Bir Fiyatı Vardır!"

DEA, "düzenleyici reformlar"ın sürekliliğini sağlamada önemli bir yöntem olarak kabul edilmektedir. OECD Türkiye Raporunda, bir çok OECD ülkesinin aksine "düzenleyici reformlar"ı koordine eden ve hükümet çapında düzenleme kalitesini izleyen bir idari birimden yoksun olması nedeniyle "düzenleyici reform"un hızı ve düzenleme kalitesini olumsuz yönde etkilediği ileri sürülmekte ve bu bakımdan Türkiye'deki düzenleyici reformlar eleştirilmektedir[22]:

> Bu yöntemler [DEA], iyi bir sistem olan danışma mekanizmasını yeni kuralların etkilerini devamlı değerlendirme işlemi ile birleştirdikleri için, düzenlemelerin yüksek kalitede olmasını sağlayan mükemmel usullerdir. Böylece yeni kuralların maliyet ve faydalarının açık, belirgin ve dengeli olarak değerlendirilmesi mümkün olur. (Cesaret isteyen bu süreç iyi uygulanacaksa eğitim ve yeni uygulamalar için yatırım yapılmasını da gerektirir). DEA'nın olmaması, Türkiye'deki bugünkü düzenleyici kalite kontrol süreçlerinin başlıca zaafıdır. (s. 47)

OECD Türkiye Raporunda "mükemmel" olarak anılan bu sistem, OECD Türkiye Raporu ile aynı tarihlerde yayınlanan bir başka OECD raporunda, henüz geliştirilmekte olan bir program olarak değerlendirilmekte ve bu programın sonuçlarının henüz tam olarak alınmadığı belirtilmektedir[23] (OECD, 2002a: 24). Bu noktada şu sorulabilir: OECD, henüz belirgin olumlu sonuç vermemiş bir yöntemi, neden şiddetle tavsiye etmektedir? Bununla kendisine küreselleşme sürecinde etkin olmaya çalışan uluslararası örgütler arasında bir yer açmayı mı hedeflemektedir? DEA bunun bir aracı olabilir mi?

OECD Türkiye Raporunda sık sık tekrar edilen "DEA'yı uygulayınız" vurgusunun gerekçesi şöyledir: "... [G]örevli yetkililer, hükümetin teklif ettiği önlemlerle ilgili olarak verdikleri kararları somut maliyet ve fayda hesaplarına dayandırmamaktadır. Kanun tasarılarının halen eklenen gerekçelerinde, hemen hemen hiçbir sayı veya nicel değerlendirme bulunmamaktadır" (s. 65). Bu yöntemin ilk olarak iş, ticaret ve yatırım üzerindeki etkilerinin araştırılması önerilmektedir (OECD, 2002b: 157).

Buradan hareketle şu söylenebilir: Düzenleyici Etki Analizi, kamu hizmetindeki "kamu yararı" olarak bilenen ilkenin terk edilmesini kolaylaştırmaktadır; çünkü OECD, artık yasanın maliyetinin de hesaplanması gerektiğini savunmaktadır. 1993 yılında OECD ülkelerinden birinde, bir kamu çalışanına "hukukun

21 Daha çok 1990'ların sonunda uygulanmaya başlanan ve Düzenleyici Etki Analizi adı verilen bu yöntem çeşitli amaçlar için kullanılmaktadır. OECD'ye göre DEA, bir karar aracı, bir yöntemdir: Bir yanıyla hükümet eylemlerinin potansiyel etkilerinin sistematik ve *sürekli araştırma* yöntemidir, diğer yanıyla karar alıcılarla bilgi ya da haber alışverişini sağlayan bir yöntemdir.

22 Raporda, DEA'nın yerine kısa dönemli bir çözüm olarak şöyle bir yöntem önerilir: ülkenin iç düzenleyici reform dinamiğine olan ihtiyacı karşılamak için merkezdeki yönetici örgüte bir bakanın atanması. Kısa dönemde, bu işlevi yerine getirmek için, bakanın, yine merkezi düzeyde oluşturulacak *merkezi bir teknik izleme bürosu ile desteklenmesi.* Ancak uzun vadede ise DEA'nın oluşturulması elzem görülmektedir.

23 OECD, DEA'nin uygulanması konusunda bir karar almamıştır; bununla birlikte, 1997 tarihli "Düzenleyici Reform Raporu"nda "düzenleme reformunun gelişmesi ve gözden geçirmeler" için tavsiye etmiştir. DEA 2000 yılı itibariyle, 28 OECD ülkesinden 14'ünde tam olarak, 6'sında ise bazı alanlarda kısmi olarak uygulanmaktadır (OECD, 2002a: 24).

maliyeti nedir" şeklinde bir soru sorulduğunda alınan cevap şöyle olmuştu: "Bu bir yasal gerekliliktir, yani maliyet önemli değildir" (OECD, 2002a: 24). "düzenleyici reformlar" için ise bu artık bir kâr-zarar hesabıdır.

Otoriterleşmeye Giden "Düzenli" Yollar

Raporda daha otoriter bir devlet anlayışının rotası çizilmektedir. Hem Raporda örülen merkezileşme tarzı hem de merkezi birim ve DEA gibi yöntemler bu rotayı anlatmaktadır. Biraz daha açalım: Etkin bir devlet önerilmektedir; sadece kendi önerdikleri sistem etkin olarak kabul edilmektedir; önerilen sistem ise merkezi izleme birimleri ya da DEA yöntemi ile ülkenin tüm yönetim kademeleri arasındaki koordinasyonu, tüm faaliyetleri izlemek, kontrol etmek ve ayıklamak üzerine kuruludur. Görüleceği gibi böyle bir sistem siyaseti etkisiz kılmakla mümkündür ve bu yaklaşım siyaseti etkisiz kılmanın yollarını yapmaktadır. Etkinlik, şeffaflık, hesap verebilirlik, katılımcılık... ne adına olursa olsun siyasetin alanını bu kadar daraltan bir sistem, mevcut güç ilişkilerini daha da güçlendirecek ve eşitsizlikleri daha da kemikleştirecektir.

Düzenleyici devlet modeli, merkezde güçlü birimlerin oluşturulmasını gerektirir; bu düşünce raporda sık sık tekrarlanan reformlar için güçlü siyasal liderliğe yapılan vurguda kendini göstermektedir. Ancak, reform süreci Rapordan anlaşıldığı üzere "bitmeyen bir senfoni"yi andırmaktadır; çünkü değişimlere ayak uydurmak üzere geliştirilen bu reformlar, sürekli ve hızlı bir şekilde yenilenmeyi gerektirecektir. Bu sürece ise, güçlü bir siyasal liderliğin eşlik etmesi gerekmektedir. Yani sonuçlarına bir süre "dayanılacak" bir yapılanma değil, süreğen bir süreç tarif edilmektedir. Bu tarif, aynı zamanda reform karşıtı muhaliflerin de etkisiz kılınmasını gerektirmektedir: "Bununla birlikte, düzenleyici reform programı güçlü bir muhalefetle karşılaşacaktır ve geçmişte ekseriyetle görülen parçalı yaklaşımlardan sakınılmalıdır" (OECD, 2002b: 53).

Otoriterleşmeyle ilgili bir başka olgu da, önerilen merkezi izleme birimlerinin toplumsal denetime açık olmamasıdır. Bir kez kurulduktan sonra bu kurumların nasıl denetleneceğine dair herhangi bir değerlendirme olmadığı gibi, ileri sürülen "etkinlik" kriteri, bu birimlerin denetimlerden muaf tutulacağını da düşündürmektedir. Birimlerde çalışanların çok iyi eğitilmiş, nitelikli personel olmaları gerektiği dışında başka bir bilgi bulunmamaktadır. Doğası gereği siyasetten özerk tutulması gereken bu oluşumların

sonuçları, belirtildiği gibi, sadece maliyet-yarar analizi çerçevesinde değerlendirilmektedir. Yol açacakları toplumsal ya da siyasal sonuçlar hiçbir şekilde analize dahil edilmemektedir. 1950'den beri, liberal devlet politikasını benimsediği kabul edilen Türkiye için, siyasal liderliğin bu türden bir sınıfsal ittifaka "hayır" demeyeceği ve benimseyeceğinin varsayıldığı anlaşılmaktadır.

Yerelleşme, merkezileşmeyi gerçekten dışlayan bir yönelim midir? Hem rapordaki "düzenleyici devlet" yaklaşımı hem de küreselleşme tartışmalarının odağında bulunan ulus devlet tartışmaları, ulus devletin elindeki yetkilerin ulus-üstü oluşumlara ve yerele devredilmesini önermektedir. Bu önerme doğrultusunda, Türkiye'de merkezi hükümete ait pek çok yetkinin gündemdeki yerel yönetimler yasa tasarısında olduğu gibi, yerel yönetimlere (il özel idaresi, belediyeler ve köy yönetimi) bırakılması önerilmektedir. (Ayrıca bkz, Güler 2003b) Raporun çeşitli bölümlerinde yerel yönetimlerin güçlendirilmesi gerektiği vurgulanıyor olsa da, (OECD, 2002b: 10, 11, 21, 28, 46) asıl ilgi, merkezi hükümetin nasıl yeniden yapılandırılacağına odaklanmaktadır. Bu çerçevede, yerel yönetimler, yolsuzlukların kökleştiği bir yönetim düzeyi olarak görülmekte ve denetlenmeleri önerilmektedir.[24]

Düzenleyici devletle ilgili olarak tartışılması gereken bir nokta, yerelleşme ile Foucault tarzı bir merkezileşme arasındaki ilişkidir. Bu ikisi arasında doğrusal bir dışlama ilişkisinin varolduğu yönündeki egemen görüşün sorgulanması önemlidir. Raporda öngörülen türden bir merkezileşmeye, yerel yönetimlerin güçlenmesi (yerel yönetimlerin kendi iktisadi alanları içerisinde daha rahat olmaları vb.) zarar vermez; aksine, bir süre yerele gömülmüş göreli olarak bağımsız birimlerle merkezin daha rahat hareket edeceği varsayılabilir. Merkezi "dümen tutan" yöneticiler (kurumlar) giderek doğrudan ya da dolaylı olarak yerel "kürek çeken" vekillerini düzenlemektedir (idari yetki devri, belediyelerin güçlendirilmesi, bağımsız idari otoritelerin artırılması vb.). Merkez, sabit bütçe payı kozu ile yerel yönetimleri birbiriyle yarış içine sokacaktır. "Doğru" insanları bularak veya "doğru şeyleri" yaptırarak ve düzenleyici araçları inşa ederek (denetim mekanizması) kürek çekenlerin performansları gözetlenebilir.

Merkezileşmeye giden yolda önemli bir başka adım "deregülasyon" olarak bilinen uygulamadır. Deregülasyon, bilindiği gibi, 1980'lerin yıldızı yükselen neoliberal kavramlarından biridir. Günümüzdeki "düzenleyici devlet" yaklaşımı ise, ilk bakışta deregülasyon ile çelişkili gibi görünmektedir. Oysa Raporda da yer

24 1980'lerde, negatif devlet anlayışının en önemli dayanaklarından biri devletteki yolsuzluklardı; bu yolsuzluklar, devletin elindeki kaynak dağıtma yetkisinden ileri geliyordu. O zaman, bu anlayış, devletin elindeki kaynakların alınması ile yolsuzluklar önlenebilir demekteydi. Uygulama, bu yönde bir olgu sağlayamamıştır. Merkez, 80'lerde belediyeleri hızla güçlendirmeye başlamıştır; ama bilindiği gibi bu süreç, belediyelerin uluslararası piyasalardan, hazine garantisiyle aldıkları dış borçlanmalarının artması ve merkezi hükümete yük olmasıyla sonuçlandı. Bu nedenle raporda bu yönetim düzeyleri yolsuzlukların kökleştiği yerler olarak görülmektedir (bkz: OECD, 2002b: 28).

aldığı gibi "deregülasyon" bir çeşit "yolu temizleme" süreci olarak iş görmüştür. Raporda şunlar söylenmektedir: "(ülke deneyimleri) ilk adımın deregülasyon olduğunu ve bunun, tüm ekonomi çapında esneklik ve büyüme potansiyeli getiren etkinlik ve yenilikler için önemli bir itici güç oluşturduğunu göstermektedir". Raporun mantığı çerçevesinde regülasyon ve deregülasyon sarmalını senaryolaştıracak olursak, şöyle bir oyun metninden söz edebiliriz: Aktör-devlet ilk önce kucağında ne var ne yoksa—yer uygun mu değil mi bakmaksızın—yere döker. Sonra, bunları tekrar toplamak için yeni yöntemler geliştirilir, ki buna reregülasyon denir. Ama tabii, dökmeyi bilen ancak toplamayı bilmeyen aktör-devletler için yardıma hazır birimler her zaman bulanacaktır. Düşen bir enerji sektörünü, mesela ayağa kaldırmak uzun sürecektir; devlet-aktörün düşürdüğü yerde onu ele geçiren piyasa-aktörleri vardır ve bunları reregülasyon için ikna etmek pek kolay olmayabilir. Bunlar itiraz edecektir: "İsteyerek verdin, neden şimdi geri istiyorsun? Benim bütün beklentilerim buna uygun oluştu; ona göre beklentilerimi geliştirdim; şimdi beklentilerimi yıkamazsın, yoksa gider Tahkime şikayet ederim!".

Görüldüğü gibi rapor, politika geliştirme stratejilerinin küresel ölçekte merkezileşmesini önerirken, politika uygulama inisiyatifinin de ademi merkezileşmesini istemektedir. By-pass edilen ulus devlet ölçeğidir.

Sonuç Yerine: Emek Üzerinde Süreklileşmiş Otoriter Kontrol Sistemleri

Yeni devlet anlayışının en önemli argümanı, başta ifade edildiği gibi, ulus devletin küresel değişimlere geleneksel düzenlemelerle ayak uyduramamasıdır. Oysa yeni devlet, bu sorunu aşmalı ve sürekli olarak kendini yeniden uyarlayabilmelidir. OECD Türkiye Raporu'nda ortaya konulan yeni devlet anlayışında ise, bu köklü değişikliklerin yapılabilmesi için, güçlü bir siyasal liderliğe ihtiyaç duyulmakta ve düzenlemelerin başarısı siyasal onaya bağlanmaktadır. Yine OECD'nin küreselleşme tespitinden anlıyoruz ki, küreselleşme yeni ve ani değişimlere sürekli hazır olmayı gerektirmektedir. Bu durumda, güçlü siyasal liderlik, geçiş dönemleri ya da reform zamanlarında daha fazla gereksinim duyulan bir şey olarak görülmektedir. Eğer bu doğru ise, bu anlayışa göre, geçişler ve reformlar hep sürüp gideceği için hep güçlü siyasal liderlere ihtiyaç duyulacaktır. Bir başka ifade ile, yeni devlet örgütlenmesi içinde, küreselleşmenin komutları-

na hızla uyum gösterecek güçlü bir liderlik kalıcılaşmalıdır. Peki bu "güçlü siyasi liderlik" düzenleyici devlet iradesine—ki bunu küresel sermayenin komutlarına uyum gösterme iradesi şeklinde okumak mümkündür—ya sahip olmazsa? Böyle bir sorunun sadece OECD Türkiye Raporunda değil, diğer raporlarda da cevabı yoktur. Çünkü OECD, kalkınmayı amaçlayan her liderin küreselleşmeye uygun bir yönetim tarzı benimsemesinden başka yolu olmadığını kabul etmiştir.

OECD'nin hazırlamış olduğu rapor etrafında, "düzenleyici devlet"in ne olduğunu keşfetmeye çalıştığımız bu yazıda, öne çıkan birkaç noktanın altını çizmek gerekmektedir. İlk nokta dönüşümün dayandığı "zorunluluk" ilkesidir. Devletin yeni rolü ya da yeni yapısı, küreselleşmenin zorunlu sonucu olarak tarif edilmektedir: Küresel piyasa devletin bu yeni rolünü zorunlu kılmaktadır. Zorunluluk kapsamında devletin tamamen piyasa mantığıyla, yani işletme mantığıyla yönetilmesi gerekmektedir. Bunun için devletin hem kurumsal yapısının hem de yönetsel zihniyetinin dönüşmesi gerekmektedir. Bir dizi zorunluluk, öncelikle yurttaş ya da vatandaş kategorisini yok etmekte, vatandaş müşterileşmektedir. Vatandaşlık haklarının yerini "tüketici hakları" alırken, toplum müşterilerin oluşturduğu, müşteri haklarına göre örgütlenmiş bir yapıya dönüşmektedir.

Analize, "küresel piyasa kuralı" ile başlandığı için, her şey bu kurala uygun olup olmaması bakımından değerlendirilmektedir. Katılım, şeffaflık, denetim, kontrol, yasal çerçeve gibi her tür düzenleme, zorunlu olarak küresel piyasa kurallarına uygunluk bakımından tanımlanmaktadır. Katılım, şeffaflık, hesapverebilirlik ya da sorumluluk, etkinlik gibi ilkeler, siyasal ve sosyal içeriklerini kaybediyor. Sadece ekonomik içerikleriyle bu ilkeler, devlet yerine büyük bir firmayı yapılandırmaktadır. Günümüzde hedeflenen de büyük ölçüde böyle bir şeydir. Bu aynı zamanda, yeryüzünde metalaşmamış tüm alanların ve yapıların metalaşmasına yardımcı olacaktır.

OECD Türkiye Raporu, bu yönde atılacak adımlar için önemli bir haritadır. Türkiye'de dönüşüm sürecinin yabancı sermaye ile gerçekleşeceği yönünde bir öngörü bulunmaktadır. Raporda, yabancı sermayeye gerektiğinde yerli sermayeye tanınandan daha fazla ayrıcalık tanınması, birer kamu kurumu olarak kurulan üst kurullarda daha fazla yabancı uzman çalıştırılması, özelleştirmelerde yabancı sermayeye öncelik verilmesi ve buna benzer pek çok vurgu bulunabilir.

Özellikle kalkınma ve modernleşme için yabancı sermayenin gerekliliğine yapılan aşırı vurgu, Türkiye'de "düzenleyici reformlar"ın yabancı sermaye olmaksızın tamamlanamayacağı izlenimini vermektedir. Bu doğrultuda Türkiye'de çok çalışma yapılmıştır. Örneğin, Türkiye Hizmet Ticareti Genel Anlaşması'nı (GATS) imzalayarak bu yöndeki iradesini ortaya koymuştur (Güzelsarı, 2003). Ek olarak, buna uygun yeni düzenlemelerin yapılması işi kalmıştır. Örneğin yeni Yabancı Sermaye Kanun Tasarısı'nın bir an önce yasalaşması, üst kurulların kararlarının temyizi için idari mahkemeleri devreden çıkaran özel uzmanlık mahkemelerinin kurulması, tahkim sisteminin yerleştirilmesi, hizmetler sektörünün yabancı sermayeye açılması, radyo ve televizyon yayınlarında yabancı sermaye payının artırılması, hava ve deniz ulaştırması, liman ve balıkçılık ürünleri işletmelerinde %49 olan payın artırılması; mali hizmetler, madencilik ve petrol alanlarında devletten müsaade almaları gerekliliğinin ortadan kaldırılması vb (OECD, 2002b).

Bunun yanı sıra, Türkiye'ye yabancı sermayenin daha önce, uygulanan tüm liberal düzenlemelere rağmen gelmemesinin en önemli nedeni, siyasal istikrarsızlık olarak görülmektedir. Öyle ise, yeni reformların yanı sıra siyasal istikrarsızlığa karşı çok duyarlı olacağını varsayabiliriz. Dolayısıyla sistemin, reformlar için "uygun" hale getirilmesi yani istikrarsızlığa izin vermeyen bir yapıya kavuşturulması gerekmez mi? Siyasal yapıda bu türden değişimin sonuçlarının geniş bir şekilde tartışılması gerekmektedir. Yasal düzeyde meydana gelen / gelecek değişiklikler bazı ipuçları vermektedir.[25]

OECD'nin "düzenleyici reform" önerileri, piyasaya içkin olanın, yani piyasanın mantığının devlet yapısına uyarlanmasını, buna uygun olarak devletin örgütlenmesini amaçlamaktadır. Polanyi'nin "piyasa ekonomisi, ancak piyasa toplumunun kurulmasıyla—toplumun piyasalaşmasıyla—mümkündür" şeklindeki savına atıfla, devletin piyasa mantığına göre düzenlenmesinin, toplumun piyasalaşması yolunda atılmış en kritik adım olduğuna şüphe yoktur. Rapor; girişimciler, tüketiciler ve sivil toplum kuruluşlarından başka bir toplumsal kategori görmemekte; çoğu durumda, toplum sermaye sınıfıyla eşitlenmektedir.[26]

Bu çalışmada, OECD'nin düzenleyici reform programı eleştirel bir çözümlemeye tabi tutuldu ve küresel sermayenin kamusal alanı soğurarak kendi mantığını devlet aygıtının kuruluş ve işleyişi içine ne tür mekanizmlarla işlediği ya da işleyeceği deşifre edilmeye çalışıldı.■

25 Şu anda çok sayıda kanun taslağı ve tasarısı hükümetin ve Meclis'in gündemindedir: Kamu Yönetimi Temel Kanun Taslağı, Kamu Personel Rejiminde yapılması düşünülen değişikliklerle ilgili çalışmalar, Yerel Yönetimler Yasa Tasarısı ve Kamu Bütçe reformu (Devlet Bakanlığı, 2003; Güler, 2003c; Erdoğdu, 2003). Diğer yandan eğitim gibi önemli bir kamu hizmeti alanında yaşanan gelişmeler de dikkat çekicidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Eğitim-Sen (2003).

26 Weiss ve Hobson'un (1999) bu yaklaşımı, gelişmiş ülkelerin ekonomik kalkınma tari hine de uygular.

Kaynakça

Anti-Mai Bülten 33 (2001) http://www.anti-mai.org/blt/blt33.htm.

Başbakanlık, http: //www.başbakanlık.gov.tr

Cope, S., and J. Goodship (1999) "Comparing Regulatory Regimes in the New Governance", *The Annual Conference of the Political Studies Association of the United Kingdom'a sunulan tebliğ*, University of Nottingham, 23-25 Mart.

Cope, S., and J. Goodship (2000) "Regulating Collaborative Government: Towards Joined-up Government?" *http://www.york.ac.uk/depts/poli/pac/papers/cope.htm,* İndirilme tarihi: 20 Nisan 2003

Devlet Bakanlığı ve Başbakan Yardımcılığı (2003) *Türkiye'de Kamu Personel Rejiminin Yeniden Yapılandırılması Sempozyumu (* 22-23 Şubat 2003), Ankara: TÜHİS

DTM, http://www.foreigntrade.gov.tr/DUNYA/ulus/63ekoisltes.htm İndirilme tarihi: 12.03.2003.

Efraim, A. D. (2000) *Sovereign (In)equality in International Organizations*, Boston: Martinus Nijhoff Publisdhers.

Eğitim- Sen (2003) "Kapitalizmin Yeniden Yapılanması ve Eğitim politikaları", *Değişim Sürecinde Kamu Hizmetleri ve Sendikal Politikalar Sempozyumu'na sunulan tebliğ*, 1-2 Şubat, Ankara.

Güler, B. A. (2003a) "Kamu Yönetimi Temel Kanunu Üzerine Çalışma", *Yayınlanmamış Çalışma.*

Güler, B. A. (2003b) "Yönetişim: Tüm İktidar Sermayeye", *Praksis*, 9.

Güler, B. A. (2003c) "Devlette Reform", *Mimarlar Odası Konferansında sunulan metin, 3* Mart, Ankara.

Güzelsarı, S. (2003) "Küresel Kapitalizmin 'Anayasası': GATS", *Praksis,* 9.

Karahaoğulları, O. (2002), *Kamu Hizmeti (Kavram ve Hukusal Rejim)*, Ankara: Turhan.

OECD (1996) *Globalisation: What Challenges and Opportunities for Government?* OECD/GD(96)64.

OECD (1997) *The OECD Report on Regulatory Reform*, I ve II, Paris: OECD.

OECD (2002a) *Regulation Policies in OECD Countries From Intervention to Regulatory Governance*, Paris: OECD.

OECD (2002b) *Türkiye'de Düzenleyici Reformlar*, Paris: OECD.

OECD, http://www.oecd.org

Savcı, B. (1990) "Siyasal Kurumlar Alanında Hukuksal Yenileşme: Devrimleşme Üzerine", *Cahit Talas'a Armağan*, Ankara: Mülkiyeliler Birliği.

Scott, C. (2002) "The (Post-) Regulatory State", *Politics of Regulation Workshop, Universtat Pompeu Fabra'ya sunulan çalışma*, Barcelona, November.

Weiss, L. ve J. Hobson (1999) *Ekonomik Kalkınma ve Devletler*, Ankara: Dost

Praksis 9 | Sayfa: *163 - 182*

Küreselleşme, Apolitikleştirme ve "Modern" Ekonomi Yönetimi*

Peter Burnham
Çeviri: Başak Alpan

Sık sık vurgulandığı gibi burjuva sosyal bilimi "modanın kendini adamış bir takipçisidir" (Horkheimer, [1937] 1976). Bu anlamda 1980'lerin ilk yıllarında, Foucault, Derrida ve Lyotard'ın çalışmaları seslerini duyurmaya başladığında, "yeni paradigma"nın "farklılık", "yenilik" ve "tikellik" gibi terimlerinin ve öznelcilik ile yetkilendirmenin mikro politiğinin kutsamaya başlanmış olması da bir sürpriz olmamalı bizim için.[1] Post-yapısalcı "okuma" her ne olursa olsun, relativist mesaj çok açıktı: Modernizmin üst anlatıları (Marksizm başta olmak üzere) reddedilmeliydi. 1990'larda sosyal bilimlerin "küreselleşme"yi keşfi, bize bir büyük anlatıyı yeniden tanıttı: serbest piyasanın var olan bütün Çin Setleri'ni yerle bir eden arz-ı endamı. Fakat kısa bir zamanda açığa kavuştuğu gibi paradigma kurucuları"nın ellerinde küreselleşme fenomeni, post-modernist ideolojiyle birebir örtüşmekteydi: aslında küreselleşme, Foucault'cu "söylem kuramı"nı mükemmel bir şekilde bütünlüyordu. Sadece "tek bir mantık olarak küreselleşme" savı çökmekle kalmıyor, aynı zamanda "küreselleşmenin birden çok mantığı olan bir süreç" olduğu iddia ediliyordu –ki bu önerme ademi merkeziyetçilik ve yerelciliğin mantığı ile de örtüşüyordu. Her şeyin ötesinde "küreselleşme" modernizmin bütünleştirici gücünün de sonunu simgeliyordu: ulus-devlet.

Tabii ki tartışma götürmez bir küreselleşme tanımı yok. Higott, (1997: 6) eklektik uluslararası ekonomi politik ortodoksisinin örneğini vererek, küreselleşmenin: (a) teritoryal ve yönetsel sınırlar tarafından engellenmeyen ekonomik, siyasi ve sosyal alanların sınır-ötesi pratiklerini arttıran sonuç

* Makale'nin yer aldığı eser: Bonefeld, W ve K. Psychopedis (der.) (2000) *The Politics of Change: Globalization, Ideology and Critique*, Palgrave.

1 İyi bir özet için bkz. Bromley (1991: 129-50).

ve süreçlerin ortaya çıkışı (b) post-modern dünyanın nasıl daha "yönetilebilir" kılınacağına dair tek görüş ortaya koyan bir politik bilgi söylemi olduğunu söylüyor. Bu görüşte üstü kapalı olarak anlatılan, ekonomik karşılıklı bağımlılığın ve özelde finansal piyasaların gücünün küresel yönetişim yapıları ile sonuçlanan modern kapitalizmin gidişatını nasıl değiştirmekte olduğudur.

Küreselleşme tezine yöneltilen en temel tepkiler, iki şekilde gelişti: Ya "Hiçbir şey değişmedi" ("yerkürede yeni olan hiçbir şey yok") diyen Eklesiastik çağrıya uyarak[2] ya da "Her şey yeni" (ve muhtemelen "tarih boş laftan ibaret") tezini savunarak. Kuşkucular ve realistler küresellik iddialarını defederek ve devletin iktidarını yeniden teslim ederek aynı safta yer alırlarken (Hirst ve Thompson, 1996; Waltz, 1979) liberaller ve post-modernler temel siyasi otorite olarak devletin geri çekildiğine ve hatta yok olduğuna işaret ediyorlar (Ohmae, 1995) Realist-liberal karşılaşmasının yarattığı oldukça steril olan bir tartışma yerine, makalenin bu bölümü küresel bir bağlamda devlet, sınıf ve sermaye ilişkileri ile ilgili olarak Marksist düşünceye bir dönüşün, var olan endüstriyel, siyasi ve ekonomik değişimleri açıklamak için çok daha yapıcı olacağını savunuyor.

Benim argümanım üç noktada toplanabilir: İlk olarak, küreselleşmeyle ilgilenen çoğu kuram, devlet ve piyasayı, sosyal gerçekliğin birbirinden ayrıştırılmış ve izole edilmiş, birbirine dışsal ve oluşsal bir biçimde var olan iki yönü olarak gördükleri için, devlet-piyasa ilişkisini tatmin edici bir şekilde kavramsallaştıramıyorlar. Bunun sonucu olarak da, popülist (ve yanlış yönlendirici) bir "devlet iktidarını piyasaya kaptırdı" iddiası çıkıyor ortaya. Oysa bunun tam tersine, Marksist yöntem söz konusu ilişkiyi içsel olarak görür ve bizi, hali hazırdaki değişimleri organik bir bütünün yeniden oluşturulması olarak yorumlamaya sevk eder. İkincisi, uluslararası yeniden yapılanma sürecinin ulus devlet tarafından emeği daha sıkı disipline etmek ve emek-sermaye ilişkisini yeniden organize etmek (re-organize) amacıyla, üstlenildiğini tartışacağım. Bu noktada belirtmeliyiz ki küresel kapitalizm hala antagonistik bir devlet sistemi olarak kuruluyor ve küresel ekonomi politiği karakterize eden değişimler, kökleri emek-sermaye çelişkisinde yatan sorunları çözmek amacıyla devletler tarafından ortaya konuluyorlar. Son olarak, var olan yönetim stratejilerinin ekonomi politikaları söz konusu olduğunda, keyfiyetten kurala doğru bir kayışı, meşru siyasi, ekonomik ve endüstriyel eylemleri birbirinden ayıran sınırların yeniden çizilmesini ve çeşitli alanlarda karar verme mekanizmalarının parçalanmasını ve yetki

2 Eklesiastes, M.Ö. 2. yüzyıla kadar uzanan ve Antik Yunan Felsefesi'nin yapıtaşlarından olan kutsal bir kitap ve onun öğretisidir. Geleneksel teolojiye karşı çıkan, insan varlığının amacını sorgulayan ve önceden belirlenmiş ve tekdüze bir varoluş öngören öğreti, metinde öğretinin öngördüğü eskataloji ve değiştirilemezlik çerçevesinde kullanılıyor. (ç.n.)

devrini içeren *apolitikleştirme (depoliticization-siyasetten arındırma)* kavramı tarafından karakterize edildiğini savunacağım. Para ve emeğin düzenlenmesi gibi devletin temel eylemleri anlamında, 1980'in ortalarından beri apolitikleştirilmiş yönetim formları yönünde ciddi bir tercih görülüyor. *Apolitikleştirme* olarak anlamını bulan "küreselleşme dili", karar vermenin politik yönünü ortadan kaldırarak ve böylece politika uygulamalarının etkinliğini arttırarak, devlet yöneticilerinin küresel sistemdeki değişimlerden faydalanabilmelerini sağladı. Kısaca, post-modernist ideolojinin, küreselleşme ve apolitikleştirmenin beraberinde getirdiği stratejiler ne bizim için yeniler, ne de kurulu iktidar odaklarının sonunu simgeliyorlar. Tam tersine, bu süreçlerin en iyi şekilde, tarihsel analiz kullanılarak ve en sofistike ve "kredisi bitmiş" üst anlatı olan klasik ekonomi politiğin mirasçılarının yaptıklarını sürdürerek anlaşılabileceğini öne süreceğim.

Yazının ilk kısmı küresel ekonomi politik çerçevesinde ulusal devletin değişen kimliğini anlamak için kullanılan üç popüler yaklaşımı tartışıyor. "post-Fordist devlet" "Yeni Dünya Düzeni/devletin ortadan kaybolması" ve "devletin uluslarasılaşması" gibi terimlerle anlamını bulan tartışmalar gözden geçirilecek ve bulgular üç ana kısımda toplanacak. Birincisi, bu tartışmalar küreselleşmenin nasıl piyasanın, devletin egemenlik ve ulusal özerkliğini kaybetmesine yol açan iktidarını olanaklı kıldığını vurgulayarak, devlet ve piyasayı iki karşıt sosyal örgüt olarak konumlandırıyorlar. Aslında, bu görüşün zayıflığı, devletin ve piyasanın, sınıf analizine olanak vermeyen bir biçimde şeyleştirilmesinde yatıyor. Dahası, bu görüş, devlet ve piyasayı daha geniş ve temel sosyal ilişkiler bütününün birer parçası olarak kavramsallaştırmamızı da engelliyor. İkincisi, incelenmiş bu yaklaşımlar 1973 öncesi ulusal devletin sermaye üzerindeki kontrolünü olduğundan fazla gösteriyorlar. Bu yolla, Keynezyen Refah Devleti gibi tarihsel olarak doğru olmayan kavramları kullanarak 1970lerdeki küresel ekonomi politiğin fikirlerine de destek çıkıyor bu görüşler. Son olarak da bu yaklaşımlar, emek-sermaye ilişkisini, yeniden yapılanma sürecinin kendisine dışsal olarak görüyorlar-eğer bu gerçekten burada söylenmeyi hak ediyorsa. Bölümün ikinci kısmı Marksist yöntemi bir alternatif olarak kullanabileceğimizi savunuyor. Son kısım ise bu yaklaşımın çeşitli yönlerinin, "küreselleşme dönemi"nde ve apolitikleştirme kavramı bağlamında İngiltere'deki devlet-sermaye ilişkilerini karakterize etmek için kullanılabileceğini gösteriyor.[3]

3 Daha fazla detay için bkz. Bromley ve Burnham (1996, 1998); ve Burnham (1997).

Küreselleşme Döneminde Devlete Ne Oluyor?

Post-Fordist Kuram

"Post-Fordizm" kavramı düzenleme kuramcıları, devlet kuramcıları, siyaset sosyologları ve endüstriyel ilişkiler alanındaki birçoklarını oldukça heyecanlandırdı. (bkz. Bonefeld ve Holloway'e yapılan katkılar). Jessop (1994), üretimin uluslararasılaşmasını beraberinde getiren post-Fordist birikim rejiminin artık post-Fordist bir devlete gereksinim duyduğunu iddia ederek, bu alandaki kuramların en sofistike ve açık olanını ortaya koyar. Post-Fordist devlet "aşırı-liberal" bir devlet biçimidir ve gitgide artan bir oranda alttan, üstten ve yatay olarak "içi boşaltılır" (hollow out). Ulus devletin kapasitesinin bir kısmı birleşik-bölgesel ve uluslararası kurumlara ya da ulusal devletin sınırları içindeki bazı yerel düzeylere devredilirken, bir kısmı da merkezi devleti devre dışı bırakan ve bazı ülkelerde mevkileri ve bölgeleri birbirine bağlayan yerel ve bölgesel bir takım ağlar yaratır. Bu şekliyle Jessop'un kuramı- ki Jessop kendi analizine "düşünce deneyi" adını verir- çok belirlenimci, tek nedenci ve yapısal işlevselciliğin eksiklerinden zarar görüyormuş gibi gözükmekte. Devlet biçimi birikim rejiminin "gereksinim"lerinden türetilmektedir ve bu gereksinimlerin giderildiği biçimin tanımlaması da, sosyal değişime ve yeni kurumsal düzenlemelere bir açıklama teşkil etmektedir. Bu yaklaşımda, sınıf ilişkileri (ve uygulamadaki çelişkisi) yeniden yapılanma sürecine dışsal olarak görülür, ayrıca emek ve devletin kendisi güçsüz ve post-Fordist ekonominin istemlerine pasifçe cevap verir bir konumda tanımlanır- ki bu ideal tipin kendisi bir çok endüstriyel sosyolog tarafından reddediliyor. Dahası, post-Fordizm kuramı, emek-sermaye-devlet ilişkisinde sınırlar/keskin kırılmalar ve Keynezyen refah devleti gibi biçimsiz yapılara dayandırılmış bir tarihsel gelişim karikatürüne dayanır (daha geniş bir eleştiri için bkz. Glyn, 1995; Matthews, 1968 ve Tomlinson, 1981). Bu modelde, devlet politikasındaki devamlılıklar gözden kaçırılıyor ve varolan düzenlemelerin "yeni"liği sadece ve sadece, kendisi daha düzgün eleştirel bir analizin nesnesi olması gereken "savaş sonrası düzen"in bazı öğelerine aşırı vurgu yaparak kuruluyor.

Yeni Küresel Düzene Doğru/Devletin Yok Olması

Bu popüler yaklaşım, devletin sonunu çok yakın gören liberal-dönüşümcü yazınla birlikte post-Fordist devlet tartışmasının veçheleri üzerine inşa edilmiştir. Ohmae (1990, 1995) ve Strange

(1996) tarafından yakın zamanda ortaya atılan tartışmalar bu yöndedir. Bu tartışma, tedbirli bir biçimde de olsa, solun var olan stratejileri ve pratiklerinin demode olduğunu söyleyen Held (1995) tarafından geliştirildi. Var olan stratejiler, kapitalizmin daha önceki ulusal safhası için uygun olabilir, fakat küreselleşme bu stratejileri işlevsiz kılmıştır. Yeni küresel düzen ulusal devletin demokratik kontrolünden çıkmıştır ve bu nedenle demokrasi, ulus-ötesi bir sivil-toplum tarafından yönlendirilen ulus-ötesi bir kavram olmalıdır artık. Bu noktada, yeni sosyal hareketlerin gündeminin savunulucuğunu yapan post-modernizm politikası ile açık bir paralellik kurmak olası. Politikanın bürokratik, hiyerarşik ve teknokratik ulusal formlarının yerini- ki sendikacılık da bu gruptadır- bireysel özerkliğe ve özyönetime dayalı post-materyalist bir politika almıştır artık. Bromley'in (1991: 131) alaycı bir biçimde ortaya koyduğu gibi, "Mutlu olabiliriz, politika bir anda popüler ve demokratik olduğu kadar tamamen parçalanmış ve tikeldir de". Yine bize sunulan, piyasaya dışsal ve güçsüz bir devlet ve keyifsiz bir demokratik devlete karşı piyasayı destekleyen bir küreselleşmedir. Bu aşırı piyasa iktidarı tartışması, sonsuz küresel seçeneklerle dolu devletsiz firmalarla idare edilen devletsiz bir dünyada yaşadığımızı iddia eden *Fortune* dergisi/*Ekonomist*'e ait bir uluslararasılaşma süreci perspektifine dayanır. Aslında, bu, Albert'in (1993), "100 yıl gibi bir süreden beri, demokrasinin ve ulus devletin güçleri dereceli olarak kapitalizmi ehlileştirdi ve şimdi köprüler atıldı. Bölünmüş ve birleşememiş bir ulus-devlet ve onun çelimsiz sınırları artık küresel kapitalist ekonomiye direniş gösteremez.. Kapitalizm öncelikle devleti ehlileştirmeyi amaçlıyor, ve sonuç olarak devletsiz yoluna devam etmeyi.." önermesinin de –belki de tesadüfen– vardığı sonuçtur (Albert, 1993: 256). Yeni sosyal hareketlerin varolan politik iktidar ve temsil yapılarının yerini alma kapasitesi gibi, küreselleşmeyi önceleyen ulus devletin "demokratik" doğası da olduğundan fazla idealize edilmektedir. Kısaca, bu yaklaşımlar, en etkileyici olan "gökkuşağı koalisyonları"nın zayıflığının ve hangi kılıkta olursa olsun kapitalist devletin sınıfsal karakterinin altının çizildiği 70 ve 80'lerin devlet tartışmalarıyla ilişkilenmeyi başaramaz (iyi bir özet için bkz. Clarke, 1991).

Devletin Uluslararasılaşması?

Devletin değişen kimliğini anlamaya çalışan tüm girişimler arasında en kışkırtıcı düşünce, "devletin uluslararasılaşması" te-

rimini kullananlarca ortaya atılmıştır (Cox, 1987: 253-65 ve Cox ve Sinclair, 1996). Cox, tanık olduğumuz şeyin, devletin yok olması değil, devletin dönüşümü (içteki ve dıştaki yapısının ve işlevinin yeniden örgütlenmesi) olduğunu savunur. Cox'un duruşu üç noktada tanımlanabilir: Birincisi, tarihsel olarak devlet ulusal ekonomileri yerel refah ve istihdamı sağlayabilmek amacıyla yıkıcı dış güçlere karşı koruyan bir tampon/kalkan görevi görmüştür. Cox'a göre, 1973'ten beri bu, yerel ekonomilerin dünya ekonomisinin gereksinimlerine uyarlanmasını sağlamak yönünde değişmiştir. İkinci olarak, bu kayış, ulusal hükümetlerin yapısını da etkilemiştir. Dünya ekonomisinin kanalları görevini gören merciler, hükümetlerin yapısı içinde üstün duruma gelmiştir (örneğin sanayi ve çalışma bakanlıkları maliye bakanlığının madunu oldu). Son olarak ise OECD, IMF, G7 gibi örgütlerde ve bu örgütler tarafından kendilerine aktarılan bilgi ve prensipleri ulusal politikalara dönüştüren mercilerde somutlaşan ulus-ötesi bir oydaşma oluşturma süreciyle karşı karşıyayız. Bu anlamda devletin görevi yerel ekonomiyi dünya ekonomisinin gereksinimlerine göre ayarlamaktır. Devlet artık, yerel ekonomi ve dünya arasında volan kayışıdır ve "dışarıdan içeriye uluslararasılaştırılmıştır". Bu devlet, "yönetimsiz yönetişim"i yöneten, kendisinden daha büyük bir şeye bağımlıdır.

Cox'un bu cüretli kuramı gelecek araştırmalar için ilginç açılımlar sağlıyor. Ne var ki, tipik uluslararası ekonomi politik gibi emek konusunda sessiz kalıyor. Bu, Sinclair'in (1996: 3) "Cox'un çalışması uluslararası ilişkiler kuramının bildik değişkenlerinin çok dışında" sözleri düşünülünce, oldukça paradoksal tabii; çünkü Cox, genel uluslararası ekonomi politiğe emeği entegre etmeyi amaçlayan eleştirel ve tarihselci bir bilim felsefesi yaratmaya çalışıyor. Fakat Cox'un çalışmasındaki "problem çözme" ve "eleştirel" kuram arasındaki ilişki (ve Marksist ve Weberci yöntemi birleştirme sırasında yaşanan zorluklar) tam anlamıyla ortaya konulmuyor ya da çözüme kavuşturulmuyor ve Cox (1996: 88-90) farklı kronolojik dönemleri, neredeyse 1945'ten bu yana, çalışabilmek için farklı yöntemlerin kullanımını onaylıyor gibi görünüyor. Cox, böylece, genel uluslararası ekonomi politiği eleştiriyor gibi gözükse de, yöntemsel çoğulculuk anlamındaki duruşu, devlet-piyasa arasındaki –daha önce bahsedilen– kavramsal ayrıklığı ve genel uluslararası ekonomi politikte var olduğu üzere, emeğin bu yeniden yapılanmaya, dışsal bir şekilde kuramsallaştırılmasını yeniden kuruyor. Bunu, Cox'un, hegemonik istikrar döngüsü örneğinde olduğu gibi, bir çok ampirik çalışma-

sında görmek mümkün ve sofistike neo-realist tartışmalardan ayrı düşünmek pek de olası değil.[4] Devletin uluslararasılaşması anlamında, sınıf ilişkileri (yani çelişkisi) yeniden yapılanma sürecine dışsal olarak görülüyor ve emek ve devletin kendisi iktidarsız ve post-Fordist ekonominin gereksinimlerine pasifçe cevap veriyormuş gibi tasvir ediliyor. Dahası, Cox'un kuramı, politika oluşturma anlamında (Cox, finansal sermayenin çeşitli fraksiyonlarının buyruğu altında bir politika oluşturma aşaması gibi basit ve fraksiyoncu bir fikri onaylar) bizi tarihsel olarak ikna edemez (1900'den beri ne zaman devletler temel öncelik olarak yerel refahın peşine düşmüşlerdir ki?). Bunun yanında, küreselleşmenin devletlerce yönlendirilmesi (Panitch, 1994; Wolf, 1997) ve çeşitli devlet aktörleri tarafından –ister sosyal demokrat ister liberal olsun- emek-sermaye ilişkilerinin yeniden yapılandırılması yoluyla kapitalist toplumdaki krizi aşma amacının lanse edildiği gerçeğini görmezden gelir.[5] Cox'un analizi eleştirel bir bakış açısı sunsa da, devlet - sınıf ilişkisi bağlamında tutarlı bir kuram geliştirememiş olması, küresel sistemin kavramsallaştırılmasında önemli sorunlar yaratır. Kısacası, devlet ve piyasayı birbirine karşıt iki sosyal örgüt olarak göstererek (dengeyi devlete karşı Piyasa lehine düzenleyen küreselleşmeyle birlikte) Cox ve diğer ekonomi politik yaklaşımlar, üstü örtülü olarak da olsa, sosyal gerçekliği katı kategorilere ayıran ve yapay olarak ayrıştırılmış kavramlar arasında dışsal bağlantılar araştıran liberal-gerçekçi duruşu takip eder.[6] Uluslararası ekonomi politik kuramlarının çoğu klasik ekonomi politiğin bir devamı değil, bu şekliyle, Marx'ın ([1867] 1976: 174-5) "vülger ekonomi" diye adlandırdığı yaklaşıma geri dönüştür. Kuramsal sofistikasyonlarının aldatıcılığına rağmen, uluslararası ekonomi politik yazarlarının çoğu küresel ekonomi politiği oluşturan karmaşık organik sosyal ilişkiler bütününü kavrayamayan "devlet", "Piyasa" ,"bağımlılık", "etkileşim", "etki", "özerklik" gibi totolojik kavramları yeniden üretir.

4 Bu, Burnham'da (1991) açık olarak anlatılıyor.

5 Politika oluşturma sürecine "fraksiyoncu" yaklaşımın sınırlarının daha kapsamlı bir eleştirisi için bkz. Clarke (1978)

6 Cox, küreselleşmeden yarar sağlayan bazı "sosyal güçler" olduğunu savunsa da, güçlü Küreselleşme trendlerinin ulusal ekonomileri daha açık hale getirdiğini ve ulusal hükümetlerin "koruyucu tepki"lerini zayıflattığını söyleyen standart uluslararası ekonomi politik görüşünü kuramına uyarlar. Kısacası, "küresel sermaye, nüfuslarını koruyabilmek için devletlerin özerk ekonomik ve sosyal politikalar gütme kapasitelerini çok ciddi bir biçimde sınırlar" (Cox,1996:515-16). Uluslararası İlişkiler kuramındaki ortodoksinin bir eleştirisi için bkz. Rosenberg (1994)

Devleti ve Piyasayı Yeniden Tanımlamak: Klasik Ekonomi Politik ve Marx

Klasik ekonomi politik geleneği, kapitalist üretim, dağıtım ve değişim ilişkilerinin içsel çerçevesini kavramlaştırmayı görev olarak belirlemiştir kendisine. Klasik yazarların amacı (William Petty'den John Stuart Mill'e), günümüze ait olayları betimlemek değil, toplumu oluşturan sınıflar arası ilişkileri açıklamak ve bu ilişkileri düzenleyen yasaları keşfetmektir (Clarke 1982; Gide ve

Rist, 1915). James Stuart ve Adam Smith için toplumun yapısı, onun ekonomik kuruluşunu anlama üzerinden kavramsallaştırılır. William Robertson (1890: 104), "bir toplum tarafından birleştirilmiş insanların eylemlerini açıklamaya çalışan her araştırmada dikkate değer ilk nokta onların hayatlarını sürdürme şekilleri olmalı. Bu değiştikçe, politikalar ve yasalar da değişir" diyerek klasik argümanı sürdürür. Bu yönelme, post-modernist bir okuyucuya indirgemeci gelse de, küreselleşme kuramcılarının devlet ve piyasayı birbirine karşıt iki sosyal örgüt biçimi olarak tanımlamalarını aşan bir sosyal ilişki *kavramsallaştırması* sunar bizlere. Klasik geleneğin mirasçısı olarak Marks, "vülger ekonomist"leri burjuva üretim ilişkilerinin gerçek içsel çerçevesini araştıramamakla suçlar. Bunun yerine bu kuramcılar, "Söz konusu ilişkilerin bariz çerçevesinde debelenmekten, bunu bilgiçlik taslayarak sistemleştirmekten ve dahası onlar için en iyi seçenek olarak, daimi gerçekler yerine, üretimin burjuva aktörleri tarafından kullanılan banal ve kendini beğenmiş nosyonları ifşa etmekten haz duyarlar" (Marx, [1867] 1976: 175). Küreselleşme kuramcılarının reddettiği kapitalist toplumdaki içsel ilişkilerin kavramsallaştırılması meselesi, Gilpin'in (1987: 10), devlet, piyasa gibi kavramların merkeziliğine rağmen, "Her biri birbirinden özerk gelişse de piyasanın devlete ya da devletin piyasaya sebebiyet vermesi, çözümlenmesi bu kitaptaki argümanla ilgisiz olan önemli tarihsel olgulardır" tezini savunduğu tumturaklı anlatısıyla örneklendirilebilir.

Tabii ki Marx, kapitalist toplum eleştirisini klasik ekonomi politiğin sürekli bir değerlendirmesi yoluyla yapmıştır. Marx'ın erken ekonomik ve felsefi çalışmaları, içkin eleştiri yöntemi yoluyla, kendisini klasik ekonomi politiğin doğalcı temellerini sorgulamaya yöneltmiştir. Klasik yazarların yanlışı, kapitalist toplumun tarihsel özgüllükler taşıyan sosyal ilişkilerini doğallaştırmak (ya da evrensel olarak temsil etmek) olmuştur. Klasik ekonomi politiğin biçimsel soyutlamalarının ardında, (rantiye, ücret ve kar üreten toprak, emek ve sermaye) sorgulanmayan tarihsel-özel bir postula yatar: özel mülkiyet. Klasik yazarlar, sadece özel mülkiyetin varlığını verili kabul etmek yoluyladır ki, sınıfların teknik olarak iş bölümünden kaynaklandığını varsayabilirler. Klasik ekonomi politiğin en iyi örnekleri, Marx için değer ve onun önemi konusunda –tamamlanmamış olsa da– bir analiz sağlarlar; ama hâlâ sorulmayan hayati soruyu sormayı başaramazlar: "Bu içerik neden bu tikel formu almaktadır?".[7] Aslında, Holloway'in

7 Marx ([1867] 1976: 174)

vurguladığı gibi (1991: 73), Marks, form sorununu, kendi kuramı ve kendisi ile bu sorunu anlamsız bulan burjuva yaklaşımları arasında önemli bir ayırıcı bir çizgi olarak görür. Aynı noktadan hareketle, *Kapital*, klasik yazarların tersine emek ürünlerinin tarihsel olarak özgül ve geçici toplum biçimleri bağlamında meta haline geldiklerine vurgu yapmak amacıyla meta-biçiminin bir analiziyle koyulur işe. Bu tarihsel ve materyalist temele dayanarak Marks, değer, artı-değer ve sınıf kavramlarında köklerini bulan bir kapitalist toplum kuramı inşa eder. Marx, liberalizmin izole edilmiş bireyini özel çıkarın kendisi zaten sosyal olarak belirlenen bir çıkar olduğundan parodileştirilir ve Smith'in sınıflar arası varolan çıkarların uyumu kuramını çürüterek simetrik değişim ilişkilerinin sömürüyü gizlediğini gösterir. Kapitalist toplum da, yararlı malların üretiminin, artı değerin genişlemesine bağımlı olduğu belirli bir toplumsal üretim biçimine dayandırılır. Marks klasik yazarlarla "Sivil toplumun anatomisi ekonomi politikte aranmalıdır" konusunda hemfikir olsa da, klasik kavramların Marx tarafından bütün olarak yeniden yorumlanışı, sonuçlarının küreselleşme devrinde devlet-piyasa ilişkisini bir yenilik olarak açıklamaya çalışan birçok yaklaşım tarafından asimile edilmesi gereken bir sosyal bilim devriminin habercisidir. Devlet ve piyasayı birbirine karşıt iki örgüt biçimi olarak konumlandırarak, burjuva küreselleşme kuramcıları sadece ampirik bir yanlış yapmakla kalmazlar, aynı zamanda temellerini ekonomik kuramdaki marjinalist devrimden alan bir toplum kavramsallaştırmasına da onay verirler.

19. yy'ın sonu Stanley Jevons ve Carl Menger yönetimindeki Avusturya Okulu'nun marjinal fayda kuramlarına tanık oldu. Marjinalistler ekonomiyi rasyonel eylem bilimi olarak *praxiology*'nin bir branşı olarak yeniden tanımladılar. Daha bilimsel ve matematiksel olarak daha kesin bir disiplin oluşturma çabasında, toplumun ekonomik bir kuramı olarak ekonomi politik, daha sonradan Robbins'in "insan davranışını, amaçlar ile alternatif kullanım alanı olan araçlar arasındaki bir ilişki olarak çalışan bilim" (Clarke, 1982; Matyas, 1985) biçiminde tanımlamasıyla bir "pozitif ekonomi" haline geldi. Ekonomi, çok dar anlamıyla verili kabul edilen bir piyasa durumunda, kendi sübjektif tercihlerini ortaya koyan ve faydayı maksimize etmeye çalışan bireylerin izole edilmiş çalışmasıdır artık. Perlman'ın ortaya koyduğu gibi (1973), ekonomi politiğin pozitif ekonomiyle "yer değiştirmesi", önemli bir bilgi sahasının, gerçeklikten paldır küldür uza-

ğa atılması ve aslında büyük bir kaçış demektir. Bu, sosyal eylem (sosyoloji) ve siyasal eylem (siyaset bilimi) olarak, spesifik ve indirgenemez eylem biçimlerine ilişkin tamamlayıcı "disiplin"lerin gelişimine yer açar. Klasik yazarlar tarafından benimsenen varlığını sürdürme biçimi temelinde hukuk, yönetim ve toplumun organik öğretisi, "bireysel seçim"le uyum içinde olan fiyat ve kaynak belirleniminin siyasal olarak muhafazakar ve dar öğretisi olarak ele alındı. Modern küreselleşme tezinin yöntemi, bu marjinalist devrimle uyumlu olarak –ve onun bölünmüş, ahistorik karakterini yeniden üreterek- yeniden kuruldu.

Marksizmin en güçlü yönlerinden biri de, bu parçalanmışlığı reddetmesidir (Bonefeld ve Holloway, 1995; Holloway, 1994). Modern sosyal bilimin devlet ve piyasa gibi kavramlarının fetişizmini, katılığını ve sabitliğini reddederek, bunları, ne kadar yabancılaşmış ve sapkın olduğuna bakmaksızın, insanın toplumsal pratiği içinde çözündürür. Devlet-piyasa ilişkisini dışsal ve oluşsal olarak görmek yerine, Marx'ın yaklaşımı, antagonistik sınıf ilişkilerini analizinin merkezine koyarak, devlet-piyasa ilişkisinin içsel ve gerekli olduğu öncülünden yola çıkar; tabii ki bu ilişkinin kurumsal formu, sınıf mücadelesinin tarihsel karakteri göz önüne alındığında değişmektedir. Devlet, toplumsal üretim ilişkilerinin bir yönüdür (bu ilişkilerin farklılaşmış ve tarihsel olarak özgül bir biçimidir), gücü yerel ve küresel sermayenin birikimini arttırmak için sınırları içinde emek-sermaye ilişkilerini yeniden düzenleme yetisinden türemektedir (daha detaylı bir anlatım için bkz. Holloway ve Picciotto, 1977 ve Clarke, 1991). Marx'ın devlete yaklaşımının böyle bir yorumu en tutarlı biçimiyle Sosyalist İktisatçılar Kongresi çevresinde ve *Capital and Class* dergisinde yapıldı. Bu yaklaşım, Marx'ın "metaların fetişizmi" kavramından hareketle, devleti, bir kategori olarak ayrıştır ve toplumsal ilişkilerin katılaşmış ya da fetişleşmiş bir biçimi olarak görür (bkz. Holloway, 1994). Ulus devlet ise küresel sermaye akışının bir "düğüm"ü ya da "moment"i olarak varolur ve gelişimi, bu nedenle, kapitalist toplumun karşıtlık ve krizler tarafından yönlendirilen gelişiminin bir parçasıdır. 20.yy'ın başlarında Bukharin'in (1915) öne sürdüğü gibi, burjuvazinin çeşitli grupları arasındaki mücadeleden başka bir şey olmayan "ulusal devletler" arasındaki mücadele, havada asılı değildir, tam tersine, "ulusal" ekonomik organizmaların yaşadığı ve geliştiği özel bir ortam tarafından (dünya ekonomisi) belirlenir. "Ulusal" siyasal ekonomiler (ve aralarındaki sosyal iş bölümü) sadece dünya ekonomisinin –ve bu anlamda uluslararası bir iş bölümünün– bir parçası olarak var olurlar. Devletler, tek tek dünya ekonomisiyle entegre oluş bi-

çimlerini, üretim, ticaret ve finans kanallarını kullanarak, değiştirmeye çalışabilirler, fakat birikimi arttırma ve uluslararası ve yerel ölçekteki sınıf mücadelesini yönetme yetileri tarafından sarılı bulurlar kendilerini. (bkz.bu kitapta Bonefeld). Yani, Marx'ın yaklaşımı devleti, Yeni Toplumsal Hareketlerin yararına bir kategori olarak reddetmez, ama daha çok ulusal devletler arasındaki ilişkileri, devletleri sınıf ilişkilerinin küresel kompozisyonunun momentleri olarak oluşturan sosyal ilişkilere göre değerlendirir.

Belirli kurumsal karakteristiklerin bitişini devletin sonu ile eşit gören kuramların tersine, Marx'ın yöntemi "*politik biçim*"e dikkatimizi çeker ve emek ve paranın yönetiminin kapitalist toplumlardaki devlet müdahalesinin temel ekseni olduğunun altını çizer. Birçok durumda, de Brunhoff'un (1978: 2) işaret ettiği gibi, kriz yönetiminin bir şekli olarak para politikaları, tarihsel olarak, emeğin kapitalist buyruğa tâbiyetini kurmak için ekonomik durgunluğu düzenleme aracı olarak işlev görmüştür.

Bu bölümün geri kalanı, İngiltere'de devlet-emek-sermaye ilişkilerdeki yakın zamanlı ilişkileri, politikleştirme ve apolitikleştirme politikaları bazında kavramsallaştırmak için bu yaklaşımın kullanılabileceğini göstermeyi amaçlıyor. Yukarıda detaylarıyla anlatılan ve "devlet piyasa karşıtlığı" gibi bir varsayımdan yola çıkan yaklaşımların tersine, az sonra anlatacağım bakış açısı "piyasalaşma"nın nasıl devlet yöneticilerine fayda sağladığını ve piyasa tarafından yönlendirilen politikaların (küresel bağlamda) nasıl işçi sınıfını yönetme sürecini güçlendirdiğini gösteriyor. "Takdir hakkı"ndan "kural"lara kayışın gerçek öneminin, devlet yöneticilerinin, küresel rekabet kılığı altında, emek-sermaye ilişkilerinin yeniden kurulması sürecini meşrulaştırmak için "dışsal taahhütler" (ve küreselleşme) söylemini kullanışında yattığı tartışılacak (bkz. Gill, 1995, 1998).[8]

Apolitikleştirme ve İngiltere'deki "Modern" Ekonomik Yönetim

1945'ten 1980'lerin ortalarına kadar ki, önceki Britanya yönetimleri emek ve sermayeyi yönetebilmek için içerme politikasını kullandılar. Bu, iş çevrelerini ve sendikaları ve diğerlerini daha ılımlı maaş taleplerine ikna etmek için, gittikçe daha ince planlanmış bir devlet müdahalesini gerektirdi. Görece tam istihdam bağlamında- ki Hazine daha sonra bunun rastlantısal yapısal durumların bir ürünü olduğunu itiraf edecekti[9]- önceki yönetimler, merkezi otoritenin maaşların belirlenmesi üzerindeki tasarrufunu arttırarak emeği, ahlaki teşvikler (ulusal çıkarı öne sürerek örneğin) ve yeni gözetim ve rehberlik aygıtları yoluyla, düzenleme

8 Takip eden tartışma özel olarak Britanya'ya, politize olmuş bir düzenleme biçiminden apolitikleştirilmiş bir diğerine kayışa odaklansa da, buna merkez bankası özerkliğine çok önem veren sosyal demokrasinin önceki kaleleri (İsveç dahil) ve işçi esnekliğini ciddi bir merkez bankası bağımsızlığıyla eşgüdümlü olarak değerlendiren neo-korporatist modellerde de (Almanya), yani dünya çapında rastlamak çok olasıdır.

yoluna gitti. Bir çok açıdan, devlet politikasının savaş sonrası hikayesi Kalecki'nin (1971: 141), tam istihdamın sosyal ve ekonomik bir takım problemler yaratacağı nedeniyle hükümetlerin bakış açısınca sağlıksız olduğu ve büyük ölçekli işsizliğin, kapitalist ekonominin kusursuz işleyebilmesinin ayrılmaz bir parçası olduğu yolundaki görüşünü destekliyor.

1975, aynı zamanda politik bir yönetimin başarısız olduğunun çok açık olarak anlaşıldığı yıl oldu. Hükümetin maaş politikalarını konu eden Özel Hazine Çalışmaları'ndan biri şöyle bitiyordu: [10]

"Gelir Politikası'nın bizim enflasyon oranımızın komşularımızınkinden daha düşük olmasına neden olduğu tartışma götürmez bir gerçektir ve ithalat fiyatlarıyla ilgili sorunların haksız bir biçimde başarımızı engellediği de yakın zamana kadar ortaya konamamıştır. Dahası, söz konusu politikanın gelirin daha adil ya da verimli dağılımını başaran bir formül bulduğu söylenemez. Ulusal Fiyatlar ve Gelirler Genel Müdürlüğü'nün çabalarına rağmen, ekonomik büyüme ya da verimliliğin beraberinde getirdiği bir "sınırlama" da yoktur. Sonuç olarak, bu güne değin, Gelir Politikası bir başarısızlık olarak değerlendirilmelidir."

Aynı tarihlerde, Batı Avrupa'da görece tam istihdamı sağlayan ekonomik koşulların değiştiği de bir gerçekti. Büyük ölçekli işsizliğin geri dönüşü, mali kriz, dalgalı kur rejimine geçerken yaşanan istikrarsızlık ve finans piyasalarının yeniden düzenlenmesi, Britanya'nın emeğin ve paranın düzenlenmesi yolundaki görüşlerini yeniden değerlendirilebilir kıldı. Kalecki (1971: 138), 1940'ların başında "Bir yönetimin nasıl yapılacağını bilmesi halinde tam istihdamı sağlayacağı varsayımı, yanılsamadan başka bir şey değildir" diyordu. Sürekli bir tam istihdam rejiminde "işten atılma" tehdidi, gittikçe daha az bir disiplin mekanizması olarak işlev görür ve işçilerin artan Pazarlık güçlerinin siyasal istikrarsızlığı arttırmaları ve "siyasi aşırı yük" ve "yönetilemezlik" kavramlarıyla eşleştirilen bir takım problemlere yol açmaları muhtemeldir. Görece tam istihdam zamanlarında devletin anti-enflasyonist bir politika güdebilmesi, hükümet, sendikalar ve işveren kuruluşları (ve bu iki grubun üyeleri) arasında kurulacak muhtemel ilişkilerle doğrudan sınırlandırılmıştır. Bu gibi durumlarda, anti-enflasyonist politikaların uygulanması her zaman için artan sınıf çelişkisi tehdidini taşıyacak ve sonuç olarak ekonomik/endüstriyel bir krizin bizatihi politik otorite krizine dönüşmesi riskini doğuracaktır (bkz. Goldthorpe, 1978: 186-214). Bu, kapitalist ve işçi sınıfının çatışan beklentilerini uzlaştırmayı amaçlayan bir devleti gözlemleyebildiğimiz Britanya örneğinde çok açıktır. Bu, uzlaştırma çabası, devlet müdahalesinin sınırları

9 PRO T267/12 "Talep Düzeyinin Kontrolüne Dair Politika 1953-1958" (Kamusal Kayıt Ofisi: Hazine Tarihi Muhtırası, No:8, Temmuz 1965) (PRO:Kamusal Kayıt Ofisi'nin İngilizce baş harfleri-ç.n.)

10 PRO T267/28 "Hükümet Gelir Politikası Özel Çalışması" (Hazine Tarihi Notu, 1976)

üzerine giderek artan dozlarda bir mücadeleyle sonuçlanır.

1920'lerin verdiği en önemli ders, –ekonomik politikalar anlamında– "takdir hakkı"ndan "kurallar"a geçerek, hükümetlerin emek ve sermaye üzerine empoze edilen finansal disiplini "dışsallaştırabileceğidir". Kurallar dizgesi daha güçlü (ve daha uzak) oldukça, devletin amaçlarını gerçekleştirirken kazanacağı manevra yetisi bir o kadar artar. Tam da, Britanya'nın savaş öncesi 1Ä / 4.86 $ paritesine dönüşünün ardındaki, bu mantıktır. Söz konusu manevra, savaş öncesi paritenin çok yüksek olduğunu ve Britanya ekonomisine çok acılı ve gereksiz bir deflasyon getireceğini savunan John Maynard Keynes'in çok ciddi eleştirilerine hedef oldu (Block, 1977: 17). Altın Standardı'na dönüşü savunanların başında gelenler, özelde, Hazine çalışanlarından John Breadbury ve Otto Nimeyer, altın standardının, Britanya ekonomisini "politik ve daha uyumsuz amaçları" için manipülasyondan kurtulmuş bir "hilekarlık düzeni"ne çevireceği konusunda çok serttiler (Rukstad, 1989: 440). Pratikte, Altın Standardı'nın ve onun "otomatik düzenleyici mekanizmaları"nın enflasyona karşı en iyi garanti olduğu yargısına varılıyordu. 1950'lerdeki Muhafazakarların politize yönetime eleştirilerinde de benzer argümanlar kullanılıyordu. Operasyon Robotu Planı'nı[11] destekleyenlere göre, piyasanın kuralları müdahaleci yönteme üstün gelmeliydi ve "Eğer daha tatmin edici yemek bulan çalışanlar daha yüksek ücret isterlerse, işsizlik onların pazarlık gücü yok edilinceye kadar arttırılmak zorundaydı".[12] 1920'lerin deneyimi 1950'lerde dile getirilen eleştiriler ile birlikte, finansal piyasaların yeniden düzenlenmesinin apolitikleştirilmiş kural-temelli politikaların uygulanmasını destekleyen argümanları güçlendirdiği bir bağlamda, yani 1990'larda, tekrar dikkate değer bulundu.

Tam anlamıyla Ekim 1979'da İngiltere'de 40 yıllık kur kontrollerinin terk edilmesiyle başlayan finansal piyasaların yeniden düzenlenme süreci (artan sermaye hareketliliği ve gerçekten entegre olmuş küresel bir piyasanın oluşturulması) hükümetlere açık olan mali ve parasal seçimleri önemli bir şekilde etkiledi.[13] Döviz satıcıları anti-enflasyonist politikalar tarafından desteklenen ülke paralarını tutmayı tercih ettiklerinden, enflasyon karşıtı politikaların güvenilirliği, hem retorik hem de maddi olarak çok önemliydi. Thomson'un altını çizdiği gibi (1995: 1100-11), savaş sonrası dönemde, para piyasaları, çoğunlukla cari hesap dengesizlikleri tarafından yönlendiriliyorken, artık döviz kuru hareketlerinin başlıca belirleyicisi, faiz oranı farklarıydı. 1980'ler ve 1990'lar, faiz oranlarında genel bir yakınsamaya sahne oldu ve geçerli düzeyden daha gevşek bir para politikası benimseyen her-

11 Bu plan, 1952'de, Sterlini dalgalı bir kur oranına getirmeyi amaçlıyordu. Detaylar için bkz. Cairncross (1985: 234-71) ve Procter (1993: 24-43).

12 PRO T236/3242 "Sterlini Özgür Bırakmak", Cherwell'in Churchill'e 18 Mart 1952'de gönderdiği Not. Planın muhaliflerinden olan Cherwell, Kabine'yi, bu operasyonun -çoğunluğu az farkla sağladıkları düşünülürse- Muhafazakar Parti hükümeti için riskli olacağını öne sürerek ikna etmeyi amaçlıyordu. Cherwell, tam olarak Robot'un savunucularıyla aynı safta yer alıyordu.

13 "Deregülasyon" yerine "yeniden düzenleme" teriminin kullanım amacı ("Reregulation"-ç.n.), salt düzenlemelerin kldırılması yerine, son 20 yıldır yeni düzenlemelerin (genelliklepazar temelli kurallar) oluşturduğu karmaşık bir süreç yaşıyor olmamız. (bkz. Phil Cerny "The Deregulation and Reregulation in a more Open World, Cerny (1993 içinde):51-85 Bkz. Helleiner (1994) ve Thompson (1995).)

hangi bir devlet, parasının satın alma gücünün düşmesi gibi bir *riskle karşı karşıyaydı. Uluslararası döviz* piyasalarındaki saydam akışlar rezerv müdahalelerini kısa dönemli bir politika olmanın ötesinde başka bir şey olmaktan hariç kıldığından dolayı para politikaları artık döviz kuru yönetimine tamamen bağlıdır. Bu mali ve *parasal koşulların net sonucu hükümetlerin enflasyon karşıtı* güvenilirliklerini arttırma güdüsüne sahip olmalarıdır (Thompson, 1995: 1103; Hirst ve Thompson, 1996: 143-51).

Bu gelişmeleri, piyasaya devletin üstünde bir güç atfetmek olarak algılamak, şu anki düzenlemelerin *"yeniliği" hakkında bir* çok tartışmaya bilgi akışı sağlayan, çok genel-geçer bir görüştür. Bu görüşün bir alternatifi ise, finansal piyasaların yeniden düzenlenmesinin, enflasyonla savaşmak ve bu yolla fiyat istikrarı sağlamak adına ücretlere aşağı doğru bir baskı sağlamak için, hükümetlerin kullanabileceği en güçlü kamusal meşruiyeti sağladığını görmek olacaktır (bu arada tabii ki, devlet yöneticileri, devletler arası finansal odaklı rekabetten doğan Euro piyasalarının yaratılmasından sorumluydular).[14] Bir çok anlamda, finansal piyasaların yeniden düzenlenmesi, devletin işçi sınıfı karşısındaki gücünü arttırır; çünkü fiyat istikrarının küresel ekonominin en hayati belirleyicisi olduğu ve rekabetin yokluğunun iş ve kâr kaybına dönüşebileceği gibi bir argüman etkili bir şekilde ileri sürülmektedir (Bonefeld ve Burnham, 1998). Bu anlamda, küreselleşme, "sadece" bir ideoloji olmaktan çok uzaktır. Fiyat istikrarının halk tarafından para politikalarının ilk amacı ve yüksek ücretlerin de enflasyonun başlıca nedeni olarak görüldüğü şu anki ortamda, tüm dünyadaki gelişmiş kapitalist devletlerde hükümetler, "takdir hakkı"ndan ise "kurallar"ı kendisine temel alan ekonomik stratejiler uygulayarak enflasyonu kontrol altına almak istediler.[15] Kural temelli yaklaşımlar, hükümetlerin ekonomik politikaları anlamındaki bazı sorumluluklarını hükümet-dışı organlara devir yoluyla yeniden düzenleyerek, ekonomide enflasyon karşıtı mekanizmaları kurmayı hedefliyorlar. Bu iki şekilde başarılabilir: Birincisi, bu görevleri uluslararası bir rejime, genellikle belirli kurallar koyan uluslararası kurumlara devrederek (Altın Standardı, ERM gibi[16]). Bu, hükümetin manevra alanını daraltarak sisteme "otomatiklik" getirmeyi amaçlar. İkinci olarak da, görevler, kanunda belirlenen ve bu anlamda hükümetten bağımsız olan ulusal bir kuruma devredilmektedir (örneğin mali sorumluluk yasalarıyla tamamlanmış merkez bankasının özerkliğine doğru yönelimler), *Kural-temelli stratejiler, hükümetlerin* ekonomik politika yapma süreçlerini apolitikleştirmeyi (ve bu anlamda hükümeti deflasyonist politikaların politik sonuçlarından korumayı) amaçlarken,

14 Detaylar için bkz.Van Dormael (1997)

15 Kurallar ve keyfiyet karşılaştırması üzerine yazılmış literatür okuması için bkz.Keech (1992:259-78); ve Kydland ve Prescott (1977:473-91). "Yeni anayasacılık" üzerindeki faydalı bir tartışmalar için bkz.Gill (1995:399-423; 1998:5-26).

"takdir hakkı" temelli yaklaşımlar, ulusal hükümetler özellikle gelir politikaları yoluyla enflasyonu kontrol etme anlamında merkezi bir rol oynadığı için, olabildiğince politiktirler.

1990'larda apolitikleştirme stratejileri, sermayenin uluslararasılaşmasına eşlik etti. Apolitikleştirme kavramının bu bölümde, politikanın sosyal ve ekonomik alanlardan tamamen çekilmesi ya da daha basitçe politik etkinin tamamen yok olması anlamında kullanılmadığının farkına varmak çok önemli. Aksine, apolitikleştirmenin kendisi oldukça politiktir. Esasında, söz konusu olan karar alma sürecinin politik yönünü daha uzakta korunaklı bir yere yerleştirmektir. Bir çok anlamda, devlet yöneticileri apolitikleştirmenin uzaklaştırıcı etkisinden yararlanarak, ekonomik süreçler üzerinde bir kol boyu uzaktan kontrol sağlıyorlar. Bunun da ötesinde, apolitikleştirme stratejileri, politika yapma sürecinin verimliliğini ve güvenilirliğini ilgilendiren beklentileri değiştirme amaçlarını gerçekleştirebilmek için, bürokratik pratiklerin yasal oyunlarına gereksinim duyar. Bu anlamda, apolitikleştirme, (somut pratiklerle ilgisi olmayan) sadece bir ideoloji değil, içinde devletin politika yapma sürecinin gerçekleştiği haliyle değişimleri yansıtan, değişen maddi pratiklerin ideolojik etkilerinin altını çizen, en güçlü harekete geçiriş biçimidir. Kısacası, devletin -biraz da güvenilirliğini arttıran- "nötrlüğü" çerçevesinde yeni bir kamusal algılama kurmayı amaçlayan bir harekettir.

Bir yönetim tekniği olarak apolitikleştirme, 1990'lardaki Britanya devlet politikasının üç yönünde çok kolay görülebilir: İlk olarak gözlemlenen, bu süreçte yönetimin amaçlarını gerçekleştirme yolundaki vaatlerinin bir biçimi olarak, tanımlanmış yetkilerin görev başındaki partiden görünürde "apolitik" kurumlara devriydi. Bu anlamda en açık örnek, hükümetin parasal politika alanında İngiltere Merkez Bankası'na "operasyonel bağımsızlık" verme hamlesiydi. 8 Ekim 1992'de Avam Kamarası Hazine ve Devlet Hizmeti Komitesi'ne yolladığı bir notta Norman Lamant, ERM'nin yerine geçecek yeni politikanın ana hatlarını çizdi. Enflasyon karşıtı güvenilirlik, "politikaları daha şeffaf ve kararları daha hesap verebilir yapmak amacıyla" artık Hazine ve İngiltere Merkez Bankası arasındaki ilişkiyi yeniden yapılandırmak yoluyla yaratılmaya çalışılacaktı (bkz. Jay, 1994: 169-205). 1992 Kasım'ında Lamant % 1 ile 4 arası bir enflasyon hedefi koydu ve İngiltere Merkez Bankası'ndan enflasyon rakamlarını dört aylık bağımsız raporlar halinde istedi. Mayıs 1993'te Kenneth Clarke yönetimindeki İngiltere Merkez Bankası'na faiz oranı değişimlerinin tamamlanması konusunda karar hakkı tanındı. En sonunda Şubat 1994'te, Clarke, para politikası bağlamındaki karar alma mekaniz-

16 ERM (Exchange rate Mechanism'in baş harfleri):1999'da yürürlüğe giren Avrupa Para Birliği'nin bir önceki adımı olan Avrupa Para Sistemi (1979) çerçevesinde üye ülkelerin ortak bir sabit kur oranı koruma taahhüdü. Sistem, kur oranlarının dalgalanabilmesi için ± %2.25 gibi bir marj bırakmaktadır. (ç.n.)

17 Detaylar için bkz. Bonefeld ve Burnham (1998:32-52); ve Smith (1998:2)

18 Yasamanın etkisini iyi özetleyen bir anlatım için bkz. McIlroy (1997:93-122). Kamu sektöründe emeğin yeniden örgütlenmesi için bkz. Fairbrother (1994,1998) ve Carter (1997:65-85)

ması için yeni bir çerçeve belirledi: Para politikasıyla ilgili kararlar Merkez Bankası Başkanı ve Başbakan arasında düzenlenecek toplantılarda alınacak ve tutanaklar biraz gecikmeyle de olsa basına yansıtılacaktı. Major yönetimi sırasında basın tarafında oldukça iyi yansıtılan merkez bankası başkanı - başbakan tartışmaları, merkez bankasının bağımsızlığına doğru atılan bu ağır aksak adımların ne derece güçlü enflasyon-karşıtı bir çıpa rejimi oluşturduğunun sorgulanmasına sebep oldu. 1995'te hükümetin tepkisi, fiyat istikrarını para politikalarının ana amacı olarak yasa bazında kutsamak ve Banka içerisinde politika oluşturma sürecini destekleyen bağımsız bir Para Politikası Komitesi kurarak Fransa Merkez Bankası'nı takip etmek oldu. Mayıs 1997'deki Blair başarısının uyanış döneminde, "Yeni Sol" Lamant ve Clarke tarafından başlatılan reformları tamamladı. Yeni Zelanda modeli çerçevesinde bir "operasyonel bağımsızlık" yaratma hamlesi olan Dokuz kişilik bir Para Politikası Komitesi'nin oluşturduğu enflasyon hedefini takip etmek konusunda Merkez Bankası'nı özgür bıraktı.[17]

Emeğin yönetimi söz konusu olduğunda, yetkilerin iktidardaki partiden alınması, öncelikle sendikaların yasal olarak marjinalize edilmesinde, ikinci olarak da dikkati hükümetten mahkemelere çekecek biçimde, hükümet tarafından desteklenen sendikaların yasal sistemi kullanımı konusunda ve son olarak da devlet sektörünün yeniden düzenlenmesi ve sözde Yeni Kamu Yönetimi konusunda belli etti kendini.[18]

1990'ların Britanya'sında, apolitikleştirmenin en açık görüldüğü ikinci biçim ise, politikaların hesap verebilirliğini, şeffaflığını ve dışsal kontrolünü görünür bir biçimde arttıran bir takım önlemler oldu. Mali İstikrar Yasası çıkartmak için yapılan yakın zamanlı hamleler, (ki genelde Yeni Zelanda'daki mali sorumluluk yasaları örnek alınmıştı) ve hükümetin, OECD ve Dünya Bankası ile temas halinde yönlendirilen politikaları, açıklık ve şeffaflık için İyi Uygulama Yasası çıkartma amacı bu trendi çok iyi örnekliyor.

1997 Temmuz'unda Blair hükümeti mali politikayı iki kurala bağladı. Öncelikle ekonomik döngü sırasında, hükümet sadece yatırım yapmak için borç alacaktı (yani kamu harcamaları vergilendirmeyle karşılanacaktı). İkinci olarak hükümet, ulusal gelirin bir kalemi olarak kamu borç düzeyini istikrarlı ve sağduyulu tutmak için gerekenleri yapacaktı (Hazine Müsteşarlığı, 1998: 1). Bu çerçevede, hükümet Mart 1998'de mali politikanın "kamuoyu gözünde (kredibilitesi olan) güvenilir bir taahhüt"ü temsil etmesi gerektiğini ilan etti (Hazine Müsteşarlığı,1998: 2). Bu taahhüdü görünür kılmak için Merkez Bankası Başkanı "hükümet-

lerin politik kararları nedeniyle sorumlu tutulabilmeleri için, uçarı mali politika riskini ortadan kaldırabilmek amacıyla" söz konusu kanunun yasama tarafından kutsanması gerektiğini savundu (Hazine Müsteşarlığı, 1998: 3). Kanunun özünde mali politika yönetiminin beş prensibi vardı: Politikaların uygulanması, sonuçların ortaya konulması ve mali amaçların belirlenmesi sırasında *şeffaflık*, politika yapma sürecinde mali politikaların etkisi anlamında *istikrar,* kamu maliyesinin yönetiminde *sorumluluk*, sadece nesiller arasında olmayan *adalet* ve kamu sektörü bilançosunun her iki tarafına da hâkim olabilmek için *verimlilik.*

Bu amaçları yerine getirebilmek için ve daha da önemlisi halka spesifik politikaların nasıl daha önce ilan edilen prensiplerle bağlantılı olduğunu gösterebilmek için, hükümet olası Finansal Durum ve Bütçe Raporu'nu tekrar sahnelemek (ki bu raporun temel varsayımlarını ortaya koymak ve sonuçlar ve önceki bütçe tahminleri arasındaki uyuşmazlığı açıklamak da amaçları arasındaydı) ve kısa ve uzun vadedeki mali stratejileri uzlaştırarak Ekonomik ve Mali Strateji Raporu hazırladı. Buna ek olarak hükümet, hesap verebilirliğini ve şeffaflığını arttırmak ve ekonomik varsayımlar ve teamüllerini kontrol altında tutabilmek amacıyla Ulusal Denetim Ofisi'nin sisteme daha yakın bir şekilde dahil edilmesini önerdi. Kısaca, açıklık ve hesap verebilirlik temelinde haklılaştırılmış bu önlemler yoluyla hükümet, hem temel aktörlerin (özelde kamu emekçileri sendikalarının) beklentilerini değiştirmeyi, hem de kendini sıkı mali politikaların sonuçlarından bağışık tutmayı amaçlıyordu.

Sonuç olarak, apolitikleştirme stratejisi, hükümetin manevra alanını sınırlayan bağlayıcı "kurallar"ın uygulanmasını yeğ tutan bir bağlamda gerçekleşti. Avrupa çapında, bu strateji, temeli ERM ve Avrupa Para Birliği'nin 3. safhasına geçişle ilgili yakınsama kuralları olan sabit kur oranı sisteminin tercih edilmesinde de görülebilir. Britanya'da 1989'un sonlarına doğru, ERM üyeliği, hükümeti ekonomik durgunluğun sonuçlarından korurken enflasyonu düşük tutmanın en iyi yolu olarak görülüyordu (Bonefeld ve Burnham, 1996). Major ve Lawson İngiltere Merkez Bankası'yla 1990 yılının başlarında ERM'ye katılarak İngiltere'nin önemli kazanımlar elde edeceği noktasında anlaştılar. Özelde, endüstrinin iki tarafında da periyodik kur oranı ayarlamalarını ortadan kaldırmak, Major'a göre, uzun dönem enflasyonist ücret ayarlamaları sonucunu doğuracaktı. 1980'lerde Thatcher'in çözümü, hükümet para arzını kontrolde zorlandığı ve çeşitli parasal önlemler birbiriyle çeliştiği için zayıflamış olan para toplamına odaklanmak oldu (Orta Vade Finansal Stratejisi) (Grant,1993: 56; Bonefeld, 1993: 162-77). Sürdü-

rülebilir bir ERM üyeliği için ön koşul, düşük ücretler ve işin yoğunlaşması yoluyla birim emek maliyetini düşürmekti. Enflasyon yükselirken, ERM hükümete "dışarıdan uygulanan" parasal disiplin seçeneğini önerdi (Sandholtz, 1993: 38). Açıkça Major yönetimi, bağlayıcı kurallar bazında inşa edilmiş uluslararası bir rejime katılarak "ekonomik uygulamalar"ın istenmeyen sonuçlarından kaçınılabileceğini düşünüyordu. Hükümet, ERM üyeliğinin işverenleri düşük ücret oranları ve işçi başına düşen üretimi korumak için iş gücüyle karşı karşıya gelerek, karları üzerindeki yüksek faiz oranı baskısını telafi etmeye yönelteceğini umuyordu. Düşen bir döviz kuru artık ne düşük verimliliği telafi edecekti, ne de pazarlık güçlerini "kabul edilmez" şartları kabul etmeye zorlayacaktı. ERM, Britanya'nın 1925'teki Altın Standardı'na dönüşünün bir tekrarıydı. "Kemer sıkma politikası" artık küreselleşme dilinde, "kurallar"la ve "dışsal taahhütler"le meşrulaştırılabilirdi. Hükümetin bakış açısından ve daha başka bir çok açıdan ERM üyeliği işe yaradı. Enflasyon, Ekim 1990'daki % 10.9'luk orandan Eylül 1992'de % 3.7 düzeyine kadar düştü. Lamant özellikle Ekim 1990'daki büyük yürüyüşe katılan sendika liderlerinin enflasyona yaklaşımının uğradığı büyük değişikliği müjdeliyordu. Fakat, her şeyin ötesinde, bu apolitikleştirme süreci, Major'u İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra en kötü ikinci ekonomik durgunluğun üstesinden gelmesini ve görev süresini bir dönem daha uzatmasını sağladı. (Bonefeld ve diğerleri,1995).

Daha geniş bir bağlamda, kural-temelli stratejilerin kullanılması, hükümetin, Dünya Ticaret Örgütü gibi yeni uluslararası kurumlara, özellikle de örgütün can damarı olan daha önceki aynı anlaşma prosedürlerini entegre etmiş ve DTÖ'nün kurallarını uygulayan anlaşmazlık giderme mekanizmasına, desteğinde görülebilir.[19]

Bu bölümün argümanı, emek, devlet ve sermaye arasındaki içsel ve hayati ilişkileri kavramsallaştırarak, küreselleşme çalışmaları bağlamında çok rastlanan devletin geleceği konusundaki belirsiz genellemelerin önlenebileceğiydi. Bence, bu noktada, 1990'larda bir çok apolitikleştirme stratejisi ve uluslararasılaşma süreci tarafından tanımlanan devlet yönetimini analiz etmek çok daha anlamlı.

Üretim, meta ve para bağlamında anlam bulan sermayenin yeniden üretimi, (popüler olarak "küreselleşme" olarak tanımlanan), kapitalist ekonominin temel özelliklerini dönüştürmedi henüz. "Ekonomik mucize" ve "yeni paradigma" gibi söylemlere karşın, hükümetlerin ve sermayenin karşılaştığı temel "problemler" hala değişime uğramadı. ■

Referanslar

Albert, M. (1993) *Capitalism vs. Capitalism*, New York: Four Walls Eight Windows.

Barker, C. (1978) "A Note on the Theory Capitalist States", *Capital and Class*, 4.

Block, F. (1977) *The Origins of International Economic Disorder*, London: University of California.

Bonefeld, W (1992) "Social Constitution and the Form of Capitalist State" Bonefeld W., Gunn R. ve Psychopedis, K.(der.) *Open Marxism*,Vol.I içinde, London: Pluto.

Bonefeld, W. (1993) *The Recomposition of the British State During the 1980s*, Aldershot: Dartmouth

Bonefeld, W. ve Burnham, P. (1996) "Britain and the Politics of European Exchange Rate. Mechanism", *Capital and Class*, 60.

Bonefeld, W. ve Burnham, P. (1998) "The Politics of Counter-Inflationary Credibility in Britain, 1990-1994", *Review of Radical Political Economics,* 30(1).

Bonefeld, W. ve Holloway, J. (der.) (1991) *Post-Fordism and Social Form*, London: MacMillan .

Bonefeld, W. ve Holloway, J (1995) "Money and Class Struggle", Bonefeld, W. ve Holloway, J (der.) *Global Capital, National State and the Politics of Money* içinde, London: MacMillan.

Bonefeld, W., Brown A. ve Burnham, P. (1995) *A Major Crisis? The Politics of Economic Policy in Britain in the 1990s,* Aldershot: Dartmouth.

Bromley, S. (1991) "The Politics of Postmodernism", *Capital and Class*, 45.

Bukharin, N. ([1915] 1972) *Imperialism and World Economy*, London: Merlin.

Burnham, P. (1990) *The Political Economy of Postwar Reconstruction*, London: MacMillan.

Burnham, P. (1991) "Neo-Gramscian Hegemony and the International Order", *Capital and Class,* 45.

Burnham, P. (1995) "Capital, Crisis and the International State System", Bonefeld, W. ve J. Holloway (der.) *Global Capital, National State and the Politics of Money* içinde, London: MacMillan.

Burnham, P. (1997) "Globalisation: States, Markets and Class Relations, *Historical Materialism*, 1

Caincross, A. (1985) *Years of Recovery*, London: Methuen.

Carter, B. (1997) "Restructuring State Employment", *Capital and Class*, 5.

Cerny, P. (der.) *Finance and World Politics*, Aldershot: Edward Elgar.

Clarke, S. (1978) "Capital, Fractions of Capital and the State", *Capital and Class*, 5.

Clarke, S. (1982) *Marx, Marginalism and Modern Sociology*, London: MacMillan.

Clarke, S. (1988) *Keynesianism, Monetarism and the Crisis of the State*, Aldershot: Edward Elgar.

Clarke, S. (der.) (1991) *The State Debate,* London: Macmillan.

Cox, R. (1987) *Production, Power and World Order,* New York: Columbia University.

Cox, R. (Sinclair T. ile birlikte) (1996) *Approaches to World Order,* Cambridge: Cambridge University.

de Brunhoff, S. (1978) *The State, Capital and Economic Policy*, London: Pluto

Dimsdale, N. (1991) "British Monetary Policy since 1945" Crafts, N. ve N. Woodward (der.), *The British Economy since 1945* içinde, Oxford: Oxford University.

Fairbrother, P. (1994) *Politics and the State as Employer*, London: Mansell.

Fairbrother, P. (1998) "State Restructuring and Implications for Trade Unions: The Case of United Kingdom", Emek Çalışmaları Konferansı'nda sunulmuş yayımlanmamış çalışma, University of Warwick, Mart.

Gide, C. ve C. Rist (1915) *A History of Economic Doctrines*, London: Harap.

Gill, S. (1995) "Globalisation, Market Civilisation and Disciplinary Neoliberalism", *Millenium,* 24: 3 .

Gill, S. (1998) "European Governance and New Constitutionalism: Economic and Monetary Union and Alternatives to Disciplinary Neoliberalism in Europe", *New Political Economy*, 3: 1.

Gilpin, R. (1987) *The Political Economy of International Relations*, Princeton: Princeton University.

Glyn, A. (1995) "Social Democracy and Full Employment", *New Left Review*, 211.

Goldthrope, J. (1978) "The Current Inflation", Hirsch F. ve J. Goldthrope (der.), *The Political Economy of Inflation* içinde, London: Martin Robertson.

Grant, W. (1993) *The Politics of Economic Policy*, Hemel Hemstead: Harvester.

Harman, C. (1996) "Globalisation: a critique of a new ortodoxy", *International Socialism*, 73 (Winter).

Hatton, T. ve K. Chrystal (1991) "The Budget and Fiscal Policy", Crafts N. ve N. Woodward (der.), *The British Economy Since 1945* içinde, Oxford: Oxford University.

Held, D. (1995) *Democracy and the Global Order*, Cambridge: Polity.

Helleiner, E. (1994) *States and the Re-emergence of Global Finance*, New York: Cornell University..

Higgott, R. (1997) "Globalisation, Regionalism and Localisation", IPE/NPE Konferansı'nda sunulmuş yayımlanmamış çalışma, University of Birmingham.

Hirst, P. ve G. Thompson (1996) *Globalisation in Question*, Cambridge: Polity.

HM Treasury (1998) *A Code for Fiscal Stability*, London: HMSO.

Holloway, J. (1991) "In the beginnning was the scream", *Common sense*, 11.

Holloway, J. (1994) "Global Capital and the National State", *Capital and Class*, 52.

Holloway, J. ve S. Picciotto (1977) "Capital, Crisis and the State", *Capital and Class*, 2.

Horkheimer, M. ([1937] 1976) "Traditional and Critical Theory", Connerton, P. *Critical Sociology* içinde, London: Penguin.

Jay, P. (1994) "The Economy 1990-1994", Kavanagh D. ve A. Seldon (der.), *The Major Effect* içinde, London: Macmillan.

Jessop, B. (1994) "The Transition to Post-Fordism and the Schumpeterian Workfare State", Burrows, R. ve B. Loader (der.), *Towards the Post-Fordist Welfare State* içinde, London: Routledge.

Kalecki, M. (1971) *Selected Essays on the Dynamics of the Capitaist Economy 1933-1970*, Cambridge: Cambridge University.

Keech, W. (1992) "Rules, Discretion nd Accountability in Macroeconomic Policymaking", *Governance*, 5: 3.

Kydland, F. ve E. Prescott (1977) "Rules Rather than Discretion", *Journal of Political Economy*, 85: 3.

Marceau, G. (1997) "NAFTA and WTO Dispute Settlement Rules", *Journal of World Trade*, 30: 2.

Marx, K. ([1867] 1976) *Capital*, Vol I, London: Pelican.

Marx K. ve Engels F. (1848) *The Communist Manifesto* (farklı).

Matthews, R. (1968) "Why Has Britain Had Full Employment Since the War?", *Economic Journal*, 78.

Matyas, A. (1985) *History of Modern Non- Marxian Economics*, London: Macmillan.

McIlroy, J. (1997) "Still Under Siege: British Trade Unions at the Turn of Century", *Historical studies in Industrial Relations*, 3 (Mart).

Ohmae, K. (1990) *The Borderless World*, New York: Fontana.

Ohmae, K. (1995) *The End of the Nation State*, New York: Free.

Panitch, L. (1994) "Globalisation and the State", *Socialist Register 1994*, London: Merlin.

Perlman, F. (1973) "Introduction", *Rubin I. Essays on Marx's Labour Theory of Value* içinde, Montreal: Black Rose.

Petersmann, E. (der.) (1997) *International Trade Law and the GATT/WTO Dispute Settlement System*, Amsterdam: Kluwer Law.

Procter, S. (1993) "Floating Convertibility", *Contemporary Record*, 7: 1.

Radice, H.(1997) "The question of globalisation", *Competition and Change*, 2: 2.

Robertson, W. (1890) *Works*, Vol II, Edinburg: Thomas Nelson.

Rosenberg, J.(1994) *The Empire of Civil Society*, London: Verso.

Rukstad, M. (1989) *Macroeconomic Decision Making in the World Economy*, London: Dryden

Sandholtz, W. (1993) "Choosing Union", *International Organisation*, 47: 1.

Sinclair, T. (1996) "Beyond International Relations Theory: Robert Cox and Approaches to World Order", Cox, R. (Sinclair T. ile birlikte) *Approaches to World Order* içinde, Cambridge: Cambridge University.

Smith, D. (1993) *From Boom to Bust*, London: Penguin.

Smith, D. (1998) "Pounded by interest rates", *Sunday Times* (Business bölümü), 15 Mart.

Praksis 9 | Sayfa: *183 - 220*

Yerel Devlet Sorunu ve Yerel Devletin Dönüşümünde Yeni Eğilimler

Tarık Şengül

Giriş

Son yirmi yıl gerek ekonomik gerek toplumsal gerekse de siyasal-yönetsel yapı ve ilişkilerde önemli değişimlere şahit oldu. Gerek gelişmiş gerekse de azgelişmiş kapitalist toplumlarda, devletin ve devlet yapılanması içindeki özgün konumuyla yerel devletin de yeniden yapılanma sürecinden payını aldığı açıktır. Keynesçi ve ithal ikameci birikim stratejilerinin çözülüp neoliberal birikim rejimlerinin hâkim hale geldiği bu dönemde, devlet ve yerel devletin söz konusu süreçlerin dışında kalmadığı, ülkelerin özgün konumları çerçevesinde önemli dönüşümler geçirdikleri gözlenmektedir.

Söz konusu dönüşümün küresel, ulusal ve yerel ölçeklerdeki dinamiklerin etkileşiminin bir sonucu olduğu göz önüne alınırsa, yeniden yapılanma süreçlerinin küresel ölçekteki etkileri ve bu etkilerin farklı ülkelerdeki ortak noktalarının tespitinin önemi açık hale gelir. Bu nedenle bu makale iki temel amaç etrafında şekillenmiştir. Birincisi, yerel devletin yeniden yapılanma sürecine gerek gelişmiş gerekse de azgelişmiş ülke örnekleri etrafında bakılacaktır. İkinci olarak da Türkiye özgünlüğü çerçevesinde *yerel devletin* yeniden yapılanmasına ilişkin bir değerlendirme yapılacaktır. Bu değerlendirme çerçevesinde, son dönemde yerel devlet etrafında ortaya çıkan değişim dinamikleri ve eğilimler ve bu yöndeki projeler de gözden geçirilecektir.[1]

Makalenin birinci bölümünde yerel devlet sorununa ilişkin kuramsal bir çerçeve sunularak bu alana ilişkin bulanıklığın giderilmesi hedeflenmiş, çalışmanın ne tür bir yerel devlet yaklaşımı içinde olduğu ortaya konulmuştur. İkinci bö-

1 *Praksis* Yazı Kurulundan ismini bilmediğim bazı üyeler titiz ve yapıcı eleştirilerde bulundular. Çalışmanın iyileştirilmesine yaptıkları katkılardan dolayı kendilerine teşekkür ediyorum.

lümde gelişmiş ve azgelişmiş ülkelerde genel hatlarıyla kentlerin ve bu çerçevede yerel devletlerin İkinci Dünya Savaşı sonrasında uğradığı dönüşümlere ve bu dönüşümlerin sınıfsal sonuçlarına dikkat çekilmiştir. Üçüncü bölüm benzer bir değerlendirmeyi Türkiye örneğine ilişkin olarak yapmaktadır. Beşinci bölümde Türkiye'de yerel devletin dönüşümünde ortaya çıkan krize dikkat çekilerek, AKP hükümetinin yerel devletin yeniden yapılandırılmasına yönelik olarak hazırladığı tasarılar eleştirel bir yaklaşımla değerlendirilmektedir. Sonuç bölümü ise genel bir değerlendirmeyi içermektedir.[2]

2 1. ve 2. bölümlerde Şengül'den (2000) yararlanılmıştır.

3 Devlet konusunda farklı perspektiflerin kapsamlı bir değerlendirmesi için bkz. Alford ve Friedland (1985).

1. Yerel Devlet

Devletin kentsel süreçlerde oynadığı rollerin analizi, kaçınılmaz olarak devletin, daha özel olarak da yerel devletin nasıl tanımlanacağı sorununu gündeme getirmektedir. Devletin kuramlaştırılması sorunu bu makalenin hedeflerini aşan bir sorundur. Ancak tartışmamıza ışık tutması açısından iki önemli noktayı vurgulamak yararlı olacaktır.

Birinci nokta, Poulantzas ve Jessop'ı izleyerek, devlet iktidarının belli bir kurumsallaşmayı da içeren toplumsal ilişki olduğudur. Diğer bir anlatımla, kapitalist devlet sadece özgün bir kurum değil, aynı zamanda siyasal güçler arasındaki dengelerin özgün bir ifadesidir. Bu nedenle, ister merkezi ister yerel düzeyde olsun, devletin analizi kendi dışındaki toplumsal güçlere referans vermeden yapılamaz (Poulantzas, 1978).[3] Bu nedenle, devlet oluşumu sınıflar arası güç dengeleri çerçevesinde gerçekleştiğinden, devletin yeniden yapılanmasının her durumda birikim stratejilerinin 'ihtiyaçlarına' karşılık gelen en optimal çözüm biçiminde ortaya çıktığı varsayılamaz. Bu tür bir optimallik ancak mevcut güç dengelerinin izin verdiği ölçüde oluşabilecektir. Bununla birlikte, söz konusu ilişki tek yönlü değildir. Devletin değişen form ve işlevleri siyasal mücadeleler ve güç dengeleri üzerinde önemli etkiye sahiptir. Diğer bir anlatımla, devletin yeniden yapılanması siyasal güçlerin ve bu güçler arasındaki dengenin yeniden tanımlanmasına önemli etkilerde bulunur (Jessop, 2002).

Bu anlayışa paralel olarak vurgulamak istediğimiz ikinci nokta ise, devletin daha somut bir tanımının üç temel öğeye referansla yapılabileceğidir. Bu üç boyut, belli bir kurumsal yapı ve iç örgütlenme, devletin içinde ve etrafında oluşan belli temsiliyet biçimleri ve devletin kendi dışındaki ilişkilere belli müdahale biçimleri olarak tanımlanabilir (Jessop, 1990). Bu bölümün geriye

kalan kısmında, söz konusu üç boyutu sırasıyla ele alarak devletin kentsel düzeydeki rollerini ve örgütlenmesini tartışacağız.

Devleti bir kurumlar toplamına indirgemek doğru olmasa bile, kurumsal yapılanmanın devletin önemli bir boyutu olduğu söylenebilir. Yukarıda da vurguladığımız gibi, devlet, sınıflar arası siyasal dengelerin özgün bir ifadesi olarak değerlendirilirse, sınıf içi ve sınıflar arası ayrışmalara indirgenemese bile bu ayrışmalarla yakından ilişkili ayrışmaların, çelişkilerin ve farklılaşmaların devletin kendi iç örgütlenmesinde de yaşanması kaçınılmaz bir durumdur. Bu nedenle, devleti monolitik bir yapılanma olarak değerlendirmek yanlıştır. Tersine, kendi içinde önemli ayrışmalar ve farklılaşmaların ortaya çıkması kaçınılmazdır. Daha da önemlisi, bu çok sayıdaki kurum arasında çoğu durumda önemli çelişkiler ortaya çıkmaktadır ve bu nedenle de devletin bütünlüğü verili bir durum değildir.[4] Devletin kurumsal anlamda bütünlüğünün sağlanması bu amaca yönelik proje ve stratejilerin başarısına bağlıdır. Bu noktada bizim açımızdan yerel devletin bu tür bir örgütsel yapılanma içinde nerede durduğu sorusu önem kazanmaktadır. Daha da önemli bir soru devlet aygıtının niçin merkezi ve yerel yönetim aygıtları olarak farklılaşmaya gereksinme duyduğudur.

Bu soruların yanıtlanmasına yönelik olarak kapitalist toplumsal ilişkilerin eşitsiz gelişmesi olgusunu kısaca tartışmak yararlı olacaktır (Harvey, 1985; Smith, 1990). Çünkü devletin kendi içinde işlevsel ve topraksal farklılaşmasının geri planında eşitsiz gelişmenin yarattığı farklılaşma vardır. Yerel devletin ortaya çıkışını bu duruma bir yanıt olarak değerlendirmek yanlış olmayacaktır. Duncan, bu noktayı çarpıcı biçimde özetlemektedir:

> Sosyal ilişkilerin eşitsiz gelişmesinden dolayı, bir yandan farklı yerlerde farklı politikalara ihtiyaç varken, diğer yandan da bu farklı politikaları formüle edip uygulayabilecek yerel devlet kurumlarına gereksinim ortaya çıkmaktadır. Yerel devlet kurumlarının kökeninde yerel sosyal ilişkilerin heterojenliği ve bu heterojenlikle başa çıkmada merkezi yönetimlerin zorlanması vardır. Ancak yerel devletin gelişimi iki uçlu bir bıçaktır. Çünkü yerel gruplar bu oluşumu kendi çıkarlarını, birçok durumda merkezi düzeyde güçlü çıkarlarla çatışan bir biçimde, savunmak için kullanabilirler (Duncan vd., 1988: 114).

Böylece Harvey'in yaklaşımı ile tutarlı bir biçimde, Duncan yerel devleti kapitalizmin eşitsiz gelişmesine bir yanıt olarak görmekte, ancak bir yandan da bu tür bir kurumsal yapının yerel grupları temsil ettiği ölçüde, devlet içinde önemli çelişkilerin

4 Ancak devletin farklı birimleri arasındaki çelişkileri Weberci analizde olduğu gibi, basitçe bürokrasinin iç çelişkileri olarak görmek yanlıştır. Örneğin merkezi ve yerel yönetimler arasındaki çelişkiler aşağıda daha detaylı göstereceğimiz gibi, çoğu durumda merkezi devlet düzeyinde örgütlenmiş çıkar grupları ile yerel düzeyde örgütlenmiş çıkar grupları arasında ortaya çıkan çelişkilerin dolayımlı bir ifadesidir.

kaynağı olabileceğini savunmaktadır. Kısaca yerel devlet aynı anda bir yandan merkezi yönetimin yerel düzedeydeki temsilcisi olarak yukarıdan aşağıya doğru empoze edilen politikaların uygulanmasına aracılık etmekte, ama aynı zamanda da yerel güçlerin kendi çıkarlarını savundukları bir araç konumuna gelmektedir. Bu gerilim merkezi yönetim yerel yönetim çelişkisinin de gerisindeki temel çelişki olarak sürekli kendisini hissettirmektedir. Böylece merkezi yönetimin yerel düzeydeki temsilcisi olarak "ulusal" bütünlüğün kurulmasını sağlarken, yerel güçlerin temsilcisi olarak da yerel düzeyde bir "görece özerk" yapının oluşturulmasına katkıda bulunmaktadır.

Üzerinde durmak istediğimiz ikinci boyut temsiliyet biçimleridir. Bu temsiliyet kanallarının bir ucunda her kesimin katılımına olanak veren çoğulculuk varsa, diğer ucunda da katılım kanallarını tamamen kapatan bir *raison d'etat* durumu söz konusudur. Ancak her iki durum da bir ideal tipleştirmedir. Devletin içinde farklı ve çoğu durumda birbiriyle çelişen çeşitli temsiliyet kanalları mevcuttur. Korporatist temsiliyet biçimi daha çok örgütlü kesimlerin temsiliyeti anlamına gelirken, parlamenterizm temsilcilerin aracılığını öngörmektedir. Bunların yanında daha enformel ancak belki de daha yoğun kullanılan bir temsiliyet biçimi, patronaj ilişkilerini ön plana çıkaran temsiliyet anlayışıdır. Bunların tamamen dışında kalan bir temsiliyet biçimi ise, kurumsal yapıların parçası haline gelmeden dışarıdan etkide bulunmayı hedefleyen sosyal hareketlerdir. Belli bir anda bir yerel ya da ulusal ölçekte katılım mekânizmaları bu çok sayıdaki katılım biçiminin bir kombinasyonunu içermekte, çoğu durumda da bu siyasal sistem açısından önemli gerilimlere yol açmaktadır (Jessop, 1990).

Kentsel düzeyde katılıma ilişkin tartışmalarda en önemli boyutlardan biri, yerel devletin katılım açısından sağladığı olanaklara ilişkindir. Daha açık bir anlatımla, yerel devleti en azından hâkim söylem çerçevesinde çekici kılan unsur, yerel devletin merkezi devletle karşılaştırıldığında daha katılıma açık olduğu varsayımıdır. Bu tür bir liberal söylem çerçevesinde, yerellikle demokrasi nerede ise özdeşleştirilmektedir (Dahl, 1961). Ne var ki yerelliği çoğulculuk açısından anlamlı bulan bakış açıları sadece liberal görüş ile sınırlı değildir. Radikal Weberciler tarafından geliştirilen ikili devlet görüşü de benzer bir bakış açısını paylaşmaktadır. Bu görüşe göre, merkezi yönetim, üretime ilişkin konulardaki uzmanlaşması bağlamında daha çok korporatist temsiliyet biçimlerini içinde barındırırken kentte yaşayan tüm vatan-

daşları ilgilendiren birlikte tüketim ile ilgilenmeleri nedeniyle, yerel devletler çoğulcu katılım kanallarının gelişimine daha uygun platformlar sağlamaktadır (Saunders, 1979, 1986). Gerek yerelliğin demokratikleşmeyle özdeşleştirilmesi, gerekse de buna temel hazırlayan çoğulcu katılım kanalları düşüncesi önemli bir yanılgıya işaret etmektedir. Yerel ölçek de ulusal ölçek gibi kendi içinde toplumsal ilişkileri ve eşitsizlikleri barındırmaktadır. Dolayısıyla kentleri tanımlayan toplumsal ilişkilerin tanımlamasını yapmadan, bu ölçeğin daha geniş ölçekler karşısında daha demokratik yapılanmalara olanak sağladığını varsaymak ciddi bir mekân fetişizmi hatası ile sonuçlanmaktadır. Yerel düzeyde sınıf ilişkileri çerçevesinde kilit konumda olan sermaye grupları, yerel ekonomik ve siyasal seçkinler yerele güç aktarımı yapıldığı durumlarda, bu tür bir aktarımdan genellikle faydalanan kesimler olmakta, birçok durumda bu tür güç aktarımları daha önce güçsüz olan kesimleri daha da güçsüz bir konuma itebilmektedir (Pretteceile, 1991; Pickvance, 1995).

Devlet kent ilişkisi çerçevesinde devlete ilişkin tartışacağımız üçüncü boyut, devletin kentsel alana müdahale biçimleridir. Bu müdahalenin bir biçimsel bir de öze ilişkin iki düzeyde değerlendirilmesi gerekmektedir. Biçimsel anlamda, devletin kente müdahalesinin üç farklı biçiminden söz edilebilir. Bunlar, doğrudan müdahale (kiralık konut sağlama vb.), destekleme (kira yardımı vb.) ve düzenleme (kira kontrolü vb.) olarak sıralanabilir. Belli bir anda (yerel) devletin kente müdahalesinden söz ettiğimizde, aslında bu üç farklı müdahale biçiminin belli bir kombinasyonundan söz etmiş olmaktayız.

Üzerinde daha detaylı durmak istediğimiz boyut ise, devletin bu farklı müdahale biçimlerinin içeriğine, amaçlarına ve farklı kesimler açısından sonuçlarına ilişkindir. Bu noktada temel soru devletin hangi alanlara ve kimlerin çıkarlarına hizmet edecek biçimde müdahale ettiğidir. Bu çerçevede dikkat çekilmesi gereken en makro boyut, devletin birinci çevrim ile ikinci çevrim arasındaki sermaye akışını düzenlemek konusunda üstlendiği roldür. Kuşkusuz üretimi içeren çevrimden yapılı çevreyi de içeren ikinci çevrime nasıl ve ne miktarda kaynak aktarımının yapılacağının çerçevesini büyük ölçüde birikim stratejileri belirlemektedir. Ancak gerek bu stratejilerin belirlenmesi düzeyinde, gerekse de bu süreçler belirlendikten sonra ortaya çıkan kaynakların nasıl kullanılacağı konusunda, devlet önemli roller üstlenmektedir. Örneğin birinci çevrimden ikinci çevrime aktarılan kaynakların ne kadarı-

nın sermayenin yeniden üretimine hizmet eden altyapı, iletişim, planlama ve benzeri alanlara, ne kadarının ise emeğin yeniden üretimini içeren hizmetlere yönlendirileceği sorusu kentsel sorunun merkezinde yer almaktadır (Logan ve Molotch, 1987).

Sermayenin ve emek gücünün yeniden üretimine katkıda bulunmaya yönelik işlevler yanında, doğrudan siyasal otoritenin işlerliğinin sağlanmasına ve sistemin meşruiyetinin sürdürülmesine yönelik üçüncü bir alandan daha söz edilebilir. Bu durum bir yandan güç ve baskıyı gerektirirken, aynı zamanda bir rızanın sağlanmasını da gerektirmektedir. Güç ve baskı boyutu değerlendirildiğinde, kentsel düzeyde en önemli araçlardan biri, insanların mekânda kodlanmasıdır. Kimin nerede yaşadığı, hangi kurumda çalıştığı, hangi kurumlara üye olduğu giderek artan biçimde kayıtlara geçirilen bilgiler haline gelmektedir. Bu ise sadece merkezden gerçekleştirilebilecek bir kontrol değildir. Kent planlaması kurumunun asli işlevlerinden biri bu tür bir kodlamayı sağlamaktır ve çoğu durumda yerel devletin sorumluluğu altındadır. Daha somut olarak kentsel düzenin sağlanmasına yönelik polis ve zabıta hizmetleri de çoğu durumda yerel devlet tarafından gerçekleştirilmektedir.

Kentsel düzenin sağlanması, polis ve zabıta hizmetleri, planlama işlevleri yanında, ikinci bir grup işlev meşruiyetin sağlanmasına ilişkindir. Yerel devletin bir dizi "sosyal" hizmeti bu gruba dahil edilebilir. Eğitim, sağlık, işsizlik yardımı, kütüphaneler ve benzeri hizmetler, emeğin yeniden üretimine katkıda bulunma işlevini görürken, aynı zamanda devletin meşruiyetinin sağlanmasına da katkıda bulunmaktadır. Ancak hemen belirtmek gerekir ki, yerel devletin kendisi yaratılan katılım söylemi çerçevesinde devletin meşruiyetinin inşasına önemli bir katkıda bulunmaktadır.

Özetlemek gerekirse, ister doğrudan müdahale biçiminde, ister destekleme biçiminde, isterse de düzenleme biçiminde olsun, devlet merkezi ve yerel düzeylerden yaptığı müdahalelerle kentsel düzeyde şu üç temel işlevi yerine getirmektedir (Cockburn, 1977; Saunders, 1979).[5]

I. Üretimin ve sermaye birikimin sürmesine yönelik işlevler:

– Üretim için gerekli ancak kendisi üretken olmayan kentsel altyapının sağlanması (ulaşım, altyapı, iletişim vb),

– Üretimin organizasyon ve yeniden yapılandırılmasına yönelik hizmetlerin sağlanması (kent planlaması, kentsel yenileme vb.),

5 Bu tür bir çerçevenin tartışması için bkz. Güler (1992).

– İnsan sermayesine yatırım yapılarak üretimde kullanılan vasıflı işgücünün sağlanmasına yönelik hizmetler (eğitim vb.),

– Talebin yönlendirilmesine yönelik işlevler.

II. Emek gücünün kolektif tüketim aracılığı ile sağlanmasına yönelik işlevler:

– Günlük yeniden üretimin sağlanmasına yönelik hizmetler (kiralık konut vb),

– Genişletilmiş yeniden üretime yönelik hizmetler (sağlık, eğitim, kültürel hizmetler vb.),

III. Toplumsal düzen ve kontrolün sağlanmasına yönelik işlevler:

– Baskı araçları (polis ve zabıta hizmetleri),

– Olağanlaştırmaya yönelik hizmetler (işsizlik yardımı),

– Meşruiyetin sağlanmasına yönelik görevler.

Belli bir anda yerel devletin kentsel alana müdahalesi bu üç kategoride değerlendirdiğimiz alanlardaki devlet etkinliğinin belli bir kombinasyonunu içermektedir. Bu kombinasyonun belirlenmesi ise siyasal mücadelelerin bir sonucudur. Örneğin emek gücünün üretimine ağırlık veren bir kombinasyonda yerel devletin daha çok çalışan sınıflar lehine müdahale etmesi söz konusuyken, sermayenin ihtiyaçlarını ön plana koyan bir müdahale anlayışı sermayenin taleplerini ön plana koymuş olacaktır.

İzleyen bölümde, yukarıda yaptığımız soyut tartışmayı somutlaştırmaya yönelik olarak, kent ve devlet arasındaki ilişkinin İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki dönüşümüne gerek gelişmiş gerekse de gelişmekte olan ülkeler çerçevesinde genel hatlarıyla değerlendireceğiz.

2. Devlet ve Kent İlişkisinin Dönüşümü

Devlet ve kent ilişkisinin yakın tarihine gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin deneyimlerini bir araya getirerek bakmak, deneyimler arasındaki önemli farklılaşmalar nedeniyle, oldukça sorunludur.[6] Ancak karşılaştırmalı bir değerlendirmenin önemli yararları da vardır. Farklılaşma ve benzeşme noktalarının tespit edilmesi özellikle gelişmiş ülkelerde uygulanan kentsel politikalara ayak uydurmaya zorlanan azgelişmiş ülkeler açısından önemlidir. *Aynı zamanda tüm farklılaşmalara karşın*, aşağıda da göstereceğimiz gibi, önemli benzeşme noktalarının olduğunu tespit etmek de kendi başına önemlidir.

Gerek gelişmiş gerekse de azgelişmiş ülkelerde, devlet ve

6 Gelişmiş ülkeler ve azgelişmiş ülkelerin kentsel deneyimlerini karşılaştırırken, tüm ülke deneyimlerini içermenin mümkün olmadığı gerçeğine dikkat çekmek istiyoruz Burada yapmak istediğimiz bir dizi gelişmiş ülke ile azgelişmiş ülkeyi karşılaştırmaktır. Azgelişmiş ülkeler derken, daha çok Türkiye'yi de içerecek biçimde Güney Avrupa ve Latin Amerika ülkelerinin özellikle ithal ikameciliğe yönelmiş olanlarını değerlendirmemize dahil ediyoruz. Gelişmiş ülkelere ilişkin olarak ise, Kuzey Amerika, İngiltere ve Kıta Avrupa'sı ülkelerinin deneyimlerini kaba hatlarıyla ele alacağız.

kent ilişkisinde iki temel dönem tespit etmek mümkündür. İkinci Dünya savaşından 1970'li yılların sonlarına kadar süren birinci dönem, kent-devlet ilişkisinin *birincil olarak* emeğin yeniden üretim sürecinde kurulduğu bir aralığa tekabül etmektedir. 1980'li yıllarda başlayıp halen süren ikinci dönem ise, bu ilişkinin birincil olarak sermayenin yeniden üretimi ile karakterize edilmektedir.[7] İzleyen iki bölümde bu iki dönemi sırasıyla ele alacağız. Ancak hemen belirtmek gerekir ki, gerek gelişmiş ülkeler gerekse de azgelişmiş ülkeler için yapacağımız değerlendirmeler belli bir ülke deneyimine referans vermekten çok genel eğilimleri yansıtmayı amaçlamaktadır. Bu nedenle her iki döneme ilişkin değerlendirmemiz de birer ideal tipi temsil etmektedir.

2. 1. Emeğin Yeniden Üretimi ve Devlet

İkinci Dünya Savaşını izleyen yıllarda gelişmiş ülkelerde Keynesçi birikim stratejileri hâkim hale gelirken, azgelişmiş ülkelerde ithal ikameci sanayileşme modelleri ağırlık kazanmıştır. Bu stratejilerin önemli farkları yanında, ortak özellikleri devletin birikim sürecindeki merkezi rolüdür. İki deneyim arasındaki en önemli fark ise, gelişmiş ülkelerde devletin aşırı birikimin yarattığı sermayeyi yönlendirme rolünü üstlenişi karşısında, azgelişmiş ülke devletlerinin gelişmeyi sınırlı bir sermaye birikimi ile gerçekleştirme sorunu ile karşı karşıya kalmalarıdır.

Bu durum devlet ve kent arasındaki ilişkinin de oldukça farklı biçimlerde gelişmesine yol açmıştır. Aşırı birikim, yukarıda da değindiğimiz gibi, gelişmiş ülkelerde üretimi içeren birinci çevrimden, doğrudan üretken olmayan ikinci çevrime, ki kentsel yatırımlar bunun önemli bir parçasını oluşturmaktadır, kaynak aktarımına olanak tanımıştır (Harvey, 1985).[8] Geniş ölçekli refah devleti uygulamaları bu aşırı birikimin ikinci çevrime aktarılması ile mümkün olabilmiştir. Kuşkusuz kentsel alanlar bu tür bir aktarımın ve de refah devleti uygulamalarının merkezinde yer almıştır. Bu çerçevede, bu tür bir kurguyla sınırlanmak gerekmese de, bu dönemde kentleri özgün kılan, birlikte tüketimin örgütlendiği alanlar olmalarıdır. Eğitim, sağlık, konut, ulaşım ve benzer alanlarda yapılan yatırımlar kentsel alanların bu hizmetler etrafında tanımlanmasının da en önemli nedeni olmuştur.[9]

Öte yandan azgelişmiş ülkelerde durum oldukça farklıdır. Sermaye birikiminin yetersizliğinin getirdiği sınırlama, gelişmeci devleti kentsel alanlara yapılan yatırımları olabildiğince sınırlamaya itmiştir. Kaynakların öncelikli olarak sanayileşmeye yön-

7 Birinci dönemde emeğin yeniden üretimi işlevinin yerel yönetimler açısından öne çıktığını söylerken, söz konusu dönemde sermayenin desteklenmesine yönelik işlevlerin önemsiz olduğunu söylemiyoruz. Bu dönemde de sermayenin desteklenmesine yönelik işlevler devlet müdahalesinde önemli yer tutmaktadır. Bununla birlikte bu işlevlerin bir kısmı yerel devletin sorumluluğundayken, bu alandaki kilit işlevler daha çok merkezi yönetimin sorumluluğundadır. Gelişmiş ülkelerde yerel devlet daha sonra da tartışacağımız gibi refah devletinin bir uzantısı olarak işlev görmüştür.

8 Ancak bu aktarımın ne miktarda, hangi alanlarda ve hangi sınıfların ve katmanların lehine kullanılacağı da siyasal mücadeleler tarafından belirlenmiştir. Bu nedenle çevrimler arasındaki sermaye transferi, Harvey'in çoğu durumda varsaydığının aksine, otomatik değildir. Aslında gelişmiş ülkeler arasındaki farklı refah devleti uygulamalarının gerisinde de bu mücadelelerin farklılığı vardır.

9 Yerel devletin gelişmiş ülkelerde birlikte tüketim alanına kapsamlı müdahalesi üretim sürecine herhangi bir katkı yapmadığı anlamına gelmemektedir. Yerel devlet emeğin yeniden üretimine yap-

lendirilmesi, kentsel altyapı ve birlikte tüketime ayrılan kaynakların oldukça sınırlı kalmasına yol açmıştır. Ancak paradoksal bir durum olarak aynı dönem, bu ülkelerde kentlerin kırsal kökenli göçü en yoğun yaşadığı dönem olmuştur. Bunun anlamı, kentsel altyapı ve hizmetler konusunda aşırı bir talebin oluşmasıdır. Ancak, yukarıda sözünü ettiğimiz yapısal sınırlama, belli dönemler hariç, devletlerin bu taleplere duyarsızlığı ile sonuçlanmıştır. Diğer bir anlatımla, kentleşme sürecinde ortaya çıkan talepler karşılanmayarak, bu sürecin gerektirdiği çözümlerin bulunması yerel toplulukların inisiyatifine bırakılmıştır. Gecekondu, enformel sektör ve benzeri türden oluşumlar yerel topluluk temelli çözümler olarak ortaya çıkmıştır.

tığı katkının dolaylı olarak üretim sürecine yaptığı katkılar yanında, altyapı ve benzeri olanakları sunarak sermayeye doğrudan da destek vermektedir. Ancak bu dönemde asıl ön plana çıkan işlev emeğin yeniden üretimine ilişkindir.

Bu çerçevede, yerel devletin meşruiyet ve toplumsal kontrole yönelik işlevlerinin yerine getirilmesinde de, gelişmiş ülkelerle azgelişmiş ülkeler arasında ciddi farklar ortaya çıkmıştır. Gelişmiş ülkelerin bir çoğunda, polis ve güvenlik hizmetlerinin önemli bir kısmı yerel devletin elindedir. Bu türden zor ve kontrol aygıtlarının yanında meşruiyetin rıza yoluyla elde edilmesine yönelik eğitim ve benzeri hizmetler de yerel yönetimlerin kontrolündedir. Bu anlamda sosyal kontrol işlevleri yerel devletin sorumluluğuna bırakılmıştır.

Öte yandan, azgelişmiş ülkelerin çoğunda bu işlevler merkezi yönetimin elindedir. Diğer bir anlatımla, merkezi yönetimin yerel düzeydeki doğrudan uzantılarınca yerine getirilmektedir. Ancak bu ülke kentlerinde daha yapısal bir sorun, yukarıda da söz ettiğimiz gibi, devletin kente müdahalesinin sınırlılığının kendisinin bir meşruiyet sorunu yaratmasıdır. Ancak çoğu durumda, devletin kentsel alanlara yetersiz müdahalesinin bir krize dönüşmesini önleyen bazı tampon mekânizmalar ortaya çıkmıştır. İşgal edilen gecekondulara verilen mülkiyet hakları bu tür bir tampon mekânizmanın iyi bir örneğini oluşturmaktadır. Kentsel düzeyde ortaya çıkan patronaj ilişkileri de kent yoksullarının siyasal sisteme dahil edilebilmesine olanak sağlayarak benzer bir işlevi yerine getirmiştir.

Kısaca özetlemek gerekirse, İkinci Dünya Savaşı sonrası kentsel gelişimin merkezinde emek gücünün yeniden üretimi vardır. Gelişmiş ülkelerde bu sürecin organizasyonu refah devleti tarafından yapılırken, azgelişmiş ülkelerde bu işlev devletin kentsel alana sınırlı girişi nedeniyle büyük ölçüde yerel toplulukların kendisine kalmıştır.

Yukarıda özetlediğimiz müdahale anlayışları çerçevesinde,

yerel devletin bu süreçte nasıl bir rol üstlendiği, daha genel olarak da, devletin kendi iç örgütlenmesinin nasıl etkilendiği sorusu gündeme gelmektedir. Gelişmiş ülkelerde devletin kentsel alana yoğun müdahalesi yerel devletin de güçlenmesi anlamına gelmiştir. Eğitim, sağlık, konut ve benzeri hizmetlerin gerçekleştirilmesi kentsel düzeyde kapsamlı bir yerel devlet örgütlenmesini zorunlu kılmıştır. Diğer bir anlatımla, söz konusu dönemde yerel devlet, refah devletinin önemli bir parçası haline gelmiştir. Ancak birçok yazar bu türden bir ekonomik önemin siyasal alana aktarılmadığını ve yerel devletin siyasal olarak merkezi otoritenin gölgesinde kaldığına dikkat çekmektedir (Cockburn, 1977; Cochrane, 1993).

Aynı dönemde azgelişmiş ülkelerde bu ilişki çok daha farklı bir çerçevede gelişmiştir. Devletin kentsel alana sınırlı müdahalesi, yerel düzeyde devletin gelişmiş ülkelerdekine benzer biçimde gelişmesine olanak vermemiş, bu durum yerel yönetimlerin ekonomik anlamda güçsüz kalması ile sonuçlanmıştır. Ancak bu çelişkiler yaratan bir stratejidir. Daha önce de değindiğimiz gibi, azgelişmiş ülkelerin çoğunda, söz konusu dönem hızlı bir kentleşme dönemi olmuş, bu durum güçsüz yerel yönetimler üzerindeki baskıyı daha da artırmıştır. Kent yoksullarının yerel yönetimler üzerinde yarattığı baskı, birçok durumda yerel yönetimlerle merkezi yönetimler arasında dikkate değer gerilim ve çelişkilere yol açmıştır. Bu çelişkilerin de etkisiyle, yerel yönetimler ekonomik olarak olmasa bile siyasal olarak önemli aktörler haline gelmişlerdir.

Yukarıda özetlediğimiz müdahale ve yönetsel örgütlenme biçimlerinin ne tür temsiliyet biçimleri ile örtüştüğü sorusu da ilginç bazı sonuçlara götürmektedir. Gelişmiş ülkelere ilişkin genel kanı, en azından Türkiye gibi azgelişmiş ülkelerle karşılaştırıldığında, söz konusu ülkelerde yerel düzeyde katılım mekânizmalarının gelişmiş olduğu yönündedir. Ancak bu ülkelerde yapılan değerlendirmeler tersi yöndedir. Her ne kadar Saunders yerel düzeyin çoğulculuğa açık olduğunu öne sürüyorsa da, birçoğu için refah devleti döneminde asli katılım biçimi korporatisttir (Goodwin ve Painter, 1996).

Azgelişmiş ülkelerde ise tersi bir durum söz konusudur. Kentsel hizmetleri sağlamada devletin gösterdiği duyarsızlık, özellikle kent yoksullarının siyasal süreçlere aktif katılımını teşvik etmiştir. Bu kesim bir yandan kendi olanakları ile kentsel sorunlarını çözmeye yönelirken, diğer yandan da devletin ayırdığı sınırlı kaynaklardan olabildiğince pay alabilmek için kurumsal

düzeyde de katılım sağlamaya çaba göstermiştir. Bu tür bir katılımın demokratik olup olmadığı kuşkusuz tartışmaya açıktır.[10] Ancak, burada dikkat çekmek istediğimiz olgu, azgelişmiş ülke kentlerinde kent yoksullarının yoğun bir katılım isteği gösterip, bunun mekânizmalarını ya yarattıkları ya da mevcut kanalları manipüle ederek kullandıklarıdır (Roberts, 1995). Bu nedenle, Türkiye gibi ülkelerde katılım yetersizliği sorunundan çok katılımın içeriği ve hedeflerine yönelik bir sorun söz konusudur. Katılımın boyutuna bakıldığında ise, gelişmiş ülkelerden daha katılımcı bir siyasal yapılanmanın olduğu söylenebilir.

10 Bu tür bir katılımın çoğu durumda patronaj ilişkilerine dayanıyor olması, vatandaşlık temelli bir katılım modelinin yani çoğulculuğun gelişmesinin önünde de ciddi bir engel olarak görülmektedir (Tekeli, 1994).

Özetlemek gerekirse, İkinci Dünya Savaşı'ndan 1970'li yılların sonuna kadar uzanan dönemde, gerek gelişmiş gerekse de azgelişmiş ülkelerde, kentsel gelişmenin merkezinde emeğin yeniden üretimi sorunu vardır. Gelişmiş ülkelerde bu süreç devletin yoğun müdahalesi ile şekillenirken, azgelişmiş ülkelerde bu sürecin asli aktörü yerel topluluklar olmuştur.

2. 2. Sermayenin Yeniden Üretimi ve Kent Mekânı: 1980 Sonrası

Gelişmiş ülke kentleri ile azgelişmiş ülke kentlerini ortak kılan bir başka nokta 1980 sonrası yaşadıkları dönüşümdür. Bu iki grup kent için de emeğin yeniden üretimini ön plana çıkaran kentleşme deneyimleri, Keynesçi ve ithal ikameci gelişme stratejilerinin 1970'li yıllarda içine düştüğü bunalım ve bunun sonucunda hâkim hale gelen neoliberal politikalarla birlikte geri plana itilmiş ve sermayenin desteklenmesine yönelik politikalar öne çıkarılmaya başlanmıştır.

Gelişmiş ülkelerde devletin içine girdiği mali kriz, azgelişmiş ülkelerde ise izlenen ithal ikameci politikaların tıkanışı giderek artan ve merkezden çevreye, IMF ve Dünya Bankası gibi kuruluşların aracılığı ile yayılan neoliberal politikaların uygulanmasına yol açmıştır. Ancak neoliberal politikaların bir önceki dönemle ayrıştığı nokta sadece devlet merkezli gelişme stratejilerinin ya da sosyal devlet uygulamalarının sona ermesi değildir. Aynı zamanda sermaye birikim süreçlerinin coğrafyası da dikkate değer biçimde değişmeye başlamıştır. Ulus devletlerin bu süreçte oynadıkları rol marjinalleşmemekle birlikte, üretimin örgütlenmesinde ve sermayenin dolaşımında küreselleşmenin giderek güçlenen bir olgu haline geldiği açıktır. Neoliberal politikaların ve küreselleşme sürecinin gerek gelişmiş gerekse de azgelişmiş kentler üzerindeki etkisi dramatiktir. Bu çerçevede kentlerde devletin üst-

lendiği rollerde de benzer dramatiklikte değişiklikler olmuştur. Bu değişiklikleri aşağıda devlet stratejilerinin üç öğesi etrafında tartışacağız.

Gelişmiş ülkelerin kentleşme deneyimi ve yerel devletin yaşadığı bu dönüşüm Keynesçi kentten postKeynesçi kente geçiş olarak değerlendirilirken, yerel devletin de postFordist bir yapılanmaya yönelmek zorunda bırakıldığı öne sürülmektedir (Harvey, 1989; Mayer, 1994; Storker, 2000).[11] Gelişmekte olan ülkelerde de benzer eğilimler, yukarıdan aşağıya bir dayatmanın sonucu olarak ortaya çıkmakla birlikte, bu sürecin aynı yoğunluk ve biçimde yaşandığını söyleyebilmek zordur.

Devletin kentsel alana müdahalesine ilişkin olarak iki temel politika değişikliğinin ön plana çıktığı gözlenmektedir. Birinci değişim kentsel hizmetlerin sağlanmasından devletin hızla çekilmesidir. Eğitim, sağlık, ulaşım ve benzeri türden hizmetlerin sağlanmasından devlet dereceli olarak çekilirken, çekilmediği alanlarda da hizmetin sağlanmasını ihale ve benzeri yöntemlerle özel sektöre bırakmıştır. Bu yönelim bir anlamda refah devletinin çözülüşünün kentsel düzlemdeki boyutudur. Benzer biçimde yerel devlet özellikle çalışan kesimlere yönelik kira ve işsizlik yardımı gibi uygulamalardan da dereceli olarak uzaklaşmıştır. Kent mekânına ilişkin düzenlemeler de giderek gevşekleştirilmiş, planlama kurumları güçlerini önemli ölçüde yitirmiştir.

Birlikte tüketim, kentleri özgün kılan faktör olmaktan çıkarken, kentler ekonomik gelişmenin odakları haline gelmektedir. Sermayenin hareketliliği ve ulus devletlerin bu alanlarda daha az müdahaleci hale gelmeleri, yerel girişimcilerin liderliğinde, yerel birimlerin kendisini aktive etmeye başlamış, yerel birimler uluslararası mekânsal işbölümünde kendilerine daha iyi bir konum elde etmeye yönelik olarak birbirleriyle yarışmaya itilmiş, dünya kentleri hiyerarşisi olarak adlandırılan yapılanma içinde kentler kendilerine olabildiğince avantajlı bir yer elde etmeye yönelik olarak stratejiler izlemeye başlamışlardır (Sassen, 1991). Yarışan yerellikler olarak tanımlanan bu oluşum içinde yerel devlet ekonomik büyümeye yönelik koalisyonların oluşturulmasına ve stratejilerin belirlenmesine yönelik yerel düzeyde oluşan bu yeni eğilimin merkezinde yer almaya yönelmiştir (Mayer, 1994). Diğer bir anlatımla, gelişmiş ülkelerde yerel yönetimler emeğin yeniden üretiminde üstlendikleri rolleri ikinci plana iterken, sermayenin desteklenmesine yönelik bir müdahale anlayışına yönelmişlerdir.

Gelişmiş ülke kentleri için özetlediğimiz bu eğilimler büyük

11 Gelişmiş kapitalist ülkelerde yerel birimlerin yarışmacılığa yönelmesi kendi insiyatiflerinden çok merkezi yönetimler tarafından empoze edilen politikalarla olmuştur. Birçok yerel yönetim uzun süre bu dayatmalara karşı tavır almıştır. Merkezi yönetimlerin en önemli yaptırım araçlarından biri yarışmacı stratejiye direnen yerel birimlere kaynak aktarımını sınırlamak olmuştur. Gelişmiş ülke kentlerinde yerelci stratejilerin bir eleştirisi Lovering (1995)'te bulunabilir.

ölçüde azgelişmiş ülke kentleri için de geçerlidir. Devlet, merkezi ve yerel yönetim düzeylerinde, birlikte tüketim alanından özelleştirme ve benzeri politikalarla çekilirken, yine gelişmiş ülkelerdekine benzer biçimde sermaye merkezli politikalara yöneldiği gözlenmektedir. Sermaye birikim süreçlerini uzun süre belirleyen gelişmeci ideoloji ve stratejilerin sona ermesi, daha önce birinci çevrime yönlendirilen kaynakların ikinci çevrimlere aktarılmasına da olanak sağlamıştır. Kamu sektörünün elinde biriken kaynaklar özellikle daha önceki dönemde ihmal edilmiş bulunan kentsel altyapısının iyileştirmesine yönelik yatırımlara yönlendirilmiştir.

Ancak hemen belirtmek gerekir ki, bu ülkelerde yaşanan dönüşüm kendi içsel dinamiklerinden çok, Dünya Bankası ve benzeri uluslararası kuruluşların dayatmalarından kaynaklanmaktadır (Güler, 1999). Bu nedenle de, ortaya çıkan çelişkiler gelişmiş ülkelerle karşılaştırıldığında çok daha derindir. Halihazırda yetersiz olan birlikte tüketimin daha da geri plana itilmesi, bu ülkelerde özellikle bu tür hizmetlerden yararlanan kent yoksullarının durumunu daha da kötüleştirmiştir (Roberts, 1995). Sermayeye yönelik kentsel politikalar ise, endüstiyel büyümeyi hedefleyen sermayenin sınırlılığı nedeniyle Batıdakine benzer bir yerel yarışmacılık yerine zaten mevcut olan rant merkezli bir kentsel gelişme anlayışını güçlendirmiştir.

Yerel devlet, sermayeyi desteklemeye yönelik politikalara yönelirken kent yönetimi anlayışı da önemli bir değişime uğramaktadır. Mevcut yazın bu değişimi *yönetim*den *yönetişim*e geçiş olarak adlandırmaktadır (Harvey, 1989). Bu değişimin gerisinde kent yönetiminin artık devletin ötesinde bir boyut kazandığı vurgusu vardır. Devlet merkezli birikim stratejilerinin geçerliliğini yitirmesinin, sermaye ve yerel toplulukları içeren biçimde, çok aktörlü bir yönetim yapısına yol açtığı öne sürülmektedir. Bu anlayışa göre, kentlerin kendilerini başarıyla pazarlayabilmeleri geniş katılımlı bir yönetsel yapı ve süreci de gerektirmektedir. Geçmişte olduğu gibi devlet kurumlarının bu tür bir sorumluluğu tek başlarına yerine getirmeleri mümkün değildir. Yerel aktörlerin desteğini almayan bir yönetim anlayışının kenti temsil edebilmesi mümkün görülmemektedir. Bu tür bir yönelimin yerel devlet açısından en önemli sonucu, yönetim olgusunun kurumsal yapısının geçmişteki belirgin çizgilerle tanımlanmışlığını yitirmesidir. Kamu ile özel arasındaki ayrışımın büyük ölçüde çöktüğü bir dönemde, yönetimin kurumsal yapısı da belirginliğini yitirmekte,

kurumsal sınırları daha az belirgin yönetişim yapıları ortaya çıkmaktadır. Böylece kent yönetimi bir yandan daha geniş bir içerik kazanıp, devlet örgütlenmesinin dışına taşarken bir yandan da enformel ve esnek bir yapı kazanmaktadır.

Kuşkusuz bu tür bir yeni yapılanma geçmiştekinden oldukça farklı bir yönetim felsefesini temsil etmektedir. Kuramsal düzeyde varsayılan, "devlet", "kapitalist girişimciler" ve "yerel topluluklar" etrafında oluşan bir ittifak ve bu temelde oluşacak bir çoğulculuktur. Ancak yönetişim örneklerinin birçoğunda ortaya çıkan durum bu varsayımın gerçekçi olmadığı yönündedir. Kamu-özel işbirliği kavramının varsaydığı güç birliği devlet ve girişimciler arasında yaygın biçimde gerçekleşmektedir. Birçok durumda yerel toplulukların bu tür koalisyonlar içinde temsil edilmesi ya gerçekleşmemekte ya da sembolik düzeyde kalmaktadır (Lovering, 1995).

Bu çerçevede temsiliyet kanalları ve biçimleri hızlı bir değişime uğramaktadır. Kısaca ifade etmek gerekirse, yerel yönetişim yapıları daha çok örgütlü çıkarların temsiliyetine duyarlı bir kurguya sahiptir. İşveren dernekleri ve odaları ve benzeri türden örgütlenmeler çoğu durumda yönetişim yapılarının meşru üyeleri haline gelmektedir. Aynı tür bir temsiliyet biçimi yerel topluluklar için de geçerlidir. Yönetişim yapılarına çoğunlukla örgütlü gruplar ulaşabilmektedirler. Diğer bir anlatımla, yeni yapılanma bireysel bir katılımdan çok, yerel düzeyde korporatist bir temsiliyet yapısını öngörmektedir. Bu tür bir oluşumun en çarpıcı olumsuz özelliği örgütsüz grupları tamamıyla dışlayıcı olmasıdır.

Yerel yönetim yapılarındaki ve temsiliyet kanallarındaki değişim azgelişmiş ülkelerin kentleri dikkate alındığında daha az çarpıcıdır. Çünkü, yukarıda da değindiğimiz gibi, bu ülkelerde kentsel süreçlerin belirlenmesinde yerel topluluklar büyük ölçüde kendi sorunlarını çözerken, kurumsal olarak tanımlanmamış olsa da yönetim yapılarının bir parçası haline çok önceden gelmişlerdi. Bu nedenle, günümüzde gelişmiş ülkelerde yaygın hale gelen yönetişim anlayışı ve modellerinin prototipleri çok daha önce azgelişmiş ülkelerde ortaya çıkmıştı. (Yerel) devletin etrafında gelişen patronaj ilişkileri ve bu çerçevede yerel toplulukları saran siyasal ağlar, ne derece demokratik oldukları tartışmalı olsa da, kamu-özel işbirliğinin ve de yerel toplulukların katılımının özgün bir ifadesi olmuştur.

Bununla birlikte yeni yapılanmanın bu ülkelerdeki katılım kanalları açısından daha olumlu bir durum yarattığını söyleyebilmek zordur. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, kentsel süreçlere ka-

tılım bu ülkelerde çoğulcu bir nitelikten çok patronaj ilişkilerine dayanmaktadır. Yeni eğilimler ise bu durumu ortadan kaldırmak ya da zayıflatmaktan çok, daha dinamik bir hale getirmiş, söz konusu ağlara yeni ve daha güçlü aktörlerin eklemlenmesine yol açmıştır. Daha da önemlisi, yönetişim anlayışı bu tür yapılanmalara meşruiyet kazandırmaya başlamıştır.[12]

Özetlemek gerekirse, 1980 sonrası dönem hem gelişmiş ülkelerde hem de azgelişmiş ülkelerde, kentlerin hızlı dönüşümüne şahit olmuştur. Bu dönüşümün en önemli özelliği emeğin yeniden üretiminin önceliğini yitirmesi, buna karşın sermayenin desteklenmesine yönelik politikaların ön plana çıkması olmuştur. Bu süreç içinde kentlerin yönetimi de sınırları belli olan yerel devletin sorumluluğunun dışına taşarak, sermayenin de içinde aktif biçimde yer aldığı koalisyonların sorumluluğuna girmeye başlamıştır (Şengül, 2000a). Bununla birlikte, tersi yöndeki bir söylemin varlığına karşın, kentlerde yerel toplulukların temsiliyeti sınırlı kalmış, bunun gerçekleştiği durumda ise, katılımın çerçevesi, daha yaşanılır kentler yaratmaktan çok, daha fazla rant elde etme kaygıları tarafından belirlenmiştir.

Yukarıda yaptığımız tartışma 1980'li yılların başından itibaren gerek gelişmiş ülkelerde gerekse Türkiye gibi çevre ülkelerde hem ekonomik hem de siyasal düzlemde önemli değişimlerin yaşandığını ve bu değişimlerin yerel devlet açısından da dikkate değer yansımalarının olduğunu gösterdi. Daha makro düzeydeki değişimler bağlamında kentsel düzeyde iki temel değişimden söz etmek mümkün görünmektedir. Birincisi, yerel yönetimlerin emeğin yeniden üretimi işlevini giderek ikinci plana iterken sermayenin yeniden üretimini ve bu çerçevede ortaya çıkabilecek çelişki ve gerilimleri önlemeye yönelik olarak da toplumsal kontrol işlevlerini ön plana çıkartmalarıdır. Bu değişimle paralel görünen bir ikinci değişim ise yerel devletin daha üst (ve bazılarına göre daha alt ölçeklerle) ilişkisinde ortaya çıkan paradigmatik değişimdir. Daha önceki dönemlerde ulus devlet içinde işlevsel bir iş bölümü içinde olan kentler ve yerel devletler modelinden, ulusal devletlerin geçmiştekine göre daha sınırlı müdahale ettiği (ve de destek sağladığı) yarışmacı bir kent ve yerel devlet modeline geçiştir.

3. Türkiye'de Yerel Devlet ve Dönüşümünün Yakın Tarihi

Burada derinlemesine bir tartışmaya girmeden, Türkiye'de yerel devletin yapılanması ve yakın dönemde yaşadığı dönüşüm-

12 Kentlerin sermaye birikimi açısından önemli hale gelişi ve bu sürece eşlik eden neoliberal söylemle eklemlendiğinde ise bu tür koalisyonlar geçmiştekinden çok daha yoğun biçimde kenti rant elde etmenin meşru aracı olarak kullanmaya başlamışlardır.

ler üzerinde kısaca durmayı amaçlıyoruz.[13] Türkiye kısmen Osmanlı'dan aldığı mirasın etkisi, kısmen de geç ulus devletleşmenin yarattığı dinamiklerle üniter-merkeziyetçi bir yönetsel yapılanmaya gitmiştir. Bu çerçevede, zaman içinde bir dizi dönüşüme uğramış olsa da söz konusu merkeziyetçi yapı günümüze kadar varlığını korumuştur.

Yönetsel yapılanmada il düzeyi temel örgütlenme ölçeği olarak öne çıkmıştır. İllerde valiler merkezin yerel birimler üzerindeki kontrolünün ana unsurları olarak işlev görmektedir. Valiler bu kilit konumlarını ikili bir sorumluluk yapısı içinde yerine getirmektedirler. Valiler, bir yandan il düzeyinde merkezin en önemli temsilcisi olarak merkezi yönetimin taşra teşkilatı başta olmak üzere yerel düzeydeki etkinlikleri arasında eşgüdümün sağlanmasında anahtar konumdayken aynı zamanda meclisi seçimle gelen ve yerel yönetim yapısının, Belediye dışındaki ikinci önemli ayağını oluşturan İl Özel İdaresinin başındadır. Bu ikili konum sayesinde merkezi hükümet yerel düzeyde varlığını ve kontrolünü etkin biçimde sağlayabilmektedir.

Öte yandan yerel devletin ikinci önemli kurumu belediyelerdir. İl Özel İdarelerinin tersine Belediyelerin hem başkanları hem de meclisleri seçimle oluşmaktadır. Bu niteliğiyle birçokları için Belediye asli yerel yönetim birimidir.

Seçimle oluşması kuşkusuz belediyelere özel bir konum sağlamaktadır. Ancak işlevsel açıdan bakınca, yerel devletin üç düzeyden oluştuğu söylenebilir. Bunlardan birincisi merkezi yönetimin yerel düzeyde etkinlik gösteren kuruluşlarıdır. İkincisi İl Özel İdareleridir. Belediyeler ise yerel devlet aygıtının üçüncü ayağını oluşturmaktadır.[14] Bu tanımlamanın da gösterdiği gibi, merkeziyetçi bir yapılanmaya sahip Türk kamu yönetimi sistemi içinde, merkezi yönetimin yerel düzeyde hem fiili olarak hem de Valilikler aracılığıyla ağırlıklı bir varlığının olduğu söylenebilir. Yerel düzeyde seçimle oluşan belediye yönetimleri üzerinde bu yapının dikkate değer bir vesayetinin olduğu da göz önüne alındığında, Cumhuriyetin kuruluşundan günümüze merkezi yönetimin yerel düzeyde oldukça ağırlıklı olarak temsil edildiğini söylemek yanlış olmayacaktır.

Temsiliyet açısından değerlendirildiğinde, bu tür bir hiyerarşik örgütlenmenin yerel çıkarları dışarda bıraktığını söylemek doğru değildir. Merkezi yönetimden başlayıp belediyeler düzeyine kadar inen bu yapılanma merkezden yerele doğru yayılan bir ağ niteliğinde örgütlenmiştir. Bu hiyerarşik ağ içinde merkezde

13 Daha detaylı bir değerlendirme için bkz. Şengül (1999); Güler (1992).

14 Daha kurumsal bir tanımdan yola çıkanlar merkezi yönetimin yerel etkinlik gösteren kurumlarını yerel devletin parçası olarak görmeme eğilimindedir. Bu çalışmada bu tür bir tanımlamanın yetersiz olduğu görüşünden hareketle yerel hizmet sağlayan merkezi yönetim kurumlarını da yerel devletin bir parçası olarak değerlendireceğiz. Benzer bir yaklaşım için bkz. Cockburn (1977).

korporatist nitelikler gösteren temsiliyet ilişkileri yerele doğru indikçe himayecilik ve klientalist ilişkilere dönüşmektedir.

Bu tür bir örüntünün belli bir bütünlüğe ulaşmasında ve farklı çıkarların müzakeresinde ve daha da önemlisi yukarıdan aşağıya ve aşağıdan yukarıya ilişkilerin kurulmasında siyasal partiler önemli bir işleve sahiptir (Ayata, 1994; Schüler, 1999). Siyasal partilerin devletin hiyararşik örgütlenmesine benzer bir örgütlenmeye sahip olması, devlet örgütlenmesiyle siyasal partilerin ilişkisini kolaylaştırmaktadır. Bu çerçevede yerel düzeyde çıkarların yerel devlet aygıtına ulaşmasında partilerin yerel örgütlerinin önemli bir işlevi vardır.

Yerel ekonomiye ve toplumsal yapıya müdahale açısından bakıldığında, yukarıda yerel devlete yönelik tanımladığımız üç yapılanmanın iç içe ve belli bir işbölümü çerçevesinde çalıştığını görmekteyiz. Merkezi yönetimin yerel uzantıları ve İl Özel İdareleri eğitim, sağlık, güvenlik hizmetleri gibi ulus devletin yeniden üretimi açısından kilit konumdaki hizmetleri üstlenirken, çöp toplama, yol yapımı, imar planlarının hazırlanması ve uygulanması gibi yerel nitelikli ve siyasal olarak görece önemsiz hizmetler belediyelerin sorumluluğuna bırakılmıştır.

Özetlemek gerekirse, yukarıda kısaca ana özelliklerini tasvir ettiğimiz ve yerel devleti tanımlayan yönetsel yapı, zaman içinde temsiliyet ve müdahale biçimleri açısından belli dönüşümlere uğramış olsa da, günümüzde de sözünü ettiğimiz yapısal özellikleriyle varlığını korumuştur. Kuşkusuz bu tür bir yapılanma değişen siyasal dengelere göre dikkate değer değişimler geçirmiştir. Siyasal niteliği nedeniyle söz konusu değişim sürecinde belediyeler değişim sürecinden en fazla etkilenen öğe olmuştur.

Cumhuriyetin kuruluşundan sonra, 1930 yılında 1580 sayılı yasayla, Ankara ve İstanbul dışındaki kentlerde de kurulan belediyeler, yasada belirlenen geniş sorumluluklarına karşın siyasal ve mali olarak güçsüz bırakılmışlardır. Bu tür bir stratejinin en temel nedenlerinden biri devlet kaynaklarının önemli bir bölümünün sanayileşmeye ayrılması ve kentleşmeye ayrılan kaynakların bu nedenle sınırlı düzeyde tutulmasıdır. Kuşkusuz bu durum ulus devletleşme sürecinde merkeziyetçiliği öngören stratejilerle de tutarlı olmuştur. Sanayileşme sürecinde anahtar konumunda olan merkezi devletin kaynak tahsisindeki konumu büyük ölçekli sermayenin temsiliyetini bu düzeye yönlendirirken, kentin küçük ölçekli çıkarların mekânı olması ve kentleşmenin yerel toplulukların kendi dinamiklerine bırakılması kent siyasetinin sınır-

lı kaynaklar etrafında örgütlenen patronaj ilişkilerine konu olmasına neden olmuştur. Ancak daha önce de belirttiğimiz gibi, hiyerarşik ağ sistemi çerçevesinde merkezden yerele doğru bir kontrol ve iletişim mekânizması işlevselliğini sürdürebilmiştir.

Bu tür bir yapılanma zaman zaman, beklenilebileceği gibi, yerel düzeyde belediyeler çerçevesinde muhalefete de konu olmuştur. İkinci Dünya Savaşı sonrası yoğun biçimde kentlere akın eden ve hızla gecekondulaşan yeni kent yoksullarının desteğini de arkasına alarak 1970'li yılların başında büyük kentler başta olmak üzere belediyelerin kontrolünü ele geçiren CHP'li belediye başkanları, bu döneme kadar merkezi yönetimin yerel kolu gibi hareket eden belediyecilik modeline karşı çıkmaya ve daha bağımsız, sosyal içerikli ve müdahaleci bir belediyecilik anlayışına yönelmişlerdir. Yer yer CHP'nin "ortanın solu" anlayışını da zorlayarak kentin yeni yoksullarına öncelik veren görece sınıf temelli bir strateji geliştirmeye yönelen bu yeni anlayış, bir anlamda yukarıda sözünü ettiğimiz hiyerarşik ağ sisteminin işleyişini belli ölçülerde bozabilmiştir.

Söz konusu anlayış, gerek devletin iç örgütlenmesi gerek temsiliyet biçimleri, gerekse de müdahale biçimleri açısından daha önceki bölümde gelişmiş ülkeler çerçevesinde incelediğimiz kent yöneticiliği anlayışıyla önemli benzerlikler göstermektedir. Bununla birlikte, refah devletinden farklı olarak, kentlere sınırlı kaynak tahsisi ve merkeziyetçi yapının direnişi bu tür bir belediyecilik anlayışını merkezi yönetimle dikkate değer bir sürtüşme ve çatışmaya sokmuştur. 1980 Askeri Müdahalesi kentlerde başlayan siyasallaşmayı ulusal düzeydeki uygulamalarına benzer biçimde kesintiye uğratmış ve izleyen dönemde ortaya çıkacak olan "piyasa" yönelimli anlayışın altyapısını da oluşturmuştur.

1980 sonrası dönemin en önemli değişikliklerinden biri 3030 sayılı yasayla metropoliten kentlerde, diğer kentlerden farklı ve iki kademeli bir belediye oluşumunun öngörülmesidir. Bu tür bir oluşum büyük ölçüde 1980 öncesi büyük kentlerin siyasallaşma sürecinde oynadığı rolle ilişkilidir. Askeri yönetim büyük kentlerin "başıboşluğunu" yönetimin etkisizliğiyle ilişkilendirmiş ve 1982 Anayasası'nda metropoliten kentlerin daha etkin bir yönetim yapısına sahip olmasına yönelik düzenlemeler yapmıştır. Daha etkin bir yönetimin büyük kentlerde ortaya çıkan siyasallaşmanın önüne geçebileceği varsayılmıştır. Bu tür bir yönelim daha önce tartıştığımız eşitsiz gelişme yaklaşımının devletin sosyomekânsal farklılıklarla başedebilmeye yönelik olarak kendi için-

de farklılaşma ve çeşitlenme öngörüsüyle tutarlıdır.

Metropoliten kentlerde iki kademeli belediyeler oluşturulması siyasasına ek olarak belediyelerin mali yapılarının güçlendirilmesine yönelik olarak da bir dizi düzenleme yapılarak belediyelere ayrılan kaynaklarda da belli bir artış sağlanmıştır. Bu tür bir düzenlemenin belediyelerin yerel hizmetleri sunmadaki etkinliğini artırdığı varsayılabilir. Ancak hemen belirtmek gerekir ki 1980'li yıllar yerel yönetimlerin kentlere müdahale biçimlerinde de önemli değişimlere yol açmıştır. Bu değişimin en çarpıcı boyutu belediyelerin emek gücünün yeniden üretimi alanından çok sermayenin yeniden üretimine öncelik veren müdahalelere öncelik vermesidir. Kentlerin altyapılarının iyileştirilmesi söz konusu dönemde belediyelerin öncelikli müdahale alanı haline gelmiştir. Toplu ulaşım ve benzeri alanlarda yapılan iyileştirmeler ise maliyetin üzerinde fiyatlandırma politikalarıyla emek gücünü desteklemekten çok kentlerde emek gücünün akışkanlığını sağlayan ama bunu yaparken de maliyetleri kullanıcılara ödeten bir anlayışla iç içe geçmiştir.

Özellikle metropoliten kentlerde, belediyeler piyasacı mantığı yönelirken, ulaşım, çöp toplama ve benzeri hizmetleri sağlamada kendi birimlerinden çok, özel söktörü kullanmaya yönelmişlerdir. Özel sektör firmalarının yaygın kullanımı yanında belediyelerin kendi bünyelerinde şirketler kurarak bir dizi hizmet sunumunu bu şirketlere devretmeleri de yaygın olarak kullanılan bir strateji haline gelmiş, bu firmalar aracılığıyla belediyeler bir yandan özel sektör mantığıyla çalışmaya yönelirken bir yandan da hem merkezi yönetimin hem de yerel halkın denetiminden kaçmayı hedeflemişlerdir.

Metropoliten kentler başta olmak üzere belediyeler bu tür bir dönüşüm geçirirken daha önceki dönemde belediyelerin mali olarak girmekte zorlandıkları büyük ölçekli yatırımlara da yöneldiklerini görülmektedir. Bu tür bir stratejinin finansmanındaysa merkezi yönetimin tahsislerinin sınırlı kalması, belediyeleri, merkezi yönetimin kendi finansman anlayışıyla tutarlı biçimde, dış kredi kullanımına yöneltmiştir. Metro, büyük ölçekli içme suyu, yol ve kanalizasyon projelerinde dış kaynaklardan önemli miktarlara ulaşan krediler kullanılmıştır. Bu stratejinin bir sonucu günümüzde büyük belediyelerin hemen hepsinin kendi ödeme kapasitelerini aşan bir dış borç sorunu ile karşı karşıya kalmaları olmuştur.

Söz konusu yönelimin önemli bir sonucu daha önceki dönemlerde küçük sermayenin odaklandığı bir ölçek olan kentlerin

ulusal ve uluslararası büyük sermayenin ilgi alanı haline gelmesidir. Metro, içme suyu, yol ve kanalizasyon projelerinin çoğunda büyük ölçekli ulusal ve uluslararası inşaat firmaları yer almakta, içme suyu örneğinde olduğu gibi, bazı durumlarda söz konusu hizmetlerin işletilmesi de uzun vadeli olarak uluslararası firmaların başını çektiği konsorsiyumlara devredilmiş bulunmaktadır. Söz konusu siyasaların önemli bir sonucu yerel temsiliyet yapılarının da dönüşmesidir. Küçük ölçekli sermaye gruplarının belediyeler etrafında temsiliyeti devam ederken ve bu temsiliyet sürecinde *klientalist* ilişkiler hala önemini korurken, daha büyük ölçekli sermaye gruplarını içeren korporatist temsiliyet biçiminin de belediyeler etrafında yaygınlaştığı gözlenmektedir. Birinci ilişki biçimi belediye başkanı-belediye meclisleri etrafında yoğunlaşırken, ikinci temsiliyet biçiminin belediye başkanları etrafında odaklandığı görülmektedir (Kara ve Köksal, 1988).

Özetlemek gerekirse, 1980 sonrası dönemde, Türkiye'de yerel yönetimler, ülkenin kendi dinamikleri ve tarihsel koşulları çerçevesinde, gelişmiş ülkelerdekine benzer bir dönüşüme yönelmişlerdir. Emek gücünün yeniden üretimi ikinci plana itilirken, sermayenin önceliklerini gözeten ve piyasanın mantığını içselleştirmeye başlayan bir yerel yönetim anlayışı öne çıkmaya başlamıştır. Bununla birlikte bu tür bir yönelimin kentsel düzeyde devletin başarılı bir yeniden yapılanma yetisini gösterdiği sonucuna ulaştırmamalıdır. Devlet yapıları yerel devleti de içeren bir biçimde geçtiğimiz dönemde dikkate değer dönüşümlere uğramakla birlikte, yerel devlet alanında yaşanan yeniden yapılanmanın kentsel düzlemde ortaya çıkan yeni gelişmelerle başedebilmesi açısından "kendi mantığı açısından" başarılı bir dönüşüm gösterdiğini söyleyebilmek mümkün değildir. Aşağıda ayrıntılı olarak göstermeye çalışacağımız gibi, bu tür bir başarısızlığın yerel devletin krizine dönüştüğü görülmektedir.

4. Türkiye'de Yerel Yönetimlerin Yeniden Yapılanmasının Maddi Kaynakları ve Yeniden Yapılandırma Projeleri

Kriz nitelemesinin temel nedeni yerel devletin yeniden yapılandırılması konusunda ortaya çıkan baskıya karşın, bu yönde kapsamlı bir değişimin gerçekleştirilememesidir. Daha somut olarak ifade etmek gerekirse, son on beş yıl içinde gündemden düşmeyen ancak bir türlü de gerçekleşmeyen bir "yerel yönetimler reformu" tartışması sadece belediyelerin ya da akademik çev-

relerin değil, hükümetlerin de gündemindedir. Konuya ilişkin farklı hükümetlerce sayısız kanun teklifi hazırlanmış olmasına karşın, bu tür hazırlıkları kanunlaştıracak "siyasi irade" ortaya çıkamamıştır (Şengül ve Ersoy, 2002). Söz konusu reform ya da yeniden yapılandırma çabalarının içeriğine geçmeden önce, bu çabaların maddi temelini oluşturan gelişmeler üzerine son bir değerlendirme yapmakta yarar vardır.

Yerel devlete ilişkin olarak bir önceki bölümde tartıştığımız gibi, kentsel düzeyde ortaya çıkan değişimin en temel özelliklerinden biri yerel birimlerin ulusal ölçekle olan ilişkisinde ortaya çıkan değişmedir. 1980 öncesi dönemin birbirini tamamlayan bir iş bölümü çerçevesinde ulusal düzeyin tamamlayıcıları olan bir yerellik modelinden, giderek ulusal düzeyle daha esnek bir ilişkiye giren ve bu çerçevede de, hem daha önce tamamlayıcılık ilişkisinde olduğu ulusal sınırlar içerisindeki yerel birimlerle, hem de diğer ülkelerin benzer konumdaki yerel birimleriyle yarışmaya zorlanan bir yerellik anlayışına geçiş yerel üstü güçlerce yerel birimlere dayatılmaktadır. Bu tür bir sürecin en dramatik boyutu ve yerel birimler açısından en önemli sonuçlarından biri, merkezi yönetimin söz konusu yerel birimlere üstlenmiş oldukları işlevleri yerine getirecek kaynakları tahsis etmedeki isteksizliğidir. Kamu iktidadi teşebbüslerinin konumlandığı Zonguldak, Karabük, İskenderun gibi daha önceki dönemde demir-çelik, kömür ve benzeri temel üretim girdilerini sağlayan kentlerde devletin bu alanlardan çekilişi söz konusu birimlerin ekonomik temelini zayıflatırken azaltılan istihdam kentleri derin bir krizin içine itmiş ve geleceğe yönelik bir perspektif yitimi sorununu da söz konusu yerleşmelere dayatmıştır.

Söz konusu kentler için temel sorun, dışa açık gelişme stratejisi çerçevesinde ne tür bir gelişme perspektifinden hareket edecekleri konusunda bir açılımın bulunmamasıdır. Daha önceki bölümde de tartıştığımız gibi, yarışan yerellik modelinde varsayılan, yerel birimlerin uluslararası mekânsal işbölümünde karşılaştırmalı üstünlüklerini de kullanarak diğer yerleşmelerle yarışmalardır. Bu çerçevede öngörülen yerel güçlerin oluşturdukları koalisyonlarla kendi kaynaklarını harekete geçirmeleri ve girişimci bir yerel yapılanmayı oluşturmalarıdır. Dünya örneklerinde bu tür bir işlevin yerine getirilmesinde "başarı" örneği oluşturan yerel birimlerde yerel güçlerin koalisyonunun oluşturulmasında çimento işlevini yerel devlet yapmaktadır. Türkiye örneğine döndüğümüzde bu tür bir işlevi yerine getirebilecek bir yerel devlet

yapılanmasının geçtiğimiz dönemde oluşturulamadığını görmekteyiz.

Söz konusu dönüşümün sağlanamaması son dönemde yarışmacı yerelliğe yönelme konusunda "başarı örneği" olan bir dizi kentte de, bu başarısızlıktan kaynaklanan sorunların ortaya çıktığına işaret etmektedir. Denizli, Gaziantep, Maraş, Çorum gibi dışa açık büyüme modeline yönelen yerel birimlerde girişimcilerin temel sorun olarak gösterdiği konulardan biri yerel yönetimlerin bu kentlerde kendilerine yeterli desteği sağlayamadığıdır. Mevcut yapılanma içinde gerek hizmet alanı açısından gerekse de sorumluluklarının kentlerin yapılı çevresiyle sınırlı olmasından dolayı belediyelerin yerel ekonomik gelişmeyi koordine edecek kapasiteleri yoktur. Çoğu durumda bu tür yerel gelişme inisiyatifleri kentin sınırlarını aşan ve il düzeyinde etkinlik gösteren bir nitelik taşımaktadır. Bu düzeyde etkinlik gösterebilecek yerel birim Valilikler ve İl Özel İdareleri'dir. Bununla birlikte bu birimlerin ne teknik donanımları ne de mali yapıları söz konusu süreci yönlendirebilecek yetkinliğe sahiptir. Bu nedenle yeni dönemin taşıyıcılığını yapabilecek bir yönetsel yapının oluşturulamadığını söylemek mümkündür.

Bu tür bir eksiklik daha parçacı çabalarla giderilmeye çalışılmaktadır. Son dönemde Devlet Planlama Teşkilatı'nca, Valilikler tarafından hazırlanması öngörülen *İl Gelişme Planları* bu tür bir çabanın üründür. Söz konusu planların ilginç yönü, il düzeyinin bir plan düzeyi olarak ilk defa tanımlanmasıdır. Bu tür bir tanımlama çabası, yukarıda sözünü ettiğimiz yerel birimleri kendi başına bir ekonomik birim olarak görme yönelimiyle tutarlıdır. Bununla birlikte, Valilikler bu türden bir etkinliği yerine getirebilecek donanımdan yoksundurlar. Söz konusu planların hazırlanmasına yönelen valiliklerin çoğu söz konusu planların hazırlanmasını kendi dışlarındaki çeşitli üniversitelere ve kurumlara ihale etmektedir. Bu tür bir yönelim sadece planların içeriğinin belirsizliği sorununu doğurmamakta, aynı zamanda uygulama aşamasında da uygulayıcı kurum olan Valiliklerin yapısal yetersizliğine işaret etmektedir. Bu tür bir olumsuzluğu güçlendiren bir başka boyut ise, il gelişme planlarının herhangi bir hukuki çerçeveden yoksun olması ve herhangi bir yaptırım gücü taşımamalarıdır.

Bu çerçevede yerel devletin yetkilerinin de yeniden tanımlanması kaçınılmaz olarak siyasa yapıcıların gündemine gelmiş bulunuyor. Son yıllarda farklı hükümetlerin hemen hepsinin gündeminde yerel yönetimlere ilişkin "reform" tasarılarının olması ve

TBMM'de her dönem kurulan komisyonların bu tasarıları gözden geçirmesi bu tür bir kaçınılmazlığın işaretidir.

Son dönemde farklı hükümetlerin hazırladığı ve sürekli gözden geçirilerek değiştirilen bu kanun taslaklarının arasında farklılıklara karşın bazı ortak yönlerinin bulunduğu gözlenmektedir. Söz konusu tasarılar bir dizi merkezi yönetim fonksiyonunu yerel birimlere devretmeyi planlamaktadır. Bu noktada kendi içinde sorunlu bir alan, yerel yönetimlerin hangi birimine ne tür yetkilerin devredileceğidir. Daha önce de değindiğimiz gibi, yerel devlet açısından iki birim öne çıkmaktadır. Bunlardan birincisi karar verme organları seçimle oluşan belediyelerdir. Gerek belediye başkanları gerekse de belediye meclislerinin seçimle oluşması, belediyelere İl Özel İdareleri karşısında farklı bir konum kazandırmaktadır. İl Özel İdarelerinin meclisleri seçimle oluşmakla birlikte, Valiler, bilindiği gibi, merkezi yönetimce atanmaktadır. Her ne kadar Valiler ilgili düzenlemelerde hem merkezi yönetimin yerel düzeydeki temsilcisi, hem de yerel birimlerin merkezdeki temsilcisi gibi ikili bir konum olarak tanımlansa da, merkezden atanıyor olmaları merkezin yereldeki uzantısı olma konumlarını öne çıkartmaktadır. Bu nedenle, merkezi yönetimlerin yetkilerini Belediyelere aktarmalarıyla, başında Valilerin bulunduğu İl Özel İdarelerine aktarmaları devletin kendi iç işleyişi ve bütünlüğünü koruması açısından farklı stratejilere işaret etmektedir.

Öte yandan, söz konusu yetkilerin belediyelere devredilmesi merkezi yönetim açısından iki temel sakınca ortaya çıkmaktadır. Birincisi, belediyeler yetki alanları açısından daha sınırlı bir coğrafyayı kontrol etmektedir. İllerin sınırları içinde çoğu durumda birden fazla belediye vardır. Oysa son dönemde ortaya çıkan yerelliğin eylem alanı il ölçeğinin daha rasyonel bir ölçek olduğunu göstermektedir. Belediyelere devir konusundaki ikinci sakınca ise, kuramsal bölümde de tartıştığımız gibi, her ne kadar devlet yapısının bir parçası oldukları doğru olsa bile, belediyelerin yerel çıkarların ya da merkezi yönetimin dışındaki projelerin temsilcisi olabilmesi, DEHAP tarafından kontrol edilen belediyeler örneğinde olduğu gibi, mümkündür. Bu çerçevede, mecvut siyasi iktdarın yetki devrinin belediyelere yönelmesi konusunda isteksizlikleri anlaşılabilirdir. Bununla birlikte, yerelleşme yönelimlerine demokratikleşme söylemince eşlik edildiği bir ortamda, geniş ölçüde valiliklerce kontrol edilen İl Özel İdarelerine güç aktarımının da söz konusu söylemle çelişki yarattığı da açıktır.

Reform çabalarının hemen hepsinde bu ikilemin var olduğu ve genellikle ibrenin İl Özel İdareleri yönünde olduğu söylenebilir. Mevcut durumda, başta metropoliten kentlerin belediyeleri olmak üzere birçok belediyeyi kontrol eden AKP'nin Mecliste yasalaştırma çabasında olduğu tasarıda da bu eğilimin ağır bastığı görülmektedir. Söz konusu tasarının ana hatları üzerinde kısaca durmak, gerek tasarının geneli hakkında bilgi vermek açısından, gerekse söz konusu eğilimi göstermesi açısından yararlı olacaktır. Hükümet programında yerel yönetimlere ilişkin yaklaşım şöyle özetlenmektedir.

> Merkeziyetçi ve hantal yapıların aşılması bakımından;
>
> Katılımcı ve çoğulcu demokrasi ve yönetimde etkinlik ilkeleri doğrultusunda, Hükümetimiz döneminde kapsamlı bir yerel yönetim reformu gerçekleştirilecektir.
>
> • Ulusal öncelikler ile yerel farklılıklar barıştırılarak kamu hizmetlerinin yerinden karşılanması temel ilke olacak, merkezi yönetim tarafından yürütülmesi zorunlu olmayan hizmetler, kaynaklarıyla birlikte yerel yönetimlere devredilecektir.
>
> • Yerel düzeyde demokratikleşmeye önem verilecek, seçimlerle oluşan yerel organlar üzerindeki merkezi idarenin denetimi, hukuka uygunluk denetimi ile sınırlandırılacaktır.
>
> • Yerel Yönetim Reformu çerçevesinde, merkezi idare ile yerel idareler arasında görev, yetki ve kaynak paylaşımı, üniter devlet anlayışımıza dayalı olarak, etkinlik, verimlilik ve çağdaş yönetim ilkelerine uygun olarak yeniden belirlenecektir.
>
> İl İdareleri yeniden yapılandırılarak;
>
> • Bakanlıkların taşradaki görev ve yetkileri, Valiliklere ve İl Özel İdarelerine devredilecektir. Yerel tercihler dikkate alınarak, sağlık, eğitim, kültür, sosyal yardımlaşma, turizm, çevre, köy hizmetleri, tarım, hayvancılık, imar ve ulaşım hizmetlerinin il düzeyinde karşılanması sağlanacaktır.

AKP Hükümeti'nin Acil Eylem Planı'nında ise hükümet programında vurgulanan değişikliklere ek olarak iki yeni yapılanmadan söz edilmektedir. Acil Eylem Planı'na göre;

> · Yerel düzeyde sivil toplum katılımını sağlayacak Kent Konseyleri kurulacak,
>
> · Hizmeti etkin şekilde götürecek ölçeğe sahip alt bölgeler bazında bölgesel kalkınma kurumları oluşturulacaktır.

Hükümet Programı ve Acil Eylem Planı'nda sıralanan bu he-

deflere yönelik düzenlemeler bir dizi kanun taslağında yer almaktadır. Bunlar, Belediye Kanun Taslağı, Büyükşehir Kanun Taslağı, İl Özel İdaresi Kanun Taslağı, Belediye ve İl Özel İdaresi Gelirleri Kanun Taslağı ve Bölge Kalkınma Ajansları Kanun Taslağı'dır.[15] Yeni düzenlemeleri bölgesel, il ve yerel ölçek olmak üzere üç düzeyde değerlendirmek mümkündür.

-Bölge Ölçeği

Bilindiği gibi, Türkiye'de bölgeler arası eşitsiz gelişmelerin çarpıcılığına karşın sistematik bir bölge yönetimi ve planlama anlayışı mevcut değildir. Mevcut düzenlemeler pragmatik niteliktedir. GAP'a yönelik olarak GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başbakanlığa bağlı olarak kurulmuştur. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin siyasal sorunlarının dayatmasıyla bu bölgede kısa süre öncesine kadar uygulamada olan Olağanüstü Hal Bölge Valiliği kurulmuştur. Merkezi yönetimin birçok taşra teşkilatı, birbirleriyle koordinasyonsuz bir biçimde, bölge esasına göre örgütlenmiştir. Ancak bütün bu yapılanmalar sistematik bir yaklaşımın ürünü değildir. GAP dışındaki Doğu Anadolu Projesi (DAP) ve Doğu Karadeniz Projesi (DOKAP) ise yabancı uzmanlara hazırlatılan projeler olmuş ve uygulamadan Devlet Planlama Teşkilatı sorumludur. Ancak her iki proje de büyük ölçüde kağıt üzerinde kalan projeler olmuştur.

Yeni tasarıda bölgelere ilişin düzenlemenin en önemli boyutu, Avrupa Birliği'nin özellikle kaynak tahsisinde merkezi bir öneme sahip olan bölgeleme anlayışına uygun olarak DPT tarafından tanımlanan bölgelerin esas alınarak Bölge Kalkınma Ajansları'nın kurulmasıdır. Yeni tasarı pilot uygulama olarak GAP, DAP ve DOKAP'ın kapsadığı bölgelerde Bölge Kalkınma Ajanslarının kurulmasını öngörmekte ve daha sonra bu ajansları diğer tanımlanmış bölgelere de yaygınlaştırılmayı hedeflemektedir. Bölge Kalkınma Ajanslarının kurulmasına yönelik tasarıda Valilikler asli birimler olarak tanımlanmakta, Ajansların yönetim kurullarının başına her bölgede merkezi konumda olan bir ilin valisinin yönetim kurulu başkanı olarak atanması öngörülmektedir. Ajansın yürütme organı olacağı anlaşılan Ajans Sekreteryasının başına da vali yardımcılarından biri getirilmektedir. Kalkınma Ajanslarının bu iki organı yanında bir de Danışma Kurulu'nun olması öngörülmekte, bu kurullarda bölgenin illerinin valileri yanında belediye başkanları ve iş çevrelerinin temsilcileri-

15 Bu aşamada yapılacak bir değerlendirmenin temel güçlüğü, Mecliste görüşülen yasa taslaklarının henüz üzerinde çalışılan ve bu nedenle de sürekli değişime uğrayan bir nitelikte olmasıdır. Bu tür bir değerlendirmeyi daha da zorlaştıran başka boyutlar da söz konusudur. En önemli sorunlardan biri bazı konularda kamuoyuna yansıyan birden fazla tasarı metni vardır. Diğer bir zorluk yasanın taslak niteliğinden kaynaklanan iç tutarsızlıklarıdır. Bir maddede il genel meclislerinde başkan seçilmesi öngörülmezken bir başka maddede meclis başkanından söz edilmektedir. Bununla birlikte mevcut yönelimin bazı ortak özelliklerini baz alarak bir değerlendirme yapmak mümkün görünmektedir.

nin olması öngörülmektedir. Ajanslara ilişin iki ayrı tasarı söz konusudur. Tasarılardan birinde "sivil toplum kuruluşlarının" temsilcilerinin de Danışma Kurullarında yer alması öngörülürken, diğer tasarıda bu kesimden temsilcilerin kuruldan dışlandığı görülmektedir.

Mevcut taslağın yasalaşması durumunda, bölge yönetimi ve kalkınması sorununun merkezi yönetimin ağırlıkta olduğu bir "yönetişim" anlayışına yöneleceği anlaşılmaktadır. Bu tür bir yönelimin belirleyici unsurlarından biri Avrupa Birliği'ne uyum kaygısı olduğu anlaşılmaktadır. Avrupa Birliği her ülkenin bölgeler belirlemesini öngörmekte ve yapacağı yardımları bu çerçevede dağıtmaktadır. Yeni tasarı bu tanımlamaya dayanarak bir bölge örgütlenmesi önermekte, bu sürecin içinde kendi temsilcisi olan valileri ağırlıklı olarak dahil ederken, iş çevrelerini de sürecin parçası haline getirmeye çalışmaktadır. Çalışan sınıfların bu tür bir süreçten büyük ölçüde dışlandığı açıktır. Valilerin ve vali yardımcılarının Ajanslar içindeki belirleyici konumuysa, bölge sorununa uzun erimli ve planlı bir yaklaşımın öngörülmediğini göstermektedir. Valiler her siyasal iktidarla birlikte büyük ölçüde değiştirilen makamlar olmaları ve siyasal iktidarlara olan duyarlılıkları nedeniyle bu tür bir uzun erimlilik ilkesini uygulayabilecek konumda değildir. Ajansın sekreteryasının başında olması öngörülen vali yardımcılarının ise hizmet süreleri üç yılla sınırlıdır. Bu çerçevede söz konusu tasarının kanunlaşması durumunda Ajansların siyasal süreçlerden ve özellikle de merkezi yönetimin siyasal taleplerinden yoğun biçimde etkilenen kurumlar olması kaçınılmazdır. Bölgesel düzeyde etkinlik gösterecek bir kurumun merkezden atanan bir valinin başkanlığı ve kontrolunda oluşması bu tür yönelimin yerelleşmekten çok merkezin yerelde güçlenmesi anlamına geldiği açıktır.

-İl Ölçeği

Yeni yapılanmanın belediyelere belli yeni kaynaklar ve sorumluluklar yaratması muhtemel olmakla birlikte asıl vurgusunun İl Özel İdareleri üzerinde olduğu anlaşılmaktadır. Yeni tasarıda, birçok bakanlığın taşra teşkilatlarının (sağlık, eğitim, kültür, sosyal yardımlaşma, turizm, çevre, köy hizmetleri, tarım, hayvancılık, imar ve ulaşım) İl Özel İdarelerine kadrolarıyla birlikte devredilmesi öngörülmektedir.

Yeni yasa taslağının güçlendirdiği il özel idarelerine ilişkin olarak yeni bir yapılandırmaya gittiği görülmektedir. Yeni yasa taslağında daha önce il özel idarelerinin başında yer alan valilik-

lerin bu yönetim biriminden dışlandığı görülmektedir. İl özel idaresi meclislerinin başkanlığı yeni yasa taslağında seçilmiş ya da atanmış bir başkan öngörmemiştir. Bu çerçevede bir yasallaşma olması durumunda, valilerin önemli bir güç kaybına uğrayacağı açıktır.[16] Bu tür bir düzenlemeyle AKP Hükümetinin yukarıda sözünü ettiğimiz merkezin il özel idareleri üzerinde valilikler aracılığıyla sağladığı kontrolu aşmayı hedeflediği anlaşılmaktadır. Mevcut yönetsel yapı açısından bakıldığında, valiler merkezi yönetimle yerel yönetim arasında eşgüdüm ve uyumun sağlanmasında, daha çok merkezin bir temsilcisi olarak, önemli bir işleve sahiptir. Yeni uygulamanın bu tür bir uyumu nasıl sağlayacağı önemli bir sorun alanı olarak belirginleşmektedir. Bununla birlikte, valilerin söz konusu işlevi yerine getirmesine yönelik olarak il ve ilçe koordinasyon kurullarının görev yapması öngörülmekte, bu kurulun başkanlığına ise söz konusu ilin valisi getirilmektedir. Ancak bu kurulun alacağı kararların tavsiye niteliğinde olması ve yaptırım gücüne sahip olmaması öngörülmektedir.

Bu çerçevede ilgili yasa tasarısında İstanbul'un özel bir durum olarak değerlendirilmiş olması da mevcut hükümetin siyasal ve ideolojik tercihlerini göstermesi açısından ilginçtir. Merkezi yönetimin taşra örgütleri diğer yerlerde İl Özel İdarelerine bırakılırken, İstanbul İlinde bu devir belediye yönetimine yapılmaktadır. Diğer anakentlerden farklı olarak İstanbul'da İl sınırı belediye sınırları olarak tanımlanmakta ve bu çerçevede yasa tasarısı İstanbul İli'nde İl Özel İdaresini işlevsiz kalacağı gerekçesiyle ortadan kaldırmakta ve bu birimin tüm yetkilerini İstanbul Anakent Belediyesine devretmektedir. Bu tür bir tercih mevcut iktidarın İstanbul'da kendisini güçlü hissetmesiyle açıklanabilir. Bununla birlikte, dikkate alınması gereken bir başka boyut İstanbul'un liberal çevrelerde *dünya kenti* olarak tanımlanması ve bu çerçevede İstanbul'un bir dünya kenti olarak "pazarlanması" stratejisidir. Bu tür bir stratejinin mevcut hükümet tarafından da desteklenen bir yönelim olduğu bilinmektedir. Bu nedenle, İstanbul'un tek bir liderlik altında birleştirilmesi bu strateji açısından önemli görünmektedir. Mevcut hükümet açısından önemli bir konumda olan İstanbul'da bu tür bir liderliğin Anakent belediyesine layık görülmesi kendi mantığı içinde anlaşılabilir bir tercihtir.

İl ölçeğine ilişkin düzenlemelerin genel bir değerlendirmesi yapıldığında en çarpıcı boyutun daha önce kentsel yaşamda kendisini gösteren tarzda bir siyasallaşma sürecinin il ölçeğine, kırsal nüfusu da içerecek bir biçimde taşınmasıdır. Eğitim, sağlık, spor,

16 Kanımca yeni yasa tasarısının en radikal yönü il özel idarelerinin valilikler dışında tanımlanmasıdır. Bu tür bir yönelim yasalaşırsa merkezi yönetimin yerel birimler üzerindeki kontrolu önemli ölçüde azalacaktır. Bu nedenle bu tür bir stratejinin önemli bir direnişle karşılaşması muhtemeldir. Bu direniş karşısında mevcut hükümetin gerekli siyasi iradeyi gösterip gösteremeyeceğini önümüzdeki günler gösterecektir.

ulaşım ve ekonomik kalkınma gibi alanlarda geniş sorumluluklara sahip olacak bu birimin halihazırda belediyeler çevresinde oluşan ilişkilere benzer ilişkilere konu olması oldukça olasıdır. Bu tür bir yetki aktarımının diğer olumsuzluklarını sonuç bölümünde yerelleşmenin yaratabileceği yeni sorunlar çerçevesinde inceleyeceğimizden, burada söz konusu yetki aktarımının yerelleşmeci stratejilerin üzerinde sıkça durduğu demokratikleşme boyutuna işaret etmekle yetineceğiz. Yerelleşme ve demokratikleşme söylemine sahip çıkan çevreler için bu tür bir yetki ve kaynak aktarımı yerel halkın katılımına olanak sağlayacağı gerekçesiyle olumlu bir gelişme olarak değerlendirilecektir. Kuşkusuz daha önce merkezi yönetimin ve bir kısmı da valilerin tasarrufunda bulunan bu sorumlulukların siyasal ve toplumsal talepleri merkezi yönetime aktardığı ve yeni düzenleme çerçevesinde bu taleplerin özellikle İl Genel Meclisleri'ne yöneleceği açıktır. Ancak bu tür bir gelişmenin demokratikleşme ve katılımı artıracağı yönündeki değerlendirmelere kuşkucu yaklaşmak için yeterince neden vardır. Bu tür bir kuşkunun gerisindeki en temel neden, günümüzde benzer bir yapılanma içinde olan belediyeler çevresinde oluşan ilişkilerdir. Daha açık ifade etmek gerekirse, günümüzde belediyeler etrafında oluşan güç ilişkileri ne derece demokratikse, İl Özel İdareleri etrafında oluşan ilişkiler de o derece demokratik olabilecektir. Kuvvetle muhtemeldir ki, belediyelere benzer bir düzenlemeye tabi olmaları nedeniyle, İl Özel İdareleri etrafında da *klientalist* ilişkiler hâkim olacak, iktidarı elinde tutan siyasal partiler bu birimi kendi ilişki ve çıkar ağları çerçevesinde örgütleyerek, kendi tabanlarına öncelik veren bir yaklaşımı uygulamaya sokacaklardır.

-*Kent Ölçeği*

Belediyelere ilişkin yeni yasada öngörülen bazı düzenlemelere de dikkat çekmekte yarar vardır. Mevcut yasaya göre yeni taslağın öngördüğü değişikliklerden biri belediyelerin kurulmasına ilişkin öngörülen nüfus büyüklüğüdür. Mevcut yasa, nüfusu 2000 olan yerleşmelerde belediyelerin kurulmasına olanak sağlamaktadır. Yeni düzenlemede bu rakam 5000 olarak tespit edilmektedir. Bu tür bir değişiklik birçok belediyeyinin ortadan kalkmasına ya da diğer belediyelerle birleştirilmesine yol açacaktır. Bu tür bir düzenlemeye gerekçe olarak kamu hizmet sunumunda verimliliğin artırılması amacı ortaya konmakta, küçük nüfuslara sahip belediyelerin bu çerçevede yetersiz kaldığı belirtil-

mektedir. Bu düzenleme bir kez daha verimlilikle yasa taslağına gerekçe oluşturan demokratikleşme ve yerel katılımı artırma ilkeleri arasında bir ikililik oluştuğunda tercihin ekonomik kaygılar çerçevesinde yapıldığını göstermektedir.

Yeni yasa, belediyelere halihazırda üstlendiği görevlere ek bazı yeni görevler de yüklemektedir. Ancak hemen belirtmek gerekir ki uygulamada olan 1580 sayılı Belediyeler Yasası'nda belediyelere oldukça fazla sayıda görev yüklenmiş bulunmaktadır. Ancak mevcut kaynakların yetersizliği nedeniyle belediyelerin birçoğu bu sorumlulukların, özellikle isteğe bağlı olanlarını yerine getirmemektedir. Bu nedenle yeni yasanın yeni görevler tanımlamasından çok, var olan sorumlulukları için kaynak yaratılması daha önemli görünmektedir. Aşağıda da tartışacağımız gibi, yeni yasa belediyelerin mali yapılarını da güçlendirmeyi hedeflemektedir. Bu çerçevede belediyelerin daha önce üstlenmediği bazı sorumlulukların bu kurumlara bırakıldığı görülmektedir. Bunlar arasında en çarpıcı olanlar belediyelerin hizmet sınırları içinde okul öncesi ve ilk öğretim kurumlarına ait binalar yapmak, yaptırmak, bakmak ve onarmak, yerel düzeyde tarihsel, kültürel ve doğal varlıkların ve çevrenin korunması ve işletilmesidir.

Mevcut yasanın gerek belediyelerin gerekse de il özel idarelerinin gelirlerine ilişkin olarak da bazı düzenlemeler yaptığı görülmektedir. Mevcut düzenlemede belediyeler ve il özel idareleri açısından en önemli kaynak, genel bütçe gelirlerinden belediyelere her yıl toplam gelirin % 5'inin il özel idarelerine ise % 1'inin aktarılmasıdır. Yeni düzenleme, bu oranlarda önemli artışlar yaparak, bu oranı % 25 olarak belirlemekte ve ortaya çıkan tutarın % 80'inin belediyelere, % 20'sinin de İl Özel İdarelerine İller Bankası aracılığıyla aktarılmasını öngörmektedir. Bu tür bir düzenleme gerek belediyelere gerekse İl Özel İdarelerine aktarılan kaynaklarda dikkate değer bir artış anlamına gelmektedir.[17] Daha önce de belirttiğimiz gibi, bu AKP'nin kendi dayandığı toplumsal taban dikkate alındığında anlamlı bir değişikliktir. Diğer bir anlatımla, AKP kendi toplumsal tabanını desteklemeye ve bu çerçevede de AKP'nin merkezinde yer aldığı klientalist temsiliyet ilişkilerine yaygınlık kazandırmayı hedeflemektedir.

Belediyelere aktarılan kaynaklar yanında, yeni yasa daha önceki yasada merkezi yönetimin onayıyla ve garantörlüğüyle gerçekleşen borçlanma ve özellikle de dış borçlanma konusunda belediyelere önemli kolaylıklar sağlamaktadır. Yeni düzenlemeye göre, belediyeler belde hizmetlerini yerine gertirmek amacıyla ta-

17 Yeni yasa tasarısının yetki aktarımı anlayışıyla kaynak tahsisine yönelik tercihleri arasında belli bir tutarsızlığın var olduğuna dikkat çekmek gerekmektedir. Sağlık ve eğitim gibi oldukça büyük harcamalar gerektiren hizmetler il özel idarelerine aktarılırken, belediyelerin sorumluluklarında daha sınırlı bir genişleme görülmektedir. Bununla birlikte kaynak aktarımında belediyelerin kaynaklarındaki artış oranı il özel idarelerinden çok daha yüksek görünmektedir.

şınır ve taşınmaz mal almak, iç ve dış borçlanmada bulunmak, gerektiğinde borç almak, vermek tahvil çıkarmak, bağış kabul etmek yetkilerine sahiptir. Bu tür bir düzenlemede özellikle dış borçlanma konusu önemli bir sorun alanı olarak karşımıza çıkmaktadır. Halihazırda özellikle anakent belediyeleri özellikle Hazine Müsteşarlığı'nın sağladığı garanti çerçevesinde önemli miktarlarda dış borçlanmaya gitmişlerdir. Mevcut tasarı bu tür bir finansman stratejisini merkezi yönetimin kontrol araçlarını devre dışı bırakarak daha sık başvurulabilecek bir hale getirmiştir. Bu tür bir yönelim bugün merkezi yönetimin dış borç konusunda düştüğü sıkıntıları kismen paylaşan belediyeleri daha da sorunlu bir konuma getirebilecektir.

Yeni düzenleme çerçevesinde anakentlerdeki anakent belediyesi-ilçe belediyesi ilişkisi de yeniden yapılandırılmakta, anakent belediyelerinin asli görevinin anakent çerçevesinde görev yapan ilçe belediyeleri arasında koordinasyonun sağlanması olduğu belirtilmektedir. Bununla birlikte, tüm kenti ilgilendiren gelişme planları ve altyapı yatırımlarının mevcut düzenlemede olduğu gibi, anakent belediyelerinin sorumluluğunda kaldığı görülmektedir. Bu çerçevede 1/5000 ölçekli planların hazırlanması ilçe belediyelerine bırakılıyorsa da, söz konusu planları onama yetkisi anakent belediyesinde bırakılmaktadır. Ancak daha önce ilçe belediyelerince hazırlanan ve anakent belediyesince onaylanan ve bu çerçevede iki birim arasında sürtüşmelere yol açan uygulama imar planlarının onama yetkisi anakent yönetimlerinden alınmıştır.

Mevcut düzenlemelerin bir diğer önemli boyutu, birçok noktada idari vesayeti, yani merkezi yönetimin yerel birimler üzerindeki kontrolünü sınırlayarak, yargı denetimi uygulaması öngörülmektedir. Bu tür bir düzenlemeyle yerel devletin merkezi yönetim karşısındaki özerkliğinin güçlendirilmesi hedeflenmektedir. Bu çerçevede özellikle valiler, il özel idarelerine ilişkin güç kaybına benzer bir güç kaybını belediyeler üzerindeki denetimleri çerçevesinde de yaşayacaklardır.

Kent ölçeğinde belediyelere ilişkin yukarıda özetlediğimiz düzenlemeler, birçok çevre için yerel demokrasinin güçlendirilmesi anlamına gelmektedir. Bununla birlikte belediyeler düzeyinde temsiliyet ilişkilerinde yapısal bir dönüşümün öngörülmediği açıktır. Bu nedenle de mevcut güç ilişkilerinin, ki çoğu durumda bu ilişki korporatist ve klientalist özellikler göstermektedir, gelecekte de güçlenerek sürmesi anlamına gelmektedir. Belediyeler ve belediye şirketleri etrafında ortaya çıkan korporatist

ilişkilerin belediyelere aktarılan kaynaklardaki artışın gerçekleşmesi durumda, daha da yoğunlaşması kaçınılmazdır. Benzer biçimde klientalist ilişkilerin de yaygınlaşması ve yoğunluk kazanması olası bir gelişme olacaktır. Belediyeler düzeyinde temsiliyet biçimlerine yönelik en çarpıcı düzenleme belediyelerin çocuklar, kadınlar, özürlüler gibi temsiliyeti sınırlı kalan kesimlere yönelik olarak Danışma Meclisi kurmaya yetkili kılınmalarıdır. Kuşkusuz ilk bakışta bu olumlu bir gelişmedir. Ancak hemen belirtmek gerekir ki, Habitat II ve Yerel Gündem 21 uygulamaları çerçevesinde birçok belediye bu tür uygulamaları hali hazırda yapmaktadır. Bu tür bir uygulamanın önünde herhangi bir yasal engel olmadığı gibi, yeni yasa da bu tür bir oluşumu belediyelerin insiyatifine bırakmaktadır. Ancak şu ana kadar yapılan uygulamaların bir temel sorunu, söz konusu meclislerin belediyelerin insiyatifinde kurulmasının söz konusu oluşumları belediyelerin kendi siyasi ve toplumsal tercihlerine göre yönlendirmeleri ve diğer alanlarda kurduklarına benzer klientalist ilişkileri bu çerçevede de kurmaya yönelmeleridir. Bu nedenle, belediyelerin insiyatifinde kurulacak danışma meclislerinin ne tür kesimleri ve talepleri kendi bünyesine dahil edeceği kuşkuludur.

Bu çerçevede diğer bir düzenleme mahalle ölçeğine ilişkindir. Bu ölçekte en önemli seçilmiş yönetici, muhtarlardır. İlgili düzenlemede muhtarlar belediyelerin bir alt birimi olarak görülmekte ve belediyelerle işbirliği yapmaları öngörülmektedir. Muhtarların maaşlarının belediye meclislerince belirlenmesi ve maaşlarının belediyelerce ödenmesi, muhtarları belediyeler karşısında zayıf ve bağımlı bir konuma düşürmektedir. Bilindiği gibi muhtarlar çoğu durumda belediye yönetimlerinden daha farklı siyasal tercihleri yansıtmaktadır. Yine bilindiği gibi, birçok belediyenin hizmet götürmede mahallelerin etnik ve siyasi görüşlerine göre ayrımcılık yapması sıkça şikayet konusu olmaktadır. Bu çerçevede mahalle yöneticisi olarak tanımlanan muhtarların belediye hiyerarşisi içine sokulması önemli sakıncalar doğuracak, muhtarların kendi mahallelerinin tercihlerini üst düzeylere taşımalarını zorlaştıracaktır.

Yeni Yapılanmaya İlişkin Genel Bir Değerlendirme

Yukarıda özetlemeye çalıştığımız yerel yönetimlere ilişkin yeni düzenlemelerin geneli açısından bir değerlendirme yapılırsa, önerilen yeni yapılanmanın yerel şekillenişi açısından ne tür yansımalarının olacağı üzerinde kısaca durmak yapmak yerinde ola-

caktır. Daha önceden de belirttiğimiz gibi, yeni gelişme paradigmasında yerel birimlerin yerel kaynakları harekete geçirme ve diğer yerel birimlerle yarışma kapasitelerinin önemli olduğu varsayımından hareket etmektedir. Bu çerçevede yerel birimlerin başarısının yerel kurumsal derinlik çerçevesinde belirlendiği de vurgulanan boyutlar arasındadır. Bu tür bir yeniden yapılandırma çabasının ne tür dinamiklerle harekete geçirildiği üzerinde durmak önemlidir. Bu çerçevede iki tür dinamikten söz etmek mümkündür. Yeniden yapılanmaya ilişkin en önemli baskı ulus üstü güçlerden gelmektedir. Dünya Bankası ve IMF gibi kuruluşların yerelleşme yönünde bir baskı oluşturduğu bilinmektedir. Benzer biçimde, Avrupa Birliği'nin de özellikle bölgesel ölçeğin güçlendirilmesine yönelik bir baskısının olduğu da bilinen bir durumdur. Bu nedenle, AKP hükümetinin son girişimi bu baskılara bir yanıt niteliğindedir. Ancak hemen belirtmek gerekir ki, bu tür bir yanıt üretirken, AKP hükümeti kendi sınıfsal konumunu da dikkate alan bir yanıt üretmeyi hedeflemektedir. Mevcut iktidarın en önemli iki müttefiki kentlerde Anadolu sermayesi kırsal alanda ise büyük ölçüde eşraf ve toprak ağaları ve aşiretler tarafından kontrol edilen kırsal nüfustur. Son uygulamalar AKP hükümetinin, IMF ve Dünya Bankası kıskacında, bu kesimlerin beklentilerine doyurucu yanıtlar üretemediğini göstermektedir. Bu çerçevede yerel devlete ilişkin tasarıların ana hedeflerinden biri bu kesimleri yerelde güçlü kılmaktır. İster Anadolu sermayesi için olsun, ister kırsal çıkarlar için il özel idareleri özel bir konumdadır. Çünkü bu yönetim birimi hem yerel ekonomik kalkınma hem de kırsal yatırımlar açısından asli güç odağı haline getirilmektedir. Bu çerçevede bu kesimlerin bu birimlerin seçimle gelen organlarında dikkate değer bir temsiliyetinin olması kaçınılmazdır. Diğer bir anlatımla, daha önce kendi taleplerini valilikler çerçevesinde yapan ve merkezden onay almak zorunda kalan bu kesimler, tasarının yasallaşmasıyla birlikte, kendi çıkarlarını daha doğrudan katılım ve temsiliyet yoluyla savunabileceklerdir. Bu çerçevede, AKP'nin de yerel düzeyde daha sistematik bir örgütlenme ağını kurabileceği anlaşılmaktadır. AKP'nin başta belediyeler olmak üzere yerel düzeyden ulusal iktidara ulaştığı hatırlanacak olursa, bu tür bir yaklaşımın iç tutarlılığı da açık hale gelecektir. Yukarıda da kısaca değindiğimiz gibi, bu tür bir örgütlenme klientalist ilişkileri daha da yaygınlaştırırken, yerel düzeyde kendi çıkar çevrelerine özel bir öncelik tanıyan bir açılımı da sağlayabilecektir.

Yaptığımız değerlendirme, giriş bölümünde de altını çizdiğimiz gibi, devletin yeniden yapılandırılmasının sınıflar arası dengelerin de yeniden kurulması anlamına gelmektedir. Bu noktada yanıtlanması gereken soru, söz konusu yeniden yapılandırmanın çalışan sınıflar açısından ne anlama geldiğidir. Çalışan sınıfların mevcut yapılanma içinde asli ölçeğinin ulusal ölçek olduğunu başka yerlerde tartışmış olduğumuzdan burada ayrıntılı bir tartışmaya girmeyecegiz.[18] Ancak burada yürüttüğümüz tartışma çerçevesinde vurgulanması gereken boyut, söz konusu yeniden yapılandırma çabalarında sınıf temelli bir temsiliyetin çalışan sınıflar açısından mümkün olmadığıdır. Mevcut yapılanma sınıf çıkarlarından çok klientalizm gibi sınıf çıkarlarının savunulmasını zorlaştıran ve kısmi çıkarları gözeten bir temsiliyet biçimini öne çıkartmaktadır.

18 Bkz. Şengül (2001, Bölüm 6).

Öncelikli olarak devletin vurgusunun ulusal düzeyden yerel düzeye kayması mücadele ölçeğini ulusal ölçek olarak tanımlamış olan sendikal mücadelenin ulusal ölçekte sürdürülmesini zorlaştırıcı bir nitelik taşımaktadır. Gerek işçi sendikaları gerekse de son dönemde önemli gelişmeler kaydeden memur sendikaları ulusal ölçekte mücadele etmektedir. Daha önce merkezi yönetim düzeyinde görev yapan sendikalı işçi ve memurlar, kendi çalışma birimleri yerel devletin sorumluluğuna aktarıldığında, ortak muhatapları olan merkezi yönetimi kaybedecek yerel ölçekte mücadeleye yönelmeye zorlanacaklar ve bu çerçevede de diğer kurumlarda aynı sektörde çalışan emekçilerle dayanışmalarının maddi zeminini kaybetmeye başlayacaklardır.

Bu çerçevede son tasarıların öngördüğü bir başka olumsuzluk, yerel devlete aktarımdan sonra merkezi yönetimden yerel yönetimlere aktarılacak personelin statüsüne ilişkindir. Birçok merkezi yönetim işlevi yerel devlete devredilirken devredilen kuruluşlarda çalışan personel de yerel devlete devredilmektedir. Söz konusu devir işleminden bu kurumlarda çalışan personelin geleceğine ilişkin iki tür gelişme gündemdedir. Birincisi "ihtiyaç fazlası" personelin işten çıkartılmasıdır. İkincisi ise söz konusu personelin sözleşmeli ve yarı zamanlı çalışmaya zorlanmasıdır. Bu tür bir yönelimin bu kurumlarda çalışanların kazanılmış haklarının gaspedilmesi anlamına geldiği açıktır. Bununla birlikte, bu tür bir olumsuzluk karşısında, çalışan sınıfların tepkilerinin de, devletin geneline değil, ilgili yerel devlet kuruluşlarına yönelmesi ve bu anlamda da dağınıklaştırılması söz konusudur.

Benzer bir olumsuzluk çalışan sınıfların yeniden üretim ala-

nındaki mücadelesi açısından da söz konusudur. Eğitim, sağlık ve benzeri türden kollektif tüketim araçlarının yerel devlete devredilmesinin çalışan sınıflar açısından önemli siyasal sonuçları olacaktır. Bilindiği gibi, son yıllarda bu alanlarda yapılan harcamalar giderek kısılmaya başlanmış ve bu tür bir yaklaşım son ekonomik krizle birlikte daha da çarpıcı hale gelmiştir. Söz konusu hizmetlerin yerel devlete aktarılması, söz konusu hizmetlerin sunumunda hem nicel hem de nitel kötüleşmeye karşı gelişmesi muhtemel tepkileri de dağınıklaştıran ve yerelleştiren bir etki yaratacaktır. Daha önce bu tür hizmetlerin yetersizliğinden kaynaklanan tepkiler tek bir merkeze (merkezi yönetime) yönelirken, söz konusu hizmetleri yerel devletin sorumluluğuna verilmesinden sonra, ortaya çıkacak tepkilerin hedefi yerel devlet olacaktır. Oldukça olasıdır ki bu tür tepkiler devletin genelini sorumlu tutmak yerine, yerel devleti hedefleyen bir nitelik kazanacaktır.

Bu çerçevede yeni yapılanma çerçevesinde çalışan sınıflar açısından dikkat çekilmesi gereken bir başka sorun, yerel birimler arasına gelişmişlik düzeyinden kaynaklanan sosyomekânsal adalet sorunudur. Adem-i merkeziyetçi yapıların en önemli sorunlarından biri, yerel birimler arasında ortaya çıkan gelişme dengesizliklerinin giderilmesine yönelik araçların bulunmamasıdır. Bu farkları gidermeye yönelen bir stratejinin en önemli aracı bölgeler ve yerel birimler arasında, gelişmiş olandan azgelişmiş olana gelir aktarımıdır. Oysa yerelliğin ön plana çıktığı durumlarda, bu tür bir aktarımın hem sosyal hem de siyasal olarak anlamı ve araçları ortadan kalkmaktadır. Bu nedenle yeni yapılanmadan sonra Türkiye açısından önemli bir sorun olmaya devam eden bölgeler ve iller arasındaki dengesizliklerin daha da derinleşmesi oldukça muhtemeldir.

Sonuç

Son yirmi yıl içinde piyasa yönelimli hegemonik projelerin gerek gelişmiş ülkelerde gerekse, IMF, Dünya Bankası ve benzeri kuruluşların da etkisiyle azgelişmiş ülkelerde hâkim hale gelmesi, sadece ekonomik yapıların değil, devlet yapılarının da hem ulusal hem de yerel düzeyde dönüşmesine yol açmıştır. Bu tür bir dönüşüm sürecinde, yerel devlet emek gücünün yeniden üretiminde üstlendikleri işlevleri ikinci plana iterken, yerel ekonomik gelişmeyi merkeze alan politikalar ağırlık kazanmıştır. Bu yönelim yerel ve yerel bağımlı sermayenin yönetsel yapılar içinde daha etkin biçimde yer almasına yol açarken, çalışan sınıflar, tersi

yönde bir söyleme karşın, söz konusu yönetim yapılarından büyük ölçüde dışlanmıştır. Söz konusu yeniden yapılanma süreci içinde yerel birimlerin sadece ulusal değil, küresel düzeyde yarışması da beklenmektedir. Bu çerçevede yerel düzeyin ulusal düzeyin oluşturucu bir parçası değil, dünya kentleri sisteminin bir parçası haline gelmesi öngörülmektedir.

Yerel devletin yapılanması bu tür bir küresel projenin parçası olarak görülmekle beraber, her ülke kendi tarihsel-coğrafi koşulları ve sınıf dengeleri çerçevesinde bu sürece eklemlenme çabasına girmektedir. Birçok başka etmen yanında, önceki devlet yapıları ve süreçlerinin örgütleniş biçimi, yerel güçlerin yarışmacı bir sisteme eklemlenmesinde belirleyici olmaktadır. Türkiye gibi görece merkeziyetçi siyasal sistemlerde, yerel birimlerin bu yeni yapılanmaya kendisini uyarlaması, adem-i merkeziyetçi yapılarla karşılaştırıldığında çok daha sorunlu görünmektedir. Bu konuda direnç sadece devletin kendi içindeki süreçlerden kaynaklanmamaktadır. Daha da önemlisi, giriş bölümünde de belirttiğimiz gibi, devletin yeniden yapılanması siyasal güçler üzerinde de bir etkide bulunmaktadır. Bu nedenle, daha önceki yapılanma çerçevesinde kazanımlarını kaybetme kaygısı sınıfsal düzlemde de söz konusu yeniden yapılandırma çabalarına karşı direnç oluşmasına yol açmaktadır. Birçok durumdaysa, merkezi düzeyde güçlü çıkarlar bu tür yeniden yapılandırma projelerini kendi çıkarlarıyla uzlaşır hale getirerek, kendi projeleriyle eklemlemeye yönelmektedir.

AKP Hükümeti'nin meclise getirdiği yasa önerisi bu durumu açık biçimde yansıtmaktadır. Devletin yeniden yapılandırılması sürecinde, yerel devlete güç aktarımı yapılırken, güç aktarımında, mevcut siyasal iktidar kendi toplumsal tabanının güçlendirici bir stratejiye yönelmekte, bu çerçevede de belediyeler mali olarak güçlendirilirken, daha önce güçsüz konumda olan İl Özel İdareleri ön plana çıkarılmaktadır. Bu tür bir strateji sonucunda ortaya çıkacak yeni yapılanma, yerelleşme söyleminin öngördüğünün tersine, çoğulcu bir temsiliyet ilişkisinin kurulmasına hizmet etmekten çok AKP'nin dayandığı sermaye gruplarını öne çıkartıp, klientalist ilişkileri yaygınlaştırırken, sınıf temelli bir siyaset anlayışının önünü tıkayacak ve çalışan sınıfların muhatap olarak alabileceği bir merkezi de muğlak hale getirerek devletin hem sorumluluklarından hem de oluşabilecek baskılardan kaçmasına zemin hazırlayacaktır.

Bu çerçevede çalışan sınıfları ve sınıf temelli siyasal stratejile-

ri benimseyenlerin önündeki görev, mevcut yeniden yapılandırma çabalarının sınıfsal boyutlarını okunaklı hale getirip, gerekli duyarlılığı ve karşı çıkışı oluşturmaktır. Bununla birlikte, söz konusu tasarının yasalaşması durumunda, yapılması gereken ortaya çıkan yeni durum karşısında ne tür stratejilerin izlenmesi gerektiğine yönelik somut adımlar atmaktır. Bu tür bir gelişme, çalışan sınıfların mücadele alanlarını yerel alana kaydırmaları sonucunu doğuracaktır. Ancak bu tür bir ölçek kaymasının küresel ve özellikle de ulusal ölçekteki mücadele stratejileri pahasına olmaması çalışan sınıfların birliği ve dayanışması açısından bir zorunluluktur. Bu tür bir ölçekler arası ilişki korunarak, yerel ölçeğin kendisinin bir iktidar mücadelesi alanı olarak tanımlanması, sınıf temelli siyasetin hegemonyası açısından dikkate değer bir öneme sahip olacaktır. ■

Kaynakça

Alford, R. ve R. Friedland (1985) *Powers of Theory: Capitalism, the State and Democracy,* Cambridge: CUP.

Ayata, A. (1994) "Roots and Trends of Clientelism in Turkey", Roniger, L. ve A. Ayata, (der.) *Democracy, Clientelism and Civil Society*, içinde, Londra: Lynne Reinner.

Castells, M. (1977) *Urban Question,* Londra: Arnold.

Cochrane, A. (1993) *Whatever Happened to Local Government,* Buckingham: Open University Press.

Cockburn, C. (1977) *Local State* , Londra: Pluto.

Dahl, R. A. (1961) *Who Governs?,* New Haven: Yale University Press.

Duncan, S. vd. (1988) "Policy Variation in Local State: Uneven Development and Local Social Relations", *International Journal of Urban and Regional Research*, 12: 107-28.

Duncan, S. ve Goodwin, M (1989) *The Local State and Uneven Development,* Oxford: Polity.

Dunleavy, P. ve O'Leary, B. (1987) *Theories of the State,*Londra: Mcmillan.

Giddens, A. (1994) *Between Left and Right,* Cambridge: Polity.

Goodwin, M. ve J. Painter (1996) "Local Governance, Crisis of Fordism and the Changing Geographies of Regulation", *Transaction of the Institute of British Geographers*, 21: 18-47.

Güler, B. A. (1992) *Yerel Yönetimler: Liberal Açıklamalara Eleştirel Yaklaşım,* Ankara: TODAİE.

Güler, B. A. (1999) "Yerelin Ulusaşırı Anlamı", *İktisat Dergisi*, 388: 56-59.

Harvey, D. (1973) *Social Justice and the City*, Londra: Arnold. [Türkçesi: Harvey, D. (2003), *Sosyal Adalet ve Şehir*, Çeviren: M. Moralı, İstanbul: Metis.].

Harvey, D. (1985) *Urbanisation of Capital,* Baltimore: John Hopkins University Press.

Harvey. D. (1989) "From Managerialism to Urban Entrepreneurialism: the transformation of urban governance", *Geografisker Annaler,* 71B: 3-17.

Harvey, D. (1996) *Justice, Nature and Geography of Difference*, Oxford: Blackwell.

Jessop, B. (1990) *State Theory: Putting the Capitalist States in Their Place*, Cambridge: Polity Press.

Jessop, B. (2002) "The Political Scene and the Politics of Representation: Periodizing Class Struggle in the Eighteen Brumaire", M. Cowling ve J. Martin (der.) *The Eighteen Brumaire Today*, Londra: Pluto Press.

Jonas, H. I. J. and D. Wilson (1999) *The Urban Growth Machines,* Albany: New York University Press.

Kara, N. ve S. Köksal (1988) "Büyük Şehir Yönetiminin İç İşleyişi: İstanbul Örneği", *Bilim ve Sanat*, 93: 20-24.

Lefebvre, H. (1991) *The Production of Space,* Oxford: Blackwell.

Logan, J. ve Molotch, H. L. (1987) *Urban Fortunes: The Political Economy of the Place,* California: California University Press.

Lovering, J. (1995) "Creating Discourse rather than Jobs: the Crisis of the Cities and the Transition Fantasies of Intellectuals and Policy Makers", P. Healy vd. (der.) *Managing Cities: the New Urban Context* içinde, Londra: Wiley.

Mayer, M. (1994) "Post-Fordist City Politics", A. Amin (der.) *Post-Fordism: A Reader* içinde, Oxford: Blackwell.

Pahl, R. (1975) *Whose City?*, Londra: Penguin.

Pickvance, C. (1995) "Where Have Urban Movements Gone?", C. Hadjimichalis (der.) *Europe at the Margins* içinde, Londra: Wiley

Pickvance, C. (1997)Decentralization and Democracy in Eastern Europe: A Skeptical Approach", *Government and Policy*, 15 (2): 129-142.

Poulantzas, N. (1978) *State, Power, Socialism*, Londra: Verso.

Roberts, B. (1995) *The Making of Citizens: Cities of Peasants Revisited*, Londra: Arnold.

Sassen, S. (1991) *The Global City: New York, London, Tokyo,* Princeton NJ: Princeton University Press.

Saunders, P.(1979) *Urban Politics: A Sociological Interpretation*, Londra: Hutchinson.

Saunders, P. (1986) *Social Theory and the Urban Question*, Londra: Hutchinson.

Saunders, P. (1990), *A Nation of Home Owners*, Londra: Unwin Hyman.

Savage, M. ve A. Warde (1993), *Urban Sociology, Capitalism and Modernity*, Londra: Macmillan.

Schüler, H. (1999), *Türkiye'de Sosyal Demokrasi: Particilik, Hemşehrilik, Alevilik*, İstanbul: İletişim.

Smith, N. (1990), *Uneven Development: Nature, Capital and the Production of Space*. Oxford: Blackwell.

Storker, G. (2000), *The New Politics of British Local Government*, Londra: Macmillan.

Şengül, H. T. (2000), "Devlet ve Kent Mekânı", *İktisat Dergisi*, 404: 45-56.

Şengül, H. T. (2001), *Kentsel Çelişki ve Siyaset: Kapitalist Kentleşme Süreçleri Üzerine Yazılar*, İstanbul: Wald Demokrasi Kitaplığı.

Şengül, T. ve M. Ersoy (der.) (2002) *Yerel Yönetimlerin Yeniden Yapılanması: Türkiye Deneyimi*, Ankara: ODTÜ (Kentsel Politika Planlaması ve Yerel Yönetimler Anabilim Dalı, 1997 Stüdyo Çalışması), [2. Baskı].

Tekeli, İ. (1994), "The Patron-client Relationship, Land-rent Economy and the Experience of 'Urbanisation without Citizens'", S. J. Neary et.al. (eds) *The Urban Experience* içinde, Londra: E and Fn Spons.

Tekeli, İ. (1996), "Bir Demokrasi Projesi Olarak Yerel Habitatlar", *Ada, Kentliyim*, 8: 86-91.

Praksis 9 | Sayfa: 221 - 246

Enerji Sektöründe Özelleştirme: Rekabetçi Bir Piyasada Yönetişim mi?

Faruk Ataay

Türkiye'de son birkaç yılda köklü bir ekonomik yeniden yapılandırma programı yürürlüğe konmuş bulunuyor. Uluslararası Para Fonu'yla (IMF) 1998'de imzalanan "yakın izleme anlaşması" ve 1999'da imzalanan "stand-by anlaşması" sonrasında yeni bir ivme kazanan yapısal uyarlama reformlarının Kasım 2000-Şubat 2001 krizlerinden sonra iyice hızlandırıldığı görülüyor. Neo-liberalizmin "ekonomiyle siyasetin ayrılması", "ekonomik sorunların 'teknik' bir bakış açısıyla ele alınması" gibi klasik sloganları eşliğinde yürütülen reformlar kapsamında enerji, ulaştırma, telekomünikasyon gibi altyapı hizmetlerinden tarımsal KİT'lere, kamu bankalarından sosyal güvenliğe, kamu ihale düzeninden personel rejimine pek çok konunun yeniden düzenlendiği görülüyor. Bu sektörlerin yeniden yapılandırılması amacı doğrultusunda ardı ardına pek çok yasa çıkarılıyor, kamu sektöründe köklü değişikliklere gidiliyor, uzun süredir gündemde olan özelleştirmeler tamamlanmaya çalışılıyor[1]. Yapılan değişikliklerle, 24 Ocak Kararları'yla başlayan ve 1980 ve 1990'larda adım adım ilerleyen liberalizasyon sürecinin nihai amaçlarına ulaştırılmasının hedeflendiği anlaşılıyor. Kamu sektörünü köklü bir dönüşüme uğratmayı hedefleyen reformlar arasında enerji sektörünün de çok önemli bir yeri bulunuyor. Bu çalışmanın konusunu da enerji sektörünün üç önemli alt dalı olan elektrik, doğalgaz ve petrol alanlarında gerçekleştirilen dönüşümler oluşturuyor.

1980 sonrasında neo-liberal politikaların enerji sektörüne ilişkin etkileri iki yönlü olmuştu. Bir yandan sektörün özelleştirilmesi hedefi daha baştan ilan edilir ve özelleştirmenin

1 Devletin yeniden yapılandırılması doğrultusunda son dönemde atılan adımların çeşitli boyutları konusunda kapsamlı bir değerlendirme için bkz. Güler (2003).

hukuksal-yönetsel altyapısı hazırlanırken, diğer yandan da ülkenin içinde bulunduğu enerji darboğazının aşılması için kamu eliyle büyük yatırımlara girişiliyordu. Bu yönelim, kamu sektörünün imalat sanayiinden çekilmesini ve ağırlığı altyapı hizmetlerine vermesini öngören yeni gelişme stratejisinin önemli unsurlarından biriydi. Böylece 1980'lerin sonuna gelindiğinde Türkiye tarihinde ilk kez enerjide kapasite fazlasına ulaşmış, özelleştirme de gerçekleştirilebilir bir hedef haline gelmişti.

1980'lerin sonlarından başlayarak sektörde yeni eğilimlerin ortaya çıkmaya başladığı görülmektedir. 1980'de yürürlüğe konan dışa açık gelişme modelinin tıkandığı bu dönemde, bir yandan finansal liberalizasyon doğrultusunda adımlar atılarak dışa açılmada daha da ileri aşamalara geçilirken, diğer yandan da altyapı hizmetlerinin özelleştirilmesi için çalışmalar hızlandırılıyordu. Bu süreç Dünya Bankası ile imzalanan Enerji Sektörü Uyum Kredisi Anlaşması'yla yönlendiriliyordu (*Resmi Gazete*, 1.7.1987, 19504)[2]. Bu anlaşmayla birlikte başlayan gelişmeler, 1980'lere damgasını vuran "kamunun rolünü altyapı hizmetleriyle sınırlandıran" yaklaşımın unutulmaya terkedilip, artık "devletin gerekli yatırımları yapacak mali olanaklara sahip olmadığı, altyapı hizmetlerinin gerektirdiği yatırımların gerçekleştirilebilmesinin sektörün yerli ve yabancı sermaye yatırımlarına açılmasına bağlı olduğu" görüşünün yaygınlık kazanmasıyla paralel yürüdü.

Sektördeki ilk özelleştirmelerin gerçekleştirildiği bu dönem, bugün daha çok başarısız özelleştirme denemeleri ve hukuksal sorunlarla anımsanıyor. Sektördeki özelleştirmelerin tamamlanması ve yeni sektör yapısının oluşumu ise asıl olarak 1999'da gerçekleştirilen anayasa değişiklikleri ve ertesindeki yasal düzenlemelerle sağlanmaya başlandı. 1999'dan bu yana yapılan çalışmaların sektördeki liberalizasyon sürecinin tamamlanmasını sağlayacağı anlaşılmaktadır.

Günümüzde enerji sektöründe gerçekleştirilen dönüşümlere ilişkin olarak "sektörün rekabete açıldığı", "ulusal kamu tekelinin yerine rekabetçi bir piyasa yapısının oluşturulduğu" gibi açıklamaların yaygınlık kazandığı görülmektedir. Neo-liberal yaklaşımdan kaynaklanan bu açıklamalar özelleştirmeleri gerekçelendirirken ağırlıkla kamu sektöründeki verimlilik sorunları üzerinde durmaktadır. Neo-liberal yaklaşımın ileri sürdüğü diğer bir gerekçe, teknolojik yeniliklerin, sektörün "doğal tekel" niteliğine son vererek "rekabetçi bir piyasa"nın oluşmasına olanak sağladığıdır. Bu yaklaşıma göre, KİT'lerde gerek örgütsel işleyiş-

2 Dünya Bankası ile enerji konusunda yapılan anlaşmaların eleştirel bir değerlendirmesi için bkz. Güler (1996: 92-94, 105-106), Ataay (1999a, 2003).

te gerekse istihdam politikalarında ağır sorunlar bulunmakta, bu durum KİT'lerin sürekli zarar etmesine ve kamu maliyesine ağır bir yük binmesine yol açmakta, böylece hem hizmetin kalitesi düşmekte hem de fiyatlar yükselmekte, toplum bundan büyük zarar görmektedir. Kısaca özetlenen bu gerekçelerle sektörün özelleştirilmesinin hem kaçınılmaz hem de pek çok açıdan yararlı olduğu ileri sürülmektedir.

Günümüzde egemen duruma gelen bu yaklaşım, aynı zamanda "kamu yararı" ve "ulusal çıkar"ın nasıl gerçekleştirileceğinin yeniden tanımlanması anlamına geliyor. Böylece, "devletin piyasanın başarısızlıklarını aşmak ve ulusal kalkınma ve toplumsal refahı gerçekleştirmek amacıyla, kamu yararı ve ulusal çıkarlar adına ekonomiye müdahalelerde bulunmakta olduğuna" ilişkin düşünce yerini, "devletin ekonomiye yönelik müdahalelerinin krizlere neden olduğu, ulusal çıkar ve kamu yararının ancak piyasa güçlerinin serbest bırakılması ve devletin ekonomiden elini çekmesiyle sağlanabileceğine" ilişkin düşünceye bırakıyordu. Bu ideolojik dönüşüm, "insan doğası"na ilişkin tarih dışı açıklamalarla desteklenıyor, insan doğasına atfedilen belirli özellikler nedeniyle "kamu işletmeciliğinin" verimsizliğe mahkum olduğuna ilişkin görüş egemen kılınıyordu. Oysa, bu yaklaşıma göre, rekabetçi piyasalar, girişimcileri verimliliğiençoklaştırarak en düşük maliyetle üretime zorlayacak, kaynakların ussal bir biçimde dağılımı sağlanacak; böylece toplumsal fayda en yüksek düzeye çıkarılarak kamu yararı da gerçekleştirilmiş olacaktı. Bu düşünsel dönüşüm, sermayenin yeni yatırım alanları arayışına yanıt veren politikaların, toplumun ortak çıkarını sağlamaya dönük politikalar olarak sunulabilmesini sağladı. Böylece, belirli KİT'ler etrafında oluşan bölüşüm ilişkilerinin sermaye lehine yeniden düzenlenmesi doğrultusunda bir siyasal irade oluşturulmasında temel bir işlev gördü.

Enerji sektöründeki özelleştirmelerin gerekçeleri konusunda neo-liberal yaklaşımdan türetilen bu görüşler tartışılmaya muhtaç olmakla beraber, bunu daha önce başka yerlerde yaptığım için burada yinelemeyeceğim (Bkz. Ataay, 1999a, 2003). Ancak kısaca belirtmek gerekirse, bu görüşlerin güçlü dayanaklara sahip olmadığı, olgusal gerçekliği açıklamakta yetersiz kaldığı, ampirik verilerle desteklenemediği, yer yer çelişkili olduğu ve özetle özelleştirmeleri meşrulaştırmak için geliştirilmiş ideolojik görüşler olduğu düşüncesindeyim. Bu yazıda savunulacak temel yaklaşım ise, sektördeki özelleştirme politikalarının sermayenin yeni yatırım alanları arayışına yanıt niteliği taşıdığıdır. Buna gö-

re, özelleştirme ve yeniden yapılandırma süreci ele alınırken, gerçekleştirilen değişiklikleri "teknik" sorunların değil, asıl olarak toplumsal bölüşüm ilişkilerinin yeniden düzenlenmesine ilişkin itkilerin belirlediği savından hareket edilmekte, bu itkilerin yalnızca ele alınan sektörlere ilişkin politikaları değil, bu sektörlerin örgütlenme biçimini de belirlediği ileri sürülmektedir[3]. Bu yaklaşım hem olgusal gerçekleri açıklayabilmek ve nicel verilerle doğrulanmak açısından daha güçlüdür, hem de neo-liberal tezlerin ideolojik niteliğine göndermede bulunmaktadır.

Bu çalışmada öncelikle elektrik, doğalgaz ve petrol sektörlerinin planlı dönemde oluşmuş örgütlenme biçiminin günümüzde geçirdiği dönüşüm ve sektörlerin yeniden yapılandırılmasıyla oluşturulmaya çalışılan yeni modelinin analizi yapılacak. Yazıda özellikle sektörlerde "rekabetçi bir piyasa oluşturulma yoluna gidildiğine" ilişkin görüşü tartışmak isteğindeyim. Odaklanacağım belli başlı noktalar, hizmetlerin niteliği ve hukuksal statüsü, kamunun üstlendiği işlevler ve sektörün yönetim yapısı ile kamu sektörü-özel sektör ilişkileri olacak.

Çalışmanın ilk bölümünde yeniden yapılanma sürecinin düğümlendiği, *hizmetin hukuksal statüsüne ilişkin tartışmaları* ve yeni anayasal-yasal düzenlemeleri inceleyeceğim. Burada, gerçekleştirilen düzenlemelerle "rekabetçi bir piyasa" oluşturulması bir yana, ortada bir "piyasa"nın varolduğunun bile kuşkulu olduğunu göstermeye çalışacağım. Çalışmanın sonraki bölümlerinde de sırasıyla elektrik, doğal gaz ve petrol sektörlerindeki dönüşümleri ana hatlarıyla ele alacağım.

1. Altyapı Hizmetlerinin Hukuksal Statüsü ve Örgütlenme Yapısı

Altyapı hizmetlerinin kamu sektörünce sağlanması ve bu hizmetlerin büyük bölümünde "kamu tekeli" kurulması uygulamasının köklerini 1930'lara kadar götürmek olanaklıdır. 1930'lardan başlayarak ve asıl olarak II. Dünya Savaşı sonrasında, altyapı hizmetlerini devletin görevi sayan anlayışın egemen olmasına paralel olarak, bu hizmetlerin hukuksal statüsü ve kamu sektörünce örgütlenme biçimi de önemli değişimlere uğradı; bu değişimler, ithal ikameci sanayileşme politikalarına ve planlama uygulamalarına geçişle birlikte yerleşiklik kazandı. Böylece, özel sektör için temel bir "girdi", toplumun geneli için de "ortak tüketim araçları" niteliğindeki altyapı hizmetlerini sağlamak, devletin temel görevleri arasına giriyordu. Bu, altyapı hizmetlerinin,

3 Bu çalışmanın kapsamının sınırlılığı nedeniyle, enerji sektöründeki dönüşümlerin doğrudan bölüşüm ilişkileri üzerindeki etkileri üzerinde durulmayacaktır. Bu konuda daha ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Ataay (1999a, 2002a, 2003). Burada, kısaca özetlemek gerekirse, 1980 öncesinde özel sektöre ucuz girdi temini yanı sıra bazı sosyal amaçlar da görebilen enerji hizmetleri, 1980 sonrasında özel sermaye birikimini desteklemek yanı sıra kamu finansmanında da önemli bir işlev kazanmış ancak sosyal amaçlar gündemden düşmüştü. Günümüzde gerçekleştirilmeye çalışılan yeniden yapılanma ise, hizmetlerin bütünüyle büyük sermayenin amaçları doğrultusunda düzenlenmesini sağlayacak niteliktedir.

devletin özel sektöre ucuz girdi sağlaması anlayışı doğrultusunda üretildiği bir dönemin başlangıcı anlamına geliyordu. Önceki dönemden farklı olarak, altyapı hizmetlerini kârençoklaştırması mantığına tabi kılmayan bu anlayış, "sosyal devlet" anlayışının kısmi bir uygulama alanı bulmasına da olanak sağlıyordu. Zira, altyapı hizmetlerinden toplumun küçük bir bölümünün yararlanabildiği önceki dönemden farklı olarak, bu dönemde altyapı hizmetleri gelir düzeyi ayırt edilmeksizin toplumun tamamının yararlanmasına sunulması gereken hizmetler olarak görülmeye başlanmış, ülke genelinde altyapı hizmetlerinin yaygınlaştırılmasına dönük büyük yatırımlara girişilmişti.

Altyapı hizmetlerini devletin görevi sayan anlayış, öncelikle hizmetin hukuksal statüsünü değiştirdi. Geliştirilen yeni yaklaşım, altyapı hizmetlerini "kamu hizmeti" olarak ele alıyor, hizmeti "kamu tekeline" alıp, hizmetin sağlanması işini KİT'lerle kamu kuruluşlarına veriyor; ve özel sektörün bu hizmetlerdeki faaliyetlerini "kamu hizmeti imtiyaz sözleşmesi" yöntemi kapsamına sokuyordu.

Türkiye'nin hukuk sisteminde "kamu hizmeti" kavramı "kamu yararına dönük, toplumun ortak gereksinimlerinin karşılanmasına yönelik, düzenli ve sürekli etkinlikler" olarak tanımlanır (AYMK, *Resmi Gazete*, 24.1.1995, 22181). Kamu hizmetlerinin diğer özellikleri arasında yurttaşların eşitlik içinde yararlanmalarına açık olmak ve bedelsizlik (bedelsiz olamıyorsa yurttaşların alım güçlerinin gözetilmesi) de vardır. Devletin gözetim ve denetim altına alma, gerçekleştirilmesini belli esaslara bağlama gereği duyduğu hizmetler bu kapsama alınarak, diğer ekonomik etkinliklerden farklı bir hukuksal statüye kavuşturulmuştur. Böylece, kamu hizmeti kapsamına alınan ekonomik etkinlikler esas olarak devlete bırakılmış, bu alanlarda "kamu tekeli" kurulmuştur. Devlet, bu hizmetleri kamu kuruluşları eliyle yürütebileceği gibi kısmen ya da tamamen yakın denetimi altında çalışan özel şirketlere de gördürebilir. Ancak, bu durum diğer özel ekonomik etkinliklerden farklı olarak "kamu hizmetinin özel şirketlere gördürülmesi" olarak ele alınır ve özel bir yönteme tabi kılınır. Cumhuriyet döneminde başvurulan iki ana yöntem "kamu hizmeti imtiyaz sözleşmesi" ve "ruhsat"tır. Kamu hizmetlerinin özel kişilere gördürülmesinde daha az başvurulan "ruhsat" yönteminin "imtiyaz sözleşmesi" yönteminden temel farkı, kamu hizmetinin devlet tarafından "tekel"e alınmayıp, devlet tarafından verilen "izin" (ruhsat-lisans) çerçevesinde özel kişilerin etkinlikle-

rine olanak sağlanmasıdır.

Altyapı hizmetlerinden asıl olarak devletin sorumlu tutulduğu 1980'e kadar olan dönemde bu hizmetleri gerçekleştirmek üzere pek çok kamu kuruluşu ve KİT kurulmuş, büyük kamu yatırımlarına gidilmiştir. Bakanlıklara bağlanan bu kuruluşların faaliyetleri plan hedeflerine tabi kılınmış, yatırımları bütçeden karşılanmıştır. Dönemin genel özelliği, plan hedefleri doğrultusunda belirlenen yatırım gereksiniminin devletçe karşılanmasıydı. Kamu hizmetlerinin özel şirketlere gördürülmesi uygulaması ise istisnai idi.

1980'le başlayan dönemde, altyapı hizmetlerinin özel sektöre açılması ve özel sektörün kâr ençoklaştırması mantığına tabi kılınması anlayışının egemen duruma getirilmesiyle birlikte özelleştirme de ülke gündemine sokulmuş oluyordu. Özelleştirmelere yaygınlık kazandırılmaya çalışılan 1980'lerin sonlarından itibaren, özelleştirmenin hukuksal çerçevesi uzun süre önemli bir tartışma konusu oldu ve hukuksal sorunların da etkisiyle özelleştirmeler uzun süre gerçekleştirilemedi. Sorun temelde, 1982 Anayasası'nın kamu hizmetlerinin hukuksal statüsü konusunda planlı dönemdeki anlayışı büyük ölçüde koruyor olmasından kaynaklanıyordu. Anayasa Mahkemesi ve Danıştay da bu anlayış doğrultusunda, altyapı hizmetlerini "kamu hizmeti" kapsamında görmeye devam ediyor, özelleştirilmelerini de "kamu hizmetlerinin özel şirketlere gördürülmesi" olarak ele alarak, "kamu hizmeti imtiyaz sözleşmesi" yöntemine tabi kılan kararlar alıyordu. Bu nedenle pek çok özelleştirme yasası ve özelleştirme uygulaması iptal edildi[4]. Nitekim bu sorun uzun süre yargı ile hükümetler arasında bir anlaşmazlık konusunu oluşturdu.

Sorun temelde, özelleştirilecek hizmetlerin "kamu hizmeti" kapsamından çıkarılarak özelleştirmenin "imtiyaz sözleşmesi" yöntemi dışında yollarla gerçekleştirilmesi arayışından kaynaklanıyordu. Zira, imtiyaz sözleşmesi yöntemi Türkiye'deki altyapı sektörlerine yatırım yapma arayışındaki yerli ve yabancı sermaye tarafından "riskli" bulunuyordu. Bunun iki temel nedeni vardı. İmtiyaz sözleşmesi yöntemi, hem özel şirketlerin "kamu hizmetleri" kapsamındaki etkinliklerinde devletin yakın denetimini ve gözetimini gerektirmesi ve devletin bu konuda özel hukuku aşan yetkilere sahip olması, hem de Danıştay'ın öndenetimini gerektirmesi ve yargı yetkisini Danıştay'a vermesi nedenleriyle, özel sektör tarafından tercih edilmiyordu.

İmtiyaz sözleşmesinin temel özelliği, devlet ile özel şirket ara-

4 Bu konudaki temel sorun, özelleştirmeyi düzenleyen yasalara konan, hizmetin "kamu hizmeti" niteliği taşımadığı, "imtiyaz oluşturmadığı", "özel hukuka tabi olduğu" gibi hükümlerin Anayasa Mahkemesi'nce birer birer iptal edilmesinden kaynaklanıyordu. Anayasa Mahkemesi, Anayasa çerçevesinde, özelleştirilecek hizmetlerin "kamu hizmeti" kapsamında olup olmadığı konusundaki değerlendirmesinin saklı olduğunu belirterek, bu değerlendirmeyi "hizmetin niteliği"ne bakarak yapacağını belirtiyordu. Anayasa Mahkemesi'nin bu konudaki temel yaklaşımı, "kamu yararına dönük, toplumun ortak gereksinimlerinin karşılanmasına yönelik, düzenli ve sürekli etkinlikler" olarak ele aldığı, "köprü, tünel, baraj, içme ve kullanma suyu, arıtma tesisi, kanalizasyon, otoyol, demiryolu, deniz ve hava taşımacılığı, posta, telgraf ve telefon gibi iletişim hizmetleri, elektrik üretimi, iletimi ve dağıtımı..." gibi altyapı hizmetlerini "niteliği gereği" "kamu hizmeti" olarak görmekti. Bunların "kamu hizmeti" niteliği yasa yoluyla ortadan kaldırılamazdı. Dolayısıyla, yüksek mahkeme, bu hizmetlerin özelleştirilmesini "kamu hizmetlerinin özel şirketlere gördürülmesi" olarak ele alıyor ve özelleştirmenin ancak "imtiyaz sözleşmesi" yöntemiyle gerçekleştirilebileceğini belirtiyordu (AYMK, *Resmi Gazete*, 24.1.1995, 22181; 20.3.1996, 22586). Anayasa Mahkemesi'nin bu yorumunda ısrar ederek önüne gelen tüm yasaları bu yönden iptal etmesi, Anayasa'nın ilgili maddelerinin değiştirilmesinin de temel nedeniydi.

sındaki sözleşmenin özel hukuk sözleşmelerinden farklı olarak "idari sözleşme" kapsamında olmasıydı. Bunun anlamı, şirketle devletin eşit taraflar olarak yer almaması, devletin "kamu yararı" ilkesi gereğince sözleşmede şirkete göre üstün konumda bulunmasıydı. Anayasa'nın "sosyal devlet" ilkesi gereğince şirketlerin kâr etme amacı ile kamu yararı arasında bir denge kurma çabasından kaynaklanan bu durum, hem hizmetin "kamu yararı" gözetilir biçimde gerçekleştirilebilmesi için devlete özel hukuku aşan yetkiler veriyor, hem de şirketlere belli güvenceler sağlıyor, onların riskini ortadan kaldırarak kamuya yüklüyordu. Bunun önemli sonuçları arasında devletin, hizmetin fiyatını belirlemek, yoğun denetim ve gözetim yetkilerine sahip olmak, sözleşme ve şartnamede değişikliğe gidebilmek, işletmeye geçici olarak el koyabilmek, sözleşmeyi fesh edebilmek gibi yetkilere sahip olması bulunuyordu. İmtiyaz sözleşmesi yönteminde, devletin hizmetlerin "kamu yararı" gözetilerek gerçekleştirilmesinin sağlanmasına dönük bu yetkilerinin yanı sıra, imtiyaz alan özel şirketler lehinde de düzenlemeler bulunmaktaydı. Bunlar arasında, kâr etme garantisine sahip olmak, tekel kurma, kamulaştırma yapma, ceza kesme gibi yetkileri saymak olanaklıdır. Bunlar, özel şirketlerin "piyasa"da "özel hukuk" kapsamındaki ekonomik etkinliklerinde bulunmayan, imtiyazlı şirkete ayrıcalık ve güvence sağlayan yetkilerdir.

"İmtiyaz sözleşmesi" yönteminin bir başka özelliği, sözleşme ve ilgili şartnamelerin Danıştay öndenetimine tabi olmasıydı. Bunlarda "kamu yararı" açısından gerekli gördüğü değişiklikleri yapma yetkisine sahip olan Danıştay, aynı zamanda imtiyaz sözleşmeleriyle ilgili anlaşmazlıkların da yargı yeriydi.

Altyapı hizmetlerine yatırım yapmaya yönelen yerli ve yabancı şirketler imtiyaz sözleşmesinin kendileri lehindeki düzenlemelerinin korunmasını, buna karşılık devlete hizmetin "kamu yararı" gözetilerek yerine getirilmesinin sağlanması amacıyla verilen yetkilerin ise kaldırılmasını istiyordu. Şirketler, devletin özel hukuku aşan yetkilere sahip olması nedeniyle, bu sektörlerdeki özelleştirmelerin ve özel yatırımların imtiyaz sözleşmesi kapsamında yapılmasına karşı çıkıyor, özelleştirmeye ilişkin sözleşmelerin "özel hukuk"a tabi kılınmasını istiyordu. Böylece şirketlerle devlet arasında yapılacak sözleşmede taraflar eşit konuma sahip olabilecekti. Şirketlerin önemli isteklerinden bir başkası da, Danıştay öndenetiminin kaldırılması ve anlaşmazlıkların çözümünde Danıştay'ın yetkili olmasına son verilerek "uluslararası

tahkim" mekanizmasına geçilmesiydi.

Bunlara olanak sağlayan değişiklik, 1999 yılında Anayasa'nın ilgili maddelerinin değiştirilmesiyle gerçekleştirildi. Anayasa'nın 47, 125 ve 155. maddelerinde yapılan değişiklikler, şirketlerin özelleştirmenin hukuksal çerçevesi konusundaki beklentilerinin karşılanmasını sağladı. Anayasa değişikliğinin getirdiği en temel farklılık, kamu hizmetlerinin özel kişilere gördürülmesinin ancak "idari sözleşme"lerle mümkün olabilmesi biçimindeki düzenlemeyi kaldırarak, yasama organına bunların özel sektöre gördürülmesini "özel hukuk"a tabi sözleşmelerle gerçekleştirmek konusunda yetki vermesiydi. Kamu hizmeti ile idari sözleşme yöntemi arasındaki klasik bağı koparan bu değişiklikle, pratikte, yasama organına "kamu hizmeti" kapsamındaki hizmetleri bu kapsamdan çıkarma yetkisi tanınmış oluyordu. Ancak, "niteliği gereği" kamu hizmeti olarak kabul edilen hizmetler yine "kamu hizmeti" statüsünde kalıyor ama hizmetin gerçekleştirilme biçimi bu statünün gereği olan biçimlerden ayrılıyor, özel sermayenin kâr mantığına tabi kılınıyordu. Böylece, özelleştirilen kamu hizmetlerinin özel hukuk kapsamına alınmasına, özelleştirme yönteminin serbestçe belirlenmesine, sözleşmeleri Danıştay incelemesine gönderip göndermemek serbestisine sahip olunmasına, sözleşmelerin Danıştay'ın yargı yetkisi kapsamından çıkarılmasına ve uluslararası tahkim mekanizmasına başvurulmasına olanak tanınıyordu.. Sonuç olarak, hem kamu hizmetlerinin özel kişilere gördürülme yöntemlerinde değişikliklere gidiliyor, hem de yasama organına istediği hizmetleri özel hukuk kapsamına alma olanağı sağlanıyordu[5].

Bu değişiklikler, 1930'lardan bu yana "kamu hizmeti" statüsünde görülen, "kamu tekeli"ne alınan ve kamu kuruluşlarınca yerine getirilen altyapı hizmetlerinin niteliğinde önemli değişikliklere gidilmesinin de yolunu açıyordu. En temel değişiklik, altyapı hizmetlerini devletin görevi haline getirerek kâr amaçlı olmaktan çıkaran anlayışın değiştirilerek hizmetlerin "metalaştırılması", bir başka deyişle girişimcilerin kârınençoklaştırılması amacına tabi kılınmasıydı. Hizmetin niteliğinde ve sektörlere egemen olan politikalarda köklü değişiklikler doğuran bu değişim, hizmetin yönetsel örgütlenmesinde de önemli değişiklikleri gündeme getirdi. Altyapı hizmetlerinin kamu tekelinden çıkarılmasıyla birlikte, özel şirketlerin "düzenleyici üst kurul"ların düzenlemeleri çerçevesinde etkinlikte bulunduğu bir sektör yapısı oluşturulmaya başlanıyordu.

Son birkaç yılda sayıları hızla artan üst kurulların, özel şirketlerin faaliyet yürütmeye başladığı altyapı hizmetlerini "piyasa

5 Özelleştirme konusunda yaşanan hukuksal sorunlar hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Ataay (1999a:116-177; 1999b), Günday (2002).

mantığı" çerçevesinde düzenlemeyi hedeflediği görülüyor. Hükümetten bağımsızlığına büyük önem verilen üst kurullar, neo-liberal akımın, "ekonomiye ilişkin kararların siyasal baskılardan uzak tutulan 'teknokratik' mekanizmalarla belirlenmesi" şeklindeki arayışının yönetsel ifadesini oluşturuyor. Üst kurulların, özellikle "kamu hizmeti" niteliğindeki hizmetlerin özelleştirilmesi açısından üç ana amaca hizmet ettiği görülmektedir.

Bir yandan, kamu hizmetlerine ilişkin politikaların kararlaştırılma süreci, "teknokrasi" söylemi eşliğinde siyasal mekanizmaların dışındaki yönetsel mekanizmalara taşınarak siyasal müzakerelere konu olmaktan çıkarılmakta ve bu süreç neo-liberalizmin egemenliğine verilmektedir. Böylece, büyük sermayenin hızla özelleştirilen altyapı hizmetlerindeki denetimi güvenceye alınmaktadır.

Bu yönetim mekanizması, ikinci olarak, toplumsal tepkilere az çok duyarlı olmak ve bu duyarlılığını kamu hizmetlerine ilişkin politikalara belli ölçülerde yansıtmak zorunda olan siyasal iktidarları, üzerindeki toplumsal baskıdan kurtarmayı amaçlıyor. Böylece, bir yandan büyük sermayenin hızla özelleştirilen altyapı sektörlerindeki denetimi güvenceye alınırken, bir yandan da bu düzenlemeleri gerçekleştiren siyasal iktidarların, özelleştirmelerin olumsuz sonuçları nedeniyle doğabilecek toplumsal tepkilerden bağışık kılınması hedefleniyor.

Üçüncü olarak, üst kurulların meşrulaştırılmasında "yönetişim" mekanizması önemli bir başlık oluşturuyor. Hizmetlere ilişkin politikaların belirlenmesinde büyük bir rol kazanan, ancak bu belirleyici konumlarını demokrasi açısından gerekçelendirmekte güçlük çeken üst kurulların meşruiyeti daha çok "yönetişim" mekanizmasına bağlanmış durumdadır. Yönetişim mekanizması aracılığıyla toplumun çeşitli kesimlerinin, üst kurullara ve üst kurulların karar alma süreçlerine katılmasının sağlanacağı, böylece üst kurulların aldığı kararların demokratik meşruiyetinin tartışma konusu olmaktan kurtarılabileceği düşünülmektedir[6]. Kısacası, yönetişim mekanizmasıyla temelde, yerli ve yabancı sermayenin kamu hizmetlerini kâr mantığına tabi kılma çabası sonucunda gündeme gelen politikaların demokratik meşruiyetinin sağlanmaya çalışıldığı görülmektedir.

Buraya kadar olan bölümde, altyapı hizmetlerinin hukuksal statüsü ve yönetim biçimine ilişkin genel değişiklikler üzerinde duruldu. Aşağıda, bu değişikliklerin elektrik, doğalgaz ve petrol sektörlerinde nasıl somutlaştığı gösterilmeye çalışılmaktadır.

2. Elektrik Sektörü

6 "Yönetişim" konusunda daha ayrıntılı bilgi için Birgül Ayman Güler'in *Praksis*'in bu sayısında yer alan yazısına ve Bayramoğlu'na (2002) bakılabilir.

Elektrik enerjisi hizmetinin kamu tekelinde yürütülmesine ilişkin model asıl olarak planlı dönemde oluşturuldu. Bu model çerçevesinde kurulan Türkiye Elektrik Kurumu (TEK) (*Resmi Gazete*, 5. 7. 1970, 13559) hizmeti tekeline alıyor ve "kamu hizmeti" anlayışı çerçevesinde yürütmekle görevlendiriliyordu. Dönemin ikinci bir özelliği, hizmetin niteliğini, TEK'in özel sektöre ucuz girdi temin etmesi ve "sosyal devlet" anlayışı uyarınca tüketicilere ucuz enerji sağlaması anlayışının belirlemesiydi. Bu durum, TEK'in kârlılık amacı gütmemesinde somutlaşıyordu. Modelin üçüncü temel özelliği, TEK'in elektrik hizmetinin üç ayağı olan üretim, iletim ve dağıtımı "entegre" bir biçimde yerine getirmesiydi. "Entegre" yönetim yapısı, elektriğin "doğal tekel" niteliği ve "merkezi planlamayı" gerekli kılan özellikleri nedeniyle verimliliğin ençoklaştırılmasını sağlayan örgütlenme modeli olarak görülüyordu[7]. Bu yaklaşım 1312 sayılı TEK Yasası'nın gerekçesinde, "TEK dağınıklığı ortadan kaldıracak, bütün imkân ve gayretlerimizin lüzumsuz yere israf edilmeden biraraya getirilmesi suretiyle memleketimizin elektriklendirilmesinde diğer memleketlerde olduğu gibi büyük gelişme ve faydalar sağlayacaktır" sözleriyle dile getiriliyor; bu modele geçişte "Batı Avrupa ülkelerinde elektrikle ilgili bütün kuruluşları birleştiren devlet teşekküllerinin oluşturulmasının" örnek alındığı belirtiliyordu. Dördüncü özellik, TEK'in yatırımlarının plan hedefleri doğrultusunda belirlenerek kamu tarafından finanse edilmesiydi. Sektördeki özel yatırımlar ise "imtiyaz sözleşmesi" yöntemi çerçevesinde gerçekleştirilebiliyordu, ancak dönem boyunca buna pek az başvurulmuştu. Çukurova Elektrik, Kepez Elektrik ve Kayseri Elektrik gibi istisnai örneklerde de yüksek oranlı kamu iştirakleri bulunuyordu. Beşinci özellik, TEK'in Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı'na bağlanmasıydı. Böylece, parlamentoya karşı sorumlu olan hükümet ve bakanlık, elektrik hizmetine ilişkin politikalarla ilgili olarak siyasal sorumluluk taşıyordu. Ayrıca, TEK'in faaliyetleri parlamento ve diğer denetim birimlerince denetleniyordu.

Türkiye'de 1960-80 döneminde elektrik altyapısının büyük ölçüde tamamlanmasını sağlayan modelin temel özellikleri bunlardı. Bu dönemde gerçekleştirilen büyük yatırımlarla Türkiye'de elektrik hizmetinden yararlanan nüfusun toplum nüfus içindeki oranı yüzde 31.6'dan yüzde 79.7'ye yükselmişti. Ancak günümüzde bu dönem, daha çok, özellikle 1970'lerin ortalarından itibaren yaşanmaya başlayan elektrik enerjisi darboğazı ile anımsanıyor. Yaşanan darboğazın temelinde, yanlış bir seçimle petrole dayalı

7 1970 tarih ve 1312 sayılı TEK Yasası, "elektrik üretimi ve iletimi" konusunda tekel kurmakla birlikte, "elektrik dağıtımı" konusunda belediyelerin yetkilerini saklı tutmuş, kırsal bölgelerdeki elektrik dağıtım hizmeti için de YSE Genel Müdürlüğü'nü yetkili kılmıştı. Ancak, bunlar hizmeti yerine getiremedikleri durumda görevi TEK'e devrediyorlardı. Böylece, "elektrik dağıtımı", 1970'ten 1982 tarih ve 2705 sayılı yasanın çıkanlmasına kadar olan dönemde TEK, YSE ve belediyeler tarafından yerine getirilmiş, bu tarihten sonra ise TEK'in tekeline geçmiştir.

olarak kurulan santrallerin, petrol krizinde fiyatların aşırı yükselmesine bağlı olarak, girdi temin etmekte zorlanması yatıyordu. Böylece, elektrik darboğazı, Türkiye'nin dışa bağımlılığının krizdeki en önemli göstergelerinden birini oluşturuyordu.

1980 sonrası dönemde elektrik konusunda uygulanan politikaların ilk önemli özelliği, kamu yatırımlarında sağlanan büyük artışla ülkenin elektrik altyapısının tamamlanması oldu. 1980'lerin sonuna gelindiğinde elektrik hem ülkenin en küçük yerleşim merkezlerine kadar ulaştırılmış, hem de gerekli üretim kapasitesine ulaşılmıştı. Elektrik altyapısı konusunda sağlanan bu gelişim bütünüyle kamu yatırımlarına dayanıyordu. Özelleştirme ise hükümetlerin sıklıkla dile getirdiği, ancak gerçekleştirilmesi için çok da fazla acele etmediği bir politikaydı. Özelleştirmenin hukuksal altyapısı daha 1980'lerin başlarında oluşturulmakla beraber, ilk özelleştirme uygulamaları 1988'de gerçekleştirilecekti.

Fiilen 1988'de başlayan özelleştirme uygulamaları iki temel biçimde gerçekleştirilmeye çalışıldı. Birinci yöntem, TEK'in santrallerinin ve dağıtım müesseselerinin işletme haklarının 20 ve 30 yıllığına özel şirketlere devri (İHD yöntemi) idi. İkinci olarak da, yeni santraller kurmak için YİD (yap-işlet-devret) ve Yİ (yap-işlet) yöntemlerine başvuruluyordu. Her iki uygulama da, hükümetlerin aksi yöndeki çabalarına karşın yüksek yargının bağlayıcı kararları sonucunda "imtiyaz sözleşmesi" kapsamında gerçekleşti. Bu özelleştirmelerde şirketlere alım garantileri verildi. Yeni yatırımlar Hazine garantisiyle gerçekleştirildi. Ancak, şirketlerle devlet arasındaki sözleşmelerin özel hukuka tabi kılınması amacının gerçekleştirilememesi karşısında 1999'da Anayasa'nın değiştirilmesi noktasına gelindi. Anayasa değişikliği ve ertesinde çıkarılan yasalarla, hizmetin özelleştirilmesiyle geçilmeye çalışılan modelin temel çerçevesi kurulabildi.

Yeni yapıda, devletin düzenleme yetkisinin yanı sıra kamu sektörü-özel sektör ilişkilerinin köklü bir biçimde değiştiği, ve yeni kurumların oluşturulup kurumlar arası ilişkilerin yeniden düzenlendiği görülmektedir. Ancak, bu noktada dikkat çekilmesi gereken ilk önemli nokta, anayasa değişikliği sonrasında çıkarılan ilk yasa olan 20 Aralık 1999 tarih ve 4493 sayılı yasa (*Resmi Gazete*, 22.12.1999, 23914) ile hizmetin bütünüyle özel hukuka tabi kılınmasından sonra, 20 Şubat 2001'de çıkarılan 4628 sayılı Elektrik Piyasası Yasası'yla bundan vazgeçilip "ruhsat" yönteminin benimsenmesidir (*Resmi Gazete*, 3.3.2001, 24335; 2.5.2001, 24390). Bu değişiklik, özel hukuka tabi olma isteğinin aslında

kısmi bir istek olduğunu, şirketlerin gerçekte hem imtiyaz sözleşmesi yönteminin hem de özel hukuka tabi düzenlemelerin kendileri açısından avantajlı unsurlarını kapsayan karma bir biçim istediklerini gösteriyordu.

Böylece, sonuçta, "ruhsat" yönteminin önemli değişikliklere uğratıldığı bir hukuksal biçim ortaya çıkarılmış oldu. Bu modelin seçilmiş olması daha çok elektriğin "doğal tekel" niteliğinde olması, belirli bir iletim ve dağıtım hattını gerektirmesi gibi özellikleriyle ilişkiliydi. Hizmetin doğal tekel niteliği nedeniyle, sektöre yatırım yapan şirketler, ancak kamu hizmetlerine ilişkin düzenlemelerce karşılanabilen, özel hukuka tabi sektörlerde söz konusu olmayan tekel kurma, ceza kesme, kamulaştırma yapma, kâr garantisi, sektöre giriş çıkışların denetim altına alınması gibi şirket lehine kimi yetkilerden vazgeçmek istemiyorlardı. "Ruhsat" yönteminin seçilmesi, günümüzde daha çok kamu tekelinin özel tekellere dönüşmesi karşısında tüketicilerin korunması gerekliliğiyle gerekçelendirilmekle beraber, asıl belirleyici olan şirketlerin istekleriydi.

Günümüzde uygulamaya geçirilme çalışmaları halen devam eden bu yeni modelin en temel özelliği elektriğin artık "kamu hizmeti" olarak değil, girişimcilerin "kâr elde etmek" amacıyla üretip sattığı bir metaya dönüştüğünün kabul edilmesidir. Bu yaklaşım, "rekabet ortamında özel hukuk hükümlerine göre faaliyet gösterebilecek, mali açıdan güçlü, istikrarlı ve şeffaf bir elektrik enerjisi piyasasının oluşturulması"nın amaçlandığının belirtildiği 4628 sayılı yasada açıkça ortaya konmaktadır. Böylece, hizmetin niteliği ve sektöre ilişkin düzenlemeler de bu amaç doğrultusunda gerçekleştirilebilecektir. Ancak, yukarıda da belirtildiği üzere, hizmetin hukuksal statüsü, "kamu hizmetlerinin özel kişilere gördürülmesi"ne özgü bir yöntem olan "ruhsat"ın dönüştürülmesiyle ortaya çıkarılmıştır.

Yeni yapıya geçişin ikinci önemli özelliği, TEK'in entegre yapısına tamamen son verilerek, kamunun elindeki dev bir kuruluşun (Elektrik Mühendisleri Odası TEK'in toplam değerinin 60 milyar dolardan fazla olduğu tahmin etmektedir) özelleştirilebilir küçük parçalara ayrılmasıydı. Bunun için 1993'te TEK ikiye bölünerek üretim ve iletim birimleri TEAŞ'a, dağıtım birimleri de TEDAŞ'a verilmişti. 2001'de yapılan düzenleme ise, TEAŞ'ın üretim birimlerini EÜAŞ'a, iletim birimlerini TEİAŞ'a, ticaret (toptan satış) birimlerini de TETAŞ'a bıraktı. Böylece, EÜAŞ'a ait santrallar ile TEDAŞ'a ait dağıtım müesseseleri özelleştirilir-

ken, devlette kalacak olan TEİAŞ ve TETAŞ iletim ve toptan satış hizmetlerini yerine getirecektir. TEK'in parçalanarak entegre yapısına son verilmesi, günümüzde kamunun özel sektörle rekabet edebilmesi ve sektörü düzenleyebilmesinin önündeki en önemli engellerden biri olarak ortaya çıkmaktadır.

Yeni yapının üçüncü önemli özelliği, özelleştirme yönteminde değişikliğe gidilmeye çalışılmasıdır. Bugüne kadar yürütülen özelleştirme çalışmalarında "işletme hakkı devri" (İHD) yöntemi benimsenmişti. Günümüzde ise, bunun yerine "mülkiyet satışı" yöntemine geçilmesi düşünülmektedir. Ancak, bugüne kadar yapılan sözleşmelerin özel hukuka tabi kılınıp uluslararası tahkim koşuluna bağlanması nedeniyle bu konuda büyük sorunlar yaşanmaktadır. Türkiye, IMF, Dünya Bankası, AB ve OECD'nin mülkiyet satışı yöntemine geçilmesi doğrultusundaki baskıları ile şirketlerin tazminat talepleri arasında sıkışıp kalmış durumdadır. Bu sorunun, günümüzde, enerji özelleştirmelerinden aldığı payı yeterli görmediği anlaşılan ulusaşırı sermaye ile yerli sermaye arasındaki en önemli rekabet konusu durumuna geldiği söylenebilir[8].

Dördüncü ve belki de yeni yapının en önemli özelliklerden biri, hizmetten bütünüyle TEK'in sorumlu olduğu ve özelleştirmelerin de TEK'in imzalayacağı "imtiyaz sözleşmeleri"yle (İHD, YİD, Yİ yöntemleri) gerçekleştirildiği bir modelden, özel firmaların EPDK'nin düzenlediği (*regülasyon*) bir sektörde, EPDK'den alacakları "lisans"larla hizmet yürüttükleri bir sektör yapısına geçilmesidir. EPDK sektördeki düzenlemeleri yapmakla görevlendirilen, bunun için de bakanlığın düzenleme yetkilerinin büyük bölümünü üstüne alan, kamu tüzel kişiliğine, idari ve mali özerkliğe sahip, bakanlıkla ilişkili bir "düzenleyici üst kurul" olarak kurulmuştur. Bakanlığın yetkileri ise genel enerji politikalarını belirlemek olarak sınırlanmıştır. Ancak, bakanlığın genel enerji politikalarını belirleme yetkisi, elinde hemen hiçbir araç kalmadığı için büyük ölçüde kağıt üzerinde kalmaktadır.

Yeni yapıda EPDK'nin siyasal iktidardan özerkliğine büyük önem verilmektedir. Bunun sağlanabilmesi için yöneticilerinin atanma ve görevden alınma koşulları, düzenleme yetkisi gibi konularda çeşitli önlemler alınmıştır. EPDK'nin temel yetki ve görevleri arasında, yasanın uygulanmasını sağlamak, yasal düzenleme gereksinimi doğduğunda gerekli hazırlığı yaparak bakanlığa iletmek, sektöre ilişkin düzenlemeleri yapmak, lisansları vermek ve gerektiğinde iptal etmek, fiyatlandırma esaslarını belirlemek, sözleşmelerle ilgili anlaşmazlıkların giderilmesi için tahkim me-

8 Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz. Ataay (2003).

kanizması öncesinde arabuluculuk yapmak gibi başlıklar sayılmıştır.

Yeniden yapılanma sürecinde sektöre katılan bir diğer yeni kurum Elektrik Enerjisi Fonu'dur. Fonun başlıca görevleri fiyat istikrarını sağlamak, mücbir sebeple doğacak maliyetleri karşılamak, ar-ge giderlerini karşılamak ve şirketlere kredi vermektir. Yasayla, işletme hakkı devir bedellerinin fona devredilerek, şirketlerin ödediği devir bedellerinin fon yoluyla yine şirketlerin kullanımına sunulması öngörülmüştür. Fon, özelleştirme süreci tamamlanmaya çalışılan sektörde şirketlerin riskini azaltmayı amaçlayan önemli işlevler yüklenecektir.

Sektördeki yeniden yapılanma sürecinde dikkat çeken bir başka özellik yatırım planlaması sürecinin tamamen değiştirilmekte oluşudur. Elektrik enerjisi konusundaki geleneksel yatırım planlaması mekanizması, plan hedefleri doğrultusunda doğacak elektrik altyapısı yatırım gereksiniminin kamu tarafından karşılanması ya da imtiyaz sözleşmesi yöntemi çerçevesinde özel sektöre yaptırılmasıydı. Yeni yasanın öngördüğü yatırım mekanizması ise, TEİAŞ'ın dağıtım şirketleri tarafından hazırlanan talep tahminlerini esas alarak üretim kapasite projeksiyonu yapmasına ve EPDK tarafından onaylanan bu üretim kapasite projeksiyonu çerçevesinde EÜAŞ ya da özel şirketlere yeni üretim tesisleri kurmak üzere lisans verilmesine dayalıdır. Böylece, elektrik altyapısına ilişkin yatırım gereksiniminin merkezi planlama yerine piyasa sinyallerine dayanılarak belirlenmesi sağlanacaktır.

Elektrik enerjisi hizmetinde kurulma çalışmaları sürdürülen yeni modelin temel özellikleri bunlar. Sektördeki dönüşümlerin pek çok başka önemli boyutları da bulunmakla beraber, bunlara bu yazı kapsamında değinme olanağı bulunmuyor. Burada, son olarak, bu modelin gerekçelendirilmesinde öne çıkan iki ana görüşü, "rekabetçi bir piyasaya geçildiği"ne ve "yönetişim" ile daha katılımcı bir yönetim anlayışının uygulamaya geçirildiğine ilişkin görüşleri tartışmakla yetineceğim.

Günümüzde, elektrik sektöründeki dönüşümler gerekçelendirilirken, sektörün rekabete açılarak rekabetçi bir piyasa oluşturulması yoluna gidildiğine ilişkin görüşün sıklıkla dile getirildiği görülmektedir. Bu görüş rekabetçi piyasanın göstergesi olarak iki noktayı vurgulamaktadır. İlk olarak sektörün entegre yapısının parçalanarak, hiçbir şirketin sektörün bütününde yüzde 20'yi aşan paya sahip olamayacağının kayıt altına alınmış olması, tekelleşmenin önlenmesi için yeterli görülmektedir. İkinci olarak,

"serbest tüketici" uygulaması gibi düzenlemelerin sektörde rekabetten söz edebilmek için yeterli olduğu varsayılmaktadır. Bu görüş, "elektrik iletimi ve dağıtımı" konusunda "doğal tekel" özelliğinin devam etmekte oluşunu gözardı ederken, kısıtlı bir uygulama alanı bulunan ve rekabet yaratmakta hiçbir etkisinin olmadığı iyi bilinen "serbest tüketicilerin başka dağıtım şirketlerinden elektrik alabilmesi" uygulamasına sahip olmadığı bir nitelik de atfetmektedir. Oysa, başta İngiltere örneği olmak üzere bu modelin uygulamaya konduğu ülkelerde umulan rekabet yaratılamamıştır. "Doğal tekel" niteliğinde olmayan "elektrik üretimi" alanında da, ancak sınırlı sayıda üretici bulunması gibi nedenlerle rekabetçi bir piyasa oluşturulması söz konusu değildir. Nitekim, bu alanlarda da rekabetten ve tekellerin önlenmesinden değil, ancak "hâkim durumun kötüye kullanılmasının önlenmesi"nden söz edilebilmekte, bunun sağlanması için Rekabet Kurulu görevlendirilmektedir (OECD, 2002:102-122). Sonuçta, ne şirketlerin sektörün bütününde yüzde 20'den fazla paya sahip olmasını önleyen, ne de "serbest tüketici" uygulamasına ilişkin düzenlemeler rekabetçi piyasalardan söz edebilmek için yeterlidir.

Bu konuda dikkat çekilmesi gereken bir başka nokta, elektrik sektörünün rekabete açılıp rekabetçi bir piyasa oluşturulmakta olduğuna ilişkin görüş kadar, bir "piyasa"nın varlığının da oldukça kuşkulu olduğudur. Eğer, "piyasa"dan, devletin sağladığı en genel yasal ve yönetsel güvenceler çerçevesinde yürütülen "özel hukuka tabi ekonomik etkinlikler" anlaşılacak olursa, yeni yapılanmanın bir "piyasa" oluşturmadığı da görülebilecektir. Zira, "piyasa"nın temel özellikleri arasında giriş çıkışların yasal kısıtlara tabi olmaması, girişimcilerin ve çalışanların, üreticiler ve tüketicilerin özel hukuk kuralları çerçevesinde "serbestçe" ilişkiye girebilmeleri gibi özellikler bulunmaktadır. Devletin özel hukuku aşan yetkilerle düzenlediği, hukuksal eşitliğe dayanmayan ekonomik etkinlikler ise tanımı gereği bir "piyasa" oluşturmazlar. Elektrik sektöründe "ruhsat" yöntemine geçilmesi bu anlamıyla bir "piyasa" oluşturmamaktadır ve rekabet söz konusu değildir. Zira, sektöre giriş çıkışlar izne tabidir, tüketicilerin tercih yapma hakkı bulunmamaktadır ve hizmetin çoğu aşaması doğal tekel niteliğindedir. Dolayısıyla, yeni modelin rekabetçi bir piyasa oluşturması da, rekabetçi piyasalara atfedilen özelliklerin ortaya çıkması da söz konusu değildir. Elektrik enerjisi konusunda Türkiye'nin yaşadığı dönüşüm, büyük ölçüde ulusal kamu tekelinin yerini bölgesel özel tekellerin almasından ibaret görünmek-

tedir. Dolayısıyla, yeni modelde hizmetin etkinliğini garanti altına alacak şey rekabet değil, EPDK tarafından yapılacak regülasyonun başarısı olacaktır.

Üzerinde durulması gereken diğer nokta, EPDK'nin kullanacağı "yönetişim" mekanizmalarının demokrasi açısından bir gelişme sağlayıp sağlayamayacağı sorunudur. Demokrasi kuramında son dönemlerde önemli bir gelişme olarak sıklıkla gündeme getirilen bu mekanizmanın temel mantığı, ilgili "sivil toplum kuruluşları"nın (devlet dışı örgütler) temsil ettiği toplumsal istemlerin EPDK türü üst kurulların karar alma mekanizmalarına katılmasıdır. Böylece, karar alma yetkilerinin üst kurullara geçmesiyle doğacak meşruiyet sorununun üstesinden gelinebileceği düşünülmektedir. Oysa, gerek yasanın gerekse mevcut uygulamaların yönetişim mekanizması aracılığıyla karar alma süreçlerine etki etmesine olanak tanıdığı tek kesim, sektöre yatırım yapan şirketlerden ve onların temsilcisi niteliğindeki kuruluşlardan ibarettir (EPDK, 2002: 47-48; OECD, 2002: 117-119). Dolayısıyla, ilgili tüm toplumsal kesimlerin istem ve görüşlerinin yansıdığı bir karar alma mekanizması söz konusu edilmemektedir. Bu durum meşruiyet tartışmalarını gündeme getirmektedir.

Sonuç olarak, yeni modelin, gerek rekabetçi bir piyasa yapısının oluşturulması gerekse yönetişim mekanizması açısından beklenen sonuçları doğurmaması olasılığı daha yüksek görünmektedir.

3. Doğalgaz Sektörü

Doğalgaz Türkiye'ye ilk kez 1987'de girmiştir. Rusya'dan ithal edilmeye başlanmasıyla birlikte, doğalgaz hızla ülkenin birincil enerji kaynakları arasında önemli bir yere kavuşturulmuştur. Doğalgazın Türkiye'deki en önemli kullanım alanları elektrik santralları ve sanayidir. Bu iki alandaki kullanım miktarı toplamın yaklaşık yüzde 80'ini bulmaktadır. Türkiye son yıllarda elektrik üretiminin yaklaşık yüzde 40'ını doğalgazdan karşılamaya başlamıştır. Konutların yaklaşık yüzde 20 düzeyindeki kullanım oranı ise daha ikincil kalmaktadır[9].

Türkiye'de doğalgaz hizmeti başlangıcından bu yana BOTAŞ tarafından yürütülmektedir. Büyük altyapı yatırımları gerektiren hizmet bütünüyle kamu tarafından kurulmuştur. BOTAŞ doğalgazın ithalatını, yurtiçi iletimini, depolanmasını ve toptan satışını gerçekleştiren, kamu tekeline sahip bir kuruluştur. Hali hazırda doğalgaz hizmetinden yararlanmakta olan illerden Bursa ve Eskişehir'de dağıtım hizmetini de BOTAŞ yürütmektedir. İstanbul,

9 Doğalgazın Türkiye'deki kullanım biçiminin, özellikle de elektrik üretiminde kullanılmasının akılcı olup olmadığı önemli bir tartışmadır. Türkiye gibi yüksek linyit, hidroelektrik ve diğer yenilenebilir kaynaklara sahip olan, üstelik yüksek miktarda dış borcu bulunan bir ülkenin elektrik üretimini ithal bir enerji kaynağına dayandırmasının pek çok açıdan sakıncaları bulunmaktadır. Ancak, bu ve benzeri sorunlar bu yazının kapsamına girmiyor. Bu sorunlar konusunda daha ayrıntılı bilgi için bkz. Ataay (2002d, 2002e), MMO (2001).

Ankara ve İzmir illerindeki dağıtım hizmetlerini ise belediye şirketleri üstlenmiştir.

Doğalgaz bugüne kadar kamu kuruluşları tarafından yürütülen bir hizmet olmakla beraber, "kamu hizmeti" anlayışı çerçevesinde yürütülmekte olduğu tartışmalı bir hizmet olagelmiştir. Özellikle doğalgaz fiyatlarının yüksekliği son yıllarda önemli bir tartışma konusu olmuştur. Bu durum pek çoklarınca hizmetin özelleştirilmek istenmesinin de temel nedeni olarak gösterilmektedir[10]. Gerçekten de büyük yatırımlar gerektiren iletim ve dağıtım altyapısının kamu tarafından kurulmasından sonra, yapılacak özelleştirmelerin sektöre özel yatırım kazandırmayacak olduğu ve kamu hizmetinin özelleştirilmesiyle sınırlı bir sonuç doğuracağı görülebilmektedir. Nitekim, doğalgaz hizmetinin özelleştirilmek istenmesi karşısında ortaya çıkan en önemli eleştiri noktası da budur. Bütün maliyetleri ve riskleri kamunun üstlendiği, üstelik yüksek kârlılık koşullarında çalışan bir hizmetin özelleştirilmesinin kamu yararı açısından sağlayabileceği faydalar pek çoklarınca sorgulanmaktadır.

Buna karşılık, özelleştirmeler "hizmetin rekabete açılması", "rekabetçi bir piyasa oluşturulması", "şirketlerin verimli bir işletmecilik yapmaya zorlanması", "maliyetlerin ve fiyatların düşmesi", "hizmetin tüketicilere en ucuz ve en kaliteli biçimde ulaşması" gibi gerekçelerle savunulmaktadır. Bu yaklaşım, özelleştirmeyi doğalgaz hizmeti konusunda kamu yararını gerçekleştirmenin biricik yolu olarak göstermektedir. Aşağıda, sektörde oluşturulmaya çalışılan yeni modeli düzenleyen 4646 sayılı Doğalgaz Piyasası Yasası'nı (*Resmi Gazete*, 2.5.2001, 24390) inceleyerek bu öngörülerin gerçekleşip gerçekleşemeyeceğini tartışacağım.

Hizmeti adeta kamuya yasaklayan ve sektörün özelleştirilmesinin 2009 yılına kadar aşamalı olarak gerçekleştirilmesini öngören yasa, yalnızca yurtiçi iletim hizmetlerini BOTAŞ'ta bırakmaktadır. Hizmetin iletim dışındaki aşamalarının özelleştirilmesi ise her bir aşamanın parçalanarak ayrı şirketlere verilmesi yoluyla gerçekleştirilecektir. Ayrıca, her şirketin en fazla iki kentin doğalgaz dağıtımını üstlenebilmesi kayıt altına alınmaktadır. Yasanın, böylece, hizmeti halihazırda "entegre" bir yönetim yapısıyla gerçekleştiren BOTAŞ'ı parçalayarak, hizmetin her bir aşamasında farklı şirketlerin "tekel" konumunda faaliyet yürüttüğü bir sektör yapısı oluşturmayı öngördüğü görülmektedir.

Yasa, özel şirketlerin faaliyetlerinin düzenlenmesi (regülasyon) görevini EPDK'ye vermektedir. Bir önceki bölümde elekt-

10 Türkiye'de doğalgaz ithal fiyatlarının açıklanmaması önemli tartışmalara neden olmaktadır. Konuyu bilebilecek konumlarda yer almış kişilerse, gerek doğalgaz ithal fiyatlarının gerekse parakende satış fiyatlarının çok yüksek olduğunda birleşmektedirler. Eski BOTAŞ Genel Müdürü Gökhan Yardım'ın açıklamaları için bkz. Ültanır vd. (2002: 36-37).

rik sektörüne ilişkin yetkileri ele alınan EPDK, doğalgaz sektöründe de benzer yetkiler kullanarak sektörün düzenlenmesini sağlayacaktır. Yasa, elektrik sektöründe görülene benzer biçimde, sektörü "ruhsat" yöntemine göre düzenlemekte, sektöre giriş çıkışları EPDK'nin vereceği lisanslarla kayıt altına almaktadır. Dolayısıyla, yeni modelde öncelikle hizmetin hukuksal statüsü "rekabetçi piyasa"lardan tamamen farklıdır.

Doğalgaz sektöründeki özelleştirme süreci incelenirken, hizmetin "doğal tekel" özelliği üzerinde de durulmalıdır. Zira, kullanıcılara bir boru hattı ile ulaştırılabilen doğalgazda doğal tekel özelliği hizmetin herbir aşamasının tek bir şirket tarafından yerine getirilmesine yol açmaktadır. Bu, aynı zamanda, tüketicilerin seçeneğe sahip olmaması anlamına gelmektedir. Dolayısıyla, hizmetin mevcut teknolojik özellikleri bir "piyasa" oluşturulmasına olanak sağlamamaktadır.

Buna rağmen, "sektörü rekabete açmayı" hedeflediği savunulan yasanın rekabetçi bir piyasa oluşturmak adına getirdiği iki önemli düzenleme bulunmaktadır. İlk olarak, sektörün ithalat, yurt içi iletim, toptan satış, depolama ve dağıtım aşamaları bölünerek şirketlerin, sektörün birden fazla aşamasında hizmet verememesi kayıt altına alınmaktadır. Böylece, sektörün bütününde birkaç büyük tekelin hâkimiyet kurması engellenmektedir. Ancak, bu durum, hizmetin her bir aşamasının tek ya da birkaç şirketin hâkimiyetine girmesini engellemeye yetmemektedir. Üstelik şirketlerden gelen itirazlar üzerine, sektörün rekabete açılmasının en önemli göstergeleri arasında sayılan bu düzenlemenin değiştirilmesi konusunda genel bir eğilim de oluşmuş bulunmaktadır. Dolayısıyla, sektörün entegre yapısının parçalanmasının öngörülmesi de, bundan vazgeçilmesi de rekabet yaratmak açısından önemli bir etkiye sahip değildir.

Sektörün rekabete açılmasının ikinci göstergesi olarak "serbest tüketici" uygulamasının getirilmesi gösterilmektedir. Bu uygulama ile, belli bir miktarın üzerinde doğalgaz kullanan büyük santral ve sanayi kuruluşları kendi bölgelerindeki dağıtım tekeli yerine başka bölgelerin dağıtım tekellerinden de alım yapabileceklerdir. Bu uygulama ile, konutlara olmasa da, büyük sanayi kuruluşlarına tercih olanağı yaratılmış olacaktır. Üstelik, doğalgaz tüketiminin yaklaşık yüzde 80'inin "serbest tüketici" tanımına giren kuruluşlarca gerçekleştirilmesi, sektörde rekabetten söz edebilme olanağı sağlar görünmektedir. Ancak, "serbest tüketici" uygulamasının da rekabete ve fiyatlarda düşmeye yol açmadı-

ğı diğer ülke uygulamalarından gayet iyi bilinmektedir.

Sonuç olarak, "doğal tekel" niteliği elektrikten de baskın olan doğalgaz hizmetinde rekabetçi bir piyasadan söz etme olanağı bulunmamaktadır. Sektörde BOTAŞ'ın "ulusal kamu tekeli" niteliğine son vererek hizmetin farklı aşamalarını farklı özel tekellerin denetimine veren düzenlemeler, tekel kurmayı önlemek yerine, "hâkim durumun kötüye kullanılmasını" engellemeyi amaçlayan Rekabet Kurulu denetimini gündeme getirmektedir. Dolayısıyla, rekabetçi piyasalara atfedilen faydaların sağlanabilmesi olanaklı görülmeyen doğalgaz hizmetinde de, özelleştirmeden sonra hizmetin verimli bir biçimde işletilmesini güvenceye alacak olan regülasyonun etkenliği olacaktır.

4. Petrol Sektörü

Petrol sektörünün temel bir özelliği, elektrik ve doğalgazdan farklı olarak, "doğal tekel" niteliğinde olmamasıdır. Üreticiden tüketiciye belirli bir boru ya da iletim hattı aracılığıyla ulaştırılabilen doğalgaz ve elektriğin doğal tekel özelliği sektörlerin özelleştirilmesi sonrasında özel hukuka tabi bir "piyasa"nın oluşturulamamasının temel nedeniydi. Oysa, bu nitelikte olmayan petrolde, sektörün teknolojik özelliklerinden kaynaklı bir kısıtlılık bulunmamaktadır. Petrolün özel bir hukuksal statüye sahip olması, daha çok stratejik ve temel bir girdi oluşu, büyük çaplı yatırımlar gerektirmesi, dünya genelinde tekelci-oligopolcü piyasa yapılarının egemen oluşu gibi özellikleriyle ilgilidir.

Petrol sektörünün Türkiye'deki örgütlenme biçimi Cumhuriyet'ten bugüne hep özel sektörle kamu sektörünün yan yana etkinlikte bulunması biçiminde olmuştur. Hizmetin belli aşamaları (ithalat gibi) kamu tekeline alınsa da, hizmetin çoğu aşaması özel yatırımlara açık tutulmuştur. Hizmetin hukuksal statüsü de, buna uygun olarak "ruhsat" yöntemi çerçevesinde kalmıştır. Dolayısıyla, petrol sektöründeki özelleştirme ve yeniden yapılanma sürecinde hizmetin genel hukuksal statüsünde köklü bir değişim yapılmamakta, daha ikincil değişiklikler gündeme gelmektedir.

Petrol sektörünün planlı dönemdeki gelişme özelliği, kamunun gerekli yatırımları üstlenerek ülkenin akaryakıt gereksiniminin karşılanmasını büyük ölçüde üzerine almasıydı. Kamu, bunu yerine getirirken petrol sektörünün arama ve üretim, iletim ve nakliye, rafinaj aşamalarında entegre bir yönetim yapısına yönelmişti. TPAO tüm bu hizmetleri yerine getiren dev bir kamu kuruluşu olarak ortaya çıkmıştı. PETKİM petro-kimya endüstrisi

alanında yer alırken, Petrol Ofisi de dağıtım hizmetlerinde görev yapıyordu. Yerli ve yabancı sermaye ise sektörün hemen her aşamasında yer almakla beraber asıl olarak dağıtım aşamasında yoğunlaşıyordu. Mobil, Shell ve BP ortaklığındaki ATAŞ da rafinaj sektöründe etkinlikte bulunuyordu. Kamu kuruluşları ile özel kuruluşlar arasındaki bu işbölümüne yönelik temel eleştirilerden biri, bu yapılanmanın kamudan özel sektöre kaynak transferi yapılmasına yol açtığıydı.

Bu dönemin en önemli tartışmalarından bir başkası, 1954 tarihli yasanın petrol arama ve üretim faaliyetlerinde yabancı sermayeye oldukça geniş ayrıcalıklar tanıyan düzenlemelerinin ülkedeki petrol arama ve üretim faaliyetlerinin geliştirilememesine yol açmasıydı. Yasanın, ülkeyi dokuz arama bölgesine bölen ve yerli ve yabancı şirketlere her bölgede ancak belirli sayıda arama ruhsatı veren hükümleri, ulusal petrol şirketi TPAO'nun arama ve üretim faaliyetlerini kısıtlayan bir düzenleme olarak görülüyordu. Zira, pek çok ruhsat alan ancak ruhsat aldıkları bölgelerde ciddi bir arama faaliyetinde bulunmayan yabancı şirketlerin gerçek amacının ülkedeki petrol arama faaliyetlerini bloke etmek olduğu düşünülüyordu. Bunun, ülkeyi petrol ithalatçısı durumunda tutarak dışa bağımlı konumunu pekiştirdiği eleştirisi sıklıkla dile getiriliyordu.

Dönemin bir diğer önemli sorunu, ülkedeki petrol arama ve üretim faaliyetlerini geliştiremeyerek ithalatçı konuma düşen ve sürekli dış açık veren Türkiye'nin, teknoloji seçimlerini petrole dayalı olarak yapmasıydı. Özellikle 1960'lı yıllarda elektrik üretiminin yarıya yakını petrole dayanıyordu ve bu yolla da Türkiye'nin dışa bağımlılığı iyice ağırlaşıyordu. Taşımacılıkta karayollarına ağırlık verilip demiryollarının geliştirilmeyişi de bir diğer önemli sorundu. 1973 ve 1979 petrol krizlerinde petrol fiyatlarının büyük artış göstermesi Türkiye'nin içinde bulunduğu ekonomik bunalımı iyice ağırlaştırmış, dış borç bunalımı enerji darboğazı ile pekişmişti.

1980 sonrasında kamu sektörü yeniden yapılandırılırken petroldeki özel sektör yatırımlarının artırılması ve sektörün özelleştirilmesi hedefi daha baştan ilan edildi. Bu doğrultuda atılan ilk önemli adım sektördeki kamu kuruluşlarının entegre yapısını parçalamak oldu. 1983'te yapılan düzenlemelerle arama ve üretim faaliyetlerinin TPAO'ya, boru hatlarının BOTAŞ'a, taşımacılık işlerinin DİTAŞ'a, rafinerilerin TÜPRAŞ'a, petro-kimya endüstrisinin PETKİM'e, dağıtım işlerinin de POAŞ'a bağlı oldu-

ğu bir yapılanma oluşturuluyordu. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı'na bağlanan bu kuruluşların organizasyonunu da bakanlık bünyesindeki Petrol İşleri Genel Müdürlüğü sağlıyordu. Bu dönemde bir yandan sektörün yatırım gereksinimi kamu tarafından karşılanırken, diğer yandan da özelleştirme doğrultusunda hazırlıklar başlatılıyordu. Diğer önemli adım, petrol arama ve üretiminde daha da liberalleştirici adımlar atılarak yerli ve yabancı şirketlere sağlanan ayrıcalıkların artırılmasıydı.

Petrol sektöründeki liberalizasyon adımlarını hızlandıran önemli bir gelişme, 1980'lerin sonundan itibaren TÜPRAŞ, POAŞ ve PETKİM'de yüzde 2-3 gibi küçük paylarla özelleştirmeye gidilmesi oldu. Bu özelleştirmeler "mülkiyetin tabana yayılması" gibi gerekçelerle savunulurken, özelleştirme yöntemi olarak da "halka arz" seçilmişti. Bunun dışında, 1989'da petrol fiyatlarını dünya fiyatlarına bağlama doğrultusunda kararlar alındı. Petrol fiyatlarını dünya fiyatlarına bağlama doğrultusunda atılan asıl adım ise 1998'de "otomatik fiyatlandırma" uygulamasına geçilmesi oldu. Bu kararlar sektördeki kârlılığı artırarak özelleştirmeleri daha cazip kılmayı amaçlıyordu. 1990'larda liberalizasyon doğrultusunda yapılan bir başka değişiklik, özel sektöre boru hattı inşa etme, rafineri satın alma, inşa etme ve mevcut kamu kuruluşlarıyla ortaklık kurup işletme haklarının sağlanmasıydı. Bu değişikliklerin 1990'larda sektörde yol açtığı en önemli gelişme ise, akaryakıt dağıtım sektörüne yeni yerli ve yabancı şirketlerin girmesi oldu. Elf, Opet, Tu-Ta, Turkuaz, Pet-Line, Aytemiz, Bölünmez gibi akaryakıt dağıtım şirketleri 1990'larda sektöre giren yeni şirketlerdi.

Petrol sektöründeki liberalizasyon doğrultusunda atılmaya çalışılan nihai adım ise, Petrol Piyasası Yasa Tasarısı'nın hazırlanması oldu[11]. Tasarı, petrolü, enerji sektöründeki liberalizasyon sürecinin elektrik ve doğalgazdan sonraki üçüncü önemli ayağı olarak belirlemektedir. Bu tasarı DSP-MHP-ANAP hükümeti döneminde yasalaştırılamamakla beraber, günümüzde de gündemdedir. Çeşitli eleştirilere uğrayan ve IMF, Dünya Bankası, OECD gibi uluslararası kuruluşların şirketlerin istemleri doğrultusundaki baskılarıyla bazı değişikliklere gidileceği anlaşılan tasarıyı, sektördeki yeni yapılanmanın temel özelliklerini ortaya koyması nedeniyle burada ele almakta yarar bulunmaktadır.

Tasarının ilk önemli özelliği, sektördeki özelleştirmelerin tamamlanarak, özel şirketlerin EPDK'nin düzenlemeleri (*regülasyon*) çerçevesinde etkinlikte bulunduğu bir sektör yapısı oluştur-

11 Tasarının tam metni için bkz. *http://.www.pmo.org.tr.*

mayı öngörmesidir. Tasarıyla petrol sektörü de yetki alanına alınan EPDK, böylece enerji sektöründeki düzenleyici üst kurul konumunu pekiştirmektedir. EPDK, "ruhsat" yöntemiyle düzenlenen sektörde şirketlerin faaliyetlerini düzenleyecek, düzenleyici kararları alacak, lisans verilmesi ve iptal edilmesinde tek yetkili olacaktır. Petrol sektörünün elektrik ve doğalgazdan önemli bir farkı ise fiyatların serbest bırakılması ve EPDK'nin ancak ulusal güvenlik ve haksız rekabet gibi durumlarla sınırlı olmak kaydıyla en fazla iki ay süreyle fiyat belirleyebilmesidir.

Yeni düzenlemenin önemli bir başka özelliği, sektörün arama ve üretim, iletim ve nakliye, depolama, rafinaj, petro-kimya endüstrisi ve dağıtım aşamalarının keskin bir biçimde ayrılıp şirketlere bu aşamalardan ancak birinde faaliyette bulunma olanağı getirilip dikey bütünleşmenin yasaklanmasıdır. Böylece sektördeki tekelleşmenin önlenmesinin amaçlandığı belirtilmekle beraber, bu düzenlemenin tekelleşmeyi önlemeye yetmeyeceği şimdiden görülebiliyor. Bu düzenlemenin asıl sonucunun ise, kamu kuruluşlarının sektörde entegre bir yönetim yapısı ile faaliyette bulunup özel sektörle rekabet edebilme olanağının ortadan kalkışı olacağı açıktır.

Tasarının bir başka önemli özelliği, sektördeki özelleştirmelerin tamamlanmasını öngörmesi. Sektördeki büyük boyutlu ilk özelleştirme, POAŞ'ın yüzde 51 hissesinin 2000 yılında özelleştirilmesiyle gerçekleştirildi. Özelleştirilmeden önce Türkiye'deki akaryakıt dağıtımının yaklaşık yüzde 40'ına, akaryakıt bayilerinin de yüzde 58'ine sahip olan POAŞ'ın özelleştirilmesi, kamunun akaryakıt dağıtımını düzenleme olanağını büyük ölçüde ortadan kaldıran bir adım oluyordu. Böylece, petroldeki özelleştirmeler, yabancı petrol devlerinin ağırlıkla faaliyet yürüttüğü akaryakıt dağıtım alanında başlatılmış oluyordu. Sektördeki özelleştirmelerin gündemdeki diğer önemli ayakları TÜPRAŞ ve PETKİM'dir. TÜPRAŞ'ın rafinerileri ve PETKİM'in özelleştirilmesi, petrol sektöründeki kamu denetiminin bütünüyle ortadan kalkmasına yol açacaktır.

Tasarının getirdiği bir başka önemli düzenleme, kamu kuruluşlarının çeşitli konulardaki tekellerine son verilerek özel şirketlere geniş bir serbesti tanınması. Rafinerilerin öncelikle TPAO'nun yerli üretim petrolünü alması, akaryakıt dağıtım şirketlerinin alımlarının asgari yüzde 60'ını TÜPRAŞ'tan yapması, ham petrol ve işlenmiş petrol ürünleri ithalatında TÜPRAŞ'ın tekelinin bulunması gibi düzenlemeleri değiştiren tasarı, böylece

sektörün pek çok aşamasındaki kamu denetimini ortadan kaldırmayı öngörmektedir. Petrol sektörünün bütün aşamalarını özel sektöre açan bu düzenlemeler, ülke pazarının ulusaşırı tekellerin denetimine girmesine neden olabilecek niteliktedir.

Petrol Piyasası Yasa Tasarısı ile oluşturulmaya çalışılan sektör yapısı, başta da belirtildiği gibi hizmetin hukuksal statüsünü "ruhsat" yöntemi çerçevesinde düzenlemeyi öngörmektedir. Bu durum sektörde "rekabetçi" düzenlemelerin gündemde olmadığını göstermektedir. Sektörün aşamalarının parçalanıp dikey bütünleşmenin yasaklanması ise rekabetçi bir piyasa yaratmak açısından yeterli görünmemektedir. Ancak, "doğal tekel" niteliğinde olmamasının tüketicilere tercih olanağı sağlaması nedeniyle, petrol sektörü elektrik ve doğalgazdan farklı özelliklere de sahiptir. Sonuçta, sektörde beklenmesi gereken olası gelişme tüm dünyada olduğu gibi tekelci-oligopolcü nitelikte bir sektör yapısıdır. Yabancı sermayenin denetiminin artışı ise bir diğer temel özellik olacaktır. Yabancı sermaye yatırımlarının artıp, ülkenin petrol arama ve üretiminden rafinaj ve petro-kimya endüstrisine varan alanlarda gelişme gösterip uluslararası rekabet gücü edinmesi ise beklenen bir sonuç değildir. Tersine, işlenmiş petrol ürünleri ithalatında artış görülmesi daha büyük bir olasılık olarak görülmektedir[12].

12 Petrol sektöründeki dönüşümler hakkında daha fazla bilgi için bkz. Ataay (2002f), Petrol-İş (2000, 2001).

Sonuç

Bu çalışmada enerji sektörünün üç büyük alt dalı olan elektrik, doğalgaz ve petrol alanlarındaki özelleştirme ve yeniden yapılanma sürecinin temel özellikleri incelenmeye çalışıldı. Burada, sektörlerdeki yeniden yapılanma sürecinin bütün boyutları üzerinde durma olanağı bulunmuyordu. Bu yüzden yeniden yapılanma süreci, sadece sektörün genel yapısı, hizmetin hukuksal statüsü, kamunun sektördeki örgütlenme biçimi gibi temel başlıklar altında incelenmeye çalışıldı. Böylece, enerji altyapısından kamunun sorumlu olduğu ve hizmetin niteliğini de bu durumun belirlediği bir dönem kapanıp, enerji sektörlerinin özel girişime devredildiği yeni bir döneme geçişin bazı temel özelliklerinin ortaya çıkarılmasına odaklanıldı.

Bu çalışmada gerçekleştirilmeye çalışılan temel amaç, özelleştirme ve yeniden yapılanma sürecine damgasını vuran asıl nedenin "sektörlerin rekabete açılarak verimli bir işletmeciliğin gerçekleştirilmesi hedefi" olduğunu savunan yaygın görüşün güçlü dayanaklara sahip olmadığını göstermekti. Bu sav, kamu kuru-

luşlarının mevcut işletilme biçimlerinin etkenlikten uzak olması gibi kısmi doğrular içermekle beraber, bunun nedenlerini "insan doğası" gibi ideolojik motiflerle açıklamaya çalışması nedeniyle bilimsellikten uzaklaşmaktadır. Kanımca, kamu kuruluşlarının ağır eleştirilere uğrayan mevcut durumunu açıklayan asıl nedenler kamu sektörü-özel sektör ilişkilerinde aranmalıdır.

Enerji sektörlerinde yürürlüğe konan yeni modelin, hizmetleri rekabete açarak verimli işletmeciliği teşvik edeceğine ve böylece rekabetçi piyasalara atfedilen "en düşük maliyet ve fiyatla üretim", "en ussal kaynak dağılımı", "tüketicilerin korunması" gibi özelliklerin ortaya çıkacağına ilişkin öngörülerin gerçekleşip gerçekleşmeyeceğini ise zaman gösterecek. Ancak, şu kadarı kesin olarak söylenebilir ki, yeni modeli düzenleyen yasal çerçeve, özelleştirme sonrasında sektörde verimli bir işletmeciliğin gerçekleştirilebilme olasılığını, çokça söylendiği gibi, rekabetçi piyasalar oluşturulmasına değil, daha çok EPDK ve Rekabet Kurulu düzenlemelerine bağlı kılmış durumdadır. Dolayısıyla, enerji sektörlerinin geleceğinin belirlenmesinde bu iki yeni kurumun özel bir önem kazanacağını söylemek olanaklı görünmektedir. Bu iki kurum sektördeki yerini alırken "yönetişim" mekanizması gündeme getirilerek, toplumsal istemlerin enerji sektörlerine ilişkin politikaların belirlenmesinde daha belirleyici hale geleceği ileri sürülmektedir. Ancak, yukarıda da sergilendiği üzere, bu kurumların yönetişim mekanizmaları ile istemlerini kapsamayı gündemine aldığı toplumsal kesimler sektördeki şirketlerle onların temsilcisi konumundaki kuruluşlardan ibaret görünmektedir.

Sonuç olarak, ele alınan sektörlerdeki yeniden yapılanma sürecini "teknik" sorunlar olarak ele almak bu sürecin temelindeki bölüşüme ilişkin itkilerin görülebilmesine engel oluşturacaktır. Enerji sektörlerindeki özelleştirmeler daha çok ulusaşırı sermayenin ve onlarla ortaklığını geliştirmeyi amaçlayan büyük sermayenin amaçlarına hizmet etmektedir. Bu durum, sektörlerin büyük sermaye lehinde yeniden düzenlenmesi ve böylece büyük sermayenin gücünü artırması anlamına da geliyor. Yeniden yapılanma sürecinin bu özelliği, hem hizmetlerin niteliğini hem de örgütlenme biçimlerini belirliyor. ■

Seçilmiş Kaynakça

Arın, T. (1994) "Altyapı Hizmetlerinde Teknolojik Değişme, Özel Sermaye ve Metalaşma Biçimleri", *Toplum ve Ekonomi*, 6, 5-67.

Ataay, F. (1999a) *Türkiye'de Devletin Yeniden Yapılandırılması ve Özelleştirme: Elektrik Enerjisi Sektörü Örneği* (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Ankara: AÜ SBE.

Ataay, F. (1999b) "Anayasa Mahkemesi'nin Özelleştirme Konusundaki Tutumu", *Elektrik Mühendisliği Dergisi* (TMMOB-EMO yayını), 405, 10-16.

Ataay, F. (2001) "Enerjide Özelleştirme Politikaları", *Tes-İş Dergisi*, 5, 56-61.

Ataay, F. (2002a) "Enerji Özelleştirmeleri, Medya ve Siyaset", *Tes-İş Dergisi*, 2, 46-51.

Ataay, F. (2002b) "Enerjide Özelleştirme ve Yönetimin Yeniden Yapılandırılması", *Tes-İş Dergisi*, 3, 42-48.

Ataay, F. (2002c) "Enerji Sektörü: Elektrik", *http://www.bcp.org.tr/index.php?syf=ulkeraporu&id=10*

Ataay, F. (2002d) "Enerji Sektörü: Hidrolik Kaynaklar", *http://www.bcp.org.tr/index.php?syf=ulkeraporu&id=17*

Ataay, F. (2002e) "Enerji Sektörü: Doğalgaz", *http://www.bcp.org.tr/index.php?syf=ulkeraporu&id=13*

Ataay, F. (2002f) "Enerji Sektörü: Petrol", *http://www.bcp.org.tr/index.php?syf=ulkeraporu&id=14*

Ataay, F. (2003) *Elektrik Hizmetinin Tarihsel Gelişimi ve Özelleştirme Politikaları*, Ankara: Tes-İş.

Başbakanlık Teftiş Kurulu (1997) *AKTAŞ AŞ ve Kayseri Elektrik AŞ Hakkında Soruşturma Raporu*, Tarih: 8.8.1997, Sayı: 18/97-6, 20/97-76, 25/97-8, Ankara.

Başbakanlık Yüksek Denetleme Kurulu (1999) *TEDAŞ'ın Bağlı Ortaklık ve Müesseselerine Ait Dağıtım Tesislerinin İşletme Hakkının Devri Ile Ilgili Ivedi Durum Raporu*, Tarih: 13.4.1999, Ankara.

Bayramoğlu, S. (2002) "Küreselleşmenin Yeni Siyasal İktidar Modeli: Yönetişim", *Praksis*, 7, 85-116.

Boratav, K. (1995) "İktisat Tarihi (1981-1994)", *Bugünkü Türkiye (1980-1995)* içinde, Yayın Yönetmeni: S. Akşin, İstanbul: Cem.

Coopers and Lybrand (1998) *Power Sector Reform Programme*, Ankara.

Çakal, R. (1996) *Doğal Tekellerde Özelleştirme ve Regülasyon*, Ankara: DPT.

DPT (2001) *Elektrik Enerjisi* (VIII. Kalkınma Planı ÖİKR), Ankara: DPT.

Dünya Enerji Konseyi – Türk Milli Komitesi (1997) *Enerji Raporu*, Ankara: DEK TMK.

EMO (2002) "Ülkemizde Elektrik Enerjisi ve Nükleer Santrallar", *http://www.emo.org.tr/eski/merkez/raporlar/enerji_raporu.html*

EPDK (2002) *Elektrik Piyasası El Kitabı*, Ankara: EPDK.

ETKB (1999) *I. Enerji Şurası Kararları*, 2 cilt, Ankara: ETKB.

Güler, B. A. (1996) *Yeni Sağ ve Devletin Değişimi*, Ankara: TODAİE.

Güler, B. A. (2003) "Devlet Reformu", *Mimarlık Dergisi* (TMMOB-MO Yayını), Sayı: 10 (ayrı basım).

Günday, M. (2002) *İdare Hukuku*, 5. baskı, Ankara: İmaj.

Kepenek, Y. (1993) *Türkiye'de Kamu Iktisadi Teşebbüsleri*, İstanbul: Gerçek.

KİGEM vd. (2000) *Enerji Karmaşası ve Halkın Çıkarları*, Ankara: KİGEM vd.

MMO (2001) "Türkiye'nin Doğalgaz Temin ve Tüketim Politikalarının Değerlendirilmesi", *http://www.mmo.org.tr/mmo/oda_gorusleri/dogalgazpolitikalari.htm*

OECD-IEA (1997) *Energy Policies of Turkey: 1997 Rewiev*, Paris: IEA.

OECD-IEA (2001), *Energy Policies of IEA Countries: Turkey 2001 Rewiev, http://www.iea.org/books/countries/2001/turkey.pdf*

OECD (2002) *Türkiye'de Düzenleyici Reformlar: Ekonomik Iyileşme Için Önemli Destek*, Ankara: Başbakanlık Dış İlişkiler Başkanlığı.

Oyan, O. (1998) *Türkiye Ekonomisi: Nereden Nereye?*, Ankara: İmaj.

Oyan, O. (1999) "Devleti Yeniden Biçimlendirme

Çabaları ve Sendikal Tavır", *Türk-İş Yıllığı '99*, Ankara: Türk-İş, 13-28.

Petrol-İş (2000) *TÜPRAŞ'ın Özelleştirilmesine Hayır!*, İstanbul: Petrol-İş.

Petrol-İş (2001) *Petrol Ürünleri Dağıtım Sektörü ve POAŞ*, İstanbul: Petrol-İş.

Tes-İş (1993) *Enerji Sektöründe Özelleştirme Sorunu*, Hazırlayan: Vedat Bilgin, Ankara: Tes-İş.

Türk-İş (1999) *KİT'ler ve Özelleştirme: İddialar ve Gerçekler*, Hazırlayan: Oğuz Oyan vd., Ankara: Türk-İş.

TÜSİAD (1998) *21. Yüzyıla Girerken Türkiye'nin Enerji Stratejisinin Değerlendirilmesi*, Hazırlayan: M. Ö. Ültanır, İstanbul: TÜSİAD.

TÜSİAD (2002) *Bağımsız Düzenleyici Kurumlar ve Türkiye Uygulaması*, Hazırlayan: U. Emek, Ü. Zenginobuz, M. Acar, İstanbul: TÜSİAD.

Ültanır, M. Ö. vd. (2002) "Türkiye'de Serbest Gaz Pazarı Var mı?" (yuvarlak masa), *Dünya Enerji*, 12, 24-43.

Yılmaz, E. (1998) *Türkiye'de Elektrik Enerjisi Sektöründe Özelleştirme Nedenleri*, Ankara: Hazine Müsteşarlığı.

Süreli Yayınlar: *Dünya Enerji*, *Elektrik Mühendisliği Dergisi*, *Energate*, *Enerji Dünyası*, *Hazine Dergisi*, *Kamu Yönetimi Dünyası*, *Mülkiye*, *Petrogas*, *Planlama Dergisi*, *Tes-İş Dergisi*.

Praksis 9 | Sayfa: 247 - 276

Türkiye'de "Devletin Mali Krizleri"

Yiğit Karahanoğulları

Giriş

2000 Kasım ve 2001 Şubat krizleri, akademisyenlerin, siyasetçilerin, bürokratların ve halkın, krizin neden ve sonuçlarını "irdeleme" fırsatı bulduğu ve buna medyanın "aracılık ettiği" bir süreci başlatmıştır. Bu süreçten aklımızda kalan, piyasaların tekrar canlanabilmesinin ve büyüme performansının tekrar yakalanabilmesinin devletin mali, ve idari reforma tâbi tutulması ile[1] mümkün olduğu idi.

Neoliberal söylemin bir parçası olarak beliren bu iddianın, doğruluğu sorgulanabilir, sorgulanmaktadır da. Ancak burada dikkat edilmesi gereken önemli bir nokta, bu yorumların, sosyal bilim düşünüşüne aykırı bir "alternatifsizliği" ve "tek yönlü bakışı" dayatmakta olduğudur. Sonuçta, devletin mali yapısına dair tespitlerden hareket edilerek siyasi ve iktisadi alana dair politikalar üretilmekte, bunlar mutlak doğrular olarak sunulmakta, ancak ilişkilerin bütünlüklü boyutu tamamen göz ardı edilmektedir.

Bu "düşünce pratiğinin" hâkimiyetine ve "başarısına" karşılık, sosyal bilimler cephesinin görece zayıf kalmasının nedenleri, disiplinler arası uzmanlaşmada aranmalıdır. Keza, siyaset bilimi, sosyoloji, iktisat, maliye disiplinlerinden hareketle geliştirilen bakışlar kendi tanımlı çerçeveleriyle sınırlı kalmakta; hatta "başarıları" bu sınırlılıkla özdeş tutulmaktadır. Uzmanlaşmış disiplinlerde yetişen sosyal bilimciler için, olgulara dair bütünlüklü yorumlar yapmaya kalkışmak, bu yapının tanımları nedeniyle "cesaret kırıcı" hale gelmektedir. Oysa, açıklanmaya çalışılan olgusal düzey, iç içe geçen siyasi, ekonomik, mali, toplumsal bileşenleri ile zengin bir alan ola-

1 Ortaya çıkan politika önermeleri, devletin iktisadi alandaki müdahalelerinin önlenmesi, kamu maliyesinin "kara deliklerinin" kapatılması, "çağdaş ve etkin siyaset modeli" olan yönetişimin devreye sokulması, devletin içindeki "rant kapılarının" kapatılması, devlet yönetiminde yolsuzlukların tasfiye edilmesi, özelleştirmelerin "en kısa" zamanda tamamlanması, kamu kesiminin "birincil fazla" verir hale getirilmesi, "popülist" politikalardan sakınılması vb. olarak somutlaştırılmaktadır.

rak belirmektedir. "Gelişmekte olan" ve sürekli "kriz halinde" olan bir toplumsal yapıda ise, sosyal bilimcilerin sadece tek bir düzeyle yetinilemeyecek kadar karmaşık bir sorun kümesinin yükünü taşımaları gerektiği bu doğrultuda iddia edilebilir.

Aşağıdaki çalışma, maliye, iktisat ve siyaset alanları için ilişkisel yorumlar sunan üç farklı kuramdan hareket ederek Türkiye'nin yakın dönem tarihi üzerine bir yeniden okuma çabası olarak kurgulanmıştır. Bu çabanın, kusurları-eksiklikleri olmuştur, olacaktır; ancak, yukarıda açıklanılmaya çalışıldığı üzere, "cesur davranmak" tercih edilmiştir.

1. Kavramsal Çerçeve ve Sorunsal

Maliye disiplininin inceleme nesnesinin devlet olmasına rağmen, devlete dair sorgulamaların siyaset bilimi kapsamında yapılması ve siyaset biliminin, iktisattan keskin sınırlarla ayrıştırılması (iktisat için "politik olmamaya çalışmak", siyaset bilimi için ise "iktisadi indirgemeci olmamaya çalışmak" gibi) giriş bölümünde belirtilen uzmanlaşma çerçevesinin bir parçasıdır. Krizleri, bu çerçeveden farklı olarak "toplumsal yeniden üretim" bakışı etrafında açıklayabilmek için disiplinler arası açılımlar sunan ve maliye, iktisat ve siyaset düzeylerine dair birbirini tamamlayıcı kavramlar öneren kuramlara başvurulabilir. Burada, Türkiye'nin 1960 sonrası iktisadi ve toplumsal tarihindeki dönüşümleri ve mali krizi açıklayabilmek için James O'Connor'ın "devletin mali krizi" kuramı, iktisadi birikimin analizi için Fransız Düzenleme Okulu, siyaset alanı için ise Bob Jessop'ın siyaset kuramı tartışmaları birlikte ele alınarak gerekli kavramsal küme geliştirilmeye çalışılacaktır.

Bu kavramsal kümeden hareketle Türkiye yakın dönem tarihi için üç hegemonik proje tespiti yapılacak ve eğilim olarak tanımlanan "devletin mali krizleri" ile birikim rejimlerinin sürdürülebilirliği, hegemonik projelerin başarısı arasında ilişki önerilmeye çalışılacaktır.

1-1. O'Connor'ın "Devletin Mali Krizi" Kuramı

O'Connor'ın, 1973 tarihli *Devletin Mali Krizi* adlı çalışması, Amerika'nın, 1970'lerin başında patlak veren mali krizini ele alır. Bu çerçeve içinde, hem gelişmiş kapitalist devletin analitik bir incelemesini geliştirir hem de kurduğu devlet analizinden hareketle bir kamu maliyesi analizi yaparak maliye yazını içinde bir açılım yaratır.

Giriş bölümünde değinilen, "iktisadi yapıdaki tıkanıklıkların nedenini devlet yapısında bulan" tezlerin tam tersine, O'Connor, devletin mali krizinin nedenlerini kapitalist birikimin koşullarında arar. Bunu yaparken de toplumsal yeniden üretim çerçevesini benimser. Devletin mali krizi, kapitalist birikimin sürdürülebilirliği için gerekli bir koşul olarak ortaya çıkar.

Devleti ve piyasayı, maliye alanı ile birlikte açabilmek için O'Connor'ın kullandığı kuramsal yöntem, Marksist ekonomi politiktir; sınıf kategorileri onun çözümlemesinin temel aracıdır.[2]

O'Connor'ın teorisinde, kapitalist devlet, kapitalist üretim tarzının sürekliliği için zaruri olan, *birikimin devamlılığını* ve *meşruiyeti sağlama* aracı olarak tanımlanır. Bu işlevlerden ilki piyasada kârlılığın sürdürülebilirliğinin koşullarını yaratır. Meşruiyet ise "politik sistemin, sermaye birikiminden fayda sağlayamayan ve hatta zarar gören kesimlerin desteğini alabilme kapasitesidir" (1987). Buna göre, devletin bütün faaliyetleri bu iki işlev etrafında kümelendirilebilir: İlki sermayenin kâr oranlarını artıran *toplumsal sermaye harcamaları*, diğeri de sistemin meşruiyetini ve siyasi istikrarı sağlayan *toplumsal gider harcamaları*dır. Toplumsal sermaye harcamaları ekonomi üzerinde arz yönlü etkilere sahipken, sistemin siyasi meşruiyetini sağlayan, O'Connor'ın refah ve askeri harcamalar olarak *(welfare ve warfare state)* toplulaştırdığı toplumsal gider harcamalarının talep arttırıcı etkileri vardır. Toplumsal sermaye harcamaları, kendi içinde yine iki kategoriye ayrılır: *toplumsal yatırım harcamaları* ve *toplumsal tüketim harcamaları*dır. Toplumsal yatırım harcamaları, altyapı ya da diğer tamamlayıcı "fiziki sermaye" yatırımları gibi, kâr üzerinde doğrudan pozitif etkisi olan harcamaları ve emeğin verimliliğini arttırarak kârlar üzerinde dolaylı etkiye sahip "mesleki eğitime yatırım" gibi harcamaları kapsar. Toplumsal tüketim harcamaları ise emeğin yeniden üretim maliyetini azaltan kamusal olarak tüketilen mal ve hizmetlere yapılan harcamaları ve sosyal sigorta harcamalarını içerir. Devlet faaliyetlerinin, birikimin sürekliliğini sağlama işlevi, "sermaye kuramsal ilişkileri" çözümlerken, meşruiyet işlevi de, sınıf mücadeleleri alanını açıklamaktadır. O'Connor'ın analizi, Jessop'ın kategorileriyle "sermaye kuramsal" ve "sınıf kuramsal"[3] bakışların sentezi olarak belirir.

O'Connor, bu kategoriler dolayımında, Amerika maliyesinin ekonomik ve siyasi anatomisini çıkarabilmek için üretim sistemini, sermayenin ve emeğin alt gruplarını şu şekilde deşifre eder: Özel sermaye kendi içinde, çıkarları, sermaye yoğunlukları ve pi-

2 "Hükümet harcamalarının hacmi ve kompozisyonu ile vergi yükünün dağılımı piyasa yasalarınca tayin edilmez, sınıflar ve gruplar arasındaki iktisadi ve toplumsal mücadeleyle yapısal olarak belirlenir" (O'Connor, 1973: 2).

3 Bu kategoriler için Jessop'ın Marksist devlet kuramları sınıflandırmasına bakılabilir (1990: 30, 90).

yasa güçleri farklı olan iki alt gruba ayrılır: İlki, *rekabetçi endüstri* ve *rekabetçi burjuvazidir.* Bu sektörde, verimlilik ve ücretler düşük, işçiler örgütsüz, işler çoğunlukla geçicidir. İkincisi ise *tekelci endüstri* ve *tekelci sektör burjuvazisi*dir. Bu sektörde, sermaye-emek oranı ve verimlilik yüksek, işçiler kalifiye ve örgütlüdür; fiyatlar piyasa mekanizmasınca değil, vergi sonrası kâr hedeflerine göre tekeller tarafından oluşturulur.

Rekabetçi sektörün yarattığı zayıf istihdam ve düşük alım gücü (talep hacminin zayıflığı), devletin "toplumsal gider harcamalarını" zorunlu kılar. Sanayi birikimini sürükleyen tekelci sektörün ihtiyaç duyduğu Ar-Ge, teknolojik yatırım ve diğer alt yapı harcamalarının devlet yardımıyla sağlanması devletin yatırım harcamalarını artırmaktadır. Yine tekelci sektörün, ürünleri için ihtiyaç duyduğu istikrarlı büyüyen pazar için ise, devlet, yurtiçinde refah harcamalarını artırmakta ve yurt dışında da emperyalist askeri hareketlerle ya da uluslararası kredi yardımlarıyla piyasayı genişletme işlevini yerine getirmektedir.[4] Bu yapı etrafında tanımlanan devlet maliyesinde[5] bütçe harcamalarının olası üç finansman biçimi vardır: ilki, devletin kendi işletmeleriyle gelir elde etmesi; ikincisi gelecekte alınacak vergilere karşılık cari dönemde borçlanmaya gidilmesi; ve üçüncüsü de vergi oranını artırması, yeni vergilerin gündeme getirilmesidir. Ancak kapitalist birikim modelinde devletin, ne özel sermaye ile rekabet edecek işletmeler kurarak burjuvazinin kârına ortak olabilmesi, ne de sermayeye konulacak ek vergilerle burjuvazinin kârını düşürmesi mümkündür. Burjuvazi, devlet aracılığıyla sistem maliyetlerini "toplumsallaştırmaya" çalışırken, devletin üretime girmesini ve kârın "toplumsallaşmasını" istemez. Tıpkı devlet harcamalarının kapitalist üretim koşullarınca belirlenmesi gibi, devlet gelirleri de aynı unsurların etkisi ile biçimlenir. Sonuç, giderlerin gelirleri aşma eğilimidir.

Böylece, ileri kapitalist üretim tarzının sürdürülebilirliğinin koşulu/maliyeti, devletin ikili işlevi üzerinden "devletin mali krizi" olarak belirir. Devletin mali krizi kapitalist üretim tarzının içsel kriz eğiliminin ve birikim bunalımının sınıf ilişkileri aracılığı ile devlet maliyesindeki yansımasıdır. Dolayısıyla, iktisadi krizler olarak beliren birikim bunalımlarının gerekçesi olarak kamu kesimi gösterilemez; bu tarz ters yönlü bir ilişki geçerli olsa bile, bütünsel evrim üzerinde ancak ikincil dinamiği oluşturabilir.

O'Connor'ın bu analizleri Amerika ekonomisi ve Amerika'nın mali sistemi üzerinden türetilmiştir. Kuramsal olarak tezlerin genellenebileceği düzey kapitalist üretim tarzının, kendi de-

4 O'Connor, burjuvazinin alt gruplarının devlet üzerindeki etkilerinin devletin farklı kademeleri için farklılaştığını da belirtir. Buna göre yürütme organı Amerika'da daha ziyade tekelci sermayenin hâkimiyetindeyken, yasama organında ise rekabetçi sermaye gruplarının etkinliği söz konusudur. Burjuvazinin alt grupları arasındaki çıkar çatışmasına benzer biçimde, örgütlü ve örgütsüz işçiler arasında da çıkar çatışması geçerlidir. Ancak, örgütlü işçilerin sınıfsal pozisyonları, tekel burjuvazisinin çıkarlarına bağlı ve bunlara paralel olarak gelişmektedir.

5 O'Connor'a göre, birikimin devamlılığını ve meşruiyeti sağlamak zorunda olan kapitalist devletin kriz eğilimi, *"kamu maliyesi"* değil *"devlet maliyesi"* kavramlaştırması ile ele alınmalıdır. Keza, O'Connor'a göre "kamu maliyesi" kavramı, mali sistemin varlık gerekçesinin kamu yararı olduğu izlenimini –çoğu durumda yanılsamasını- barındırdığından ideolojik olabilmektedir (O'Connor, 1973: 10). "Devlet" kavramı ise, tarihsel olarak biçimlenen ve toplumsal yapının çelişkili dinamiklerini barındıran bir örgütlenmeye işaret edilmektedir. Çünkü devlet sınıflar arası bir ilişkidir.

ğimiyle, "ileri aşamasıdır". Bu nedenle, O'Connor'un tezleri, gelişmekte olan bir yapı için yeterli açılımı, bu haliyle, verememektedir. Analizin, azgelişmiş kapitalist yapılar ve tarihsel süreçler etrafında yeniden kurulabilmesi için, kapitalist ilerleme aşamalarının hesaba katılmamasından kaynaklanan kuramsal boşlukların doldurulması gerekmektedir. İşte bu noktada, Düzenleme Okulu'nun kapitalizmin aşamalarını çözümlemeye olanak tanıyan iki temel kategorisine başvurulabilir: "düzenleme biçimi ve birikim rejimi". Bu kategorileri, ele almaya başlamadan önce O'Connor'un çalışmasına dair bazı noktaları vurgulamak gerekmektedir. O'Connor'un tezinin, 1973 gibi krizin patlak verdiği ancak, başlayan dönüşümün henüz tamamlanmadığı bir döneme ait olması nedeniyle, çalışmanın esas itibariyle kapitalizmin altın çağını tanımlayan refah devletinin bir yorumu olarak kaldığı söylenebilir: O'Connor, kapitalist birikim dinamiğini ve mali krizi çözümlerken temel olarak devletin harcama faaliyeti üzerine yoğunlaşmaktadır. Bu dönemde yaşanan mali kriz "deneyiminden" sonra, devletlerin sadece harcama politikaları değil gelir politikaları da artık üzerinde daha fazla düşünülmesi gereken bir gösterge haline gelmiştir.

Yine, incelemenin yetersiz kaldığı bir başka boyutu, kapitalist gelişme sürecinde şekillenen sınıfsal ilişkilere dairdir. Çalışma "sınıfsal egemenlik" ilişkisinin tahlili için açılım sağlayabilecek, doğrudan bir kategorik araç üretmemektedir. Gerek sermaye gerek işçi sınıfını rekabetçi ve tekelci olarak alt gruplara ayırmakla sınıfsal ilişkiler ağının yorumunu zenginleştirmiş, "kaba" bir sermaye emek çatışması yorumu ile sınırlı kalmamakla birlikte örneğin finansal[6] "aktörlere" bu çatışmada yeterince yer ayrılmamıştır. Bu boşluğun tamamlanması için, siyaset tartışmalarından yardım almanın ve Jessop'ın hegemonik proje-birikim stratejisi kavramlarına başvurmanın doğru olacağı düşünülmektedir.

Özet olarak, Düzenleme Okulu ve Jessop'ın kavramlarının, O'Connor'ın mali kriz analizinde kullanılmasının, ileri kapitalist üretim tarzı için geçerli olan çalışmasını, geniş tarihsel süreçlere ve "gelişmekte olan" ekonomilerin incelenmesine taşıyabilmek için gerekli olduğu düşünülmüştür. Keza, Düzenleme Okulunun kategorileri, O'Connor'ın "birikimin sürekliliği" işlevini ve Jessop'ın kategorileri de "meşruiyeti sağlama işlevi"ni geliştirmek için uygun açılımlar sunmaktadır.

6 Neo-klasik kuramın kendi kendini düzenleyen piyasa *(self regulating market)* varsayımından çok farklı olarak, düzenleme okulu, kapitalist ekonominin toplumsal olarak düzenlendiğini düşünmektedir *(socially regulated nature of capitalist economy)* (Jessop 2001: xiv); bu perspektifle, tarihsel olarak farklılaşmış evreler ve krizler açıklanabilmektedir.

1-2. Fransız Düzenleme Okulunun "Birikim Rejimi" ve "Düzenleme Biçimi" Kavramları

Ortaya çıkışı, O'Connor'ın çalışmalarıyla aynı döneme denk düşen Fransız Düzenleme Okulu, 1970'lerin krizlerini açıklamaya çalışırken, aynı zamanda, kapitalist üretim tarzının farklılaşmış uzun süreli istikrarlı birikim evrelerini de teşhis ederek, kapitalist süreci aşamalandıran farklı bir kriz yorumu geliştirmiştir.

Düzenleme teorilerinin kurucu tezleri, ekonomik aktivitelerin toplumsal ilişkiler ağı olduğu ve kendi başına kapitalist piyasanın, kuralsız, anarşik bir yapıya sahip olduğudur (Lipietz 2001: 4). Sosyal ilişkiler çelişkili, çoğu zaman birbirini tamamlamayan kopuk edimlerden oluşur, ancak piyasa *apriori* olarak bu çelişkileri dengeleyecek mekanizmaları barındırmaz. Sistem için kriz olağan koşul iken, krizin olmaması istisnadır. Ancak, sermayenin yeniden üretimi, istikrara ihtiyaç duyar ve birikim rejimi ile açıklanan bu istikrarlı aşamalar kapitalizmin tarihsel sürecinde belirli niteliksel farklılıklarla gözlemlenmektedir. O halde birikimin düzenliliğini sağlayan koşulların açıklanabiliyor olması gereklidir.[7] Bunun için birikim rejimi ve düzenleme biçimi olmak üzere iki kategori temel kuramsal araç olarak geliştirilmiştir. *Birikim rejimi* kavramı, emek süreçlerini ve üretim organizasyonlarını açıklamakla birlikte, en genel anlamıyla artı değer üretimini ve yeniden bölüşüm tarzını çözümlemekteyken, *düzenleme biçimi* ise yine en genel anlamı ile, var olan birikim rejiminin istikrarını ve yeniden üretimini sağlayacak koşulları yaratan unsurları kapsamaktadır. Düzenlemeler, asgari ücret, sosyal sigorta gibi çalışma yaşamına dair yasaları, kamu harcama ve gelir politikalarını, kredi koşullarını belirleyen para politikalarını, birikimin koşullarını biçimlendiren diğer devlet faaliyetlerini, kolektif kimliği, toplumsal değerleri, normları, gelenekleri, şebekeleri, prosedürleri, hesaplama biçimlerini "ekonomik aktörlerin, kapitalist yeniden üretimin değişen nesnel gereklerine uygun hareketini sağlayacak ekonomik ve ekonomi dışı mekanizmaları" içerir (Jessop, 2001: xi, xxvi, xxvii).

Düzenleme Okulu, (büyük) krizleri, birikim rejimindeki sıçramalar ve düzenleme biçimindeki dönüşümler arasındaki uyuşmazlıklar temelinde tanımlar. Merkez kapitalizminin Birinci Dünya Savaşına kadar geçerli olan birikim rejimi "benzer normlar temelinde üretim ölçeğinin genişlemesini hedefleyen" (Lipietz, 1993: 68), yaygın birikim rejimi ve rekabetçi düzenleme biçimidir; bu dönemde gündeme gelen Fordist üretim organizasyo-

7 O'Connor'ın ele aldığı kapitalizmin refah devleti dönemi, genellikle gelirleri aşan devlet harcamaları ile Keynesyen genişlemeci mali politikaların benimsendiği bir dönemdir ve bu nedenle bütün bir dönem "devletin mali krizi" kavramı ile tanımlanabilmekte; kavram Keynesyenizmin içsel kriz dinamiğini anlatmaktadır.

nu, çalışma süreçlerinin Taylorist ilkelerce örgütlenmesi ile üretimin verimliliğinin emek becerisinden bağımsız olarak artırılabilmesini sağlar ve yoğun birikim rejimine geçilir. İki dünya savaşı arasında yaşanan ve birikim-düzenleme uyumsuzluğundan kaynaklanan büyük kriz "yoğun birikimin ilk krizi veya 'rekabetçi düzenlemenin' son krizi olarak incele[nebilir]" (1993:68). Keza, ikisi arasında etkileşimli bir dinamik geçerlidir. İkinci Dünya Savaşı'ndan 1960'ların sonuna kadar geçerli olan ve kapitalizmin refah dönemini temellendiren Fordist birikim, 1970'lerde, teknik ve toplumsal sınırlarına dayanır ve verimlilik düşer, kârlılık koşulları emek ücretlerinin düşürülmesini gerektirir. Ancak bu, arz-talep dengesini bozar ve birikim tıkanır. 1970'lerin krizleri de derin kriz evreleridir ve düzenleme tarzındaki dönüşüm (parasalcılığın önce İngiltere'de sonra Amerika'da hâkimiyeti; 1993: 69) ve birikim rejiminde esnek üretim örgütlenmesine geçişle karakterize olmuştur.

Birikim rejimi ve düzenleme biçimi kategorileri, istikrarlı gelişme evreleriyle uzun tarihsel süreçlerin ve kapitalist krizlerin dinamiklerinin çözümlenmesinde, kapitalist üretim tarzının birbirinden farklı nitelikteki evrelerinin ayrıştırılmasına olanak vermesiyle işlevseldir. Kavramlar, gelişmekte olan kapitalist süreçler için de geçerli bir çerçeve sunmaktadır. Bu doğrultuda, özellikle Uzak Doğu Asya ülkelerinin, yukarda bahsedilen kriz sonrası döneme denk düşen hızlı büyüme evrelerinin analizi için alt kategoriler geliştirildiğini görmekteyiz. Gelişme süreçlerinin incelenmesinde daha sık kullanılan kavramlar ise ithal ikameci birikim rejimi ve ihracata dayalı birikim rejimi kavramlarıdır. Bu kavramlar, Türkiye deneyiminin ele alınacağı ileriki bölümlerde ayrıntılı olarak açılacaktır.

1-3. Jessop'un "Birikim Stratejisi" ve "Hegemonik Proje" Kavramları

Jessop, devleti ve siyaseti açıklayabilmek için, Antonio Gramsci'nin "tarihsel blok" tezlerinden hareketle ve Gramsci'nin hegemonya kavramına göre somut düzeylerin analizi için daha kullanışlı (Tünay, 1993: 15) iki kavram geliştirmiştir: birikim stratejisi ve hegemonik proje. Bunlardan ilki sermayeye dair, ikincisi de devlete dair çözümlemelere olanak tanımaktadır (Gülalp, 1993: 88).

Devlet aygıtı, toplumca onaylanan, amacı genel çıkar adına toplum üyelerini bağlayan kararlar alıp uygulamak olan kurum

ve örgütlenmelerden oluşur (Jessop, 1990: 341). Buradaki genel çıkar niteliği, devlet sistemini, doğrudan politik hükümranlık ya da şiddet (baskı) iktidarından farklılaştırır. Jessop'ta devlet, işlevselliklerin ve olumsallıkların tanımladığı bir aygıttır ve sermaye kuramsal-sınıf kuramsal yaklaşımların sentezi ile türetilir. Jessop, sermaye kuramsal analizi Düzenleme Okulundan, sınıf kuramsal çözümlemeleri de, Gramsci ve Poulantzas'ın ideolojik hegemonya yaklaşımlarından almıştır. Sermaye alanı *"birikim stratejisi"* kavramı ile sınıf mücadelesi alanı ise *"hegemonik proje"* ile tanımlanır (Gülalp 1993: 88).

Jessop'un *birikim stratejisi*, sermayenin çeşitli fraksiyonlarının çıkarlarını farklı şekilde etkileyen ve bir tercih olması itibariyle alternatifleri de olan, *ekonomik bir büyüme modelidir.* Veri konjonktür için birden çok strateji ve her bir strateji için de, çeşitli taktikler mevcut olabilir. Bu stratejiler, sermaye kesimlerden çeşitli düzeylerde destek aldıkları için baskın birikim stratejisi, ikincil birikim stratejisi olarak farklılaşırlar. Sermayenin ekonomik çıkarları, veri olarak değerlendirilemez, konjonktüre göre değişebilen geçerli birikim stratejisi dahilinde belirlenir (Jessop, 1990: 160). Modelin başarısı, tercih doğrultusunda, çeşitli fraksiyonların, bir tek fraksiyonun hegemonyasında birleşmesine bağlıdır (Gülalp, 1993: 88). Yani, birikim stratejisinin başarısı/pratiğe geçirilebilme şansı, diğer sermaye kesimlerini stratejiye "dahil edebilme" yetisine bağlıdır. Bu noktada Jessop'un geliştirdiği kuramın ikinci ayağını oluşturan "hegemonik proje" kavramı devreye girer.

Hegemonik proje, hegemonyanın, tekil çıkar ile genel çıkar çelişkisini, bütünlüğün lehine çözmeyi vaat ettiği somut bir tasarıdır (Jessop, 1990: 208) ve "hegemonik sınıfın ahlaki ve entelektüel öncülüğünü sürdürebilmesi için önkoşuldur". "Hegemonya, 'sınıf bağlantılı' (ama mutlaka sınıf bilinçli olmayan) farklı güçlerin, belli bir sınıfın (ya da sınıf fraksiyonunun) 'politik, entelektüel ve ahlaki önderliği' altında konumlanması ve örgütlenmesini gerektirir" (Jessop 1991: 171). Hegemonya, kısa vadeli çıkarları feda edebilir; projeye aykırı düşenleri, ahlak dışı, akıldışı ve kanun dışı ilan edebilir. "Jessop'a göre, hegemonik proje, halk gruplarını, çelişkileri çözen ve sonuçta esas olarak hegemonun çıkarına olan tanımlı bir sona yönlendirme yetisine sahip askeri müdahaleleri, sosyal reformu, siyasi istikrarı ya da ahlaki yeniden üretimi kapsayabilir" (Tünay 1993: 15).

Hegemonyanın temel olarak iki farklı biçimi belirmektedir:

pasif devrim ve yayılmacı hegemonya. İlki, belirli bir sınıfın (fraksiyonun) diğer sınıf ve grupların çıkarlarının siyasi, iktisadi ve ideolojik olarak bastırılması ile (bastırılmasına rağmen) kurulan hegemonyayı tanımlar. Yayılmacı hegemonya, ise ulusal bir irade yaratarak sınıfsal bölünmeleri bunun etrafında eritmekte, ulusal mutabakatı bunun etrafında sağlamaktadır (Tünay 1993: 14; Kaya 2002: 4). Bu kavramlar, Türkiye üzerine yorumlar yapılırken biraz daha açılacaktır.

Birikim stratejisi ile hegemonik proje arasında zaruri bir ilişki yoktur; geçerli birikim stratejisi ile hegemonik proje çelişebilir. Proje ile strateji ilişkisi olumsaldır. Bir başka ifadeyle, sermaye birikimi, yapı ve strateji diyalektiğinin olumsal bir sonucudur (Jessop 1990: 162, 205, 346).

Jessop'un bu kavramları bize, kapitalist gelişim süreçleri ile sınıfsal ilişkileri ilişkilendirebilen bir analitik yapı sunmaktadır.

2. Türkiye'de Devletin Mali Krizleri: Üç Hegemonik Proje

O'Connor, mali kriz olgusunu, devlet harcamalarının, gelirlerini aşma eğilimi olarak tanımlamaktadır (1973: 2). Bu tanımda dikkat edilmesi gereken ilk nokta, "devletin mali krizinin", anlık bir olgu olmadığı, bir eğilim olması itibariyle bir dönemi tanımladığıdır.[8] İkinci nokta ise, bu eğilimin harcama, gelir ve açık finansmanı bileşenleri/göstergeleri ile çözülebileceğidir. Bu tanımdan hareketle, Türkiye'de "devletin mali krizleri", bütçenin gelir, gider ve finansman mekanizmaları ele alınacak, bunların dönüşümleri çerçevesinde dönemsel eğilimler olarak belirlenecektir. Bu dönemler, birikim rejimi ve bunu tesis eden hegemonik projelerle birlikte bütünlüklü bir süreç olarak yorumlanmaya çalışılacaktır.

2-1. İthal İkameci Birikim Rejimi (1963-1980)

Devlet Planlama Teşkilatı'nın kurulması ve Beş Yıllık Kalkınma Planlarının devreye sokulması, ithal ikameci sanayileşme modelin başlangıcı olarak alınabilir.[9] Galip Yalman, 1961-1980 dönemi için "planlama" ya da "planlı kalkınma"nın hegemonik projenin aygıtı/ simgesi olduğunu belirtmektedir (Yalman, 2002). Bu süreçte büyüme, büyük burjuvazinin öncülüğü ile "kalkınmacı" devlet ittifakına dayalı bir birikim modeli olarak şekillenmektedir (Keyder, 2001; Buğra 1997: 192). Muharrem Tünay'a göre, bu hegemonik proje, sınıfsal ayrımı reddeden ve

8 1954 yılında uygulanmaya konulan korumacı dış ticaret düzenlemelerine referansla, ithal ikameci birikim rejimi için farklı bir başlangıç tarihi seçmek mümkündür. Ancak bu çalışmada dönemin başlangıcı olarak, bu sanayileşme modelinin tanımlandığı Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı seçilmiştir. 1950 süreci ile 1960 süreci arasındaki farklar için Boratav (1989)'a bakılabilir.

9 Devletin, tüketim malı sektöründeki girişimleri ise, tekstilde olduğu gibi, ucuz ürünler ile hem geniş kesimlerin tüketim giderlerini azaltma, hem de daha önce piyasası olmayan tekstil gibi ürünler için –ev içi üretim ve tüketime tabi mallar için- piyasa ilişkisini kurma anlamında işlevselliği de düşünülebilir.

ulusal, halkçı, geleneksel kolektivizmi öne çıkaran yayılmacı bir hegemonyadır. Birikim rejiminin yapısı itibariyle, sınıflar arası ilişkilerde ekonomik gerilimler dengelenebilmekte, ilişkiler kalkınmacı bir anlayış içinde planlanmaktadır. Türkiye'de olduğu gibi, ithal ikameci birikim, yurt içi/yerli pazara yönelik üretimle sınırlı kaldığı sürece, yurt içi talep, sermayenin gerçekleşmesinin ve kârların temel belirleyicisi olarak kalmakta ve bu nedenle ücretlerin artması, yurtiçi fiyat hadlerinin tarım sektörü lehine gerçekleşmesi, birikim için bir çelişki doğurmamaktadır. Böylece, ücretliler ve geniş halk kesimleri hegemonik projeye dahil olabilmektedir. Büyük sanayi ile küçük üreticinin, tarım kesiminin ve ticaret sermayesinin *iktisadi çıkarları*, birikimin sürekliliğini zedeleyecek biçimde çelişmemekte/hatta bir anlamda tamamlayıcı bir ilişki arz etmektedir.

Birikim modelinin temel kurucu unsurlarından biri, ithal ikameci sanayi ve büyük burjuvazidir. Bu sanayiler tekelci ve oligopolist nitelikte şirketlerden oluşmakta; rekabetin olmadığı, himayenin getirdiği yüksek rantlarla biçimlenmiş piyasa yapısında kur ve faiz politikaları ile yatırım ve kârlılık koşullarının desteklendiği bir ortam söz konusudur (Keyder, 2001: 236).

İthal ikameci sanayi yapısının diğer bileşeni ise büyük sanayie ara girdi üreten, bu anlamda büyük sanayie bağlı-bağımlı olan çok sayıda imalathane ve küçük ölçekli firmadan oluşan rekabetçi küçük sanayii sektörüdür (Keyder, 2001:237). Sektörün rekabetçi yapısı itibariyle kâr oranları büyük sanayie göre daha düşüktür. Bu sektör, devletin tahsis ve diğer kaynak aktarım mekanizmalarından doğrudan yararlanamamakta, gelişebilmesi büyük sanayinin gelişimine bağlı kalmaktadır. Rekabetçi sektör, yerli girdi kullanan, işlenmiş gıda ve tekstil gibi alanlarda üretim yapan ve hatta ihracatlarla, ithal ikameci sanayilerin ihtiyaç duyduğu dövizin bir kısmını karşılayan bir sermaye kesimi olarak ortaya çıkmaktadır (Gülalp, 1993: 38). Bir bütün olarak bu sektörde üretim yapan küçük işletmelerin tanımlayıcı niteliği; kayıt dışı istihdam, örgütsüz emek, düşük ücret, çıraklık kurumu ile çocuk emeği kullanımıdır (Keyder, 2001: 238). Tekelci sektör ile rekabetçi sektörün, istihdam, ücret ve işçi örgütlülüğü koşullarında farklılaşmaları, O'Connor'ın birinci bölümde değinilen tespitlerine benzer bir tabloyu ortaya çıkartmaktadır.

Birikim modelinin diğer bir temel unsuru ise yabancı sermayedir. İthal ikameci dönemde yabancı sermayenin, birikim ile

bağlantısı yurtiçi piyasa için dayanıklı-dayanıksız tüketim malı üreten büyük sermayenin ara girdi ve yatırım malı ihtiyacının ithalat yolu ile karşılanması noktasında kurulmaktadır. Bu ilişki, teknoloji ve döviz bağımlılığı getirmekte ve bu nedenle birikimin sürdürülebilirliği açısından stratejik bir öneme sahip olmaktadır. Bu bağımlılık ilişkisinin kırılabilmesinin koşulu, sanayi üretiminin ihracat yapabilir konuma gelebilmesinde yatar. Birikim rejiminin ithal ikameci olarak adlandırılması, yabancı sermayenin, yerli ittifakça dışlanması anlamına gelmemektedir. 1960'lardan başlamak üzere birikim, Türkiye'nin Amerika ile ticaret bağı aracılığıyla kurulan montaj sanayii üzerinden şekillenmiştir (Tünay, 1993) ve bu anlamda yabancı sermayenin hegemonyaya içsel olduğu söylenebilir.

Birikim rejiminin önemli bir diğer unsuru ise kamu iktisadi teşekkülleridir (KİT). Türkiye'de serbest piyasa içinde önemli bir payı olan KİT'lerin daha kuruluş yıllarından itibaren, nihai tüketim mallarından çok, yüksek sermaye oranı gerektiren ve kârlılık koşulları barındırmaması itibariyle özel teşebbüse "çekici gelmeyen" ara malların üretiminde yoğunlaşması ve özel sanayie düşük fiyatlandırma ile teşvik sağlaması, sermaye birikim sürecinin önemli bir belirleyicisi olmuştur (2001: 230). Devlet teşebbüslerinin, şeker ve tekstil dışında, tüketim malları üretimine girmemesi devletin özel sermaye ile rekabet değil, tamamlayıcılık ilişkisi içinde olduğunun bir göstergesidir (2001: 228).[10]

Yukarıda da değinildiği gibi, tarım kesimi de, hegemonik projenin içinde yer almaktadır. Tarım kesiminin, projeye, yurt içi piyasa için bir talep unsuru olması itibariyle ve ihracattaki payı ile birikimin sürdürülebilirliği için gerekli olan dövizin sağlanmasının araçlarından biri olarak dahil olduğu belirtilebilir. Tarım ürünlerinin ihracat içindeki payı dönem içinde yüksek düzeylerde seyretmektedir (Keyder, 2001: 235).

2-1.1 Birikim Rejiminin Krizi, Dağılan Hegemonya ve Devletin Mali Krizi

Tünay, 1970'lerin sonunda yaşanan hegemonya krizini, ekonomik kalkınmanın dışa bağımlı olması nedeniyle burjuvazinin ideolojik zayıflığı grupların çıkarlarının birleştirilmesinde güçlük ticari sermayenin sanayi sermayesine dönüşmesini tamamlayamaması ile ilişkilendirmektedir (1993: 17-19). Birikim rejimi süreci ise, kârlılık koşullarını ve birikimi sürdürebilme maliyetinin dev-

10 Dış ticaret dengesi için bu olumlu koşullar 1974'te son bulur. Petrol krizi ile birlikte dış ticaret açığı tekrar önemli oranlarda artış gösterir (Sönmez, 1998: 462).

lete "yıkılmasına" rağmen, bunların devlet üzerinden tekrar bölüştürülme koşullarının daralması nedeniyle (yani maliyetin toplumsallaştırılamama tehlikesi ile) tıkanmıştır.

Bu dönemde, yurt içi pazarın koruma altında tutulması, aramalı ve hammadde ithalatında büyük sermayeye ucuz girdi sağlayan değerli kur politikası, KİT'lerin fiyat politikaları ile ithal ikameci sanayiinin sübvanse edilişi bu maliyetlerin tanımlayıcılarıdır. Ara malı ve yatırım malı üreten sanayii kollarının çoğunda ithalata olan bağımlılık artmıştır (Yıldırım, 1978). Sanayi üretiminin dövize bağımlı olması, ihracatın artırılamaması ve devletin toplumsal yatırım harcamalarının giderek artması, ithal ikameci birikim rejiminin 1970'lerin sonunda iki açıklı bir modele dönüşmesine neden olmuştur.

Dış açık sorunu, 1973-1974 döneminde, yurtdışında çalışan işçilerin döviz kazançlarını Türkiye'ye taşımaları sayesinde bir süreliğine[11] ertelenebilmiştir. İşçi dövizlerindeki artışı destekleyen önemli bir faktör 1970 devalüasyonu olmuştur (Pamuk 1987: 64). 1975-1977 döneminde derinleşen ticaret açığı, Merkez Bankası'nın döviz rezervlerinde önemli oranlarda erime yaratmış, bu durum 1977 sonunda tehlikeli boyutlara ulaşınca, 1978'de tahsisli ithal malları listesi sınırlanmış ithalat kısıtlanmaya çalışılmıştır (Olgun, 1978: 92). Aynı dönemde ikili anlaşmalar aracılığıyla dövize çevrilebilir mevduat (DÇM) uygulamasıyla dış borçlanma olanakları yaratılmaya çalışılmıştır (Pamuk, 1987: 65-66; Olgun, 1978). Bankacılık sektöründe önemli bir kredi-mevduat genişlemesi yaratan ve Hazinenin kur garantisi ile sağlanan bu uygulama (Ekzen, 1984: 176), özel sektör finansman açığının bütün risklerinin Hazine aracılığı ile toplumsallaştırılması anlamına gelmektedir. Özel işletmelerin dış kredi ile getirdikleri döviz Merkez Bankası'nda tutulmakta ve bunun karşılığı olan TL. miktarı işletmelere kur garantisi ile verilmektedir. Bu şekilde özel sektörün kısa vadeli dış borçları devlet borçlarına dönüştürülmüştür.

1978-1980 yılları arasında dış borç geri ödemelerinin sürdürülemez hale gelmesi ile dış borç faizleri tekrar anaparaya dönüştürülerek, yani ödenmeden çevrilerek, vadeleri 1980'li yıllara yayılıp önemli ölçüde ertelenmiştir. Ertelenen borç miktarı 9 milyar 710 milyon dolar kadardır –GSMH bu yıllarda yaklaşık 58 milyar dolar seviyelerindedir- (bkz. Bal, 2001: 208).

Bir bütün olarak ithal ikameci birikim döneminde ortaya çıkan mali tablo şu şekildedir: Toplam konsolide devlet harcamalarının GSMH'ya oransal değeri, 1974'ten itibaren artış eğilimine girmiş, aynı dönemde gelir-gider farkı da açılmıştır.

11 İthal ikameci dönem içerisinde, ilk istikrar programı 9 Ağustos 1970'te Süleyman Demirel'in Başbakanlığı sırasında uygulamaya konmak durumunda kalınmıştır; ancak bu daralma evresi ithal ikameci birikimin büyük krizini doğuracak kadar derin olmamıştır.

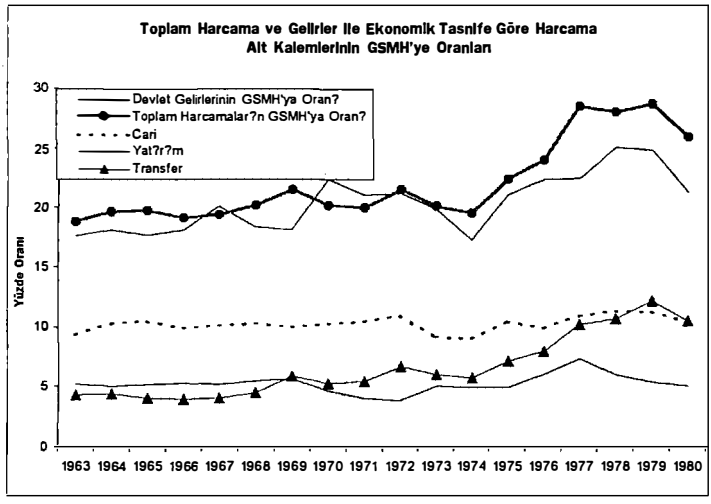

Kaynak: Maliye Bakanlığı Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü verileri

Birikim rejiminin koşullarının, devlet harcamalarını ne yönde şekillendirdiğinin ortaya çıkarılması için harcamaların alt kalemlerine inilmelidir. Cari harcamalar içinde en önemli kalem personel harcamalarıdır; bu nedenle, kamu kesimindeki ücretlerin özel kesim ücretleri için yönlendirici etkisinin varlığı ve sınıfsal dengelerin, siyasi iktidar için meşruiyet sorununun yansımalarını taşıdığı göz önüne alınırsa, bölüşüm dinamiklerinin önemli bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. İthal ikameci dönemde, cari harcamaların, 1973-74'teki düşüşü dışında –bu kalemin toplam harcamalardaki payı değerlendirildiğinde aynı yıllarda artış yaşandığı görülmektedir- dönem boyunca belirli bir ortalamayı koruduğu gözlenmektedir. Devletin reel harcamalarını kapsayan ve temel olarak kamunun mal ve hizmet üretiminde kapasite artışını belirleyen yatırım harcamalarının ise, 1970'lerin sonlarında düşük de olsa bir artış kaydettiği ve tekrar azaldığı gözlenmektedir. Konsolide harcamalardaki artışın en önemli belirleyicisi ise, transfer harcamalarındaki yüksek oranlı artış olmuştur. Sosyal transfer harcamalarının, KİT'lere transferlerin, kamu borç geri ödemesinin bu kalemde kapsaması itibariyle bu artış, krizin hem neden hem de sonuçlarının etkilerinin ortaya çıktığı bir eğilim olarak görülebilir.

1974 yılından itibaren harcamalarda yaşanan artışla birlikte gelirlerin de arttığını ancak bu artışın harcamaları giderek daha az oranlarda karşıladığı görülmektedir. Bu dönemde devletin gelir politikalarının, ücretli kesim üzerindeki vergi yükünün arttırılmasına dayandırıldığı anlaşılmaktadır (Saybaşılı 1986: 114).

İthal ikameci rejimin "maliyetleri" ağırlaşıp maliyetlerin toplumsallaştırılması geçerli sosyal dağılım içinde sürdürülemez ha-

le geldikçe, hegemonyanın sonunu ilan eden siyasi istikrarsızlık gündeme gelmiştir. Bir planlı kalkınma modeli olarak kurulan hegemonya, 1970'lerin sonlarında uzun süreli siyasi krizler ile sarsılmıştır: 9 Eylül 1977, 1 Mart 1978, 21 Mart 1979 ve son olarak 24 Ocak 1980 tarihleri, Milliyetçi Cephe (Demirel, Türkeş, Erbakan). Ecevit ve Demirel hükümetlerince istikrar programlarının devreye sokulmaya çalışıldığı tarihler olmuştur.[12]

Siyasi krizin uzun sürmüş olması, siyasi ve iktisadi tıkanıklıklara çözüm öneren hiçbir projenin tek başına diğer sınıflara kabul ettirilememesiyle ve yeni hegemonik projenin kısa sürede kurulamamasıyla ilişkilidir. Bu süreçte 24 Ocak Kararları ithal ikamecilikten ihracata dayalı birikime geçişin düzenlemelerini ortaya koymuş, ancak krizden çıkış ve yeni hegemonyanın kurulmasının koşulları askeri darbe ile yaratılabilmiştir. Askeri hükümet dönemi, yeni hegemonyanın kurulabilmesi için gereken siyasi istikrarı ordunun "zor" gücü ile sağlamış; hegemonik proje, daha önce ithal ikameci rejiminin öncü sınıfı olan büyük sermaye ile (kaçınılmaz olarak) uluslararası sermayenin temsilcilerinin birikim stratejileri etrafında kurulmuştur. Yeni projenin krize getirdiği ilk "çözüm", *ithal ikameci dönemin birikmiş maliyetlerinin* uluslararası krediler ile ertelenmesi olmuştur. Birikimin kârlılık koşullarının yeniden yaratılabilmesi ve "büyüme sürecinin" yeniden yapılandırılabilmesi için büyük sanayi burjuvazisinin önerdiği ve uluslararası finans kuruluşlarınca desteklenen proje "ithal ikameci sanayileşmenin terk edilip sanayi sektörünün önderliğinde ihracata dönük bir yapıya geçilmesi" (Gülalp, 1993: 39) ve ithal ikameci birikim rejiminin düzenlemelerinin tasfiye edilerek yerine "serbest piyasaya" adı altında yeni düzenlemelerin kurulması olmuştur.

12 "Belirli bir teşvikten yararlanan malların listesi ve belli mallardaki teşvik oranları, Başbakanlık, DPT, Maliye Bakanlığı veya Merkez Bankası gibi farklı kurumlar tarafından değiştirilebil[mekte]" (Buğra, 1997: 218) ve bu karmaşık –aynı zamanda esnek- mekanizmalar ile sermayenin devletle ilişkisi iyi olan kesimlerinin istifade edebildiği bir kaynak transferi mekanizması yaratılmaktadır.

2-2. Krizle Birlikte Yeni Birikim Modeli: İhracata Dayalı Büyüme (1980-1989)

İthal ikameci birikim rejiminin krizi ile yaşanan tıkanıklık, ihracata dayalı büyüme modeli ile çözülmeye çalışılmıştır. 1980 sonrası dönemde, sermaye birikim modeli, uluslararası kapitalizme, "dünya ekonomisi ile bütünleşme" yönündeki yapısal tercihle, serbest dış ticaret rejimi üzerinden eklemlenmiştir (Oyan, 1998: 6-13). Büyüme modelindeki değişiklik, yeni bir hegemonyanın kurulması ile uygulanabilir hale gelmiştir. Bu hegemonya, bir önceki hegemonik projeden farklı olarak "yayılmacı" nitelikli değildir. Tünay'ın "Yeni sağın hegemonya kurma çabası" ola-

rak adlandırdığı bu süreç, toplumsal sınıfların hepsinin desteğini alma ve sınıflar arası parçalanmışlığı eklemlenmeler, tavizler yolu ile çözme gibi bir "sorunla" karşılaşmadığı için "yayılmacı hegemonya" değil, bir "pasif devrim" olarak belirmiştir (Tünay 1993: 13). 1961-1980 döneminde hegemonik projenin aygıtı ve simgesi olan "planlama ya da planlı kalkınma" yerine, 1980 sonrasında "piyasa", hegemonyanın temel mekanizması olarak kurulmaya çalışılmıştır (Yalman, 2002). Yeni hegemonik projenin kurucu unsurları ile temel düzenlemeleri şu şekilde sıralanabilir:

Bir önceki birikimin öncü sermaye kesimi olan büyük burjuvazi, kendi hegemonyasının krizinden, yine hegemonyanın kurucu unsurlardan biri olarak çıkmıştır (Gülalp 1993: 25). İstanbul Sanayi Odası'nın 1988 yılında yayınlanan en büyük 500 firma anketinde, 5 büyük holdingin 500 en büyük firma içinde 85 tanesinin hissesine sahip olduğunun görülmesi, bağımsız firmaların yoğun olarak son 100 firma içinde yer alması (Buğra, 1997: 257) bir önceki birikim rejiminin güçlü holdinglerinin pozisyonlarını koruyor olduklarının bir göstergesidir.

Bir önceki birikimin korumacı düzenlemeleri, üretimde ithalata bağımlılığın azaltılması, dış rekabet gücünün ve üretim etkinliğinin artırılması gerekçeleri ile tasfiye edilmiş ve beklenen ihracat artışı, ihracat teşvikleri ile elde edilmeye çalışılmıştır. İhracat teşviki politikası kapsamında, vergi iadesi 1980'de uygulamaya konulmuştur. 1980'lerde ihracat hamlesinin temel aktörleri olan "22 dış ticaret şirketinin 21'i büyük holding firmalarının kuruluşları"dır (Buğra, 1997: 257). Böylece, ihracat teşviklerinden en büyük payı alan, büyük sermaye grupları olmuştur (Sönmez, 1992: 136). İhracatta, başta pirimler, istisnalar, vergi iadeleri üzerinden çalıştırılan teşvik mekanizması ile, ihracatçının gelirinin ortalama olarak % 40-44 dolaylarında arttığı hesaplanmaktadır (Sönmez, 1992: 136, 137). Devletin teşvik politikası ile yaptığı müdahaleler, küçük üretici kesimden ziyade ihracatçı kesimi, ya da ticari sermayeyi desteklemektedir. Bu anlamda üretim, ticaret, finans sektörlerinin tümünde birden holding olarak örgütlenmiş büyük sermaye yeni düzenlemelerden geçmiş dönemde olduğu gibi yine en fazla pay alan kesim olmaktadır.[13]

Uluslararası sermaye, hegemonyanın kurucuları arasında[14] yine vardır. 24 Ocak istikrar programı, uluslararası sermayenin "teknik" ve "maddi desteği" (ve dolaylı olarak "dayatması") ile oluşturulmuştur.[15] Bir önceki birikim rejiminde önemli rantlar elde eden büyük burjuvazinin "üstlenmek istemediği" birikim

13 1980 sürecinde siyasi gerilimi "ortadan kaldırması" noktasında ordunun üstlendiği rol itibariyle, dolaylı olarak, hegemonyanın kurucuları arasına ordu da dahil edilebilir. Ordunun hegemonik projelerle ilişkisi için, ordu mensuplarının iktisadi bir girişimi olan OYAK'ın serüveni belki bir ipucu verebilir:

1 Mart 1961'de, ordu mensupları arasında sosyal güvenlik hizmeti vermek, yardımlaşmayı sağlamak amacı ile kurulan OYAK (Sönmez, 1992: 22) istikrarlı bir şekilde büyüyerek Türkiye ekonomisinin önemli kurumlarından biri haline gelir. 1969'da OYAK- Fransız Renault ortaklığı kurulur (Sönmez, 1992: 227) ve Türk otomobil piyasasında Koç grubu ile birlikte iki büyük firmadan biri haline gelir. İSO 500 büyük firma anketinde 1997'de 11 inci, 1998'de 8 inci, 2000'de 3 üncü büyük firma olma başarısını göstermiştir. Sönmez'in tespitine göre, "Oyak, kurumlar vergisi, veraset ve intikal vergisi, gelir vergisi, damga vergisi ve gider vergisi[nden muaftır]." (Sönmez, 1992: 230).

OYAK asıl önemli atılımını, bir sonraki birikim rejiminde, 2000-2001 krizinden hemen sonra finansal alanda payını çok büyük oranda arttırarak yapacaktır. 1980'deki gibi bir IMF istikrar programı olan 1999 ve 2001 programlarına verdi-

maliyetleri kriz sürecinde devlet borçlarına dönüştürülmüş ve uluslararası sermayenin hegemonya içindeki konumu borç ilişkisi etrafında güçlenerek süregitmiştir.

Hegemonik projede, ithal ikameci dönemden farklı olarak, işçi sınıfının ve tarım kesiminin "yer bulamaması" (1989'a kadar sürekli düşürülmesi, iç ticaret hadlerinin tarım kesiminin aleyhine dönüşmesi bunun göstergesidir) işçi sınıfının ve toplumsal muhalefetin askeri rejim ile siyasi alanda "bastırılmış" olması ile ilişkilendirilebilir. Bu kesimlerin dönüşen konumları yeni birikim rejimini tanımlamaktadır: ekonominin dış rekabete açılmasıyla, tarımsal girdiler ve emek baskı altında tutulması gereken maliyet unsurlarına dönüşmüştür. Bu kesimlerin gelirlerinin reel olarak bastırılması, aynı zamanda, iç talebin daraltılıp, ihracatın dolaylı olarak teşvik edilmesini de sağlayacaktır (Oyan 1987: 53[14]).

Yeni hegemonik projede "pozisyon kaybeden" bir diğer unsur ise küçük sermayedir. "Bu süreçte en çok zarar gören unsur, koruma duvarları ardında büyüyen bir ekonomi ortamında ithal-ikameci sanayilere bağlı olarak palazlanmış küçük sermayedir" (Gülalp, 1993: 40).

Hegemonik projenin başarısının ardındaki diğer bir unsur da, projenin güçlü bir "ikna" söylemi ile beslenmiş olmasıdır. Serbest piyasa ekonomisi kavramı, sürekli planlı ekonomiye karşı yüceltilmiş, sermaye ve piyasa kutsanmıştır. "Piyasa söyleminin doğrularının otoriter bir devlet biçimi altında, mutlak doğrular olarak yüceltilmesi" ve "halkın rızasını kazanmak için kullanılacak olan ithal tüketim maddelerinin yaygınlığı"nın artması hegemonyanın belirleyicileri olmuştur (Yalman, 2002). Hegemonyanın söyleminde ekonominin teknik bir olgu olduğu tezi de sürekli işlenmiştir (Tünay, 1993: 22). Buna göre, ekonominin kendi kanunları vardır ve ancak ekonomi bu teknik boyutu ile ele alındığında istenilen doğru sonuçlara ulaşılabilir. Böylece ekonomi siyasi kimliğinden arındırılmış ve yaratılan yanılsama ile olası eleştirilerin büyük bir kısmı "bağlam dışı" bırakılmaya çalışılmıştır. Geniş halk kitlelerinin lehineymiş gibi gösterilerek enflasyonla mücadele temel strateji olarak ortaya çıkarılmıştır. Ancak enflasyon bir talep olgusu olarak algılanarak, çalışanların gelirleri bastırılmıştır. Piyasanın kendi içinde rekabeti barındırdığı, rekabetin ise hem sermaye hem de tüketici için etkin olduğu imajı yaratılmış, ancak piyasalar eksik rekabet ve tekelci yapılarını korumuştur.

Geniş bir zaman sürecine yayılan finansal yapılanma, 1980

ği "dolaylı destek ile" bu atılım arasında dikkat çekici bir paralellik vardır. Süreç sonunda kurum, otomotiv, çimento, gıda-kimya, hizmet sektörleriyle birlikte finans sektöründe de şirket ve iştirakleri ile ülkenin güçlü sermaye gruplarından birine dönüşmüştür (Kaynak: http://212.15.12.196/oyak_grubu.asp).

14 Tünay, sadece hegemonyanın kuruluşunda değil, hegemonik projenin 1983-1987 arasında pasif devrim stratejisi şeklinde sürdürülebilmiş olmasında da, IMF desteğinin önemli payı olduğunu vurgulamaktadır (Tünay, 1993: 23).

15 Bu iddia, finans sermayenin dönem içinde şekillenmekte olan kendi "birikim stratejisi" için üretken sermayeden destek alma çabasının bir parçası olarak yorumlanabilir.

sonrası dönemin en önemli düzenlemesi olmuştur. Bunlar kısaca; 1980-82 döneminde "düzenlemeden arındırma" *(deregulasyon)* ve bankacılık-finans sektöründe rekabetin serbest bırakılması; 1982'de finansal kriz sonrası yeni kurum ve kurallar ile bankacılık sisteminin "yeniden düzenlenmesi" *(reregulasyon)*; 1983'te menkul kıymetler piyasası yaratabilmek için SPK'nın kurulması; 1985'te mali sistemin en büyük kesimi olan bankacılık için Bankalar Kanununun çıkarılması; 1984'te kambiyo rejiminin serbestleştirilmesi (Türk Parasının Kıymetini Koruma Hakkında 30 sayılı karar) -bankaların döviz işlemi yapmasının önü açılmıştır, pratikte bu karar yerleşiklerin yabancı parayı mali bir araç olarak kullanmalarına izin verilmesi anlamına gelmektedir-; 1984'te Merkez Bankası'nın Açık Piyasa İşlemleri yapmasına olanak sağlanması; 1985 Hazine borçlanmasında ihale sistemine geçilmesi; 1986'da İstanbul Menkul Kıymetler Borsası'nın kurulması; 1988'de MB'nin döviz piyasasını faaliyete geçirmesi, 1988'de MB altın piyasasının faaliyete geçirilmesi; 1989'da ödemeler dengesinde sermaye hareketlerinin serbest bırakılması olarak sıralanabilir (Ersel, 1999: 117-118). Günümüz mali piyasasının hemen hemen tamamıyla bu dönemde şekillendirildiği bu listede görülebilmektedir.

Yeni mali araçların ve kurumların devreye sokulması ile finansal serbestleşmenin, mali piyasalarda derinleşme yaratacağı, bunun da yatırım maliyetlerini düşüreceği beklentisi yaratılmıştır.[16] Ancak beklenti gerçekleşmemiş, reel faizler pozitif ve yüksek değerlere ulaşmış ve mali derinleşme sadece devlet açıklarının finansmanının bir fonksiyonu olarak kalmıştır.[17] Bu anlamda, bir sonraki dönemde yeni bir hegemonik proje olarak şekillendiği iddia edilecek olan finansal yapı ile maliye ilişkisinin temellerinin 1980'lerde aranması gerekir.

Finansal alanın en büyük sektörü olan bankacılık sektöründe banka sayıları, dönem içinde, yükselen sermaye gruplarının yeni bankaları ile hızla artmıştır.[18] Bununla birlikte büyük sermaye grupları, 1980'lerin hemen başında, ekonomide uzun yıllardan beri faaliyet göstermekte olan çeşitli bankaları "iştirakleri arasına katarak" sektördeki yerlerini güçlendirmiştir. Yine bu dönemde sektördeki yabancı banka sayısı, ortaklıklarla birlikte, hızla artmıştır (Sönmez, 1992).[19] Sistemde, yeni kurulan bankalara rağmen, kamu bankalarının hâlâ önemli bir paya sahip olmaları ve büyük holdinglerin pek çok batık şirketinin "maliyetlerinin" devletleştirilmesinde kullanılmaları, işlevsel bir ilişkiyi taşıması anlamında dikkat çekicidir (bkz. Sönmez 1992: 137-139).

16 1985'te borç ihale sisteminin devreye sokulması (Arın, 2000: 277) bunun en belirgin örneğidir; 1980'lerin sonunda İstanbul Menkul Kıymetler Borsası'ndaki işlem hacminin %90'ının devlet kağıtlarından oluşur hale gelmesi (Buğra, 1997: 209) ise sürecin niteliği konusunda aydınlatıcıdır.

17 1984-90 döneminde kurulan 13 yeni bankanın kuruluş yılı ve ana hissedar grubu şu şekildedir: Impexbank *1984 Eliyeşil*; Adabank *1984 Uzan*; ChemicalMitsui *1985 Enka ve Chemical Mitsui*; Testilbank *1986 Akın Grubu*; Koç-Amerian Bank *1986 Koç ve Amerikan Express*; BNP-AK-Dresdner *1986 Sabancı*, BNP, Desdner; Türkiye Turizm Yatırım ve Dış Ticaret Bankası *1988 Lapis*; Net Bank *1988 Net Holding*; İnterbank *1988 Çukurova*; Birleşik Türk Körfez Bankası *1988 Doğuş ve Katarlı Yatırımcılar*; Tekfenbank *1989 Tekfen*; Birleşik Yatırım Bankası *1989 Kavala ile Ürdün, Kuveyt, Suudi Arabistanlı Yatırımcılar*; The First National Bank of Boston *1990 Alarko ve Cerrahoğulları ile OYAK ve Bank of Boston Co.* Kaynak: Banks and Banking System (İstanbul: IBAR Co., Inc., 1991)

18 1985 itibariyle faaliyet göstermekte olan 15 yabancı bankanın sadece 4'ü 1980 öncesin-

den beri sektördedir (Abaç ve IBAR Group, 1986: 21).

19 Vergi yükleri konsolide bütçe vergi gelirlerinin GSMH'ya yüzde oranı olarak 1975-1979, 1980-1984 ve 1980-1988 dönemleri için sırası ile %14,5- % 13,2 ve %12,4 değerlerinde gerçekleşmiştir (Kaynak: DPT verilerinden hesaplanmıştır).

20 Mal ve hizmet vergilerinden, kurumlar vergisinden ve stopaj yolu ile toplanan gelir vergisinden, sosyal güvenlik sigorta kesintilerinden oluşan büyük bir fonun, vergi dairelerine yatırılmadan önce işletme tarafından tasarruf edilebilmesi (yani kullanılabilmesi) sağlanmıştır. Oyan, bu fonun, vergisel ödemelerin dörtte üçü civarında olduğunu belirtmektedir (Oyan, 1987: 65).

21 1984-1989 yılları arasında, toplam 28 milyar dolar yatırım kredisi alınmıştır (Bal, 2001: 211).

2-2.1 Devletin Mali Krizi

1980 sonrası döneminde sermaye birikim süreci için tasarlanılan mekanizma, özel sermaye üzerindeki vergi yüklerinin hafifletilerek özel sektörde tasarruf fazlası yaratılması ve bu fazlanın özel yatırımlar ile sermaye birikimine dönüştürülmesi beklentisine dayanmaktadır. Vergi yükü bu dönemde önemli oranlarda azalmıştır.[20] Bununla birlikte, yeni vergi düzenlemeleri ile, özel işletmeler "vergi mültezimleri" statüsüne sokularak işletmelerde, "vergi fonları" ile dolaylı olarak kaynak yaratılması sağlanmıştır (Oyan 1987). [21] Tüm bunlara rağmen, özel kesimin tasarruf fazlası beklenilenin aksine reel yatırımlara dönüşmemiş, vergi gelirleri azalan devletin borçlanma gereksiniminin karşılamasına yönelmiştir. Vergi yükleri hafifletilen dolayısı ile tasarruf fazlası verir hale getirilen sermaye grupları ile gelirleri azalan ve açık veren devlet arasında bağımlılık ilişkisinin temelleri bu dönemde atılmıştır.

Toplam yatırımlarda kamunun payı, 1988'e kadar artmaya devam etmiştir. Sabit sermaye yatırımlarında kamu ve özel kesimin payını gösteren aşağıdaki şekilden de izlenebileceği gibi, ithal ikameci dönemde kamu yatırımları özel yatırımların hep gerisinde kalırken, 1980 sonrası 1988'e kadar kamu yatırımları hızla artarak özel yatırımları aşmıştır.

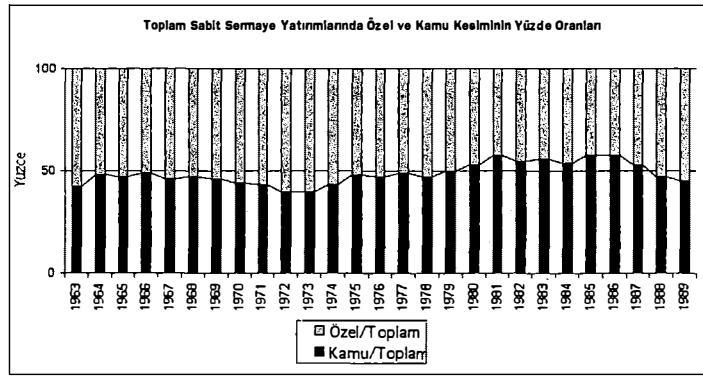

Kaynak: DPT 1993 Ekonomik ve Sosyal Göstergeler (1950-1992)

Yapılan kamu yatırımlarının özellikle ulaşım, iletişim ve enerji alanlarında yoğunlaşması, yatırım politikalarının dönüşümünü ortaya koymaktadır.

Kamu Yatırımlarının Sektörel Dağılımı (Yüzde Oranları)

	Enerji ve Ulaşım	Eğitim ve Sağlık	Tarım	İmalat
1963-1979 Ortalama	37,3	11,2	13,4	19,3
1980-1989 Ortalama	50,5	6,2	9,0	13,6

Kaynak: DPT verilerinden türetilmiştir

İhracata dayalı birikim rejiminde, devletin enerji ve ulaşım alanlarına yaptığı yatırımların toplam devlet yatırımlarının yarısına ulaşmış olması ve eğitim, sağlık gibi toplumsal yatırım harcamaları ile tarım-imalat alanlarındaki yatırımların ithal ikameci döneme göre önemli oranlarda azaltılması (bu dört yatırım alanı için toplam %15 oranında) dikkat çekicidir. Bu tablodan da görülmektedir ki politika tercihi, O'Connor'ın toplumsal yatırım harcamaları olarak adlandırdığı, özel sektör yatırımlarının kârlılığını artırıcı harcamalar doğrultusunda şekillenmiştir. Bu dönemde yatırım harcamaları için yoğun olarak uluslararası kredilere başvurulması maliyetlerin ertelenmesini ve yabancı finansın mali yapıdaki payının artmasını sağlamıştır (Bal 2001: 210).[22]

Kamu finansman biçiminde önemli dönüşümler yaşanmıştır. İç borçlanmada, konsolide borçların payı azalmış, tahvil ve bono piyasasının tesisi ile 1985-1988 yılları arasında devlet hisse senedi ihraçlarının payı artmıştır.

Bu dönemin kamu mali yapılanmasını tanımlayan önemli bir düzenleme de, KİT'ler, mahalli idareler, kalkınma bankaları olmak üzere konsolide bütçe dışı "diğer kamu kurumlarının" 1985 yılından itibaren, finansman ihtiyaçlarını uluslararası piyasalarda tahvil ihracı yolu ile karşılamalarının yasallaşması olmuştur (Bal, 2001: 218). Böylece, kamu kurumları, Hazine garantisi alarak, bireysel borçlanmaya yoluna gitmiş ve bu düzenleme kısa vadeli sorunların çözülmesini sağlayan bir "kamu kesimi finansman modeli" olarak işletilmeye başlamıştır.

Mali yapıda, hegemonyanın değişimine paralel olarak yaşanan dönüşümler şu şekilde özetlenebilir: Askeri müdahale ile meşruiyet sorununun devlet üzerindeki yükü hafifletilmiştir; ücretler reel olarak düşürülerek, devletin emek verimliliğini artıracak harcamalarda bulunması ihtiyacı hafifletilmiştir ve bunun sonucu olarak eğitim, sağlık yatırım ve harcamaları giderek azalmış, özel sermaye birikimini teşvik edici altyapı yatırım harcamaları arttırılmıştır. Bu yapılanma etrafında 1980-89 döneminde, birincil bölüşüm probleminin, yeni birikim tarzı için "sorun yaratmadığını," bu yüzden kamu mali düzenlemelerinin ağırlıklı

22 Finansal sermayenin reel ile ilişkisini giderek koparması, uluslararası kapitalist sistem içinde 1970'li yıllardan itibaren önemli bir olgu haline gelmiştir. Sweezy'in tespitine göre, 1970'lerde merkez kapitalist ekonomilerde girilen durgunlukla birlikte artık, kârlar, "eksik tüketimi" derinleştireceği için tekrar üretime dönüştürülemez hale gelmiş ve büyük bir fon finansal kesime kaymıştır (Sweezy, 1999). Minsky'e göre de, 1980'lerde başlayan finansal genişlemeyi olanaklı kılan unsurlar, kapitalizmin altın çağında yaratılan "fazla" ve sosyal devlet politikaları etrafında genişleyen emeklilik, bireysel sigorta, yatırım türü büyük fonlar olmuştur. (Minsky 1989: 398). 1980'li yıllar, çevre ülkelerin liberalleşen ticaret politikaları benimsediği ve sermaye hareketlerine ekonomilerini açtıkları yıllar olmuş, finansal sermaye çevre ülkelerde gittikçe güçlenmiş, 1990'lı yıllarda ise bu hareketlilik, tüm dünyada egemenliğini pekiştiren yeni kapitalist dinamik haline gelmiştir (İnsel, 2001: 10).

olarak "toplumsal yatırım harcamalarına" kaydırıldığını söyleyebiliriz. Bu dönemde kamu açıklarının finansman biçimi, vergi almak yerine borçlanmaya gitmek olarak belirmiş ve bu düzenleme birikim rejiminin de temel belirleyeni olmuştur.

Özetlersek, serbestleşme ve uluslararası kapitalizme serbest bir piyasa olarak eklemlenme tercihi, önce ticaretteki düzenlemelerle başlamış, daha sonra finansal piyasalar yapılandırılmış, iç ve dış açık "probleminin çözüm mekanizması olarak gündeme gelen" finansal unsurların hâkimiyeti giderek artmış ve bu noktada 1989 düzenlemeleri gündeme gelmiş, bütün bu unsurlarla birikim rejimi ve hegemonya yeniden şekillenmiştir.

2-3. Finansal Birikim Rejimi 1989 Sonrası

O'Connor'ın mali kriz çözümlemeleri, hâlâ geçerliliğini koruyan reel unsurların analizine dayanmakla birlikte, mali serbestleşme ve küreselleşme konjonktürü etrafında giderek önemi artan finansal sermayenin[23] doğasındaki çelişkiyi içselleştirmemektedir (Arın, 2001: 18). Finansal genişleme ve finansın reel ile ilişkisine dair devletin üstlendiği yeni "işlevlerin" anlaşılabilmesi için birikim ilişkileri ve finans sermayenin kazandığı yeni pozisyon analize dahil edilmelidir. Bu doğrultuda, Türkiye'nin 1980 sonrası dönemine dair yapılacak tespitlere kuramsal bir zemin hazırlayabilmek için, önce finansal birikimin ve "finansal birikim rejiminin" tanımı yapılmaya çalışılacaktır.

Finans sermaye, soyut haliyle, üretken sermayenin, kendi çevrimini tamamlamayı (yani satış ile meta formunun tekrar para formuna dönmesini) beklemeksizin üretimine kesintisiz biçimde devam edebilmesine olanak tanıyan bir fondur. Bu fonun üretken sermayeye devri karşılığında, finans sermaye, üretilen artı değer üzerinde bir hak talep etmektedir. Bu çerçevede, finans sermaye ile üretimde bulunan sermaye arasındaki ilişki, reel artı değer etrafında kurulmakta ve tamamlanmaktadır. Ancak, finans sermaye sadece üretken sermaye ile ilişki kurmamaktadır; finans kendi içinde (borsalar/ikincil piyasalar/portföy hareketleri) genişleyebilmekte, finansal araçlar başlı başına bir yatırım unsuruna dönüşebilmektedir.

Finansal genişlemenin süregitmesi, finans sermaye için kârlılık koşullarının geçerliliğini korumasına bağlıdır. Bu ise, yukarıda da açıklandığı gibi, "reel birikimden" ve "finansal genişlemenin kendisinden" olmak üzere iki olası kaynaktan beslenebilmektedir. Bunlardan ikincisi, toplam ölçekte bakıldığı zaman, fi-

23 İstanbul Menkul Kıymetler Borsası, bu düzenlemeyi şu şekilde açılamaktadır: "Türkiye dünya üzerindeki en liberal döviz rejimine sahip ülkelerden biridir. Türk Lirası'nın tam konvertibl olmasının yanı sıra 1989 yılından beri yabancı bireysel ve kurumsal yatırımcıların İstanbul Menkul Kıymetler Borsası'nda menkul kıymet alım satımını serbest bırakan bir politika da izlenmektedir. Türk menkul kıymetleri üzerine yabancı portföy yatırımcılarının yaptıkları işlemlere hiçbir sınırlama getirilmemiştir...Bu düzenlemeyle, Türk hisse senetleri ve tahvil piyasaları, sermayenin ve kârların yurtdışına çıkarılmasına hiçbir engel getirilmeksizin yabancı yatırımcılara açık hale gelmiştir." (http://www.imkb.gov.tr/yabanci/portfoy.htm).

nansal birikim ile reel birikimin birbirinde kopma riskini gündeme getirmektedir. Bu risk, finansal aktörlerin hareketlerini "bağlamayan", toplam ölçekli bir sorundur ve finansal değerlerin bütününün değersizleşmesi ile çözülme tehlikesini ifade etmektedir. Finansal ile reel arasındaki ilişkiyi tanımlayan iki mekanizmadan biri piyasa fiyat hareketleridir. Finansal birikim, fiyat hareketleri üzerinden (döviz kuru, enflasyon, faiz hadleri) üretilmiş artı değerin yeniden bölüşümü ile reel birikim ile ilişkisini kurabilir. Diğeri ise devlet müdahaleleri/düzenlemeleridir. Bu mekanizmalar finansal sermaye için "birikim stratejilerini" tanımlamaktadır. Burada kullanılan "birikim" kavramı artı değerin birincil ve özellikle ikincil bölüşüm ilişkileri aracılığıyla finans kesiminde toplanmasını anlatmaktadır. Finansal değerlerin reel ile bağının kurulabilmesi ve finansal genişlemenin artması finansal birikimin göstergeleri olarak değerlendirilebilir. Bu birikimin sürekliliği ve istikrarında, finansal genişlemenin gerçekleşebilmesi ve bu genişlemenin reel ile "beslenebilmesi" için devletin yeni işlevler yüklendiği görülmektedir.

2-3.1 Türkiye'de Finansal Birikim Rejimi ve Finansın Hegemonyası

Daha önceki bölümlerde açıklandığı gibi, Türkiye'de, serbestleşme tercihinin bir yansıması ve 1980'lerin sonunda yaşanan devletin mali krizine bir çözüm arayışı olarak gündeme gelen mali kurumsal yapılanma süreci 1980'lere yayılmıştır. 1989 yılında, bu sürecin bir parçası olarak, sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesine dair kararnamenin kabulü[24], (uluslararası sermayenin de dayatmaları ile) bu yapının dünya finans sistemine eklemlenmesinin koşullarını gerçekleştirmiş ve finansal birikim rejimini kuran temel düzenleme olmuştur. Bu düzenlemeden beklenilen, uluslararası fon akımlarının, hem büyümenin finansmanına hizmet edeceği, hem de kamu açıklarının finansmanını kolaylaştıracağıdır. 1980 sonrası ihracata dayalı sanayileşmenin gelişememesi ve zayıflaması ile "giderek kötüleşen koşullar içinde Türk devleti, büyük hacimli yabancı sermaye girişini ekonomik büyümeyi tekrar sağlayabilmenin kilit mekanizması olarak algıla(mıştır)" (Öniş, Aysan, 2000: 126). Bu düzenlemeyle, ekonomik büyümenin makro nedensellik mekanizması değişmiştir. 1970'lerde büyüme süreci genişleyici politikalarla başlamakta, büyüme sonrasında da cari açık meydana gelmekte, bu açık da sermaye hareketleri ve dış borçlanma ile kapatılmaktayken, 1989 sonrasında

24 1991 yılında da, özel işletmelerin dış kredi kullanımını, fon muafiyetleri ve bürokratik sınırlamaların kaldırılması ile kolaylaştıran yasal düzenlemeler yapılmış (Bal, 2001: 219, 220) ve böylece sadece kamunun değil özel kesim açıklarının da dış finansman yolu ile kapatılabilmesinin önü açılarak ekonomide rahatlama sağlanmaya çalışılmıştır.

büyüme yabancı sermaye girişine bağımlı hale gelmiştir (Boratav 2001, Yeldan 2001: 37). Bu anlamda "fon akımlarına dayanan" yeni bir büyüme modeli tercihi benimsendiği söylenebilir. Türkiye'yi uluslararası finans sermayenin spekülatif hareketleri için "serbest" bir piyasa haline getiren düzenleme ile finansal birikimin uluslararası unsurları, daha önce olduğu gibi sadece borç[25] ilişkisi ile değil, portföy hareketleri üzerinden de büyüme projesine girmiş olmaktadır.

1980 sonrası üretken ve ticari sermayenin birikim stratejisinin bir parçası olan değeri düşük kur düzenlemelerine ve dış ticaretin teşvik ve kur politikaları ile desteklenmesine 1989'dan sonra son verilmiş, yukarıda tanımlanan amaçlar ve uluslararası finans sermayenin gereksinimleri doğrultusunda değerlenmekte olan kur politikaları benimsenmiştir. 1989 yılı, aynı zamanda ücret politikalarının da dönüştüğü bir yıl olmuştur. 1980'den beri baskı altında tutulan işçi ücretleri, artan toplumsal muhalefet ile birlikte, önce kamu kesiminde olmak üzere tekrar 1970'lerin sonundaki seviyesine çıkarılmıştır. Bu ise, ücret baskısı ile maliyetlerin "yapay" olarak düşük tutulduğu ihracata dayalı birikim rejiminin sonunu tanımlayan bir başka düzenleme olmuştur (Yeldan, 2001: 75,76).

Tüm bu unsurlar, 1980 sonrasında devreye sokulan büyüme modelinin "beklenen performansı" sergileyememesine karşılık ve açıkların artmasına bir çözüm olarak, finansal sermayenin birikim stratejisinin bir büyüme modeli olarak benimsendiğinin göstergesi olmaktadır. Bu noktada finansal sermayenin önderliğinde yeni bir hegemonik projenin kurulduğu tespit edilmektedir.

2-3.2 Hegemonyanın Unsurları ve Devletin Mali Krizi

Türkiye'de finansal sistemin hacminin dar olduğu ve kamu borçlarının finansal sisteme göre çok büyük boyutlara ulaştığı görülmektedir (Bal, 2001: 199). Türkiye'de finansal sistemin milli gelire oranı düşük olmakla birlikte, kamu borçlarının finansal sisteme oranla yüksek düzeylerde seyretmesi, finansal genişleme dinamiğinde mali açıkların önemine işaret etmektedir. Bu olgu, hisse senedi piyasalarında devlet menkul değerlerinin ağırlığının, uluslararası finansmana bağımlılığın ve finans sermayenin elde ettiği yüksek getirinin açılayıcısıdır. 1989 sonrasında finansal genişlemenin devlet açıklarının finansmanı üzerinden şekillenmesi ve finansal ile reel değerler arasındaki bağın kurulmasının yine

25 Finans sermayenin tam akışkanlığının sağlandığı bir ortamda, finans sermayeye vergi koyma ve parasallaşma teşebbüsünün başarısızlığına bir örnek 1994 krizinin hemen öncesinde devletin tahvil ve bono gelirlerine stopaj vergisi koyması ve borçlanma ihalelerini iptal etmesidir bkz. Sak (1995). (Görünüşte) finans hegemonyasını "zorlamayı" amaçlayan bu çıkış "beklenenin" tam tersi sonuçlar doğurmuştur. Yeni düzenleme hamlesine, sermayenin tepkisi şiddetli olmuş, faizler yükselmiştir. Kriz sonrasında devalüasyon, dış borcun reel yükünü arttırmış ve devalüasyon ile kurun yeniden değerlenmesinin koşulları yaratılmıştır. Kriz ile birlikte uzun bir süredir IMF'siz sürdürülen dönem kapanmıştır.

borçlanma ilişkisi üzerinden sağlanması finansal birikimi tanımlamaktadır.

Devlet açıklarının finansman biçimi, geçerli hegemonya ile tanımlanan, siyasi bir tercih olarak belirir. 1980 sonrası mali yapılanmada sermayenin vergi yükü azaltılmış ve oluşan kamu açıkları da sermayenin tasarruf fazlasından borçlanılarak ve bununla birlikte Merkez Bankası kaynaklarından yararlanılarak finanse edilmeye çalışılmıştır; yani sermayeden vergi almak yerine, sermayeden borç alma politikası tercih edilmiştir. 1989 dönüşümü ile dış tasarruflar da devlet borç finansmanın bir aracı haline gelmiştir. Yeni düzenlemeler dahilinde, "... ne borcun parasallaşması, ne sermaye üzerine bir vergi, ne de rantiyer sınıf üzerine ağır bir yük bindirebilecek herhangi bir diğer önlem, sermaye hareketlerinin serbest bırakıldığı ve ulusal paranın konvertible olduğu bir ortamda başarı ile uygulan[abilir hale gelmiştir]" (Akyüz ve Boratav, 2001: 32).[26] 1994 krizi sonrasında kamu açıklarının Merkez Bankası kaynaklarına başvurularak finansmanına son verilmiş ve açıklar hemen hemen tamamı ile borçlanılarak kapatılmıştır. Özel finans kurumlarının uluslararası piyasadan aldığı kredilerin devlet borçlanma araçlarına yatırılması, devletin dış piyasadan doğrudan borçlanması yerine özel sektörün aracılığı ile borçlanması anlamına gelmektedir. 1990 sonrası bütün bir dönem için, orta ve uzun vadeli borçlanmada kamu sektörünün payı azalırken özel sektörün payı sürekli artmıştır. (1990'da bu oranlar sırası ile %76,9 ve 3,6 iken 2000'de %53,5 ve %31,9 olmuştur).

Devletin 1989 sonrası finans sermaye ile kurduğu borç ilişkisi aynı zamanda bir transfer ilişkisine dönüşmüştür. Devletin borç faizi olarak ödediği tutar ile devletin borçlandığı kesimlerden elde ettiği vergi gelirleri karşılaştırıldığında finans sermayenin sadece kendi vergi ödemelerine değil, diğer sınıflar üzerinden alınan vergilere de, devletle girdiği kredi ilişkisi üzerinden "el koyar" hale geldiği görülmektedir (bkz.Yerci, 2001: 64, 65). Bu olgu, borçlanma ilişkisinin, vergi yapısı ile birlikte ele alındığında, bir net değer transferi mekanizması haline geldiğinin göstergesidir.

Finansal birikim rejiminin ekonomik gücü elinde tutan unsurları, rantiyeye dönüşen büyük sermaye ve uluslararası finans sermayesi olarak belirir. 1981'deki finansal serbestleştirmeden beri, Türkiye'nin en büyük 500 sanayi kuruluşunun kazançlarının ortalama %55'ini faaliyet dışı alanlardan sağlıyor oluşu finansal birikim stratejisinde büyük sermayenin konumunu tanım-

26http://www.spk.gov.tr/HaberDuyuru/aylikbulten/2003/Ocak/default_tr.html

lamaktadır. Büyük burjuvazinin giderek reel yatırımlardan uzaklaşarak finans sermayeye dönüşmesi, kamu açıklarının finansmanında, 1980'den beri süre gelen politik tercihle örtüşmektedir.

Finansal birikimin unsurları, kurumsal olarak bankacılık sektörü, sermaye ve menkul kıymet piyasalarında izlenebilmektedir. Bunlar şu şekilde açılabilir:

Sermaye piyasasında yeni ihraçlar içinde devlet borçlanma senetlerinin piyasanın neredeyse tamamını oluşturması, devlet borçlarının finansal alan üzerindeki tamamlayıcılığının boyutuna işaret etmektedir. 1994-2002 yılları arasında, sermaye piyasası menkul kıymet stok miktarlarında kamu kesimi menkul kıymetlerinin toplamdaki payı, dönem ortalaması olarak % 87,7'si gibi önemli bir seviyede gerçekleşmiştir.[27] Finansal sektörün diğer unsurlarından biri olan ikincil menkul kıymet piyasasında işlem gören kamu menkul kıymetlerinin oranı da hayli yüksek değerlerde seyretmektedir. Finansal sektörün üçüncü bileşeni olan bankacılık kesimi, devlet borçlanma senetlerinin en büyük alıcısı olmuştur.[28] 1989 sonrası süreçte kamu kesimi borçlanma gereğinin hızla artması ile bankacılık sektöründe finans sermayenin, reel üretimi finanse etme özelliğini giderek yitirdiği görülmektedir. Bankalar kesiminin toplam varlıkları içinde, menkul kıymetler cüzdanında tutulan Devlet İç Borçlanma Senetleri çıkarılınca geriye kalan miktarın küçüklüğü ve mevduat kredi oranının azalmakta oluşu bankacılık kesiminin giderek "normal" çalışma mekanizmalarından uzaklaştığının göstergesidir. 1994 krizinden sonra mevduatlara devlet garantisi getirilmesi, "bankacılık sistemi açısından 'pasifin yükümlülüğünün devlete, aktifin kullanımının sahip ve yöneticilere bırakıldığı' ya da bir başka deyişle "zararın kolektif kârın bireysel olduğu" (Karacan 1996: 180) bir yapıya dönüşmüştür. Bu garanti ile finans sektörünün arkasında devlet desteği olduğu ve tasarruf sahiplerinin paralarını bankalara "güvenle teslim edebilecekleri" konusunda piyasalara yasal güvence verilmiştir. Bununla birlikte sektörün kârlılığına baktığımızda, Türkiye Bankalar Birliği'nin 1998 tarihli raporuna göre, Türkiye'de 1994 krizi sonrası dönemde, beklenenin aksine, "ortalama özkaynak kârlılığı"nın özel bankalar için arttığı görülmektedir.[29] Bu olgu, krizlerin finansal kesimin toplamı için olumsuz bir etki yaratmadığının bir göstergesidir.

Bu dönemde gündeme gelen ve bankacılık sektörünün gelişimini destekleyen bir düzenleme devlet maliyesiyle doğrudan ilintili olması itibariyle dikkat çekicidir. Bu dönemde, devletin vergi

27 Kriz sonrasına denk gelen 2000 Aralık ayı çıkarıldığında, 1989-2000 dönemi için, bono ve tahvil ihraçlarından oluşan devlet iç borçlanma senetleri alımlannda bankacılık kesiminin %84,3, resmi kurumların %8,9, özel sektörün %3,2 ve hane halkının da %3,7 paya sahip oldukları görülmektedir (Kaynak: Hazine Müsteşarlığı).

28 Kaynak: www.tbb.org.tr

29 1973 yılından beri Ziraat Bankası vergi daireleri ile birlikte vergi tahsilatı yapmaya yetkili tek bankayken bu yetki, 1993'te Halk Bankası ve 1995'te Emlak Bankası ile İş Bankası'nın da dahil edilmesi ile bankacılık sektörünün diğer kamusal bankalarını kapsayacak şekilde genişletilmiştir. 1996'dan itibaren vergi tahsilat yetkisi özel bankalara da verilmiştir. Devletin vergi tahsilatını kolaylaştıracağı düşünülen bu uygulama, aynı zamanda bankacılık kesimine de "hizmet" edecektir. 1996'da 6 banka, 1998'de 10 banka, 1999'da 5 bankaya daha izin verilmiştir. Kriz sonrasında devir, tasfiye, birleşme nedeniyle 8 bankanın izinleri iptal edilmiş ve 2002 yılında toplam 16 banka bu izni kullanmaktadır. Kaynak Gelirler Genel Müdürlüğü Faaliyet Raporları 1999, 2000, 2001.

gelirlerini tahsil etme yetkisi, vergi dairelerinden özel bankalara genişletilmiştir. 1980 sonrası sürecin en belirgin mali düzenlemesi, üretken sermaye ve işletmelerin önceki bölümlerde ele alındığı gibi "vergi mültezimi" haline getirilmesi iken, 1989 sonrası finansal birikim modelinde, vergi toplama yetkisinin doğrudan bankacılık sektörüne genişletilmesi, iki birikim rejimi arasındaki değişimin çok önemli bir göstergesi niteliğindedir.[30] Bu düzenleme ile, 2001 yılında vergi tahsilatının % 51'lik bir bölümünün bankacılık kesimi aracılığı ile yapıldığı görülmektedir.[31]

Kur, faiz değişimi ile sermaye hareketleri finansal yapının diğer unsurlarını tanımlar. Kamu açıklarının vergilerin arttırılması ya da Merkez Bankası kaynaklarına başvurularak yani borcun parasallaştırılarak finansmanı yoluna gidilmemesi ve ağırlıklı olarak yurt içi piyasalarda borçlanılarak finansmana baş vurulması yurtiçi piyasalarda reel faizleri yükseltmiştir (Sak, 1995: 37). Bununla birlikte dönem içinde enflasyon hadlerinin de yüksek seyretmesi itibariyle nominal faiz değerleri yüksek oranlara ulaşmıştır. Bunun yabancı yatırımcılar için önemi unutulmamalıdır. Çünkü, yerleşikler, finansal yatırım kararlarını reel faiz değerine göre alırken, uluslararası finans sermaye için arbitraj, giriş-çıkışın yapıldığı kura ve faizin nominal değerine göre oluşmaktadır.[32] Bu dönemde değerli kur politikası, finansal hareketlerin serbestleşmesi sonucu spekülatif sıcak para girişine dayanmakta, kurun değerlenmesi ve yüksek faiz ile birlikte oluşan arbitraj koşulu sermaye hareketlerini tekrar ülkeye çekerek kendi kendini besleyen bir değerli kur-sermaye girişi döngüsü yaratmaktadır. Bu döngü, uluslararası yazında "yükselen piyasalar" olarak anılan, finansal hareketler için yüksek kâr olanakları sağlayan "gözde" ekonomileri tanımlamaktadır.[33]

Kurun dış ticaret deseni ile ilişkisi ortadan kalkmış ve dövizin finansal bir araç haline dönüşmesi itibariyle de kur, finansal piyasalardaki spekülatif işlemleri de kapsayan arz ve talebe göre belirlenir hale gelmiştir. "Finansal piyasalarda işlem hacmi dış ticaret hacmi karşısında çok yükselmiştir" (Sak, 1995: 51).

Sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi ve kurun değerlenmesine izin verilmesi, ihracata dayalı sanayileşme birikim modelinin önemini yitirdiğinin ve ticaret fazlası hedeflerinin yerini sıcak para politikalarına bıraktığının bir göstergesidir. Nurhan Yentürk, Türkiye'nin spekülatif sermaye ataklarına açık hale gelmesi ile bu dönemde artık kur politikasının dış ticaret dengesi için bir araç olmaktan çıktığını belirtmekte ve bu dönemde Tür-

30 Vergi Dairesi Tahsilatı 16,8 Katrilyon TL ile toplam vergi tahsilatının %48,17'si oranında gerçekleşmişken, Vergi Dairesi Otomasyon Projeleri (VEDOP) Kapsamındaki Vergi Daireleri Adına Yapılan Banka Tahsilatları 18,1 Katrilyon TL. ile toplamın %51,83'ünü oluşturmuştur. VEDOP kapsamındaki tahsilat (yukarıdaki iki değerin toplamı) ise toplam vergi gelirleri tahsilatının %88.2'sini oluşturmaktadır (Kaynak: Maliye Bakanlığı Gelirler Genel Müdürlüğü 2001 Faaliyet Raporu).

31 Her ikisinin de enflasyonu içermesi nedeniyle, nominal faiz ve döviz kuru arasında da ilişki vardır.

32 Yeni uluslararası düzenleme söyleminde de bu dönüşüm izlenebilmektedir. "Azgelişmişlik" kavramları yerine artık, bu ülkelerin finansal liberalleşme tercihlerinin derecesi doğrultusunda, "yükselen piyasalar" *(emerging markets)* kavramı kullanılmaya başlanmıştır. "Dolayısıyla azgelişmişlik bir sorun olmaktan çıkmış, (az)gelişmekte olan ülkeler de artık *yükselen piyasaya* dönüşmüşlerdir" (Yeldan, 2002: 20).

33 1998 yılı sonunda kullanılmakta olan kredi kartı sayısı da 7,1 milyon iken, bu sayı 2002 yılında 15,7 milyona ulaşmıştır. Aynı tarihler için, kredi kartlarının yurtiçi kullanım sayısı 241 milyondan, 638 milyona; kullanım cirosu ise 2 Katrilyon TL'den 25 Katrilyon TI'ye yükselmiştir.

kiye imalat sanayiinin ihracat ve üretiminde yaşanan azalmayı dönüşümün göstergesi olarak ortaya koymaktadır (Yentürk, 2001). Yılmaz Akyüz ise, aynı süreci tahlil ederken reel olandan kurgusal olana kayan politika tercihini eleştirmektedir: "Hiçbir para, dünya piyasalarına yapılan ihracattan daha kıymetli olamaz. Yatırımlar ve ihracatın, kısa dönemli sermaye akımları, döviz kuru ve faiz oranlarındaki dalgalanmalar tarafından engellenmesine izin verilmemelidir" (Akyüz, 1995: 16).

Hegemonyanın "başarısını" tanımlayan unsurlar ise şu şekildedir: Sermaye girişi, "derin bölüşüm probleminin baskısını [kısa dönemde Y.K.] hafifletebilmiştir" (Öniş ve Aysan, 2000: 126), bu anlamda yeni finansal hegemonyanın ilk etapta bütün toplumsal unsurlardan destek bulabilmesi ya da alması kolaylaşmıştır. 1990'larda sermaye hareketlerini serbestleştiren bütün ülkelerde finansal piyasalarda banka kredilerinin genişlediği görülmektedir (Öniş ve Aysan, 2000: 128). Buna bir de sıcak para hareketleriyle oluşan portföy yatırımları eklenmektedir. "Kısa vadeli, spekülatif sermaye akımları, bir yandan ekonominin dış açıklarını finanse ederken, diğer yandan da ulusal tasarruf eğilimini düşürerek tüketim ve ithalat hacmini genişletmektedir" (Yeldan 2001: 40). Banka kredileri ve fon akımları ile beslenen bu kısa dönemli "kurgusal' canlanma, finansın hegemonik projesine orta sınıfın, ücretli kesimin "dolaylı" desteğinin koşullarını oluşturmaktadır. Finans sermayenin hegemonik projesi, yaygınlaşan kredi kartları ve artan tüketici kredileri[34] ile orta sınıfı/ücretli kesimi, finansal genişlemenin bir parçası; yarattığı maddi ve "davranışsal bağımlılık" ile adeta "tutsağı" haline getirmiştir. Ücretli kesim de artık, repo, faiz, döviz, fon, hisse senedi gibi finansal araçların getirisini yakından takip etmekte ve finansal piyasayı, ücret gelirleri dışında "ek bir kazanç" elde edebilme "kapısı" olarak görmektedir. Sıcak para hareketlerinin koşulu ve sonucu olan değerli kur politikaları da, ithalatın ucuzlamasını ve tüketim malları çeşitliliğini artmasını sağlamakta, bu da ücretli kesimin tüketim olanaklarını zenginleştirmektedir. Bütün bu unsurlar birleşince finansın hegemonyasına, orta sınıftan gelen/gelecek desteğin koşulları oluşmaktadır.

Yeni hegemonyanın bir diğer tanımlayıcısı ise "siyasetin tek tipleşmesi", "içinin boşalması"dır.[35] Uluslararası bileşenleriyle birlikte finansal sermayenin egemenliği altında alternatif politikalar artık üretilememektedir. 1999 seçimleri sonrasında milliyetçi sağ, orta sağ ve orta sol koalisyon partilerinin birbirine zıt

34 Siyasetin tek tipleştirilmesi tespiti için (Yeldan ve Cizre, 2000: 495) ve olguyu küresel boyutta yorumlayan (Islamoğlu, 2002: 21)'e bakılabilir.

35 Krizlerle birlikte en büyük tasfiyenin bankacılık sektöründe yaşanması temel çelişkinin finans sermaye içinde bir paylaşım çelişkisi olduğunu ve bunun krizin ise bir düzenlenme biçimi olduğunun göstergesidir.

söylemlerine rağmen aynı siyaseti paylaşmaları ve Türkiye tarihinin en "üretken" meclisini oluşturmaları da finansal birikim rejiminin hegemonyası etrafında yukarıdaki tespite bir örnek teşkil etmektedir. Burada dikkat edilmesi gereken nokta, homojenleşme ve alternatifsizlik durumunun siyasi bir tıkanıklığa değil, finansal hegemonyanın siyaset formuna işaret etmesidir.

2000-2001 krizleri, finansal birikim stratejisinin, egemen konumunu sürdürmesi, finansal sermayenin pozisyonunu güçlendiren yeni düzenlemelerin getirilmesi, finansal sermayenin reel ile bağını garanti altına alan yeni düzenlemelerin getirilmesi, uluslararası finansal kuruluşlara bağlılığın ve güvenin süregitmesi itibariyle, hegemonya krizi olarak belirmemiştir. Kriz, finansal unsurlar arsında artan rekabetin, tasfiyelerle birlikte bir çözüme kavuşması[36] ve devletin mali yapısına dair yeni düzenlemelerin getirilmesi ile sonuçlanmıştır. 1998 Haziran IMF İzleme Programı'yla *(Staff Monitored Programme)* ön hazırlık evresi tamamlanan, 1999 Aralık "Enflasyonu Düşürme Programı" ile başlayan ve 2000-2001 krizlerinden sonra hız kazanan yapısal uyum süreci, bu düzenleme sürecinin ana patikasını oluşturmaktadır. Sosyal güvenlik reformu, fon sisteminin neredeyse tamamen tasfiyesi, döner sermayeli kuruluşların sayılarının azaltılması, işletmeci KİT'lerin özelleştirilmesine devam edilmesi, kamu bankalarının yeniden yapılandırılması, kamunun elinde kalan KİT'lerin faiz dışı fazla verir hale getirilmesi, yerel yönetimlerin mali yapılarının yeniden tanımlanması, kamu istihdamının daraltılması, özel emeklilik sigortası uygulamasına başlanılması, Hazine'nin yükümlülüklerinin izlenilebilir hale getirilmesi, görev zararları uygulamasının yeniden düzenlenmesi, devletin yeniden yapılandırılması sürecinin mali kurumsal düzenleme boyutunu oluşturan başlıca unsurlar olarak belirmektedir.[37] Bu süreçte temel olarak kamu maliyesinin borç yükümlülüklerinin yerine getirebilmesi için gerekli olan disiplin sağlanılmaya çalışılmıştır.[38] Uluslararası finans kurumlarının "yükselen piyasalar"da geçerli kılmaya çalıştığı temel düzenlemelerden biri olan devletin "şeffaf hale getirilmesi"nin temel gerekçesi, "uluslararası alacaklıların etkin denetimi[nin] mümkün kıl[ınması]" (İnsel, 2001: 17) ve hukuksal düzenlemelerle bürokratik süreçlerin uluslararası sermaye için daha anlaşılır bir hale getirilmesidir (Arın, 2001). Olgusal olarak kimsenin karşı çıkmayacağı "kamuda idari ve mali etkinliğin artırılması, şeffaflık" talepleri, kamu mali sisteminde gerçekleştirilmeye çalışılan yapısal dönüşüme kamuoyu desteği sağlamak

36 Enflasyonu düşürme programının başlatıldığı süreçle birlikte, meclisin 21. yasama yılında, "verimli" bir performans sergilemesi ve 2001'in başına kadar geçen süreçte kabul edilen yasalar arasında, uluslararası anlaşmalara göre yapılan düzenlemelere öncelik vermesi dikkat çekicidir (Kaynak: Onur Karahanoğulları'nın yayımlanmamış çalışması).

37 Dünya Bankası'nın "Değişen Bir Dünyada Devlet" başlıklı 1997 yılında yayımlanan Dünya Kalkınma Raporu'nda, ülkelerin (liberalleşme, mali ve finansal yeniden yapılanmayı kapsayan) reformlara karşı direncinin kırılma ve reformu kabul etme koşulları olarak dış tehdit ve ekonomik kriz verilmektedir (*World Development Report* 1997, s. 151'den aktaran Akman, 2001: 38).

38 1999 sonrası, niyet mektuplarında yapısal kriter haline getirilen tasfiye süreci, 4 adet bütçe dışı ve 1 adet de bütçe içi fon kalacak şekilde devam etmiştir. Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışmayı Teşvik Fonu, Savunma Sanayii Destekleme Fonu (SSDF), Tanıtma Fonu ve Özelleştirme Fonudur. Faal kalan fonlar dönüşüm sürecinde işlevsel olabilecek fonlardır: fonlardan son ikisi yapısal dönüşüm aracı olmaları ve SSDF milli savunma için işlevsel olma gerekçesi ile kapatılamamıştır.

amacı ile kullanılmıştır. Aynı sürecin bir parçası olarak fonların tasfiyesi, kamu mali hesaplarının birleştirilmesi ve mali izlenilebilirlik de önemli bir düzenleme olarak belirmektedir. 1980'lerin mali yapılandırması içinde gelişen "çoklu hazine sistemi" (Eğilmez, 2001), "kamu tüzel kişiliğinin parçalanması" (Oyan 1998: 38-39) olarak tanımlanan meclis denetimi dışında hızla büyüyen fon uygulamasının yeniden bütçe kapsamına alınması hızla gündeme gelmiş ve gerçekleştirilmiştir.

Bütün bu sürecin ve dönüşümün temel hedefi, kamu kesiminin denetimli ve istikrarlı biçimde birincil fazla vermesinin garanti altına alınmasıdır. Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı ile başlatılabilecek "kriz yönetim sürecinde" üzerinde ısrar edilen ve adeta taviz verilmeyen tek politika değişkeninin büyüme ya da enflasyon değil, faiz dışı bütçe fazlası olması (Oyan, 2002) da finansal kesimin bu bölümde tanımlanma çalışılan "birikim stratejisinin" en temel koşulu olmaktadır.

Sonuç

Bu çalışmada, ulusal büyüme modellerinin, hegemonik proje olma vasfını kazanan egemen birikim stratejileri olarak kurulduğu; her bir hegemonik proje evresinde birikim sürecinin "maliyetlerinin" devletin mali açıkları olarak yeniden bölüşüme tabi tutulduğu, bunun dönemsel süreçler etrafında "devletin mali krizi" olarak belirdiği yorumu yapılmıştır.

Buna göre, Türkiye'nin 1960'tan günümüze yaşadığı kapitalist gelişme sürecini açıklayan üç büyük hegemonik proje evresi tanımlanmış ve bu evrelerde geçerli olan birikim rejimleriyle birlikte, kamu mali yapısını şekillendiren dinamikler ve eğilimler ele alınmıştır. İthal ikameci sanayileşme evresinde kamu harcama politikaları, ihracata dayalı büyüme evresinde gelir politikaları ve 1989 sonrasını tanımlayan finansal birikim rejiminde ise kamu borçlanma politikaları, bu dinamiklerinin okunabildiği düzeyler olarak ele alınmıştır.

1989 tarihinden itibaren başlatılan finansal hegemonik projenin, hâlâ süregitmekte olduğu, 2000-2001 krizlerinin bu proje için gerekli düzenlemeleri sağladığı yorumu yapılmıştır. ■

Kaynakça

Abaç ve IBAR Group (1986), *Turkey's Banks and Banking System.*

Akman, C. (2001) "Devletin Borç Çukuru", *Birikim*, 145: 32-46.

Akyüz, Y. (1995) "Globalleşme: Risklerin Belirlenmesi", *İşletme ve Finans*, 110: 12-17.

Akyüz Y. ve K. Boratav (2001), "The Making of The Turkish Financial Crisis", *www.bagimsizsosyalbilimciler.org*

Arın, T. (2000) "Financial Markets and Globalization in Turkey: Fiscal Crisis of the State", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Prof. Dr. Yüksel Ülken'e Armağan* içinde.

Arın, T. (2001) "Krizin Yapısı ve Geleceği", *İktisat Dergisi*, 410-411.

Arrighi, G. (2000) *Uzun Yirminci Yüzyıl,* Ankara: İmge.

Aybar, S. ve C. Lapavitsas (2001), "The Recent Turkish Crisis: Another Step Toward Free Market Authoritarianism", *Historical Materialism,* 8.

Bal, H. (2001) "Uluslararası Finansman, Dış Borç Yönetimi ve Türkiye", İstanbul: Türkiye Bankalar Birliği.

Boratav, K. (1989) *Türkiye İktisat Tarihi 1908-1985,* Gerçek.

Boratav, K (2001) "Türkiye Ekonomi Politikaları Uygulamalarında Değişmeler" *T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı'nın 41. Kuruluş Yıldönümü Paneli,* Ankara.

Boratav, K. vd. (1987) *Kriz, Gelir Dağılımı ve Türkiye'nin Alternatif Sorunu*, İstanbul: Kaynak.

Buğra, A. (1997) *Devlet ve İşadamları*, İstanbul: İletişim.

Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi, İstanbul: Milliyet.

Eğilmez, M. (2001) *Hazine*, İstanbul: Alfa.

Ersel, H. (1999) "1980 Sonrası Serbestleşme Deneyimi", *Bilanço 1923-1998 II.Cilt* içinde, Rona Zeynep (der.), İstanbul: Tarih Vakfı.

Gülalp, H. (1980) "Türkiye'de İthal İkamesi Bunalımı ve Dışa Açılma", *ODTÜ Gelişme Dergisi 1980 Özel Sayısı.*

Gülalp, H. (1993), *Kapitalizm Sınıflar ve Devlet*, İstanbul: Belge.

http://www.bkm.com.tr/istatistikler/ist_ygi..html

http://www.imkb.gov.tr/yabanci/portfoy.htm

http://www.spk.gov.tr/HaberDuyuru/aylikbulten/2003/Ocak/default_tr.html

http://www.tbb.org.tr "The Turkish Banking Sector in 1999"

http://212.15.12.196/oyak_grubu.asp

İnsel, A. (2001) "Mali Sermaye ve Birikim Rejimi", *Birikim*, 145.

İslamoğlu, H. (2002) "Yeni Düzenlemeler ve Ekonomi Politik: IMF Kaynaklı Kurumsal Reformlar ve Tütün Yasası", *Birikim*, 158.

Jessop, B. (1990) *State Theory-Putting the Capitalist System in its Place*, The Pennsylvania State University.

Jessop, B. (2001) "Bob Jessop ile Görüşme" *Mürekkep.*

Jessop, B. (2001b) *Regulation Theory and the Crisis of Capitalism,* Edward Elgar.

Karacan, A. (1996) *Bankacılık ve Kriz*, Finans Dünyası Yayınları (1).

Kaya, R. (2002) "Adını Koyalım: Tutmayan Hegemonya", *Liberalizm, Devlet, Hegemonya* içinde.

Keyder, Ç. (2001) *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İstanbul: İletişim.

Keyman, F. (2002) *Liberalizm, Devlet, Hegemonya* içinde, Keyman Fuat (der.) Everest.

Lipietz, A. (1993) "Uluslararası İşbölümünde Yeni Eğilimler: Birikim Rejimleri ve Düzenleme Tarzları", *Toplum ve Bilim.*

Lipietz, A. (2001) *"Rebel Sons: The Regulation School"*, Jessop (2001b) içinde.

Maliye Bakanlığı Gelirler Genel Müdürlüğü 1999, 2000, 2001 Faaliyet Raporları.

Minsky, P. H. (1998) "Financial Crises and the Evolution of Capitalism: The Crash of '87- What Does it Mean?", Gottdiener ve Komninos (der.), *Capitalist Development and Crisis Theory: Accumulation, Regulation and Spatial Restructuring* içinde,.

O'Connor, J. (1973) *The Fiscal Crisis of The State*, New York: St. Martin's Press.

O'Connor, J. (1987) *The Meaning of Crisis: A Theoretical Introduction,* UK: Oxford New York: Blackwel.

Olgun, H. (1978), "1978 Yılında Türk Ekonomisinde Ana Gelişmeler", *ODTÜ Gelişme Dergisi,* 20: 91-106.

Oyan, O. (1987) *24 Ocak Ekonomisinde Dışa Açılma ve Mali Politikalar*, V Yayınları.

Oyan, O. (1998) *Türkiye Ekonomisi: Nereden Nereye?,* Ankara: İmaj.

Oyan, O (2002) "İkisi Katı Biri Esnek", 19 Nisan 2002 *Dünya Gazetesi.*

Öniş, Z. ve A. ve Ahmet Faruk (2000) "Neoliberal Globalisation, Th Nation-State and Financial Crises in the Semi-Periphery: A Comperative Analysis", *Third World Quarterly*, 21.

Pamuk, Ş. (1987), "İthal İkamesi Döviz Darboğazları ve Türkiye 1947-1979", Boratav K., Keyder, Ç., Pamuk, Ş. (der.) *Kriz, Gelir Dağılımı ve Türkiye'nin Alternatif Sorunu* (1987) içinde, , İstanbul: Kaynak.

Sak, G. (1995), "Konsolide Bütçe Açıkları ve Kamu Açıklarının Finansal Piyasalardaki Ağırlığının Faiz Oranları ve Döviz Kurları Üzerindeki Etkileri: Sıcak Para Politikaları mı İzleniyor?", *İşletme ve Finans*, 110: 36-53.

Saybaşılı, K. (1986) Türkiye'de Planlı Ekonomik Kalkınma Döneminde Devletin Ekonomiye Müdahalesi (1963-1985), Ankara: Birey ve Toplum.

Sönmez, M. (1992) *Türkiye'de Holdingler: Kırk Haramiler*, Ankara: Arkadaş.

Sönmez, M. (1998) "Sermaye Birikiminin 75 Yıllık Gelişimi: Kilometre Taşları", *75 Yılda Paranın Serüveni* içinde, Tarih Vakfı Yayınları.

Sönmez, S. (1998) *Dünya Ekonomisinde Dönüşüm-Sömürgecilikten Küreselleşmeye*, İmge.

Sweezy, P. (1999) "Finans Kapitalin Yükselişi İle Güç Odağı Yer Değiştirdi", *İktisat Dergisi*, Aralık 1999.

Tünay, M. (1993) "The Turkish NewRight's Attempt at Hegemony", Eralp A.; Tünay M., Yeşilada B. (der.) *The Political and Socioeconomic Transformation of Turkey* içinde. (Makale, Praksis'in 5inci sayısında, Güveloğlu ve Dinler'in çevirisiyle yayımlanmıştır).

Yalman, G. (2002) "Tarihsel Bir Perspektiften Türkiye'de Devlet ve Burjuvazi: Rölativist Bir Paradigma mı Hegemonya Stratejisi mi?" *Praksis* 2 (5): 7-23.

Yeldan, E. (2001) *Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi-Bölüşüm, Birikim ve Büyüme*, İletişim.

Yeldan, E. (2002), "Neoliberal Küreselleşme İdeolojisinin Kalkınma Söylemi Üzerine Değerlendirmeler", *Praksis,* 2 (7): 19-34.

Yeldan, E. ve Ü. Cizre (2000) "Politics, Society and Financial Liberalization: Turkey in the 1990s", *Development and Change,* 31: 481-508.

Yentürk, N. (2001) "Türkiye Ekonomisinin Son Yirmi Yılı: Yangın Söndü, Arsayı Kurtardık", www.bagimsizsosyalbilimciler.org

Yerci, C. (2001) *Vergi; Kim Ödüyor? Kim Kaçırıyor? Kim Yakınıyor?,* Gözlem.

Yıldırım, N. (1978) "Türkiye Ekonomisinin İthalata Bağımlılığı: 1968 ve 1973 Yılları", *ODTÜ Gelişme Dergisi,* 20: 120-153.

Praksis 9 | Sayfa: 277 - 300

Küreselleşen Tarım ve Türkiye'de Tarım Reformu

Hülya Kendir

Son yıllarda, küreselleşme konusunda tartışılırken, tarım sektöründe de bir 'küreselleşme' süreci yaşandığından bahsedilmektedir. Türkiye'de de son istikrar programı çerçevesinde bir tarım reformu gündeme gelmiş, devletin 'sırtındaki ağır yük' olan tarım sektöründen çekileceği ve tarımdaki küreselleşme sürecine uyumu sağlayacak dünya standartlarının yakalanacağı yönünde hedefler dile getirilerek çeşitli düzenlemeler hayata geçirilmiştir.

Küreselleşme sürecinde, birçok başka sektörde olduğu gibi, tarım sektöründe de, uluslararası sermaye belli bir ağırlık kazanmış, bu alanda faaliyet gösteren dev çok uluslu şirketler oluşmuş ve dünya çapında belirleyici olmaya başlamıştır. Türkiye'de 1980'li yılların başından itibaren hayata geçirilen liberalizasyon temelindeki ihracata dönük kalkınma, devletin küçültülmesi ve yapısal uyum politikaları, tarım sektörünü küresel düzeydeki bu değişime paralel bir şekilde dönüştürmektedir. Bununla uyumlu bir şekilde, Türkiye'de, çok uluslu tarım ve gıda sermayesinin ve uluslararası sermaye ile ilişkiye geçmiş sermaye kesiminin faaliyetlerinin ve çıkarlarının tarım reformu politikalarında etkili olduğu görülmektedir. Dolayısıyla, tarım reformu politikalarının uluslararası sermayenin ve onunla ilişki içinde yerel sermaye kesimlerinin taleplerini büyük ölçüde yansıttığını söylemek mümkündür. Ancak, tarım sektöründeki diğer sermaye gruplarının ve çalışan kesimlerin tümünün bu politikalardan aynı şekilde etkilendiğini söylemek mümkün değildir. Köylerde yaşayan nüfusun büyüklüğü, çalışan kesimin neredeyse yüzde 45'inin tarımda istihdam edilmesi, kentlerde yaşayan alt ve

orta kesimlerin tarımsal üretime doğrudan bağlılığı gibi koşullar da dikkate alındığında, tarım sektöründe devletin küçültülmesi ve tarım reformu politikalarının çelişkilerle ilerlediği ve bazı sınıfsal çatışmaları açığa çıkardığı ifade edilebilir. Dolayısıyla, Türkiye tarımının, küreselleşme sürecine uyumunu hedefleyen reform politikalarını geniş bir kapsamın içinde değerlendirmek gerekmektedir.

Bu çalışmada, öncelikle yirminci yüzyıl boyunca uluslararası tarım ticaretinin geçirdiği aşamalardan söz edilerek 1994 GATT (*Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması*) Tarım Anlaşması ile birlikte, küreselleşen tarım olgusuna nasıl ulaşıldığı anlatılmaya çalışılacaktır. İkinci bölümde, bu gelişmelerin içinde, uzun yıllar devlet tarafından korunan ve desteklenen tarımda 'kendi kendine yeten ülke' olarak nitelendirilmiş bir Üçüncü Dünya ülkesi olarak Türkiye'de, küreselleşmenin somut bir şekilde dile getirilmeye başlandığı 1980'li yıllardan itibaren, devletin uluslararası finans kurumlarının eşliğinde yürüttüğü yapısal uyum politikaları çerçevesinde giderek tarım sektöründen çekilmesinin ve küreselleşen sermayenin taleplerine göre yeni düzenlemelere girişmesinin ayrıntıları tartışılacaktır. Sonuç olarak, tarımdaki politikaların dönüşümünün ve düzenlemelerin ulusal ve 'küresel' boyutlarıyla incelenmesinin, kapitalizmin krizleriyle birlikte devlete yüklenen işlevlerin nasıl değiştiğini görmemize yardımcı olacağı umut edilmektedir.

1. Uluslararası Tarım Ticaretinden Küreselleşen Tarıma: Korumacılıktan Liberalizasyona

Tarımın küreselleşmesine dair tartışmalara girmeden önce, yirminci yüzyıl boyunca uluslararası alanda tarım sektörünün nasıl düzenlendiğine bakmak gerekmektedir. Yirminci yüzyılın başlarında, Birinci Dünya Savaşı ve Büyük Bunalım yıllarında yaşanan sıkıntıların etkisiyle ülke içi gıda güvenliği düşüncesi egemen olmuş; uluslararası tarım ticaretinde korumacı politikalar ve ülke içinde destekleme politikaları başlamıştır (Aruoba, 1989: 82-83). Bu gelişmenin, Keynesyen ekonomi politikalarıyla ve refah devleti uygulamalarıyla paralel geliştiğinin de gözden kaçırılmaması gerekir.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında, savaştan en güçlü biçimde çıkan ülke olan Amerika Birleşik Devletleri (ABD), uluslararası ticaretin yapısını yeniden, kendi istek ve beklentileri doğrultusun-

da oluşturmaya başlamıştır. Uluslararası tarım ticareti de, ABD'nin azgelişmiş ülkelere yaptığı gıda yardımı çerçevesinde örgütlenmiştir. Bu yardımın ana amacı, Amerikan tahıl stoklarını eritmek ve ABD'nin aşırı üretimi için istikrarlı bir pazar oluşturmaktı. Yeni rejim, başlangıçta Avrupa ülkelerine yeniden yapılanma için verilen Marshall yardımıyla sınırlıydı. Zamanla Avrupa ülkeleri gıda üretimi konusunda kendi kendilerine yeterli hale gelince, Amerikan gıda yardımı, 1954'de onaylanan PL 480 Yasası (*Public Law 480*) çerçevesinde azgelişmiş ülkelere yönlendirilmiştir. Ağır olmayan ödeme koşullarıyla Amerikan buğdayı satışını öngören bu yardım, Marshall yardımından farklı olarak, ilgili ülkelerde tarımsal yapının dönüşümüne dair bir plan içermemektedir. Böylece, Üçüncü Dünya ülkelerinin gelişmemiş tarımsal yapıları ve üretimleri dışardan gelen daha ucuz tarım ürünleri karşısında giderek zayıf kalmaya başlamıştır. Bu durum, daha sonraları Üçüncü Dünya ülkelerinin tahıl ithalatına bağımlı hale gelmelerine katkıda bulunmuştur (Yenal ve Yenal, 1993: 95). Örneğin, 1950'lerden itibaren azgelişmiş ülkelerin yaptığı ithalat içinde gıda ürünlerinin oranı giderek artmıştır. 1950'de azgelişmiş ülkelerin toplam ithalatında buğday ithalatı yüzde 10 düzeyinde iken, 1980'de yüzde 57 gibi bir düzeye yükselmiştir. Bu çok belirgin artış, dünya gıda pazarındaki tekelci eğilimin artışına paralel ve birkaç çok uluslu şirketin bu alandaki hâkimiyeti ile birlikte seyretmektedir (Aydın, 2000: 115).

Bu yeni sistemin temel kurallarını, 1947 yılında hazırlanan ve dünya ticaretinin tamamını gerçekleştirmekte olan seksen ülke tarafından imzalanan GATT anlaşması oluşturmuştur. Uluslararası tarım ürünleri ticareti değişik ve çok sayıda yollarla GATT genel kurallarının dışına çekilmiştir. Bunlardan en önemlisi ve etkilisi, ABD'nin tarım ürünleri ithalatına miktar kısıtlamaları koyabileceğine dair anlaşma maddesidir. Bu kural, 1950'li ve 1960'lı yıllarda ABD tarım sektörü açısından olumlu sonuçlar doğurmuş; dünyanın başka ülkeleri ve ülke gruplarının benzer koruma önlemleri almaları için de açık kapı sağlamıştır. (Aruoba, 1989: 83-87).

1960'lı yıllarda, uluslararası ticarette, Avrupa Topluluğu (AT), ABD'nin yanısıra ve zaman zaman ondan daha etkili olacak bir biçimde ortaya çıkmıştır. Bu gelişmelerin dünya tarım ürünleri açısından belirleyici özelliği, bu iki gücün çıkarlarının, beklentilerinin ve politikalarının birbiriyle çatışmaya başlamasıdır. AT'nun tarım ticaretinde bu kadar güçlenmesinin, ABD'nin

1960'lı yıllarda uyguladığı ve AT'nin tarım açısından kısa bir korunma dönemine gerek duyduğu düşüncesinden hareket eden politikanın bir sonucu olduğu iddia edilmiştir. Bu politikanın sonuçları, GATT Kennedy Turu görüşmelerinde ortaya çıkmış, AT'nin –pamuk ve soya fasulyesi konusunda bazı tavizler vermekle birlikte– tarım ürünleri ticareti söz konusu olduğunda kendisine uygun politikalar uygulayabileceğine dair anlaşmaya varılmıştır (Aruoba, 1989: 89). Bu dönemde, ABD'de ve daha sonra Avrupa'da 'kitlevi' ve dayanıklı gıda maddelerinin tüketimi artmış, Üçüncü Dünya ülkelerinde de gıdanın metalaşması hız kazanmıştır (Yenal ve Yenal, 1993: 95). Ancak, kitlevi üretim ve tüketim, görüntüde ulusal ekonomiye içsel olarak örgütlenmiş olmasına rağmen, girdiler ve piyasalar uluslararası alanda örgütlenmiş durumdadır. Tarım 1950'lerde ve 1960'larda gelişmiş kapitalist ülkeler arasında sınırlar ötesinde ve sektörler arasında entegre olmaya başlamıştır (Yenal ve Yenal, 1993: 98).

Bu dönem, Avrupa'nın tahıl ihracatı alanında ABD'ye karşı daha ciddi bir rakip haline geldiği 1960'larda sarsılmaya başlamıştır. ABD ve AT arasında uluslararası tarım ticareti konusunda, 1970'lerin ortasında gerçekleşen ticaret patlaması nedeniyle bir süre su yüzüne çıkmayan mücadele, 1980'li yıllarda iktisadi büyümenin yavaşlaması, uzun süren durgunluk, dünya ticaretinin gerilemesi, bütün bunlara bağlı olarak ülke içi tarım sorunlarının giderek önem kazanması gibi gelişmelerle açığa çıkmıştır. GATT Tokyo Turu ve ardından Arjantin Turu görüşmelerinden itibaren tarım sektörü önemli bir tartışma ve pazarlık konusu haline gelmiştir (Aruoba, 1989: 89-90). Öte yandan, 1973'te, Sovyet pazarının Amerikan tahılına açılmasıyla, Üçüncü Dünya ülkelerine yönelik gıda yardımı, ABD açısından önemini yitirmiş ve dünya piyasasında buğday fiyatlarının yükselmesiyle birlikte azgelişmiş ülkeler tahıl dışalımının bedelini ödemekte zorlanmaya başlamıştır (Yenal ve Yenal, 1993: 97-98). Benzer şekilde, ulusal ve küresel düzeyde tarımsal yapılardaki bu dönüşümün Keynesyen ekonomi politikalarının sona ermesiyle paralelliğine de dikkat etmek gerekir.

1986 yılında başlayan GATT Uruguay Turu'nun ana gündem maddesi tarımdır; bu görüşmeler tarımdaki küreselleşme süreci açısından çok önemli bir adım olmuştur. Uruguay Turu, büyük ölçüde ABD, Avrupa Birliği (AB) ve Cairns Grubu[1] ülkelerinin çekişmeleri ve pazarlıkları ile devam etmiştir. Özellikle, doğal kaynakları ve iklimleri sayesinde tarımsal üretimi büyük olan ve

1 Cairns Grubu'nu, Avustralya, Kanada, Yeni Zelanda, Arjantin, Brezilya gibi tarımsal üretimi çok büyük olan 14 ülke oluşturmaktadır.

tarımda daha az korumacı politika izleyen Avustralya, Yeni Zelanda, Arjantin ve Kanada gibi ülkeler, tarım ürünleri ticaretinin serbestleştirilmesini ve gelirlerini artırmayı amaçlamıştır. Dolayısıyla, 'karşılaştırmalı üstünlükler' liberal teorisine dayanarak serbest ticareti savunmuşlar; ABD de bu görüşün savunucusu olmuştur. Tarım sektöründe, ülke içi ve sınırdaki korumaları yüksek olan AB ve Avrupa Serbest Ticaret Birliği (EFTA) gruplarındaki ülkeler ve Japonya, bu görüşe muhalefet etmiştir (Özkaya vd., 2001: 47). Tura katılan 125 ülke, belli bir süre içinde, tarım sektörüne yönelik tarife dışı engellerin gümrük tarifelerine çevrilmesi, ihracata sağlanan sübvansiyonların azaltılması, desteklemelerin kaldırılması ve ithalatın artırılmasına ilişkin Marakeş Şartı'nı (RG, 25.2.1995, 22213, Mükerrer) imzalamıştır. Anlaşma üretici gelirlerine yapılan doğrudan yardımlarla, tarımsal araştırma, hastalıklarla mücadele, altyapı, bölgesel yardım ve çevre koruma programlarına yapılan harcamaları indirilmesi gereken desteklerin dışında tutmaktadır (Şengül, 1998: 12). Ayrıca, Anlaşma, ithalat sübvansiyonları, ihracat vergileri, devlet-dışı ticaret tekelleri ya da tarımı dolaylı olarak vergilendiren politikaları dışarıda bırakmıştır (Akder, 1998: 25).

Bu bağlamda, kapitalizmin aşamaları açısından, 1970'lerden itibaren sermaye birikiminin dünya ölçeğinde etkin işlemeye ve bu anlamda sermayenin merkezileşme, yoğunlaşma ve genişleme eğiliminin dünya ölçeğinde belirleyici olmaya başladığını belirtmemiz gerekmektedir (Ercan, 2002: 49). 1980'lerden itibaren tarımda da yeni bir birikim rejiminin oluştuğu öne sürülebilir. Bir yandan, dünya tarımı artık çok uluslu gıda üreticisi şirketlerin taleplerine göre örgütlenmektedir. Diğer yandan, Üçüncü Dünyada, hükümetler uluslararası piyasaların dayattığı talepler karşısında ulusal tarım ve gıda sektörlerini yaratmada başarılı olamamış ve 1970'lerden itibaren birçok azgelişmiş ülke hükümeti, büyük bir borç krizi içine girerek gıda ve gıda ithalatı faturalarını ödeyemez hale gelmiştir. Sonuç olarak, bu ülkelerinin ekonomilerinin ihracata yönelik olarak yeniden yapılandırılmasını talep eden uluslararası finans kurumları, bu devletlerin tarımı örgütlemedeki rollerini aşındırmıştır (Friedmann ve McMichael, 1989'dan aktaran: Yenal ve Yenal, 1993). Bu kurumların verdiği yapısal uyum kredileri yoluyla, çok uluslu finans sermayesi ihracata yönelik tarımı desteklemektedir. Böylece devletin tarımsal üretimi iç gıda taleplerinin tatmini için yönlendirebileceği politikaları ve kurumları inşa edebilme gücü de kısıtlanmaktadır

(McMichael ve Myhre, 1991: 99). Ancak, tarımda yeniden yapılandırmayı talep eden bu politikalar aynı zamanda, özellikle Üçüncü Dünya ülkelerinde, devletin bu dönüşümü büyük ölçüde yönlendirmesini gerektirmektedir.

Üçüncü Dünya ülkeleri, hem ihracata yönelik tarımsal üretim açısından hem de üretimin örgütlenme biçimi açısından Batı'nın üretici sermayesi ile bağlantılı hale gelmiştir. Bir yandan, Latin Amerika örneğinde olduğu gibi, tarımsal üretim ve Batı'daki tarımsal gıda sanayileri arasında dikey entegrasyon ve koordinasyon, yani sözleşmeli çiftçilik yangınlaşmaktadır. Diğer yandan, Üçüncü Dünyanın ihracata yönelik tarımı, sermaye-yoğun niteliğiyle, yerli sermayeyle olduğu kadar yabancı sermaye ile bağlantı içindedir. Tarım-sanayilerin baskısı altında, devletler, yeni yabancı biyoteknolojiler için pazar haline gelen büyük ölçekli ve sermaye-yoğun tarımı teşvik etmektedir. Bu gelişmeler sonucunda, Üçüncü Dünya ülkeleri tarımında ortaya çıkan eğilim, ölçek büyümesi ve sermaye yoğunlaşmasıdır; bu kırsal kesimdeki yoksul üreticilerin daha da marjinalleşmesine yol açmaktadır (Sorj ve Wilkinson, 1990: 26).

Dolayısıyla, 1980'lerde ulusal düzenlemenin zayıflaması, genelde Üçüncü Dünya ülkeleri için geçerli olmuştur. Batılı devletlerin (Japonya dahil), tarım sektörlerini koruma konusunda karar verebiliyor olmaları, bu ülkelerin tarımlarını hala 'ulusal' düzeyde düzenleyebildiklerini göstermektedir (Yenal ve Yenal, 1993: 112). Bu noktada, tarımda devlet korumacılığının ve desteklemesinin azaltılmasının ve liberalizasyona geçilmesinin Üçüncü Dünya ülkelerinin azgelişmişliğini derinleştirdiğini, ancak tarımdaki nüfusu azalmış, tarım sektörleri belli bir düzeyin üzerinde verimli ve k_rlı olan gelişmiş ülkeler için aynı sonuçlara yol açmadığını belirtmemiz gerekmektedir.

2. Türkiye'de Tarım ve Devlet: Destekleme Politikalarından Yapısal Uyum Politikalarına

Türkiye kapitalizminin içe yönelik sermaye birikim modeli, 1920'lerden itibaren devletin etkin müdahaleleri ile belirlenmiştir. "Bu süreçte, devlet çifte işlev yüklenmiştir; bir yandan müdahaleler ile tüccarlıktan sanayiciliğe geçişi hızlandırırken, diğer yandan ülke içinde uluslararası sermaye ile işbirliği içinde olan gelişmekte olan yerel sermayeyi genel olarak uluslararası sermayenin olumsuz etkilerinden korumaya yönelmiştir" (Ercan, 2002: 56).

İçe yönelik sermaye birikim süreci içinde, Türkiye'de tarım

sektörü gereken ve beklenen hızla kapitalistleşme sürecine entegre olamamıştır. Tarım sektörü sürekli olarak devletin koruması altında olmuş, tarımsal girdiler devlet tarafından destek görmüştür. Bu açıdan tarımsal malların sanayi malları karşısındaki konumu ve iç ticaret hadleri sürekli olarak tarım lehine gelişmiş, yani tarımdan sanayiye kaynak aktarımı gerçekleşmemiştir. Türkiye'de tarım-sanayi arasındaki ilişkinin niteliğini anlamak için Kurtuluş Savaşı'ndan itibaren ekonomik ve siyasi yapıda büyük etkinliğe sahip olan toprak sahiplerinin varlığı ve varlık nedenleri çok önemlidir (Ercan, 2002: 66). 1930'lu yıllardan itibaren tarım, destekleme alımları, girdi sübvansiyonları ve düşük faizli kredilendirme ile devlet tarafından desteklenmiştir. Ayrıca, tarım kesimine yönelik bu hizmetleri gerçekleştirecek geniş çaplı bir devlet örgütlenmesi oluşmuş, 1940'lardan itibaren birçok tarımsal KİT kurulmuştur. Ayrıca tarımsal araştırma, yayım ve sulama hizmetleri de devlet eliyle yürütülmüştür.[2]

İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde Türkiye'de tarım ve gıda sektörü dağınık ve küçük ölçekli bir yapıya sahiptir. Demokrat Parti döneminde sayıları artırılan KİT'ler var olan pazar yapısını dönüştürmek yolunda üretim ve dağıtım faaliyetlerinde bulunmuş, ancak etki alanları sınırlı olmuştur. Öte yandan, uluslararası sermayenin Türkiye'deki gıda ve tarımsal girdi pazarına girişi de 1950'li yıllara kadar uzanmaktadır; ancak faaliyet alanları belli başlı birkaç sektörle sınırlı kalmıştır. Örneğin, bu dönemde Unilever'in nebati yağ üretimine başlamasının yanı sıra, Coca Cola da gazlı meşrubat üretimi ve dağıtımı yapmıştır. Ayrıca, Ciba-Geigy, Bayer, Sandoz ve Pfizer gibi uluslararası şirketler de gübre ve tarım ilaçları üretiminde faaliyet göstermeye başlamıştır. Ancak, Unilever ve Coca Cola haricinde, Türkiye'de tarım, gıda işleme ve içecek imalatı sektörlerinde bulunan toplam 13 yabancı şirketin pazar payları 1980'lere kadar önemsiz bir düzeydedir (Yenal, 2001: 37). Küçük ölçekli ve yerel özelliklere sahip tarım ve gıda sektörünün, bu niteliğinin 1980'lere kadar çok değişmemesi, nebati yağ sektörü dışında uluslararası yatırımların önemsiz miktarlarda olmasının yanı sıra, özel sektöre ait ulusal şirketlerin bu sektörde faaliyet göstermemesiyle açıklanabilir (Yenal, 2001: 38).

1980 yılı, Türkiye'nin ekonomik ve siyasal yaşamında önemli bir dönüm noktasıdır. 1980 yılı Ocak ayında yürürlüğe konan ve *24 Ocak Kararları* olarak anılan istikrar programı, o güne kadar izlenen kalkınma stratejisinin terk edildiğini göstermektedir. İstikrar programı ile Türkiye'nin korumacı, ithal ikameci politika-

2 Tarımsal araştırma, eğitim ve yayım hizmetlerinin, 1930'lu yıllarda devlet eliyle başlatılması ve yürütülmesi konusunda ayrıntılar için bkz. İlhan Tekeli ve Selim İlkin (1988: 37-89).

larla sanayileşmeye dayalı kalkınma politikası bir yana bırakılmış, onun yerine liberal politikaların öne çıktığı dışa açık, ihracata dayalı yeni bir kalkınma stratejisi çizilmiştir. 1980 istikrar programı çerçevesinde Uluslararası Para Fonu'na (IMF) verilen niyet mektubu ve Dünya Bankası'na sunulan taahhüt mektubunda serbest piyasa güçlerine dayanan bir ekonomik düzen oluşturulacağı, devletin birçok sektörden el çekeceği, sanayi, tarım ve petrol alanlarının yabancı sermayeye açılacağı, KİT'lerin bütçeye yük olmaktan çıkarılacağı belirtilmektedir (Sezen, 1999: 207). Dışa açılmayı gerçekleştirebilmek için devlet müdahaleleri en aza indirilmiş, KİT'lere fiyat belirleme yetkisi verilmiş, döviz kurlarında sabit kur politikası terk edilerek esnek kur politikasına geçilmiş, faiz oranları enflasyonun üzerinde ve serbestçe belirlenmiş, fiyat denetimleri ve sübvansiyon uygulamalarının azaltılması amaçlanmıştır. Bu genel yaklaşımlar çerçevesinde, ihracata yönelik sektörlerde yatırım yapılması ve yabancı sermaye yatırımları, ekonomik büyümeye hız kazandıracağı gerekçesiyle teşvik edilmiştir. Döviz kurlarındaki serbestleşmeye paralel olarak, ithalat rejiminde de değişmeler ortaya çıkmıştır (Baray ve Ergun, 1990: 69-70).

1980'den itibaren, tarım sektöründe politikalar belirlenirken, tarımsal ürün fiyatlarının yüksek tutulmasının, tarımsal girdilere verilen sübvansiyonların ve düşük faizli kredilerin parasal genişleme üzerindeki etkisinin yaşanan enflasyonlara neden olduğu görüşü, gerekçe olarak gösterilmiştir. Bir başka deyişle, tarım sektörü, enflasyonun bir kaynağı olarak değerlendirilmeye başlanmıştır. Öte yandan, tarımsal destekleme politikalarından hangi kesimlerin en çok yararlandığı konusunda çeşitli araştırmalar gündeme gelmiş, bunların geçimlik kesimdeki üreticiden çok, ticari kesimdeki üreticiye ve büyük tarım işletmelerine yaradığı ileri sürülmüştür (Köymen: 1999: 29). İkinci olarak tarımsal altyapı çalışmasının hızlandırılması (sulama, drenaj, toprak koruma ve tarla içi geliştirme gibi), tohum ve tarımsal girdi ithalinde getirilen kolaylıklar ile tarımda verimin artacağı iddia edilmiştir. Son olarak, sağlanan teşvikler ve kur uygulamalarıyla artan ihracatın, tarım sektörü üretimi üzerinde uyarıcı etki yaratacağı beklentisi gündeme getirilmiştir (Baray ve Ergun, 1990: 89; Ören, 1998: 85).

1980'li yılların başında ithal ikameci sanayileşmeye dayalı kalkınmacı politikaların yerini ihracata dayalı büyüme politikalarının almasına paralel olarak, tarım ve gıda sektörünün bir yeniden yapılanma sürecine girdiği söylenebilir. Bu dönemde Türkiye'de tarım politikasındaki dönüşümlerin, dünyadaki uluslararası gıda

düzenindeki deregülasyon ve uluslararasılaşma eğilimlerine koşut bir şekilde geliştiği belirtilmelidir. Dünya tarım ürünleri piyasasındaki elverişli koşulların da yardımıyla Türkiye'de tarım ürünlerine uygulanan fiyat sübvansiyonları 1970'lerin sonlarına kadar sürdürülebilmiş; 1980'lerin başlarında dünya piyasalarında hububat fiyatlarının ciddi miktarda düşmesiyle birlikte, ülkenin dış borç ödemelerinde ciddi zorluklar yaşandığı bir konjonktürde tarıma uygulanan sübvansiyon politikalarının maliyeti çok yükselmiştir. Aynı dönemde, Dünya Bankası ve IMF'nin kamu harcamalarının kısılması için Türkiye'ye uyguladığı baskıyı ve uygulanmaya başlanan yapısal uyum politikalarını da unutmamak gerekir.

1980'lerden bu yana, Türkiye'de tarımsal üretim ve gıda sanayinde uluslararası sermayenin rolü önemli ölçüde büyümüştür. Türkiye'nin önde gelen yerli sermaye grupları (Sabancı, Koç, Yaşar, Tekfen vs.) giderek büyüyen ölçeklerde, çok uluslu şirketlerle ortaklıklara girerek et, süt ve sütlü mamülller üretimi, gıda paketlemesi, sebze ve meyve işlenmesi ve dondurulması, çay üretimi, tam ve yarı hazır gıda üretimi, gıda pazarlaması ve perakendeciliği gibi alanlarda faaliyet göstermeye başlamıştır. Köy-Tür ve Piyale gibi gıda üreticileri de yabancı şirketlerle ortaklıklar kurarak üretim hacimlerini ve ürün çeşitlerini artırmıştır. Aynı dönemde, dünyada *catering* (hazır yemek) alanında önde gelen Sodexho ve Marriott gibi çok uluslu şirketler ile McDonald's, Pizza Hut ve Burger King gibi *fast-food* devleri Türkiye piyasasına girmiş ve büyük yatırımlar yapmıştır. Kimi Batılı şirketler ise kendi alt şirketlerini kurmak yoluyla Türkiye'de üretime başlamıştır. Bu gelişmelere karşın, Türkiye'de küçük ölçekli gıda üretimi hala yaygın bir şekilde sürmektedir. Ancak, çok uluslu gıda şirketlerinin büyük ölçekli ve yüksek teknolojili tesislere yatırımlarının artmasıyla birlikte, Türkiye'deki gıda üretim yapısının uluslararası tarım ve gıda endüstrisinin bir parçası olması yönünde hızla dönüştüğü ifade edilebilir (Yenal, 2001: 42-43).

3. Tarım Sektöründe Yapısal Uyum Süreci: Yerel ve Uluslararası Sermayenin Çıkarları Açısından Dünya Bankası'nın Rolü

Tarım sektöründe yapısal uyum süreci, Dünya Bankası ile yapılan anlaşmalarla büyük ölçüde yönlendirilmiştir.[3] Yönlendirmede birincil rolü, tarıma ilişkin *Sektörel Kredi Anlaşması (SECAL)* (RG, 13.7.1985) oynamıştır. 27 Haziran 1985'de Türkiye

3 1980-2001 yılları arasında Dünya Bankası ile tarım sektörüne ilişkin olarak Sektörel Kredi Anlaşması ile birlikte toplam 13 tane kredi anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşmalar kronolojik olarak şu şekildedir: 1)Türkiye Cumhuriyeti ile Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası Arasındaki (*İkinci Meyve ve Sebze Projesi*) İkraz Anlaşması, Tarih: 6 Nisan 1981, BK Karan: 8/2977, 18.5.1981; RG: 25 Haziran 1981, 17381; 2) Türkiye Cumhuriyeti ile Milletlerarası İmar ve Kalkınma Bankası Arasında Akdedilen 18 Mayıs 1982 Tarihli İkraz Anlaşması (*İkinci Gübre Rasyonalizasyon ve Enerji Tasarrufu Projesi*), BK Karan: 8/4885, 16.6.1982; RG: 15 Temmuz 1982, 17755; 3) Türkiye Cumhuriyeti ile Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası Arasında Akdedilen 27 Haziran 1983 Tarihli Garanti Anlaşması (*İkinci Tanmsal Kredi Projesi*), BK Karan: 83/7095, 14.9.1993; RG: 20 Ekim 1983, 18197; 4) Türkiye Cumhuriyeti ile Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası Arasındaki (*Tanmsal Yayım ve Uygulamalı Araştırma Projesi*) İkraz Anlaşması, BK Karan: 84/8250, 27.6.1984; RG: 5 Ağustos 1984, 18480; 5) Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası Arasındaki İkraz Anlaşmasını ve

ile Dünya Bankası arasında "tarım sektörünün yapısal uyumu"nun sağlanması amacıyla bir sektörel kredi anlaşması imzalanmıştır. Türkiye, bu kredi anlaşmasından daha önceki ve sonraki tarihlerde de, Dünya Bankası ile sektöre ilişkin çeşitli projeler hakkında kredi anlaşmaları imzalamıştır. Tarım yönetiminin ve genel olarak kamu yönetiminin değişimi açısından " ... bu anlaşmaların iki belirgin özelliği vardır: (1) Ulusal plan ve programların hedef ve stratejilerini yönlendirme özelliği, (2) Doğrudan kamu sektörü ve kamu yönetiminin örgütlenmesi çalışma ilişkileri, istihdam biçimleri ve işlevlerini değiştirme etkisi." (Güler, 1995: 28). Sözü geçen anlaşmalar incelendiğinde, 1980 sonrası tarım sektörüne yönelik politikaların ve yönetimin değişimi üzerinde önemli etkileri olduğu görülmektedir.

Sektörel kredi anlaşması ile birlikte bütün anlaşmalarda, tarıma yönelik olarak, devletin belirleyiciliğinde destekleme alımı, fiyat ve girdi sübvansiyonları ve kredilendirme boyutlarında sürdürülen politikaların her aşamasına ilişkin çeşitli öneriler ve kredinin kesilmemesi için yerine getirilmesi beklenen koşullar vardır. Bunlar, içerikleri ve beklentileri açısından bir bütün oluşturmaktadır. Kredi anlaşmalarının ayrıntılarına girildikçe, söz konusu bütünsellik net bir şekilde açığa çıkmaktadır. Yapılmak istenen, yapısal uyum çerçevesinde tarım yönetiminin yeniden yapılandırılmasıdır. Tarım sektörüne çizilen yol, devletin rolü farklılaştırılarak serbest piyasa koşullarının oluşturulması, uluslararası sermayenin önündeki engellerin kaldırılması, ilgili kamu kurumlarının çeşitli yöntemlerle işlevsizleştirilmesi ve özelleştirilmesi şeklindedir. Bir başka deyişle, tarım sektöründe devletin küçültülmesi istenmektedir.

Aynı zamanda, bütün anlaşmalarda göze çarpan bazı ortak noktalar bulunmaktadır. Bunlardan en dikkat çekeni, projelerde yer alan kamu kurum ve kuruluşlarının yıllık programları, bütçeleri, faaliyetleri, personeli gibi önemli konularda çoğu zaman Dünya Bankası ile görüş alışverişinde bulunulması, bu konularla ilgili Banka'ya raporlar ve bilgiler sunulmasıdır. Adeta, söz konusu kurumlarla ilgili kararlar Banka ile birlikte alınmakta, hatta çoğu zaman Banka'nın görüşleri doğrultusunda planlar yapılmaktadır. Projelerde, Dünya Bankası'nın uygun bulduğu niteliklerde ve koşullarda eleman görevlendirilmekte ve ilgili kamu personelinin eğitiminde yine Banka'nın tercihleri belirleyici olmaktadır. Aynı şekilde proje koordinatörü ve danışmanı olarak adlandırılan elemanlar da Banka'nın öne sürdüğü nitelikler ve istih-

Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası ve Toprak Mahsulleri Ofisi Arasındaki Proje Anlaşmasını (*Tahıl Depolama Projesi*) Birlikte Değiştiren Anlaşma, Tarih: 29 Mart 1985, BK Karan: 85/9460, 8.5.1985; RG: 27 Haziran 1985, 18794; 6) Türkiye Cumhuriyeti ile Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası Arasındaki (*Tarım Sektörü Uyum İkrazı*) İkraz Anlaşması, Tarih: 27 Haziran 1985, BK Karan: 35/9659, 7.7.1985; RG: 13 Temmuz 1985, 18810; 7) Türkiye Cumhuriyeti (Borç Alan) ile Milletlerarası İmar ve Kalkınma Bankası (Dünya Bankası) Arasında 27 Mart 1986 Tarihinde Yapılan Anlaşma (*Drenaj ve Tarla İçi Geliştirme Projesi*), BK Karan: 86/10680, 15.5.1986; RG: 25 Mayıs 1986, 19117; 8) Türkiye Cumhuriyeti ile Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası Arasında 28 Haziran 1989 Tarihli İkraz Anlaşması (*Tarımsal Sanayi Projesi*), BK Karan: 89/14350, 27.7. 1989; RG: 2 Ağustos 1989, 20240; 9) Türkiye Cumhuriyeti ile Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası Arasındaki (*Tarımsal Araştırma Projesi*) İkraz Anlaşması, 12 Haziran 1992, BK Karan: 92/3397, 6.8.1992; RG: 9 Eylül 1992, 21340; 10) Türkiye Cumhuriyeti ile Uluslararası İmar ve Kalkınma

dam koşullarında işe alınmaktadır. Genellikle kredi tutarının dağılımında personel eğitimi, danışmanlık ya da müşavirlik hizmetleri gibi kalemlerin yüzde 100 kredilendirilmesi, Banka'nın sözü geçen konuları ne derece önemsediğini göstermektedir.

Benzer şekilde, Dünya Bankası'nın verdiği kredilerin ve dolayısıyla Türkiye bütçesinde söz konusu projelere ayrılacak paranın ne şekilde harcanacağı anlaşma koşullarıyla belirlenmiş olmaktadır. Burada, dikkat çeken bir başka nokta, özellikle ithalatın teşvik edilmesidir. Anlaşmaların çoğunda dışarıdan mal ve hizmet alımı yüzde 100 kredilendirilmektedir. Aynı zamanda, pek çok mal ve hizmet alımı için uluslararası ihale şart koşulmaktadır. Bazı anlaşmalarda, belli koşullar dahilinde yerli imalatçılara ayrıcalık tanınması kabul edilmektedir. Projelerle ilgili raporların ve hesapların bağımsız denetçiler tarafından denetlenmesi de bütün anlaşmalarda yer alan bir koşuldur. Bir başka deyişle, projede yer alan kamu kurum ve kuruluşlarının ilgili raporları, bütçeleri ya da faaliyetleri çoğu zaman yabancı danışmanlık şirketleri tarafından denetlenmiş olmaktadır.

Türkiye ile Dünya Bankası arasında imzalanan *Sektörel Kredi Anlaşması* ile Türkiye'ye 300 milyon dolar tutarında kredi verilmiştir. Anlaşma, Bakanlar Kurulu'nda kredinin "tarım sektörünün geliştirilmesi maksadıyla" alındığı ifadesiyle 7 Temmuz 1985'de onaylanmıştır. Anlaşma imzalanmadan önce Türkiye, tarım sektörünün yapısal uyumunu amaçlayan faaliyetler, amaçlarla ve politikalarla ilgili programı açıklayan bir mektubu Dünya Bankası'na sunmuştur. Mektupta programın uygulanması sırasında acilen gerekli ithalat ve hizmetlerin finansmanı için Türkiye'nin Banka'dan yardım talep ettiği ifade edilmektedir.

Kredi anlaşmasında sözü geçen ve ayrıntılarıyla tanımlanan program tarım sektörünün kapsadığı alanların hemen hemen hepsini ilgilendirmekte ve sektöre hizmet veren kamu kurumları için önemli değişiklikler getirmektedir. Program, Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü (DSİ) ve Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü'ne (KHGM) ilişkin değişiklikler getiren sulama ve drenaj çekirdek programını, Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü (TİGEM) ve Türkiye Zirai Donatım Kurumu (TZDK) için yönetsel ve mali kontrol sistemleri kurulmasını, tarımsal araştırma faaliyetlerinin planlanmasını ve ilgili kurumlarda çalışan personelin eğitilmesini içermektedir. Programın yürütülmesi için Banka'nın onayıyla görevlendirilen danışmanların, DSİ ve KHGM'nin çalışma programlarının, TİGEM ve TZDK için yönetim geliştirme

Bankası Arasındaki (*Doğu Anadolu Su Havzası Rehabilitasyon Projesi*) İkraz Anlaşması, 25 Mart 1993, BK Kararı: 93/4540, 12.6.1993; RG: 5 Temmuz 1993, 21628; 11) İkraz Anlaşması (*Sulama Yönetimi ve Yatırımlarında Katılımcı Özelleştirme Projesi*) Türkiye Cumhuriyeti ile Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası Arasında, Tarih: 28 Ekim 1997, BK Kararı: 98/10623, 2.2.1998; RG: 27 Şubat 1998, 23271; 12) *Ürün Borsaları Planlama Projesi*, 1998 (Bu anlaşma için bkz. World Bank Office Ankara, World Bank Program in Turkey, Ankara, 2000, s.16-17.) 13) Türkiye Cumhuriyeti ile Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası Arasındaki 12 Temmuz 2001 Tarihli Kredi Anlaşması (*Tarım Reformu Uygulama Projesi*), BK Kararı: 2001 /2707, 12.7.2001; RG: 13 Temmuz 2001, 24461.

çalışmalarının ve Tarım ve Köyişleri Bakanlığı için bir pilot yönetim bilgi sisteminin hazırlanması, Bakanlığın tarımsal araştırma faaliyetlerinin gözden geçirilmesi, Tarım Satış Kooperatiflerinin etkinliğinin artırılması konularında çalışması öngörülmüştür. Bankanın kredinin kullanılış şekli için öngördüğü dağılım ve mal ve hizmet alımına ilişkin öne sürdüğü koşullar, daha çok uluslararası piyasalara yönelik ticari bağların kurulmasının beklendiğini göstermektedir. Dünya Bankası, kredinin planlanan takvime uygun olarak kesintisiz şekilde verilmesi için bazı konularda 'kanıtlanmış' gelişmeler beklemektedir. Bunlar, Türkiye'de perakende gübre fiyatlandırma politikasının programda belirtildiği şekilde yürütülmesi, gübre üreticilerine, özel sektör toptancılarına ve perakendecilerine gübre dağıtımının açılması, TZDK için yönetim geliştirme programının oluşturulması, sulama ve drenaj çekirdek programında gelişmeyi gösteren önlemlerin alınması ve son olarak tarım sektöründe pozitif reel faiz oranlarının gerçekleştirilmesinde 'tatminkar' gelişme sağlanması şeklinde ifade edilmektedir. Sektörel kredi anlaşması, hem program çerçevesinde belirlediği çalışmalar hem de kredinin kesilmemesi için öne sürdüğü koşullar ile tarım sektörü yönetiminde özellikle gübre sübvansiyonu politikasını hedef alan, gübre piyasasına özel sektörün hâkim olmasına ve bu konuda tekel niteliğinde bir kamu kuruluşu olan TZDK'nin işlevsizleştirilmesine neden olan önemli değişikliklere yol açmıştır. Ayrıca, tarımsal kredi ve sulama politikalarında değişimin yönü, Sektörel Kredi Anlaşması ile çizilmeye başlanmıştır. Anlaşmanın kapsamı ve ayrıntıları, yapısal uyum sürecinin ne derece planlı işlediğini ve bir yandan devletin tarımdan el çekmesi talep edilirken diğer yandan da devletin düzenleyici gücüne ihtiyaç duyulduğunu göstermektedir.

4. Destekleme Politikasında Değişim: Özel Sektöre Bir Kâr Transferi Mekanizması Olarak Tarım Politikaları

1980 sonrası tarım sektörü yönetiminde önemli değişikliklerden biri, destekleme politikasında ortaya çıkmıştır. Öncelikle, destekleme alımlarının finansmanında kullanılan Merkez Bankası ve Ziraat Bankası kaynakları daraltılmıştır. Ardından, Toprak Mahsulleri Ofisi (TMO) ve TEKEL dışında Merkez Bankası'nın doğrudan kredi uygulaması kaldırılmıştır. Zamanla bu kuruluşlara da kredi verilmemeye başlanmıştır. Bu uygulamanın gerekçesi olarak, destekleme alımlarında bulunan kuruluşların özkaynak

katkılarının artırılmasının amaçlandığı ileri sürülmüştür. İkinci olarak, bu dönemde destekleme alım koşullarını belirlemede Para Kredi Kurulu, fiyatların belirlenmesinde ise Ekonomik İşler Koordinasyon Kurulu görevlendirilmiştir. Üçüncü olarak, destekleme politikasının enflasyonist etkiler yarattığı iddiasıyla, desteklenen ürün sayısı azaltılmıştır. Planlı dönem sonunda 26 ürün destekleme politikaları kapsamında iken, 1980'den itibaren bu sayı gittikçe azalmaya başlamıştır. Desteklenen ürün sayısı 1980'de 22'ye, 1985'de 13'e, 1990 yılında 9'a inmiştir. 1991'de ise tekrar 24 ürün destekleme kapsamına alınmış, 1992'de bu sayı 25'e çıkmıştır (Abay vd., 1995: 55-56). 5 Nisan 1994 Ekonomik Önlemler Kararları ile destekleme politikasında köklü değişiklikler yapılmış; Tarım Satış Kooperatifleri ve aldıkları ürünler destekleme kapsamı dışında bırakılmıştır (TZOB, tarihsiz: 211). 1994'den beri sadece tahıl, tütün, şeker pancarı ve haşhaş kapsülü destekleme kapsamındadır (Kepenek ve Yentürk, 2000: 352). Öte yandan, çay ve tütün gibi bazı ürünlerin işlenmesinde devlet tekeli kaldırılmıştır. Destekleme politikasıyla ilgili olarak belirtilebilecek bir diğer nokta, destekleme alım fiyatlarının genellikle enflasyonun altında belirlenmesidir. 1980'li yıllarda uygulamaya konan ürün bedellerinin peşin ödenmemesi yönteminin de destekleme ödemelerinin alım gücünü azaltmasında büyük etkisi vardır (Baray ve Ergun, 1990: 96). Çoğu zaman, ürün bedeli kısmen peşin ödenmekte, ödemenin geri kalan kısmı ürün fiilen satıldıktan sonra yapılmaktadır. Geçtiğimiz dönemlerde destekleme alımlarının özellikle politikacılar açısından cazip olmasının nedeni, yatırım ve kamu hizmetlerinin etkilerinin daha uzun sürede ortaya çıkmasına karşı, destekleme alımlarının çok hızlı ve görülür bir şekilde gelir artışı doğurmalarıdır. Bu nedenle, politikacılar özellikle seçim dönemlerinde destekleme alımlarına ilgi göstermektedir. Destekleme politikası yoluyla köylerde yaşayan nüfusun oyları elde tutulabilmektedir. Bu haliyle destekleme alımları, bu yıllara kadar statükodan yarar sağlayan kesimlerin uzun vadeli çıkarları ile uyum içinde olagelmiştir (Gürbüz, 2001: 48-49).

Destekleme politikasındaki değişimde Dünya Bankası ile imzalanan anlaşmaların etkili olduğu görülmektedir. Örneğin, Dünya Bankası ile 1985'te imzalanan *Tahıl Depolama Projesi* Kredi Anlaşması'nda (RG, 27.6.1985), TMO'ya sağlanan kredilerin tümüne uygulanan faiz oranının, en düşük, Ziraat Bankası'nın saptadığı politikalar gereğince çiftçilere sağlanan cari faiz oranında olması gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca, kurum için, bir

işletme planlama komitesi kurulması ve altı ayda bir depolardaki stokların kaydını sağlayacak bir envanter kontrol sistemi oluşturulması istenmektedir. TMO'nun yürüttüğü buğday destekleme politikasının değişiminde ve kurumun depolarının kullanımının özel sektöre açılarak umumi mağazacılık uygulamasının başlatılmasında bu projenin yönlendiriciliğini yadsımak mümkün değildir.

Destekleme politikasındaki değişimin bir diğer boyutu, tarımsal girdilere yönelik sübvansiyonlara ilişkindir. Giderek azalan oranlarda sübvansiyon verilmeye devam edilmiştir, ancak girdi fiyatlarının çok yüksek oranlarda artması karşısında bu uygulamanın etkinliği azalmıştır. Örneğin, 1980 yılına kadar sübvanse edilen gübrede, fiyatlar hammadde fiyatları ve dünya fiyatlarının artması gerekçe gösterilerek serbest bırakılmış ve büyük artışlar olmuştur. 1986'da gübre tekelinin kaldırılmasıyla, TZDK'nin bu alandaki neredeyse yüzde100 oranındaki belirleyici rolü giderek küçülmeye başlamıştır. TZDK ve Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş. (TŞFAŞ) tarafından kullanılan gübre dağıtımı yetkisi, Tarım Satış Kooperatifleri Birlikleri ile Tarım Kredi Kooperatifleri Merkez Birliği'ne de tanınmıştır (Güler, 1996: 113). Haziran 1986'dan itibaren gübre dağıtımı yapan kuruluşlara Bakanlar Kurulu'nca belirlenen miktarlarda, kilogram başına ödeme yapılması öngörülmüştür. 1988 yılında özel sektöre gübre ticareti yapma yetkisi tanınmıştır. Ayrıca, destekleme ödemeleri özel sektör kuruluşları için de geçerli olacaktır. Böylece, 1980 istikrar programı çerçevesinde oluşturulan Destekleme ve Fiyat İstikrar Fonu'nda (sadece tarımsal ürünlerle sınırlı değildir) toplanan paraların önemli bir kısmı gübre için yapılan sübvansiyonlara harcanmıştır (Dinler, 1988: 296). 1988'e kadar, gübrenin pazarlanmasını kendisi yürüten TZDK, daha sonra bayilik sistemine geçmiştir. Kurum satışlarını artırmak gerekçesiyle başlatılan uygulama, satışlardaki düşüşü durduramamıştır (Güler, 1996: 119).

Mayıs 1982'de Dünya Bankası ile imzalanan *İkinci Gübre Rasyonalizasyon ve Enerji Tasarrufu Projesi* de (RG, 15.7.1982) gübre sübvansiyonu politikasında yaşanan değişimde belirleyici olmuştur. Proje, İskenderun, Mersin, Foça ve Samsun'daki kamuya ait gübre fabrikalarının rehabilitasyonu ve modernizasyonunu içermektedir. Ayrıca, proje kapsamında, Hükümetin bir gübre hammaddesi kaynakları araştırması yapması talep edilmiştir. Ancak, Anlaşmada asıl ilginç olan nokta, Dünya Bankası ile başka bir anlaşma yapılmadıkça, Hükümet tarafından belirlendiği süre boyunca, gübrenin fabrika çıkış fiyatının aynı cins ithal

malı mamullerin CIF geliş fiyatlarının altında olamayacağı koşulunun getirilmesidir.

Devletçe sübvanse edilen tohumluk ve fidan üretimi çalışmaları yıllar içinde önemli gelişmeler göstermiştir. Ancak, 1982 yılından itibaren kamu kuruluşlarının yetersiz kaldığı gerekçe gösterilerek, söz konusu girdilerin ithalatı serbest bırakılmıştır. Buna paralel bir şekilde, 1983 yılından sonra, getirilen yasal önlemler ve teşvikler sonucunda özel sektör tohumculuk alanına girmiştir. Yabancı tohumculuk şirketleri de ya yüzde 100 kendi sermayeleri ya da Türk ortakları ile kurdukları ortaklıklarla bu alanda yatırım yapmıştır (TKB, 1997: 75-76). Bu şirketlere, 1985 yılından itibaren destekleme kapsamına alınan tohum cinslerine göre belirlenen miktarlarda destekleme ödemesi yapılmıştır (Olhan, 2000: 13). Yurtdışından getirilen tohumluklarla bazı ürünlerde verim artışı sağlanmış; ancak, örneğin domates, patates ve Trakya'da kullanılan buğday tohumlarında denetimsizlik nedeniyle zararlara yol açmıştır. Diğer yandan, tohum ve fidan fiyatlarındaki artışlar ve sübvansiyonların yetersizliği, kaliteli tohum kullanımının gerektiği ölçüde artmasını engellemiştir (Baray ve Ergun, 1990: 100). 1980 yılına kadar yem fiyatlarının belirlenmesinde Yem Sanayi A. Ş. (YEMSAN) etkili olurken, bu tarihten itibaren fiyatlar serbest bırakılmıştır (Sayın, 1998: 19). Ardından, yem fiyatlarındaki büyük artışlar olmuştur. 1985'de Para Kredi Kurulu'nun bir kararı ile sanayi yemi kullananlara vergi iadesi adı altında yüzde 20 oranında destekleme ödemesi yapılması uygulaması başlatılmış; ancak uygulamaya 1989 yılında son verilmiştir (Olhan, 2000: 13). Yem fabrikaları kapasiteleri yeterli olduğu halde, yem fiyatlarının yüksekliği nedeniyle atıl kapasite ile çalışmıştır (Baray ve Ergun, 1990: 101). YEMSAN'ın özelleştirilmesiyle, yem sanayinde sınırlı olan kamu sektörü etkisi bütünüyle ortadan kalkmıştır. Fiyatları yüksek oranda artan tarımsal girdiler arasında tarım ilaçları da yer almaktadır. Türkiye'de özel firmalar tarafından üretilen ve ithaline izin verilen tarımsal mücadele ilaçlarının fiyatları, döviz kuru politikası nedeniyle yüksek artışlar göstermiştir (Baray ve Ergun, 1990: 102). Ayrıca, özellikle terbiyevi ithalat olarak tanımlanan uygulama ile tarımsal girdilerin ithalatı kolaylaştırılmıştır (Abay vd., 1995: 52). Daha sonraki yıllarda da, ithalat rejimi kararlarıyla tarımsal girdi ve ürünlerin ithal edilmesi yaygınlaşan bir uygulama olmuştur.

Yapısal uyum sürecinin önemli bir parçası olan özelleştirme uygulamaları tarımsal KİT'leri de içine almıştır. 27 Mayıs

1992'de Türkiye Süt Endüstrisi Kurumu (TSEK), Et ve Balık Kurumu (EBK) ve YEMSAN'ın özelleştirilmesine karar verilmiştir. Batıdaki benzerleri gibi TSEK'in kuruluş yasasında da işlevlerini tamamladıktan sonra üretici birliklerine satılmasını öngören bir madde vardır. Ancak, bu madde bir yasa değişikliğiyle kaldırılmış, kuruluş satışa hazır hale getirilmiştir. TSEK, EBK ve YEMSAN'ın satış ihaleleri birkaç kez bozulmasına karşın, sonuçta bu üç kurum özel sektör firmalarına devredilmiştir. Bu kurumların satışı, satış bedellerinin arsa fiyatlarının bile altında kaldığı öne sürülerek çok eleştirilmiştir. Piyasalarda rekabet ortamı yaratan SEK, devletin elinden çıkınca, üreticiden süt alım fiyatları düşmüş, süt satış fiyatları yükselmiştir. Aynı durum et piyasası için de geçerli olmuştur (Usumi, 1999: 41-42).

5. Tarımsal Kredi Politikalarında Değişim: Eşitsiz Sınıf İlişkilerinin Yeniden Üretildiği Bir Alan Olarak Tarımsal Kredi Projeleri

1980 sonrasında, tarım sektörüne sağlanan düşük faizli kredi uygulaması daraltılmış ve kredi kullanımı koşullarının ağırlaştırılmış olması, özellikle küçük üreticinin kredi kullanımını olumsuz yönde etkilemiştir. Tarımsal kredi politikası, kredi faiz oranlarının yükseltilmesi ve tarımsal sanayi işletmelerinin kredilendirilmesinin teşvik edilmesi ile üreticilere değil, sektörde çalışan özel sektör kuruluşlarına destek sağlayan bir uygulamaya dönüştürülmüştür. Tarım sektörüne kredi sağlayan Ziraat Bankası çeşitli politikalarla zarar eden bir banka haline gelmiş ve tarım kesimine kredi sağlama işlevi eritilmiştir. Benzer şekilde Tarım Kredi Kooperatifleri de, uygulamalarında özel sektörün hâkim olmasını sağlayacak yasal ve yönetsel değişikliklerle küçük üreticiye de destek sağlayan yapısından giderek uzaklaştırılmıştır.

Tarımsal kredi alanında Dünya Bankası ile üç tane kredi anlaşması imzalanmıştır. 1983'de Dünya Bankası ile Ziraat Bankası arasında imzalanan *İkinci Tarımsal Kredi Projesi* (RG, 20.10.1983), Tarım Kredi Kooperatifleri sistemi ile ilgilidir. Ayrıca, Tarım ve Köyişleri Bakanlığı'dan, anlaşmada adı geçen çeşitli tahılların üretim maliyetlerini, bunlardan bazılarının desteklenmesinin ekonomik gerekçelerini ve tahıl pazarlama olanaklarını inceleyen bir raporu Dünya Bankası ve Ziraat Bankası'na sunması istenmiştir. 1989'da imzalan *Üçüncü Tarımsal Kredi Projesi* (RG, 2.8.1989), Ziraat Bankası'nın tahsilatı gecikmiş zirai kredilerin analizini de kapsayan bir kurumsal gelişme programı-

nı ve Tarım Kredi Kooperatiflerinin kredi işlemleri ile ilgili çalışmaları içermektedir. Bu anlaşmanın yürürlüğe girmesi için, zirai kredi faiz oranlarının incelenmesi ve ayarlanmasında Dünya Bankası'nın kabul ettiği yöntemi öngören talimatın yayımlanmış olması koşulu getirilmiştir. Görüldüğü gibi, bu proje, yıllar içinde tarımsal kredi faiz oranlarının sürekli yükseltilerek çiftçileri kredi kullanamaz hale getiren dönüşümün önemli bir adımını oluşturmaktadır. 28 Haziran 1989'da imzalanan *Tarımsal Sanayi Projesi*'nde (RG, 2.8.1989) ise tarımsal sanayi yatırım projelerine sabit yatırım, sürekli işletme sermayesi ve teknik hizmet ihtiyacı için kredi sağlanması, Ziraat Bankası ve Halk Bankası personelinin eğitimi, tarımsal sanayi yatırımlarının değerlendirilmesi ve denetlenmesi için mali paketler hazırlanması, balıkçılık sanayiinin geliştirilmesine dönük uzun vadeli bir araştırma yapılması ve tarımsal sanayi ürünlerinin ihracatına ilişkin olarak uluslararası pazarlama konusunda eğitim için paket programlar hazırlanması çalışmaları yer almıştır.

Sözü geçen kredi anlaşmalarının ve tarım sektörüne ilişkin Sektörel Kredi Anlaşması'nın hedeflediği şekilde, tarımsal kredi sisteminde değişiklikler olmuştur. Öncelikle tarımsal kredi faiz oranları artırılmıştır. Ayni işletme kredileri uygulamasına son verilerek, yerine nakdi kredi kullanımı getirilmiştir. Ayrıca, seracılık, çiçekçilik, sulama, ipekböcekçiliği gibi ve üreticilerin sınırlı bir kısmının uğraşı olan, ihracata dönük tarım çalışmaları kredilendirilmeye başlanmıştır. Bu gelişme, çiftçiden çok tarımsal sanayi işletmelerinin kredilendirilmesi politikası ile birlikte değerlendirilmelidir (Güler, 1996: 130-135).

6. Tarım Reformu: Tekelci Sermayenin Yükselen Gücü

Tarım reformu 1999'da uygulamaya başlanan istikrar programı ile gündeme gelmiştir, ancak reformun ilk işaretleri 1990'lı yıllarda verilmektedir. Nisan 1994'de ilan edilen ve '5 Nisan Kararları' olarak anılan ekonomik istikrar önlemleri, ekonomik dengesizlikleri gidermek yanında, büyük ölçüde sermayenin yeniden yapılanmasında yeni bir evreyi geçişi sağlayacak yapısal uyum politikalarını hızlandırmak amacıyla kabul edilmiştir. Bu önlemler, tarımsal desteğin azaltılmasını içeren tarımsal reform çalışmalarını, yani doğrudan fiyat desteklemeleri kaldırılarak çiftçilere doğrudan gelir desteği sağlanmasını ve kayıt sisteminin geliştirilmesini hedeflemiştir (Altıok, 2002: 111-112). Benzer şekilde, dönemin siyasi belgelerinde, örneğin Yedinci Beş Yıllık

Kalkınma Planında (DPT, 1995) tarımdaki politika değişikliğinin hedeflendiği görülmektedir. Ancak, önemli bir oy potansiyelini oluşturan tarım kesiminin çıkarlarını önemli ölçüde zedeleyecek bu kararların hayata geçirilmesi uzun zaman almıştır.

Aynı tarihte, Türkiye, GATT Uruguay Görüşmeleri Nihai Senedi'ne imza atmış ve 1995 başında faaliyete geçen Dünya Ticaret Örgütü'nün (DTÖ) kurucu üyeleri arasında yer almıştır. Türkiye'nin bu kapsamda, 2004 yılına kadar, tarım sektöründe gümrük tarifelerini ve ihracat sübvansiyonlarını indirmesi gerekmektedir. Türkiye'nin destek harcamalarına ayırdığı kaynak, tarımsal üretim değerinin yüzde10'unun altında kaldığı için yurt içi desteklerin kaldırılması konusunda yapacağı bir şey yoktur (Ertuğrul ve Günaydın, 1999: 53) Ancak, tarım sektörünün çıkarları açısından bakıldığında, GATT kapsamında Türkiye'nin taahhütlerinin çok fazla ve geriye dönülemez olduğu, bu çerçevede canlı hayvan ve hayvancılık ürünleri –özellikle et ithalatının– koruma oranlarının yetersizliği tartışılmaktadır (Doğruel, 1998: 60).

Tarım reformunda kökten bir kırılma, 1999 yılında IMF ile oluşturulan istikrar programına denk düşmüştür. Türkiye bir stand-by anlaşması imzalamak üzere 9 Aralık 1999'da IMF'ye bir niyet mektubu (http://www.hazine.gov.tr, 2.4.2000) göndermiştir. Mektupta, destekleme uygulamalarının, piyasadaki fiyat sinyallerini bozarak kaynak dağılımını kötü etkilediği, fakir çiftçilerden çok zengin çiftçilere yarar sağladığı, GSMH'nın yüzde 3'üne denk gelen maliyetiyle vergi mükellefleri için ağır bir yük oluşturduğu ve tarımı destekleme kapsamında en düşük maliyetli yöntem olmadığı ifade edilmektedir. Bu nedenle, aşamalı bir şekilde destekleme politikalarının kaldırılacağı ve yerine fakir çiftçileri hedef alan doğrudan gelir desteği sisteminin koyulacağı açıklanmaktadır. 2000 yılında bir pilot program ile başlatılacak olan sistem, 2002 sonunda tüm Türkiye'de uygulanacaktır. Doğrudan gelir desteği sistemi Mart 2001'de tamamlanacak çiftçi kayıt sistemi üzerinden yürütülecektir. Destekleme politikaları bağlamında, ayrıca, tarım alanındaki karar verme mekanizmaları, bir çok Bakanlık ve kamu kurumu arasında dağılması ve tutarsız sonuçlara yol açması bakımından eleştirilmektedir. Hedeflenen sisteme geçmeden önce, tarım politikalarının rasyonalize edileceği belirtilmektedir. Bu kapsamda, hububat ve şeker pancarı destekleme fiyatı uluslararası fiyatlar ve bütçe dengeleri gözetilerek belirlenecektir. Çiftçilere verilen kredi sübvansiyonları uygulaması da aşamalı bir şekilde sona erdirilecektir. Bu amaçla, Ziraat Bankası ve Halk Bankası'nın tarımsal kredi işlemlerinde değişiklikler yapılacaktır. Bunun yanı sıra, gübre ve diğer girdi sübvansiyonları da 2000 ve 2001 yıllarında nominal olarak sabit tutulacaktır.

Stand-By Anlaşması uyarınca IMF'ye gönderilen daha sonraki niyet mektupları ve gözden geçirme çalışmalarında da tarım politikasında yapılacak değişiklikler üzerine yeni taahhütlerde bulunulmuştur. Bu belgelere göre, TŞFAŞ, ÇAYKUR, TEKEL gibi KİT'ler özelleştirilecek, bunların ilgili olduğu üretim alanlarında sübvansiyonlar kaldırılacaktır.

Türkiye IMF ile yürüttüğü istikrar programının finansmanında kullanılmak üzere Dünya Bankası ile 759,6 milyon dolar tutarında bir ekonomik reform kredi (*ERL*) anlaşması imzalamıştır. Kredi sağlanmasının amacı, IMF ile imzalanan stand-by düzenlemesi çerçevesinde uygulanan programa destek olmak şeklinde ifade edilmiştir. Tarım Satış Kooperatifleri Birliklerine ilişkin yasanın Banka tarafından uygun bulunacak bir şekilde çıkarılması, anlaşmanın yürürlüğe girmesi için bir ek koşul olarak belirtilmektedir. Ayrıca, tarım reformuna ilişkin olarak 2001 yılı içinde Dünya Bankası ile bir kredi anlaşması imzalanmıştır. Tarım Reformu Uygulama Projesi (RG, 13.7.2001, 24461), doğrudan gelir desteği için bir tarımsal işletme ve arazi kayıt sisteminin tasarlanması, fındık, tütün gibi 'sürdürülemeyen' ürünlerden daha sürdürülebilir ürünlerin üretimine geçen çiftçilerin desteklenmesi, Tarım Satış Kooperatifleri ve Birliklerinin yeniden yapılandırılması konusundaki düzenlemeleri bir programa bağlamaktadır. Bu noktada, niyet mektupları ve anlaşma metinlerinin hükme bağladığı reformların niteliğini vurgulamak gerekmektedir: Niyet mektupları ve IMF ve Dünya Bankası reform paketleri, " ... küresel piyasa düzeninin oluşumu için öngörülen yönetimsel ve siyasi yapının irdelenmesi mahiyetindedir. Burada 'reform' yerel ile ulus-ötesi aktörlerin karşı karşıya gelip çıkarlarını müzakere edebilecekleri yasal ve idari alanların oluşmasıdır. Bu alanlar ... küreselleşme veya küresel piyasa toplumunun oluşma süreçlerine işaret eder" (İslamoğlu, 2002: 22-23).

2001-2005 yıllarını kapsayan Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (DPT, 2000), IMF ile yürütülen program ve Dünya Bankası ile yapılan anlaşmalarla neredeyse aynı ifadeleri taşıyacak kadar uyum içerisindedir. Ekonomik, sosyal, çevresel boyutları ve uluslararası gelişmeler boyutunu bir bütün olarak ele alan sürdürülebilir bir tarım sektörünün oluşturulması temel amaç olarak konulmuş; tarım politikasının esaslarının GATT Tarım Anlaşması'nın öngördüğü yükümlülükler, AB'ye tam üyelik sürecinde Ortak Tarım Politikası'na uyum ve uluslararası gelişmeler çerçevesinde belirleneceği ifade edilmiştir. Destekleme fiyatlarının, dünya fiyatlarının üzerinde belirlendiği, ekim alanlarının ve üretim fazlasının genişlemesine ve devletin yüksek stok maliyetine katlanmasına neden olduğu vurgulanarak, doğrudan gelir desteği uygulamasına geçileceği belirtilmiştir.

Stand-by programı ve kredi anlaşmaları ile öngörülen değişiklikler hayata geçirilmeye başlanmıştır. Destekleme fiyatları bu hesaplamalara göre belirlenmiş; girdi desteklerinin düşük tutulması ve destekleme fiyatlarının sınırlandırılması ile tarım sektörüne ayrılan kaynak payı kısılmıştır. Tarım Satış Kooperatiflerine özerklik sağlayan yasa, bütün gecikmelere rağmen 16 Haziran 2000'de yürürlüğe girmiştir. Aynı zamanda, bankacılık reformunun da bir parçası olarak, Emlak Bankası ve Halk Bankası ile birlikte Ziraat Bankası'nın özelleştirilmesi gündeme gelmiştir. Tarımda doğrudan gelir desteği pilot uygulaması Nisan 2000'de (RG, 04.04.2000, 24014) başlatılmıştır.[4] Doğrudan gelir desteği, tek başına hiçbir ülkede uygulanmayan, gerekçesi önceki destekleme uygulamasının mali yükü olmasına rağmen kamu maliyesi üzerine daha büyük bir yük getiren, ayrıca kadastro çalışmalarının tamamlanmadığı, ürün alım satımında, girdi ve emek kullanımında kayıt sisteminin büyük oranda geçerli olmadığı bir tarım sektöründe uygulanma koşulları bulunmayan bir tarım politikası aracıdır (Oyan, 2001: 131-132). Aslında, doğrudan gelir desteği uygulamasının, tarım sektöründeki "reformların getirdiği yapısal değişimin sonuçlarına yönelik" bir çözüm olduğu 1994 tarihli bir OECD raporunda vurgulanmaktadır (OECD, 1994: 21). Dolayısıyla, bu uygulamanın, mevcut destekleme sisteminin kaldırılmasıyla oluşabilecek sıkıntıları hafifletmek için geçici bir çözüm olarak gündeme getirildiğini ifade etmek mümkündür.

Tarım reformu sürecinde, Tarım ve Köyişleri Bakanlığı'nın sorumlu ve yetkili olduğu bir çok alanda karar verme ve yönlendirme yetkisi tanınan bir kurul oluşturulmuştur. Kurulun amacı, tarım ve tarımsal destekleme politikalarının yeniden yapılandırılması ve tarımsal veri tabanı çalışmalarının yürütülmesi olarak ifade edilmiştir (RG, 21.12.1999). Tarımda Yeniden Yapılandırma ve Destekleme Kurulu'nda çeşitli kamu kurumlarının ve Türkiye Ziraat Odaları Birliği'nin (TZOB) temsilcisi yer almaktadır. Kurul, toplantılarına görüş almak ve bilgisine başvurulmak üzere ilgili kuruluş temsilcilerini davet edebilecektir.[5] Ayrıca, ilgili yasal çerçeveleri kısa sürelerde hazırlanarak, geniş yetkilerle donatılmış tütün ve şeker üretimi ile Tarım Satış Kooperatifleri Birliklerinin yapılandırılması ile ilgili kurulların oluşturulma çalışmalarına başlanmıştır.

Değerlendirme ve Sonuç

Tarım sektöründe yapısal uyum ve reform politikalarının sonuçları, ulusal ekonominin ve sektörün dinamikleri açısından iç açıcı sonuçlar doğurmamıştır. Nüfusun yüzde 2'ler dolayında arttığı 1980-2000 döneminde tarımda yıllık büyüme yüzde 1.3 düzeyinde kalmıştır. Nüfus payı önemli ölçüde korunmasına rağ-

4 Tarımda doğrudan gelir desteği pilot uygulaması Nisan 2000'de başlatılmıştır. Uygulama tebliğine göre, pilot uygulama için Türkiye'nin farklı bölgelerinden dört ilin bazı köyleri, tesadüfen örnekleme yoluyla Tarımda Yeniden Yapılandırma ve Destekleme Kurulu tarafından seçilecektir. Bunlar, Ankara'nın Polatlı ilçesinin 8, Antalya'nın Manavgat ilçesinin 6, Serik ilçesinin 8, Adıyaman'ın merkez ilçesinin 8, Kahta ilçesinin 2, Trabzon'un Akçaabat ilçesinin 10, Sürmene ilçesinin 11 köyüdür. Uygulamaya katılacak olan çiftçiler başvuranlar arasından, tapu kadastro ve TZOB kayıtları ile Tarım ve Köyişleri Bakanlığı il ve ilçe müdürlüklerinin yapacağı anket çalışmalarına göre belirlenecek, hedef çiftçi listeleri hazırlandıktan sonra, Tarım ve Köyişleri Bakanlığında değerlendirilerek kesin hali Ziraat Bankası'sına bildirilecek ve toplam ödeme miktarı Hazine Müsteşarlığına gönderilecektir. Ödemeler, Hazine bütçesinin "Tarımsal Destekleme Politikalarını Geliştirme Projesi Giderleri" harcama kaleminden ve Dünya Bankası kredisinden yapılacaktır. Seçilen çiftçilere dekar başına 5 dolar olmak üzere, 1-199 dekar arası tarım arazisi için ödeme yapılacaktır. Bir başka deyişle, bir çiftçiye en fazla 995 dolar ödenecektir. 500 m2 ye

men, sektörün GSMH payı hızla azaldığından, genelde kişi başına milli gelir 3000 dolar/yıl civarında oluşurken, tarımda 1300-1400 dolar/yıl düzeyinde olmuştur (Gürbüz, 2001: 25). Tarımsal üretim değeri artışı 1980-1995 arasında ortalama olarak bitkisel üretimde yılda yüzde 1.77, hayvancılık üretiminde yüzde 1.5 olmuş, sonraki yıllarda süreç daha da olumsuz seyretmiştir (Gürbüz, 2001: 25). 1980'li yıllarda tarımdaki çöküşün başlıca nedenlerinden biri, iç ticaret hadlerinin tarım aleyhine dönmesi, fakat hükümetlerin IMF'ye ve Dünya Bankası'na verilen taahhütlerden ötürü bu gidişi iyileştirmek için hiçbir şey yapmamış olmasıdır. Ticaret hadleri dış pazarlarda ve onu izleyerek iç pazarda 1980'li yıllara kadar gerilemesini sürdürmüş, 1989'a gelindiğinde tarım ürünlerinin 1977'deki satın alma gücü neredeyse yarıya inmiştir. Türkiye, serbest piyasa ekonomisine geçme taahhüdü nedeniyle tarım sektöründe korumacılığı azaltarak ithalatı kolaylaştırmış, buna aynı taahhüdün getirdiği diğer olumsuz etkiler eklenmiştir (Kazgan, 1996: 1343). 1980'li yıllarda tarımda gözlenen duraklama ve bazı alt sektörlerde ortaya çıkan gerileme, tarımsal ihracata yönelebilecek fazlayı azaltırken, ithalat gereksinimini artırmaya başlamıştır. 1980'de yüzde 57.4 olan toplam ihracattaki tarım payı, 1999'da yüzde 10'a düşerken, 1980'de yüzde 0.64 olan ithalattaki tarım ürünü payı, 1999'da yüzde 5'e yükselmiştir. Türkiye, 1990'dan beri net tarım ürünü ihracatçısı bir ülke olmaktan çıkıp net tarım ürünü ithalatçısı bir konuma girmektedir. Bu, 1980'li yıllarda meydana gelen yapısal değişimin 1990'lı yıllarda ortaya çıkardığı ciddi bir tehlike olarak değerlendirilmektedir (Kazgan, 1999: 35-36). Bir başka deyişle, eşitsiz koşullarda girilen serbest ticaretçi rekabetin sonuçlarının en açık biçimde tarımda yaşandığını söylemek mümkündür (Köymen: 1999: 29).

Son yıllarda yaşanan uluslararasılaşma ile ulusal piyasaları düzenlemede devletin rolünün farklılaşması, gıda üretimi, dağıtımı ve tüketiminde katmanlaşmanın artmasını beraberinde getirmiştir. 1980 sonrası tarım ve gıda sektöründe, ulusal kalkınmacı döneme damgasını vurmuş homojen bir yapının yerine daha heterojen ve hatta polarize bir yapı ortaya çıkmıştır (Yenal, 2001: 33). Bu durum, tarım üreticilerini ve özellikle de aile emeğine dayalı küçük işletmeleri büyük bir erime sürecine getirmiştir. Bir yandan tarım ürünlerine verilen ve çoğu hallerde maliyetin altında olan taban fiyatları, diğer yandan serbest bırakılan ve astronomik düzeylerde artışlar gösteren tarımsal girdi fiyatları milyonlarca üreticiyi büyük zorluklarla karşı karşıya getirmiştir. Tarım üreticilerine düşük fiyatlar verilirken, mazot, gübre, tarım ilacı ve diğer girdilerin fiyatlarının serbest piyasa fiyatlarına göre belirlenmesi, örgütsüz ve güçsüz milyonlarca tarım üreticisini çok güçlü

kadar olan araziler hesaba katılmamış, daha büyükler dekara tamamlanmıştır. Söz konusu doğrudan gelir desteği, Ankara ve Antalya'daki köylerde arazi sahiplerine, Adıyaman ve Trabzon'da ise arazisini işleyen ya da kiralama yoluyla üretim yapan, üretici belgesine sahip kişilere verilecektir. Ödemeler, Hazinenin belirleyeceği tarihlerde nakden ve iki eşit taksit halinde yapılacaktır. Uygulamanın Dünya Bankası kredileriyle tüm Türkiye'ye yayılması hedeflenmektedir. Pilot uygulama sırasında merkezde bir proje koordinatörü ve iki ulusal danışman görevlendirilecektir.

5 Kurulun çalışma usulleri hakkında 23 Şubat 2000'de Resmi Gazete'de bir tebliğ yayımlanmıştır. Buna göre, kurulun kuruluş amaçları arasında "tarım hizmetlerinin düzenlenmesiyle ilgili yeni politikaların belirlenmesi" de vardır. Kurulun görevleri şu şekilde açıklanmıştır: " a)Tarım politikaları konusunda kuruluşlar arası koordinasyonu gerektiren ve tarımda yeniden yapılanmanın esaslarını ortaya koyan planların hazırlanması ve uygulanmasına ilişkin konularda kararlar almak, uygulamaları izlemek ve değerlendirmek; b)Kamu kuruluşlarının uygulanması planlanan destekleme politikalarını incelemek, karar vermek ve bu

çerçevede ilgili kurul ve kuruluşlara teklifte bulunmak; c)Tarım sektöründe düzenli bir kayıt sistemi ve veri tabanı ile çiftçi kayıt sisteminin oluşturulmasını sağlamak; d)Tarımla ilgili kanun tasarıları, teklifleri ve diğer mevzuat düzenlemelerini incelemek, görüş bildirmek ve tavsiyede bulunmak;e)İç ve dış piyasalarda dikkate alınarak tarımsal üretim ve pazarlama konularında uygulanacak tarım politikalarını ve ilkelerini belirlemek, tarımsal üretimde verimliliği sağlayacak gerekli tedbirleri almak; f)Desteklemede uygulamaya konulacak kararlarla tarımın alt sektörleri arasındaki dengeyi sağlayacak tedbirleri almak, destek ve teşvikleri verimli kılmak, destekleme amacıyla yapılan harcamaların hedef kitleye ulaşmasını sağlayacak tedbirler almak; g)Tarımsal üretimle ilgili ileriye dönük ürün desenlerinin uygulanmasını sağlayacak teşvik ve desenlerle üreticinin yönlendirilmesini sağlayacak tedbirleri almak."

6 TÜSİAD Raporu'nda bir alternatif tarım politikası önerilmiştir. Bu politikanın, üretimde ve tüketimde kaynak kullanımını daha etkin hale getirmeye çalıştığı için üretken politikalar olarak adlandırılan ilk grubunun, öncelikle kurumsal yapının

ve örgütlü olan uluslararası şirketlerle eşitsiz koşullarda karşı karşıya bırakmaktadır (Aydın, 2001: 13).

1980'li yıllarda Türkiye gibi ülkelerde gerçekleşen dönüşümün temelinde sermayenin küreselleşmesi yani " ... `dünya ölçeğinde belirleyici` olması yatmakla birlikte, dünya ölçeğinde işleyen sürece her bir ülke sahip olduğu kapitalist ilişkilerin ulaştığı aşamaya bağlı kendine özgü bir dizi mekanizmayla eklemlenmektedir. Bu anlamda belirleyici olan sadece dışsal faktörler değil, aynı zamanda dışsal faktörlerle ilişkiye giren içsel dinamiklerdir. Geç kapitalistleşen ülkelerde, ülke içi kapitalist ilişkilerin gelişmesi belirleyici bir öneme sahiptir ve zaten kapitalizmin dünya ölçeğinde belirleyiciliğinin artmasında bu değişimin özel bir katkısı olmuştur" (Ercan, 2002, 43). Dolayısıyla, Türkiye'de 1980'lerden beri yapısal uyum politikaları ile tarımda devletin küçültülmesi ve son tarım reformu politikaları, küreselleşen yabancı ve yerli sermayenin tarımda liberalizasyon talebinin yansımalarıdır. Türkiye Sanayici ve İşadamları Derneği'nin (TÜSİAD) 1999 tarihli Tarım Raporu, Türkiye'de tarım politikasında kullanılan araçların etkisini kaybetmiş olduğu, desteklemenin getiri ve yükünün eşitsiz dağılımının sektördeki asıl sorunu oluşturduğu, destekleme alımları politikasının siyasetin doğrudan olumsuz etkileri altında uygulandığı ve uluslararası alanda tarımın rekabet gücünün kalmadığı gibi sonuçlara ulaşılarak ve çeşitli politika önerileri geliştirerek bu talebi dillendirmektedir.[6]

Sonuç olarak, daha önceleri, ülke içi gıda güvenliği temelinde dışa karşı korumacılık ve destekleme politikaları ile büyük ölçüde devlet eliyle kapitalist ilişkilere eklemlendirilen tarım kesimi, yeni düzenlemelerle bütünüyle dönüştürülmeye uğraşılmaktadır. Sermaye birikiminin bugün ulaştığı aşamada sınıflararası ilişki ve çatışmaların da yoğunlaşması, devletin farklı biçimlerde yeniden düzenlenmesine neden olmuştur (Ercan, 2002: 56). Uluslararası sermayenin çıkarlarını koruyan IMF ve Dünya Bankası ile Türkiye'deki sermaye çevrelerinin çıkarları arasındaki paralellik, toplumdaki alt ve orta tabakaların aleyhine işleyen politikaların uygulanmasına ve övülmesine ve söz konusu politikaların tek kurtarıcı gibi görülmesine yol açmıştır (Aydın, 2001: 29). Türkiye'de tarım reformu, tarımdaki milyonlarca üreticinin, özel gübre üreticisi, kimyasal madde üreticisi, geliştirilmiş tohum üreticisi, tüccar, ihracatçı şeklindeki yerel ve küresel/çok uluslu sermaye karşısında yalnız ve korumasız kalması anlamına gelmektedir. Bu durum, küçük ve orta ölçekli tarımın tasfiye edileceği, üreticinin tarımdan uzaklaşmak durumunda kalacağı, kentlere yeni bir göç dalgasının oluşacağı ve bütün bunların var olan çarpık kentleşme, yoksullaşma ve işsizlik sorunlarını ağırlaştıracağı yönündeki çeşitli öngörüleri de güçlendirmektedir.■

değiştirilmesini ve örgütlenmede kamu kaynaklarının kullanılmasını gerektirdiği belirtilmiştir. Dağılım politikaları olarak adlandırılan ikinci grup politikalar ise, fiyat ve girdi desteklemeleri alanında acil düzenlemelerin yapılması gerekliliği üzerine inşa edilmiştir. Bu bağlamda IMF ve Dünya Bankası'nın tarım destek sistemi önerilerinin, hayata geçirilmeleri için gereken kurumsal ve örgütsel altyapının kısa sürede oluşturulamayacağı vurgusu yapılmakla birlikte, uygun öneriler olduğu belirtilmiştir (Çakmak vd. 1999: 115, 122).

Kaynakça

Abay, C., S. Akgüngör, M. Artukoğlu, N. Demirbaş, ve L. Çağlayan (1995), "Planlı Dönemde Tarım Politikaları", *Türkiye Ziraat Mühendisliği IV. Teknik Kongresi, 9-13 Ocak,* Ankara: Ziraat Bankası Kültür.

Akder, A. H., H. Kasnakoğlu, (tarihsiz), "Tarım", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, Yüzyıl Biterken*, c.15, İstanbul: İletişim, 1336-1345.

Altıok, M. (2002) "Yeni Liberal İstikrar ve Yapısal Uyum Programları: Türkiye Ekonomisinde Sermaye Birikimi ve Kriz", *Praksis*, 5: 77-130.

Aruoba, Ç. (1989) *Türkiye ve Avrupa Topluluğu Açısından Uluslararası Tarım Ürünleri Ticareti*, Ankara: A.Ü. Avrupa Topluluğu Araştırma ve Uygulama Merkezi (No: 4).

Aydın, Z. (2000) "Genetik Mühendisliği, Azgelişmiş Ülkelerde Yoksulluk ve Gıda Sorunu" *Toplum ve Bilim*, 85: 108-132.

Aydın, Z. (2001) "Yapısal Uyum Politikaları ve Kırsal Alanda Beka Stratejilerinin Özelleştirilmesi: Söke'nin Tuzburgazı ve Sivrihisar'ın Kınık Köyleri Örneği", *Toplum ve Bilim*, 88 : 11-31.

Baray, İ. ve T. Ergun (1990) *1980 Sonrası Dönemde Türkiye'nin Tarımsal Yapısında Ortaya Çıkan Değişmeler*, İstanbul: Friedrich Ebert Vakfı.

Çakmak, E., H. Kasnakoğlu, H. Akder (1999) *Tarım Politikalarında Yeni Denge Arayişları ve Türkiye*, İstanbul: TÜSİAD.

Dinler, Z. (1988) *Tarım Ekonomisi*, Bursa: Uludağ Üniversitesi Güçlendirme Vakfı (Yayın No.3).

Doğruel, F. (1998) "Toplantı Sonuç Raporu", *Dünya Ticaret Örgütü'nün Tarım Anlaşması ve Türkiye*, İstanbul: Friedrich Ebert Stiftung: 27-62.

DPT (Devlet Planlama Teşkilatı) (1995) *Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1996-2000*, Ankara: DPT.

DPT (Devlet Planlama Teşkilatı) (2000) *Uzun Vadeli Strateji ve Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, 2001-2005*, Ankara: DPT.

Ercan, F. (2002) "Çelişkili Bir Süreklilik Olarak Sermaye Birikimi (1), Türkiye'de Kapitalizmin Gelişme Dinamiklerinin Anlaşılması İçin Marksist Bir Çerçeve Denemesi", *Praksis* 5 (Kış), 25-75.

Ertuğrul, C. ve G. Günaydın, (1999) "Dünyada ve Türkiye'de Tarım Politikalarına Yeni Yaklaşımlar", *Dünyada ve Türkiye'de Tarımsal Desteklemelere Yeni Yaklaşımlar Sempozyumu, 7-8 Ocak,* Ankara: TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası.

Güler, B. A. (1995) "Kamu Yönetimi ve Dünya Bankası", *Amme İdaresi Dergisi*, 28/3: 19-29.

Güler, B. A. (1996) *Yeni Sağ ve Devletin Değişimi, Yapısal Uyarlama Politikaları*, Ankara: TODAİE.

Gürbüz, M. (2001) "Türkiye ve Tarım: 'Bir Özet Tanım'", *İktisat Dergisi*, 412 (Nisan): 25-26.

İslamoğlu, H. (2002) "Yeni Düzenlemeler ve Ekonomi Politik: IMF Kaynaklı Kurumsal Reformlar ve Tütün Yasası", *Birikim*, 158: 20-27.

Kazgan, G. (1996) "Tarımda Gelişme ve Geleceğe Bakış", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, Yüzyıl Biterken,* I. Baskı, İstanbul: İletişim, 1342-1343.

Kazgan, G. (1999) "1980'lerde Türk Tarımında Yapısal Değişme", *75 Yılda Köylerden Şehirlere*, İstanbul: Tarih Vakfı, 31-36.

Kepenek, Y., N. Yentürk (2000) *Türkiye Ekonomisi*, Geliştirilmiş 10. Basım, İstanbul: Remzi Kitabevi.

Köymen, O. (1999) "Cumhuriyet Dö-

neminde Tarımsal Yapı ve Tarım Politikaları", *75 Yılda Köylerden Şehirlere*, İstanbul: Tarih Vakfı, 1-30.

Mc Michael, P., ve D. Mhrye (1991) "Global Regulation vs. the Nation-State: Agro-Food Systems and the New Politics of Capital", *Capital and Class*, 43: 83-105.

OECD (1994) *Ülke Tarım Politikaları ve Ticareti Ülke Raporu, Türkiye*, Ankara: Tarım ve Köyişleri Bakanlığı.

Olhan, E. (2000) *Türkiye'de Gübre Sübvansiyon Politikaları-İçel İli Turunçgil Üreticileri Açısından Bir Değerlendirme*, Ankara: Türkiye Ziraat Odaları Birliği.

Oyan, O. (2001) "Tarımda "Yapısal Uyarlama" Türkiye'nin Çıkarına mı?", *Emek Politikaları Sempozyumu, 24-25 Mart 2001*, Ankara: TMMOB, 124-135

Ören, N. (1998) "Cumhuriyet Dönemi Tarım Politikaları", *Cumhuriyet'in 75. Yılında Türkiye Tarımı Sempozyumu 15-16 Ekim 1998*, Ankara: Ziraat Bankası, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, TÜBİTAK, 83-90.

Özkaya, T., O. Oyan, F. Işın ve A. Uzmay (2001) "Türkiye Tarım Ekonomisi Nereye Götürülüyor?", *İktisat Dergisi*, 412 (Nisan): 47-58.

Sezen, S. (1999) *Devletçilikten Özelleştirmeye Türkiye'de Planlama*, Ankara: TODAİE, (No.293).

Sorj, B. Ve J. Wilkinson (1990) "From Peasant to Citizen: Technological Change and Social Ttansformation in Developing Countries", *International Sociological Science Journal*, 124, 125-133.

Şengül, H. (1998) "Küreselleşme ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesinde Tarım Sektörünün Yeni Rolü", *Türkiye Üçüncü Tarım Ekonomisi Kongresi, 7-9 Ekim 1998,* Ankara: T.C. Ziraat Bankası Kültür Yayınları, (No. 35), 11-20.

TKB (Tarım ve Köyişleri Bakanlığı) (1997) *I. Tarım Şurası Sonuç Raporu*, Ankara: Tarım ve Köyişleri Bakanlığı.

Tekeli, İ ve S. İlkin (1998) "Devletçilik Dönemi Tarım Politikaları (Modernleşme Çabaları)", Pamuk, Ş.ve Z. Toprak (der.), *Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000),* Ankara: Yurt.

TZOB (Türkiye Ziraat Odaları Birliği) (tarihsiz), *Zirai ve İktisadi Rapor, 1994-1996*, Ankara: Türkiye Ziraat Odaları Birliği.

Usumi, S. (1999) "75 Yılda Hayvancılık: Gelişmeden Çöküşe", *75 Yılda Köylerden Şehirlere*, Ankara: Tarih Vakfı, 37-42.

World Bank Office Ankara (2000) *World Bank Program In Turkey*, Ankara.

Yenal, D., Yenal, Z.(1993) "2000 Yılına Doğru Dünyada Gıda ve Tarım", *Toplum ve Bilim*, 56 (Bahar): 93-114.

Yenal, N. Z. (2001) "Türkiye'de Tarım ve Gıda Üretiminin Yeniden Yapılanması ve Uluslararasılaşması", *Toplum ve Bilim,* 88 (Bahar): 32-54.

Praksis 9 | Sayfa: 301 - 319

1980'den Günümüze Sağlık Politikaları

Ata Soyer

Sağlık hizmetlerinde 1980'den bu yana gerçekleştirilen değişiklikler, dönem boyunca yürürlükte olan neoliberal politikaların önemli bir ayağını oluşturmuş, sağlıktaki uygulamalar devletin sosyal nitelikli hizmetlere ilişkin işlevlerindeki değişikliklerin izlenebileceği önemli bir alan olma özelliği taşımıştır. 1980 sonrasında sağlık alanındaki değişiklikler birbiriyle ilişkili iki temel süreçle bağlantılandırılabilir. Bir yandan sermayenin kamu finansmanına katkısının azaltılmasıyla birlikte devletin sosyal harcamalara ayırdığı kaynaklar aşındırılır ve doğrudan sermayeye aktardığı kaynaklar artırılırken, bir yandan da sermayenin elinde biriken kaynaklar yeni yatırım alanlarına yayılarak geçmişte kamu tarafından yürütülen sosyal hizmetlerin özelleştirilmesi yönünde baskı yaratmaktadır. Böylece, bir yandan borç krizine giren devletin mali kaynaklarının iyice daralmasıyla ortaya çıkan finansman sorunları hizmetlerin fiyatlandırılması ve yararlananların mali katkısının zorunlu kılınması ile aşılmaya çalışırken, bir yandan da "kamunun sağlık hizmetlerinde bıraktığı boşluğu özel sektörün doldurması" olarak sunulan bir süreçte, kamudan özel kesime kaynak aktarması yapılmaya başlanmıştır. Birbiriyle ilişkili bu iki eğilim, sağlığın da aralarında yer aldığı kamu hizmetlerinin bir yandan aşındırılmasını bir yandan da özelleştirilmesini gündeme getirmektedir.

Neoliberalizmin sağlık sektöründeki temel yaklaşımı, sağlığı devletin sorumlu olduğu temel bir insan hakkı olarak gören anlayışı yıkarak, fiyatlandırılarak piyasada arz-talep koşullarında üretilmesi gereken bir hizmet olarak ele almaktır.

Neoliberalizme göre, kamusal sağlık hizmetlerinde verimlilik, etkenlik, yüksek maliyet gibi sorunlar bulunmakta, bu sorunların çözümü de aşamalı bir özelleştirme süreci sonucunda hizmetin tamamen piyasa mantığı ile üretilmeye başlanmasında yatmaktadır. Hizmetin kamu eliyle yerine getirildiği durumlarda da uygun çözüm hizmetin fiyatlandırarak "kullanan öder" yaklaşımının uygulamaya geçirilmesi olmalıdır.

Sağlık hizmetlerine ilişkin bu neoliberal yaklaşım sorunların nedeni olarak "devlet müdahalesi"ni göstermekle ve çözüm olarak sağlık hizmetlerine piyasa mantığının egemen kılınmasını sunmakla beraber, uygulama ile söylem arasında önemli farklar bulunmaktadır. 1980'den bu yana Türkiye'de sağlık alanında yaşanan gelişmeler, devletin sağlık hizmetlerini aşamalı olarak özel kesime aktararak bu alandan çekilmeye başlaması ve hizmet üretenlerle hizmetten yararlananlar arasında "nötr" bir konum kazanması biçiminden çok, devletin bizzat özel kesimin desteklenmesinde aktif rol alması biçiminde olmuş; sağlık alanında sermayenin egemenliğinin artışı anlamına gelen süreç bizzat devletin aktif yönlendirmesi eliyle gerçekleştirilmiştir. Bir başka deyişle, sağlık hizmetlerindeki sorunların kaynağı olarak "kamu hizmeti" yaklaşımını, çözüm olarak da "özel girişimi" gösteren neoliberal yaklaşım, artan sağlık sorunlarının kaynağında bizzat neoliberal politikaların yattığını gizlemekte, liberalizasyonun daha da ilerletilmesini meşrulaştırmaya çalışmaktadır.

Bu yaklaşımın özlü bir ifadesini Dünya Bankası raporlarında bulmak olanaklıdır. Sağlıktaki özelleştirme ve yeniden yapılandırma sürecini yönlendiren Dünya Bankası'na göre, azgelişmiş ülkelerde sağlık hizmetlerinde yaşanan sorunlar temelde, devletin artan sağlık hizmeti talebini karşılayacak mali olanaklardan yoksun olmasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca, devletin sağlık hizmetlerini bütçe yoluyla finanse etmesinin "sağlıktaki eşitsizlikleri derinleştirdiği" ileri sürülebilmektedir. Banka çözümü ise, "devlet üzerindeki yükün azaltılması ve özel kesimin katkısının alınmasında" bulmaktadır. Buna göre, sağlıktaki yeniden yapılanma süreci, hem hizmetten yararlananların hizmetin bedelini ödemesini, hem de sağlık hizmetlerine "özel kesimin katkısının alınmasını" öngörmektedir. Dünya Bankası'nın, "özel kesimin katkısının alınması"ndan anladığı ise, kamuya ait sağlık kuruluşlarının özelleştirilmesi, sektöre yatırım yapacak özel kesime teşvik ve muafiyetler sağlanması ile teknik ve finansal destek verilmesidir (Dünya Bankası, 1986; World Bank, 1990; Belek, 1994;

Soyer, 1995; Güler, 1996). Böylece, sorunların kaynağında kamunun mali olanaklarının kısıtlılığını gören Dünya Bankası, çözüm olarak kamu kaynaklarının özel kesime aktarılmasını sunabilmektedir. Bankanın sorunları ele alış biçimi ve sunduğu çözüm önerileri, asıl hedefin kamuya ait sağlık kuruluşlarının özelleştirilmesi ve kamu olanaklarının özel kesime sunulması olduğunu açıkça sergilemektedir.

Bu çalışmada, 1980 sonrası dönemde sağlık sektöründe yaşanan gelişmeler incelenmektedir. Çalışmanın ilk bölümünde sağlıktaki politikalar dönemin genel özellikleri çerçevesinde ele alınarak sağlık hizmetlerindeki özelleştirme uygulamalarının ülkedeki neoliberal politikaların önemli bir boyutunu oluşturduğu gösterilmeye çalışılmaktadır. Bu bölümde, sağlıktaki gelişmeler 1980-88 ve 1989'dan bu yana olmak üzere iki ana döneme ayrılarak incelenmektedir. Çalışmanın ikinci bölümünde ise, ele alınan dönemde sağlık politikalarında ortaya çıkan eğilimler ana özellikleriyle ortaya konmaya çalışılmaktadır.

1. 1980'den Günümüze Sağlık Alanındaki Temel Düzenlemeler

1980 sonrası dönem ekonomi politikaları açısından bütünüyle neoliberal ve dışa açılmacı olarak nitelense de farklı alt dönemlerden oluşmuştur. İlk dönem olarak ele alınabilecek olan 1980-88 dönemine damgasını vuran özellik dünya ekonomisi ile "ticaret yoluyla bütünleşme"dir. 1980-88 dönemi, asıl olarak ticari serbestleşmenin önkoşullarının hazırlandığı dönem olmuştur. 1989 sonrası dönemde ise, "finansal serbestleşme" politikası belirleyicilik kazanmıştır. 1989 sonrası ve özellikle 1999 sonrası dönemde, gerek genel ekonomi politikalarında gerekse sağlık politikalarında liberalizasyonun daha da ilerletilmeye çalışıldığı görülmektedir.

1-1 1980-1988 Döneminde Sağlık Politikaları

A. 24 Ocak Kararları ile başlayan dönemde neoliberal politikaların egemenlik kazanmasının sağlık politikaları açısından da önemli sonuçları oldu. Emek ile sermaye arasındaki bölüşüm ilişkilerinin belirgin bir biçimde emek aleyhine bozulduğu bu dönemde, kamusal sağlık hizmetleri de önemli oranda aşındırıldı.

Dönemin istikrar ve yapısal uyum politikaları temelde iç pazarın daraltılmasına, bunun için de ücretlerin ve tarımsal desteklerin kısılması, düşük değerli TL ve düşük ücretlerle ihracatın

teşvik edilmesine dayanıyordu. Ancak, sağlık politikaları açısından daha da belirleyici etkileri olan gelişme "devletin yeniden yapılandırılması" doğrultusunda uygulanan yapısal uyum politikaları oldu. Devletin yeniden yapılandırılması doğrultusundaki temel tercihlerden biri devletin imalat sanayiinden çekilmeye başlayıp, ağırlığı altyapı hizmetlerine vermeye başlamasıydı. Bu doğrultuda ikinci önemli uygulama, sermaye üzerindeki vergi yükünün hafifletilmesi, buna karşılık sermayeye sağlanan doğrudan ve dolaylı desteklerin artırılması idi. Sermaye üzerindeki vergi yükünün azıltılması, kamu finansmanı açısından önemli sorunlar doğurdu ve öncelikle sosyal harcamalara ayrılan kaynakların aşınmasına, ikinci olarak da kamu hizmetlerinin özelleştirilmesi doğrultusunda baskıların artışına yol açtı.

Bu dönemde gerek bütçe harcamalarının gerekse kamu yatırımlarının bileşiminde önemli değişiklikler ortaya çıktı. 1980 öncesinde bütçe harcamaları içinde ağırlığını personel giderlerinin oluşturduğu cari harcamalar kalemi yüzde 46.4'lük bir paya sahipken, bu oran 1988'e gelindiğinde yüzde 37.5'e kadar düşürülecek, 1989-1993 döneminde yeniden yükselişe geçip yüzde 46.7'ye kadar yükseldikten sonra 1994 krizi ertesindeki dönemde yeniden yüzde 36.2 seviyesine düşecektir. Bunun sağlık hizmetleri açısından en önemli sonuçları, gerek sağlığa ayrılan payların gerekse sağlık personelinin de içinde yer aldığı kamu çalışanlarının reel ücretlerinin büyük oranda gerilemesiydi. Aynı dönemde bütçe harcamaları içinde yatırımların payı da neredeyse üçte iki oranında gerileme gösterdi. Ayrıca, kamu yatırımları içinde eğitim ve sağlık gibi sosyal hizmetlerin payı önemli oranda azaldı (Boratav, 1995; Oyan, 1998).

Bu dönemde, özellikle düşük ücret politikası, nüfusun önemli bölümünün yaşam koşullarını olumsuz etkilemesi nedeniyle toplum sağlığını bozan en temel etmen olmuştur. Gelirleri gerileyen geniş toplumsal kesimlerin kötü beslenmesi ve sağlık hizmetlerine erişiminin zorlaşması dönemin temel bir özelliğidir. İkinci önemli değişim, sermayenin vergi yükünün azaltılmasının vergi gelirlerinde azalmaya yol açarak bütçenin sosyal harcamalar kaleminde büyük düşüşlere neden olmasıdır. Bu dönemde, sağlığın da aralarında yer aldığı sosyal harcamaların büyük ölçüde kısıldığı görülmektedir. Dönemin ekonomi politikalarının sağlık alanındaki etkilerinden üçüncüsü, kamu sağlık personelinin reel ücretlerinde büyük oranlı gerilemeler ortaya çıkmasıdır.

B. 1980-83 döneminin Milli Güvenlik Konseyi yönetimi al-

tında geçen yıllarında sağlık politikaları alanında önemli değişiklikler gerçekleştirildi. Sağlık politikalarını etkileyen ilk önemli değişiklik, yeni Anayasa ile devletin sağlık alanında üstlendiği görevlerin yeniden tanımlanmasıydı. 1961 Anayasası'nın "Devlet, herkesin beden ve ruh sağlığı içinde yaşayabilmesi ve tıbbi bakım görmesini sağlamakla ödevlidir. Devlet, yoksul ya da dar gelirli ailelerin sağlık şartlarına uygun konut ihtiyaçlarını karşılayıcı tedbirleri alır" (madde 49) hükmüyle sağlığı temel bir insan hakkı olarak gören ve bu hakkın devlet tarafından güvence altına alınmasını öngören "sosyal devlet" anlayışı, devletin sorumlu değil "düzenleyici" olduğunu ifade eden bir anlayışla değiştirildi: "Herkes, sağlık ve dengeli bir çevrede yaşamak hakkına sahiptir. Çevreyi geliştirmek, çevre sağlığını korumak ve çevre kirlenmesini önlemek devletin ve vatandaşın ödevidir. Devlet, herkesin hayatını, beden ve ruh sağlığı içinde sürdürmesini sağlamak; insan ve madde gücünde tasarruf ve verimi arttırarak, işbirliğini gerçekleştirmek amacıyla sağlık kuruluşlarını tek elden planlayıp hizmet vermesini düzenler. Devlet, bu görevini kamu ve özel kesimlerdeki sağlık ve sosyal yardım kurumlarından yararlanarak, onları denetleyerek yerine getirir. Sağlık hizmetlerinin yaygın bir şekilde yerine getirilmesi için kanunla genel sağlık sigortası konabilir" (madde 56). Anayasa'daki bu değişiklik, temelde "sosyal devlet" anlayışın değiştirilmesi anlamına geliyordu. Gerçi 1980 öncesi dönemde de Batı ülkelerindeki gibi gelişkin bir "sosyal devlet"ten söz etmek olanaklı değildi, ancak "sosyal devlet" uygulamaları 1980 sonrası döneme kıyasla daha güçlü idi. Bu temel politika değişikliği dönem boyunca başta MGK Hükümeti Programı olmak üzere tüm resmi belgelere yansıdı.

Bu dönemde sağlıkla ilgili hukuksal altyapı, devletin yeniden yapılanmasının gereklerine uygun olarak önemli ölçüde değiştirildi. Gülhane Askeri Tıp Akademisi Yasası, Organ Nakli Yasası, Adli Tıp Kurumu Yasası, Nüfus Planlaması Hakkında Yasa, Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu Yasası, Kan ve Kan Ürünleri Yasası gibi onlarca yasa çıkarıldı. Bu yasal değişikliklerde sağlık çalışanlarının örgütlerinin görüşlerine başvurulması ise düşünülmüyordu bile...

Kamu hizmetlerini çökertici ve özel sermayeyi destekleyici ilk önemli kararlar da MGK yönetiminin başlarınca demagojik "parasız hizmet olmaz" söylemleri eşliğinde bu dönemde alınmıştır. 1981 yılı sonunda alınan bir Bakanlar Kurulu kararı ile, sağlık yatırımları teşvik kapsamına sokulmuş, sağlıkta kamu fonlarının

özel sektöre akıtılması dönemi başlatılmıştır. Yine 1983 tarihinde, Sağlık Bakanlığı'na bağlı kurumlarda döner sermayenin kapsamı genişletilmiştir. Böylece, daha sonra bütçeden ayrılan payın azaltılması yoluyla çökertilecek olan sağlık kurumlarına ayakta durmanın yolu olarak hizmetlerini fiyatlandırmaları yolu gösterilmiş, sağlık hizmetleri paralılaştırılmaya başlanmıştır. Finansmanı halktan alınacak ek primlerle sağlanacak Genel Sağlık Sigortası ile ilgili yoğun çalışmalar da ilk kez bu dönemde başlatılmış, ancak daha sonra tamamlanamamıştır.

Hekimlere ve sağlık personeline yönelik en düşmanca ifade ve uygulamalar da yine bu dönemde başladı. İlk olarak kamuda çalışan sağlık personelinin özlük haklarını düzenleyen "Tam Gün Yasası"nın ücret ve mali düzenlemeler ile ilgili hükümleri yürürlükten kaldırıldı. Ama çalışma süresi ile ilgili (diğer memurlara kıyasla günde 1 saat fazla çalışma zorunluluğu getirilmesi gibi) hükümler aynen korundu. Üstelik tüm hekimlere dört yıl "zorunlu hizmet" getirildi. Bu dönemde özellikle MGK Başkanının ağzından, hergün hekimlere ve sağlık personeline hakaretler yağdırıldı. Böylece, daha sonra "sağlık hizmetlerindeki olumsuzlukların sorumlusunun kamu sağlık hizmetleri ve hekimler olduğu" fikrini yaymayı üstlenen medya için de yol açılmış oldu.

Bu dönemde tüm muhalif örgütlere ve özel olarak sola saldıran cunta, doğal olarak sağlık çalışanlarının demokratik örgütlerine de saldırmış, yöneticilerine baskı uygulamıştır. Türk Tabipleri Birliği (TTB), Tüs-Der, Has-İş, Devrimci Sağlık İş vb. örgütlerin kapatılmasının yanı sıra, TTB Başkanı Erdal Atabek 3 yıl cezaevinde kalmış, TTB yöneticilerine "gizli örgüt" üyesi olmaktan dava açılmıştır. Baskılar bunlarla da kalmamış, zaten sınırlı yetkiler içeren TTB Yasası ve diğer meslek örgütleri yasaları, 1982 Anayasası'nda yapılan değişikliklere paralel olarak değiştirilmiş, yetkileri daraltılmış, üzerlerine devlet vesayeti getirilmiştir.

C. ANAP'ın 1983-87 ve 1987-91 olarak tek başına iktidar olduğu iki dönem bulunmakla birlikte, uygulanan ekonomik politikalar itibarıyla, 1989 öncesi ve sonrası diye dönemleştirerek bir değerlendirme yapmak daha uygun olacaktır. 1989 öncesi dönem için, gerek 1983 Hükümet Programı, gerekse V. Beş Yıllık Kalkınma Planı ANAP'ın sağlıkla ilgili yaklaşımını yansıtması açısından ele alınması gereken ilk önemli belgelerdir. "Bütün vatandaşlarımızın sağlık sigortasına kavuşturulmasını, herkesin istediği hastaneden faydalanmasını sağlayacak bir sistemin gelişti-

rilmesini hedef alıyoruz" diyen ANAP Hükümet Programı, bütün bir 1980'li yıllar boyunca kamu sağlık hizmetlerine yöneltilecek neoliberal eleştirinin habercisi olmuştur. Bu bağlamda, programda yer alan "Devlet ve Sigorta Hastanelerinin yükünü hafifletmek ve daha iyi hizmet verebilmelerini temin etmek için bu kuruluşlar dışında çalışan doktor ve sağlık personelinden belirli esaslar dahilinde faydalanılacaktır" ifadesi, sağlığı özel sermayenin kâr alanı haline getirmeyi hedefleyen ANAP sağlık politikasının temel anlayışını da ortaya koyuyordu. Yine aynı programda yer alan "ilaç sektörünün ve özel sağlık müesseselerinin teşvik edilmesi" ifadeleri çerçeveyi tamamlamaktadır. Ve yine ilk defa, bir beş yıllık planda "kamu sağlık kurumlarında rasyonellik ve verimlilik sağlanması", "sağlık kurumlarına işletmecilik anlayışının getirilmesi", "özel sağlık müesseselerinin ve hastanelerin desteklenmesi", "özel sağlık kurumlarının ücretlerinin serbest bırakılması", "kamu sağlık kuruluşlarının özel sağlık kurumları ve özel hekimlerden hizmet alması" gibi görüşler yer almıştır.

Ancak, 1983 sonrası yılların, hatta son 20 yılın mantığını en iyi anlatan belge, 1987 tarih ve 3359 sayılı Sağlık Hizmetleri Temel Kanunu'dur (SHTK). Kamu sağlık hizmetlerinin ticarileşmesi ve piyasaya açılması, devletin bu alandaki sorumluluğuna son verilmesi, sağlık personeli üzerinde piyasa mantığı ile oluşturulan baskının meşrulaştırılması ile SHTK, kendisinden sonraki tüm yasa girişimlerinin/tartışmalarının öncüsü olmuştur. Söz konusu yasa ile kamu ve özel sağlık kuruluşları aynı yaklaşımla ele alınmış, devletin her iki sağlık kuruluşuna aynı mesafede yaklaşması anlayışı egemen kılınmış, kamu sağlık kuruluşları statü olarak işletme haline getirilmiş, gerek özel gerekse kamu sağlık kuruluşlarının hizmetleri fiyatlandırılmış, sosyal güvenceye sahip olan herkesin kamu ya da özel istediği sağlık kuruluşundan yararlanabilmesi olanaklı kılınmıştır. SHTK'nun sağlık personeline getirdikleri ise, Sağlık Bakanlığı'na "geçici ve daimi meslekten men etme yetkisi verilmesi, yabancı sağlık personeli çalıştırılmasına izin verilmesi, özel ya da kamu sağlık kuruluşlarında zorunlu hizmet yaptırma yetkisi" ile tüm sağlık personelinin sözleşmeli hale getirilmesidir. Ek olarak, yukarıda ifade edilen Genel Sağlık Sigortası'nın oluşturulmasını içeren SHTK, sağlıkla ilgili 22 yasa ve 54 yönetmelik, tüzük, yönergeyi ilgilendirmesine karşın, toplumda açık bir tartışmaya sokulmamış, tümüyle yukarıdan bir dayatma ile çıkarılmıştır. Ancak, tabip odaları (özel olarak Ankara Tabip Odası'nın) ve sağlık çalışanları örgütleri ile bazı siyasi

partilerin (özel olarak SHP'nin) tepkisi ile, Anayasa Mahkemesi SHTK'nun bazı maddelerini iptal etmiş, ANAP da bu kanunu uygulama olanağını önemli ölçüde yitirmiştir. İlginç olan ise, 1995 yılında aynı yasaya dayanarak Yüksek İhtisas ve Koşuyolu hastanelerinin işletme haline getirilmesinin SHP'nin de içinde olduğu koalisyon hükümeti döneminde gerçekleşmiş olmasıdır.

ANAP hükümetleri dönemi ülkede "pembe" reform rüzgarlarının estirilmesiyle geçmiştir. "Sağ-Kur Yasa Tasarısı", "Türkiye Milli Sağlık Politikası" ve 1990'ın değeriyle 1,2 milyar TL'ye Price Waterhouse firmasına hazırlatılan "Sağlık Master Planı"... İşte ANAP dönemi, bir yandan fiilen sağlıkta piyasa egemenliğini tesis etmek doğrultusunda ilk adımları atarken, gelecekteki adımların da ideolojik ve hukuksal altyapısını oluşturmuştur.

ANAP, gerek sosyal güvenlik gerekse sağlık alanında çok kapsamlı bir ideolojik saldırıyı birkaç koldan harekete geçirmiş, bunun için de medyayı çok iyi kullanmıştır. ANAP'ın tekrarlaya tekrarlaya halkın zihnine kazınan ideolojik saldırısının en önemli motifleri şunlardı: "Türkiye'de tıpkı diğer devlet kurumlarında olduğu gibi sağlıkta da aşırı merkeziyetçilik, bürokrasi, hantalık sorunları bulunmaktadır. Bu durum hizmetlere verimsizlik olarak yansımaktadır. Ayrıca, sağlık hizmetleri gerçek değerinin altında fiyatlandırıldığı için hizmetin finansmanında sorunlar yaşanmaktadır. Hastane yönetimlerinde işletmecilik ilkelerini uygulayacak yönetimler yoktur. Bürokrasi, kötü yönetim ve rekabetin bulunmaması iyi hizmet sunulamamasına yol açmaktadır. Diğer yandan, sosyal güvenlik kuruluşlarına tabi olanlar istedikleri kurumdan hizmet alamamakta, kamunun kalitesi düşük hizmetlerine mahkum olmaktadır" (). Bu ideolojik saldırının anlamı şuydu: Kamu sağlık hizmetlerinde tıpkı piyasa hizmetleri gibi fiyatlandırmaya gidilmeli, sosyal güvenlik kuruluşları hizmeti sunan sağlık kurumlarına bu fiyatlar üzerinden ödeme yapmalı, sosyal güvencesi olmayan yurttaşlar için de ayrı bir fon oluşturulmalı. Buna göre, devlet yalnızca bu en yoksulların yükümlülüğünü almalıydı. Kısacası, tüm yurttaşlara değil, en yoksullara sorumlu bir sosyal güvenlik sistemi!

ANAP iktidarı bu anlayış doğrultusunda, çağdaş sosyal devlet anlayışı yerine ortaçağın "yoksullara yardım" modelini geçiren Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Yasası'nı çıkarmıştır. Bu yasa ile bir fon oluşturulmuş, her il ve ilçede Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakıfları kurulmuş, bu vakıflar "fakir ve muhtaç" kişilere yardım etmeyi amaçlamıştır. Ancak bu yasa, neoliberal

politikalarca bozulan bölüşüm ilişkilerine karşı oluşan toplumsal tepkileri azaltmak amacı ile maliyeti düşük, reklamı bol bir girişim olmaktan öteye gidememiştir. Böylece, bir yandan dinsel mesajlarla süslenen "halkını düşünen iktidar" imajı yaratılmaya çalışılmış, diğer yandan da yerel güçlerin devreye sokulması yoluyla ANAP'ın yerel güç odakları ile bütünleşmesi ve "partileşme"si de sağlanmak istenmiştir. Sağlık ve eğitim hizmetlerindeki kaygı verici gerilemeleri görünürde "telafi etme" amaçlı bu uygulama, "Fak-Fuk-Fon" gibi "küçümseme" içeren bir ifade ile anılmaktan kurtulamayacaktır.

SSK konusunda da günümüzde yaşama geçirilmeye başlanan değişikliklerin temeli, ilk olarak ANAP iktidarı döneminde atılmıştır. 2000 yılında gazetelere manşet olan "SSK'nın sağlık hizmeti üreten değil, satın alan bir müessese olması" anlayışı, tam 15 yıl önce, SSK 40. Genel Kurulu'nda ifade edilmişti. "Kamu hastaneleri özel hastane statüsünde çalışacak, hastane yönetimleri verimini artıracak şekilde personel istihdam edecek, sağlık tesislerindeki tüm personel sözleşmeli olacak, başarısız ve verimsiz hekim ve diğer personel hastane yönetimince uzaklaştırılacak..." sözleriyle 40. Genel Kurul'da dile getirilen anlayış daha sonra tüm kamu hastaneleri için geçerli kılınmış, özellikle DYP-SHP koalisyon hükümeti döneminde "reform" olarak sunulmaya çalışılmıştır.

ANAP hükümetlerinin sağlık politikaları konusunda dikkat çekilmesi gereken bir başka önemli nokta, yeni yeni oluşturulmaya çalışılan "birinci basamak sağlık hizmeti ve sağlık ocağı anlayışı"nın çökertilmesidir. 1985'de başlatılan "Hızlandırılmış ve Genişletilmiş Aşı Kampanyası" uygulaması, sürekli ve düzenli birinci basamak faaliyetinin özverili yaklaşımından vazgeçilerek, onun yerine reklamı bol, kalıcı olmayan ve birinci basamak sağlık hizmeti fikrini yok eden "kampanyalar" (taramalar, "şov" ağırlıklı uygulamalar vb.) dönemini açmıştır. Bu yolla "sağlık ocağı ve toplum hekimliği" anlayışına karşı "aile hekimliği" fikrini gündeme getiren kişi ise İhsan Doğramacı idi.

Sonuç olarak, kamu sağlık hizmetlerine belki de Cumhuriyet tarihinin en az bütçe payını ayırarak sağlık hizmetlerini çökertmeye başlayan ANAP hükümetleri, bu çökertme operasyonunu meşrulaştırmak için büyük bir özveri ile hizmet veren sağlık kurum ve personelini hedef tahtasına oturtmaya da özel bir önem verdi. Sağlık hizmetleriyle ilgili sorunların kaynağında hizmetin "kamu" tarafından verilmesinin bulunduğunu ileri süren ANAP, çözüm olarak da özelleştirmeyi gösteriyordu.

1. 2. 1989 Sonrası Dönemde Sağlık Politikaları

A. 1980-88 dönemi, esas olarak çalışanların ve üretici kesimlerin dayanma sınırlarına kadar ekonomik (ve siyasi) baskı altına alınmaları biçiminde geçmişti. Dönemin sonunda, yeniden açılan sendikaların da etkisi ile çalışanların gösterdiği tepkiler, ekonomik baskının sınırına gelindiğini göstermekteydi. Gerek sendikaların 1989 yılında gerçekleştirdiği "bahar eylemleri", gerekse sağlık çalışanlarının "beyaz eylemler"i tahammül sınırlarının sonuna gelmiş kitlelerin artık neoliberal politikaların uygulanmasına rıza göstermeyeceğinin göstergesi olmuştu. Buna, politik düzlemde kitlelerin ANAP'a karşı tepkilerinin yükselmesi ve 1989 yerel seçimlerinde bunun sonuçlarının görülmesi de eklenince, 1980'le başlayan dönemin bitişi ilan edilebilmiştir.

1980-88 yılları arasında çalışanların reel ücretlerinin gerilemesi, bunun telafi edilmesini zorunlu kılmıştı. 1989-93 döneminde hükümetlerin, çalışanların reel gelirlerinin düzelmesini de sağlayan temel politika tercihi kısa vadeli sermaye hareketlerinden yararlanmak oldu. 1989 sonrası dönemin temel özelliği, sermaye hareketlerinin hızla serbestleştirilmesidir. Bu süreçte kur politikasında düşük değerli TL'den yüksek değerli TL'ye geçilerek ülkeye "sıcak para" girişinin koşulları hazırlanmıştır. Bu uygulamada önemli bir dış etkenin, özellikle gelişmiş kapitalist ülkelerde büyüme oranlarının ve faiz hadlerinin düşmesi nedeni ile kendine yeni yatırım alanları arayan spekülatif sermayenin çekilmesinin de etkisi oldu. Bu yolla, sermaye-emek arasında bozulan bölüşüm ilişkilerinin, sermayeye daha fazla vergi yüklemek yerine, dışarıdan akan sermayenin iç borçlanmada kullanılması yoluyla düzeltilmesi sağlandı. Bu süreç, aynı zamanda, büyük sermayenin, giderek devlet borçlanmasından rantlar elde etmeye yönelmesini de güdüledi. Bu yönelim, 1994 krizi ve 5 Nisan Kararları'na kadar sürmüştür. Sıcak para, rant gelirleri ve kayıt dışılık politikalarında değişiklik yapmayan 5 Nisan Kararları, bütünüyle ücretlerin bastırılması ve kamu harcamalarının kısılması anlamına gelmiştir. Böylelikle, çalışanların ücretleri 1989-93 döneminde sıcak para akımlarıyla sağlanan yapay ekonomik genişlemenin etkisiyle artış gösterdikten sonra, 1994'den itibaren yeniden eritilmeye başlanmıştır. Böylece emek kesimi için, ücretlerde düşme, kazanılmış hakların gaspı, işsizliğin artması, sendikalaşma oranında düşme gibi olumsuzluklar yaşanmaya başlamıştır (Boratav, 1995; Oyan, 1998).

Kamu finansmanında 1994 sonrası yaşanan gelişme, devletin

topladığı vergileri ağırlıklı olarak iç ve dış borçlar ve faizlere aktarması, bir başka deyişle bütçenin bir "aktarma aracına" dönüşmesi olmuştur. 2000 yılında borçların ve faizlerinin vergi gelirlerini aşması ise bütçenin artık aktarma organı olma işlevini bile gerçekleştirememesi anlamına gelmeye başlamıştır. Bir yandan sermayenin vergi yükünü azaltan devlet, toplanan vergileri de daha çok sermayeye aktarıcı bir tercih içindedir.

1989 sonrasında 1994'e kadar olan dönemde ekonomik genişlemenin etkisiyle gerek toplumun geniş kesimlerinin yaşam koşullarında, gerek kamu sağlık harcamalarında, gerekse sağlık çalışanlarının yaşam koşullarında göreli bir iyileşme ortaya çıkmıştır. 1994 sonrasında ise tablo tam tersine kötüleşmeye başlamıştır. Bu dönemin toplum sağlığı açısından en temel özelliklerinden biri gelir dağılımının iyice bozulmasıdır. Bu durum çalışanların temel gereksinimlerini karşılamakta iyice güçlüğe düşmesine ve yaşam koşullarının iyice kötüleşmesine yol açmıştır. Aynı sürecin bir başka boyutu, kamu maliyesindeki krize bağlı olarak kamu hizmetlerinin iyice gerilemesi ve sosyal harcamalara ayrılan payların büyük ölçüde erimesidir. Böylece, giderek yoksullaşan çalışanlar devletin sosyal politikalarından da yoksun kalmış, "hizmetin bedelini yararlanan öder" uygulaması ile karşı karşıya bırakılmışlardır. Sonuçta, bir çok kamu hizmeti "kamusallık" niteliğini bütünüyle yitirmiştir.

B. 1980'lerin neoliberal politikalarına yönelik toplumsal tepkiler üzerinde yükselerek iktidara gelen DYP-SHP koalisyon hükümeti, toplumsal taleplere uygun "sosyal" söylemlerle başa geçmesine karşın, uygulamada zaman zaman ANAP'ı bile aratacak ölçüde "piyasacı" bir görünüm sergilemiştir. Hükümet'in "küreselleşmenin gerçekleri" ile "kendisini seçenlerin sosyal talepleri" arasına sıkışmış durumu, en iyi 1991 Hükümet Programı'na yansımıştır. Programın sağlıkla ilgili kısmının ilk yarısı Sosyalleştirme Yasası ağırlıklı ve muhtemelen SHP damgalıyken, diğer yarısı finansmanda ANAP'ın Sağlık Sigortası modelini ve sosyal güvenlikte yine ANAP'ın "Fak-Fuk-Fon"unu çağrıştıran "Yeşil Kart uygulaması"nı içermekteydi. Hükümet programını tamamlayan Ocak 1992 "Ekonomik Paket"i ise, DYP-SHP Hükümeti'nin "muğlaklıkları"na bir netlik kazandırdı: "Devletin sağlığa ayıracak çok parası yok", "bütçe ve kamu yatırımı boşluğu, özel sağlık sektörüne verilecek teşviklerle kapatılacak", "yeşil kart uygulaması ile sosyal sigorta sistemi yaygınlaştırılacak", "sağlık sektörü yabancı sermayeye açılacak"...

Ancak, DYP-SHP hükümeti, daha çok 1992 ve 1993'te gündeme getirdiği "sağlık reformu" tartışmaları ile hatırlanmalıdır. 1980 sonrası uygulanan "istikrar programı"nın uzantısı olarak uygulanagelen piyasacı sağlık anlayışının özünü hiçbir şekilde değiştirmeden, biraz parlatarak toplumda bir "uzlaşma" arayışı havası ile gündeme getirilen "sağlık reformu" tartışmaları, Yıldırım Aktuna-Serdar Savaş ikilisinin "başarılı" gündem oluşturuculuğuyla kamuoyunu uzun süre işgal edebilmiş ve toplumu oyalayabilmiştir. "Birinci basamak sağlık hizmetlerinin özelleştirilmesinin bir aracı olarak aile hekimliğinin gündeme getirilmesi", "kamu hastanelerinin işletmeleştirilmesi/özelleştirilmesi", "sağlık finansmanı konusunda genel sağlık sigortasına geçiş", "sağlık hizmetlerinde yerel güçlerin söz sahibi kılınması" ve "sağlık personelinin sözleşmeli hale getirilmesi", "sağlık reformu" tartışmalarında öne çıkan temel noktalardı.

DYP-SHP döneminin "sağlık reformu" çalışmalarının önemli bir boyutu da, bakanlık bürokrasisinin devre dışı bırakılarak sağlık alanında girişimleri Dünya Bankası politikaları doğrultusunda yapan Sağlık Reformu Proje Genel Koordinatörlüğü'nün kurulması ve bu yapı aracılığı ile "sağlık projeleri"nin yaşama geçirilmesi idi. Aslında bu doğrultuda ilk adım ANAP hükümetleri döneminde, 1990'da Dünya Bankası ile imzalanan Sağlık Projesi Kredi Anlaşması ile atılmıştı*. Bu anlaşmayla verilen kredi Dünya Bankası'nın Türkiye gibi azgelişmş ülkelerde sağlık hizmetlerinin özelleştirilmesini desteklemek ve yönlendirmek amacıyla uygulamaya koyduğu programın bir parçası idi. Anlaşma, Dünya Bankası'nın temel yaklaşımı doğrultusunda, devletin rolünü "koruyucu sağlık hizmetleri" ile sınırlıyor, "tedavi edici hizmetlerin" ise özel sektör tarafından yerine getirilmesini öngörüyordu. Anlaşmaya göre, sağlıktaki özelleştirme üç aşamada gerçekleşekti. İlk olarak hastanelere daha geniş işletme özerkliği verilerek "yerelleşme" sağlanacaktı. Bu adım, "hizmetlerin etkinliğinin" ve "hizmetten yararlananların denetimi"nin sağlanması gerekçesiyle savunuluyordu. İkinci olarak kamu kuruluşlarınca verilen sağlık hizmetlerinin "fiyatlandırılma"sı isteniyor, bu adım sosyal güvenlik sistemindeki düzenlemelerle pekiştiriliyordu. Sosyal güvenlik sisteminde getirilen yeni anlayış ise, prim ödeme yükümlülüğünün bütünüyle çalışanlara yüklenmesi ile sosyal güvenlik fonlarının mali pyasalara açılmasıydı. Üçüncü adım ise doğrudan "özelleştirme" olacaktır. Bu süreçte, Sağlık Reformu Proje Genel Koordinatörlüğü'nün etkisi artmaya başlayacak, sağlık hizmetleri-

* Dünya Bankası ile yapılan kredi anlaşmaları ile yürürlüğe konan üç tane sağlık projesi bulunmaktadır. Bunlar, sırayla 7 Ekim 1990 tarih ve 20658 sayılı, 22 Aralık 1994 tarih ve 22149 sayılı, 17 Aralık 1997 tarih ve 23203 sayılı *Resmi Gazete*'lerde yayımlanmıştır. Bu projelerin temel amacı 1993'te gündeme getirilen ve yukarıda da sözedilen Sağlık Reformu Taslağı'yla aynıdır.

nin ticarileştirilmesi/özelleştirilmesi süreci bu birim tarafından yönlendirilecektir (Güler, 1996: 110-112; Kutbay, 2002).

Bu dönemde hazırlanan VII. BYKP, diğer planlarda da yer alan sağlığın piyasalaştırılması anlayışını daha açık ifade eder biçimde kaleme alınmıştır. VII. BYKP Strateji'sinde, "Ana-çocuk sağlığı, bulaşıcı ve salgın hastalıklar ve diğer koruyucu sağlık hizmetleri ile muhtaç ve güçsüzlerin ihtiyaç duyduğu sağlık hizmetlerinin dışında sunulan hizmetlerin bedelinin yararlananlar tarafından ödenmesi esas olacaktır" sözleriyle, sağlıktaki piyasacı yaklaşım açıkça dile getirilmiştir (DPT, 1994). Böylece, devletin sağlık hizmetindeki görevini "koruyucu sağlık hizmetleri" ve "muhtaç durumdaki yurttaşlara destek" ile sınırlayan bir yaklaşım ortaya konmuş, bunun dışındaki hizmetlerin piyasa mekanizması aracılığıyla sağlanması öngörülmüştür.

Ancak DYP-SHP hükümetinin en yıkıcı adımı, 5 Nisan 1994 kararları ile kamu sağlık hizmetleri ve kurumlarının çökertilmesi sürecini son noktaya yaklaştırmasıdır. 5 Nisan kararları ile, kamu sağlık kurumlarına devlet katkısı sadece personel giderlerini karşılamak düzeyine indirilmiş, özellikle devlet hastaneleri en basit harcamaları için bile ödenek bulamaz duruma sokulmuştur. Sağlık ocakları da, verdikleri hizmetler karşılığında yurttaşlardan ücret talep etmek zorunda bırakılmışlardır. Bu süreçte mülkiyet devri yoluyla özelleştirme konusundaki ilk adım da atılmış, ülkemizdeki döner sermayesi en kârlı devlet hastaneleri arasında yer alan Yüksek İhtisas ve Koşuyolu hastaneleri, 1987 tarihli 3359 sayılı yasaya dayanarak ve 11.1.1995 tarihli yönetmelikle işletme haline getirilmiştir.

1995 sonrası dönemde de sağlıktaki özelleştirme politikaları sürdürülmeye devam edilmiştir. 1995 sonrasında, SSK'nın tasfiyesi doğrultusunda yeni adımlar atılmış, 1999 yılında çıkarılan yasa ile bu konuda ilerleme sağlanmıştır. Son dönemde atılan en önemli adımlardan biri de SSK hastanelerinde "toplam kalite yönetimi"nin uygulanmaya başlanmasıydı. Bu doğrultuda, SSK kurumunu ve hastanelerini parçalayarak hizmetleri parçalı olarak yapılır duruma getirme ve ISO 9000 standartlarına geçiş süreci başlatılmış bulunuyor. ISO 9000 standartlarıyla her şeyin ISO'ya göre belirlendiği görülüyor. Örneğin bir serviste kaç doktorun olacağı, her hastaneden ne kadar kâr elde edileceği, hemşirenin ve hastabakıcının görevleri gibi tüm kuralları belirleyen bu kalite sistemi, "kalite" söylemi eşliğinde özelleştirme ve çalışanlar üzerindeki denetimin artırılmasının meşrulaştırmasını hedefli-

yor. Birkaç pilot hastane ve dispanserde ve hastanelerin bazı kısımlarında daha önceden başlayan çalışmalar, hasta-doktor-ilaç ilişkilerinde kısmi özelleştirmelerin yaşandığı bir süreçten sonra tümüyle ticarileştirilmiş ilişkilere açılmak üzere daha kapsamlı uygulamalara geçiş sağlamayı hedefliyor. Başlatılan bu çalışmalarla "etkili yönetim anlayışı" iddiasıyla "kalite yönetimi" ve "kalite konseyi" oluşturulduğu, yönetimlerde değişiklikler yapıldığı dikkat çekiyor. Bunlarla birlikte SSK hastanelerinde toplam kalite yönetimine ve ISO standartlarına geçiş adı altında pekçok uygulama yürürlüğe konuyor (KESK, 2003).

Son dönemde gündeme gelen ve sağlık alanını da etkleyen bir başka adım Uluslararası Tahkim Yasası'nın kabulü ile uluslararası sermayenin sağlığa yapacağı yatırımların önünün açılmasıdır. Ayrıca, GATS'ın da sağlık hizmetlerine önemli etkileri bulunmaktadır. GATS ile Türkiye'nin DTÖ'ye sunduğu taahhüt listesindeki hizmet sektörleri arasında sağlık ile *ilgili* sosyal hizmetler (hastane hizmetleri) de bulunmaktadır. Türkiye, GATS ile birlikte taahhüt ettiği sektör ve alt sektörlerde sağlık hizmetlerini serbestleştirecek ve yabancı sermaye bu alanlara yatırım yapma hakkı kazanacaktır. Örneğin yabancı firmalar Sağlık Bakanlığı'nın izniyle özel hastane kurabileceklerdir (Özen, 2002). Bu adım da, sağlık hizmetlerinin özelleştirilmesini gündeme getirerek, devletin hizmetin "kamu hizmeti" anlayışı doğrultusunda yerine getirilmesi yönünde önlemler alabilmesini bütünüyle engellemektedir.

Son olarak, AKP hükümetinin programı ve Acil Eylem Planı'nda da sağlığı etkileyecek unsurlar bulunmaktadır. Özellikle hükümet programında sağlık personeliyle ilgili olarak, "Kamuda yöneticiler ile çalışanlar arasında yapılacak sözleşmelerle performans yönetimi geliştirilecek, uzun vadede *performansa dayalı ücret sistemine* geçilecektir" (www.akp.org.tr) denmesi, kamu sağlık sektöründe esnek çalışma biçimlerinin egemen kılınmasının hedeflendiğini göstermektedir.

2. Sağlık Politikalarındaki Dönüşümlerin Temel Özellikleri

Buraya kadar olan bölümde, 1980'den günümüze sağlık alanında yaşanan gelişmeler ana hatları ile incelenmeye çalışıldı. Bu bölümde ise uygulanan politikaların somut sonuçları temel boyutlarıyla ele alınacaktır.

A. Son 20 yılda gerek sağlığa ayrılan kamu kaynaklarının da-

raltılmasıyla sonuçlanan politikaların, gerekse sağlık alanında gündeme getirilen yasal-yönetsel değişikliklerin en önemli sonucu kamu sağlık hizmetlerinin tam anlamıyla çökertilmesi olmuştur. 1980 sonrasında sağlığa bütçeden ayrılan paylar oldukça düşük düzeyde seyretmiş, kamu yatırımlarının erimesine paralel olarak kamu sağlık yatırımları da büyük ölçüde gerilemiştir.

Bütçeden sağlığa ayrılan payların azaltılması, devlet ve üniversite hastanelerini döner sermaye benzeri araçlarla ayakta durabilme noktasına getirmiştir. 1989 sonrasında tıp fakültesi hastanelerinin giderek döner sermayeye bağımlı hale getirilmesi bugün bu hastanelerin fiilen özel hastaneler gibi çalışmasına, eğitim amaçlı tıp fakültelerinin de "ticari" temelli kurumlara dönüşmesine yol açmıştır. Devlet hastaneleri ise, özellikle 1994 krizinden sonra Sağlık Bakanlığı'ndan neredeyse personel maaşları dışında ödenek alamaz hale gelmişler, diğer giderlerini yeşil kart ağırlıklı döner sermaye gelirleri ile sağlayabilir duruma düşmüşlerdir. Bu durum, öncelikle, kamusal sağlık hizmetlerinin fiyatlandırılmasını getirerek kamusal sağlık kuruluşlarının finansmanında bütçe ve sosyal güvenlik kuruluşları dışı yollarla finansmanın (döner sermaye) ağırlık kazanması anlamına gelmektedir. İkinci olarak, bütçe ve yatırımların iyice kısılmasıyla tüm kamu hastanelerinde verilen hizmetlerin niteliğinin düştüğü görülmektedir.

B. Bu arada, neredeyse kamu sağlık kurumlarına personel giderleri dışında bir ödenek ayrılmaması, bazı hastane hizmetlerinin (özellikle yemek, temizlik, çamaşır, güvenlik gibi destek hizmetlerinin) kamu hizmeti kapsamı dışına çıkarılmasını, taşeron şirketlere ve vakıflara devredilerek özelleştirilmesini getirmiştir. Bu, sağlıktaki özelleştirmenin en yaygın biçimlerinden biri olmuştur. Bu gelişim, destek hizmeti veren kamu personelinin istihdamının giderek azaltılmasıyla birlikte seyretmiştir. Buna paralel bir başka tür özelleştirme de, kamu hastanelerinde "paralı muayene", "özel yatak" gibi uygulamalara geçilmesi, hastane içinde özel hizmet bölümleri açmak gibi uygulamalardır. Bu uygulamalar kamu olanakları ile özel kazanç sağlanmasına yol açmaktadır.

C. Sosyal güvenlik sisteminin sağlık fonları özel sağlık kuruluşlarının en önemli gelir kaynağı durumuna getirilmiştir. Bunun en önemli boyutlarından biri de, yeterli yatırım yapılmaması nedeniyle doğan teşhis ve tedavi hizmeti açığının özel kuruluşlara sevklerle aşılmaya başlanmasıdır. SSK'li hastaların yaklaşık yüzde 10'unu anlaşmalı özel sağlık kuruluşlarına sevk eden SSK'nin

bunun karşılığında ödediği bedel ise, toplam sağlık harcamalarının yüzde 22'sini bulmaktadır. Bunun kadar yaygın bir başka uygulama da tıbbi malzeme, araç-gereç ve ilaç harcamalarında ortaya çıkmaktadır. Kamu sağlık kuruluşları gereksinim duydukları malzemeleri doğrudan kendileri ithal etmek yerine bu malzemeleri ithal eden özel firmalardan satın almakta, bu firmaların inanılmaz kar oranlarıyla kazanç sağlamasına olanak sağlamaktadır. Bu uygulamalar sonucunda, SSK'nin sağlık harcamaları içinde ilaca giden oran 1980'de yüzde 13.7'dan 1992'de yüzde 26.2'ye, anlaşmalı özel hekim ve hastanelere giden oran da 1980'de yüzde 6'dan 1992'de yüzde 22.4'e ulaşmıştır (Yıldırım, 1994).

D. Sağlık Bakanlığı, devletin yeniden yapılandığı son 20 yıl boyunca işlevsel ve teknik birikimi erezyona uğratılarak önemli ölçüde işlevsizleştirilmiştir. Teknik görünen yönü Dünya Bankası ile anlaşma çerçevesinde oluşturulan Sağlık Proje Koordinatörlüğü'ne, teknik işleri de geleneksel bakanlık bürokrasisi yerine "proje prensleri"ne aktarılan Sağlık Bakanlığı, ödenek yetersizliği ortamında hiçbir teknik birikimi olmayan siyasal kadrolarlarla doldurulmuştur. Parasal ilişkiler de, daha çok işlerini döner sermaye gelirleriyle döndürebilen sağlık kurumlarının ve idari birimlerin ihalelerindeki rant bölüşümü biçimine bürünmüştür. Böylece hizmet üretmek açısından işlevsizleşen sağlık kurumlarında, "iş yapar görünme" amaçlı "şov"lar dışında bir seçenek kalmamıştır.

E. Kamu sağlık sektörünün çökertilmesi bir yönü ile de "koruyucu sağlık hizmetleri"nin iflas etmesi biçiminde yaşanmıştır. Toplum sağlığı açısından büyük önem taşıyan su ve kanalizasyon gibi altyapı yatırımları giderek kısılırken, Sağlık Bakanlığı'nın yaptığı koruyucu sağlık hizmetleri yatırımları da % 1'ler düzeyine gerilemiştir. Koruyucu sağlık hizmetlerinin toplam sağlık harcamaları içindeki payı da yüzde 1'lere kadar düşürülmüştür. Kamu sağlık hizmetlerindeki gerilemenin bir başka sonucu, zaten sınırlı sayıda olan sağlık ocaklarının halktan hizmetler karşılığında ücret almadan ayakta duramaz duruma gelmesidir. Ayrıca, sağlık ocaklarının aşılama, gebe-bebek izlemeleri benzeri yaşamsal işlevleri de büyük gerileme göstermiştir. Buna karşılık "tedaviye yönelik sağlık hizmetleri"nin payında önemli artışlar ortaya çıkmıştır. Bu, sağlık hizmetlerindeki ticarileşmeyle doğrudan bağlantılı bir eğilimdir. Çok daha düşük maliyetli koruyucu sağlık hizmetlerinin geliştirilmesiyle pekçok hastalığı daha baştan önleyerek toplumun genel sağlıklılık durumunu yükseltmek olanaklıyken bunun için gerekli daha küçük kaynakların ayrılmama-

sı, sonuçta sağlık hizmetleri, malzemeleri, araç-gereç ve ilaç sektörlerine "talep yaratmak" anlamına gelmektedir. Bir boyutuyla teknoloji odaklı olan bu gelişme, ülkedeki kaynakların yurt dışına akmasına yol açan tıbbi araç-gereç ticaretini de yükseltmiştir. Öyle ki, tıbbi malzeme, araç-gereç ithalatının toplam ithalat içindeki payı 1980 ile 1993 yılları arasında yüzde 1.3'ten yüzde 4.2'ye çıkmıştır (Şemin, 1994).

F. Kamu çalışanlarının reel ücretlerinin gerilemesinden daha fazla bir gerileme yaşayan kamu sağlık personeli ise ek iş yapmadan temel gereksinimlerini karşılayamaz duruma düşürülerek özel sağlık sektörünün ucuz emek pazarının bileşeni durumuna getirilmişlerdir. Kamu sağlık kurumlarında çalışan hekimlerin reel ücretlerinin geriletilmesi, tıp fakültelerinin sayısının hızla artırılması ve mezun sayısındaki büyük yükselişle birlikte yaşanınca, mesleğinden ve çalıştığı ortamdan memnun olmayan bir vasıfsız kitle ortaya çıkmıştır. 1980 yılında 27 bin olan hekim sayısı günümüzde 80 bini aşmış, tıp fakültesi sayısı da 1980 sonrası açılan yeni fakültelerle 19'dan 47'ye yükselmiştir. Altyapısı ve öğretim kadrosu oldukça yetersiz olan çok sayıda yeni tıp fakültesinin açılması ve yılda 5 bin civarında hekim mezun edilmesi, hekimler arasında var olan eşitsizlikleri daha da derinleştirmiştir. Böylece, ülkenin "üst" tabakasına Batı ülkelerinde varolan teknolojik düzeye sahip bir ortamda hizmet veren hekim kesimi ile "alt gelir gruplarına" sınırlı koşullarda hizmet vermek durumunda kalan hekimler arasında, sadece gelir anlamında değil, toplumsal statü, yaşam tarzı, sosyal olanaklar vb. düzeyde de eşitsizlikler artmıştır.

G. MGK döneminde uygulamaya sokulan özel sağlık sektörünün teşvik kapsamına alınması uygulaması, ANAP ve sonraki iktidarlar dönemi boyunca da desteklenerek kamu fonları eliyle beslenen bir "özel sağlık pazarı" yaratılmıştır. Özel sağlık sektörüne teşvik primi, destekleme primi, vergi muafiyeti, gümrük muafiyeti gibi şekillerle önemli miktarda kaynak aktarımı yapılmıştır. Temel olarak, pahalı-gelişmiş tıbbi teknoloji ve lüks otelcilik hizmetleriyle öne çıkan özel sağlık kuruluşları, kamunun seçenek olmaktan çıkarılmasına paralel olarak ve sosyal güvenlik sisteminden aktarılan kaynaklarla yaygınlaşmıştır. İnsanların kamu sağlık hizmetlerine ulaşamaması ya da ulaştığında istedikleri düzeyde hizmet alamaması, özel-kişisel sağlık harcamalarının artırılmasını da teşvik etmiştir.

Günümüzde özel sağlık sektörü, henüz büyük sermaye beklenen ilgiyi göstermese de önemli bir büyüklüğe ulaşmıştır. Özel

sağlık yatırımlarının toplam sağlık yatırımları içindeki payı 1980'de yüzde 8.9 iken 1991'de yüzde 38.4'e, özel sağlık yatırımlarının toplam özel yatırımlar içindeki payı da 1980'de yüzde 0.2'den yüzde 1.5'e yükselmiştir (Soyer, 1995: 43-45).

H. Bütün bu süreçte halka yansıyan ise, gerek toplumsal yoksullaşmanın, gerekse sağlık hizmetlerinden yararlanmada yaşanan yoksunluğun getirdiği eşitsizliklerdir. Neredeyse toplumun üçte birinin sosyal güvencesi bulunmuyorken, önce Fak-Fuk-Fon ile sonra Yeşil Kart ile boşluk doldurulmaya çalışıldı. Ancak, 20 yıldır dillerden düşmeyen Genel Sağlık Sigortası gerçekleşemedi. Üstelik, Dünya Bankası dayatmaları sonucu varolan sosyal güvenlik sistemi, özellikle de SSK çökertilmeye devam edildi. Diğer yandan, sağlık harcamaları içinde sosyal güvenceye sahip olanlar arasında bile kişisel (cepten) harcamalar önemli oranlara ulaşmış, kişisel harcamalar kamu ve sosyal güvenlik kuruluşları kaynaklı harcamalar aleyhine büyümüştür.

Sonuç

Sağlık alanında 1980'den bu yana yürürlükte olan politikaların, kamuya ait sağlık kuruluşlarının mülkiyetinin özel kesime aktarılması noktasına ulaştırılmasında henüz pek fazla ilerleme kaydedilemese de, sağlık hizmetlerinin metalaştırılması ve hizmetin sunumunda özel sektörün belirleyicilik kazanması anlamında önemli adımlar atıldığını söylemek olanaklıdır. Gelinen noktada, sağlıktaki liberalizasyon bir yönüyle kamunun sağlık hizmetlerine ayırdığı kaynakların azaltılması ve buna karşılık hizmetten yararlananların özel katkılarının artırılması (hizmetlerin fiyatlandırılarak ücretlendirilmesi), bir yönüyle de özel sağlık kuruluşlarına kamudan ve sosyal güvenlik kuruluşlarından büyük kaynaklar aktarılması biçiminde gerçekleştirilmektedir. Dolayısıyla, sağlık alanında "özelleştirme" adı altında gerçekleştirilen uygulamalar daha çok kamudan özel kesime kaynak aktarımı yapılmasından ibaret görünmekte, özel girişimin sektöre yatırım yaparak isteyenlere özel sağlık hizmeti sunmaya başlaması biçimindeki bir özelleştirme ise henüz ikincil bir eğilim olarak kalmaktadır.

Günümüzde sağlık alanında yaşanan sorunlar asıl olarak neoliberal politikaların doğrudan bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Sağlığa ayrılan kamu kaynaklarının azaltılmasına ve kamu kaynaklarının özel kesime aktarılmasına dayanan neoliberal politikalar, günümüzde sağlık hizmetlerinde yaşanan sorunların da temelinde yatmaktadır. ■

Kaynakça

Belek, İ. (1994) "Sağlık Hizmetlerinde Özelleştirme", *Toplum ve Hekim*, 9 (62), 82-93.

Belek, İ. ve A. Soyer (1995) *Sağlıkta Özelleştirme*, İstanbul: Sorun.

Boratav, K. (1995) "İktisat Tarihi (1981-1994)", *Bugünkü Türkiye (1980-1995)* içinde, Yayın Yön: S. Akşin, İstanbul: Cem.

DPT (1994) *VII. BYKP Stratejisi*, Ankara: DPT.

Dünya Bankası (1986) *Türkiye Sağlık Sektörü Araştırması*, Ankara.

Güler, B. A. (1996) *Yeni Sağ ve Devletin Değişimi*, Ankara: TODAİE.

KESK (2003) *Kamuda Esnek Çalıştırma ve Toplam Kalite Yönetimi*, Ankara: KESK.

Kılıç, B. ve İ. Sayek (2000) *Mezuniyet Öncesi Tıp Eğitimi Raporu-2000*, Ankara: TTB.

Kutbay, E. (2002) "Sağlık Reformları Ekseninde Dünya Bankası ve Türkiye", *Kamu Yönetimi Dünyası*, 11-12.

Oyan, O. (1989) "Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışmayı Teşvik Fonu", *Ankara Tabip Odası Bülteni*, 1989/1.

Oyan, O. (1998) *Türkiye Ekonomisi: Nereden Nereye?*, Ankara: İmaj.

Özen, M. (2002) "GATS ve Sağlık Sektörü", *Kamu Yönetimi Dünyası*, 11-12.

Petrol-İş (1999) *20 Başlıkta 2000 Bütçesi*, İstanbul: Petrol-İş.

Price Waterhouse (1990) *Türkiye Sağlık Master Planı Nihai Raporu*, Ankara: DPT.

Sağlık Hizmetleri Temel Kanunu (1987).

Sağlık Projesi Genel Koordinatörlüğü (1998) *Avrupa Sağlık Reformu: Mevcut Stratejilerin Analizi*, Hazırlayan: R. B. Saltman, J. Figueras, Ankara: Sağlık Bakanlığı.

Soyer, A. (1991) "12 Eylül Sonrası Sağlığın Öyküsü", *11 Yıl Yetmedi* içinde, Ankara: İHD.

Soyer, A. (1993) *Dünyada ve Türkiye'de Sağlık Personelinin Temel Sorunları*, Ankara: TTB.

Soyer, A. (1994) "Sağlık Alanında Yatırım Teşvik Belgeleri (1980-1992)", *Toplum ve Hekim*, 9 (62), 94-105.

Soyer, A. (1995) "Türkiye'de Sağlıkta Özelleştirme", *Birikim*, 70, 40-53.

Soyer, A. (1996) *Darbe, Liberalizasyon ve Sağlık: Türkiye Fotoğrafı (1980-1995)*, Ankara: kendi yayını.

Soyer, A. (1998) *Kapitalizm, Sosyalizm ve Sağlık*, Ankara: Öteki.

Soyer, A. (2001) "1980 Sonrası Sağlıkta Neler Oldu?", *Toplum ve Hekim*, 4, 259-264.

Şemin, S. (1992) "Ülkemizde Sağlık Mevzuatı ve Sağlıkla İlgili Politikaların Genel Değişim Dinamikleri", *Hekim ve Yaşam*, 2.

Şemin, S. (1994) "Sağlık Hizmetlerinde Artan Dışa Bağımlılık: Tıbbi İthalatın ve İhracatın Son Dönemdeki Gelişimi", *Halk Sağlığı Kongresi*'ne sunulan bildiri, 12-16.9.1994.

TTB (1992) *Sağlıkta Gündem: Herkese Eşit Fırsat mı? Serbest Piyasa Egemenliği mi?*, Ankara: TTB.

World Bank (1990) *Strengthening Health Services in Developing Countries Through The Private Sector*, Washington DC: World Bank.

Yıldırım, S. (1994) *Sağlık Hizmetlerinde Harcama ve Maliyet Analizi*, Ankara: DPT.

Praksis 9 | Sayfa: 321 - 336

Yoksulluğun Yönetilmesi ve Sosyal Güvenlik Hakkı

Murat Özveri

Giriş

Sosyal güvenlik sistemlerinin reform adı altında adım adım özelleştirilmesi, Türkiye'nin gündeminden düşmeyen belli başlı konulardan birisi olma özelliğini, bugün de sürdürmektedir. İlginç olan, bu güne kadar bu alanda atılan her adımın, "Reform" başlığı altında sunulmuş olması ve bu reform sayesinde de herkesin sosyal güvenlik şemsiyesi içerisine alınacağı; sosyal güvenlik hizmetlerinin mevcut sosyal güvenlik kuruluşlarının veriyor olduklarından daha kaliteli, daha etkin bir şekilde verileceği iddialarıyla yola çıkılmış olmasıdır. Oldukça olumlu çağrışımlar yapan "reform", "kalite", "etkinlik", gibi kavramları kazdığınızda ise altından sosyal güvenliğin ancak piyasa koşullarında bir hizmet haline getirilirse verimli olacağı inancını yerleştirmeye ve bunun maddi koşullarını oluşturmaya yönelik uygulamalar ve piyasa fetişizmi çıkmaktır.

Verilmeye çalışılan sosyal güvenlik hizmetlerinin kalitesi, içinde yer aldığı bütünsellikten kopartılıp sisteminin kendi krizi çerçevesinde değerlendirildiğinde, piyasanın bir alternatif olarak belirmesi kolaylaşmakta; önemi yeterince kavranmamış olan sosyal güvenlik hakkının sahipleri karşılaştıkları pratik sorunlar karşısında sunulan piyasa alternatifine sempati duyabilmektedir. Daha somut söylemek gerekirse sabah beşten öğle on ikiye kadar SSK hastanesinde kuyrukta bekleyen, bu bekleme karşılığında, çoğunlukla iki ya da üç dakikayı geçmeyen bir sürede muayene olan sigortalıları, banka kuyruklarındaki emeklileri "bu çileniz ancak sosyal güvenliğin özelleştirilmesiyle çözülür" önerisine hak vermeye ikna etmek kolaylaşmaktadır.

Sosyal güvenlik kuruluşları hakkında basında sık sık boy gösteren yolsuzluk haberleri, bu kuruluşların sürekli birer kara delik olarak tanımlanmaları, sosyal güvenlik kuruluşlarının hantal bürokratik yapıları kişilerin sosyal güvenlikleriyle ilgili gündelik günlük sorunlarına eklendiğinde tek tek ağaçlar, ormanın görünmesini engellemektedir.

Bu çalışmada, sosyal güvenlik hakkı ve sosyal güvenliğin özelleştirilmesi projesi yorumlanmaya çalışılmıştır. Yazıda, bireyin sosyal güvenlik hakkının bilinçli bir tercihle erozyona uğratılmaya çalışıldığı vurgulanmış, sosyal güvenlik hakkının ortadan kaldırılmasının aynı zamanda "vatandaş" kavramının da ortadan kaldırılması sonucunu beraberinde getireceği, asıl amacın kârlı bir alan olan sosyal güvenlik alanına özel sektörün girmesi olduğu ortaya konulmaya çalışılmıştır. Adım adım özelleşen sosyal güvenlik sisteminin yerini alacak olan mekanizmanın ise yoksulluğun en az maliyetle yönetilmesi olacağının gösterilmesi amaçlanmıştır.

Sosyal Güvenliğin Gelişmesi ve Temel Bir İnsan Hakkı Olarak Tanınması

Sanayi Devrimi bireyi köyünden ve buradaki eski dayanışma kurumlarından kopartıp, fabrikaların etrafında oluşan kentlerde yaşamak zorunda bırakmış; ancak onun "güven" gereksinimini karşılayamadığı için de kendisine düşman bir kitle yaratmıştır. İngiltere'de 19. yüzyılın başlarında adına fabrika kentleri denen, işçilerin ancak zar zor karınlarını doyurabilecek bir ücretle yaşamını sürdürmeye çalıştığı; uzun çalışma saatleri ve yetersiz ücretlerin pençesinde kıvrandığı, kendilerinin o zamana kadar bilinmeyen meslek hastalıklarına, çocuklarının ise kirli hava, is ve kurum yüzünden (İngiliz hastalığı olarak da anılan) raşitizme yakalandığı, kısaca "Özgürlük, Eşitlik, Kardeşlik" sloganlarının işçiler için karın tokluğuna çalışma ya da aç kalma özgürlüğüne dönüştüğü sanayi şehirleri ortaya çıkmıştı (Çelik, 2000: 4). Bu olumsuz koşullar işçileri huzursuz ediyor, sık sık başkaldırılar yaşanıyor, yaşanan sorunların kapitalizmin kendisinden kaynaklandığını savunan sosyalistlerin işçi sınıfı içindeki etkisi artıyor. B etki kapitalist sistemi tehdit edici boyutlara ulaşıyor, bunun sonucu olarak yönetenler yeni arayışlara itiliyor; gelecek güvencesi kalmayan huzursuz, asi işçi sınıfını düzen ve sistemle barıştırmak gerekiyordu (Akkaya, 2000: 84).

Nitekim, sanayi devrimini yapan Batı, kendi işçi sınıfıyla sos-

yal refah devleti ve bu aşamada oluşturmuş olduğu sosyal güvenlik sistemi sayesinde bir anlamda barışmış, işsizlerin örgütlenme haklarını, sosyal güvenlik hakkını tanıyarak kapitalist sistemin kendini yeniden üretmesini ve ulus devletini güvenceye almıştır. Dolayısıyla kapitalizm işçileri düşündüğünden ya da sosyal güvenlik gereksinimini evrensel bir gereksinim olarak gördüğü için sosyal güvenlik kurumları yaratmış değildir; bu kurumlar işçilerin mücadelesiyle elde edilmişlerdir.

Yönetenlerin çıkardığı ders çok nettir. Sosyal güvenliğin kapsamına giren işsizlik, özürlülük (sakatlık) ve emeklilik (yaşlılık) gibi sosyal riskler, önemli ve kendine özgü etkilere sahiptir. Gelirin yerine geçecek bir sistemin olmaması, toplumda çok daha fazla insanı etkiler. Toplumların kendilerini bu zararlı risklerden korumaya çalışmasının bu risklere sosyal riskler demesinin ve bireyin kendi inisiyatifi dışındaki zorunlu programlar kapsamına alınmasının altındaki sebep budur (Berghman, 1996). Ancak bu işçi sınıfının siyasi bir güç olarak varlığını gücünü hissettirdiği ölçüde böyledir. Bir başka anlatımla, sermayenin topluma yararlı olması diye bir olgu tarihsel olarak hiçbir zaman var olmamıştır, olmayacaktır da.

Sosyal güvenliğin ve sosyal hakların uluslararası düzlemde tanınması daha çok II. Dünya Savaşı'ndan sonra gerçekleşmiştir. Uygun bir yaşam standardı, yeterli beslenme, sağlık hizmetleri, diğer sosyal ve ekonomik göstergeler sadece gelişme hedefleri değil, insan hakları olarak tanımlanır olmuştur (Schaffer, 2001: 2). Örneğin *İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi*'nin 22. maddesinde sosyal güvenlik hakkı evrensel bir hak olarak tanınmıştır: "Herkes toplumun bir ferdi olarak sosyal güvenlik hakkı"na sahiptir. Sosyal güvenlik bireyin onuru, kişiliğinin geliştirilmesi için kaçınılmaz ekonomik, sosyal ve kültürel hakların tatmin edilmesi temeline dayanır". Aynı bildirinin 25. maddesi ise sosyal güvenlik hakkının ayrıntılarını vurgulamaktadır:

> Her kişinin gerek kendisi gerekse ailesi için yiyecek, mesken, tıbbi yardım ve gerekli sosyal hizmetler dahil olmak üzere, sağlık ve refahını sağlayacak bir yaşama düzeyine ve işsizlik, hastalık, sakatlık, dulluk, yaşlılık hallerinde veya geçim olanaklarından iradesi dışında yoksunluk yaratacak diğer bütün durumlarda sosyal güvenliğe hakkı vardır. Doğum yapan kadın ve çocuklarının özel bakım ve yardım görme hakları vardır. Bütün çocuklar, her türlü sosyal yardımdan yararlanmak hakkına sahiptirler.

Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) ise, 1952 yılında kabul et-

miş olduğu, 102 Sayılı *Sosyal Güvenliğin Asgari Normları Hakkında Sözleşme*'yle sosyal güvenliğe ilişkin asgari normları belirlemiştir. Türkiye'nin 29 Temmuz 1971 tarihinde onayladığı 102 Sayılı Sözleşme, sosyal güvenliğin dokuz temel dalını "hastalık (tıbbi bakım), hastalıkta yitirilen kazancın karşılanması, iş kazası ve meslek hastalığı, analık, sakatlık, yaşlılık, ölüm, aile yardımları ve işsizlik" olarak sıralamıştır. 1968 yılında yürürlüğe giren ve Türkiye'nin 1979 yılında onayladığı *Avrupa Kodu ve Sosyal Güvenlik Sözleşmesi* ise, onay koşulu olarak ILO'nun 102 Sayılı Sözleşmesi'nde belirlenen dokuz sosyal risklerden en az altısına yönelik olarak bir sosyal koruma mekanizmasının kurulmuş olması koşulunu aramıştır (Özveri, 2000: 2). Türkiye'nin 1989 tarihinde bazı çekinceler koyarak onayladığı *Avrupa Sosyal Antlaşması*'nın *(Avrupa Sosyal Şartı)* Türkiye'nin çekince koymadığı *Sosyal Güvenlik Hakkı* başlıklı 12, *Sağlık ve Sosyal Yardım Hakkı* başlıklı 13. ve *Sosyal Refah Hizmetlerinden Yararlanma Hakkı* başlıklı 14. maddelerinde de sosyal güvenlik hakkına ilişkin temel ilkeler bir kez daha belirlenmiştir.

Sosyal güvenliğin bu belgeler tarafından bir hak olarak tanınması elbette ki gelişmiş kapitalist ülkelerde işsiz, aç, gelecek güvencesi olmayan hiç kimsenin kalmadığı anlamına gelmemektedir. Aksine hem tarihsel ve ülkelerarası farklılıklar sözkonusudur; hem de sosyal güvenlik sistemleri önde gelen kapitalist ülkelerde bile düzenli bir geliri olmayan, evsiz grupların ortaya çıkması engelleyememiştir (Yıldırım, 2000: 75). Bu ülkelerde sosyal güvenlik kurumları, mesleklerin giderek esnekleştirilmelerine uyarlanamamıştır. Giderek daha geniş bir kategori haline gelen "atipik" çalışanlar ya hiç korunmamakta ya da pek az korunmaktadır; yarım zamanlı çalışma, geçici çalışma ya da evde çalışma gibi esnek çalışma türlerinin tümünde çalışanlar sosyal güvenlik sistemindeki bu boşluklardan zarar görmektedir; esnek zamanlı sözleşmelerin güvensizlikleri, bu sözleşmelerle çalışan işçilerin emeklilik maaşına hak kazanma, erken emeklilik ve işsizlik güvencesinden yararlanma koşullarını zorlaştırmaktadır (Hutsebaut, 1998: 19).

Neoliberalizm ve Sosyal Güvenliğin Yok Edilmesi

1980'li yıllarla birlikte artan neoliberal saldırı, sosyal refah devleti kavramıyla birlikte sosyal güvenliği de kendisine hedef olarak seçmiştir. Neoliberal akımın temsilcileri sosyal güvenlik fonlarının yasal devlet tekelinde olmasının ya da başka bir ifadeyle kamu kontrolü altında bulunmasının sakıncalı olduğunu ileri

sürmektedirler. Örneğin Akalın'a göre bu durum kaynakların "piyasaya" göre değil "seçmen çoğunluğunun tercihlerine" göre kullanılmasına yol açtığı için sakıncalıdır (Akalın, 2003: 118). Mercedes-Benz Stattgat Yönetim Kurulu üyesi Dr. Kurt S. Coruk'un aşağıdaki sözleri, bu "sakınca"nın ne olduğu ve sermayedarların sosyal güvenlik fonlarına bakışını hiçbir kuşkuya yer bırakmayacak açıklıkta göstermektedir:

> Aslında çok daha hızlı küreselleşebilirdik, fakat iki önemli engelle karşılaştık bu süreçte: demokrasi ve trilyonlarca dolar değerindeki emeklilik fonlarının kamu, yani ulus-devletlerin kontrolünde olması. Doğrudan yatırımların veya bir başka deyişle sanayiin küreselleşmesi için gerekli adımları zaten yıllardan beri kat ediyoruz. Ama artık, bizim için asıl önemli olan, finansal sermayemizi küreselleştirebilmek. Yani borsalarda işlem gören hisse senetlerimizin prim yapması ve böylece bilanço varlıklarımızın, sermayelerimizin bilanço değerlerinin giderek daha da büyümesi, büyümesi... Fakat bunun için borsalara sürekli para girişi yapılması gerekiyor ve bu para da emeklilik fonlarında yatıyor. Bu emeklilik fonları (pension funds) özel aracı kurumların emrine tahsis edilecek olursa, borsalara kanalize edilecek ve biz daha da zenginleşeceğiz (akt. Erdenk, 2002: 14).

Aktarılan iki görüşten de açıkça görüldüğü gibi, asıl amaç sosyal güvenlik sistemlerinde biriken fonları piyasa kanallarıyla sermayedarlara kanalize etmek, başka bir deyişle bu fonlara el koymaktır. Zira uzun vadeli niteliğiyle emekliliğe yönelik fonlar, ekonomik gelişme için gereken kaynakları oluşturma açısından çok önemlidir. Sanayileşmiş ülkelerdeki tasarrufların önemli bir bölümünü emekliliğe yönelik fonlar (üçüncü basamak emeklilik fonları ile kısmen ikinci basamak prim esaslı fonlu emeklilik programları) oluşturur. Aşağıdaki tablo 1996 yılı sonu itibariyle bazı OECD ülkelerinin emekliliğe yönelik toplam fon miktarını ve bunların Gayrî Safî Yurt İçi Hasıla (GSYİH)' larına oranını göstermektedir:

Tablo.1- Sosyal Güvenlik Fonlarının Büyüklükleri

Ülkeler	Toplam Fon (Milyar $)	Toplam Fon/GSYİH (%)
İtalya	36.3	3.0
Almanya	136.3	5.8
Hollanda	345.7	87.3
İngiltere	861.9	74.7
Japonya	1,919.7	41.8
ABD	4,303.0	58.2

Kaynak: www.sigortacity.com, 27.03.2003

Bu iştah kabartıcı tablo karşısında neoliberal yaklaşım sosyal güvenliğin devlet tekelinde olmaktan çıkarılmasını ve piyasaya teslimini savunmaktadır. Buna göre sosyal güvenlik sistemi "yeniden bölüşüm" için kullanılmamalı; toplumsal değil bireysel sorumluluk esasına göre yapılandırılmalı; sosyal yardımlar tüm yoksulları hedef almalı ve sosyal riskler karşısında toplum tarafından asgari bir geçim düzeyi geçici olarak sağlanmalıdır. (Akalın, 2003: 4). Şili örneğinden hareket eden bu görüşlerin en büyük destekçisi Uluslararası Para Fonu (*International Monetary Fund*, IMF) ve Dünya Bankası olmuştur. Örneğin Dünya Bankası 1994'te IMF'nin de desteğiyle yayımladığı ve büyük yankı uyandıran, taraftar toplayan raporunda sosyal güvenliğin özelleştirilmesini ele almıştır (Güzel, 1998: 275).

Dayanağını her sorunun piyasada, piyasanın kuralları çerçevesinde en uygun çözümünü bulacağı dogmasından alan bu görüşlerin sosyal güvenlik sisteminin özelleştirilmesi için getirdikleri birinci öneriye göre kamu sadece en yoksul kesimlere asgari düzeyde yardım yapmakla sorumlu olacak, buna karşılık tüm sosyal riskler için sosyal koruma özel sigortalara devredilecektir. Özelleştirmeyi savunanların daha yumuşak görünen ikinci önerilerini ise, özel sigorta şirketlerinin "sağlık hizmetleri ya da hastalık sigortasının örgütlenmesine ve işleyişine artan oranda katılımını sağlamak" düşüncesi oluşturmaktadır (Güzel, 1998: 282).

Avrupa Birliği çerevesinde de esnekleştirme, sosyal güvenlik sistemlerinin reform adı altında bireysel sistemlere dönüştürülmesi, işçi ve işverenlerin katılımıyla özel emeklilik fonlarının portföy yatırımlarında değerlendirilme uygulamaları çalışanlar açısından büyük tehdit oluşturmaktadır (Yılmaz, 2002).

İlk olarak Dünya Bankası'nın desteğiyle Şili'de uygulanmaya başlanan ve *Emeklilik Tasarruf Sistemi* (ETH) olarak adlandırılan sistemde devlet tümüyle sosyal güvenliğin dışına çıkartılmakta, "çalışan ya da işveren, devlete herhangi bir sigorta primi ödememekte; diğer taraftan da çalışana devlet tarafından herhangi bir emeklilik maaşı ödenmemektedir" (Jose, 1996: 3). Bunun yerine ücretin %10'u işveren tarafından kesilip çalışanların kişisel ETH'lerine yatırılmaktadır.

Şili'de sosyal güvenlik sisteminin özelleştirilmesi, Şili Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanı tarafından emekli maaşlarının devlet meselesi, dolayısıyla da "politikanın esiri" olmaktan kurtarılmış olması ve böylece bireylerin "kendi yaşamları üzerinde daha fazla söz sahibi" olmalarının sağlanmış olması gerekçeleriyle savu-

nulmaktadır (Jose, 1996: 3). Önce yapılmaması gerekeni yapıp sonra bunu kendisi yapmamış gibi gerekçe olarak kullanmanın tipik örneğini oluşturan bu söylemle Şili sistemi tüm dünyaya örnek olarak gösterilmeye çalışılmıştır. Sistemin işleyişine güvence olarak ise devlet denetimi gösterilmektedir. İlginç olan nokta "politikanın esiri olmaması" için devletin elinden alınan sosyal güvenlik sistemlerinde çalışanların 15 adet şirket arasından seçtiği "Emeklilik Fonu Yöneticisi" adı verilen özel şirketlerin denetiminin devlete bırakılmasıdır. Bir başka ifadeyle kendi kuruluşlarını denetleyemeyen, politikanın esiri haline gelen devlet tarafından bu şirketlerin "portföylerinin düşük riskli olmasını temin etmek, hırsızlık ve yolsuzlukların önlenmesini sağlamak amacı ile" denetlenmesinin beklenmesidir (Jose, 1996: 3). Devlet bu denetimi yaparken de bir anlamda taşeron kullanacak ve bağımsız çalışan görevi denetim olan ancak devlete bağlı teknik bir müfettişlik aracılığı ile denetim sağlanacaktır (Özveri, 2000: 101).

Şili sosyal güvenlik sistemi tüm iddialarına karşın beklenilen sonuçları verememiştir. Uzmanlara göre, Şili'de gerçekleştirilen değişiklik (dağıtım sisteminden sermaye biriktirme sistemine geçiş) tasarruflar üzerinde saptanabilir olumlu bir etki yapmamış, tersine artan giderler nedeniyle milli tasarruflarda azalmaya neden olmuştur (Sözer, 2000: 191). Öte yandan son yıllarda sistemin "çatırdamaya başladığı, yönetim giderlerindeki artışlar yüzünden primlerin arttırıldığı, 13 yıl boyunca yılda ortalama % 13 getiri sağlayan fonların yatırıldığı alanlarda işlerin iyi gitmemesi nedeniyle açık vermeye başladığı belirtilmiştir (Tuncay, 1997: 349). Aynı kaynağa göre, sisteme dahil olan 5 milyon işçiden sadece % 57'si prim ödemeye devam etmektedir ve işgücünün % 30'u sigortasız çalışmaktadır ki bu da üzerinde düşünülmesi gereken bir olgudur.

Bu sistem, 1993 yılında Peru, 1994 yılında Arjantin ve Kolombiya'da da uygulanmaya başlanmış, ama Dünya Bankası'nın tüm desteğine rağmen bu dört Latin Amerika ülkesiyle sınırlı kalmıştır. Özellikle Thatcher dönemi İngiltere'sinde ve Reagan dönemi ABD'sinde politikacılarca çok dillendirilmesine karşın çalışanların gösterdiği yoğun tepkiler nedeniyle söz konusu sistem söylem düzeyinde kalmış, hayata geçememiştir. (Özveri, 2000: 101)

Öte yandan sosyal güvenlik hakkının gerçekleştirilmesinin piyasaya bırakılamayacağını görmek için ABD ve İngiltere'de, dünyanın pazar ekonomisince en doğrudan yönetilen bu iki ülkesinde, piyasanın yaratmış olduğu sonuçlara bakmak yeterlidir. Yüksek vasıfla ve iyi ücretle çalışanlarla düşük vasıflı ve düşük ücret-

lerle çalışanlar arasındaki eşitsizlik ABD'de son on yılda, İngiltere'de ise geçen yüzyıldan bu yana artmış; yüksek istihdam oranlarına karşın ekonomik güvensizliğin de artması engellenememiş, düşük vasıflı işçiler için yeterli kazanç sağlayacak işler yaratılamamış; düşük ücretlilerin reel kazançları ve (ABD'de) emeklilik ve sağlık sigortası güvenceleri belirgin biçimde azalmıştır (Freeman, 1998: 32). Piyasa güçlerine kurumsal müdahalenin azaltıldığı İtalya ve Yeni Zelanda gibi ülkelerde de eşitsizlik artmıştır (Freeman, 1998: 32).

Piyasanın yaratmış olduğu sonuçların rakamlarla ifadesi sonuçların daha somut görülmesini sağlayacaktır. ABD'de 1975-1995 döneminde ülkenin gayri safi yurtiçi hasılası iki misli artarken ücretler reel olarak % 13 gerilemiş; 40-50 milyon insan yoksulluk içerisinde yaşamak zorunda kalmıştır; her altı çocuktan birisi aşırı derecede yoksulluk koşullarında yetişmektedir. Hem ABD'de hem de Avrupa'da işgücü piyasasından dışlanan; işsiz kalan ya da çok düşük ücretlerle piyasanın kıyısında çalışanlar, toplam çalışan nüfüsun %30'unu oluşturmaktadır (Rocard, 1998: 47).

ABD'de sosyal güvenlik sistemlerinde yaşanan zayıflamanın toplumsal etkileri kendisini aratan oranda dışlanma, psikolojik endişe ve kamu alanının yok oluşu, siyasi katılımın giderek düşmesi, biçiminde gösterdiği vurgulanmıştır (Birnbaum, 1998: 438). Bu saptamayı yapan görüşe göre Amerikalılar çalışırken yurttaşlık haklarını emanet ya da teslim etmiş gibi davranmakta, başka bir deyişle iş hayatında bu haklardan feragat etmektedirler" (Birnbaum, 1998: 438).

Türkiye'de Sosyal Güvenliğin Tasfiyesi

Ne yazık ki Türkiye'de de, devletin yeniden yapılandırılması adı altında "yönetişim" ya da devletin özelleştirilmesi; "devlet et, süt üretmemeli" söylemiyle sanayisizleştirme; "Sosyal Güvenlik Reformu" adı altında sosyal güvenliğin özelleştirilerek tasfiyesi adım adım devreye sokulmuştur.

Türkiye'de sosyal güvenlikle ilgili olan herkes sosyal güvenlik sisteminde bir krizin varlığından söz ederek yakınmaktadır. Sisteme prim ödeyen aktif sigortalılar aldıkları hizmetlerin kalitesizliğinden ve yetersizliğinden; pasif sigortalılar yıllardır prim ödedikleri sistemin kendilerine bağladığı aylıkların azlığından; işverenler yüksek primlerin işçilik maliyetini attırdığından; devlet sosyal sigortalar kurumunun açıklarını kapamak için bütçeden yapılan transferlerin bütçe açıklarına neden olduğundan, ekonomik istikrarın bozulmasından; sosyal sigorta yöneticileri ise siya-

si müdahaleler ve sistemin popülist politikalara kurban edilmesinden şikayetçi olmaktadırlar. (Ekin vd., 1998: 75). Gerçekten de elli yıllık geçmişine karşın Türk sosyal güvenlik sistemi, 1990'lı yıllardan beri bir kriz içerisindedir; temel fonksiyonlarını bile zorlukla yerine getirebilmektedir (Tuncay, 1997: 349).

Krizin birinci boyutunu finansman yetersizliği oluştururken ikinci boyutta sosyal güvenlik sisteminin kapsamına girenlere yeterli düzeyde, gereken kalitede ve gerektiği ölçüde koruma garantisi verilmemesi yer almaktadır. Krizden söz edildiğinde sorun olarak kaynak yetersizliği, gelir gider dengesizliği gündeme getirilmekte; sosyal güvenliğin temel amacını, yani şemsiyesi altına aldığı insanların toplum içinde insan onuruna uygun bir yaşam sürmesini ne ölçüde yerine getirdiği gözardı edilmektedir[1] (Ekin vd., 1998: 143). Oysa, gelir gider dengesini sağlamak için kapsamı ve etkinliği sınırlanarak temel amacından uzaklaşmış bir sosyal güvenlik sisteminin de, sorunlarını çözmüş bir sistem olarak nitelendirilmesinin mümkün olmadığı açıktır.

Öte yandan, sosyal güvenliğin içinde bulunduğu genel manzaraya baktığımızda, karşımıza ürkütücü bir tablo çıkmaktadır. Sosyal güvenlik kuruluşlarının kurulduğu günden bugüne kadar kasalarında birikmesi gereken fonlar ne yazık ki kelimenin tam anlamıyla yağmalanmış ve bugünkü noktaya gelinmiştir. Örneğin, Sosyal Sigortalar Kurumu 1960 yılından sonra toplamış olduğu primleri enflasyonun sadece 2 puan üzerinde bir getiri getirecek şekilde değerlendirilebilmiş olsaydı 1997 yılı itibarıyle SSK kasalarında 20 milyar ABD dolarının üzerinde bir fon birikmiş olacaktı (Kocaoğlu, 1997: 235). Bu fon yağmasına 5 milyonluk işsiz kitlesinin varlığından ve sayıları 4,5-5 milyon olduğu kabul edilen işçinin kaçak olarak çalıştırılmasından kaynaklanan (primlerin asgari ücret üzerinden kesildiği varsayılsa bile) ve 1,9 katrilyon olarak hesaplanabilecek kayıplar da eklenince sistem kendi açmazları içerisinde yuvarlanmaya mahkum olmak zorunda kalmaktadır.

1969 yılından bugüne kadar 11 kez hizmet borçlanması yasası çıkartılmış, bu yasalara dayalı olarak hizmet borçlanması yapanların borçlanılan süreye ilişkin primleri borçlanma tarihindeki asgari ücret üzerinden ve %20 oranında alınmış, 1992 yılında çıkartılan 3786 Sayılı Yasayla işverenlerin prim gecikme zammı ve faizleri tamamen veya kısmen affedilmiş, SSK fonları ucuz kredi olarak, devlet tahvillerine, KİT'lere ya da gelir olarak dahi nitelendirilemeyecek düzeyde kira getiren gayri menkullere yatırılmıştır (Süzek, 1997: 447).

Sosyal Sigortalar Kurumu'nca emeklilere yapılan toplam öde-

1 Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planının konuya yaklaşımı bu açıdan güzel bir örnek oluşturur: "Aktüeryal dengeleri bozulan sosyal sigortalar kuruluşlarına 1999 yılında Bütçeden yapılan transferler, Emekli Sandığında, faturalı ödemeler ve ek karşılık hariç, 504 trilyon lira, SSK'da 1.105 trilyon lira ve Bağ-Kur'da ise 610 trilyon lira olmak üzere, toplam 2.219 trilyon liraya ulaşmıştır. Yapılan toplam transferlerin GSMH'ye oranı yüzde 2.8 olarak gerçekleşmiştir" (DPT, 2000).

melerin % 62'sini oluşturan sosyal yardım zamları ise SSK'nın mali dengelerini alt üst eden bir diğer uygulamadır. Bu uygulama, her şeyden önce, söz konusu ödemeler prim karşılığı olmayan ödemeler olduğu için, en temel sosyal güvenlik ilkelerine ters düşmektedir (Süzek, 1997: 451). Sosyal yardım zamlarını devletin bütçeden karşılaması gerektiği halde, bu zamların ödemesi Sosyal Güvenlik Kurumu'nun sırtına yıkılmıştır[2].

Sosyal güvenlik sistemimizin yeniden yapılandırılması tartışmaları, 1990'lı yılların ortalarından sonra ülkemizde de yoğunluk kazanmıştır. Sosyal taraf olarak işçi işveren çevreleri, meslek odalarının da katıldığı bu yoğun tartışmalarda ayrımsız tüm taraflar sistemin sorunlu olduğu konusunda hemfikir olmuşlardır. Hükümet sosyal güvenlik reformu konusunda hükümet çalışanlar yerine daha çok Dünya Bankası ve IMF uzmanlarıyla çalışmayı tercih etmiş, kamuoyuna "Sosyal Güvenlik Reformu" adı altında sunulan 4447 sayılı yasa çalışanlara rağmen, onlar dışlanarak çıkartılmıştır.

4447 sayılı yasa emeklilik için en az yaş sınırını kadınlar için 58, erkekler için 60 olarak belirlemiştir. Emekliliğe hak kazanmak için prim ödeme gün sayısını, prime esas kazanç sınırını ve prim payını arttırmıştır. Prim karşılığı olduğu için karşılıksız yararlanılması gereken sağlık hizmetleri için katılım payları getirilmiş ve çalışanların ailelerinin sağlık hizmetlerinden yaralanma koşulları ağırlaştırılmıştır. Ayrıca emeklilik maaşı artış oranı TÜFE göstergesine bağlanmıştır. Bu uygulamayla "emeklilerin ulusal gelir artışından pay alma beklentileri ortadan kaldırılmıştır. Böylece ücretlerin belirlenmesi ile ilgili yöntem siyasal süreç dışına çıkarılmış, bu aşamada olası bir toplumsal baskının etkileri ortadan kaldırılmıştır" (Birleşik Metal-İş).[3]

10 Mart 2000 tarihinde Hazine Müsteşarlığı tarafından Dünya Bankasına verilen "Türkiye Ekonomik Reform Kredisi Kalkınma Politikası Mektubu" başlıklı mektup hükümetin "mali açıdan sağlıklı ve adil bir sosyal güvenlik sisteminin sağlanması konusunda" girdiği üç aşamalı taahhüdü içermektedir. Buna göre birinci aşamada sosyal güvenlik sisteminin mali güvenilirliğini sağlamak için politika reformları "Pay-As-You-Go (PAYG), ikinci aşamada varolan üç sosyal güvenlik kuruluşunun (yani SSK Bağ-Kur ve Emekli Sandığı'nın) birbirleriyle uyumlu hale getirilmesini sağlayacak örgütsel reformlar, üçüncü aşamada da "isteğe bağlı özel emeklilik sistemi"ni desteklemek için düzenleyici yasal çerçevenin oluşturulması gerçekleştirilecektir (Hazine, 2000) .[4]

Bu reform programının uygulanabilmesi için Dünya Banka-

2 Batı Avrupa'da devletin sosyal güvenliğe katkısı, Almanya'da % 25.66, Belçika'da % 31.11, Danimarka'da % 85.70, Finlandiya'da %44.66, Yunanistan'da % 12.41'dir. Batı Avrupa ortalaması ise % 38 dolayındadır (SSK, 1995: 22). Öte yandan emeklilik yaşı bizden yüksek olan OECD ülkelerinde 60 yaş üzerinde emekli aylığı alanlar 1997'de %18 iken, bu oranın 2030 yılında % 30 olacağı hesaplanmaktadır. Bu oran Türkiye'de ise sadece % 8'dir (Kocaoğlu, 1997: 239).

3 TÜRK-İş'in 4447 sayılı yasanın etkileri üzerine yaptığı bir araştırmaya göre emekli aylıklarına yapılan zammın çok düşük oranda kalması ve prime esas kazanç sınırının arttırılması SSK'nın Hazinenin kaynaklarına ihtiyaç duymadan ödeme yapmayı 2000 yılı için kolaylaştırdıysa da, uzun vadede yasa, çalışanlar açısından büyük sorunlar yaratacaktır. Bunlar arasında emekli aylıklarının düşmesi, emeklilik yaşı yükseltildiği için çalışanların sisteme duydukları güvenin azalması, kaçak işçi çalıştırmanın ve çalışmanın primler yükseldiği için daha da yaygınlaşması sayılmaktadır. Yapılan araştırmada bu etkilerin şimdiden hissedilmeye başlandığı, 2000 yılında üretimde ve işgücünde daralma olmamasına rağmen kayıt dışı işçilerin sayısında %3 oranında bir artış gözlendiği belirtilmiştir.

sı'ndan yatırım finansmanı şeklinde destek talep eden hükümet, yapılan reformla emeklilik yaşının büyütüldüğünü, aylık bağlama sisteminin değiştirildiğini, bu reform sayesinde GSMH'nin %3'üne yaklaşan sosyal güvenlik sistemi açığının bastırılmış olacağını belirterek yeni reformlar yapılmasının gerekeceğini bildirmektedir. Buna göre PAYG sistemi uzun vadede mali denge sağlayarak çok taraflı bir emeklilik sisteminin başlatılması için ortam yaratmak üzere tasarlanmaktadır. Bu nedenle işsizlik sigortasının bütçeye yük olmadan ve işgücü piyasasının şartlarını bozmadan uygulanması gereklidir. Ayrıca hükümet politika değişikliklerini Dünya Bankası ile işbirliği içerisinde yapacaktır.

Mektupta "Sosyal güvenlik reformunun ikinci aşamasının, 2000 yılında başlatılacak olan idari ve kurumsal reformlardan oluştuğu" anlatılarak söz konusu reformların "mevcut sistemin kapsamını, verimliliğini ve şeffaflığını" geliştireceği iddia edilmektedir (Hazine, 2000). Mevcut sistemin kapsamını, verimliliğini ve şeffaflığını geliştireceği iddia edilen idari ve kurumsal düzenlemeler ise; "mevcut üç sosyal güvenlik kuruluşunun koordine edilmesi ve birbiriyle uyumlu hale getirilmesi ile emeklilik, sağlık sigortası ve işsizlik sigortasının muhasebe ve idari işlevlerinin kesin olarak birbirinden ayrılması" şeklinde sıralanmaktadır.

Söz konusu mektupta, sosyal güvenlik sistemi reformunun üçüncü aşamasını "İsteğe bağlı ek emeklilik sistemi için yasal ve düzenleyici çerçevenin" kurulmasının oluşturduğu söylenmektedir. Gönüllü özel emeklilik programlarına ilişkin kanun taslağının hazırlandığı, kanun taslağının, "yeni gönüllü özel emeklilik programları ile kamu PAYG sistemi arasında uygun koordinasyonu" sağlayacağı belirtilmektedir. Kanun kapsamında özel emeklilik fonlarına izin veren ve bu fonları düzenleyen bir koordinasyon kurulu oluşturulacağı; bu kurulun söz konusu fonların yaptığı yatırımları denetleyen SPK ile yakın işbirliği içerisinde olacağı ve eşanlı olarak çıkartılacak bir kanunla yeni planların adil ve yeterli bir şekilde vergilendirilmesinin sağlayacağı belirtilmiştir (Hazine, 2000).

Yine Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda "Bireysel Emeklilik sigorta programları uzun vadeli, sosyal güvenlik politikası kapsamında, gönüllülük esasına dayanan, devletin denetiminde, özerk, mali sektör içinde örgütlenen teşvik sistemleri ile donatılan, kayıtdışı çalışmayı önleyen, zorunlu sigorta sistemini destekleyen ve tamamlayıcı bir fonksiyona sahip olacak şekilde uygulamaya konulacaktır" denmiştir (DPT, 2000).

4 Mektubun tam metni için bkz. www.treasury.gov.tr, indirilme tarihi: 25.03.2003

Sosyal güvenlik alanında bu doğrultuda atılan somut adımlardan birisi 4632 Sayılı Bireysel Emeklilik Tasarruf ve Yatırım Sistemi Kanunu ile gerçekleşmiştir. 4632 sayılı yasa sosyal güvenlik sistemlerinin yetersizliğinden bunalmış kitlelerin ağzına bir parmak bal çalıp, özel sosyal güvenlik sistemlerine bir anlamda gönüllü geçişi sağlamaya çalışmaktadır (Erdenk, 2002: 14). Yasa ile bireylere bireysel emeklilik hesaplarına dayalı fonlu bir sistem oluşturmak ve fonların mali sektörde değerlenmesini sağlamak amaçlanmaktadır. Amacın varolan sosyal güvenlik sistemine alternatif olmadığı ve bireylere ek gelir sağlamak olduğu söylense de, bu tarz uygulamaların dünyada kamu sosyal güvenlik sistemini zayıflatan sonuçlar yarattığı ve sonradan uygulanacak sosyal güvenlikte özelleştirme uygulamalarının ilk adımı olduğu belirtilmektedir (Birleşik Metal-İş). Fonlarda biriken hesaplar fon sahipleri tarafından yönlendirildiği ölçüde katılımcılara atfedilen mülkiyet ve kontrol yetkisi, piyasanın risklerine karşı da katılımcıları sorumlu hale getirmektedir. Borsaya ya da başka alanlara yatırılacak fonlar bir anda değersizleştiğinde sosyal güvenlik tamamıyla yokolma tehlikesiyle karşı karşıya kalacaktır.

Sosyal güvenlik reformlarına bir bütün olarak baktığımızda bu reformlar, hem "kamuda istihdamın azaltılmasını hem de sosyal güvenlik sisteminin aşama aşama özel sektöre devredilmesini amaçlamaktadır" (Zabcı, 2002: 16). Artık sosyal politikanın yerini özel sektör ve sivil toplum örgütleriyle işbirliği içinde oluşturulacak bir yoksullukla mücadele stratejisi alacaktır (Zabcı, 2002).

Sosyal Güvenliğin Tasfiyesi Yoksulluğun Yönetilmesi Anlamına Gelmektedir

Sosyal güvenlik sisteminin özelleştirilmesinin en önemli destekleyicileri arasında IMF ve Dünya Bankası bulunmaktadır (Güzel, 1998, 275). Bu yolla bir yandan sosyal güvenlik kuruluşlarının fonlarına el konulurken bir yandan da sosyal güvenlik sistemleri adım adım tasfiye edilerek yoksulluğun yönetilir kılınması gerçekleştirilmek istenmektedir. Örneğin, sigorta veya sosyal güvenliğin olmadığı durumlarda hane halkı yoksullaşma konusunda daha riskli bir duruma gelmektedir (Derkon, 2003: 2). Program aslında oldukça tutarlı bir şekilde birbiriyle ilgisizmiş gibi görünen ancak tam aksine birbirini tamamlayan adımlardan oluşmaktadır.

Bu yaklaşıma göre; siyasal iktidarın teorik düzeyde de olsa seçimle belirlendiği sistemlerde siyasetçiler, partizanca tutumları,

seçmen çoğunluğunu memnun etme kaygısıyla izledikleri popülist politikalarla piyasanın işleyişini bozmaktadır. Bu nedenle siyasilere hesap verme esasına dayalı bürokratik devlet yapısı "yönetişim" yaklaşımı temelinde yeniden yapılandırılmalı, devlet yönetimi adım adım siyasi otoriteden bağımsız kurullara terk edilmelidir. Siz buna yaşamanın özelleştirilmesi ya da Güler'in sözleriyle "siyasal ve yönetsel iktidarın bu kez açık biçimde sermaye kesimine [teslimi]" de diyebilirsiniz.

Aynı mantığa göre sosyal güvenliğin kamusal bir faaliyet olarak yürütülmesi halinde kaynakların piyasaya göre değil, sosyal seçime daha doğrusu seçmen çoğunluğunun tercihlerine göre tahsisi kaçınılmazdır; bu nedenle de sosyal güvenliğin varlığı, sosyal güveliğe taraf olan çoğunluğa (bu oran Türkiye'de nüfusun % 75'idir) kendilerinden daha zengin olduklarına inandıkları azınlığın gelirine el koyabilmek için yasal yani meşru bir gerekçe sağlamaktadır. Bu nedenle devletin sosyal güvenliğe müdahalesi, piyasa mekanizmasının başarısızlığını çözmek yerine, sosyal güvenlik sistemine sosyal seçim mekanizmasını yani genel oyu ikame ederek israfa yol açmaktadır (Akalın, 2003: 4). O halde sosyal güvenlik özelleştirilmelidir.

Devletin üretim sürecinden çekilip asli görevlerine dönmesi tezi sıkça işlenmiştir. Bunun yerini alacak olan yoksulluğun en az maliyetle yönetimi hedefinin farklı araçları olacaktır: Küçük ölçekli üretim ve el zanaatları projeleri, ihracata dönük şirketlere taşeronluğun teşviki, cemaat sistemine dayalı eğitim ve güvenlik gereksinimlerinin, mikro milliyetçilik, cemaatçilik, hemşehricilik gibi alt kimlik gruplarına aidiyetle giderilmeye çalışılması, yoksullukla mücadele adı altında, Fak-Fuk-Fon benzeri sosyal fonların devreye sokulması, uluslararası yardım kuruluşlarının bu sosyal fonları projeler temelinde desteklemeleri ve bu yardım kuruluşları aracılığı ile cemaat yönetimlerinin oluşturulması[5].

Filiz Zabcı (2002) Dünya Bankası'nın Sosyal Risk Yönetimi kavramıyla nasıl yoksulluğu yönetmeye çalıştığını çok iyi göstermektedir. Dünya Bankası, Sosyal Riski Azaltma Projesi'yle krizden etkilenen yoksullara gelir desteği sağlamak, yoksullar için gelir ve istihdam yaratıcı fırsatları arttırma gibi önlemler önermektedir (Dünya Bankası 2001'den aktaran Zabcı, 2002: 17). Zabcı "daha önce bir hak niteliğinde olan ve devletin yerine getirmesi gereken hizmetlerin, şimdi bu tür projeler yoluyla birer yardım niteliğine büründürülmüş" olduğunun altını çizmektedir (2002: 21).

Çağdaş bir sosyal güvenlik sisteminin güvencesi altında, bu

5 Bu projenin nasıl Aşağı Sahra Afrikası'nda, Güney-Doğu Asya, Latin Amerika'da yaşama geçirildiğini izlemek için bkz. Chossudovsky (1999).

güvenceyi bir hak olarak gören, dolayısıyla da kendisinde talep erki bulan, bu erki sınıf temelli örgütlerde kullanabilme potansiyeli taşıyan bireylerden oluşmuş bir toplumda yoksulluğu yönetmek zordur. Buna mukabil, sosyal fonlara, dolayısıyla *ihsanlara* muhtaç edilmiş, cemaatleştirilmiş, mikro milliyetçilikten hemşehriciliğe kadar bir dizi kimlikle atomize edilmiş bir toplumda, yoksulluk en az maliyetle yönetilebilir hale gelebilir.

Bu politika sayesinde yoksulluğun nedenlerinin sorgulanmasına izin vermeden; yoksulluğun altında yatan nedenleri, IMF ve Dünya Bankası'nın uyum politikalarını ve uluslararası finans kuruluşlarına ödenen borç faizlerini hiç gündeme getirmeden; medya kampanyalarıyla yoksulluğu yoksulların yeteneksizliklerine indirgeyerek yardım kampanyaları düzenleyip bu kampanyalarda kadınların çocukların bir ekmek için nasıl birbirlerini ezdiğini televizyonlardan sergileyerek yoksullukla mücadele ediyormuş gibi görünüp, yoksulluğu sür git en az maliyetle yönetmek olanaklı hale gelecektir. Nitekim bu süreçte Türkiye de hızla yerini almıştır. Fak-Fuk-Fon'un kurulması, yoksul mahallerinde yiyecek dağıtımı adı altında insanların birbirine ezdirilmeleri, bu uygulamaların sürekli olarak televizyonlarda sergilenmesi düşünülen sosyal güvenlik uygulamalarının somut örnekleridir (Akkaya, 2000: 90).

Sonuç

Kapitalizm, eski kurumları yerle bir edip fabrika kentlerini yarattığı yüzyılın başında insan yiyen bir deve dönüşmüş ve sosyal güvenlik gibi bir kaygısı da olmamıştır. Dolayısıyla kapitalizm işçileri düşündüğümden ya da sosyal güvenlik gereksiniminin evrensel bir gereksinim olması nedeniyle, sosyal güvenlik kurumlarını yaratmamış, bu kurumlar işçilerin mücadelesiyle elde edilmişlerdir.

Bu yazıda kapitalist sermaye birikiminin 1990'larda geldiği noktada sosyal güvenlik hakkının sermaye/emek ilişkisi açısından nasıl bir anlam kazandığı gösterilmeye çalışılmıştır. Bu durumu üç noktada özetlemek mümkündür:

Sosyal güvenlik fonlarında biriken paralar iştah kabartmaktadır. Örneğin fonlarda biriken para ABD'de GSYİH'nin %58.2' si düzeyine ulaşmıştır. Ancak bu fonlar finansal piyasaların kırılganlığı ve krize açık oluşları nedeniyle çok kaygan bir zemindedirler.

Mercedes Benz Yönetim Kurulu üyesinin sözleriyle "trilyonlarca dolar değerindeki emeklilik fonlarının kamu, yani ulus devletlerin

kontrolünde olması" küreselleşmenin hızını kesmektedir, ancak sosyal güvenliği özelleştirecek reformların da yine devlet eliyle hayat geçirilmesi beklenmektedir.

Sosyal güvenlik, hak kavramı üzerinden siyasallaşmayı beraberinde getiren, kendisinde talep erki gören bireylerin ortaya çıkmasına neden olan, dolayısıyla da küresel kapitalizmin yönetim yeteneğini tehdit eden bir unsurdur. Sosyal güvenlik hakkının ortadan kaldırılıp sosyal güvenlik kuruluşları yerine sosyal fonların devreye sokulmasıyla hak kavramının yerini ihsan kavramı alacak, buradan da boyun eğen, siyasallaşmaktan korkan bireye ulaşılacaktır.

Toplumun atomize edilmesiyle -taşeron işçilerle daimi işçiler arasındakiler gibi sınıf içi bölünmelerin öne çıkarılması; etnik, yöresel farkların ön plana çıkarılarak aidiyetlerin alt kimliklere yönlendirilmesi- birlikte, sosyal güvenliğin tasfiyesi, yoksulluğun yönetilmesinin temel araçlarından birisi olarak tasarlanmıştır. Bu tasarımın sonuçta başarılı olup olmayacağını ise hiç kuşkusuz işçi sınıfının siyasal bir güç olarak toplumda belirleyici bir konuma yükselip yükselememesi belirleyecektir.■

Kaynakça

Akalın, G. (2003) "Sosyal Güvenlik Sistemimiz Sorunlar ve Çözüm Önerileri" *www.liberal-dt.org.tr/dergiler* indirilme tarihi 10.01.2003.

Akkaya Y. (2000) "Sosyal Güvenlik Tarihi Üzerine Notlar", *Toplum ve Hekim*, 15(12).

Berghman, J. (1996) "Avrupa Birliğinde Sosyal Güvenlik", Bosco, A. ve M. Hutsebaut (der.), *Avrupa'da Sosyal Koruma, ETUC-ETUI Konferansı, Brüksel,* Ankara: Türk Harp İş Sendikası.

Birleşik Metal-İş, *Sosyal Güvenlik*, Eğitim yayın no 4, *www.birlesikmetalis.org.tr*, indirilme tarihi: 17.04.2003.

Bimbaum, N. (1998), *Sosyal Güvenliğin Geleceği: Rekabet mi Dayanışma mı? Avrupa'da Sosyal Koruma Değişim ve Sorunlar*, Ankara: Türk Harb-İş.

Chossudovsky, M. (1999) *Yoksulluğun Küreselleşmesi, IMF ve Dünya Bankası Reformlarının İçyüzü*, çev. N. Sapan, İstanbul: Çiviyazıları

Çelik, N. (2000) *İş Hukuku Dersleri*, İstanbul: Beta

Dercon, S. (2003) "Risk and Poverty: Can Social Protection Reduce Poverty?", *http://www.econ.ox.ac.uk / members/stefan.dercon/EUseminar /Risk and poverty.pdf.* indirilme tarihi 12.01.2003.

DPT (2000) VIII.Beş Yıllık Kalkınma Planı, *Resmi Gazete*, 5.7.2000, sayı 24100 mükerrer.

Ekin, N., Y. Alper, ve T. Akgeyik (1999) *Türk Sosyal Güvenlik Sistemi'nde Arayışlar: Özelleştirme ve Yeniden Yapılanma,* İstanbul: İTO.

Erdenk, E. (2002); "Sosyal Güvenlikte Özel Model Kavramı ve Uygulamaları", *Selüloz İş Dergisi*, 70.

Freeman, B. (1998) *Emek,Sermaye ve Sosyal Güvenlik: 21.Yüzyıla Hazırlanırken", Avrupa'da Sosyal Koruma Değişim ve Sorunlar*, Ankara: T.Harb-İş.

Güler, A. B. (2002) "Devletin Yeniden Yapılandırılması Üzerine" *Oknos*, 4(1).

Güzel, A. (1998) "Türkiye'de Sosyal Güvenlik Sistemi İçin Yeni Bir Örgütlenme Modeli", *Cumhuriyetin 75.Yılında Endüstri İlişkilerinde ve Emek Piyasalarının Düzenlenmesinde Devletin Rolü ve İşlevleri*, İstanbul: Türk Endüstri İlişkileri Derneği.

Hazine (2000) 10 Mart 2000 tarihli Niyet Mektubu, *www.treasury.gov.tr,* indirilme tarihi: 25.03.2003.

Hutsebaut, M. (1998) *Avrupa'da Sosyal Koruma*, Ankara: Türk Harp İş.

Jose, P. (1996), "Çalışanların Güçlendirilmesi: Şili'deki Sosyal Güvenlik Sisteminin Özelleştirilmesi", *Cato Mektupları*, no. 10, Cato Institute.

Kocaoğlu, M.(1997) *Sosyal Politika, Türk Ağır Sanayi ve Hizmet Sektörü,* Ankara: Kamu İşverenleri Sendikası.

Özveri, M. (2000) *Yargı Kararları Işığında 506 Sayılı Yasa ve Sosyal Güvenlik*, İstanbul: Selüloz-İş.

Rocard. M, (1998) "Avrupa'da Emeğin Geleceği ve Sosyal Güvenlik Üzerine Etkileri", *Avrupa'da Sosyal Koruma Değişim ve Sorunlar*, Ankara: T.Harb-İş.

SSK (1995) *35 soruda SSK Gerçeği*, SSK Yayını, No:575.

Süzek, S. (1997) "Sosyal Sigortalar Kurumunun Sorunları ve Yeni Tasarı" Kenan Tunçomağ' a Armağan içinde, İstanbul: İÜ, Hukuk Fakültesi Eğitim Öğretim ve Yardımlaşma Vakfı.

Süzer, A. N. (2000) "Sosyal Sigortalarda Yeniden Yapılanma ve Şili Modeli", *Sosyal Politika Tartışmaları III* içinde, T.Haber İş.

Tuncay C, (1997), "Türk Sosyal Güvenlik Sisteminde Reform İhtiyacı", *Kamu İş,* 4 (2).

TÜRK-İŞ, *Sosyal Güvenlik Reformu Kanunu Olarak Adlandırılan 4447 Sayılı Kanunun Sosyal Sigorta Kanunu ile ilgili 2000 Yılı Uygulama Sonuçları, www.turkis.org.tr*, indirilme tarihi 17.04.2003.

UNDP (1998), *Human Development Report 1998*, New York: UNDP/ Oxford University.

Yıldırım, E. (2000) "Küreselleşme, Refah Devleti ve Risk Toplumu", Bozkurt, V. (der.), *Küreselleşmenin İnsani Yüzü* içinde, İstanbul: Alfa.

Yılmaz, G. (2002) "Uluslararası Sendikal Hareketin Küreselleşmeye Cevabına Eleştirel Bir Yaklaşım", *Praksis*, 7.

Zabcı, F. (2002) "Sosyal Riski Azaltma Projesi: Yoksulluğu Azaltmak mı, Zengini Yoksuldan Korumak mı?", *Tartışma Metinleri*, 51, Ankara Üniversitesi: Siyasal Bilgiler Fakültesi, Gelişme ve Toplum Araştırmaları Merkezi.

Praksis 9 | Sayfa: 337 - 356

Kemal Derviş Mit(leştirilmes)ini Tersinden Okumak[1]

Yücel Demirer - Özgür Orhangazi

Kapitalizmin 1970'lerin sonunda içine yuvarlandığı yapısal kriz ile başlayan ve "soğuk savaş"ın sona ermesi ile dünya ölçeğine yayılan yeniden yapılanma süreci siyasal, ekonomik ve toplumsal öğeleri önüne katıp sürüklerken, neoliberal politikalar birçok ülkede hızla hayata geçiriliyor. Bu yönelim bir kriz laboratuvarı haline gelen Türkiye'de de bir dizi ideolojik, politik ve ekonomik uygulama ile karşımıza çıkıyor. Değinilen uygulamaların kritik tamamlayanı olarak ortaya çıkan ve bunların ideolojik meşruiyetini sağlamak amacıyla piyasaya sürülen araçları ve toplumsal "ikna" yöntemlerini irdeleyen değerlendirmeler yeterince yapılmadı. Biz bu kısa makalede söz konusu ideolojik destek araçlarından birinin, Kemal Derviş mitinin yaratılma sürecini ve bu mitin işlevini tartışmayı amaçlıyoruz. 2001 krizi ile birlikte neoliberal gündemin tehlikeye düşen meşruiyetinin "dış bilgiye sahip yerli bir uzman" olarak Derviş üzerine inşa edilen bir mitle kurtarılmaya çalışıldığını gösterirken; kamuoyuna kurtarıcı olarak sunulması, IMF'nin dikte ettiği neoliberal politikalara göbekten bağlı olması ve uzmanlığının tarihsel arka planı üzerinde duracağız. Bunu yaparken de kısaca Türkiye'nin içinden geçtiği krizi ortaya çıkaran nedenlerle Derviş'in sözde yeni politikaları arasındaki aynılığa ve devamlılığa işaret edecegiz. Türkiye bağlamında neoliberalizmin devlet-sermaye ve başta onun kontrol alanı içindeki medya olmak üzere sistemli bir kampanyayı nasıl kotardığını ve bu kampanyanın mızrak ucu olarak ortaya çıkarılan Kemal Derviş mitinin ayrıntılarını gözler önüne sermeye çalışacağız. Niyetimiz yüzeysel bir Kemal Derviş eleştirisi kaleme

1 Yazımıza yaptıkları katkılardan dolayı Dr. Sibel Özbudun'a ve *Praksis* Yayın Kurulu üyelerine, kalan eksikliklerin sorumluluğunun bizim olduğu kaydını düşerek, teşekkür ediyoruz.

almaktan çok, Derviş üzerinden yaratılan mitin tarihsel arkaplanına, uluslararası kapitalist düzen haritasındaki yerine ve doğurduğu sonuçlara bakmak. Neoliberal yeniden yapılan(dır)ma politikalarında devletin rolünü tartışanların, iç içe geçmiş bulunan devlet ile büyük sermayenin bu politikaları gerektiğinde mitler aracılığıyla nasıl taşımaya çalıştığını çözümlemelerini ve neoliberal mitleri deşifre etmelerini manzaranın tümünü açımlamak açısından zorunlu görmekteyiz.

Dolayısıyla bir bütün olarak yaratılan Kemal Derviş mitinin parçalarına ayrılması, Derviş figürü üzerinden yürütülen çeşitli stratejileri anlamak açısından önem taşıyor. Derviş'in Türkiye siyaset sahnesinde oynadığı rolü ekonomik ve kültürel açılardan değerlendirmek, bu kadar büyük bir krize yol açan neoliberal politikaların nasıl olup da yeniden galip gelerek yollarına devam ettiklerini hatta daha da hızlandırıldıklarını anlamanın ipuçlarını da sunuyor.

"Mit"in Farklı Kullanımları

"Mit" kelimesi hangi dilde kullanılırsa kullanılsın, tarih boyunca farklı anlamlar çağrıştıran, karmaşık tepkilere yol açan bir kavram olarak karşımıza çıkıyor. Sınıfsal aidiyetler, felsefi yaklaşımlar ve disiplinler kavramın farklı tanımlarının nedeni oluyor. Kimileri için bu kavram kurgusal olanı, akıldışını ve gerçeklik ötesini niteliyor. Kimileri onun ideolojik önem ve işlevini öne çıkarıyor. Her türden miti, gözü kapalı bir toptancılıkla, ezilenlerin sesi sayma eğiliminde olanlar yanında, onun popüler çağrışımlarını öne çıkararak, örneğin politik alanda karşı tarafın tezini olumsuzlamak için kullananlar da mevcut.

Kavramın anlam bolluğunu ve çoğu zaman birbiriyle çelişkili kullanımlarını göz önünde tutarak, kendi kabul ettiğimiz tanımı sunmadan önce, mit kavramının tarihsel gelişimine ve onun üzerinden yürütülen araştırmaların evrimine değinmek istiyoruz. Bu sınırlı tartışmanın hedefi, çizdiğimiz bir alan haritası üzerinde kendi tanımımızın yerini okura göstermek. Bu başlık altında mit kavramından ne anladığımız, kavramı hangi anlamlarıyla Kemal Derviş figürünü tartışmak için kullandığımızı gösterecek, belli başlı mit teorisyenleri üzerinden yapmayı uygun bulduğumuz gruplandırmalar sunacağız. Farklı tarihsel ve disiplinler bağlamlarda derinleştirilmesi mümkün teorik tartışmamızı makalemizin konusu ile paralel olacak bir biçimde kurguladık ve sınırlandırdık. Sunduğumuz teorik çerçevenin eldeki bütün teorik açılımla-

ra değinmek, onların tamamını tartışmak gibi bir iddiası yok.

Okurun dikkatine sunacağımız ilk yaklaşım mitlerin toplumsal ve psikolojik olguları açıklayabilme kapasitelerine ilişkin. James G. Frazer'in ilk basımı 1890'da yapılan ve mit teorisinin temel taşlarından olan *The Golden Bough: A Study in Magic and Religion* başlıklı uzun yapıtında mitler insanın evreni, evrenin oluşumunu ve doğayı açıklamak için işlev gören hikâyeler olarak tanımlanıyor. Derlediği etnografik veri üzerinden sihirden, dine ve oradan da bilime uzanan bir açıklama yönteminin izini sürüyor. Yaklaşımının belkemiğini mitlerin de tıpkı sihirdeki gibi bilimin ilkel biçimleri olduğu inancı oluşturuyor. Değindiğimiz yapıtının başlığına da taşınan efsaneye göre, Roma civarındaki Nemi gölü yakınındaki Ana Tanrıça Diana tapınağını bir rahip kral yönetiyor. Bu erke sahip olmanın ise iki kuralı var. Bunlardan birincisi görevdeki rahip-kralın yerine göz diken adayın, bulunması, erişilmesi zor bir kutsal ağacı tapınağın bahçesine dikmesi. İkincisi ise yerine geçmek istediği rahip-kralı öldürmek zorunda olması (Frazer, 1990). Nemi geleneğini ve onunla ilintili efsaneleri incelemeye yaşamını adayan Frazer, neredeyse akademik yaşamı boyunca çalıştığı efsanenin ilkel aklın çalışma biçimini ve insanın doğayı ve çevresini nasıl düzenlediğini anlamak için ipuçları içerdiğini savunuyor. Frazer'e göre Nemi örneğindeki kralların değişimi örneği hem doğal hem de toplumsal seleksiyonu açıklıyor. Kralın ölümü ve bu ölümün yeni kralı doğurmasını doğal seleksiyon ile bağlantılarken, aynı örnek üzerinden zayıf toplumun yıkılışı ve yerini zinde olana bırakması sonucuna ulaşıyor. Frazer'in çalışması miti okuma biçimi, pratik ve mit teorisi arasında kurduğu bağlantı açısından dikkate değer bir ilk adım ve burada değinilmeyi gerektiriyor. Mitlerin açıklama kapasiteleri açısından akla gelen bir diğer isim Edward Evans-Pritchard. Güney Sudan'da Azande kabilesi üyeleri üzerine hazırladığı ve Evans-Pritchard uzmanları tarafından bir bilgi sosyolojisi kitabı olarak kabul edilen (Douglas, 1970: xiv) *Witchcraft, Oracles and Magic Among the Azande* başlıklı kitabında Azande'lerin sihir eksenli mitsel inançlarını, bu insanların gündelik yaşama biçimlerini ve düşünce kalıplarını anlamak için kullanır. Azande'lerin cadılar, büyücüler, kahinler ve tabularla dolu kimilerince irrasyonel bulunan inanç sistemleri Evans-Pritchard'a göre iç mantığı ve sürekliliği olan, kapalı ama kendini yeniden üretme yeteneğine sahip bir kültürel sistem olarak ortaya çıkmakta. Tıpkı Frazer gibi Evans-Pritchard da çalıştığı mitlerin gündelik hayatın işleyişini ve

dinamiklerini açıklayan yönlerini öne çıkaran bir araştırma yöntemi kullanıyor. Değindiğimiz çalışmasının bilgi üretim ve dolaşım sürecinde kabile içi hiyerarşiyi ve sömürgeci yönetimin bu süreçteki etkisini ihmal etmesi gibi zaafları yanı sıra, Victor Turner tarafından Azande mitsel inanç sistemine dışardan baktığı, kavramları birbirinden izole ederek bütünü gözden kaçırdığı ve tek bir örneği genelleştirdiği şeklinde eleştirilmiştir (Turner, 1967).

Tartışacağımız bir diğer mit yorumu da Bronislaw Kasper Malinowski'nin mitin toplumsal ve kültürel değerleri yansıtan bir sözleşme olarak kabul edildiği işlevselci yorumu olacak. Trobriand adalarında karşılaştığı mitlerde önemli yeri olan köken ve tarihçe bağlamlı noktalardan "mitolojik sözleşme" kavramını türeten Malinowski'ye göre mitler toplumların varlıklarını ve üzerlerinde yükseldikleri değer sistemlerini meşrulaştırma yeteneğine sahip (1926; 1954). Mitler toplumun devamlılığına, kendisini yeniden üretme kapasitesine ve istikrarına, topluma yol gösterecek ahlaki rehberler, zihinsel yol haritaları sunarak yardımcı olma kapasitesine sahip. Malinowski'ye göre kozmolojik bir formüle etme ve açıklama deposu olan mitler ve toplumsal gerçeklik arasında karşılıklı etkileşim mevcut. Malinowski'de mit yalnızca açıklamakla kalmıyor, bunun yanında toplumun ana temasını doğruluyor, meşrulaştırıyor. Mit yalnızca ilkel felsefe ve bilim olmakla kalmayıp insanların gündelik yaşamınının ortasında yer alan, onu kolaylaştıran bir işleve sahip. Burada Victor Turner'ın Malinowski'nin mit anlayışına yönelttiği "mitler seküler davranış biçiminin modelleri gibi kabul edilemez" notuna burada işaret etmek isteriz (Turner, 1968: 577). Malinowski'nin işlevselci mit anlayışını eleştiren yapısalcı ardılları, ilginç bir biçimde onun teorik çerçevesini belki bir üst derecede soyutlayarak devam ettirdiler ve mitlerin toplumsal yaşam için kuralsal değil kavramsal destekler sunduğunu savundular. Mitlerin entegrasyon ve toplumsallaştırma işlevini öne çıkaran Durkheim (1964) ve onun devamcısı Radcliffe-Brown'a (1968) aralarındaki pek çok farka rağmen - miti daima ona yapışık ritüelle birlikte ele aldıklarını anımsatarak - aynı paragrafta değinmekte bir sakınca görmüyoruz.

Miti bir "kod" olarak açıklayan yapısalcıların en önde gelen temsilcisi Claude Levi-Strauss. Yapısalcılık kültürel formların kavramaya dair karşıtlıkları, toplumdaki kategoriler arasındaki karşıtlıkları ve insan aklını yansıttıklarını öngören bir teori. Bu yaklaşıma göre de mitin temel öğesi hâlâ mitin öyküsü. Ancak burada mit bir bütün olarak değil, onu meydana getiren küçük

ayrıntıların "yapısal çelişkileri" üzerinden anlam ifade ediyor. Yaklaşımın bir diğer özelliği, verili "bir kültür alanı"nda mitin tek versiyonu ile yetinilmeyip farklı versiyonlarının karşılaştırılması ve diğer mitlerin de dikkate alınması (1967a). Yapısalcı metodun mite uygulanmasının özgün bir örneği olarak burada Levi-Strauss'un "Aswidal" mitini işleyişi gösterilebilir (1967b). Franz Boas'ın ve onun yerli asistanı George Hunt'ın aynı konudaki araştırmalarının eleştirisi olarak kaleme alınan makalede Levi-Strauss, Boas'ın Aswidal mitini Tshimshianları temsil eden bir metine indirgemesini eleştirir (Boas ve Hunt, 1916). Aswidal mitinde kahramanın dünya ve ötedünya arasındaki gidiş gelişleri, dağlardan denizlere bitmeyen seyahatleri, başından geçen maceralar, ölümlü ve ölümsüz kadınlarla yaptığı evlilikler ve tanrıların ona gönderdikleri sihirli nesneler anlatılır Levi-Strauss'a göre bu ayrıntılar Tsimhsian toplumunun yaşam biçimini, ona içkin iç çelişkileri, deniz/doğa, batı/doğu, kabileiçi evlilik/kabiledışı evlilik ve bitki/hayvan karşıtlıkları biçiminde somutlaşan ve anlaşılmayı bekleyen bir koddan başka bir şey değildir. Levi-Strauss' a göre yukarıda değinilen mitin anlamı evlilik ya da öte dünya inancı bağlamlı basit bir ahlak öğretisi değil. Onun anlayışına göre aslında miti oluşturan sembollerin önceden bilinen, sabit bir anlamı da yok. Mitleri oluşturan çeşitli elementler yeniden ve yeniden düzenlenerek basit insanal çelişkilerin çözümlenmesini sağlıyorlar. Levi-Strauss'un teorisinin miti bir dil yerine koyup ondan bilgi aktarımı kapasitesi beklemesi, dilbilime ait pek çok terimi içlerini dolduramadan cömertçe kullanımı, mitler arasında neredeyse matematiksel bir simetri öngörmesi teorisinin zayıf yanlarına dair düşülmesi gereken bir not.

Bilinçaltına, psikoanalitik teori alanına geldiğimizde karşımıza bir projeksiyon mekanizması olarak çıkıyor mitler. Yapısalcıların toplumsal çelişkileri mit üzerinden tartıştıkları entelektüel egzersizlerin yerini burada duyguların ve düşüncelerin mitler üzerinden anlaşılması niyeti alıyor. Freud (1965; 1975) mitleri bu alanda kullanan ilk isim. Oedipus, Laius, Jocasta ve benzeri mit figürleri üzerinden Freud'un araştırdığı şey insanal çelişkileri yansıtan bir kod değil, "gerçek" insanların endişe ve huzursuzlukları. Freud'a göre insan ruhu sürekli hoşnutluk peşinde hareket eden ve Freud tarafından Libido olarak isimlendirilen enerji tarafından yönlendirilen bir mekanizma. Ne zaman ki insanın gereksinimi yaşadığı toplum içinde meşru görülüyor ve bunları serbestçe gideriyor, o zaman psikolojik olarak sağlıklı bir yaşam sü-

rebiliyor. Bunun gerçekleşmediği durumda "id", bilinçaltı güç, kendisini "süperego"nun sınırlaması ile farklı sembolik formlarda ifade etmeye başlıyor. Bu sembolik dışavurumun insandaki ifade aracı rüyalar. Freud'un "bilinçaltına giden en önemli yol" dediği rüyalar ve rüyalardaki sembolizm, Freud'un mit kavramı ile açıkladığı kolektif rüyaların da kaynağı. Ona göre rüya, yüzleşilemeyen bir problemin sembollerin diline tercüme edilmesi. Freud'un mitlere bakışının etkilediği pek çok araştırmacı arasında, daha sonra farklı bir noktaya savrulsa da Carl Gustav Jung burada değinilmeyi gerektiren bir isim. Jung'da mitler "kollektif bilinç"in temel öğeleri olarak karşımıza çıkıyor (1976). Tıpkı Freud'da olduğu gibi Jung'da da mitlerin anlamları kişiliğin derinliklerinde olsa da, Jung'un anlayışı Freud'unkinden farklı. Jung'da bilinç, bilinçaltının yanında küçük bir yer işgal ediyor. Bilinçaltı ise bireysel ve kolektif olarak ikiye bölünmüş durumda ve kolektif bilinçaltı unuttuklarını mitlerle anımsıyor.

Mit kavramının yukarda değinilen ve değinilmeyen farklı kullanışlarına paralel bir de olumsuz kullanımı geleneği var. Bernard F. Batto bu türden bir olumsuz kullanımı, kavramın Batı dillerine girişiyle ilişkilendirir. Batto'ya göre Antik Yunanca'daki *mythos* teriminin kökeni "masal"a ya da "yüksek sesle söylenen"e dayanıyor. Tanımın içine nutuktan sohbete, atasözünden fıkraya pek çok söyleme biçimi giriyor. Süreç içerisinde kavramın tanımı giderek daralıyor. Milattan önce 5. yüzyılda ürün veren şair *Pindar*'ın satırlarında kurgusal edebiyatı niteliyor. Sofist'ler *mythos* ve *logos* kavramlarını ayırarak ifade etmeye başlıyorlar. *Logos* gerçekliğe ilişkin olanı ve *mythos* da kurguya, gerçeküstüne dair olanı ifade etmek için kullanılmaya başlanıyor. Benzeri bir çizgiyi izleyerek Plato da *mythos* kavramını insan ve tanrısal iletişimin iç içe geçtiği antik Yunan efsanelerini tanımlamak için kullanıyor (Batto, 1992: 4-5).

Antik çağlardan günümüze kadar ulaşan bu negatif anlam yükünün bizim çalışmamızı da etkileyen bir kavram erozyonunu da beraberinde getirmiş bulunmakta. Belli disiplinler dışında, pek az araştırmacının bir tanım aralığı olarak güvendiği bir kavram ile güncel bir durumu anlama çabamız bizi önceden hesaplamadığımız teorik meşruiyet temelleri aramaya zorladı. Olgunun capcanlı kalması ama onu çerçeveleyen kavramın güvenilirliğini yitirmesi gibi bir garip durum, bizi yukarda okuduğunuz yarı-ansiklopedik tarihçeyi bu sayfalara taşımaya itti. Mit kavramının erozyonunun sözlü kültür yazılı kültür ikilemi bağlamında nere-

ye denk düştüğü, kurumlarda olduğu kadar kavramlar düzeyinde de sürmekte olan sınıf savaşımının ne derece mit kavramındaki içerik değişmesi ile ilintilendirilebileceği, konu üzerindeki literatürün sınırlılığının nedenlerini yalnızca sormakla yetinip bu çalışmamızda mit kavramından ne anladığımıza geçelim.

"Mit"ten Ne Anlıyoruz?

Mitden ne anladığımız sorusu bizi doğrudan doğruya mit, ideoloji ve politik mit bağlamlarına getiriyor. Mit kavramının antik çağlardan başlayarak bugüne dek süren tanım çeşitliliğini göz önünde tutarak bu noktada tartışmamızın ayrıntılarına girmeden önce, bu kavramı hangi tanım aralığı içinde kullandığımızı kısaca açıklamak ve politik mit bağlamındaki tartışmamızı sürdürmek istiyoruz. Bir önceki bölümdeki geleneksel mit tanımları ve onların arka planındaki tarihsel ve sosyolojik noktalar göz önüne alındığında mit ve ideoloji kavramlarının yan yana getirilmesi bir çelişki gibi görülebilir. Mitleri ilkel toplumların, ideolojileri de modern toplumların ürünleri sayan durağan aklın bu sorusu hem kavramları sürekli olarak dönüştüren diyalektiği ve hem de politik alanın kültür alanına doğru geliştirdiği taşmayı gözden kaçırmış olur. Kenneth Burke'ün çok öncelerden gelen şu notu mit-ideoloji bağlamında açımlayıcılığını korumaktadır: "... miti politik olanın politik olmayan alandaki zemini olarak, ama birbirinin tezatı olarak değil, politika öncesi kaynağı gibi kabul edebiliriz" (1948: 201).

Bu karmaşık, ideolojik ve politik olarak yüklü mit sözlüğünde bizim kullanımımızın karşılığı pejoratif popüler kullanıma denk düşen bir "ilüzyon" veya "yanlış" değil. Aksine bizim anladığımız mit, toplumsal yaşamın önemli bir parçası ve insanları yaşadıkları dünyayı anlamlandırmaya, eyleme ve hatta uç örneklerde kendini fedaya ikna edebilen bir anlamlandırma mekanizması (Berger, 1986: 195). Kolektif tarihler olarak mitler, insani değerleri doğuruyor ve kuşaklardan kuşaklara iletiyor. Mircea Eliade'nin deyişiyle bu "kutsal tarihler," toplumsal yaşama yön verdikleri gibi, verili toplumsal değerlerin süzgecinden her defasında geçirilip yeniden şekilleniyor (1963: 6). Georges Sorel ise toplumsal ve politik olguları potansiyel mitler olarak algılıyor (1972). Bizim tanımımız, tüm bu değinilen zenginlik içerisinde mitlerin kitleleri harekete geçirme ve onların arasında dayanışma bağları kurma kapasitelerinin altını çiziyor.

Kemal Derviş olgusunu açımlamada başvuracağımız politik mit kavramını bir önceki paragraftaki mit kavramı ile ideoloji

arasında bir noktada düşünmek mümkün. Politik mitler, en yalın söyleyişle, politik bir amaca ulaşmak için üretiliyor. Geçmişten devralınan bir öyküsü olabileceği gibi, yeni ile eskinin biraraya getirilip uyarladığı teması olanlarına da sık sık rastlanıyor. Bu uyarlama sırasında dinsel bir mit, yeni politik işlev ve ekleriyle seküler alana kayabiliyor. Dinamik bir müzakerenin parçası olarak yükselenlerine, gündemden düşenlerine, uzun bir aradan sonra yeniden istihdam edilenlerine rastlanabiliyor. Tıpkı "politik olmayan" örnekleri gibi iktidarın paylaşımında işlev sahibiler, ancak politik mitlerin diğerlerinden farkı içinde daima herşeyin olması gerektiği gibi sunulduğu bir "cici tarih" içeriyor olmaları. Politik mitler özgül bir gruba hitap edebildikleri gibi, diğer edebi formlarla birarada da dolaşıma sokulabiliyor. Politik mitin bir diğer özelliği zamana ve mekâna bağlı olarak değişik söylenebilmesi. İçeriğin esnekliği politik mitin etkisini zaman ve durum değişiklikleri içinde koruyabilmesini ve otoritesini korumasını sağlıyor. Bu saygınlık politik miti Bruce Lincoln'ün sözleriyle hem "gerçekliğin modeli ve hem de gerçeklik için model" yapıyor (1989: 24).

Bir önceki paragrafta tarif edilen politik mit anlayışını, geçmişin ve bugünün yarına belli bir ideolojik kurgu içinde müdahale etmesi olarak algılamak gerekir. Burada politik mit, kendisi için varolduğu ideolojik bakış açısı ile uyum halinde bariz ya da örtülü bir daveti, o ideolojinin söylem kalıpları içerisinde taşır, meşrulaştırır ve iletir. Akıldan çıkarılmaması gerekir ki, mit üretimi süreci son tahlilde bir iletişim sürecidir. İletişimin bir ucunda alıcı, diğer uçta gönderici ile bu sürecin meşruiyetine ilişkin bir oydaşma gerektirir ki, bu noktada Gramsci'nin Marksist teoriye büyük katkısına "hegemonya" kavramına götürür (Gramsci, 1971).[2]

İzleyen bölümlerdeki Kemal Derviş olgusu yukarıda çizilen politik mit kavramı çerçevesi içerisinde incelenecek. Gramsci'nin *Modern Prens*'indeki sözleriyle Kemal Derviş projesi "soğuk bir ütopya" ya da "rasyonel bir doktrin" olarak değil, "somut bir fantezinin üretimi" olarak incelenecek (1983: 135).

Bir Vatan Evladının Dönüşü

1980'den itibaren uygulanmaya başlanan liberalleşme politikalarıyla birlikte, özellikle de 1989'da tüm sermaye hareketlerinin serbest bırakılmasıyla ekonomik ve finansal krizler Türkiye'nin sıradan gerçeklikleri haline geliverdi (Savran, 2002; Öniş, 2001). Nihayet 2001 yılı da Türkiye'de muazzam derinlikte bir ekonomik, politik ve toplumsal krizin yılı olarak tarihteki yerini aldı. Krizin derinliği ve sürekliliği bir toplumsal krizi de tetiklerken

2 Hegemonya kavramına başvurulduğunu gören okurun haklı olarak tartışılmasını bekleyeceği Derviş miti bağlamlı iletici-alıcı ilişkisi, eldeki veri eksikliği nedeniyle bu makalede yer almıyor.

halkı belki de hiç yaşamadığı bir umutsuzluğun içine sürüklüyordu. Krizin boyutlarının tüm toplumsal alana yayılması siyaset arenasında sorunlar yaratırken Ecevit'in koalisyon hükümetini de zora sokmaktaydı. Bu koşullar altında Derviş, IMF'nin dikte ettiği politikaları uygulamak üzere Türkiye siyaset sahnesine girdi. Türkiye'deki hâkim sermaye çevrelerinin gözüyle dünya ekonomisi büyük değişimler içinden geçerken Türkiye'nin bu ortamda önemli bir rol oynayabilmesi iktisadi yapısını dönüştürmesine (siz bunu "sermayeye daha da fazla alan açmak ve kapitalizmden kopmaksızın ayakta durabilmek" olarak okuyun) ve kendisini yabancı sermayeye çekici kılmasına bağlı idi. İçinde bulunulan kriz ortamı hem bu yönelim için muazzam fırsatlar sunuyor hem de derinleşen toplumsal ve siyasi kriz bu yönelimi zora sokuyor ve belki de yakın bir gelecekte gerçekleşmesini imkânsız hale getiriyordu. Gerek büyük yerel sermaye gerekse uluslararası sermaye için bu, bir seçimden öte zorunluluk olarak tezahür ediyordu.

Her ne kadar siyaset arenasındaki partiler arasında bu konuda aşağı yukarı bir uzlaşma bulunsa da, hem reform yorgunu halkın hem de belirsizlikten hoşlanmayan uluslararası mali sermayenin ikna olabileceği yeni bir "radikal reform dalgası"na ihtiyaç duyuluyordu. Liberalleşme sürecinin başlangıcından bu yana uygulanan sayısız reform programı ve takip eden "kemer sıkmalar" "yeni" bir ikna kampanyasını gerektiriyordu. Bu nedenle bir meşruluk ve güven zemininin oluşturulması kendisini bir zaruret olarak ortaya koymuştu. Bu meşruluk ve güven zemini, Kemal Derviş üzerinden kurulacak olan etkin bir "üstün amaç"ın da temelini hazırlıyordu. Diğer taraftan, Kemal Derviş'in sahneye sokulması da kendi başına yeterli olamazdı. Bununla eş güdümlü olarak onun güvenilirliğini ve bir özne olarak kapasitesini arttıracak tamamlayıcı adımların da atılması gerekiyordu. Dolayısıyla da bir mit yaratma sürecinin ilk adımları atıldı.

1949 yılında Alman bir anne ile Türk bir babadan dünyaya gelen Derviş, lise eğitimini Fransa'da tamamladıktan sonra prestijli *London School of Economics*'den aldığı derece ile Princeton'ın yolunu tutmuş ve orada iktisat doktorasını tamamlamıştı.[3] Zamanın Cumhuriyet Halk Partisi lideri Ecevit'in ekonomi danışmanı olan Prof. Besim İstünel'in davetiyle Türkiye'ye dönen Derviş ODTÜ'de ders vermesinin yanı sıra 1973-76 yılları arasında Ecevit'e ekonomi ve uluslararası ilişkiler danışmanlığı yapmış ve bazı resmi uluslararası ziyaretlerde ona yardımcılık etmişti. Bunlara ek olarak *Özgür İnsan*[4] dergisinde de yazıları çıkmaktaydı. Ancak "hem bazı kişisel ve ailevi nedenlerle, hem de Türki-

3 Derviş'in biyografisine dair detaylar Kaplan (2001), Muradoğlu (2001) ve CNN'in web sayfasından (http://cgi.cnn.com/interactive/profiles/dervis.kemal/frameset.exclude.html) alınmıştır. Konu üzerinde yaptığı titiz ve nitelikli çalışmasından önemli ölçüde yararlandığımız Kaplan'a teşekkuru borç biliriz.

4 *Özgür Insan* 1972-78'da Ecevit'in sosyal demokrat liderliğinin ideolojik çerçevesini çizen etkili bir yayındı ve merkez solda bir dizi siyasetçi ve entelektüele okul oldu.

ye'nin 1977-79'daki giderek kötüye giden durumu yüzünden" (Uygur 1991: 21'den aktaran Kaplan 2001: 34) ABD'ye dönmüş ve Princeton'da ders verdikten sonra Türkiye'ye tekrar gelene kadar çalışacağı Dünya Bankası'na geçmişti. 24 yıllık "Washington sürgünlüğü"[5] esnasında Türkiye ile bağlarını kopartmamıştı. Yakın arkadaşı Cengiz Çandar, kendi iddiasına gö Washington'da bulunduğu 1999-2000 döneminde Türkiye ve Türkiye ekonomisi Derviş'le yaptığı her sohbetin baş konularındandı. (Muradoğlu 2001: 170). Ancak Türkiye'ye ve Türkiye siyasetine ilgisine rağmen ne Özal zamanının prensleri[6] arasında yer almayı, ne de Çiller döneminde Merkez Bankası Başkanı olmayı kabul etmedi (Kaplan 2001: 40-74). 2001'de Türkiye'ye gelene kadarki dönemde siyasete dair tek girişimi 1990'ların başarısız *Yeni Demokrasi Hareketi*'ni desteklemesi oldu (Muradoğlu 2001: 169).

5 Terimi *Aktüel*'den (22-28 Mart 2001) Metin Münir kullanmıştı. Aktaran Kaplan (2001:34).

6 Turgut Özal'in 1980'lerde ilk liberalleşme dalgasını yürütmek üzere yönetim kademelerine yerleştirdiği ABD'de eğitilmiş genç iktisatçılar ve mühendisler grubu.

Derviş'in Dönüşü ve Çeşitli Mit Üretimi Alanları

Kemal Derviş, Ertuğrul Özkök'ün "tam ekonomik mesih çıkarılacak dönem," diye tanımladığı bir dönemin ürünü (Hürriyet, 23 Şubat 2001). Derviş Türkiye'ye döner dönmez çok kısa bir sürede toplumsal ve siyasal arenanın odak noktası haline geldi. 2001 Mart'ından 2002 Kasım seçimlerine dek tüm siyasi sahne Derviş tarafından işgal edildi. Derviş ile ilgili sayısız makale, TV programı ve kitap üretildi. Gerek ulusal gerekse uluslararası medya ve akademisyenler mali ve iktisadi konularda usta, gerekli bağlantılara sahip olan biri olarak lanse ederken, Derviş Türkiye'nin geleceğinin son umudu olarak sunuldu. Dibe vuran bir ekonomi ve geniş umutsuzluk ortamında Derviş'in bir halk kahramanı haline getirilmesi uzun sürmedi. Tüm ülkede yemek masası sohbetlerinin baş köşesine yerleşti. Fakat bu yerli ama aynı zamanda da Batılı kurtarıcının promosyonunu kamusal alanda rastgele hâsıl olan birtakım düşünce ve yazı çizinin tesadüfi bir eseri olarak görülemez. Tam tersine bu süreç tekelci Türk medyasının ve büyük sermayenin bir ekip çalışması sonucu gerçekleşti.

Derviş daha Türkiye'ye ayak basmadan bir mesih olarak nitelenmeye başlanırken (Çongar, 2001'den aktaran: Kaplan, 2001: 46) göreve başlamasının üzerinden birkaç hafta geçmeden gazeteler Derviş'in dudaklarını okumak, yüz hatlarından, kaşlarından anlamlar çıkarmak için "yüz okuma uzmanları" tuttular (Kaplan 2001: 48). Örneğin bu "uzmanlardan" Mehmet Auf, mit yaratma sürecinin küçük de olsa bir parçasını üstleniyordu:

> Kemal Derviş'in en dikkat çeken yönü kaşları. Bu tip kas yapısına sahip kişinin zihinsel odaklanma noktası insan ağırlıklıdır... İyi bir

> öngörü ve yaratıcı düşünceye sahiptir. Düşünce üretmekle birlikte planlama konusunda da başarılı bir kişiliğe sahiptir (Urus, 2001'den aktaran Kaplan, 2001: 48-49).

Derviş'in burcunun oğlak olduğu "keşfedildi" Ayrıca yıldız falıyla yetinilmeyip Çin astrolojisine göre Derviş'in burcunun kriz zamanlarının da burcu olarak da tanımlanan "Toprak Faresi" olduğu anlaşıldı. (*Sabah,* 22 Mart 2001'den aktaran Kaplan, 2001: 49-50) İşler fala bakmakla da sınırlı kalmadı. Örneğin Gülay Göktürk şöyle yazacaktı;

> Bugün düşman IMF, Dünya Bankası ya da yabancı sermaye değildir... Kemal Derviş Türkiye'yi Türkiye'ye rağmen kurtaramaz... Türkiye'nin güçlü çoğunluğu her ne program gerekiyorsa onu uygulamakta istekliliğini ilan etmedikçe ... geleceğimiz gerçekten de karanlıktır (*Sabah*, 1 Haziran 2001).

Bunlar, Kemal Derviş promosyonu için sıraya dizilmiş kampanyaların yalnızca başlangıcıydı. Derviş'in imajı devlet kurumları, iş dünyası, medya ve eski yakın arkadaşları tarafından cilalandı. Derviş'in Türkiye'ye gelmesi operasyonu aynı zamanda bir dizi eski arkadaşı da aslında siyaset sahnesine sokuyordu. Asaf Savaş Akat, Nilüfer Göle, Cengiz Çandar, Rüştü Saraçoğlu gibi bir dizi eski arkadaş sistematik bir biçimde gerek röportajlarla, gerekse TV programlarında ve gazete köşelerinde Derviş'i öne çıkardılar. Geleneksel arkadaş dayanışması çerçevesini belirli bir siyasi gündemle yaratıcı bir biçimde birleştiren bu çabalar gerçekliği ideolojik bir Derviş perdesi ile ‹rtmeye çalıştı. Kamusal ve özelin kesiştiği bu ince çizgide, bu eski "arkadaşlar" Derviş mitinin şekillenmesinde önemli bir rol oynadılar. Kemal Derviş'in Türkiye'nin geleceği için bir umut olduğunu işleyerek onu Türkiye'deki popüler kültüre bir figür olarak sokup, beslediler. Bu özne "ekonomik kurtuluş", "ulusal onur", "dış dünya ile daha iyi bir bağlantı", "daha iyi bir gelecek özlemi", "yolsuzluğa direniş" ve hatta "Türk kimliğinin yeniden tahayyül edilmesi"ni içeriyordu. Kemal Derviş'in aile tarihi, aldığı eğitim, mesleki yaşamı ve hobilerinin her biri birer mit yaratma alanı haline geldiler.

Derviş'in ortaya çıkmasının önemi bir teknokratın geri dönmesinin ötesindeydi. Türkiye'nin umutları Derviş şahsında vücut buluyordu. Bu sürecin bir ürünü olarak sadece uzmanlığa, siyasi güce ve zekâya sahip bir yerli evlat olarak değil, aynı zamanda ülkenin ve değerlerinin gelecekteki potansiyel başarısının da temsilcisi haline geldi. Yönetici seçkinler tarafından üretilen ve bir bütün olarak desteklenen anlatılar Kemal Derviş'i teknik-iktisa-

di bir figürden siyasi kurtarıcıya çevirdi. Derviş mitleştirilirken yaşamının çeşitli detayları da kamuoyuna sunuldu: Osmanlı Paşası olan altıncı kuşaktan dedesi, Dünya Bankası'nda geçirdiği yıllar, 24 yıl yurtdışında kalmasına rağmen Türkçesinin bozulmamış olması, uluslararası liderlerden ya da yabancı devlet başkanlarından gelen telefonlar,bunların hepsi, Derviş'i kamusal aklın ön sıralarına yerleştirmede başarıyla kullanıldı.

Derviş miti, iyi düşünülmüş ve örgütlenmiş bir halkla ilişkiler operasyonuyla siyasi aygıtın ihtiyaçlarının yapılandırmasının bir bileşkesi idi. Bu mit yaratma operasyonunun ayrıntıları bir kitabı dolduracak kadar çok olmasına rağmen bu yazının çerçevesi içerisinde üç ana hat öne çıkarılabilir. Malum olduğu üzere Derviş'in Türkiye'ye gelişi derin bir ekonomik ve siyasi krizin bir kurtarıcı arayışını devreye soktuğu bir ortamda gerçekleşti. Dolayısıyla ilk adım daha önceki "kurtarma operasyonları"ndaki uzmanlığını vurgulamak oldu. Derviş'in kurtarıcılığı onun daha önceki deneyimleri üzerinden inşa edilmeye başlandı. Arkadaş-medya-yönetim üçlüsü onun 1990'lardaki krizden sonra Arnavutluk'u nasıl kurtardığına dair bilgi aktarmaya soyundular (Cengiz Çandar, *Habertürk*, 17 Mart, 2001. Aktaran Kaplan 2001, s. 43). Sunulan imaj iç payandalarla desteklendi: "Piyasadan Derviş'e güvenoyu" (*Radikal,* 21 Mart 2001), "Patronların desteği Ecevit'i sevindirdi" (Fikret Bila, *Milliyet*, 21 Mart 2001). Siyasi sistemin geleneksel kurtarıcısı ordu, dönemin Genelkurmay İkinci Başkanı Yaşar Büyükanıt aracılığıyla "TSK olarak sayın Derviş'in çabalarına destek veriyoruz" diyerek Derviş kurtarma operasyonuna desteğini ilan etti (*Hürriyet,* 16 Mart 2001). Benzeri bir başka haber için bkz. *Radikal*, 17 Mart 2001). Büyük iddialardan küçük detaylara kamuoyu Derviş'in yaptığı işin kalitesi ve stili ile beslenmeye devam edildi. Örneğin ABD'den dönüşü sonrasında yüksek bürokratları ertesi sabah 6:30'da toplantıya çağırması, basında "İşe Amerika'lı gibi başladı" *(Hürriyet*, 12 Mart, 2001. Aktaran Kaplan, 2001: 189) manşetiyle yer bulacaktı.

Derviş figürünün ikinci canalıcı veçhesi, onun geniş ve kimilerine göre çok değerli bağlantıları oldu. Uluslararası mali sermaye ve onun yerli temsilcileri de boş durmuyor, neoliberalizmin krize düştüğü bu ülkedeki "kurtarıcı"ya desteklerini esirgemiyorlardı. Derviş mitinin yaratılmasında uluslararası mali sermayeden sık sık canalıcı katkılar sağlandı. Öncelikle uluslararası basın sürekli bir destek sağladı. Örneğin kapitalist dunyanın sözcülerinden *The Economist* dergisinde "The man Turks trust: Kemal

Derviş/ Türklerin güvendiği adam: Kemal Derviş" (15 Ağustos 2002) veya "A man for all Turks?/ Bütün Türklerin adami mı?" (29 Ağustos 2002) gibi başlıklara sıklıkla rastlandı. Dünya Bankası Başkanı James Wolfensohn "Türkiye'ye Kemal Derviş'i biz gönderdik" açıklamasını yaparken (James Wolfensohn, *Hürriyet*, 27 Nisan 2001), George Bush I, Rahmi Koç'un Hasköy'deki müzesinde verdiği yemekte Kemal Derviş'e sahip çıktı ve "Derviş gibi bir adamınız olduğu için şanslısınız" dedi (Sami Kohen, "Baba Bush Ne Diyor?" *Milliyet*, 6 Nisan 2001). Müdahaleler medya aracılığıyla dolaylı yoldan yapılanlarla sınırlı kalmadı. Örneğin, ABD'nin Türkiye büyükelçisi Robert Pearson Derviş'in geriye dönüş sürecinde o kadar yoğundu ki, teamülleri aşan ve diplomasi sınırlarını zorlayan ziyaretleri *Milliyet* gazetesinin bile tepkisine ve şu manşeti atmasına neden oldu: "Sömürge valisi gibi" (16 Mart, 2001. Aktaran Kaplan, 2001: 87).[7]

"... Derviş-Robinson kuramlarıyla iktisat literatürüne geçmis, çok iyi derecede Almanca, İngilizce ve Fransızca bilen, dünyanın dört yanındaki mali yöneticileri yakından tanıyan, dostluk kurduğu kişiler arasında krallar, devlet başkanları, başbakanlar olan birisi" (Yasemin Çongar, *Milliyet*, 3 Mart, 2001. Aktaran Kaplan, 2001: 47) yorumunu doğrular bir biçimde Dünya Bankası başkan yardımcılarından Johannes Linn Nisan ayında Türkiye'yi ziyaret edecekti. Peşinden yayınlanan Dünya Bankası açıklamasında ise Kemal Derviş'in ekonomiden sorumlu bakan olmasının Türkiye'de hızla bir ekonomik toparlanmayı getireceği vurgulanacak ve programın desteklenmesi gerektiğinden bahsedilecek ve tabii Dünya Bankası'nın da Derviş programının arkasında olduğu belirtilecekti (*World Bank News Releases*. Ankara, 6 Nisan, 2001). İki hafta sonra Uluslararası Ticaret Odası Başkanı Richard D. McCormick Türkiye'yi ziyaret ederek ekonominin hızlı düzeleceğine olan inancını ifade edecekti (*International Chamber of Commerce News Archives*, 18 Nisan, 2001).

Derviş mitinin üçüncü canalıcı boyutu ise onun kökeni ile ilgiliydi. Bu bağlamda halk onun esasen yerli olduğuna ikna edilecekti. Derviş'in Türklüğünü kanıtlamak ve vurgulamak için muazzam bir çaba sarf edildi. *Die Zeit* dergisinin Derviş'le yaptığı mülâkatta şu diyalog gelişmişti:

SORU: Siz Alman annesi ve Amerikalı karısı olan bir Türksünüz.

YANIT: Ve Türkiye'de bu, kimseyi rahatsız etmiyor!

SORU: Seyrek de olsa, şöyle sesler duyuluyor: O başbakan olacak kadar Türk degil.

7 Bu konuda ayrıca bkz. *Hürriyet*, 16 Mart 2001 ve Belge (2001).

> YANIT: Böyle sesler olabilir. Ama çoğunluk onları dinlemiyor bile. Annem Almanya'dan, ama ailem, babam Osmanlı ordusunda hizmet etmiş bir kökene sahip. Türk halkı, benim her zaman Türkiye'nin en yüksek menfaatlerini kafamda taşıdığımı - ve bundan taviz vermediğimi görüyor (Jochen Buchsteiner, *Die Zeit*, 18-26 Nisan, 2001. Aktaran Kaplan 2001: 55).

Derviş'in dönüşünden kısa bir süre önce yaşanan Merve Kavakçı vakasının anıları belleklerde tazeydi. Derviş Türkiye'ye döndüğünde de onunla Kavakçı arasındaki benzerlikler sorgulandı ve medyada sıcak tartışmalar yer aldı (Necati Doğru, *Sabah*, 6 Mart, 2001. Aktaran Kaplan 2001: 85). Tartışmaları "çözen" bu kez *Hürriyet* gazetesi oldu ve kamuoyuna Derviş'in Türk olduğunun garantisi verildi: "Başbakan Bülent Ecevit, odasında sağ kolu Başbakan Yardımcısı Hüsamettin Özkan ile birlikte sohbet ediyor. Bu sırada, daveti üzerine ABD'den gelen Kemal Derviş'in Başbakanlığa ulaştığı haberi iletiliyor. Kısa bir hoşgeldin konuşmasından sonra Ecevit şu kritik soruyu kendisine yöneltiyor: "ABD vatandaşlığına geçtiniz mi? Veya başvurunuz oldu mu?" Kemal Derviş, bu soruya hiç alınganlık göstermiyor. Ecevit gibi o da doğrudan yanıt veriyor: "Bülent Bey, ABD vatandaşlığıyla ilgili söylentiler uydurma. Bırakın geçmeyi, ABD vatandaşlığına müracaat etmeyi bile aklımdan geçirmedim" (Muharrem Sarıkaya, *Hürriyet*, 4 Mart, 2001. Aktaran Kaplan, 2001: 85-86).

Türkiye insanının bilinçaltında önemli bir yeri olan "Osmanlı geçmişimiz" bağlamında da gazeteci Cengiz Çandar, Safa Kaplan'ın Derviş'in Arnavutluk üzerine ilgi ve çalışmaları üzerine bir soruyu yanıtlarken Derviş'in evindeki Osmanlı elyazmalarından bahsederek kamuoyunu aydınlatıyordu. (Kaplan, 2001: 71-72).

Derviş'in bir teknokrattan mite dönüştürülmesi sadece basit bir romantizm değildi tabii ki. Bilindiği üzere mitler çoksesliliklerinden ötürü zengin bir yorum içeriğine de sahiptir. Bununla tutarlı olarak Derviş miti de yeniden ve yeniden önem kazandı. Bir süreliğine de olsa, ki ekonomik krizin toplumsal bir patlamaya dönüşmesi potansiyelinin birçoklarını korkuttuğu bir süreçte bu sürecin önemi tartışılamaz, sınıflar-üstü bir birlik hissini besledi. Derviş mitinin kültürel olarak yaratılması süreci aktif ve yaratıcı bir süreç olarak sistem içinde bir "diyalog" kapısını açık tuttu -ki bu öylesi bir sürecin eksikliğinde neler olabileceği hakkında spekülasyonlarda bulunmak mümkündür. Aynı zamanda da uluslararası mali sermayenin istediği düzenlemeler aksamaya uğramadan gerçekleştirilerek neoliberal gündemin yara alması-

nın önüne geçildi. İyimser bir Derviş battaniyesi ile gerçekliklerin örtülmesi süreci, yıllardır uygulanan neoliberal yeniden yapılan(dır)ma politikaları için "taze bir soluk" oldu. Bu mit yaratma operasyonu tabii ki yıllardır Türkiye'de neoliberal politikaların geniş çaplı bir biçimde sorgulanmamasından da güç alarak böylesi bir sorgulamayı bir süre daha ertelemeyi başardı. Sonuç olarak Derviş operasyonu başarısız olmasına rağmen, Derviş'in politik arenadaki varlığı ekseninde oluşan konsensüs dikkatle incelenmeyi ve anlaşılmayı gerektirmektedir. Türkiye siyaset sahnesinin parçalı niteliği dikkate alındığında Derviş figürünün bir dönem için de olsa farklı ideolojik kimlikleri bir araya getirebilme kapasitesi, özellikle politik alanda anti-kapitalist ve anti-emperyalist bir duruşla politika yapanların çözümlemesi gereken bir durum olma niteliğine sahiptir.

Yalnızca neoliberal gündemi canlı tutmakla kalmayan Derviş miti Türkiye halkının uzun süredir mevcut bulunan kimlik meselelerine de müdahalede bulundu. Çok dikkatli bir biçimde inşa edilen Derviş imajı Türkiye'nin uzun süren batılılaşma ve modernleşme arzusunu da içeriyordu. Bir yandan Alman bir anneye sahip, Amerikalı bir eşi olan, Dünya Bankası'nda önde gelen bir Kemal Derviş; öte yanda evinin duvarı Osmanlı elyazmalarıyla kaplı bir Derviş.

Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı

Derviş mitinin üstlendiği işlev Türkiye'nin yeniden yapılanma politikalarının tarihsel süreci içerisinde düşünüldüğünde yerine oturacaktır. Ertuğrul ve Selçuk (2000), Boratav vd. (2000), Kepenek ve Yentürk (2001), İçer (1999) ve Yeldan (1992) gibi yazarların ortaya koyduğu gibi Türkiye'de 1980'lerde başlayan liberalleşme ve serbest pazara teslimiyet politikaları vaadettikleri ekonomik gelişmeleri sunamamakla kalmamış, aksine giderek daha da istikrarsız hale gelen bir ekonomi yaratmışlardır. 1980'lerin sonunda sermaye hareketlerinin de serbestleştirilmesiyle birlikte ekonomi ciddi bir istikrarsızlık sarmalının içine yuvarlanmıştır. 1990'ların istikrarsız ortamının arkasında bir yanda sermaye üzerindeki kontrollerin kaldırılmasıyla ülke ekonomisinin geniş ölçekli sermaye hareketleri karşısında kırılgan hale gelmesi, öte yanda ise devletin stratejik bir seçimle bütçe açıklarını sermayeden vergi alarak değil borçlanmayla kapatma tercihi ve bunun yarattığı borç kısır döngüsü yer alıyordu.[8] Arkaplandaki bu makroekonomik istikrarsızlık tablosu yeni bir IMF destekli

8 Yeldan (2002b), Yeldan (2001), Boratav (2002), Boratav ve Yeldan (2002) denetim dışı sermaye hareketlerinin ekonomi üzerindeki olumsuz etkilerini gözler önüne sermiştir.

"istikrar programı"nı devreye soktu. Esas olarak yıllardır uygulanan neoliberal yeniden yapılandırma politikalarının bir devamı olan bu program ise daha vadesi bile dolmadan ülkeyi bir uçuruma sürükledi.[9] Krizin faturasının hiç görülmemiş bir ağırlıkta olduğu biliniyor. Yüzde 9'dan fazla küçülen bir ekonomi, artan işsizlik, yoksullaşma, iflaslar, ve diğerleri.

Bu noktada krizin resmi (resmi derken hem devlet kademelerinde kabul gören hem de uluslararası mali sermaye ve iktisatçıların kabul ettiği) açıklaması dünyanın diğer yerlerinde görülene benzerdi: İstikrar programı başarısız oldu, çünkü politikacılar reformları gerçekleştirmekte samimi olduklarını yabancı sermayeye gösteremediler, programı idare etmekte beceriksiz davrandılar ve yabancı sermaye de ülkeyi terk etti. Halbuki bu iddiaların aksine krizin tam da IMF idaresinde uygulamaya sokulan sözde "istikrar" programının bir sonucu olduğu çeşitli iktisatçılar tarafından gösterildi. Örneğin Yeldan (2002a) programın döviz kuru, bütçe açığı gibi temel hedeflerinin hepsine ulaşıldığını göstererek politikacıları suçlayıp IMF politikalarını temize çıkaran bu yaklaşımın gerçeğe aykırı olduğunu açık bir biçimde gösteriyor.

Kemal Derviş işte böylesi bir ortamda Türkiye sahnesine adım atıyordu. Ülkedeki ekonomik kaos ve belirsizlik ve dahası krize karşı bir ekonomik programdan yoksunluk onun hazırladığı "Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı"na (GEGP) dek sürecekti. Bu programın yeni bir özellik taşımadığı ve daha önceki neoliberal politikaların bir devamı niteliğini arz ettiği çeşitli iktisatçılar tarafından gösterildi.[10]

Derviş, koalisyon hükümetinin dördüncü ortağı ve hatta "ekonominin çarı" olarak nitelendirildi (Turkey's Real Crisis, *The Economist Global Agenda*, Mayıs 15, 2001). Dünya Bankası'ndan neoliberal politikaları idare etmek için yeterli bir donanımla gelmişti ki bu geliş ekonomi ve siyaset alanlarının birbirinden kesin çizgilerle ayrı olduğu iddiasını yeniden güçlendirmeye ve ilkinin ikincisi üzerindeki egemenliğini pekiştirmeye çok iyi hizmet ediyordu. Dolayısıyla da resmi kriz açıklaması olan siyasetçilerin başarısızlığı tezi ile de tutarlıydı. Öte yandan, Türkiye'deki yönetici sınıfın ve sermayenin artık kendi içinden hem yerel siyasi hem de uluslararası iktisadi destek sağlayacak ve yapısal reformları devam ettirecek yeni bir özne yaratamamasının da dışavurumuydu. Gerçekten de son kriz ile neoliberal gündemin bir kurtarıcıya ihtiyacı vardı. Derviş, Dünya Bankası eski başkan yardımcısı olarak uluslararası mali sermayenin gözünde

9 Krizin gelişimi ve etkileri de yine birçokları tarafından ayrıntılı bir biçimde incelendi: Akyüz ve Boratav (2002), Boratav ve Yeldan (2002), Yeldan (2002a), Celasun (2002), Cizre ve Yeldan (2002), Orhangazi (2002). Bağımsız Sosyal Bilimciler-İktisat Grubu'nun internet sitesinde de birçok çalışmaya ulaşılabilir.

10 Öte yandan Oyan (2002) programın yapısal reformlar olarak adlandırılan birçok öğesinin aslında krizle mücadele bağlamında hiçbir işlevinin olmadığını, neoliberal gündemin birer tamamlayıcısı olduklarını gösteriyor.

güven telkin ederken üretilen Derviş miti de yerli siyasi ve popüler desteği ya da en azından bekleyelim görelim kabulünü yaratmaya çalıştı. Derviş'in adeta paraşütle Türkiye siyaset sahnesine sokulması ve herhangi bir partiye bağlı olmadan tek başına süper güç olarak işe başlaması (ve belki de koalisyon hükümetini istifa etmekten de kurtarması) bir yandan da Türkiye'deki siyasi yapının halka değil sadece sermayeye hesap verir hale geldiğinin de göstergesi oldu (Cizre veYeldan, 2002: 9-10).

Bu yaratılan atmosfere rağmen Türkiye ekonomisindeki sorunlara bir çözüm getirmenin uzağında kalındı. Ne ekonomik toparlanma sağlanabildi, ne kamu maliyesi problemleri ne de enflasyon sorunu ortadan kaldırılabildi. GEGP ile birlikte IMF'ye sunulan yeni "Niyet Mektubu" zaten eski politikalardan bir sapma olmayacağını da gösteriyordu (Bağımsız Sosyal Bilimciler, 2002). Tüm koşullar yerine getirildiği halde GEGP'nin ekonomik performansa dair öngörülerinin hemen hiçbirinin tutmamış olması da bu konuda ne kadar ciddi olduğunu gösteren bir delil olarak sunulabilir. Örneğin bütçe üzerine konulan koşulların hepsinin neredeyse yüzde yüze yakın bir başarıyla uygulanmasına rağmen durumun düzelmesi bir yana daha da kötüye gitmesi bunun bir örneği. Tabii gözden kaçırılmaması gereken bir diğer yan Derviş mitinin yarattığı pembe bulutun (ya da toz bulutu mu demeliyiz) arkasından parlamentodan geçirilen yapısal reform kararlarıdır. "15 günde 15 yasa" sloganı ile geçirilen bu reformlar Türkiye ekonomisini uluslararası mali sermayeye daha da açarken neoliberal politikaların gündeminde uzunca süredir yer alan bu reformları nihayet hayata geçiriyordu. Kısacası Derviş'in GEGP'sinin "Üçüncü Dünya" ülkelerine dikte ettirilen neoliberal modelin Türkiye uygulaması olduğu açıktı. Bu model Bağımsız Sosyal Bilimciler grubunun vurguladığı gibi küçülme getiren mali ve parasal politikaların esas olduğu, dışa açık ve sermaye akışlarını garanti altına alan bir çerçeveyi varsayıyor. İstikrardan anlaşılan ise uluslararası mali sermayenin rahatlıkla yüksek gelir sağlayabileceği bir ortamın yaratılması (BSB, 2002).

Dolayısıyla Cizre ve Yeldan'ın (2002) sınıflandırmasını kullanacak olursak Özal'ın başlattığı piyasa reformları Türkiye'nin "birinci kuşak" ekonomik liberalleşmesi olarak adlandırılabilir.[11] Kemal Derviş operasyonu ile sürdürülebilirliği sağlanan bugünkü neoliberal politikalar da "ikinci kuşak" liberalleşme olarak nitelendirilebilir. Her iki reform kuşağı da esasında tamamıyla serbest bir piyasa ekonomisinin kurulması ve bunun ulus-

11 Mal ve hizmet piyasalarında serbestlesmeden baslayip mali piyasalardaki serbestlesmeye ve en son olarak da sermaye hareketleri üzerindeki tüm engellerin kaldirilmasina uzanan bir dizi "reform". Daha fazla ayrinti için bkz. Cizre ve Yeldan (2002).

lararası mali sermayeye açık olması perspektifinin parçalarıdır. Türkiye'yi içine sürükledikleri büyük bunalıma rağmen ikinci kuşak reformların devam ettirilmesinin gerekliliğinin meşru zemininin yaratılmasında Derviş miti ‹nemli bir rol oynamıştır. Derviş miti siyasetin ekonomiden ayrıştırılması ve teknokratik bir y‹netimin gerektiği y‹nündeki s‹ylemin güçlendirilmesine katkıda bulunmuştur. Bunun güzel bir ‹rneğini seçimler ‹ncesinde bütün siyasi partilerin gündemdeki ekonomik programı devam ettireceklerine dair bir taahhütte bulunmalarının istenmiş olması vermektedir.

Sonuç Yerine ya da Derviş Mitinin Öğrettikleri

2001 Türkiye için dibe vurmanın yılı oldu. Türkiye ekonomisi IMF'nin 24 saat gözetimi altında iken ve daha birkaç ay önce IMF'nin Türkiye temsilcisi Carlo Cotarelli ekonomik gidişatın iyi olduğunu söylemesine rağmen herşey neredeyse bir gecede çöküverdi. Buna rağmen krize yol açan ekonomi politikaları gündemini sürdürmekte kararlı olan yerli ve uluslararası sermaye bunun için yerli kurtarıcı Kemal Derviş mitini devreye soktu. Bu gündemi sürdürmenin güçlüğü farkedildiğinden Dünya Bankası'ndan gelen Derviş bir mit olarak inşa edildi ve bir anda Türkiye'nin en güçlü siyasi figürü haline getirildi. Geniş yetkilerle donatılmış bir süper bakan olarak sadece ekonomi işlerine bakmakla kalmayıp "seçilmiş" siyasetçilerin üzerinde de hâkimiyet kurmaya yöneldi/yönlendirildi.

Kapitalizmin bu yeniden düzenleme çağında özellikle de Türkiye gibi ülkelerde tahrip edici krizler yaşanması kaçınılmaz hale geliyor. Bu nedenle de her krizden sonra yeni bir dizi araca gereksinim hasıl oluyor. Bu kez devreye Kemal Derviş miti sokuldu. Ancak Derviş mitini etkisini yitirdiği bir sırada ziyaret etmemizin nedeni yalnızca bu deneyimin özgüllüğü değil. Bu kararımızın altında yatan neden, bu deneyimden çıkartılacak politik dersleri bir kez daha tartışmak ve belki de tarihe not etmek niyeti oldu. Birilerinin ısrarla "küreselleşme" olarak tanımladığı emperyalizm çağında Derviş mitinin doğuşu ve onun üretilme süreci bir rastlantı olarak algılanmamalı. Aksine uluslararası mali sermayenin ulusal yandaşlarıyla elele vererek yürüttükleri bu ekonomik, politik ve kültürel operasyon, kendi türünün en kapsamli yerel denemelerinde birisi olarak yorumlanabilir. Kemal Derviş'in Türkiye'ye dönmesi sürecinde uygulamaya konulan ve bir noktaya kadar başarıyla yürütülen mit eksenli politik tutundur-

ma politikası sonradan etkisini yitirmiş olsa da, operasyonel gücü ile unutulmaması zorunlu bir mirası da gerisinde bıraktı. [12]

Türkiye siyasi tarihinde kurtarıcı imalatının en gelişkin örneklerinden olsa da bir ilk değil Derviş. Atilla Karaosmanoğlu'ndan Özal prenslerine Türkiye Cumhuriyeti tarihi benzeri operasyonlarla dolu. Derviş mitinin farklılığı onu üreten operasyonun kapsamlılığı ve gelişkinliğinde saklı. Derviş örneğinde olduğu gibi mit kavramı tarih boyunca güç mücadeleleri için bir alan olmuştur. Siyasi kurumsallığın belkemiği olmaktan, susturulmuş azınlıkların sesi olmaya kadar uzanan geniş bir yelpazede çeşitli biçimlerde işlevli olan mitler, günümüzde de düşünme biçimlerini ve karar alma süreçlerini etkilemektedirler. "Mitlerin materyali yaşamımızın, bedenimizin ve ortamımızın da materyali" (Campbell, 1990: 1) olduğuna göre mitlerin kullanılması da siyasi sahnenin hiç de yabancısı olmadığı bir durum.[13]

Kemal Derviş miti ve bu mit eksenli operasyondan geride kalan kaza yeri fotoğraflarının akılda bıraktığı önemli izler şunlar: Birincisi, Derviş miti ve onu üreten operasyon, ulusal ve uluslararası sermayenin kritik bir ortak harekatı olarak tarihe geçti. Bu operasyonun bir kez daha göz önüne serdiği yerel sermayenin yabancı sermaye ile arasındaki özgül eklemlenme biçimi ve bu bireşimin bir sonucu olan hegemonya oluşturma süreci, Türkiye'de kapitalizmin niteliği üzerine kafa yoranlara önemli veriler sundu. İkinci nokta, bir önceki nokta üzerinden yükselen halkla ilişkiler kampanyası ve medya olgusu üzerinde şekillendi. Politika ve kültürün buluştuğu noktada medyayı daha iyi anlamanın ve evrildiği uluslarötesi etki çizgisine hazırlıklı olmanın gerekliliğini gösterdi.■

12 Okuduğunuz makale tartıştığı konuda son sözü söyleme iddiası taşımıyor. İdeoloji, hegemonya, kültür, medya ve benzeri pek çok yöne doğru geliştirilebilecek bu çalışmanın ulaştığı sonuçlar, başta sorulan sorularla sınırlı.Tartışmaya açtığımız sorunun önemi, devamlılığı ve çeşitlemeleri bağlamında, *Praksis*'in editörlerinden birinden aldığımız değerlendirme raporunda yer alan ve konunun muhtemel açılımları konusunda yaratıcı ipuçları içeren şu paragrafı, kendisinin hoşgörüsüne sığınarak, okurla paylaşmak istedik: "... Bunun yanında Derviş mitinin aslında başarısız olduğu bu mitin karşısına yeni bir mit oluşturmak gereğinin görülmesinden de anlaşılabilmektedir. AKP aslında anti-Derviş bir duruşun temsilcisi, bu anlamda kitlelerin umudu olmuşken, aslında Derviş'le aynı ekonomik ve politik programın yürütücüsü haline gelmiştir. Bu anlamda AKP mitinde Derviş'ten daha başarılı bir yaratım sürecinden bahsetmek mümkün olacaktır. Dışarıdan ithal ve sorunlu bir mit yerine Türk-Erkek-Liberal-Muhafazakar-İslamcı-Kasımpaşalı-Futbolcu imajına sahip, bu nitelikleriyle aslında Türk modernleşmesinin yönelimine daha uygun, toplumsal patlamayı daha ko-

Kaynakça

Akyüz, Y. ve K. Boratav (2002) *The Making of the Turkish Crisis*, Genova: UNCTAD.

Bağımsız Sosyal Bilimciler (2002) "On the Letter of Intent and the Turkish Economy at the Beginning of 2002", *www.bagimsizsosyalbilimciler.org/iktisatg.htm.*

Batto, B. F. (1992) *Mythmaking in the Biblical Tradition: Slaying the Dragon,* Louisville, KY: Westminster/John Knox.

Belge, M. (2001) "Emperyalizm ve Biz", *Radikal 2* (31 Mart).

Berger, P. L. (1986) *The Capitalist Revolution: Fifty Propositions about Prosperity, Equality and Liberty,* New York: Basic Books.

Boratav, K. (2002) "2000/2001 Krizinde Sermaye Hareketleri", *www.bagimsizsosyalbilimciler.org/iktisatg.htm.*

Boratav, K. ve E. Yeldan (2002) "Turkey, 1980-2000: Financial Liberalization, Macroeconomic (In)-Stability, and Patterns of Distribution", New York: CEPA and the

lay ve başarılı bir şekilde frenleyebilecek ama sonuçları itibariyle Derviş'in arkasında durduğu projeye hiç de aykırı olmayan yeni bir mitin yaratılması gerçekleştirilmiştir. Sonuç olarak denilebilir ki, bir mitin başarısız bir kurgusunun yapılması yeni ve daha başarılı bir mitin yaratılmasını doğurmuştur. Bu çerçevede Derviş miti, yaratım sürecinin değerlendirilmesinden çok başarısızlığının sonuçları çerçevesinde değerlendirilirse ulusal ve uluslararası sermaye projeleri, geniş olarak politika ve kültür ve en nihayetinde bütün bunların kamusal yaygınlaştırıcısı pozisyonundaki medya üzerine daha geniş ve etkin bir analiz imkânı bulmak mümkün olabilecektir."

13 Tabii mitler yalnızca kişiler üzerinden yaratılmıyor. Örneğin neoliberal yeniden yapılanma politikalarının devamında serbest piyasa ya da küreselleşme üzerinden yaratılan farklı mitlerin önemi ve bunları sürekli bir biçimde deşifre etmenin gerekliliği de yadsınamaz.

New School for Social Research, mimeo.

Boratav, K., E. Yeldan ve A. H. Kose (2000) *Globalization, Distribution and Social Policy: Turkey, 1980-1998*, New York: Center for Economic Policy Analysis Working Paper Series I, Working Paper No. 20, February.

Campbell, J. (1990) *Transformations of Myth Through Time*, New York: Harper and Row.

Celasun, M. (2002) "2001 Krizi, Öncesi ve Sonrası: Makroekonomik ve Mali Bir Değerlendirme," Dikmen, A. (der..) *Küreselleşme, Emek Süreçleri ve Yapısal Uyum* içinde, Ankara: İmge.

Cizre, Ü. ve E. Yeldan (2002) "Turkey: Economy, Politics and Society in the Post-Crisis Era," *www.bilkent.edu.tr/~yeldane/umitcizre&yeldan_RIPE.pdf.*

Douglas, M. (der.) (1970) *Witchcraft, Confessions and Accusations,* New York: Tavistock.

Durkheim, E. (1964) *The Division of Labor in Society*, New York: Free.

Eliade, M. (1963) *Myth and Reality,* New York: Harper and Row.

Frazer, J. G. (1990) [1913] *The Golden Bough: A Study in Magic and Religion,* New York: St. Martin's. (11 cilt).

Kaplan, S. (2001) *Kemal Derviş: Bir 'Kurtarıcı' Öyküsü,* İstanbul: Metis.

Kepenek, Y. ve N. Yentürk (2001) *Türkiye Ekonomisi*, İstanbul: Remzi.

Levi-Strauss, C. (1967a) *Structural Anthropology*, Garden City, NY: Doubleday.

_____ (1967b) *The Structural Study of Myth and Totemism,* London: Tavistock.

Malinowski, B. (1926) *Myth in Primitive Psychology,* London: Kegan Paul.

_____ (1954) *Magic, Science and Religion.* Garden City, NY: Doubleday Anchor Books.

Muradoğlu, A. (2001) *Reformun Dervişleri,* İstanbul: Bakış Kitaplığı.

Orhangazi, Ö. (2002) "Turkey: Bankruptcy of Neoliberal Policies and the Possibility of Alternatives," *Review of Radical Political Economics*,34 (3): 335–341.

Oyan, O. (2002) "Krizin Yıldönümü: Artık Herşey Kontrol Altında mı?" *http://www.antimai.org/ekoindex.htm.*

Öniş, Z. (2000) "The Turkish Economy at the Turn of a New Century: Critical and Comparative Perspectives", Abramowitz, M. (der.) *Turkey's Transformation and American Policy* içinde, New York: The Century Foundation.

Savran, S. (2002) "The Legacy of the Twentieth Century", Savran, S. (der.) *The Politics of Permanent Crisis: Class, Ideology and State in Turkey* içinde, New York: Nova Science.

Sorel, G. (1972) [1907] *Reflections on Violence*, London: Macmillan.

Turner, V. (1967) "Witchcraft and Sorcery: Taxonomy versus Dynamics", *The Forest of Symols: Aspects of Ndembu Ritual* içinde, Ithaca, NY: Cornell University.

Üçer, M. (1999), "Turkey, Monetary Policy from the 1980s to Now", *Emerging Markets Economic Research*, Credit Suisse-First Boston.

Uygur, E. (1991) *İktisat Söyleşileri,* İstanbul: Bilgi.

Yeldan, E. (2002a). "On the IMF-directed Disinflation Program in Turkey: A Program for Stabilization and Austerity or a Recipe for Impoverishment and Financial Chaos", N. Balkan (der..) *The Ravages of Neo-liberalism:Economy, Society and Gender in Turkey* içinde, New York: Nova Science.

_____ (2002b) "İstikrar, Kim İçin? Kriz İdaresi Üzerine Değerlendirmeler", *Birikim*, Kasım 2002.

_____ (2001). *Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi*, Ankara: İletişim.

_____ (1992) *Financial Liberalization and Fiscal Repression in Turkey: Policy Analysis in a CGE Model with Financial Markets*, Bilkent University Discussion Papers No 92-7.

Praksis 9 | Sayfa: 357 - 377

Kapitalizmin Krizi ve Devlet Kuramı: Bob Jessop Üzerine Bir Değerlendirme

Atilla Güney

Giriş

Toplumsal altüst oluş, bunalım, yeniden yapılanma gibi süreçlerin bulanık ve kaygan niteliği, bu koşullarda serpilip yaygın kabul gören kuramsal çalışmalara da yansır. Özellikle Marksizm gibi verili sosyo-ekonomik ilişkileri sorgulamakla yetinmeyip, bu ilişkileri dönüştürmeyi de hedefleyen kuramsal yaklaşımlarda pratik ile teori arasındaki bu ilişki çok daha net biçimde gözlenir. Marksizm, eleştirel niteliğinden kaynaklı olarak her kriz-yeniden yapılanma süreci sonrasında siyaset ve ekonomiye ilişkin görüşlerini yeniden gözden geçirme ihtiyacı duyar. Ancak 1970'lerin sonundan bu yana kronikleşen kapitalizmin uzun erimli bunalımı karşısında genelde sol düşünüş özelde ise Marksizmin savunmaya çekilmek şöyle dursun mevzi kaybettiği bir gerçek. Bu mevzi kaybı kendisini bunalımın nedenleri ve bunalımdan çıkmada kapitalizmin kendi içinde ürettiği çözüm yollarının açıklanışında göstermektedir. Buradan hareketle bunalıma alternatif çıkarılamaması, üstüne üstlük 1990'ların başlarında reel sosyalizmin yıkılışı ve Marksizm'in eleştirel niteliği ile birlikte ele alındığında genel anlamda bir düşünsel bunalımdan bahsetmek de yanlış olmayacaktır.

Öte yandan sağ cenahtan gelen bütün aksi yöndeki söylemlere rağmen, siyasal bir gerçeklik olarak devletin pratikteki etkinliği artarak sürüyor. Önce yeni sağ 1980'lerden başlayarak yaygın bir ideolojik saldırıyla, devletin küçültülmesi, ekonomik yaşamdan çekilmesi gerektiğini dile getirerek hakimiyet kurmaya çalıştı. Ardından 1990'larda buna küreselleşmeye ilişkin görüşler ve devletin klasik etkinlik alanlarını

ve buna bağlı olarak işlevlerini yitirmeye başladığı yönündeki çıkarımlar (sunumlar) düşünsel ortama hakim olmaya başladı. Bu söylem sunum ve temennilere inat, devletin toplumsal üretim ilişkileri içindeki yerini ve işlevlerini korumakla kalmayıp daha da genişlettiği görülmektedir. Bütün bu gelişmelerin, devletin niteliği üzerine yürütülen akademik çalışmalara yansımaları nasıl ola ki diye bakıldığında, onca küçülen devlet, çağrılarına inatla daha da aktif hale gelen siyasi bir mekanizma ve bu değişimi açıklamada zorlandığı görülen kuramsal çalışmalarla karşı karşıya olduğumuz görülecektir. Bir başka deyişle, gerçekliği açıklamada zorlanan, zorlandıkça karmaşık açıklama biçimlerine saplanan, buna rağmen özellikle akademik toplulukta kendisine yaygın destekçi bulan kuramsal çalışmalar bu döneme damgasını vurmuş durumda. Söz konusu tespiti belki de en açık biçimde çağdaş radikal devlet kuramlarında görmek mümkün. Özellikle son dönem Marksist devlet tartışmaları içinde, eklektik kavramsal ve kuramsal çerçevesi ile öne çıkan, Marksizm dışındaki yaklaşımların kavram ve açıklama biçimlerini tartışma gündemine taşımak konusunda rahat davranan yaklaşımlar dikkati çekiyor.

Bu çalışmada, son dönem Marksist devlet tartışmaları içerisinde üretkenliği, toplumsal değişime paralel olarak devletin geçirdiği değişimi açıklamadaki kavramsal zenginliği ile dikkati çeken Bob Jessop'un devlet kuramı üzerine genel bir değerlendirme amaçlanmaktadır. Kapitalizmin çeyrek asırdır süren bunalım-yeniden yapılanma-bunalım sarmalının bütün etkilerini taşıyan Jessop'un devlet kuramı üzerine bir değerlendirme denemesi hiç de kolay olmayacaktır. Bir başka deyişle yeniden yapılanmanın bir bileşeni olan devletin yeni biçimleri üzerine yapılan çalışmalar, yeniden yapılanmanın doğasında var olan muğlaklığı, amorf niteliği açıklamaya çalışırken, bu kaygan zeminin üzerine kuram inşa etme riskini de beraberinde getirebilmektedir. Hem güncelin dayatmış olduğu pratik engeller, hem de yazarın kendisine seçmiş olduğu farklı sorunsallardan kaynaklı sıkıntılar Jessop üzerine yapılacak bir değerlendirmeyi zorlaştırmaktadır. Buna ek olarak teknik anlamda da "Jessop'da devlet" konulu bir değerlendirme yazmanın zorlukları bulunmaktadır. Çalışmalarının geniş hacmi bir yana, özellikle 1980'lerden bu yana kapitalist devletin niteliğine ilişkin düşüncelerinde sürekli revizyona gitmesi, farklı kuramsal yaklaşımlardan yararlanma konusunda sahip olduğu esneklik hasebiyle, üzerine değerlendirme yazılması zor bir kuramcı.

Jessop'un kapitalist devleti anlamaya yönelik kuramsal çalışmalarının genel özelliği, sürekli değişen siyasal gündemi açıklayabilecek özelliklere sahip olması gerektiği kaygısıdır. Yazarın genel olarak kapitalist devletin niteliği üzerine erken dönem çalışmalarından, İngiltere güncelini açıklamaya yönelik çalışmalarına ve son dönem küreselleşme, ekoloji, yönetişim üzerine yazılarına bakıldığında bu kaygı açıkça görülecektir[1]. Öte yandan, Marksist devlet kuramcılarının 1960'lardan bu yana tartıştıkları devlet ile iktisadi alan arasındaki ilişkinin niteliğinin, Jessop'un bütün çalışmalarının örtük veya açık temel sorunsalı olduğu söylenebilir.

Söz konusu sorunsal, Nicos Poulantzas'ın 1960'larda tekelci devlet kapitalizmi yaklaşımına yönelttiği eleştirilerle çağdaş Marksist devlet tartışmalarının merkezine yerleşmiştir. Daha çok görece özerklik kavramlaştırması ve iktisadi alan ile siyasal alan arasında ilişki bağlamında süregelen tartışma Poulantzas - Miliband tartışması ile kesintiye uğramışsa da, 1980'lerden sonra Jessop'un özellikle Devlet Türetmeci Okul ile giriştiği tartışma ile tekrar gündeme oturmuştur. Denilebilir ki, yazarın Marksist kuramın en can alıcı tartışma konularından biri olan iktisat ile siyaset arasındaki ayrışma ve "sınıfsal ve iktisadi belirlenimcilik" etrafında dönen tartışmayı aşma düşüncesi bütün çalışmalarının neredeyse temel çıkış noktasıdır. Yine Marksist kuramın merkezi tartışma konularında bir diğeri olan sınıf mücadelesi ile kapitalist gelişimin nesnel yasaları arasındaki ilişkinin de yeniden ele alınması gerektiği fikri (1982: 222) Jessop'un en az ilki kadar önem verdiği sorunsallardan biridir.

Buradan hareketle bu çalışmada Jessop'un kapitalist devlet üzerine çalışmalarının betimleyici bir özeti veya değerlendirmesini yapmaktan çok, yukarıda belirttiğimiz sorunsalın yazarın genel kuramsal perspektifi üzerine etkileri tartışılmaya çalışılacak. Bir başka deyişle ilkin siyasal alan-iktisadi alan ayrımı sorununun Jessop'da ortaya konuş biçiminin devlet kuramına yansımaları üzerinde durulacaktır. İkincisi kapitalist devletin sınıfsal niteliği ve sınıf mücadelesi-tarihsel değişim sorunsalının Jessop özelinde Marksist devlet kuramı üzerine yansımaları ele alınacak.

Kuşkusuz böylesi bir değerlendirme betimleyici olmaktan çok eleştirel bir yaklaşım içerisinde olacaktır. Eleştiri, Jessop'un devlet kuramının, yöntembilimsel açıdan Marksist bütünsellik anlayışından uzaklaşmak ve sınıf mücadelesini kuramsal analizin içerisinden dışlamak anlamında tarihsel materyalist yöntemden bir sapma olduğu ana fikri üzerine oturtulacaktır. Buradan hare-

1 Jessop'un son dönem çalışmaları için bkz. www.comp.lanc.ac.uk/sociology

ketle, siyasal alan ile iktisadi alanın ayrılığı kurgusunda yer alan iktisadi alanın, teknik anlamıyla iktisadi ilişkileri tanımladığı söylenebilir. Üretim ilişkilerini bu biçimiyle kavrayan yapısalcı anlayıştan hareket eden Jessop, sınıf mücadelesi ve sınıfsal çatışmayı salt bir özne ve kimlik sorununa indirgeyerek, özellikle açık Marksizme sınıf belirlenimci ve ekonomik indirgemecilik eleştirisini yöneltmektedir. Bu çalışmada, Marksizmin toplumsal ilişkilerin bütünselliği temel önermesinden ve dolayısıyla sınıf mücadelesinin tarihsel gelişimin motoru olduğu düşüncesinden hareketle, Jessop'un söz konusu eleştirilerine kendi devlet kuramının üzerine oturduğu sorunsallar bağlamında yanıt verilmeye çalışılacaktır.

Yapısalcı Yaklaşım, Siyaset-İktisat İlişkisi ve Kapitalist Devlet

Jessop'un siyasal alan ile iktisadi alan arasındaki ilişkiye dair değerlendirmelerinin yapısalcı bir perspektiften hareketle geliştirildiği söylenebilir. Düzenlemeci iktisat okulunun belli başlı argümanlarından esinlenerek geliştirdiği hegemonya projesi, birikim stratejisi gibi kavramsallaştırmaları yapısalcı kuramsal geleneğe bağlı kalarak devlet kuramının merkezine oturtur. Örneğin Jessop, kendi devlet kuramında kilit öneme sahip olan düzenleme kavramının bizatihi kendisinin, yapısalcılığın yeniden üretim handikapını aşmak için sunulduğunu belirttikten sonra (1993: 84) strateji ve proje gibi terimleri yapısal olarak verili koşulların kabulüne dayandırır (1985: 344). Ancak hala yapısal belirlenim ve sınıfsal konum gibi ikili bir perspektifi benimsemeyi sürdürür. Bir başka deyişle sınıfsal belirlenim ve/veya sınıf mücadelesi nosyonunu henüz sorgulamaya almamıştır. Fakat sınıfsal belirlenim sorunsalı, Poulantzas'ın devleti değişik fraksiyonların stratejilerini hayata geçirmek için yapısal olarak belirlenmiş savaş alanı olarak kavramaya yönelik bölgesel yöntemi yoluyla sorgulamaya alınmıştır. Söz konusu sorgulama "alternatif sermaye mantıkları vardır ve dolayısıyla alternatif hegemonya projeleri olacaktır" fikri üzerine temellendirilen birikim stratejileri-hegemonya projeleri kavramlaştırmalarıyla güçlendirilir (Jessop, 1985: 344)[2]. İlerde göreceğimiz gibi bu yapısalcı kavrayış, Marksist bütünlük anlayışının reddine ve bunun sonucunda ekonomik belirlenim ve sınıfsal mücadele gibi nosyonların tartışma dışı bırakılmasına zemin teşkil edecektir. Jessop, sınıfsal mücadelenin çelişkilerini toplumsal formasyonun farklı düzeylerindeki yapısal çelişkilerle ikame eder. Bu yer

2 Buradan hareketle, Jessop sonuçta başarılı bir hegemonya projesi belirli bir birikim stratejisinin ihtiyaçlarına tekabül eden sonuçlar doğurur sonucuna varır ki, bu da onu yine Poulantzascı, kapitalist yeniden üretime ilişkin işlevselci yaklaşımla benzerlikler gösteren bir sonuca ulaştırır.

değiştirme en açık biçimde hegemonya projesi (veya hegemonik yapı) ve birikim stratejisi kavramlarının kullanılışında gözlenir. Werner Bonefeld'un belirttiği gibi birikim stratejisi, hegemonya projesi gibi terimler, toplumsal "vücut"un anlamsız-tutarsız, bir bütünlük oluşturmayan parçalardan oluştuğuna işaret eder (1991: 46). Birbirinden ayrı duran bu parçalar gizli failler tarafından bir strateji veya proje içinde koordine edilinceye kadar bir birliğe sahip değildir (Bonefeld, 1991: 46).

Yapısalcı düşüncenin temel argümanlarından olan toplumsal nesnenin birliğinin ayrışması gerekliliği, bilindiği gibi Poulantzas tarafından dile getirilmiştir. Poulantzas *Siyasal İktidar ve Toplumsal Sınıflar* adlı çalışmasında toplumsal teoriyi üç düzeyde sınıflandıran bir sunuş yapar: üretim tarzlarının tarihsel materyalist genel kuramı; kapitalist üretim tarzının partiküler kuramı; siyasal olanın spesifik bölgesel bir analizi: kapitalist devlet kuramı.

Toplumsal nesnenin yapısalcılığı takiben parselizasyonu ve toplumsal ilişkilerin birbirinden ayrı yapısal düzeyler olarak kavranışı, toplumsal araştırmaların ilgisini, "ilişkiler" sorunlarından ve hareket tarzlarından uzaklaştırmıştır. Artık somut öznelerin eylemlerinin sonuçları olarak toplumsal ilişkiden, bilgi kuramsal bir kesintiyle, yapılar arası ilişkilere geçilmiştir. Modern kapitalist devleti biçimsel olarak belirlenmiş bir toplumsal ilişki alanı olarak tanımlayan Jessop (1990: 209)[3] bu ilişkileri analiz ederken yine yapısalcı bir mantıkla tanımladığı birikim stratejileri ve hegemonya projeleri arasındaki ilişkiyi referans alır. Bunların her ikisi de, bir yandan devletin biçimsel kuramsal özellikleri çerçevesinde geliştirilen, öte yandan devletin biçimsel ve içeriksel birliğinin ve etkinliğinin kurulmasını sağlayan projelerdir (Özkazanç, 1998: 17). Devlet, birikim stratejileri ve hegemonya projelerinin oluşturulmaya çalışıldığı stratejik bir alandır. Bir başka deyişle devlet sınıflar arası mücadelenin değil kuramsal olarak kurgulanmış strateji ve projelerin - ki bunlar da birer yapıdır – mücadele alanıdır. Ancak hangi faillerin birikim stratejisini koordine edeceği ve hangi failin devleti gerçekleştirmek için hegemonya projesini yerli yerine oturtacağı sorusunun cevabı verilmez (Bonefeld, 1991: 47).

Kapitalist üretim tarzı kuramı ile kapitalist devletin yer aldığı alanın kuramı arasında yapılan ayrım, yapısalcı eklemlenmeci düşünce biçimine özgüdür. Ve Poulantzas sonrası kuramcıların bir çoğu onun çalışmalarının sonuçlarını kendi çalışmalarına başlangıç noktası yaptılar. Esas olarak siyaset ve dolayısıyla kapita-

3 Jessop toplumsal ilişki biçimi olarak devlet derken aslında strateji veya proje ve/hatta söylemsel anlamda bir ilişkiden bahsediyor. Yoksa üretim ilişkileri biçimindeki somut ve insani pratikleri de kapsayan ilişkiden değil. Bir başka deyişle ilişki ve ilişkisellik kavramları da yapısallaştırılıyor.

list devletin Marksist düşünce içerisinde kendine özgü kavramsal açıklamalara sahip ayrı bir alan olarak kurulması gerektiği düşüncesi, yine yapısalcılığın o çok iyi bilinen iktisadi alan ile siyasal alanı birbirinden bağımsız yapılar olarak kurgulamasından kaynaklanmaktadır. Althusser'in temel çıkış noktası iktisat-siyaset ilişkileri, veya altyapı-üstyapı ilişkileri çerçevesindeki "ortodoks anlayışı" reddetmesiydi. Bir başka deyişle kural olarak iktisat her zaman siyaset, ideoloji, kültür veya hukuksal yapılara göre daha üstün bir konumda değildir (Althusser ve Ballibar, 1970: 98-100). Şöyle ki, ekonomi ancak en son kertede neyin başka hangi güçlere egemen olacağını belirleyebilir[4] (Tünay, 1994: 452).

Althusser'in düzeyler anlayışının düğüm noktası iktisadi olan kavramıdır. Althusser, iktisadi olanı, global yapıdaki üretim tarzının bölgesel yapısı olarak görür (1969: 182-183). Ona göre Marx, *Kapital*'de kapitalist üretim tarzı için geçerli olan iktisat kavramını geliştirmiştir. Yani, iktisadi olan, her üretim tarzı için önvarsayılabilecek bir kertedir. Oysa bu yaklaşım bizatihi ekonominin kapitalizme özgü bir kategori olduğunu gözden kaçırmaktadır. Marx' ın yapıtında belirleyici ilişkileri ifade eden iki ayrı kavram vardır. Üretim ilişkileri, insanların maddi yaşamlarını yeniden üretirken birbirleriyle kurdukları ilişkileri ifade eden genel bir kavramdır; dar anlamıyla ekonomik ilişkiler ise, bu ilişkilerin kapitalist üretim tarzında büründükleri özgül biçimdir. Yapısalcı mantık hem iktisadi olanı hem de siyasal olanı toplumsal ilişkilerin biçimleri, bir başka deyişle kapitalist toplumda temeldeki sınıf çatışmasının büründüğü biçimler olarak görmek yerine, iktisadi olanı siyasal üstyapıyı belirleyen altyapı olarak görür. İşte bu söz konusu yapısalcı iktisat anlayışını benimseyen Jessop, iktisadi alan ile siyasal alanı bir bütünlük içinde değerlendirmek yerine, iki farklı kurumsal alan olarak görür (2001: 84)[5].

Althusserci yapısalcılığın bilinen temaları, üst-belirlenim veya olası olanın rastlantısal zorunluluğu ve benzeri kavramlaştırmalar, Hegelci diyalektikten beslendiği iddia edilen Marksist hümanizme, bir başka deyişle sınıf mücadelesini esas alan tarihselciliğe karşı geliştirilmiştir. Jessop, Althusserci yapısalcılığı, devlet kuramına bir başka deyişle Marksist siyaset bilimine uygulamaya çalışan Poulantzas'ın hem eleştiricisi hem de dikkatli bir takipçisi olmuştur. O devletin rolünün sınıflara bölünmüş toplumda birliği sağlamak ve güçlü olan sınıfın diğer güçlerin desteğini almasını sağlayacak uygulamalar olduğunu dile getirerek Poulantzas'ın işlevselci kalıtını kabullenir (1990: 8). Poulantzas'ın özgün

4 Bu noktada iktisat ve iktisadi ilişkiler tanımlanırken, yapısalcılar, toplumsal ilişkiler bütünü olarak üretim ilişkilerinden değil de daha ziyade teknik anlamda iktisadi ilişkilerden bahsetmektedirler. Oysa iktisadı, "maddi yaşamın üretilmesi, yeniden üretilmesi, üretici güçlerin toplamı, üretici ile ürün arasındaki tüm ilişkiler ve üretim süreci içindeki insan veya insan grupları arasındaki tüm ilişkilerin toplamı" (Tünay, 1994: 456) anlamında kullanırsak iktisadi alan - siyasal alan türü ayrımlaştırmaların anlamsızlığı daha aşikar olacaktır.

5 Üretim ilişkileri kavramlaştırmasının yapısal ilişkisellik biçiminde yeniden formüle edilişini Marksist bütünlük kavramının yeniden tanımlanışı izlemektedir. Artık toplumsal ilişki olarak sermaye ilişkilerinin bütünlüğünden değil, toplumsal örgütlenmede bütünleştirici bir güç olarak rol oynayan sermaye birikiminden bahsedilmektedir (Jessop, 2001: 144).

formülasyonunda, kapitalist devletin göreli özerkliğinin kökenleri a) kapitalist üretim tarzında politik kertenin ekonomik kerteden görece özerk olmasında ve b) egemen sınıflar ve onların fraksiyonları arasında yer alan ve devletin bütünlüklü bir iktidar bloğuna dönüştürdüğü bölünme ve çıkar çatışmalarında yatar (Jessop, 1982: 154-155). Jessop bunu, "devlet kendi varlığı içinde, toplumsal formasyonda bütünlüğü sağlayan faktör olarak hareket eder" (1985: 68-70) biçiminde yorumlayarak bir adım öteye götürür ki, bu adımın işaretleri Poulantzas'ın son dönem Foucault benzeri iktidar çözümlemelerinde de görülmekteydi. Buradan hareketle, Jessop toplumsal bütünlüğü sağlayan faktör olarak, "devletin, saf kapitalist üretim tarzı değil, toplumsal formasyon temelinde yer alacağını ve sınıf ilişkileri kadar sınıf-dışı ilişkileri de.." (1982: 222) barındıracağını görememenin ekonomik ya da sınıf indirgemeciliğine yol açacağını savunur[6].

İktisadi alan ile siyasal alanın ayrılığı tartışması, Marksizmin kendi içerisinde yapısalcılık, iktisadi belirlenimcilik sorunsalları çerçevesinde dolanıyor görünmekle birlikte, bu tartışmanın kökleri Max Weber'in Marx'la giriştiği tartışmaya dayanır. Weber'in yazılarındaki kilit temalardan biri iktisadi olan karşısında siyasi olanın bağımsız bir etkisi olduğu konusundaki vurgusudur. Söz konusu vurgu onun siyaset ve özellikle devlete ilişkin yazılarında göze çarpar. Weber, çokça ifade edilen biçimiyle devleti, belli bir toprak parçası üzerinde kurulu, şiddet araçları üzerinde meşru bir tekele sahip iktisattan kurumsal ve örgütsel olarak ayrışmış bir olgu olarak tanımlar. Fakat Weber, güç kullanımının devletin tek ayrıcalığı olmadığını not eder. Ve devletin kendi varlığını koruyabilmek ve kontrol ettiği topraklar içerisinde genel siyasal düzeni sağlayabilmek için genellikle başka araçlara başvurduğunu ekler. Weber devamla, bir devletin siyasal bir topluluk sıfatıyla ortak ekonomik ihtiyaçlarla ilgilenmekten fazlasını yapması gerektiğini belirtir (Weber, 1968: 902). Weber'e göre devlet yönettiği sınırlar içinde yaşayanlar arasındaki karşılıklı ilişkiyi daha değerler açısından düzenlemeye çalışmalıdır. Benzer şekilde Weber, siyasal meşruiyetin sadece paylaşılan değerler dikkate alınarak tanımlanamayacağını, fakat ahlaki kuralları düzeneğinin de dikkate alınması gerektiğini vurgular. Bu bağlamda, meşruiyetin biçiminin ve doğasının ve buna paralel olarak devletin topluluk adına yürüttüğü işlev ve etkinliklerin de değişiklik göstereceğini vurgular (Weber, 1968: 54-56).

Kendi varlığı içinde hareket eden ve toplumsal formasyonda

6 Bu noktada, Jessop'un siyasal alan-iktisadi alan ayrımından yola çıkarak geliştirdiği iktisadi indirgemecilik eleştirisinden, politik olanın özgüllüğüne nasıl ulaştığını görebilmek için Gülalp'in değerlendirmesi açıklayıcı olacaktır: "İndirgemeciliğin ekonomik türünde politik üst yapı ekonomik temelin doğrudan yansıması sayılır. Böylece üst yapıda gerçekleşenler, temelde gerçekleşenlerin gölge fenomenleri olarak kabul edilir. Politik pratiğe hiç yer tanımadığından, son çözümlemede döngüsel akıl yürütme hatasına düşer: karmaşık yapı belirlenmedikçe farklı gölge fenomenleri birbirinden ayıracak bir yol kalmaz. .... Aynı durum sınıf indirgemeciliği için de geçerlidir. Bu indirgemecilik türünde sınıf çıkarlarına doğrudan bağlanamayan siyasal mücadelelerin sahte bilinç denilen bir çarpıtmaya uğradıkları düşünülür. Ama burada da karmaşık yapının belirlenememesi son çözümlemede döngüsel bir akıl yürütmeye yol açar: somut siyasal mücadele alanında ya da devlet eylemlerinde ortaya çıkan her gelişme, niteliği ne olursa olsun, sınıf mücadelesinin sonucudur diye kestirilip atılabilir. Oysa somut siyasal mücadele saf (yani soyut düzeyde beliren) sınıf mücadelesini doğrudan yansıtmadığı için, temel sınıf

ilişkilerinin yüzeyde görünen siyasal biçim ve ilişkilere dönüşmesine aracılık eden faktörlere açıklık kazandırmak gerekir. Dolayısıyla, bu dolayımın anlaşılabilmesi için "politik olanın özgüllüğü"nü tanımak zorunluluğu vardır" (Gülalp, 1993: 81).

7 Burada hegemonya kavramı Gramsci'nin Poulantzascı yorumuyla kullanılmaktadır. Gramsci, Poulantzas gibi yapısalcı Marksistler tarafından ideolojiyi bir toplumsal sınıfın ifadesine ve egemen sınıfı da toplumsal formasyonun özüne indirgeme gibi bir tarihselci hatayı sürdürmekle suçlanır (Poulantzas, 1973: 111). Poulantzas'a göre toplumu bir arada tutan şey hegemonik sınıf değildir; tam tersine, toplumsal formasyonun birliği yapısal bir meseledir; toplumsal yaşamın çeşitli alanlarının veya düzeylerinin bir üretim tarzının nihai olarak belirleyici nitelikteki sınırlamalarının etkisiyle birbirine kenetlenmesinin bir sonucudur.

bütünlüğü sağlayan faktör olarak devlet projesi, bir başka deyişle bir proje olarak devlet kavramlaştırması, iktisadi alan - siyasal alan ayrımı sorunsalı bakımından değerlendirildiğinde, muhtemelen görülecektir ki Jessop, Marx ile Weber arasında gidip gelmektedir. Jessop'un geliştirdiği "bir proje olarak devlet" kavramı Jessop'un Marksist siyasal teorisi içindeki Weberci yanını oluşturur.

Jessop'a göre iktisadi alan ile siyasal alan, kurumsal olarak ayrılmış ve farklı işleyiş mantıklarına göre kurulmuş oldukları için ikisi arasındaki uyumlu ilişkinin sağlanması kendiliğinden ve zorunlu değil, stratejik mücadeleler yoluyla oluşsal olarak gerçekleşir (Jessop, 1990: 206). Yukarıda başka bir bağlamda vurgulandığı gibi, yapısalcı kerteler düzenleme okulundan esinlenilerek iktisadi ve siyasal düzenlemeler olarak tanımlanır (Jessop, 2000: 17). Devlet projesi, hegemonya projesi gibi kavramlaştırmalarla kapitalist toplumda siyasal düzenin, devlet içi ve geniş anlamıyla devlet-sınıf uyumunun nasıl kurulup istikrarın sağlandığını, bir başka deyişle devletin birleştirici işlevinin nasıl sağlandığını açıklamaya çalışır (1990: 8-9)[7]. Jessop devlet ile ekonominin eklemlenmesini "yapısal eşleşme" ya da "stratejik koordinasyon" kavramlarıyla ele alır. Yapısal eşleşme aynı toplumsal uzamı paylaşan iki farklı mantığa sahip özerk yapının –devlet ile iktisadi alanın– birbiri tarafından koşullanarak evrilmesi demektir. Stratejik koordinasyon yoluyla farklı kurum ve mantıklar arasındaki ilişki, birikim stratejileri ve hegemonya projeleri yoluyla kurulur (Jessop, 1990: 358). Ancak bu proje, strateji kuruluşu ve işleyişi, stratejik eşleşme gibi ilişki biçimleri öznesiz ve fakat kendi yapısal nedenselliği içinde devinen yapılar arası ilişkilerdir.

> Birinci yanlış yapısal kategorileri stratejik kategorilere indirmek veya onlardan çıkarsamak olacaktı. İkincisi, verili bir yapıdan bir tek strateji çıkarsamak olacaktır. Yapı ile strateji arasındaki diyalektik, biçimsel olarak türdeş iki kutup arasındaki salınımı içermez. Daha ziyade, karşılıklı tarihsel koşullandırmanın karmaşık sürecini ve karşılıklı kendiliğinden ve sonsuza dek tekrarlanan dönüşüm süreçlerini içerir. Diyalektik, stratejilerin yapısal koşullandırım ile yapısal bütünlüğün stratejik dönüşümünden başka bir şey değildir (Jessop, 1993: 80).

Böylece yapı, yapısal sınırlılıkların kurumsallaşmış bir bütünlüğü ve farklı toplumsal güçler için, verili uzamsal sınırlar içinde ve belli bir zaman aralığında, ortaya çıkacak olan fırsatlar olarak görülmektedir. Dolayısıyla bir toplumsal güç için sınırlılık veya sorun teşkil eden diğerleri için fırsat, avantaj olabilir. Buradan

hareketle alternatif stratejiler, hesap yapabilen toplumsal güçlerin yapıyla ilişkilerinde farklı konumlanışlara sahip olmalarına, farklı zamansal ve mekânsal sınırlarda farklı stratejik hesaplar yapmalarına, geniş bir toplumsal alanda (bu alanlar iktisadi, siyasal, hukuki, ahlaki, eğitim gibi değişik ve çoğul eylem alanlarını kapsar) farklı stratejik tavırlara angaje olmalarına ve diğer toplumsal güçlerle farklı ittifaklara girmelerine bağlıdır (Jessop, 1993: 81) Dolayısıyla "n" sayıdaki stratejinin başarısı yapısal bütünlüğün içindeki diğer stratejilerle olan tamamlayıcılığa bağlıdır.

Bütün bu karmaşık açıklamaların ötesinde siyasal alan ve kurumsal reel-somut bir nesne olarak devlet, hem bütün bu stratejilerin hedefi olmak hem de bu stratejileri hayata geçirmek gibi bir işlev ve niteliğe sahiptir. Dolayısıyla Jessop devleti toplumsal bir ilişki olarak tanımlarken, hem onu hedef alan hem de onun tarafından hayata geçirilecek stratejilerin mücadele alanı olarak devletten söz etmektedir. Bir başka ifadeyle, devletin biçimi hem toplumsal ilişkileri kuran hem de onlar tarafından kurulan bir nitelik taşır (Özkazanç, 1998: 16). Hem kendisi bir proje olan hem de farklı strateji ve projelerin doğrudan hedefi ve mücadele alanı olan devletin bu paradoksu, kendisi de toplumdaki kurumlardan biri olmasına rağmen, parçası olduğu toplumsal yapının bütünlüğünü devam ettirme göreviyle yüklü olmasından kaynaklanmaktadır (Jessop, 1990: 363). Bir devlet projesi, Jessop'a göre, bu birliği sağlamada daha dar anlamdaki ereklere hizmet edecek bir düzenleme biçimi iken, hegemonya projesi hegemonik sınıf (veya fraksiyonun) uzun dönemli çıkarlarını garantiye alabilmek için geliştirilen ulusal programın uygulanabilmesi için gerekli halk desteğinin alınabilmesini hedefler (1990: 161).

Jessop'un oluşturduğu bu kavramsal çerçeve, kapitalist krizin başarılı bir biçimde idare edilebilmesinin devleti ve sınıfsal güçleri bir hegemonya projesi altında birleştirme yeteneği taşıyan bir "yönetişim projesine" bağlı olacağını anlamamıza izin verir. Fakat yine burada da başarılı bir hegemonya projesini destekleyen sınıfsal çıkarlara rağmen Jessop böylesi bir projenin siyasal doğası ile birikim projesinin iktisadi yönelimi arasında ayrım yapma konusunda hassasiyetle durur (1990: 218). Marksist kuramın en can alıcı tartışma konularından olan iktisat ile siyaset ayrışmasını aşmayı hedefleyen Jessop (2001a: 1), geliştirmiş olduğu kavramsal çerçeve ile, devlete, ayrışmasını sınıf ve fraksiyonlardan oluşan toplumda bütünlüğü sağlama işlevini yükleyen Poulantzascı devlet nosyonu ile Gramsci'nin hegemonya kavramsallaştırması-

nı harmanlayarak, siyasal alanın özerkliğinden siyasal olanın belirleyiciliğine doğru bir adım daha atmıştır. Bir başka deyişle, iktisadi alan-siyasal alan ikiliğini ve iktisadi belirlenimcilik hayaletini bertaraf etmek üzere yola çıkan Jessop siyasal olanın önceliği ve belirleyiciliğine yol açan bir konuma gelmiştir.

Jessop kendi devlet kuramının gelişiminde –özellikle sermaye siyasal alan arasındaki ilişki tartışmaları bağlamında– Açık Marksistlerle giriştiği polemiğin katkısını sık sık vurgular. Aslında devletin tıpkı para, değer, rant gibi toplumsal bir ilişki biçimi olduğu noktasında da Açık Marksistlerle hemfikirdir. Ancak o, bu ilişkilerin sabırla kurulmuş, içsel ve özerk bir mantık kazandıklarını söyler; dolayısıyla bu toplumsal ilişki biçiminin kendi yönelimsel dinamiği ve kurumsal mantığı vardır (Holloway, 1993: 173). Bir kere genelleştirilmiş meta üretimine geçildikten sonra kapitalist tahakkümün gayrı şahsi ve yarı-doğal toplumsal etkileşim ağları aracılığıyla gerçekleştirildiğini söyler (Jessop, 1991: 153), ki bu vurgu bizim çalışmamızın bundan sonraki bölümünün ana temasını oluşturmaktadır.

Kapitalist Devletten Proje Olarak Devlete: Devletin Sınıfsallığı Sorunu?

Jessop'un hemen hemen bütün çalışmalarında siyasal alan ile iktisadi alan ikiliği ve devletin sınıfsal niteliği birer hayalet gibi peşini bırakmaz. Bu hayaletlerden kurtulmak için son derece eklektik ve bir o kadar da farklı (bir başka deyişle Marksist olmayan) yaklaşımların kavramsal çerçevelerini kendi devlet kuramına ekler. Jessop, genel olarak siyasete, özelde ise kapitalist devlete ilişkin çalışmalarında Marx'ın ekonomi politik eleştirisini kendisine referans alarak yola çıktığını; fakat Fransız Düzenleme Okulu'nun ekonomiye ilişkin kuramsal çalışmaları, Niclas Luhmann'ın sosyoloji yaklaşımı ve Sosyalist İktisat Konferansları çerçevesinde yürütülen devlet tartışmalarının sonraki çalışmaları için yön tayin edici olduğunu vurgular (Jessop, 2001: 83).

Jessop, Marksist kuram içerisinde kapitalist devlet bağlamında yürütülen tartışmalardaki "sermaye mi/sınıf mı?" ikilemini aşmak amacıyla stratejik-kuramsal yaklaşımı önerir. Sermaye-kuramsal ve sınıf kuramsal yaklaşımlar arasındaki aslı olmayan ikilemi aşmak için strateji kavramını kullanmamız gerekir, çünkü bu kavram soyut yapısal belirlenim ile sınıf mücadelesinin somut biçimleri arasındaki dolayımı sağlar. Strateji burada verili bir yapı içinde geçerli olabilecek alternatiflerin oluşturulması anlamın-

da kullanılmaktadır (Jessop, 1983: 91). Bu bağlamda Jessop birikim stratejisi kavramını ortaya atar. Sermaye birikiminin önceden belirlenmiş bir biçimi olmadığı için, tikel sermayelerin çıkarlarının farklı birikim biçimlerinde farklı olacağını ileri sürer. Öte yandan birikim stratejisi denklemin yalnızca bir yanını oluşturur. Toplumsal ilişkileri açıklayıcı genel bir formülün tamamlanabilmesi için hegemonya projesi kavramını geliştirir[8].

Hegemonya, erken dönem yazılarda sınıf bağlantılı ama mutlak sınıf-bilinçli olmayan farklı toplumsal güçlerin belli bir sınıfın ya da sınıf fraksiyonunun politik entelektüel ve ahlaki önderliği altında konumlandığı, tekil çıkarlar ile genel çıkarlar arasındaki çelişkiler sorununu çözecek özgül bir proje olarak tanımlanır (Jessop, 1983: 100). Jessop bu kavramların, birincisinin –birikim stratejileri– sermayenin alternatif mantıklarını, ikincisinin –hegemonya stratejileri- sınıf mücadelelerinin alanını çözümlemede yararlı oldukları için, birbirlerini tamamladıklarını savunur. Ancak, yine de ekonomik bir yorumdan kaçınmak için, kavramlar ayrı tutulmalıdırlar. Bu ayrımın temeli, sermaye ile devlet, bir başka deyişle iktisadi alan ile siyasal alan arasındaki ayrımdır. Sermaye nasıl biçim-belirlenimli bir toplumsal ilişkiyse, devlet de aynı şekilde biçim-belirlenimli bir toplumsal ilişkidir (Jessop, 1983; 89, 98). İşte sermayenin biçimi birikim stratejileri, devletin biçimi de hegemonya projeleri temelinde çözümlenmelidir.

Yani bir birikim stratejisi sermayenin çeşitli fraksiyonlarının çıkarlarını farklı şekillerde etkileyen özgül bir ekonomik büyüme modelini ifade eder. Böyle bir stratejinin başarılı olabilmesi için, sermayenin çeşitli fraksiyonlarını bir fraksiyonun hegemonyasında birleştirmesi ve hepsinin çıkarlarını ilerletmesi gerekir. Görüleceği gibi Poulantzascı farklı sınıflar ve/veya fraksiyonlar arasında bütünlüğü sağlayıcı siyasal alan olarak devlet burada bir hegemonya stratejisinin bir parçası olarak devlet projesine dönüşmüştür. Ancak burada hala varlığını koruyan sınıf mücadelesi geç dönem çalışmalarında ya hiç görülmez olur, ya da post yapısalcı bir anlayışla "global bir özne" değil de yapı-strateji diyalektiği içinde devinen diğer toplumsal öznelerle eşit "şansa" sahip herhangi toplumsal bir güç olarak sunulur.

Jessop, birikim stratejileri kavramını, sermaye ilişkisinin temel çerçevesi içinde değerlendirilebilecek alternatif birikim kanallarının varlığına vurgu için geliştirdiğini belirtir. Gerçekte bu kavramlaştırmayı kapitalist devleti sermaye-mantıksal yöntemle açıklayan anlayışı aşma amacı taşıdığını vurgulamak istemektedir:

8 Jessop, Düzenleme Okulunun ekonomik ilişkileri tanımlayışını neo-Gramscici bir perspektifle yorumlayarak, toplumsal ilişki olarak devlet ve proje olarak devlet nosyonuna ulaşır. Gramsci'nin devlet= siyasal toplum + sivil toplum ve şiddetle donatılmış hegemonya formülasyonunu ekonomi = birikim rejimi + ekonomik düzenlemelerin toplumsal biçimi ve sermayenin kendini yeniden değerlendirmesinin düzenleme biçimleri olarak yeniden formüle ederek, birikim rejimi + hegemonya stratejisinin yapısal bir parçası olarak proje olarak devlet nosyonuna ulaşır. Böylelikle tarihsel olarak belirli bir dönemde ortaya çıkan birikim rejimlerine ve genel hegemonya projelerine denk düşen devlet projeleri tanımlanır: Refah devleti projesi, yeni sağ devlet projesi gibi.

> Kapitalist gelişimin sadece bir tek nesnel mantığı yoktur. Bu nedenledir ki farklı birikim rejimlerine, gelişme modellerine ve düzenleyici kalıplara tekabül eden alternatif kapitalist gelişme mantıkları vardır (Jessop, 1993: 71).

Bu mantığın en önemli sonuçlarından bir tanesi sınıf mücadelesinin de yapı-strateji diyalektiğinin olumsallığına terkidir ki, bu yolla da Jessop sınıf-belirlenimci kapitalist devlet açıklamalarını aşmayı hedefler:

> Birikim stratejilerini, düzenleyici mekanizmaları veya hegemonya projelerini planlayan başarıyla uygulanmasını garanti altına alan global bir özne yoktur. Bunun yerine eylemleri az veya çok eşgüdümlü olan ve diğer toplumsal güçler tarafından az veya çok direnişle karşılaşan, *öteki toplumsal güçlerin stratejilerini* kendileri için hem engelleyici hem teşvik edici olacak bir yapısal bağlamda takip eden farklı özneler buluruz (Jessop, 1993: 81)*.

* Vurgu bana ait.

Dolayısıyla yapı-strateji diyalektiği içinde sınıf mücadelesi, diğer toplumsal güçlerin stratejileri gibi bir faaliyet alanına sahiptir. Ancak bu, toplumsal sınıflara sınıf stratejilerinin belirleyici olduğu biçiminde asla iradi nitelik yükleneceği anlamına gelmemelidir. Yapı/mücadele diyalektiği mücadeleyi yapıdan ayırmaz fakat ikisi arasında karmaşık etkileşimi gösterir. Jessop için yapılar sadece mücadelelerin daima belirli konjonktürlerde ortaya çıkmaları anlamında, mücadeleye önceldir. Fakat bu konjonktürlerin kendileri de geçmiş mücadelelerin ürünüdür (Jessop, 1993: 82). Bu karmaşık rastlantısallıklara rağmen, kapitalizmin nasıl yeniden üretildiğini anlamak için belirli birikim rejimleri, gelişim modelleri ve düzenleme biçimleri, stratejik seçicilik ve kurumsal etkileşim yöntemiyle incelenmelidir.

Jessop, son dönem çalışmalarında stratejik ilişkisel yöntemi kullanarak kapitalist devleti açıklamada sınıf-kuramsal ve sermaye kuramsal yönelimli açıklama biçimlerinin içine düştükleri ikiliği aşmayı amaçlamaktadır. Her iki yaklaşımında kapitalist devleti açıklamada sermaye mantığının ve/veya sınıfsal mücadelesini çıkış noktası alarak daha en baştan iktisadi belirlenimciliğe saplandıklarını söyler (Jessop, 2001a: 1). Stratejik ilişkisel yöntemde yapılar ve onların biçim ve içeriği ancak analitik olarak belirli bir strateji içerisinde kavranabilir. Jessop'a göre, toplumsal eylemler de bu stratejinin gerektirdiği içeriğe dayalı analitik yapılanmalardır. Bu tür bir yaklaşım aracılığıyla, verili bir yapı içerisinde bazı toplumsal aktörlerin, kimliklerin, stratejilerin, ve bazı toplumsal eylemlerin nasıl öncelik aldığını ve bireysel veya kolektif aktörle-

rin bu stratejileri ve onların içeriğini dikkate alarak hangi öncelikleri hesaba kattıklarını (eğer varsa) inceleyebiliriz. Başka bir deyişle, bu yöntem yapıların, bizatihi kendilerinin yapıda kayıtlı stratejiye bağlı seçicilik ve toplumsal eylemlerin yine yapısal olarak yönelimli stratejik hesaplar dikkate alınarak incelenmesini içerir. Buna Jessop bir de söylem analizini ekler ki, söylemsel paradigmaların, söylemsel kimlik ve konumların, söylemsel stratejilerin ve taktiklerin diğer taktik ve stratejiler üzerindeki önceliği incelenebilsin (2001a: 1). Yapısal ve söylemsel ilgilenimlerin stratejik ilişkisel yöntem çerçevesinde birleştirilmesi, farklı eylem alanları içindeki yapısal olarak kayıtlı seçiciliklerin incelenmesinde dönüşlü bir yöntemin geliştirilmesine olanak tanır (ki bu söylemsel yapıların, kendinden-dönüşsel kapasitelerini, bireysel ve kolektif öğrenmeyi ilgi alanı içine alır). Bu bağlamda, devlet artık ne bütün toplumsal güçlerin eşit oranda ele geçirip kendi amaçları için kullanabilecekleri doğal bir araç, ne de belli bir sınıfın çıkarına hizmet eden akılcı hesapçı bir öznedir. Devlet yapısal olarak belirlenmiş stratejik ilişkiler bütününün bir bileşeni olarak bir ilişki biçimidir.

Sınıf çatışması, sadece sermayenin daha önce belirtmiş olduğumuz toplumsal biçimleri –birikim stratejileri– tarafından yapılandırıldığında ve bu ilişki biçimleri içinde massedildiğinde kapitalist gelişmenin motor gücü olur (Jessop, 1993: 153). Sınıf karşıtlıkları, sermayeye içsel olan sınıfsal sömürünün ve tahakkümün çözümlenemez zıtlığının ilişkisi olduğu için vardır. Jessop bu noktada Türetmeci Okul'un biçim-belirlenimci mantığından hareketle, kapitalizme uzlaşmaz çelişkilerle donanımlı özelliğini verenin kendilerini sınıf güçleri olarak ifade eden kuvvetler arası ilişkilerin çatışma biçiminde ortaya çıkışı olmadığını, aksine sınıf mücadelesine atfedilen dinamik ve totalize edici niteliğin, genelde bu mücadeleyi yapılandıran ve sınıfsal güçlerin arkasındaki etkilerin yönelimini belirleyen biçimlere dayandığını vurgular[9]. Bu demektir ki bizler sınıf öznelerini, öznel sınıf kimliklerini ve sınıf bilinçli (sınıf temelli) talepleri sınıf mücadelesinin özelliğini yorumlarken tek referans noktası olarak alamayız. Jessop'a göre en önemli özneler, en önemli kimlikler ve temel talepler sınıf terminolojisi ile açıklanmaya ihtiyaç duymaz.

Jessop'un Marksist devlet kuramındaki sınıfsal-kuramsal/sermaye-kuramsal ikilemini aşma çabasının sonucu geliştirdiği kuram kendi içinde sorunludur. Jessop ilk önce iktisadi alan ile siyasal alanları ayırıp, onları paralel kerteler olarak değerlendirme-

9 Jessop ile John Holloway ve Werner Bonefold arasındaki tartışma için bkz. Bonefeld ve Holloway (1991).

yi önerir. Bunu takiben bu ayrı alanları çözümlerken "strateji" kavramını geliştirir. Simon Clarke'ın da (1991: 131) belirttiği gibi söz konusu stratejileri ve projeleri kimin hangi şekilde oluşturup uygulamaya koyduğu belirsizdir. Haldun Gülalp'in bu bağlamda Jessop'un strateji kavramlaştırması üzerine değerlendirmesi ilginçtir:

> Ya bir birikim stratejisini bilinçli olarak tasarlayan fraksiyon aynı zamanda ona uygun bir hegemonik proje de tasarlar (bu yorum belirlenimsizlik sorununu çözebilir, ama Jessop'un kaçınmaya çalıştığından daha indirgemeci bir çözüm oluşturur); ya da bu iki alan arasında eşzamanlı ve karşılıklı uyuşan birer çözümün, bir şekilde belki rastlantı eseri olarak belireceği varsayılmalıdır (Gülalp, 1993: 89).

Jessop'un son dönem yazılarında Gülalp'in sunduğu ikinci olasılığı tercih ettiğini görüyoruz. İktisadi belirlenim ve devletin sınıfsallığı hayaletinden bir türlü kurtulamayan Jessop, yapısal belirlenim, yapısal seçicilik gibi kavramlarla aşamadığı bu sorunu Marksizm dışı kuram ve kavramlardan yararlanarak aşmaya çalışır. Bunlardan ilki yöntembilimsel anlamda Althusserci yapısalcılıkla pek çok benzer noktası olan eleştirel gerçekçiliktir. Eleştirel gerçekçilik, Jessop'un da teslim ettiği gibi nedensellik düzeneklerinin ve insani pratiğin ürünü olan ancak bu pratikten bağımsız hareket eden yapıların gerçeklikten soyutlanarak çıkarılan kavramlar aracılığıyla incelenebileceğini savunur. Dolayısıyla bireyler kendilerini sarmalayan ve içinde eyledikleri yapıları eleştirel biçimde anlayabilirler. Marx'ın da benzer şekilde yapıların altında yatan gerçekliği kavrayabilmek için bilimi kavramsal soyutlama olarak ele aldığını iddia ederler (Isaac: 1990: 18). Bir kayıtla ki; bütün sorun Marksist tarihsel materyalist yöntemdeki tarihselci vurgu ve bütünsellik kavramına duyulan kuşkudur. Bir başka deyişle tarihte ve toplumsal yaşamda sınıf ilişkileri ve/veya sınıf çatışması yapısalcı anlamda sorunsal olmaktan çıkarılır yerini yapısal nedenselliğe, üst belirlenime bırakır. Sınıf savaşımı ve sınıfsal mücadeleye karşı duyulan bu kuşkunun ikinci ve doğal aşaması ekonomik alan siyasal alan ikiliğinin sorunsallaştırılıp nihayetinde devlet kuramında görüldüğü üzere hem sınıf mücadelesinin hem de toplumsal üretim ilişkilerinin gündemden çıkarılmasıdır.

Jessop eleştirel gerçekçi yöntemin, Düzenleme Okulu'nun argümanlarıyla ilişkilendirilmesinin Marksizmi daha anlaşılır kılacağını savunur (Jessop, 2001d: 1)[10]. Bir başka deyişle düzenleme okuluna içkin olan eleştirel gerçekçi yöntem Althusser'in yapısalcılığından çıkarılır. Yani, yapısal olarak belirlenmiş bütünlük an-

10 Eleştirel gerçekçiliğin Marksizm ile örtük benzerliklerinin olduğuna ilişkin iddiaların eleştirisi için bkz. Roberts (1990).

layışı ve yapısal nedensellik, eleştirel gerçekçi yaklaşımın da genel olarak benimsediği bilgi-kuramsal önermelerdir. Ki bu bilgi kuramsal öğeler, Düzenleme Okulu ile eleştirel gerçekçi okulu birbirine yaklaştırmaktadır. Bir başka ifadeyle, Düzenleme Okulu'nun kapitalist ekonomik ilişkilerin işleyişine ilişkin savları eleştirel gerçekçi yöntemin bilgi-kuramsal önermeleri ile desteklenmelidir (Jessop, 2001d). Aslında eleştirel gerçekçi yöntem ile yapısalcı bir temele dayanan düzenleme okulu arasındaki benzerlikler bu desteğin dozunu azaltmaktadır. Öyle ki, Althusser'in yapısal belirlenim olarak ifade ettiği ile, eleştirel gerçekçi iktisat kuramının yapının olgusal biçimleri ile yüzeysel hareketlerinin yeniden-doğurucu kabiliyeti olarak tanımladığı ve kapitalizmde gizli ve içsel olarak varolan biçiminde tanımladıkları aynı şeydir (Jessop, 2001d: 3).

Jessop, Düzenleme Okulu ile eleştirel gerçekçi okul arasındaki ilişkiyi ve bunun kendi devlet kuramına katkısını üç başlık altında özetler. Birincisi, Düzenleme Okulunun kapitalist ekonomik ilişkileri çözümlerken kullandığı stratejik ilişkisel yöntemdir. Yani sermaye, düzenleme kuramı çerçevesinde toplumsal bir ilişki –ilişkiler içindeki karmaşık ilişkiler düzeneği– olarak çözümlenir (Jessop, 2001d: 12). Bu ilişkiler, anlamlı toplumsal eylemler içinde ve onlar aracılığıyla üretilir. Ayrıca, eleştirel gerçekçilik aracılığıyla, Jessop, kapitalist devlet çözümlemesine, içinde kapitalist yeniden üretim ve düzenlemelerin ortaya çıktığı "zamansal-mekânsal sabitlikler"i dahil eder.

İkincisi, çözümlenmeye eklenen gerçek mekanizmaların çift taraflı eğilimselliğidir. Eleştirel gerçekçi yöntemde, doğa bilimlerindeki nedensel mekanizmalar, kendi gerçekleşimlerinden bağımsız olarak vardırlar. Toplumsal bilimlerde ise bu nedensel mekanizmalar, içinde ve aracılığıyla yeniden üretildikleri toplumsal eylemlerden ayrı var olamazlar. Yine bu nedensel mekanizmalar doğadakine kıyasla daha kısa ömürlü ve rastlantısaldır. Bu noktada "zaman-mekânsal sabitlik" kavramı, bu yeniden üretilip düzenlenen, eğilim ve karşı eğilimlerin özgül mekanizmalarının içinde oluştuğu özgül toplumsal bağlamı belirlemede yardımcı olur.

Üçüncüsü, Düzenleme Okulu daha çok toplumsal ilişkilerin dönüşümsel çözümlemesi ile -yani belirli bir düzenleme biçiminden başka bir düzenleme biçimine geçişin dönüşümsel dinamikleri ile – ilgilenirken, eleştirel gerçekçi yöntem sayesinde bu ilişkilerin yeniden üretim boyutu da çözümlemeye katılmış olur (Bhaskar, 1989: 76). Jessop buna toplumsal faillerin sermaye iliş-

kilerinin yeniden üretimi süreci içindeki eylemlerinin stratejik bir boyutunun olduğunu ekler (Jessop, 1983, 1990, 1996). Çünkü, "toplumsal yapılar idare ettikleri faaliyetlere bianen var oldukları için, bu faaliyetleri yerine getiren aktörlerin yaptıkları şeyi ifade etmek için sahip oldukları kavramlaştırmadan bağımsız var olamazlar" (Bhaskar, 1989: 78). Yani Jessop'un strateji kavramı da tıpkı yapı, yapısal belirlenim gibi tamamen bir soyutlamadır.

Bu soyutlama mantığından hareketle Jessop siyasal alan ile iktisadi alan arasındaki ilişkiyi yapısal olarak birbirinden ayrı fakat sermaye birikiminin sürdürülebilmesi için gerekli olan birikim stratejinin gerektirdiği devlet projesi çerçevesinde bir araya gelen farklı yapısal bağlanma süreçleri bağlamında açıklar.

> Sermaye ilişkileri, oluşumsal olarak tamamlanmamıştır ve birikim süreci devam ettirilmek isteniyorsa, ekonomi dışı öğelerle desteklenmesi gerekir. Devlet bu destekleme sürecine hem doğrudan hem de diğer ekonomi dışı düzenleme tarzlarının modülasyonu aracılığıyla katılır. Devletin bunu başarması birikim sürecinden çıkarsanacak gelir ve kaynaklara bağlıdır. Kısacası, devlet-ekonomi ilişkisi kaçınılmaz olarak karşılıklı birbirine bağımlılığı, stratejik koordinasyona yönelik aceleci teşebbüsleri içerir ve yapısal bağlanmalar üretir (Jessop, 2001e: 6).

Marx'ın yönteminin eleştirel gerçekçi yöntemle bağdaştırma girişiminin altında, onun tarihselci niteliğine karşı nefret çınlamaları da işitilir. İddia edilir ki Marksizmin bu söz konusu tarihselci biçiminden kurtulup araştırma geleneğinde bir ilerleme kaydedilecekse, "bunun dört açık seçeneği vardır: neo-pozitivist analitik Marksizm, Habermas'ın neo-Kantçı iletişimsel eylem kuramı, Neo-Nietzscheci post-Marksizm veya diyalektik eleştirel gerçekçilik" (Bhaskar, 1993: 352). Bütün bu sayılan kuramsal yaklaşımların en çarpıcı ortak özelliklerinden bir tanesi tarihselliği bir başka deyişle sınıfsal mücadelenin tarihin motoru olduğu fikrine karşı takınmış oldukları ortak reddiyedir. İkincisi ise Marksist bütünlük anlayışının terk edilmesidir. Oysa Marx emek kuramında kapitalist gerçekliğe ilişkin dört kesin yargıda bulunur. Birinci bu kuram kapitalizmin nasıl kendi çatışmacı ve sömürücü özünü yeniden ürettiğini gösterir. İkincisi, kuram, bu özü tarihsel olarak belirli bir sınıflı toplum biçimi içinde konumlandırma çabasını içerir. Üçüncüsü, bu sınıf ilişkileri, kapitalizm öncesinden kapitalizme geçişi açıklar. Ve son olarak, emeğin değer kuramı kapitalizme geçişe ve kapitalizmin dinamiklerini açıklamaya yönelik alternatif bir kavramsal çerçeve sunar (Week, 1997: 91). Bu dört özellik birbiriyle bütünlük oluşturur.

Bu bütünlük anlayışı yapısal nedensellik mekanizması ile aşıldı ve böylece iktisadi alan ile siyasal alan ikiliği veri kabul edildikten sonra, aralarındaki ilişki yapısal nedensellik, son kertede belirlenim gibi kavramlaştırmalarla açıklanmaya çalışıldı. Ancak yapısal nedensellik mekanizmasının içine tarihsel özne fikrini sokmak her daim tutarsızlıkla sonuçlanmıştır. Bu tutarsızlık "post-modern / post- yapısalcı ideoloji"nin büyük anlatılara saldırısında ve paralel olarak söylem analizine sarılışında ifadesini bulur. Jean-François Lyotard "birleşik bir bütün olarak toplum" fikrinin Horkheimer'in "aklın paranoyası" olarak tanımladığı durum olduğu inancındadır (Lyotard, 1984: 12). Ernesto Laclau ve Chantal Mouffe toplumun söylemin geçerli öznesi olmadığını vurgularken (1985: 111) bütünlük kavramına karşı çıkmaktadırlar aslında. Bunu da toplumda bütün farklılıkları kapsayıp sabitleyecek kurucu bir ilkenin olamayacağını vurgulayarak pekiştirirler. Bu yolla hem bütünlük fikrinden hem de kendilerince farklılıkları kapsayıcı kurucu öğe olarak gördükleri sınıf kavramından ve sınıfsal analizden kurtulmuş olurlar. Habermas, toplumsal etkileşimin insanlığın üretim ilişkilerine indirgenemeyecek bir boyutunun olduğunu vurgular. Maddi üretim dış doğa üzerinde artan bir denetimi amaçlarken, toplumsal etkileşim iç doğanın toplumsal yaşama uyumu düzenleyen normları düzenler. Ve iki alan birbirinden ayrı şeylerdir.

Jessop da üretim alanı ile siyasal alanı yapısalcı bir mantıkla farklı "kerteler" olarak ele alarak bütünlük kavrayışını bertaraf edebilmiştir. Ancak tarihsel özne sorununu bu bütünlüğün yerine ikame ettiği yapısal belirlenim, yapısal nedensellik gibi mekanizmaların içinden çözümlemeye kalktığında tutarsızlıklar başlar. Bu bağlamda Jessop'un kapitalist devlete ilişkin geliştirmiş olduğu kuramın içinden geçtiği farklı kuramsal mecraları ve kuramın eklektik yapısını dikkate aldığımızda, söz konusu sürecin tarihsel özne sorununu bir türlü çözememenin Jessop'ta yarattığı rahatsızlığın izlerini taşıdığını vurgulamak yanlış olmasa gerek.

Bu rahatsızlığı, Jessop son dönem çalışmalarında (2001c) Luhmann'ın toplumbilim kuramından yararlanarak aşmaya çalışmaktadır. Luhmann, Talcott Parsons'ın sistem kuramını sibernetik ve otopoietik toplum anlayışı ile sentezlemiştir. Luhmann'a göre, –Habermas benzeri bir mantıktan hareketle– bir iletişim sistemi olarak toplumsal sistem, ve onun değişken alt sistemleri doğadaki genel evrim şemasının içinde hayatta kalmak için mücadele eden sistemler gibi kendi kendini üretebilen (autopoietic)

bir sistemdir (1979: 6). "Autopoiesis kuramı" doğada varolan organik ve inorganik oluşumları kendi kendilerini yeniden üreten ve yeniden oluşturan sistemler olarak gören aslen biyolojide kullanılan bir yaklaşımdır. Luhmann, autopoetik kuramın toplumsal sistemleri anlama ve açıklamada da uygulanabileceğini savunmuştur. Bu tür sistemler kendi kendilerini yoktan var edemeyecekleri için kendinden-oluşumlu değil ve fakat kendi yerel sistemleri içinde yeni öğeler üretme yeteneğinde oldukları için kendini organize edebilen sistemler olarak anlaşılmalıdır. Bu yaklaşım toplumsal üretim ilişkilerini insan ürünü olan fakat insanların içinde ona tabi eyledikleri yapısal ve söylemsel oluşumlar olarak gören yapısalcı post-yapısalcı anlayışa uygundur. Öte yandan bunun kadar önemli bir diğer nokta kendini üretebilen, yenileyebilen bu sistemler, herhangi bir özneye gerek olmaksızın, genel değişim (devrim değil evrim) sürecine doğal bir itki göstererek uymaktadırlar. Autopoietik sistem Luhmann tarafından bir şebekenin bileşenlerinin üretiminin birliği olarak tanımlanır. Bu öylesine bir şebekedir ki bileşenler, kendi içsel etkileşimleri yoluyla kendilerini üreten bu şebekeyi vücuda getirip, gerçekleştirirler (Luhmann, 1990: 23). Benzer şekilde Luhmann, iletişimi autopoietik toplumsal sistemin yeniden üretimine örnek gösterir. İletişim sistemi ve toplum içindeki söylemsel oluşumlar bu tür kavramsal yaklaşımları açıklamada, sıklıkla başvurulan örnekleme yoludur. Çünkü dilde ve söylemde konuşmanın öznesi bireydir ve bu yüzden dilsel yapıyı değiştirme potansiyeli taşımaz. Dilbilimin ve söylem analizinin bu biçimde yapısal değerlendirmesi, kaçınılmaz olarak gösteren-gösterilen ilişkisinin toplumsal ilişkilere bir model olarak alınması demektir. Bunun anlamı şudur: Toplumsal ilişkiler kendi içine kapalı bir göstergeler arası ya da buna tepki olarak gelişen bir gösterilenler arası ilişki türüne indirgenir. Gösteren ile gösterilen arası ilişki keyfidir (*contingent*). Böylelikle önermeler ile gerçeklik arasındaki bağlantı kopar veya gösteren ya da gösterilen kendi başına mutlaklaştırılır. Bu bağlantının kopması doğruluğun zayıflamasıdır. Buradan nedensellik ilişkisinin ortadan kaldırılmasına ve tarihin rastlantısallaştırılmasına varmak çok kolaydır.

Tarihsel olayları anlaşılır kılan gereklilik ilişkisinin yerini keyfilik ve belirlenmemişlik alır. Bir adım sonrası, yapısal belirlenim veya yapısal seçicilik veya rastlantısal zorunluluk gibi kavramların toplumsal gerçekliği açıklamada kullanılması ve radikal Marksist kuram içerisinde bu tür kavramlaştırmaların sıkça kul-

lanılır olmasıdır. Söz konusu söylem ve autopoietik model kavramlaştırmaları Jessop'un stratejik ilişkisel devlet kuramında devletin bütün sınıf mücadelelerinden uzak, üretim ilişkilerinden özerk bir alan ve ilişkiler sistemi olarak kavramlaştırılmasına yardımcı olacaktır. Çünkü, autopoietik kuramcılar, devletin en basitinden kendinden tanımlı veya içsel siyasal sistem modeli olduğu fikrini geliştirdiler. Burada autopoietik sisteme özgünlük kazandıran, sistemlerin (burada devlet) kendi radikal eylemsel özerkliğidir" (Jessop: 2001c: 1). Böylece Jessop, Poulanzas'ın iktisadi kerte ile ilişkisinde ayrışmış siyasal alan ve toplumsal sınıflar karşısında görece özerk devlet modelinden kendinden tanımlı radikal eylemsel devlet modeline ulaşır.

Sonuç Yerine

Bu çalışmada amaçlanan, Jessop'un kapitalist devlete ilişkin çalışmalarında siyasal alan-iktisadi alan ilişkinin ve sınıf mücadelesinin konumlandırılışını tartışmaya açmaktı. Kuşkusuz bu iki sorunsal, hem çalışmalarının hacimsel genişliği hem de kullandığı kavramların farklı kuramsal dayanakları ve zenginliği de dikkate alındığında, Jessop'un devlet kuramına ilişkin kapsayıcı bir betimleme ve/veya eleştiriyi sunamayacaktır. Zaten çalışmanın başında belirtildiği gibi hedeflenen de bu değildir. Bu çalışma çerçevesinde Jessop'un çalışmalarında yapısalcı edinimin aşılamamış bir sorun olarak varlığını sürdürdüğünü göstermeye çalıştım. Bu nedenledir ki kuramında aşmayı hedeflediğini iddia ettiği sorunsallar farklı biçimde yeni ve daha karmaşık sorunlara yol açmaktadır. Bir başka deyişle siyasetle iktisadi uğraklar arasındaki ikilikler Jessop'un çalışmalarında kendisini sürekli üretmekte, daha da önemlisi siyasal uğrak iktisadi uğrağın önüne konulmaktadır.

Jessop gibi üretken sosyal bilimcilerin zengin kavramsal ve kuramsal çerçeveli çalışmalarına farklı sorunsallar bağlamında yaklaşmak mümkündür. Benim tercih ettiğim bakış açısının kuramsal olduğu kadar pratik kaygılar taşıdığını da belirtmekte yarar var. Jessop'un yaklaşımı, her şeyden önce sınıf mücadelesini tarihsel materyalist yöntembilimin merkezinden çıkarıp, sınıfsal ilişkileri tarihsel toplumsal gerçekliği açıklamada, zahiri ve ikincil bir konuma itme sonucunu doğurmuştur. Öte yandan kuramdan kovulan sınıf mücadelesi ve sınıfsal çatışma yaklaşımına pratik siyasal mücadelede de artık yer yoktur.

Bu çalışma çerçevesinde Jessop'un yaklaşımının kuramsal arkaplanını ve kuramı içerisinde yapısalcı edinimin izlerini sürme-

ye çalıştım. Ancak yazıda değinilmeyen ve Jessop'un geçirdiği kuramsal değişimde büyük etkiye sahip olduğunu düşündüğüm bir diğer nokta, çeyrek yüzyıldır devam eden kapitalizmin uzun erimli bunalımıdır. Denilebilir ki Jessop'un devlet kuramı bir bunalım kuramıdır aynı zamanda. Salt bunalımı açıklamayı hedefleyen anlamında değil, bunalım-yeniden yapılanma-bunalım sarmalının bütün bulanık, muğlak ve girift özelliklerini kuramında yansıtması itibariyle de bir bunalım kuramıdır.

Aslında amiyane tabiriyle Jessop'un sermaye ve sınıf mücadelesi sorununa bu denli takmış olması hiç de şaşırtıcı değildir. Yazının girişinde belirttiğimiz Marksist düşüncede kuram ile pratik arasında kurulan ilişkinin niteliği ve Marksizmin dünyayı açıklamanın yanı sıra onu dönüştürmeyi de hedefliyor olmasının, özellikle bunalım yeniden-yapılanma gibi geçiş dönemlerinde bu gibi takıntıların edinilmesinde oldukça önemli payı var. Gramsci'nin hegemonya kuramını geliştirirken bir yandan Sovyetler Birliği'ne bakıp hayal kırıklığı yaşamadığını, Almanya ve İtalya'da sosyalist devrim beklenirken işçi destekli faşist diktatörlüklerin kurulmasının yarattığı hezeyanın kuramına yansımadığını iddia edebilir miyiz? Yine 1968 hareketi sonrası Fransız Komünist Partisi içinde yaşanan işçi sınıfının bu harekete neden öncülük edemediğine ilişkin tartışmaların, yapısalcı Marksizmin sınıf mücadelesini ve özne sorununu bir takıntı haline getirmesinde etkisinin olmadığını söyleyebilir miyiz? Kuşkusuz yeni bilimsel gelişmeler, büyük oranda geçmiş kuramsal birikimin edinimlerine eleştirel bir tepkinin sonucu doğarlar. Ancak pratiğin kuramsal gelişim üzerindeki refleksif etkisi de inkar edilemez. Jessop'un devlet kuramında sınıf mücadelesinin ve sınıfsal ilişkilerin takıntı haline gelişinde, 1980'li yılların Thatcher hükümetlerinin İngiliz işçi sınıfından ve yoksullardan aldığı desteğin, 1990'ların başında sosyalist dünyada yaşanan çöküntünün yarattığı kuşkuculuğun izlerini yakalamak pek de zor olmasa gerek.

Ancak Jessop'un kuramının gelişmiş son hali, bu tür kuşku, kaygı ve hezeyanların, Marksizmin içinden tarihsel materyalist kavramların Marksist olamayan bir anlayış ve yaklaşım içerisinde, Marksist olamayan bir hedefe yönelebileceği gibi sonuçlar doğuracağını göstermektedir. Antonio Negri'nin belirttiği gibi:

> İkimiz aynı sözcüklerle farklı şeylerden konuşuyor olacağız. Büyük Ayı'dan bahsediyoruz, ancak onun için Büyük Ayı uzayın derinliklerindeki bir takım yıldızı ifade ederken bizim için bütün gerçek belirlenimleriyle var olan vahşi bir hayvanı ifade etmektedir[11].

11 Negri, T. (1978) "Capitalist Domination and Working Class Sabotage", *CSE/Red Notes: Working Class Autonomy and the Crisis* içinde, London, s. 116.

Kaynakça

Althusser, L. (1969) *For Marx*, London: Allen Lane.

Althusser, L. ve E. Balibar (1970) *Reading Capital*, London: New Left Book.

Bhaskar, R. (1989) *Possibility of Naturalism*, London: Verso.

Bhaskar, R. (1993) *Dialectic: The Pulse of Freedom*, London: Verso.

Bonefeld, W. (1993) "Reformulation of State Theory", Bonefeld, W. ve J. Holloway (der.), *Post-Fordism and Social Form* içinde, London: MacMillan, 69-91.

Bonefeld, W. Ve J. Holloway (der.), (1993) *Post-Fordism and Social Form*, London: MacMillan .

Clarke, S. (1991) "The State Debate", Clarke S. (der.), *The State Debate* içinde New York: St. Martin's, 1- 69.

Gülalp, H. (1993) *Kapitalizm Sınıflar ve Devlet*, İstanbul: Belge

Holloway, J. (1993) "The Great Bear, Post-Fordism and Class Struggle: a Comment on Bonefeld and Jessop", Bonefeld, W. Ve J. Holloway (der) *Post-Fordism and Social Form* içinde, London: MacMillan, 92-102.

Holloway J. and S. Picciotto (1977) "Capital, Crisis and the State", *Capital and Class*, 2.

Jessop, B. (1982) *The Capitalist State*, Oxford: Martin Robertson.

Jessop, B. (1983) "Accumulation Strategies, State Forms, and Hegemonic Projects", *Kapitalistate*, 10/11.

Jessop, B. (1985) *N. Poulantzas, Marxist Theory and Political Strategy*, London: Verso.

Jessop, B. (1990) *State Theory, Putting the Capitalist State in its Place*, Pennsylvania: Pennsylvania University.

Jessop, B. (1993) "Regulation Theory, Post-Fordism and Class Struggle: More than a Reply to Werner Bonefold", Bonefeld, W. ve J. Holloway (der.), *Post-Fordism and Social Form* içinde, London: MacMillan, 145-169.

Jessop, B. (1996) "Interpretive Socioology and the Dialectic of Structure and Agency: Reflection on Holmwood and Stewarts' Explanation and Social Theory", *Theory and Society*, 13(1): 119-128.

Jessop, B. (2000) "Bob Jessop ile Görüşme", *Mürekkep*, 15: 7-22.

Jessop, B. (2001), "Bob Jessop ile Görüşme", *Praksis*, No: 1.

Jessop, B. (2001) "State Theory, Regulation and Autopoiesis: Debates and Controversies", *Capital and Class*, 75. 83-92.

Jessop, B. (2001a) "The Gender Selectivities of the State", *www.comp.lanc. ac.uk/sociology/soc073rj.html*

Jessop, B. (2001b) Pre Disciplinary and Post-disciplinary Perspectives, *New Political Economy*, 6 (1). 89-101

Jessop, B. (2001c) "Bringing the State Back in (Yet Again) : Reviews, Revisions, Rejections, and Redirections" , *www.comp.lanc. ac.uk/sociology/soc070rj.html.*

Jessop, B. (2001d) "Capitalism, The Regulation Approach and Critical Realism" , *www.comp.lanc. ac.uk/sociology/soc071rj.html.*

Jessop, B. (2001e) "On the Spatio-Temporal Logic of Capitals Globalization and Their Manifold Implications for State Power", *www.comp.lanc. ac.uk/sociology/soc072rj.html.*

Laclau, E. ve Mouffe C. (1985) *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radikal Democratic Politics,* London: Verso.

Luhmann, N. (1979) *Trust and Power, Two Works by Niclas Luhmann*, Chrichester: Cohn Wiley and Sons.

Luhmann, N. (1990) *Essays on Self-Reference*, New York: Columbia University.

Lyotard, J. (1984) *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*, Manchester: Manchester University.

Özkazanç A. (1998) "Türkiye'de Siyasal İktidar Tarzının Dönüşümü", *Mürekkep*, 10/11.

Poulantzas, N. (1973) *Political Power and Social Classes*, London: Verso.

Roberts, J. M. (1990) "Marxism and Critical Realism: The Same, Similar or Just Plain Different?", *Capital and Class*, 68. 21-49.

Tünay M. (1994), "Althusser ve Siyaset-Ekonomi ilişkisi", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 21 (3). 449-464.

Weber, M. (1968) Economy and Society, New York: Bedminster

Week, B. (1997) "The Law of Value and the Analysis of Underdevelopment", *Historical Materialism* I. 91-112.

Praksis 9 | Sayfa: 379 - 410

Devlet Tartışmaları*(1)

Simon Clarke

Çeviri: İbrahim Yıldız

Giriş

Bu derlemede yer alan bildiriler kapitalist devlete yönelik belli bir yaklaşım ortaya koymaktadır; bu yaklaşım 1970'lerde Sosyalist İktisatçılar Konferansı'nın (CSE) çalışma grupları içerisinde geliştirilmiştir. Söz konusu bildiriler toplu müzakerelerden yola çıkılarak hazırlanmışsa da, CSE içindeki ve hatta ilgili çalışma grupları içindeki bir uzlaşmayı ifade etmekten uzaktır. Bu bildirilerin seçilme nedeni de CSE içerisinde yürütülen çalışmaların tipik birer yansıması olmaları değil, devlet konusunda ayrıcalıklı bir kuramsal yaklaşım sergilemeleridir.[1]

1969'da kurulan CSE, önce iktisatçıları bir araya getirmeyi amaçlayan bir forum olarak ortaya çıktı; ancak tartışmalar kısa süre sonra ekonomik alanın dışına taştı ve ekonomik gelişmeler kapitalist sistemin bir bütün olarak gelişmesinin bir yüzü olarak görülmeye çalışıldı. 1970'lerdeki giderek keskinleşen siyasal ve ideolojik çatışmalar ile giderek büyüyen ekonomik krizler ortamında ekonomik konuların siyasal sorunlardan ayrı olarak ele alınmasının bir yolu yoktu. Kapitalist toplumun ekonomik ve toplumsal gelişiminin gelecekte izleyeceği rotanın, ister Marksist ister Neo-klasik olsun, ekonomik yasaların açıklığa kavuşturulması ile belirlenemeyeceği giderek açıklık kazanıyordu; gelişimin doğrultusu toplumsal ve siyasal savaşımların sonucunda belirlenecekti. Öte yandan, bu savaşımların sonucunu yalnızca oyunda rol alan güçlerin iradesinin ve kararlılığının belirlemeyeceği de açıktı; içerisinde kavga verilen ekonomik, siyasal ve ideolojik çerçevenin sınırlayıcılığı da etkin olacaktı. Sınıf savaşımının yeniden canlanması 1960'ların sonlarından başlayarak "ekono-

* Clarke, S. (1991) "The State Debate", Clarke, S. (der.), The State Debate, New York: St. Martin's Press,1-69.

1 Colin Barker, Joachim Hirsch ve Bob Jessop'un hazırladığı bildiriler bu tartışmanın diğer cephelerine zenginlik katmışlardır. Ne var ki, bu derlemedeki denge hesabı için ya da bu giriş yazısının partizan karakteri için özür dileme gereği duymuyorum! Bu Giriş'in ilk müsveddeleri üzerine görüşlerini bildiren dostlarıma (özellikle John Holloway, Werner Bonefeld, Sol Picciotto, Andrea Wittkowsky ve Joachim Hirsch'e), Warwick ve Coventry CSE Yerel Devlet Gruplarının üyelerine ve hepsinden öte geçen onbeş yıl içinde süregelen devlet tartışmalarına katılan pekçok yoldaşıma minnettarım; tüm başarı ve sorumluluk onlarındır.

mi" ile "politika", "yapı" ile "savaşım" arasındaki ilişkiye kapitalist devletin rolünün anlaşılması kapsamında eğilen kuramsal çalışmaların önemini artırdı.

Bu kitaptaki bildirilerin ayırt edici özelliği, 1970'lerin ilk yarısında hüküm sürmüş ve 1980'lerde yeniden önem kazanmış olan yapısal-işlevci ortodoksiye karşı, devlet konusunda sınıf savaşımının belirleyici rolü üzerinde yoğunlaşan bir yaklaşım geliştirmeye çalışmalarında yatmaktadır. Bu yapısal-işlevcilik 1970'lerde Britanya'da esas itibariyle Poulantzas'ın, 1980'lerde ise bir yandan Habermas ile Offe'nin çalışmalarıyla, öte taraftan da Fransız Düzenleme Okulu ile bağlantılı oldu. Ancak; bu yaklaşım en gelişmiş haliyle Joachim Hirsch'in yapıtlarında kendini göstermiştir. Hirsch, Marksist temeller üzerinde bir devlet kuramı oluşturmaya soyunurken yukarıda andığımız kaynakları kullanmıştır.

Alman yazarların devlet üzerine tartışmaları ile Hirsch'in erken dönem çalışmaları bu kitabı oluşturan bildirilerin kaynaklarından biri olmuştur. Fakat bu bildiriler, devlet konusunda Alman yazarların çalışmalarını, derinleşen bir ekonomik kriz ile kızışan bir ekonomik ve siyasal savaşımın yaşandığı İngiltere örneğinde ele almıştır. Bu bağlamda, Fransız ve Alman katkısının "yapısal-işlevci" eğilimleri sınıf savaşımının rolünü küçük göstermeye yetmemiş görünmektedir. Öte yandan kriz ve sınıf savaşımının İngiliz yazarlarca geliştirilen daha derinlikli çözümlemeleri, devletin ve siyasal savaşımın özgüllüğüne yeterli dikkati göstermemiştir. Burada bildirilerin yeniden ürettiği bu tartışmalarda, Fransız ve Alman yazarların devlet tartışmalarından çıkardıkları dersleri İngiliz yazarların kriz çözümlemelerinin getirdiği kavrayışlarla kaynaştırma amacı gözetilmiştir.

Söz konusu bildirileri yayımlamamızın altında, bir antikacı merakıyla geçmişi kurcalama güdüsü değil, tartışmanın seyrinde ortaya çıkan kuramsal sorunların hiçbir şekilde kalıcı bir çözüme kavuşturulmamış olması gerçeği yatmaktadır. Bunun da nedeni öncelikle değişen siyasal koşulların kuramsal vurgulamalarda bir kaymayı dayatmasıdır; 1979-81 yılları arasında yaşanan ekonomik durgunluk döneminden sonra kapitalizmin görünürde bir istikrar kazanması yapısal-işlevcilik ve sistemler kuramının yeniden canlanışına ve sınıf temelli çözümlemelerin bir kenara itilmesine yol açmıştır. Kapitalizmin kriz eğilimleri yeniden belirdikçe ve sınıf çatışması yeniden baş gösterdikçe bu istikrarın geçici bir nitelik taşıdığının giderek açığa çıkması, egemen bütünleştirmeci kuramların geçerliliği konusunda kuşkuların doğmasına ve es-

ki tartışmalar yeniden alevlenmesine neden olmuştur. Bu tartışmalara yapılan katkıları uzun bir tanıtım yazısıyla birlikte tekrar yayımlamaktan kastımız, eski yanıtların yeni sorulara uygun karşılıklar olduğunu göstermek değil, yalnızca geçmişten çıkarılacak derslerin gelecekteki savaşımlar için önemli bir zemin oluşturduğuna dikkat çekmektir. Önceki tartışmalara yapılan son katkılardan birinde haykırıldığı gibi "Keynesci politikaların uygulandığı on yıllar süresince kapitalizme ve devlete ilişkin olarak çok acı bir biçimde edindiğimiz kavrayışa sahip çıkmalıyız" (Londra-Edinburg Weekend Return Group, 1980: 2'nci Baskıya ek 143). Bu derlemenin bu kavrayışa, değişen koşullar ışığında, eleştirel bir gözle yeniden bakmaya yardımcı olacağını umuyoruz.[2]

2 Bu tartışma son zamanlarda *Capital and Class*'ın sayfalarında yeniden boy gösterdi (Bonefeld, 1987; Holloway, 1988; Jessop, 1988; Clarke, 1988b). Ayrıca Toni Negri'nin kendi denemelerinden oluşan önemli kitabına da bakılabilir (Negri, 1988).

Kapitalist Devlet Sorunu

1970'lerin devlet tartışması, sol çevrelerde 1960'lar boyunca etkili olmuş iki ayrı devlet kuramına karşı gelişti. Tekelci devlet kapitalizminin ortodoks Marksist kuramı, devletin sermayenin çıkarlarıyla özdeş tutulması esasına dayanıyordu; öyle ki "tekelci güç ile devlet iç içe geçip kaynaşmış"tı (Afansyev, 1974: 197). Bu özdeşleştirme, üretimin toplumsallaşmasının ve bununla bağlantılı olarak sermayenin yoğunlaşması ve merkezileşmesinin, ekonomik krizden sakınma ve sınıf savaşımını törpüleme gayreti içindeki devleti, sermayeye ait pek çok işlevi yerine getirmeye zorladığı yolundaki argümana dayanmaktadır. Böylelikle para ve kredi sistemi, vergi sistemi, ulusallaştırma, planlama araçları ile devletin sivil ve askeri harcamalarının tümü sermaye birikimini sağlamak ve dolayısıyla da ulusal tekelci sermayenin stratejik nitelikteki ekonomik çıkarlarını güvence altına almak için kullanılır. Tekelci sermayenin hem rekabet halindeki ulusal sermayelerle hem de işçi sınıfıyla ilişkisinde devleti gerçekten de kendi çıkarlarına hizmet etmeye koşturma becerisi göstermesi; ekonomik gücünün yoğunluğuna, yürütme organıyla olan kişisel düzeydeki bağlantılarına, yürütmenin yasama üzerindeki egemenliğine ve işçi sınıfını kontrol altında tutmak için reformizm silahını kullanmasına bağlıdır.

Devlete ilişkin sosyal demokrat kuram ise, devletin ekonomiden kurumsal olarak ayrı oluşu üzerinde odaklanmış ve böylece de devletin siyasal bir kurum olarak özerkliğini vurgulamıştır. "Siyasal" alanın "ekonomik" alandan analitik bir tutumla ayrı tutulması, kuramsal yönden üretimin dağıtımdan ayrı olarak ele alınmasına dayanmaktaydı. Bu bakış açısından devletin, kapitalist üretim artışını sürekli kılacak koşulları güvence altına almak

için gerçekleştirdiği müdahale, kapitalistlerin kâr kaygısını ulusal zenginliğin gelişmesi yönündeki ulusal çıkar karşısında ikincil bir konuma itmekteydi. Devletin sınıfsal karakterini üretime müdahale etmesi değil, dağıtımla olan ilişkisi belirlemekteydi: devlet, öncelikle vergilendirme ve harcama politikaları aracılığıyla dağıtımda değişikliğe gidebilirdi. Böylelikle de bir sosyal demokrat hükümet, ilkece kapitalist üretim tarzının ekonomik verimliliğini adaletli bir dağıtım sistemiyle bağdaştırarak devlet erkinin araçlarını sermayenin ekonomik erkini dengelemekte kullanabilirdi. Sosyal demokrat sol açısından, devlet, kapitalist işletmelerin kamu mülkiyetine geçirilmesi aracılığıyla mülkiyet ilişkilerinin dönüştürülmesini ve böylece sosyalizme geçişi sağlayan bir araç olarak hizmet görebilirdi. Sosyal demokrat sağa göreyse "denetim ile mülkiyetin birbirinden ayrılması" mülkiyet sorununu tartışmayı yersiz kılmaktaydı.

Bu devlet kuramlarının yetersizliği 1960'lı yıllarda giderek daha belirginleşti. Bir yandan özellikle Britanya ve Almanya'da olmak üzere, refah devletinin gelişme göstermesi ve sosyal demokrat hükümetlerin işbaşına gelmesi, devleti tekelci sermayenin çıkarlarıyla kabaca özdeşleştiren yaklaşıma darbe vurdu. Sermayenin artan bir şekilde uluslararasılaşması ulus-devletle ulusal sermayenin çıkarlarını özdeşleştirmeyi tartışılır hale getirdi. Devletin giderek şiddetlenen ekonomik krizle başa çıkamaması, onun, sermayenin emrinde bir araç olarak etkin bir işlevi olduğu yolundaki görüşü zayıflattı. Dahası, Tekelci Devlet Kapitalizmi kuramı, ortodoks komünist hareketin politikasıyla bağlantılı olması yüzünden de sorunlar yaşıyordu; ki bu politika 1960'lı yılların sonlarında ortaya çıkan toplumsal hareketler için pek çekici değildi.

Öte yandan yoksulluk, kötü barınma ve olumsuz sağlık koşulları gibi sorunlar karşısında refah devletinin pek bir varlık göstermeyişi, parasal ve finansal istikrarsızlıkla kendini belli eden ekonomik sorunlar ve bunun sonucunda işsizliğin artması, toplumsal huzursuzluğun (özellikle gençler ve kenara itilmiş toplumsal kesimler arasında) giderek artması ve de sosyal demokrat hükümetlerin sermayenin gücünü ve çıkarlarını gruplarını etkili bir biçimde karşısına alamayışı, 1960'lı yılların sonuna doğru, sosyal demokrat görüşün devlete yönelik o iyimser bakışının inandırıcılığını yitirmesini sağladı. Tekelci devlet kapitalizmi kuramı devletin özerkliğini hafife almış, buna karşılık sosyal demokrat kuram ise bu özerkliğin sınırlarını önemsememiştir. Bu noktada ge-

reksinim duyulan, kapitalist devletin gücünün doğası ve sınırlarına ilişkin daha doyurucu bir kuramdı.

Devletin kapitalist sınıfın bir *gerecine* indirgenemeyeceği açıktı, ama sınıf savaşımında tarafsız bir rolde olduğu da söylenemezdi. Siyasal savaşımların devletin niteliği üzerinde belli bir etkisi vardı, ama bu etki devlet ile toplum arasındaki yapısal ilişkide, özellikle de devletin ekonomi ile olan ilişkisinde içerilen sınırlamalarla kısıtlıydı. Dolayısıyla, sosyal demokrasinin siyasal başarısızlığıyla ortaya çıkan kuramsal sorun, "ekonomi" ile "politika" arasındaki ilişkiye dair bir sorundu.

Bu sorun, yerel entelektüel gelenekler ile siyasal koşulların etkisiyle değişik biçimlerde ortaya konmuşsa da metropolitan kapitalist dünyanın her yerinde hemen hemen aynı anda baş göstermişti. Yine de tartışmanın ilk evresinde, yaygın olarak bilinen temalar yeniden gündeme gelmiş ve böylece tartışma kısa bir süre sonra ulusal sınırları aşarak uluslararası bir niteliğe kavuşmuştur. Ortaya çıkan yeni yaklaşımlar, Marksizm'den esinlenmiş olmalarına karşın, Tekelci Devlet Kapitalizminin Marksist kuramını kesin bir biçimde reddediyordu; amaç, "siyasal"ın *özgüllüğünü* ve onun ekonomik çatışmalara *indirgenemezliğini* savunabilmek için sosyal demokrat anlayışın devletin *özerkliğine* yaptığı vurguyu canlı tutmaktı. Öte yandan bu yaklaşımlar, sosyal demokrat görüşün devletin *tarafsız* olduğu yolundaki yanılsamasına da kesin olarak karşıydı; devletin sınıf karakteri son tahlilde devlet ile ekonomi arasındaki *yapısal* ilişki tarafından belirlenmekteydi; bu da devletin bir bütün olarak sistem içerisindeki *işlevinin* belirlediği *biçiminde* içeriliydi.

Almanya'daki Tartışmalar

Sosyal demokrasinin Almanya'daki eleştirisini, esas olarak Sosyal Demokrat Partinin sağa kayışı ile "yeni toplumsal hareketler"in dramatik yükselişi özendirdi. Ne var ki, Tekelci Devlet Kapitalizmi kuramı da aynı ölçüde gözden düşmüştü. Bu durum bir yandan Alman Sosyal Demokrat Partisi'nin (GDR) otoriter devlet sosyalizmiyle yakından bağlantılıydı. Öte yandan da, Alman devleti işçi sınıfının ekonomik özlemlerine endüstriyel ilişkiler ve sosyal güvenlik sistemleri aracılığıyla karşılık verebiliyor gibi görünüyordu. Bu yeni toplumsal hareketler işçi sınıfının başkaldırısı olmaktan çok, gençlerin ve dışlanmışların bir başkaldırısıydı. Ancak söz konusu yeni toplumsal hareketler bir gençlik isyanı değildi yalnızca; devlet kurumlarıyla, özellikle eğitim siste-

miyle ve aynı zamanda da konut edindirme ve sosyal yardım kurullarıyla ve savaş sonrası ekonomik büyüme döneminde giderek egemen hale gelen maddiyatçı kültürle olan yüzleşmeden doğan ayaklanmalardı.

Sonuç, Alman eleştirisinin, ağırlıklı olarak, devletin hizmet ettiği (ekonomik) kesimler üzerinde değil de, devletin hem ifade edip hem de yeniden ürettiği baskıcı ve bürokratik kamu yönetimi ile burjuva kültürünün bireyci maddiyatçılığı üzerinde durması oldu. Bu, sosyalizmin önündeki görevin devleti ele geçirmek değil de—ki hem sosyal demokratlar hem de ortodoks komünistler açısından amaç buydu—devlet erkinin gayri insani ve yabancılaşmış biçimini dönüştürmek ya da yıkmak olduğu anlamına geliyordu. Devlet kuramının üstlendiği görev, belli bir kapitalist devlet biçimini açıklamaktı.

Habermas, Offe ve Frankfurt Okulu

Alman eleştirisine kuramsal açıdan ilk önce, Weber'den gelen bir sosyoloji geleneğini Marksizmle birleştiren, sosyolojinin güncel Frankfurt Okulu geleneği kaynaklık etti. Kapitalist devlet biçimi bir yandan Weberci bakışla, ussal bürokratik bir tahakküm biçimi olarak nitelendiriliyordu; öncelikle hizmet ettiği gruplar ya da yerine getirdiği ekonomik işlevlerle değil de, tüm bir toplumsal sistemin istikrarını sağlamak durumunda olan özellikle siyasal bir kurum olarak gerçekleştirdiği işlevlerle açıklanıyordu. Öte yandan da, daha geniş toplumsal sistem Marksist bir bakış açısıyla, ekonomik sömürü temelli sınıflı bir toplum olarak niteleniyordu; öyle ki modern devletin özgün siyasal biçimleri olan "Sosyal Demokrasi" ile "Keynesci Refah Devleti"; ekonomik, toplumsal ve siyasal çatışmaları zararsız bir düzeyde tutmak amacıyla işçi sınıfının toplumsal ve siyasal bütünleşmesini sağlamaya yönelik, az ya da çok başarılı girişimler olarak algılanmaktaydı.

Bu çerçevede devletin siyasal ve yönetimsel sistem biçimleri, en belirgin olarak Habermas ile Offe tarafından açıklanıyordu; bu biçimler, devletin bütünleştirici işlevleri ile uyum içinde, devletin maruz kaldığı çeşitli ve birbiriyle çatışan basınçların uzlaştırılması çabası içerisinde ekonomik, toplumsal ve siyasal istemleri tartıştırma, yönlendirme, süzme ve yeniden düzenlemeyi sağlayacak unsurlar olarak ele alınıyordu. Dolayısıyla devlet, sosyolojik bir bakış açısıyla, bir bütün olarak toplumun bütünleşmesi ve yeniden üretimi uğruna, bireysel ve toplumsal istemleri ikinci

plana iten bir sistem olarak görülüyordu (Habermas, 1973; Offe, 1972, 1984).

Bu yaklaşıma göre devlet *özerktir*, fakat elbette ki *tarafsız* değildir. Belli çıkarların temsil edilmesi, devletin siyasal bir kurum olarak oynadığı istikrar sağlayıcı role kıyasla ikincil önemdedir, öyle ki kimin çıkarını temsil edeceğini devlet belirlemektedir. Dolayısıyla devlet, kendine yönelen istemleri kendi siyasal önceliklerini gözeterek "süzmesi"ne yardımcı olan "seçici mekanizmaları" sağlayacak iç yapılar geliştirmelidir. Ne var ki, devletin üretim alanından ayrılması onun, bir bütün olarak sermayeye hizmet etmek, sermaye birikiminin koşullarını güvence altında tutmak zorunda olması demekti (devletin "birikim işlevi"); bunu yaptığı ölçüde devlet kaçınılmaz olarak sermayenin genel çıkarlarına hizmet eder, hatta onu yapılandırır. Öte yandan, devlet herhangi bir tikel grupla kendisini özdeşleştirerek meşruiyetini tehlikeye atmaktan sakınmalıdır (devletin "meşruiyet işlevi"); öyle ki bir bütün olarak sermaye birikimini destekleme gereğinin sınırları içinde devletin yürüttüğü belli politikalar ve bu politikaların hizmet ettiği belli çıkarlar, devletin kendi siyasal öncelikleri tarafından belirlenen kendi siyasal süreçlerinin olumsal birer sonucu olacaktır.

Devletin "birikim" ve "meşruiyet" işlevleri bir yönetim ve tahakküm biçimi olarak onun sahip olduğu ikili role işaret etmektedir. Bu iki işlev, birbiriyle çatışan çıkarlar bir yönetim biçimi olarak devletin "ussallığına" sınırlamalar getirdiğinde, birbiriyle çelişir duruma gelir. Ne var ki siyasal sistemin özgül işlevi siyasal çatışmaların yalnızca ekonomik çatışmalar doğurmadığı anlamına gelir; bu çatışmalar belli bir devlet biçiminde içerilen özgül çelişkilerden kaynaklanır; devlet kendi faaliyet alanlarından birinde ortaya çıkan çatışmalara çözüm bulmaya kalkıştığında bir başka alanda gerginliklere yol açarak çatışmaları hızlandırır. Siyasal bir kriz ya da "kriz yönetiminin krizi", devlet aygıtı birbiriyle çatışan istemler arasında bir uzlaşma sağlayamadığında ortaya çıkar. Ekonomik bir kriz, devletin manevra alanını daraltır; ancak siyasal bir kriz için ne gerekli ne de yeterli bir koşuldur. Dahası, bir siyasal krizde rol alan siyasal güçlerin toplumdaki temel ekonomik çıkarların temsilcisi olmaları gibi bir zorunluluk da yoktur.

Daha ayrıntıya inersek Offe'ye göre "meşruiyet işlevi", devletin popüler beklentileri tatmin etmesini gerekli kılar; ki bunlar zorunlu olarak sermayenin çıkarlarıyla çelişir. Bu yüzden devletin "birikim" ve "meşruiyet" işlevleri arasında bir çelişki vardır. Dev-

letin bu çelişkiyi çözmeye yönelik girişimi yalnızca yeni krizler ve yeni çatışma biçimleri doğurur. Refah devletini finanse etmek amacıyla vergilerin artırılması, kârları düşürür böylece yatırımlar azalır ve bir siyasal direnç oluşturur. Devletin ekonomiye giderek artan bir şekilde müdahale etmesi, pazar kurallarının yerine siyasal ölçütler koyması nedeniyle kapitalizmin meşruiyetini; kendini belli ekonomik çıkarlarla doğrudan özdeşleştirmesi dolayısıyla da devletin meşruiyetini tehdit eder. Maruz kaldığı, birbiriyle çatışan çeşitli baskılara çözüm arayışı da benzer şekilde devletin varsayılan birlik ve tutarlılığını parçalayarak ussallık savına darbe vurur.

Habermas ve Offe'nin kapitalist devlet anlayışlarındaki ana kuramsal sorun, sermaye ile devlet arasındaki ilişkinin tamamen dışsal bir ilişki olarak ele alınmasıdır. Devlet, kapitalist toplumu istikrar sağlarken sermayenin çıkarlarına hizmet eder; ancak Weberci bir yaklaşımla ussal bir tahakküm ve yönetim biçimi olarak tanımlanan devletin *biçimi*nde özellikle kapitalist olan hiçbir şey yoktur. Devletin sınırları da, aynı ölçüde, kapitalist üretim tarzının sınırlarıyla ilişkilendirilerek değil, post-Weberci bir açıdan "ussallığın sınırları" ile tanımlanmaktadır; yönetim biçimi olarak *devletin ussallığı, toplumdaki temel sınıf ayrımlarıyla bir ilişkisi* olsun ya da olmasın, siyasal ve bürokratik çatışmalardan ibarettir.

Offe'nin ilk çalışmaları Marksizm ile sosyolojinin eklektik bir karışımıdır. Sonraları düşüncelerini daha sistematik olarak geliştirmeye giriştiğinde bunu Marksizm'den ziyade sosyolojik sistemler kuramının çerçevesi içerisinde yapmaya çalışır. Ne var ki Offe'nin çalışmalarının çekiciliği kuramsal açıdan ince elenip sık dokunmuş çalışmalar olmalarından değil yazarın meşrulaştırdığı siyasal sonuçlardan kaynaklanmıştır. 1970'lerin başında Offe'nin yazdıklarından çıkarılan somut ders şuydu: İşçi sınıfının sosyal demokrat eklemlenmesi kapitalist devleti istikrara kavuşturmuş ama bunu yaparken de çatışmanın odağının "yeni toplumsal hareketlere" kaymasına hizmet etmiştir. İşçi sınıfının sosyal demokrat eklemlenmesi giderek artan bir baskıyla karşılaştıkça ve devletin yaşadığı kriz daha da şiddetlendikçe, Offe görüşlerini yeniden gözden geçirerek, Keynesci sosyal demokrasinin hedefini öngörmüş, bu da geleneksel işçi sınıfı politikalarının geleneksel biçimlerinin, artık en alçakgönüllü reformist hedeflerine bile ulaşamayacakları gerekçesiyle sıkı bir eleştiriye tabi tutulmasına yol açmıştır. Öte yandan refah devletinin içine düştüğü kriz, "yeni toplumsal hareketler"in maddi kazanımlar ya da siyasal ilerleme söz konusu olduğunda devletten çok az beklentileri olduğu anla-

mına gelmekteydi. Böylece 1980'lere gelindiğinde Offe'nin çalışmaları, ne sermayenin ne de devletin gücüyle yüzleşme peşinde koşmayan, fakat "sivil toplumun demokratikleşmesi" yoluyla "devletin çözünmesi"ne gözünü dikmiş bir politikayı meşru kılan araçlar haline gelmişti.[3]

Devlet Türetme Tartışması

Marksist kanadın Offe ile Habermas'a yanıtı Tekelci Devlet Kapitalizmi kuramcılarından değil, Marx'a dönerek devlet konusunda daha yeterli bir kuram inşa etme arayışındakilerden geldi. Devlet Türetme yaklaşımının çıkış noktası, ister Offe ile Habermas'ın ister Tekelci Devlet Kapitalizmi'nin olsun "işlevci" devlet kuramlarının kendisine yüklenen işlevleri yerine getirebilen bir devletin varlığını, böylesi bir yapının ilk elde nasıl oluştuğunu açıklama işini bir yana bırakarak, varsayan argümanlarıydı. "Ekonomik" ve "siyasal"ın toplumsal varoluşun farklı alanları olarak kuruluşu, ki bu kapitalist devlet biçiminin tanımıdır, ne insan toplumlarının evrensel bir özelliğidir ne de karmaşık toplumların "işlevsel farklılaşma"larının kaçınılmaz bir sonucudur; kapitalist üretim tarzı temel alınarak açıklanması gereken kapitalist toplumlara özgü bir özelliktir bu. Dolayısıyla devlet türetme yaklaşımı, devleti mantıksal ve tarihsel bakımdan Marx'ın *Kapital*'de geliştirdiği kategorilerden "türetme" arayışına girer.[4]

Marx'ın değer kuramını tartışırken önü açılan bu yaklaşım, *Kapital*'in "ekonomik" olana ilişkin bir kuram olarak değil, bir bütün olarak kapitalist toplumun toplumsal ilişkilerinin kuramı olarak yorumlanmasına dayanır.[5] Marx'ın *Kapital*'deki ekonomi-politik eleştirisi, ekonomik kategorilerin görünürdeki toplumsal ilişkilerin fetişleştirilmiş biçimleri olduğu argümanına dayanır. Ücretli emek ile sermaye arasındaki dolaysız ilişki "ekonomik" bir ilişki olmayıp; aynı anda sömürüyü, tahakkümü ve ideolojik savaşımı içerdiğinden birbirinden ayrılamaz biçimde "ekonomik", "siyasal" ve "ideolojik" boyutlar taşıyan toplumsal bir ilişkidir. Bu boyutların ideolojik ve kurumsal olarak birbirinden ayrılığı toplumsal ilişkiye içkin değildir; yalnızca bu ayrılığın yeniden üretimi üzerinde verilen savaşımlardan doğar. Ekonomik, siyasal ve ideolojik; böylece tek bir toplumsal ilişkinin tümleyici biçimleri olur.

Burjuva devlet kuramlarının, sosyal demokrat kuramlarca ve hatta Frankfurt Okulu'nun daha radikal analistlerince de paylaşılan yanılgısı şuydu: Bu kuramlar kapitalist toplumsal ilişkilerin

3 Bkz. John Keane'in etkileyici metinleri (1988a, 1988b).

4 Tartışmaya yapılan belli başlı katkılar Holloway ve Picciotto tarafından irdelenmiş ve yeniden yayımlanmıştır (1978).

5 Bu konuda Hans-Georg Backhaus'un çalışmaları yol açıcı niteliktedir (1969, 1974-8). En etkili kaynaksa I. Rubin'indir (1972, 1978). Ayrıca şu önemli derlemeye de bakınız: Elson (der.) (1979a).

farklılaşmış biçimlerini birbirinden ayırarak "fetişleştirmekte" ve bunları apayrı ve bağımsız toplumsal ilişkilermiş gibi ele almaktadır, oysaki kapitalist üretim ilişkilerinin farklılaşmış biçimleri ancak bunların birbirleriyle olan ilişkileri göz önüne alındığında anlaşılabilir. Böylece, sözgelimi "ücret", "fiyat" ve "kâr" gibi ekonomik kategorilerin özüne kapitalist üretim ilişkileri damgasını vurur ve "ekonomik" kategoriler ancak bu toplumsal ilişkileri bir bütün olarak değerlendiren bir analiz temelinde anlaşılabilir. Bunun sonucu "hukuk", "yurttaşlık", "haklar" gibi "siyasal" kategorilerin de aynı şekilde kapitalist üretim ilişkilerinin fetişleştirilmiş biçimleri olarak görülmesidir. Marx'ın değer kuramı, toplumsal varoluşun "ekonomik" biçimlerine ilişkin Marksist kurama olduğu kadar, devletin Marksist kuramının da çıkış noktası olmuştur.

Ekonomik ve siyasal ilişkilerin temelde üretim ilişkilerinin fetişleştirilmiş biçimleri olduğu argümanı, bunların bütünüyle bir yanılsama olduğu anlamına gelmez. Hiçbir şey hakikatten daha uzak olamaz; zira bu kategoriler, içindeki kapitalist ilişkilerin yeniden üretimi üzerinde bir sınıf savaşımının verildiği kurumsal biçimlerin farklılaşması olgusunu vurgulayarak gündelik toplumsal varoluşa kurumsal bir biçim kazandırır. Ne var ki asıl nokta, bu kurumsal biçimlerin kendi içeriklerini ancak ifade ettikleri toplumsal ilişkilerden türetmiş olmalarıdır; dolayısıyla da kurumsal biçimler ancak bu toplumsal ilişkiler temelinde anlaşılabilir ve gelişimleri açıklanabilir.

Üretimin altında yatan toplumsal ilişkilere bağlı olarak açıklanması gereken, yalnızca bu fetişleştirilmiş kategorilerin içeriği değil aynı zamanda biçimlerin kendileridir. Ekonomik ve politik kategoriler (ücret, fiyat, kâr, hukuk, siyasal partiler) her toplumda bulunmaz; bunlara yalnızca kapitalist üretim tarzına dayanan toplumlarda rastlanır. Diğer toplum biçimlerinde ekonomik ile siyasal arasındaki ayrım ya hiç yoktur ya da oldukça farklı biçimlerde vardır. Bu nedenle ekonomik ve siyasalın özgül biçimleri verili bir şey gibi ele alınamaz; ayırt edici ve tümleyici özelliklerini *aynı anda* saptamak amacıyla, bunların daha temel kategoriler olan üretim ilişkilerinden türetilmesi gerekir.

"Devlet Türetme" yaklaşımı siyasal yaşamın kategorilerini ve özellikle de asal bir kategori olan devleti, Marx'ın *Kapital*'de kapitalist üretim ilişkilerini çözümlemesinden yola çıkarak türetmeye çalışır. Bu türetmenin ekonomik ile siyasalın birbirinden farklılaşmasının kapitalist üretim biçiminin zorunlu bir sonucu oldu-

ğunu göstermek açısından, mantıksal; bu farklılaşmanın tarihsel olarak bu mantıksal zorunluluklar temelinde nasıl ortaya çıktığını göstermek açısından da, tarihsel olması gerektiği ileri sürülmüştü. Bu çerçeve içerisinde farklı yaklaşımlar devletin doğuşuna yol açan mantıksal zorunlulukları farklı belirlemişler, ancak hepsi de sorunu, az ya da çok, işlevci bir yaklaşımla ele almıştır.

Baskın yaklaşımlar, bireysel sermayelerin kendi kendini tahrip eden rekabetinin sermayenin yeniden üretimini tehlikeye sokmasını engelleyecek bir kuruma duyulan ihtiyaçtan devleti türetmiştir. Ne var ki, bu basit işlevci yaklaşım bir süre sonra yetersiz bulundu; çünkü devletin sermayenin "genel çıkarını" belirleyip uygulamaya koyabileceği savı devlete, bağımsızlık, her şeyi bilme ve her şeye gücü yetme nitelikleri atfediyordu; ki devletin bu niteliklere sahip olmadığı apaçık ortadadır. Kapitalist üretim tarzının çelişik temellere dayandığı ve dolayısıyla potansiyel olarak kendi kendini yıkıcı bir özellik taşıdığı gerçeği, sivil toplumun üstünde duran bir kurumun bu çelişkileri çözmek ve kapitalizmin kendi kendini yıkıcı eğilimlerine set çekmek üzere ortaya çıkacağını ileri sürmek için yeterli bir gerekçe değildir. Daha da esasa inersek, bu işlevci yaklaşım gerçekleştirmesi beklenen türetmeyi önceden varsaymaktadır. Devletin kaçınılmazlığını ekonomik gelişmenin kendi kendini yıkıcı eğilimlerinden türetirken, özerk bir "ekonomik" alanın olduğu varsayılmakta ve böylece açıklanması amaçlanan "ekonomik" olanın "siyasal" olandan ayrılığı başlangıçta varsayılmaktadır.

Devletin türetilişine daha temel bir yaklaşım Blanke, Jürgens ve Kastendiek ile Hirsh tarafından getirilmiştir. Blanke, Jürgens ve Kastendiek ekonominin politikadan ayrılığını, meta değişiminin ikili karakterinden türetirler: Bu ikili karakter bir yanda değer yasasına tabi şeyler arasındaki değişim ilişkisini, öte yanda da değişimin özneleri ile onların sahip olduğu metalar arasındaki mülkiyet ilişkisini içerir. Mülkiyet ilişkileri mülkiyet haklarını yasalarla güvence altına alan bir hukuk sistemini ve dolayısıyla "ekonomi dışı zorlayıcı bir gücü" gerekli kılar; ki bu da devletin tarihsel gelişiminin esasıdır. Politikanın ekonomiden ayrılması, mülkiyet hakları üzerindeki çatışmaların meta değişiminden ayrılması, sözleşmeyle gerçekleştirilen değişimin işaret ettiği karşılıklı yükümlülüğün tanınmasında "bir kereye mahsus olarak kendini gösteren tarihsel bir edim değildir; sürekli olarak yeniden üretilir" (Blanke vd., 1978: 121); fakat bu; ancak böylesi bir tanınma sürdürüldüğü ölçüde yeniden üretilebilir.

Bağımsız meta üreticileri arasındaki ilişkide bu tür bir tanıma sorun yaratmayabilir. Ne var ki ücret ilişkisi durumunda kapitalist ile emekçinin değişim ilişkisinde yer alan özgür ve eşit yurttaşlar olarak birbirlerini tanımaları, bunun olanaklı kıldığı üretim alanındaki eşitsizlik ve zorlamaya aykırı düşer, dolayısıyla değişim ilişkisinin *biçimi* kendi *içeriği* ile çelişir. Bu da bir yandan mülkiyet haklarının sınırları içerisine sıkışan değişim şartları gereğince, siyasal ile ekonomik alanın birbirinden ayrılmasının işçi sınıfını sermayeye tabi kılınışının yeniden üretilmesine aracılık eden en temel biçim olduğunu gösterirken; öte yandan da bu ayrılığın ancak zor kullanılarak sürdürülebileceğini anlatır.

Blanke, Jürgens ve Kastendiek'in çözümlemeleri, yeterli ölçüde tarihsel göndermelerde bulunmaksızın kendilerini devletin mantıksal türetilişiyle sınırlamalarına rağmen, incelikli ve derinlikliydi. Ne var ki bu çözümleme, kapitalist devlet biçimini kapitalist üretim ilişkilerinden değil de, meta değişiminin biçiminden çıkardığı için sert saldırılara uğradı. Blanke, Jürgens ve Kastendiek, meta değişiminin ancak kapitalist sistem içerisinde eksiksiz bir gelişme göstereceğini öne sürerek kendilerini ustaca savundular. Üstelik kapitalizmin gelişmesi değişim biçimi açısından bir fark yaratmasa bile; biçim, ilişkinin konusuyla ancak sermayenin ücretli emekle değişiminde çelişkiye düşmekteydi; böylece devlet tartışmaya yer bırakmayacak bir şekilde sınıfsal bir karakter ediniyordu.

Blanke, Jürgens ve Kastendiek, devleti esas itibariyle meşru bir kurum olarak görmeleri sebebiyle de hücumlara maruz kaldılar; onlara göre devletin tipik müdahale araçları hukuk ve para biçiminde ortaya çıkmaktaydı. Bu sorun, bir önceki sorun gibi, siyasal bakımdan büyük yankı uyandırdı; zira devlete ilişkin bu "biçimci" görüş geleneksel olarak sosyal demokrat yanılsamalarla bağdaştırılıyordu; bunun karşısında ise devleti egemen güç olarak gören ve geleneksel olarak hem sol hem de sağla ilintilendirilen alternatif görüş vardı. Bu ikinci görüş Hirsch'in, Frankfurt Okulu'nun yaptığı analize daha özenli bir Marksist temel kazandırma girişiminin esasını oluşturmaktadır; ki bu girişim İngiltere'deki tartışmanın kıvılcımını çakmıştır.

Hirsch'in Devlet Kuramını Yeniden Ortaya Koyuşu

Devlet türetme tartışmasına önceden yapılan katkılara karşı Hirsch, özerk bir güç olarak devletin *biçiminin*, böylesi bir güce herhangi bir asal *işlev* bahşedilmeden önce, türetilmesi gerektiğini ileri sürdü. Argümanının ilk biçiminde devletin özerkliğini ka-

pitalist üretimin anarşisiyle açıklamaktaydı. Ancak sonraları düşüncelerini yeniden gözden geçirdiğinde bu açıklama biçimini "işlevci" diye niteleyerek reddetti. Onun yerine devletin özerkliğini, zor kullanımını kapitalist sömürü ilişkilerinden ayrı tutma gereğiyle açıkladı; çünkü kapitalist sömürü, emek gücünün bir meta olarak özgürce alınıp satılabileceğini varsayıyordu.[6]

Devlet bir kere meşru olarak zor kullanma tekeline sahip özerk bir organ biçiminde kuruldu mu, daha ileri işlevler yüklenebilir; yinede bu işlevleri ancak kendi biçiminin sınırları içerisinde yerine getirebilir.[7] Dolayısıyla devlet, sermayenin genel çıkarlarıyla özdeşleşmemiştir; kendine özgü bir mantığı vardır, bunu da belirleyen kendi biçimidir. Yinede devletin biçimi "ekonomik" ile "siyasal"ın öteden beri süregelen ayrılığını varsayar; böylece devletin yeniden üretilmesi bu ayrımın sürekli yeniden üretilmesine bağlıdır; dolayısıyla da bu ayrılığın dayandığı, üretimin kapitalist sosyal ilişkilerinin yeniden üretilmesine bağlıdır. Böylece Hirsch, devletin biçimini onun işlevlerinden çıkarmak yerine, devletin işlevlerini onun biçiminden türeterek biçim ile işlev arasındaki ilişkiyi tersine çevirir. (Gerçi bu ters çevirme daha ziyade görünüşteydi, çünkü herkes gibi Hirsch de, devletin biçimini onun "asli" işlevinden türetmiştir; burada söz konusu olan işlev ise işçi sınıfını boyunduruk altına almaktı.)

Hirsch'in analizi hem özgül bir tahakküm biçimi olarak devletin "özerkliği"ni, hem de devletin yeniden üretilmesinin temeli olarak devletin, sermayenin gelişkin haldeki yeniden üretimini koruma ihtiyacında içerilen bu özerkliğin sınırlarını kavramsallaştırmayı olanaklı kılar. Bu sınırlar devletin gelişmesinin, kapitalist üretim tarzının gelişmesini sağlayan dinamikler ve özellikle de sermaye birikiminin kriz doğuran eğilimlerinin altında yatan "kâr oranının düşme eğilimi" tarafından belirlendiğine işaret eder. Bu yapısal kriz tehdidine karşı kapitalistler üretim ve değişim ilişkilerini sürekli olarak yeniden organize etmek zorunda kalırlar. Ne var ki, bu kriz eğilimleri ve kapitalistlerin bunlara verdiği tepkiler yalnızca ekonomik alanda ortaya çıkmaz; bunların devletin sürekli yeniden üretimiyle de doğrudan ilintili içerimleri vardır. Dolayısıyla da kapitalist üretim tarzının tarihsel gelişimi, salt üretim ilişkilerinin ekonomik biçimlerini değil, aynı zamanda devletin biçimini de etkileyen sürekli bir kriz ve yeniden yapılanma sürecidir.

Hirsch "kâr oranının düşme eğilimini" belirleyici bir tarihsel yasa olarak görür; devlet bu eğilimin karşısında yeni işlevler yük-

6 Bkz. John Holloway'in değerlendirmesi: Holloway (1988).

7 John Holloway, Hirsch'in devleti sınıf mücadelesinin bir biçimi olarak türetmesi ile yine onun devletin işlevlerini "yapısalcı" bir açıdan ele alması arasında bir çelişki görmekle hataya düşmüştür (Holloway ve Picciotto, 1978: 28; Holloway, 1988). Zira, Hirsch'e göre devletin "özerkleşmesi" sınıf mücadelesinin süregelen bir veçhesi değildir; özerk bir güç olarak devletin egemenliğinde içkin ve onun şiddet kullanma tekelince desteklenen bir kerəliğine gerçekleşmiş tarihsel bir olaydır.

lenir ve bu işlevleri yerine getirmek için de birer dolayım olarak uygun biçimler geliştirir.[8] Ancak devletin özgül politikaları ve müdahale biçimleri basitçe sermayenin kâr oranını sürdürme ihtiyacına indirgenemez; çünkü bunlar hem sınıf savaşımı hem de devletin tarihsel gelişmişliğiyle dolayımlıdır. Devlet, özellikle, işçi sınıfının giderek artan siyasal ve ekonomik gücü karşısında "refah devleti"nin işlevlerini yüklenme yoluna gider. Bu işlevler işçi sınıfının yaptığı basınca bir yanıt olarak gelişmekle birlikte, devletin bunları yerine getirme becerisi üretimin sürekli bir şekilde artışına bağlıdır; bu artış devletin refahı amaçlayan harcamalarını finanse edecek kaynakları sağlayarak sermaye birikimini desteklemesi için devletin müdahalesi yönündeki baskılar yoğunlaşır. Bu, Offe'nin, devletin "birikim" ile "meşruiyet" işlevleri arasında gördüğü çelişkinin temelidir ve "ekonomik krizler"in siyasal bir görünüme büründüğü biçimin belirleyicisidir: Bir ekonomik kriz bir yandan sınıf savaşımının kızışmasına yol açarken, öte yandan da devletin emrindeki, kendi refah aygıtı aracılığıyla bu savaşımı kabul edilebilir ölçülerde tutmasına yarayacak kaynakları sınırlar ve devleti, kendi siyasal yeniden üretimini güvence altına almak için giderek daha fazla baskı uygulamaya zorlar.

Devletin maddi ve siyasal yeniden üretimini güvenceye kavuşturmak amacıyla sermaye birikimini desteklemeye duyulan siyasal ihtiyaç, "devlet müdahalesi"nin artmasının ardındaki nedendir. Ne var ki bu müdahale, genişletilmiş yeniden üretiminde sermayenin genel çıkarını korumak için düzenlense de, bu çıkara indirgenemez. Bir yandan, birbiriyle çatışan kapitalist çıkarlar işin içindedir, öyle ki devletin benimsediği strateji belli sermayeler ve sermaye fraksiyonları arasındaki çatışmaların devlet aygıtında ifadesini bulan ve bu aygıt tarafından dolayımlanan siyasal çözümüne bağlı olacaktır. Diğer yandan, devletin sermayenin ihtiyaçlarını karşılama becerisi, kurumsal biçimler tarafından sınırlanır. Bu kurumsal biçimler aracılığıyla devlet, politikalar kurgulayıp uygulamaya koyar. Özelde, devlet aygıtının devlet müdahalesinin artışıyla birlikte gelişme göstermesi, onun giderek parçalanmasıyla bağlantılıdır; zira sivil toplum içerisinde birbiriyle çatışan çıkarlar devlet aygıtında temsil edilir. Dolayısıyla devlet tepeden tırnağa ussal olan bir aygıt değil, sivil toplumu imleyen çıkar çatışmalarını siyasal bir biçim içerisinde yeniden üreten bir düzenektir. Böylesi bir usdışılık bürokratik ve yönetimsel başarısızlık şeklinde kendini gösterse de, bu yalnızca kapitalist üretim tarzının çelişkileri ile bu çelişkilerin doğurduğu sınıf savaşımları-

8 Hirsch'in "kâr oranının düşmesi eğilimi yasası"na gönderme yapması; bu yasanın, birikim dinamiklerini devletin gelişmesiyle ilişkilendirmede merkezi bir rolü olmasına karşın, retorik bir tutumdan öte anlam taşımaz. Gerçekte Hirsch'in analizi, "kar oranlarının düşme eğilimi" ile buna "karşı eğilimlerin" sermaye birikim sürecinin birbiriyle çelişen ama birbirinden ayrılamaz veçheleri olduğunu göz ardı edip asıl sorumluluğu devlete vermekle istenççi bir politisizme saplanır (Fine ve Harris ile karşılaştırın, 1979: 99-100).

nın devlet aygıtı içerisindeki dışavurumudur. Bu, Offe'nin çelişkisinin temelidir: Bir yandan "ekonomik" ile "siyasal"ı birbirinden ayrı tutma ihtiyacı, öte yandan da kapitalist ilişkilerin yeniden üretimini güvence altına almak için devlete, bu ayrılığı askıya alması yönünde uygulanan baskılar söz konusudur.

Hirsch'in ilk çalışması çok önemliydi: Öncelikle devletin kurumsal özerkliğini onun sermayeye zorunlu bağımlılığıyla uzlaştırmanın bir yoluna işaret etmesi bakımından. Bunu da devletin ekonomik, siyasal ve ideolojik olarak yeniden üretiminin kapitalist üretim ilişkilerinin yeniden üretimini varsayışının somut yollarını söyleyerek yapıyordu. Dolayısıyla Hirsch'in çalışması, Frankfurt Okulu'nun devlete yaklaşımındaki tartışılmaz öngörülerini, katı Marksist kuramla birleştirmenin bir yoluna işaret eder gibiydi. Ancak bu birleştirme şematik ve muğlaktı; üstelik Offe'nin çalışmasının "politisizmi" ile "yapısal-işlevciliğinin" üstesinden gelme amacını yerine getirdiği hiç de açık değildi.

Hirsch bir yandan sınıf savaşımıyla ifadesini bulduğu üzere; ekonomik ile siyasalın, sermayenin işlevsel ihtiyaçlarından kurumsal ayrılığını türetirken Offe'yi aşmış gözükse de, bu ayırmanın gerekliliğini gerçekte hiç açıklamamış, bunun tarihsel olarak nasıl gerçekleştiğini de göstermemiştir. Daha da önemlisi, Hirsch'e göre bu ayırma ilk ve son olarak gerçekleşmiş tarihsel bir olaydır; böylece devlet, özerk bir hükümran organ olarak bir kez kurulduğunda, kendini yeniden üreten bir niteliğe de erişir. Sonuçta Hirsch'in türettiği devlet bir antika meraklısının ilgisini çekebilirdi, ancak bunun kapitalist devlete ilişkin kuram açısından kayda değer bir önemi yoktu. Bu nedenle de Hirsch sürekli biçimde Offe'nin politisizmine takılı kalmıştır.

Öte taraftan, Hirsch kapitalist üretim tarzının tarihsel gelişiminin sınıf savaşımının bir ürünü olduğunu vurguladıysada bu savaşım devlet tarafından topluma dayatılan yapının sınırları içerisine sıkışmıştır. Devletin sivil toplumdan ayrılması, devletin bu savaşımı ancak sermaye temelinde bir çözüme kavuşturabileceğine işaret eder; devletin işlevi işçi sınıfının devlet politikasının asla öznesi değil, nesnesi olması yönünde bir belirleyicilik göstermesidir. İşçi sınıfının talepleri devleti siyasal bir sınırlılık içine sokar, ama refah devletinin kurumsal biçimleri bu taleplere karşılık verecek araçları sağlar, böylece Hirsch'in eserinde devlet aygıtına nüfuz eden "sınıf savaşımı", esas itibariyle, belli sermayeler ile sermaye "fraksiyonları" arasındaki savaşıma dönüşür; bu savaşım devlet tarafından, kendi yeniden üretimini güvence altı-

na alma gereksinimi temelinde çözülmelidir. Oysa ki sermaye ile işçi sınıfı arasındaki savaşımın sonucu çoktan öngörülmüştür; tek sorun işçi sınıfını boyunduruk altında tutmak için *ne kadar* refaha ve *ne kadar* baskıya gerek duyulabileceğine ilişkindir.

9 Ayrıca bkz. Bonefeld ve Holloway (1991).

Hirsch, Offe'den devraldığı yapısal-işlevci politisizmi ancak çalışmasının sonraki açılımında güçlendirir; ağırlıklı olarak Poulantzas'ın geliştirdiği kuramlar ile Fransız Düzenleme Okulu'na yaslanarak "fordist güvenlik devleti"nin bir analizine soyunur. Buna göre yapı, sınıf savaşımını soğurma eğilimindedir ve devlet, bu analizin temel taşı niteliğindeki sermayenin analizdeki merkezi yerini alma eğilimindedir. Bu konuyu ayrıntılı olarak aşağıda ele alacağım[9].

Poulantzas'ın Devlet Kuramı

Almanya'daki Offe'ninki gibi Poulantzas'ın devlet kuramı da çıkış noktası olarak devletin *özerkliği* ile *özgüllüğünü* üzerindeki vurguyu alır. Althusser'in toplumun ekonomik, siyasal ve ideolojik olmak üzere üç düzlemden oluştuğu biçimindeki yapısalcı modelini izleyerek Poulantzas, *Kapital*'i yalnızca ekonomik düzlemin kuramını yapan bir kaynak olarak gördüğünden Marx'ın *Kapital*'ini tamamlamak üzere, o güne dek es geçilmiş siyasal düzlemin kuramını vermeyi amaçlar. Offe ve kimi devlet türetme kuramcıları gibi Poulantzas da devletin işlevini, kapitalist sınıfın çıkarları açısından değil, toplumu bir bütün olarak bir arada tutmayı sağlayacak bir kuruma duyulan gereksinim açısından tanımlar. Gerçekten kapitalist bireyler arasındaki rekabete dayalı ilişkiler, kapitalist sınıf açısından kendi ortaklaşa çıkarlarını gerçekleştirmek şöyle dursun, temsil etmek için bile gereken birliğe ulaşmayı olanaksız kılar. Dolayısıyla, Offe'nin yaklaşımında olduğu gibi, devlet, kapitalist toplumun yeniden üretimini güvence altına alması anlamında kapitalist bir devlettir; yalnızca işçi sınıfının değil, aynı zamanda tek tek kapitalistlerin çıkarlarına karşı, bir bütün olarak sermaye sınıfının çıkarlarını temsil eder. Bu durum devlete sözde tarafsızlık kazandırsa da onun sınıf niteliği, yapının bir bütün olarak yeniden üretiminde oynadığı işlevsel rolde zorunlu biçimde içerilmektedir.

Poulantzas Offe'den "sınıf savaşımı"na yaptığı vurguyla ayrılır. Ancak Poulantzas, yapısal kuramında olduğu gibi, siyasalın "özgüllüğü"nü ve "göreli özerkliği"ni ön plana çıkarır. Böylece siyasal savaşımlarda yer alan tarafları, onların siyasal bağlılıklarını ve de girdikleri ittifakları tanımlamak için; ortak bir ekonomik

çıkarın tanımı ne gerekli ne de yeterli olur. Dolayısıyla Poulantzas'ın sınıf kuramı, siyasal güçler olarak sınıfları oluşturmada ve böylece sınıf savaşımının biçimlerini belirlemede ideolojinin ve devletin rolünü vurgular.

Poulantzas'a göre sınıf savaşımı, yapının yeniden üretildiği ve dönüştürüldüğü araçtır. Yapı, belli bir "konjonktür"ü anlatır; bu konjonktür esas itibariyle sınıf savaşımının nesnel olarak olası sonuçlarının bir alanıdır. Bu olasılıklardan hangisinin gerçekleşeceği somut savaşımların sonucuna bağlıdır. Ne var ki böylesi bir sonuç, basitçe oyunda rol alan kuvvetlerin göreli gücü tarafından belirlenmez; zira devletin, kendi yeniden üretimini güvenceye kavuşturmanın bir aracı olarak kapitalist sınıfın egemenliğini sağlama almada çıkarı vardır. Dolayısıyla işlevini yerine getirmek için devlet, egemen sınıfların siyasal örgütü ile işçi sınıfının bunun karşısındaki ideolojik ve siyasal parçalanmışlığına el atar.

Poulantzas daha sonraki çalışmasında kendi yapısalcı kuramını gene kendisinin sınıf savaşımı kuramıyla daha bir bütünleştirmeye kalkışır; bunu yaparken de siyasal sınıf savaşımının yeniden üretmeye mahkum olduğu yapının içine sıkışmış olarak görüldüğü önceki kuramının katı yapısal belirlenimciliğini gevşetir ve kapitalist devletin çağdaş biçimleri ile krizlerinin çok daha somut bir analizini yapma peşine düşer. Ne var ki bu gevşetme onun kuramında esaslı bir değişikliğe yol açmaz, yalnızca "konjonktür"deki olumsallığa düşen payı arttırır. Poulantzas sınıfsal güçlerin oluşumunu ve sınıf savaşımının sonucunu belirlemede ideolojiye daha büyük güç atfeder ve Offe'nin izinden giderek kendi gelişimini belirlemede devlet aygıtının özerk dinamiklerine daha büyük bir rol verir.

Miliband-Poulantzas Tartışması

Poulantzas'ın kuramı Tekelci Devlet Kapitalizmi kuramının revaçta olduğu Fransa'da değil Britanya'da ses getirdi, Marksizan avangardın impresariosu konumundaki *New Left Rewiew* büyük bir coşkuyla Poulantzas'a destek çıktı.

1960'ların sonunda Britanya'daki devlet tartışmasının oturduğu bağlam, İşçi Partisi hükümetinin yalnızca sosyalizme doğru ilerleme kaydetmede değil; sağlıklı, iyi eğitimli bir emek gücü sağlayacağı ve giderek kızışan uluslararası rekabete dayanacak şekilde endüstriyi modernize edeceği düşünülen, teknokratik reform programını uygulamaya koymada bile başarısız olmasıydı. Sol'un bu başarısızlığa verdiği ilk tepki bu durumu İngiliz toplu-

munun kendine özgü niteliklerine bağlamak oldu. Bir yandan egemen sınıfın köklü gücü ile sermayenin finansal gücü İngiliz endüstrisinin ve kamu yönetiminin modernleşmesinin önünde bir engel oluşturuyor; öte yandan da sağ kanat sosyal demokrat liderliğin demokratik olmayan bu güç yoğunlaşmasını göğüslemek için gerekli olan adımları atamayışı İngiliz emek hareketinin kuramsal ve siyasal zayıflığı ile açıklanıyordu. Bu analiz en etkili biçimde Perry Anderson ile Tom Nairn tarafından *New Left Review*'de yayımlanan bir dizi makalede geliştirildi. Onlara göre Britanya'da bir burjuva devrimi hiç olmamıştı; bu burjuvaziyi toprak aristokrasisinin güdümündeki "güç bloğunun" küçük ortağı konumunda bıraktı. Burjuvazinin başarısızlığı işçi sınıfının sermayeyle siyasal olarak hiçbir zaman hesaplaşmadığı anlamına geliyordu ve dolayısıyla da işçi sınıfı ne Marksist bir siyasal kültür ne de devrimci bir parti geliştirebilmişti. Bu analizin kuramsal çerçevesini "yeni-Gramsici" bir siyaset kuramı oluşturuyordu; buna göre "kendinde sınıf"tan "kendi için sınıf"a geçiş, sınıfın bir "hegemonik ideoloji" geliştirmesine bağlıydı (Anderson, 1967; Nairn, 1964a, 1964b).

Kapitalist devletin daha gerçekçi bir analizi, egemen sınıfın kapitalist olmadığı yolundaki sanrıya kendisini kaptırmamış olan Miliband tarafından sağlandı. Miliband sermayenin siyasal egemenliği onun "hegemonik ideolojisi"ne değil, siyasal ve ekonomik gücü tekelleştirmesine dayandırıyordu; bu da sermayenin, ekonomi üzerinde ve kendi yönetimine meşruiyet kazandıran araçlar üzerinde olduğu kadar devlet aygıtı üzerinde de dolaylı ve doğrudan denetim kurmasını sağlıyordu. *The State in Capitalist Society* (Kapitalist Toplumda Devlet) (1969) adlı kitabında Miliband, sermayenin devlete nasıl egemen olduğunu ve bu egemenliğini nasıl yeniden ürettiğini hayli ayrıntılı bir biçimde belgelemiştir; en radikal sosyal demokrat hükümetlere bile böylesi bir yapıda çok sınırlı bir yetki alanı kalabilirdi. Miliband'ın analizi şuna işaret eder: Sosyalizme salt seçim yoluyla ulaşılamaz; her cephede verilen demokratik savaşıma önderlik edecek biçimde halkın özlemlerini dillendirip, onları harekete geçirebilen kitlesel bir siyasal hareket gereklidir.

Miliband'ın çizdiği tablo, Anderson ile Nairn'inkiyle kıyaslandığında, kesinlikle daha az özgül ve belgelere daha iyi desteklenmişti. Ne var ki, Tekelci Devlet Kapitalizmi kuramıyla paylaşılan iki zayıf noktası vardı. Bir yandan sermaye ile devletin fiili özdeşliğine dayanmakta, böylece devlet erkinin sermaye yararına

kullanılmasının, halkın direnciyle karşılaşılması durumu dışında, *sınırlarını* kavramsallaştıramamaktaydı. Bu durum Miliband'ı, devleti nihayetinde kapitalist sınıfın bir aracına indirgeyen "araçsalcı" bir devlet kuramı sunduğu ve devlet erkine getirilecek kısıtları ancak birbiriyle çekişme halindeki sınıfların örgütlülüğü, iradesi ve kararlılığında bulan "istenççi" bir kuram sunduğu yolunda birtakım suçlamalara açık bıraktı. Gerek *New Left Review*'a gerek Miliband'a göre sivil toplum ile devlet arasındaki *yapısal* ilişkiye değinen herhangi bir kuramın olmayışı, devletin sınıfsal karakterinin onun biçimine içkin olmadığı, sınıf savaşımının olumsal bir ürünü olduğu anlamına geliyordu.

Bu "araçsalcı" devlet kuramıyla, "istenççi" sınıf savaşımı kuramın eleştirisi ilk kez Poulantzas tarafından ortaya kondu. *New Left Review*'a yazdığı bir makalede, Anderson ile Nairn'in "tarihsiciliği" ve "öznelciliğine" Althusseryan balyozuyla darbeler indiren Poulantzas'a göre, bir toplumsal formasyondaki farklı "yapısal düzlemler"in "özerkliği" ile bunların birbirleriyle olan yapısal bağlantılarının karmaşıklığı, devletin sınıfsal karakterinin ne siyasal iktidarı ele geçirmiş gözüken sınıfla özdeşleştirilebileceği, ne de egemen ideolojinin sınıfsal karakterinin, "hayat tarzı"yla bu ideolojiyi açıkça dışavuran sınıf tarafından tanımlanabileceği anlamına geliyordu (Poulantzas, 1967). Tam tersine, belli bir sınıfın ya da belli bir ideolojinin egemenliği, toplumsal formasyonun yapısı tarafından nesnel olarak belirlenmektedir. Dolayısıyla İngiliz devleti, aristokrat cilasına rağmen biçim olarak kapitalisttir ve egemen ideoloji, toplumsal formasyonun sermayenin güdümünde olacak biçimde yeniden üretilmesine hizmet ettiğinden kapitalisttir. Dahası, egemen sınıfın çeşitli "fraksiyonları" arasındaki siyasal ve ideolojik ilişkilere özgü nitelikler, bir fraksiyonun kendi hegemonyasını diğerleri üzerine kurma becerisi göstermesiyle değil; devletin, söz konusu sınıfın bir bütün olarak egemenliğini devam ettirme işleviyle uyum içerisinde egemen sınıfın ideolojik ve siyasal hegemonyasının devlet tarafından örgütlenişiyle açıklanabilir.

Poulantzas'ın eleştirisi kısa sürede etkiler yarattı, fakat bu eleştiri Poulantzas'ın kendi düşüncelerinin özüne ilişkin neredeyse hiçbir ipucu vermiyordu. Miliband'la olan tartışmasına gelinceye dek Poulantzas'ın çalışmaları, avangardın dışında, etkili olmadı. *New Left Review*'daki eleştirisinde de belirttiği üzere Poulantzas, hem ekonomik hem de sınıfsal aktörlerle ilişkisi içerisinde devletin göreli özerkliğini vurgulamaktaydı. Anderson ile

Nairn gibi Miliband da, ortodoks Marksizmin ekonomik indirgemeciliğinden kaçınmış, fakat onun yerine bir sınıf indirgemeciliği yerleştirmişti; egemen sınıf kendi mührünü devletin üzerine buna göre vurmaktaydı. Bu, tüm bu yazarların, burjuva sosyolojisinin kuramsal çerçevesi içerisinde kalmaları demekti; ki bu sosyolojinin ayırt edici özelliği toplumu, toplumsal grupların birbiriyle olan etkileşimi temelinde ele alıp değerlendirmesidir. Burjuva çoğulculuğundan kaçınmanın tek yolu, böylesi grupları tanımlarken ekonomik çıkarın tartışmasız önceliğini vurgulamak, böylelikle de çıkarları sınıf savaşımında üstün gelen sınıfsal aktörlerin öznelliği üzerinden, ekonomik indirgemeciliği yeniden ortaya koymaktı.

Poulantzas bu yaklaşımın, sınıf savaşımının biçimini ve gelişimini belirleyen kapitalizmin nesnel yapısal özelliklerini göz ardı ederek sınıf savaşımını sınıf bilincine indirgediğini ileri sürüyordu. Ancak Poulantzas, o eski altyapı-üstyapı modeline geri dönmeyi savunmuyordu; bunun yerine Althusseryan modelin benimsenmesinden yanaydı. Bu modele göre karmaşık bir bütün içerisinde işlevsel olarak birbiriyle ilintili olan özerk düzlemlerden oluşan nesnel bir yapının, sınıfsal pratikleri sınırlaması ve kendi içine hapsetmesi söz konusuydu. Her bir düzlemin işlevi, ortodoks Marksizmdeki gibi ekonomik düzlemle olan ilişkisi açısından değil, fakat bir bütün olarak yapıyla olan ilişkisi temelinde tanımlanmaktadır. Dolayısıyla, ne yapısal olarak ne de herhangi bir "sınıf öznesi"nin eylemi aracılığıyla, hiçbir düzlem bir başka düzleme indirgenemez.

Devlet kuramı açısından bir sonuç şudur: "Siyasal", devletin yapı içerisindeki işleviyle olan bağlantısı temelinde analiz edilmelidir. Bu işlev, yalnızca ekonominin gereksinimlerine hizmet etmek durumunda değildir; "*toplumsal formasyonu bir arada tutan etmen ve üretim koşullarını yeniden üreten bir etmen*" olarak hizmet görmek durumundadır (Poulantzas, 1969, Blackburn'den alıntı, 1972: 246. Vurgulama Poulantzas'ın). Devletin "ekonomik" işlevleri devletin sahip olduğu rolün yalnızca küçük bir bölümüdür; Poulantzas da bu konuya pek az eğilmiştir. Çok daha önemli olan konu devletin "siyasal" ve "ideolojik" işlevleridir; bunlar işçi sınıfının parçalanmasını ve yönetici sınıfın "hegemonyasını" örgütleyerek, toplumun siyasal ve ideolojik olarak yeniden üretimini güvence altına almaktadır.

Poulantzas'ın çalışmasının uyandırdığı yankının nedeni açık yanıtlar sağlaması değil; Britanya'da o güne değin üzerinde du-

rulmamış, ekonomi ile siyaset arasındaki ve yapı ile savaşım arasındaki ilişkileri sorgulamasıydı. Ancak, ne denli "son kertede ekonominin belirleyiciliği"ne vurgu yapsada Poulantzas, esas itibariyle, sınıf savaşımının ideolojik ve siyasal boyutlarıyla ilgiliydi. Üstelik, sonraki çalışmasında kendi yapısal determinizmini gevşeterek, "konjonktür"deki sınıf savaşımının ne yönde gelişeceğini belirlemede ideolojik ve siyasal faktörlere daha da büyük bir rol yüklemiş, "ekonomik" alanı biraz daha arka plana itmiş, böylece kuramının ortadan kaldırması beklenen "istenççilik" ile siyasal oportünizme geniş bir yer açmıştır.

Bu yönelim Poulantzas'ın izleyicisi olan çok sayıda yazar tarafından 1980'lerde nihai bir sonuca ulaştırıldı. "Post-yapısalcılık", siyasal güçlerin oluşumunda ve devlet politikasının gelişiminde, "son kertede ekonominin belirleyiciliği" ilkesini bir yana bırakarak ideolojinin ya da "söylem"in belirleyici rol oynadığını savunuyordu. Bu da "yeni gerçekçiler"in; nesnelliğin biricik temelinin ve biricik sınırlılıklarının metafizik, "tahakküm esasına göre yapılanmış ve son kertede ekonominin belirleyici olduğu karmaşık bir bütün" tarafından değil; bireysel aktörlerin öznelliğini bir başına oluşturan ve bu aktörlerin toplumsal ve siyasal birer güç olarak üzerinde kurulabileceği temeli belirleyen, "söylem"in nesnel yapısıyla tanımlanabileceği yolundaki görececi (ve alabildiğine usdışı) argümana dayanarak, "konjonktür"ün getirdiği oportünist politikaları ululamalarını sağladı. Öyleyse sınıf savaşımı, söylemin kendi içinde ve söylemler arasında görülen yalnızca bir tür savaşım biçimidir; üstelik, üretimden çok tüketim, kolektivizmden çok bireycilik, korporatizmden çok çoğulculuk ve sosyalist anti-kapitalizmden çok demokratik anti-devletçilik üzerinde yoğunlaşan yeni "söylemsel pratikler" eski söylemin yerini almaktadır.

Bu eğilimler Poulantzas'ın çalışmasında baştan beri içeriliyor olsa da, bu durum Marksistlere Poulantzas'ın katkısını reddetmeye yeterli olacak bir gerekçe sağlamamıştır. Poulantzas devletin siyasal ve ideolojik işlevlerini, sınıf savaşımının siyasal ve ideolojik boyutlarını vurgulamasıyla önemli sorunlara parmak basmıştı. Onun çalışması bir çerçeve sunmaktaydı; bu çerçeve içerisinde devletin "göreli özerkliği"ne ve "ekonomi" ile "siyaset", "yapı" ile "savaşım" arasındaki ilişkiye dair temel sorunlar ele alınıp tartışabilirdi. Birçok Marksiste göre ileriye gitmenin yolu Poulantzas'ın yaklaşımını, onun yapısal determinizmini ya da siyasal istenççiliğini bahane ederek reddetmekten değil; fakat bun-

ların "son kertede ekonominin belirleyiciliği" ilkesine ilişkin olarak daha doyurucu bir açıklama geliştirmek suretiyle, daha uygun bir bütünleşmesini başarmaktan geçiyordu. Devlet kuramı üzerine CSE'de gerçekleşen ilk tartışmalarda Poulantzas'ın devlet kuramı içerisinde bu terimler başrolü oynamaktaydı. Ancak bu tartışmalar iyice tıkandıktan sonra Poulantzas'ın sorunu ortaya koyuş şeklinin uygunluğu sorgulandı.

CSE'deki Devlet Tartışması

Sermayenin Uluslararasılaşması ve Ulus Devlet

Devlet sorunu Sosyalist İktisatçılar Konferansı'nın daha Ocak 1970'teki ilk toplantısında ortaya kondu: Robin Murray, sermayenin uluslararasılaşması ile ulus-devlet üzerine, tartışmalar yaratan bir bildiri sundu (Murray, 1971). Bu bildirisinde Murray, sermayenin uluslararasılaşmasının devletin "ulusal" sermayenin çıkarlarına hizmet etme yeteneğini tahrip ettiğini ileri sürüdü. Murray'ın tezini didik didik eden Bill Warren, kapitalist şirketlerin sahip olduğu egemenlik alanı ile ulus-devletin görünürdeki "örtüşmezliği"nin, yalnızca "devletin göreli özerkliğinin –ki bu özerklik olmaksızın devlet kendi sınıfsal işlevlerini" bir bütün olarak sermayenin lehine "layıkıyla yerine getiremez-" bir veçhesi olduğunu savundu (Warren,1971: 88). Bu tartışma CSE'nin Ekim 1970'teki ikinci toplantısında daha ileri bir noktaya taşındı: "Modern kapitalizmde devletin ekonomik rolü" konusunda kendi görüşünü sunan Warren'a göre devletin "özerkliği" hiçbir şekilde onun sermayeden bağımsız olduğunu göstermezdi. Bunun yerine monolitik bir devlet bakış açısından yana olan Warren, devletin sınıfsal karakterinin onun, devletin sermaye yararına gördüğü işlevin bir ifadesi olan, yapısında içerildiğini belirtti. Bu argümanın Warren'i götürdüğü sonuç şuydu: "Devlet işlevlerinin ulaştığı geniş yelpaze, devlet yapıları ile emperyalist toplumun ekonomik, siyasal, toplumsal ve kültürel sistemlerin birbiriyle giderek *daha sıkı bütünleşmesini* içermiştir", bu da demokratik kisve altında devlet otoriteryanizminin artmasına yol açmıştır (Warren,1972: 29). Bu bakış açısına karşı çıkanlar arasında yer alan Michael Barratt-Brown, devletin halk savaşımıyla ele geçirilebilecek unsurları için ve ilerici hedeflere yönlendirilebilecek en azından kimi devlet politikaları için bir etkinlik alanının varolduğunu savundu. Bu anlamda sermaye ile devlet arasındaki ilişki monolitik değil, çelişiktir; sermayenin işlevsel gereksinmelerini değil, sınıfsal güç dengesini yansıtan bir ilişkidir.

Poulantzas ile Miliband arasındaki tartışmanın belli başlı temalarını yeniden üreten Warren ve Barratt Brown, sermaye ile devlet arasındaki ilişki sorununa getirilen geleneksel yaklaşımların temsilcisiydiler. Warren, devlet konusunda esas itibariyle "yapısal-işlevselci" bir görüş ortaya koydu; buna göre devlet, doğal ve kaçınılmaz bir biçimde sermayenin gereksinimlerine hizmet etmektedir. Buna karşın Barratt Brown devlete ilişkin olarak "araçsalcı" bir görüş sundu; bu bakış açısından devlet sınıf savaşımının bir nesnesiydi; devletin politikaları ve pratikleri, devletin kendi sınıfsal karakterini tanımlayan sınıfsal güç dengesini ifade ediyordu.

CSE'nin "Britanya ve AET " konulu üçüncü konferansına sundukları bildiriyle, Hugo Radice ve Sol Picciotto oldukça farklı bir yaklaşıma işaret ettiler. Bu bildiri, sermaye ile devlet arasındaki *çelişik* ilişkiye parmak basıyor ve sosyalizm için uygun devlet *biçimi* ile sermayenin yeniden yapılandırılması üzerine verilen sınıf savaşımı arasındaki ilişki sorununu ortaya atması nedeniyle önem arz ediyordu. "Bunun kaba hatlarıyla gösterdiği devrimci perspektif, varolan devlet yapılarını ele geçirmeye daha az önem vermeli ve tercihen, işçi sınıfının devrimci etkinliğine dayanan alternatif biçimler inşa etmeyi ön plana çıkarmalıdır. Böylesi bir etkinlik 'içsel olarak' artarak çok renkli ve yaygın bir karakter kazanacak, aynı zamanda da ulusal sınırları giderek daha çok aşacaktır" (Radice ve Picciotto, 1971: 52-53). Bu sonuç tümcesine sıkıştırılmış analiz, "yapı" ile "savaşım" arasındaki karşıtlığın reddine işaret etmekteydi; zira "yapı" ve özellikle de devletin kurumsal biçimi, verili olarak değil, bizatihi sınıf savaşımının bir nesnesi olarak alınabilirdi. Ne var ki bu yaklaşımın içerimleri hemen ortaya konulamadı; çünkü tartışmanın odağı sermayenin uluslararasılaşması ile ulus-devlet sorunundan, devlet harcamalarının krizdeki rolü sorununa kaymıştı.

Devlet Harcamaları Krizi ve Sosyal Demokrasinin Sınırları

Sermaye birikiminin kriz eğilimlerini çözmekten uzak olan, devlet harcamalarındaki artışın, ortaya çıkmakta olan ekonomik ve siyasal krizin asal bir parçası olduğu gerçeği, 1960'ların sonlarından itibaren giderek netleşti. Büyüyen devlet harcamaları krizi, ister "araçsalcı" ya da "yapısalcı", isterse Keynesci ya da Marksist olsun, devlete dair her türden işlevselci kuram üzerine hemen kuşku bulutları çekti.

1960'ların ortalarındaki devlet harcamalarında görülen artışın büyük bir kısmı sağlık, eğitim ve refah üzerine yapılan "top-

lumsal" harcamalardı. Sosyal demokrat sol açısından toplumsal harcamalardaki artış, işçi sınıfının siyasal savaşımlarının doğrudan bir getirisiydi. 1960'ların sonunda toplumsal harcama giderek artan bir siyasal baskıyla karşılaşınca, solun verdiği ilk tepki "kriz"i, işçi sınıfının kazanımlarını tersine çevirmeye yönelik kapitalist bir girişim olarak görmek oldu. Ne var ki ekonomik krizin giderek şiddetlenmesi, krizin sırf bir "banker dolabı" değil, kapitalist birikimin çok daha temel çelişkilerini dışavuran bir olgu olduğunu ortaya koydu. Dahası, söz konusu kriz, sosyal demokrat hareketin sicili üzerinde yeniden düşünmeye de yol açtı. İşçi sınıfının taleplerine yanıt olarak toplumsal harcamalar artmış olsa da, bu harcamaların hiç değilse bir bölümü sağlıklı, eğitimli ve devingen bir emek gücü yaratarak sermayenin de çıkarlarına hizmet etmişti. Üstelik bu toplumsal harcamalar, sermayeden koparılan bir ödün olmaktan çok, faturası büyük ölçüde işçi sınıfına kesilmekte olan harcamalardı. Bu nedenle tartışmalardaki vurgu, sınıf savaşımının belirlediği devlet politikası yaklaşımından, devlete işlevselci bir bakış açısıyla bakan yaklaşıma doğru kaydı; bu ikinci yaklaşımda devletin rolü esas olarak sermaye birikiminin işlevsel gereksinimleri tarafından belirlenmekteydi. Ancak bu işlevselci yaklaşım, bu gereksinmelerin yalnızca ekonomik olmadığını, aynı zamanda toplumsal istikrarı korumak üzere gerçekleştirilen toplumsal harcamayı sağlama amaçlı "siyasal" gereksinmeyi de içerdiğinin farkındaydı. Dolayısıyla devlet harcamalarının düzeyi hala, en azından dolaylı olarak, işçi sınıfının ne ölçüde bir basınç uyguladığını göstermekteydi.

Devletin sermaye açısından işlevselliği üzerinde genelde bir görüş birliği olmasına rağmen, bu işlevselliğin sınırları konusunda temel bir anlaşmazlık söz konusuydu. Bu görüş anlaşmazlığı "neo-Ricardocuları" "köktencilerin"in karşısına koymuştur. Neo-Ricardoculara göre devletin işlevselliğinin sınırları, siyasal açıdan, sınıf savaşımının bir sonucu olarak belirlenmekteydi. Köktencilere göreyse bu sınırlar, aynı anda *gerekli* ve *verimsiz* olan devlet harcamalarının çelişik karakterine içkindi. Bu iki yaklaşım arasındaki farklılıklar, bunların krizi farklı şekillerde analiz etmeleriyle yakından bağlantılıydı; bu analizlerin gerisinde ise Marx'ın değer kuramının önemine dair farklı değerlendirmeler yatmaktaydı.

Kârlılık krizinin Neo-Ricardocu analizi krizin doğrudan uzun süreli tam istihdamın bir sonucu olarak işçi sınıfının kazanmış olduğu pazarlık gücünden kaynaklandığı görüşündeydi. Kriz, "dağıtımla ilgili" bir krizdi; zira ücretlerdeki artış verimlilik artışının

önünde gidiyordu. Devlet harcamaları üzerindeki savaşım ücretler üzerindeki savaşımla sıkı bir koşutluk içerisinde gerçekleşmekteydi; işçi sınıfı giderek artan refah payını güvence altına almış ve vergilerdeki artış karşısında talep ettiği ücreti de arttırarak, artan kamu harcamalarının faturasını sermayeye yüklemeyi başarmıştı.

Köktenciler ise ücretlerin "sınıf savaşımı" tarafından değil, kapitalist üretim tarzının nesnel yasaları tarafından belirlendiğini ileri sürüyorlardı. Krizin kaynağı dağıtımda değil üretimdeydi; özellikle de "kâr oranının düşme eğilimi"ndeydi. Krizin çözümü kârlılığın yeniden sağlanmasına bağlıydı; bu da ancak emeğin yoğunlaştırılması ve üretimin yeniden yapılandırılmasıyla gerçekleşebilirdi. Sermaye birikimini desteklemek ve toplumsal barışı korumak için gerekli olmasına rağmen, devlet harcamalarının artışı, yalnızca krizi daha da derinleştirmeye yarar; çünkü bu harcamalar artı-değere verimsiz bir yük bindirmektedir.

Neo-Ricardocu Devlet Kuramı

Neo-Ricardocular, Marx'ın değer kuramını ve ondan türetilen verimsiz emek kuramını reddederler ve dolayısıyla da krizin köktenci analizini bir tarafa atarlar. Vergilendirmenin kapsamı ve sermaye için yapılan kamu harcamalarının işlevselliği, verimsiz emek kuramı tarafından değil; sınıf savaşımı tarafından belirlenir. Bunun bir sonucu devletin, emek ile sermaye arasındaki dağıtım ilişkisini belirlemede, doğrudan ya da dolaylı, etkin bir rol oynadığıdır; böylelikle de biz, "kapitalist devletin burjuvazinin elinde edilgin bir araç olduğu yolundaki görüşü" reddetmek ve "devletin daha aktif ve özerk bir role sahip olduğunu" görmek durumunda kalırız (Purdy, 1973: 31).

Devlet harcamalarının neo-Ricardocu kuramı Ian Gough tarafından geliştirildi; bu kuram özellikle O'Connor'un, Offe'nin devlet harcamalarının "birikim" ve "meşruiyet" işlevleri arasında gördüğü ayrımı "devletin mali krizi"ne etkili bir biçimde uygulamasından yararlanılarak geliştirildi (O'Connor, 1973).

O'Connor'a göre devlet harcamalarının artışı giderek büyüyen tekelleşmenin hem nedeni hem de sonucudur: Devlet giderek daha fazla ölçüde, tekellerin lehine olmak üzere, "sosyal yatırım" ve "sosyal tüketim" maliyetlerini üstlenmekte, bu da üretimin tekelleşmesini ve toplumsallaştırmasını kuvvetlendirmektedir. Ne var ki bu durum ancak durgunluk yaratıcı eğilimlerin güçlenmesine neden olur. Baran ve Sweezy'nin izinden giden O'Connor, bu eğilimlerin tekelci kapitalizmde örtük biçimde va-

rolduğuna inanır. Buna göre devletin meşruiyetinin maddi temeli olarak, sayıları giderek artan yoksulları desteklemek ve tam istihdamı devam ettirmek için gerekli olan "üretimin sosyal harcamalarını" karşılamak üzere, devlet harcamalarının daha da arttırılması yönünde bir gereksinme yaratır. Devletin gelirleri harcamalara koşut biçimde artmadığından "mali kriz" ortaya çıkar; zira sermaye bu maliyeti karşılamak için özel kârların vergilendirilmesine karşı çıkmaktadır; ortaya çıkan dengesizliği bütçe üzerindeki özel çıkarların gelir beklentileri daha bir pompalamaktadır.

Gough, O'Connor'ın "sosyal yatırım", "sosyal tüketim" ve "sosyal harcamalar" olarak devlet harcamalarını sınıflandırmasından yararlanmıştır. Sosyal yatırım, verimliliği ve dolayısıyla kapitalist kârlılığı doğrudan arttırmakta; sosyal tüketim, ücret maliyetlerindeki açığı kapatmaktadır. Sosyal harcamalar ise, askeri harcamalar ve refah sağlayıcı harcamalardır. Gough ve O'Connor'a göre ilk iki kategori verimlidir; çünkü birinci kategori kârlılığı doğrudan artırmakta; ikinci kategori ise "sosyal ücret" olarak ücretin etkin bir parçası olmaktadır. Geriye, artı-değer üzerinde verimsiz bir yük oluşturan etmen olarak yalnızca son kategori kalmaktadır. Ne var ki Gough, O'Connor'ın krize ilişkin olarak getirdiği "yetersiz tüketimci" açıklamanın yerine, Purdy'nin geliştirdiği neo-Ricardocu kuramı koyar; buna göre O'Connor'ın işlevselciliği onu "devlet harcamalarının nereye ve hangi miktarda aktarılacağını belirlemede, sınıf savaşımının rolüne ya da bu baskıların üstesinden gelmek için politikalar geliştirmede ve uygulamaya koymada, devletin göreli özerkliğine, yeterli ağırlık vermemeye" götürür (Gough, 1975a: 5). Gough, bir yandan da Barratt Brown gibi devletin karakterini yalnızca sınıf savaşımıyla açıklayan yazarları da eleştirmiştir.

Gough, devlet harcamalarındaki artışı açıklarken, Poulantzas'ın ve daha az ölçüde olmak üzere Miliband'ın yapıtlarına dayanarak, devleti işlevsellik ve sınıf savaşımını baz alarak açıklayan yaklaşımların bir "sentez"ini önerdi. Gough'a göre, hem Poulantzas hem de Miliband "kapitalist devletin, egemen sınıfların siyasal çıkarlarını temsil eden ve sınıf savaşımının alanı içerisinde yer alan, görece özerk bir varlık" olduğuna işaret ederler. Devletin bu göreli özerkliğidir ki işçi sınıfını, "sermayenin siyasal gücü ve onun dayandığı devletin baskıcı aygıtı" tehlikeye atmadan, kapitalist sınıf içerisindeki bölünmeleri bir dizi ekonomik ve sosyal reform elde etmek üzere kendi yararına kullanmaya muktedir kılmaktadır (Gough, 1975b: 58, 64).

Burada ayrıntılarına inmeden söylersek Gough, devlet harcamalarına ilişkin işlevsel açıklama ile bu harcamaların sınıf savaşımınca belirlenişi arasında görece keskin bir ayrım kurar. Bu ayrım kuramsal olarak, üretimin dağıtımdan neo-Ricardocu ayrılığına dayanır. Devletin "özerkliği" üretimin işlevsel gereklilikleri tarafından büyük ölçüde kısıtlanır ama gene aynı özerklik, dağıtımla bağlantılı olarak, sınıf savaşımı tarafından belirlenmektedir. Dolayısıyla verimli harcama, kapitalizmin ekonomik gelişimi açısından işlevsel olarak açıklanabilirken; sınıf savaşımı vergilendirmenin kapsamı ile "sosyal harcama"nın yapısı ve büyüklüğüyle ilintili olmaktadır.

Gough, Poulantzas'ın devlet kuramını benimsemiştir; çünkü bu kuram, devletin yapısal-işlevci analizlerince öne çıkarılan reformizmin sınırlarının bir açımlamasıyla birlikte, devletin "sınıf savaşımı" analizlerince vurgulanan reformizm olanaklarını içeren açımlamayı sentezleyecek bir çerçeve sunar görünmekte ve böylece kriz sürecindeki alternatif stratejileri değerlendirmeyi sağlayacak bir temel oluşturmaktadır. Ne var ki Gough'un, "son kertede belirleyici olan" üretimin işlevsel gerekliliklerinde dışavurumunu bulan, devletin etkinliği üzerindeki "ekonomik" sınırlamalar ile dağıtım ilişkilerini belirlemede sınıf savaşımının rolünde dışavurumunu bulan, devletin "siyasal" özerkliği arasında yaptığı keskin ayrım, yine kendisinin kriz kuramıyla çelişmektedir. Söz konusu kuram, kapitalizmin ayakta kalmasının işçi sınıfının özlemlerinin, kârlılık sınırları içerisinde tutulmasına bağlı olduğunu fark etmişti. Dolayısıyla Gough krizin, işçi sınıfının değişik kesimlerine hiçbir siyasal ayrıcalık alanı ve dolayısıyla da reformizme kapı aralayacak hiçbir olanak bırakmayacak derinlikte olduğuna inanıyordu.

Köktencilik ve Devlet Kuramı

Ian Gough'un devlete, neo-Ricardocu yaklaşımına köktencilerin yanıtı gecikmedi. David Yaffe ve Paul Bullock krizin köktenci çözümlemesini yaparlarken, devleti "toplumun yukarısında durur görünen" bir güç olarak ele alan "sosyal demokrat" anlayışa yüklenerek ve "burjuva devletin müdahaleciliğinin doğrudan doğruya sermayenin gereksinmelerinden kaynaklandığı" yönündeki düşüncelerini ilerleterek, Gough'un devlet harcamaları çözümlemesine saldırdılar; "bu gelişmeler yöneten sınıf açısından *siyasal* bir zorunluluktur" diyerek, kendi görüşlerinin basitliğini de zımnen sergileme yoluna gitmişlerdir (Bullock ve Yaffe, 1975: 33. Vurgu benim).

Ben Fine ve Laurence Harris, Gough'un devlet harcamalarını çözümleyişine daha derinlikli ve sağlam bir eleştiri yönelttiler. Gough'un devletin "göreli özerkliği"ni üzerine inşa ettiği, dağıtımla üretim arasına koyduğu neo-Ricardocu ayrımı eleştiren Fine ve Harris'e göre birikimin krizce yönlendirilen örüntüsü "sermayenin işleyişinin zorunlu bir parçasıdır ve kapitalist devletin ekonomik müdahalesi temelde sermayenin ekonomik gereksinimlerince belirlenmektedir" (Fine ve Harris, 1976a: 99). Gough'un neo-Ricardocu yaklaşımı, kriz karşısında, sermaye birikimine ve özellikle de sermayenin uluslararasılaşması ve yeniden yapılanmasına ilişkin olarak devletin oynadığı rolü tümüyle göz ardı eder. Üstelik devletin, sermayenin içine düştüğü krizi çözme yeteneğini abartır. Devlet, ancak sermayenin krize karşılık vermeye zorlandığı koşulları değiştirmeye yönelik bir müdahalede bulunabilir. Bu, devletin nasıl olup da, sermayeyi gerekli yeniden yapılandırmaları üstlenmeye zorlamak için, krizi derinleştirecek biçimde müdahalede bulunabileceğini açıklar.

Fine ve Harris devletin sermayenin güdümünde oluşunu, devletin değer yasasının güdümünde oluşuyla açıklar: "Devletin etkinliği artı-değerin üretimine hem bağımlıdır hem de onun tarafından belirlenir"; bu nedenledir ki devletin ekonomik müdahalesi "ekonomideki siyasal öğenin bir müdahalesi olarak düşünülemez; zira bu müdahale esas itibariyle ekonominin hareket yasaları tarafından koşullanır". Ne var ki değer yasası ancak, içinde devletin önemli ölçüde (siyasal) bir özerklikle hareket ettiği (ekonomik) sınıfları tarif etmektedir. Bundan dolayı Fine ve Harris, Gough'u "iktisatçıların tartışmalarına Marksist siyaset kuramcılarının kapitalist devletin egemen sınıfların çıkarlarıyla kurduğu ilişki içerisinde göreli özerkliği ve onun sınıf savaşımının yöneldiği amaç olarak konumu" vargısını taşıyarak Yaffe'nin ötesine geçmiş olmasından dolayı alkışlarlar. Onlara göre, "devlet, kapitalist toplumsal ilişkileri muhafaza ederken, ekonomik rolünün yanı sıra siyasal ve ideolojik rollere de sahiptir. Bu nedenle, devletin ekonomik müdahalesi siyasal ve ideolojik güç dengesi tarafından koşullanır... doğrudan sermayenin kontrolünde olan üretim ve mal dolaşımının aksine, devletin ekonomik etkinliği esas olarak değişim ilişkileri aracılığıyla değil, siyasal (ve ekonomik ve ideolojik) boyutlu sınıf savaşımının oluşturduğu denge aracılığıyla kontrol edilir" (Fine ve Harris, 1976a: 103, 109-110, 107, 99, 103).

Fine ve Harris, Gough'un neo-Ricardocu devlet kuramına et-

kili bir eleştiri getirmişlerdir. Ne var ki ekonomik ile siyasal arasındaki ilişkiyi ya da devlet politikasını belirlemede yapı ile sınıf savaşımı arasındaki ilişkiyi kavramsallaştırırken, temelde Gough'tan farklı bir tutum almamışlardır. Poulantzas'ın devleti "aşırı politize" olan kavrayışını Gough'un da benimsemesini yalnızca Gough'un neo-Ricardoculuğunun devlete çok fazla özerklik verdiği gerekçesiyle eleştirmişlerdir. Dolayısıyla, Poulantzas'la devletin "son kertede ekonomi tarafından belirlendiği", fakat "siyasal ve ideolojik güç dengesi tarafından koşullandığı" üzerinde uzlaşabilirlerken, onu ekonominin sınırlamalarına yeterli önemi vermeyişinden ötürü eleştirirler; ancak "ekonomik" ile "siyasal" arasındaki ilişkiye hiçbir alternatif kavramsallaştırma önermemişlerdir.

Fine ve Harris bir sonraki kitaplarında, temel belirsizliklerini koruyarak, kendi analizlerini daha da geliştirdiler (Fine ve Harris, 1979). Bu analizde Poulantzas'ın sınıf savaşımının; ekonomi, politika ve ideolojinin göreli özerkliğine dayanan, çoğulcu kuramını benimsediler; fakat bu kuramı, sermaye ile devletin kaynaşmasına dayanan Tekelci Devlet Kapitalizmi kuramı biçiminde, içinde sınıf savaşımının gerçekleştiği yapısal sınırlamaların ekonomistik bir kuramıyla birleştirdiler. Dolayısıyla sınıf savaşımı ekonomik, siyasal ve ideolojik alanların birbirinden ayrılmasıyla kendisini gösterirken, yapı bunların kaynaşmasıyla kendini belli eder. Öyleyse, bu kaynaşmanın oluşmasına yönelik yapısal eğilimler karşısında burjuva egemenliğinin korunması, sınıf savaşımına dair çeşitli düzlemlerin birbirinden ayrılığının sürdürülmesine bağlıdır. Dolayısıyla devlet müdahaleciliği, birikimin, "kâr oranının düşme eğilimi"nde ifadelerini bulan temel çelişkilerine yanıt olarak gelişmiş, fakat bu müdahale üretimi denetlemek ve "ideolojik, ekonomik ve (öncelikle) siyasal ilişkilerin kristalleşmesi"ni sağlamanın "baskın mekanizma"sı haline gelmiştir. Devletin sermayeyle bu kaynaşması sınıf savaşımı üzerinde ters bir etki yaratır, "ilk evrelerde burjuva hegemonyasının zeminini oluşturmuş olan; ekonomik, siyasal ve ideolojik savaşımların bölünmüşlüğünü" ortadan kaldırma tehdidinde bulunarak; "ekonomik savaşımın verildiği yeri üretim noktasından ayırmak... ve ona devlet kurumları içerisinde bir ifade kazandırmak yoluyla... kapitalist yeniden üretime uygun düşen sınırlara sıkıştırılmış" savaşıma yönelik bir tepkidir bu.[10]

Dönüp dolaşıp neo-Ricardocu devlet kuramına gelmiş görünüyoruz; bu kurama göre "ekonomi", devletin etkinliğinin siyasal açıdan belirlendiği, dış maddi sınırlamaları tayin etmektedir.

10 Fine ve Harris (1979: 11, 15-126). Bu argüman, Offe ile Hirsch'in iktisadi çatışmaların politizasyonunun, devletin yaşadığı kriz ve çözülmenin esas kaynağı olduğu yolundaki argümanlarıyla ilginç bir karşıtlık oluşturmaktadır.

Gough ve Poulantzas'a yöneltilen tek eleştiri bu yazarların bu ekonomik kısıtların erimini hafife almalarıdır. Devletin sınıfsal karakteri ancak burjuvazinin işçi sınıfının ekonomik savaşımını reformist siyasal kanallara yönlendirebilme becerisiyle korunabilmiştir. Buradaki siyasal içerim şudur: Devletin sınıfsal karakteri "ekonomik savaşımı şiddetlendiren ve savaşımın üstüne siyasal savaşımın şiddetlenmesini bina eden bir strateji" aracılığıyla dönüştürebilir.[11]

Fine ve Harris, Gough ve Purdy'nin neo-Ricardocu ekonomisini reddetmiş ve dolayısıyla devletin etkinliği üzerindeki ekonomik sınırlamalar konusunda farklı bir değerlendirme yapmış olsalar da; Gough ve Purdy'nin, devletin sınıfsal karakterinin, sermayeyle olan *dışsal* ilişkisi tarafından belirlendiğini söyleyen, devletin özerkliğini anlayışlarına karşı çıkmışlardır. Bunun nedeni Fine ve Harris'in de devleti, *toplumsal ilişkinin* belli bir biçimi olarak değil, özerk bir *kurum* olarak görmeleriydi. Böylelikle bu yazarların hepsi de Poulantzas'ın devletin kurumsal özerkliğini fetişleştirmesinin izinden giderek, kapitalist sınıfın egemenliğinin bir biçimi olarak devletin *biçimi* sorusunu ortaya atmak üzere, devletin görünüşteki bağımsızlığının ötesine nüfuz edememişlerdir.

Devlet kuramı, Neo-Ricardocular ile köktenciler arasındaki tartışmada bir çıkmaza girmiş görünmektedir. Her iki taraf da devletin "özerkliğini" onun kapitalist sınıfsal karakteriyle bağdaştıramıyordu; çünkü her ikisi de kapitalist toplumsal ilişkilerin birer biçimi olarak ekonomi ile siyaset arasındaki ilişkiyi kavramsallaştırmanın bir yoluna sahip değildi. Sonuç, her iki tarafın da devleti, onun sermaye için gerçekleştirdiği "ekonomik" işlevlere indirgeyen bir ekonomizm ile, devleti "ideolojik, ekonomik ve (öncelikle) siyasal ilişkilerin kristalleşmesi" olarak algılayan bir "politizm" arasında gidip gelmeleri oldu. Bu, basitçe bir kuramsal yanılgı değildi; tartışmada birbirlerinin amansız rakibi gibi görünen tarafları birleştiren, ortak siyasal bakış açısının sınırlılıklarının bir göstergesiydi: Devleti, sosyalizme geçişin bir aracı olarak ele alan ve dolayısıyla sosyalist siyaseti, devleti ele geçirmeye yönelik devrimci veya reformist bir mücadeleye indirgeyen bir bakış açısıydı bu.

Neo-Ricardocularla köktenciler arasındaki kuramsal ayrılıklar zorunlu olarak köklü siyasal ayrılıklara işaret etmez. Dolayısıyla, 1973-74'te Heath hükümeti madencilerin greviyle alaşağı edildiği zaman, her iki kamptaki sosyalistler, devrim hemen yarın olacakmış gibi ultra-sol bir maksimalizmin sözcülüğünü yaptılar.

11 Fine ve Harris (1979: 127). Laurence Harris, tartışmanın ilk safhasında Poulantzas'ın Tekelci Devlet Kapitalizmi kuramının devleti "ya proleterya ya da şimdi olduğu gibi tekelci sermaye tarafından ele geçirilip kullanılabilecek nötr bir araç" olarak görmekle sosyal demokrat reformizmin izinden gittiği yolundaki suçlamasını şiddetle reddeder (Harris, 1976), ama karşı argümanlar getirmez.

Ancak, iki yıl sonra sendikal harekette görülen göreli gerileme, kendilerini bu kuramsal bölünmede hangi tarafa koymuş olurlarsa olsunlar, büyük çoğunluğun, kendi sosyalist ihtiraslarını "gerçekçi" bir siyasal reformizmle bağdaştırma arayışına girmelerine yol açtı. "Toplumsal sözleşme"ye sosyalist bir içerik kazandırma peşindeki neo-Ricardocu strateji, en etkili biçimde Dave Purdy ile Mike Prior tarafından *Out of the Ghetto* (1977) adlı yapıtta geliştirildi. (Diane Elson'un bu kitaba yönelik eleştirisi için bakınız (1979b). Bu strateji, Komünist Parti'ye en sonunda saygınlığını yitirten tartışmayı ateşlemede önemli rol oynamış, yeni Komünist Parti program taslağının yayımlanmasına bir tepki olarak ortaya konmuştu. "Alternatif Ekonomik Strateji"ye sosyalist bir içerik kazandırma peşindeki köktenci strateji ise, Fine ve Harris ile CSE Londra Grubu (1979, 1980) tarafından geliştirildi. Farklılıklarına rağmen her iki yaklaşım da, kriz ve sınıf savaşımıyla ilgili olarak dar bir ekonomistik kavrayışa ve sınıf konusundaysa monolitik bir görüşe dayanıyor, kriz esnasında gelişen farklılaşmış sınıf savaşımı biçimlerini göz ardı ediyor ve hepsinden öte, işçi sınıfı ile devlet arasındaki çelişkili ilişki sorununu bir yana bırakıyordu. Bu bakış açısı, 1970'ler boyunca gelişen popüler savaşımların giderek uzağına düşmekteydi; ve açığa çıkmaktaydı ki, devlet, kurtuluşun müstakbel aracı değil, kitlelerin özlemlerini gerçekleştirmelerinin önündeki en büyük engeldi.

İronik biçimde, aynı 1975 CSE Konferansı, David Yaffe ile Dave Purdy arasındaki tartışmada neo-Ricardocularla köktencilerin kozlarını son kez paylaşmalarına tanık oldu; Emek Süreci ve Konut gruplarının çalışmalarından bağımsız olarak ortaya çıkan yeni yaklaşımlar atölye çalışmalarında katılımcıların dikkatine sunuldu. Bu konferansın kapanış oturumunda alınan, eski tüfeklerin her iki kanadı tarafının da şiddetle direndiği kararda tartışmayı genişletmek ve yeni yönleri araştırmak için 1976 konferansın "emek süreci" üzerine olması ve gelecek yılın konferansına hazırlanmak için çalışma grupları oluşturulması benimsendi.■

(Yazının devamı Praksis'in gelecek sayısında yayımlanacaktır.)

Kaynakça

Afansyev, L. et. al. (1974) *The Political Economy of Capitalism*, Moscow: Progress

Anderson, P. (1964) "Origins of the Present Crisis", *New Left Review*, 23.

Backhaus, H.-G. (1969) "Zur Dialektik der Wertform", Schmidt, A. (der.) *Beiträge zur Marxistchen Erkenntnistheorie*, içinde Frankfurt: Suhrkamp.

Backhaus, H.-G. (1974- 1978) "Materialen zur Rekonstruktion der Marxschen Werttheorie", *Gesellschaft*, 8/9.

Blanke, B., U. Jürgens ve H. Kastendiek (1978) "On the Current Marxist Discussion on the Analysis of Form and Function of the Bourgeois State" Holloway, J. ve S. Piciotto, (der) (1978) *State and Capital: A Marxist Debate* içinde Lonon: Edward Arnold.

Bonofeld, W. (1987) "Reformulations of State Theory" *Capital and Class*, 33: 96-128, tıpkıbasım Bonefeld ve Holloway (1991)

Bonofeld, W. ve J. Holloway, (der.) (1991) *Post-Fordism and Political Form*, London: Macmillan.

Bullock, P. ve D. Yaffe, (1975) "Inflation, the Crisis and the Post-War Boom", *Revolutionary Communist* 3/4

Clarke, S. (1988) *Keynesyanism, Monetarism and the Crisis of State*, Aldershot: Edward Elgar; Vermont: Gower.

Elson, D. (1979a) *Value*, CSE Books; New Jersey: Humanities.

Elson, D. (1979b) "Which Way 'Out of the Ghetto'", *Capital and Class*, 9: 97-117

Fine, B. ve L. Harris (1976a) "State Expenditure in Advanced Capitalism: A Critique", *New Left Review*, 98: 97-112.

Fine, B. ve L. Harris (1979) *Rereading Capital*, London: Macmillan.

Gough, I. (1975a) "Review of the Fiscal Crisis of the State" *Bulletin of the CSE*, IV, 2(11).

Gough, I. (1975b) "State Expenditure in Advanced Capitalism", *New Left Review*, 92: 53-92.

Gough, I. (1979) *The Political Economy of the Welfare State*, London: Macmillan.

Harris, L. (1976) "State, Monopoly Capitalism and the Capitalist Mode of Production", sunuş, CSE Theory of the State Group.

Holloway, J. (1988) "The Great Bear, Post-Fordism and Class Struggle", *Capital and Class*, 36: 93-104 tıpkıbasım Bonofeld, W. ve J. Holloway (der.) Post-Fordism and Social Form

Holloway, J. ve S. Picciotto (der.) (1978) *State and Capital: A Marxist Debate*, London: Edward Arnold.

Jessop, B. (1988) "Regulation Theory, Post Fordism and the State", *Capital and Class* 34: 147-168.

Keane, J. (1988a) *Democracy and Civil Society*, London: Verso.

London-Edinburgh Weekend Return Group (1980) *In and Against the State*, 2nd edition, London: Pluto.

Milliband, R. (1969) *The State in Capitalist Society*, London: Weindefeld ve Nicholson

Murray, R. (1971) "The Internationalization of Capital and the Nation State", *New Left Review*, 67: 84-109, tıpkıbasım Radice, N. (der.) (1975) *International Firms and Modern Imperialism*, Harmondsworth: Penguin.

Nairn, T. (1964a) "The Nature of the Labour Party", *New Left Review*, 27.

Nairn, T. (1964b) "Labour Imperialism", *New Left Review*, 28.

O'Connor, J. (1973) *The Fiscal Crisis of the State*, New York: St. Martin's.

Negri, A. (1988) *Revolution Retrieved, Red Notes*, London

Offe, C. (1972) *Strukturprobleme des kapitalistisnhen Staates*, Frankfurt.

Poulantzas, N. (1967) "Marxist Political Theory in Great Britain", *New Left Review*, 43.

Poulantzas, N. (1969) 'The Problem of the Capitalist State', *New Left Review*, 58, tıpkıbasım Blakburn, R. (der.) (1972) *Ideology in Social Science*, London: Fontana.

Purdy, (1973) "The Theory of the Permanent Arms Economy", *Bulletin of the CSE*, İlkbahar.

Purdy, D. ve M. Prior (1977) *Out of the Ghetto*, mimeo.

Radice, H. ve S. Picciotto (1971) "European Integration: Capital and the State", *Bulletin of the CSE*, 1(1).

Radice, N. (der.) (1975) *International Firms and Modern Imperialism*, Harmondsworth: Penguin.

Rubin, I.I. (1972) *Essays on Marx's Theory of Value*, Detroit: Black and Red.

Rubin, I.I. (1977/1978) "Abstracts Labour and Value in Marx's System", *Capital and Class*, 5: 107-39.

Warren, B. (1971) "The Internationalisation of the Capital and the Nation State: A Comment", *New Left Review*, 68: 83-88, tıpkıbasım Radice, N. (der.) (1975) *International Firms and Modern Imperialism*, Harmondsworth: Penguin.

Warren, B. (1972) "Capitalist Planning and the State", *New Left Review*, 72: 3-30.

Praksis 9 | Sayfa: 411 - 442

Devlet ve Gündelik Mücadele*

John Holloway

Çeviri: Attila Güney

Giriş

Son yıllarda, işçi sınıfının devlete ilişkin mücadele biçimlerinde hızlı gelişmeler görülmektedir.[1] Devlet ile işçi sınıfı arasındaki mücadele alanı, ücretlerin düşürülmesi ve çalışma koşullarına ilişkin düzenlemelerle, devletin baskıcı aygıtlarıyla girişilen çatışmalar gibi, çoğu zaman geleneksel çatışma alanları olarak düşünülen alanları aşarak genişlemiştir. Özellikle "refah devleti" politikalarında kesintiye gidilmesi gibi gelişmeler, devletin konut, eğitim, ulaşım, sağlık alanlarındaki rolüne ilişkin muazzam bir mücadelenin yükselişine sebep olmuştur. Bu mücadelelerin çoğu, işçi sınıfının geleneksel örgüt biçimlerinin dışında cereyan etmiştir. Parti ve sendikal örgütlerin söz konusu gelişmeler karşısında tali kaldığı görülmüştür. Öte yandan, devlete karşı gelişen yeni mücadele biçimlerine ilişkin genel bir duyarlılığın yükselişinin aksine, bu mücadelenin bir tarafı olan devletin nasıl anlaşılacağına ilişkin dikkate değer bir kafa karışıklığı vardır.

İşçi sınıfının yeni mücadele biçimlerinin gelişmesi, devletin kendi gelişimini zıt yönde bütünleyen bir olgu, onun tamamlayıcı karşıtıdır. "Refah devleti" ve "devlet müdahalesindeki" büyüme, devlet sektöründe çalışan sayısındaki artış, gündelik hayata devletin yaptığı müdahalenin arttığı anlamına gelmektedir. İngiltere'de çalışan nüfusun yüzde 25'inden fazlası devlet tarafından istihdam edilmektedir ve bu insanlar işverenleri olarak devletle gündelik hayat içinde sürekli ilişki içindedirler. Çünkü, bunların birçoğu için -özellikle devletleştirilmiş sanayi kollarından çok kamu hizmetlerinde istihdam edilenler için- özel sermaye değil de devlet tarafından is-

* Yazının alındığı kaynak: Holloway, J. (1991) "The State and Everyday Struggle", Clarke, S. (der.), *The State Debate* (1991) içinde, New York: St. Martin's, 225-259.

1 Bu çalışma CSE (Sosyalist İktisatçılar Konferansı) çerçevesinde ortaya çıkan kolektif çalışma ve tartışmaların sonuçlarının bireysel formülasyonudur. Aslında bu çalışma, biri Edinburgh CSE grubunun "Devletin Krizi ve Burjuva Biçimlerine Karşı Mücadele" ve benim bireysel çalışmam olan "Sınıf Pratiği Olarak Devlet" adlı iki erken çalışmanın eleştirel bir yeniden gözden geçirilmiş biçimidir. Bu çalışmanın ortaya çıkışında Sol Picciotto, Edinburg CSE grubu (John Macdonald, Richard Paine, Olga Stassiopoulou) ve Londra-Edinburgh Grubu (Cynthia Cockburn, Neil McInness, Jeannette Mitchell, Kathy Polanshe) ile yapılan ortaklaşa çalışmalara ve bundan önceki yazılarıma eleştirel yorumda bulunan Simon Clarke, James Donald, Ben Fine, Bob Fine, Frankfurt State Grubu, Bob Jessop ve Mike

Williams'a olan borcumu inkâr edemem. Bu yorumların niteliğindeki katkıların çoğu eleştiri niteliğinde olduğundan, yazının sorumluluğu tamamen bana aittir. Her ne kadar bu çalışma erken dönem çalışmalarımın bazı açılardan eleştirisi ise de, burada ele alınan görüşlerin bir kısmı Edinburgh (1978) Londra-Edinburgh (1979) ve Holloway (1979) içinde daha detaylı olarak ele alınıp geliştirilmiştir.

tihdam ediliyor olmaları gerçeği, onların gündelik etkinliklerinin doğasını ve niteliğini belirleme açısından temel öneme sahiptir. Fakat, açıkçası devletin geçirdiği değişimden etkilenenler sadece devlet sektöründe çalışanlar değildir. Devlet tarafından istihdam edilmeyen işçiler de devlet araçlarıyla eskiden olduğundan daha yoğun ve artan bir ilişki içine girmektedirler. Bu yoğunluk daha çok, eğitim, sağlık, sosyal güvenlik, konut gibi, bir bütün olarak düşünüldüğünde işgücünün yeniden üretimini etkileyen, işçiyi devlet araçlarının değişik parçalarıyla sürekli ve doğrudan temas kurmak zorunda bırakan farklı etkinlikler için söz konusudur. Bu durum aynı zamanda doğrudan üretim alanında çalışanlar için de geçerlidir. Her ne kadar, bireysel sermaye tarafından istihdam edilen işçiler açısından halihazırdaki çatışma, bireysel sermayedarlar ile ise de, işçi ile sermayedar arasındaki ilişki, ücret politikaları, verilen teşvikler ve borçlanma şartnameleri, planlama anlaşmaları, güvenlik düzenlemeleri ve benzer uygulamalar yoluyla devletin artan etkisi altındadır. Bu yüzdendir ki birçok sosyalist için devlet kuramsal olduğu kadar gündelik yaşam pratiği açısından da bir sorun haline gelmiştir.

Devletin geçirdiği değişime bağlı olarak devlet etrafında yürütülen sınıfsal mücadeledeki bütün bu gelişmeler Marksist devlet kuramında son yıllarda görülen büyük ilgi dalgasını açıklamaktadır. Çalıştıkları iş ve siyasal etkinlikleri, sosyalistleri devletin değişik kurumları ile doğrudan ve rutin etkileşim içinde bıraktığından, devlete ilişkin her türlü algılayış gündelik hayatları için doğrudan pratik öneme sahip bir sorun halini alır. Yine de hangi pratik kaynakların onların yakın dönem devlet kuramı üzerine yaptıkları tartışmaların dilsel çerçevesini çizdiğini anlayabilmek kolay değil. Bu zorluk, sadece tartışmanın en önemli kuramsal katkıları dahi erişilemez kılan bir etmen olan karmaşık dilinden değil, aynı zamanda kuramcıların işaret ettiği sorulardan da kaynaklanmaktadır: Bir devleti kapitalist bir devlet yapan nedir? Devlet faaliyetlerinin üzerindeki yapısal sınırlamalar nelerdir? Sermayenin yeniden üretimi ile devlet harcamaları arasında nasıl bir ilişki vardır? Devletin gelişimi sermayenin hareket yasaları tarafından hangi yolla belirlenir? Bütün bu sorular çok önemlidir, fakat bu soruların sosyalistlerin devlet içinde ve etrafındaki siyasal pratikleri ile ilişkisi oldukça dolaylıdır.

Örneğin, sermayenin yeniden üretiminde devletin hizmet sektöründeki harcamalarının rolü üzerine tartışmanın kesinlikle siyasal yansımaları vardır, fakat bu tartışmayla hizmet sektörün-

de çalışan işçilerin gündelik yaşam pratiği arasında yarı yarıya dahi bir ilişki görmek oldukça zordur. Yine benzer şekilde, devletin kapitalist bir devlet olduğuna ilişkin bilginin ve devletin parçalanması gerektiğine ilişkin fikrin sosyalist eğitimcilere öğrencileriyle kurdukları gündelik ilişkide nasıl yol gösterici olacağını anlamak da kolay değildir. Bu nedenledir ki, devlet üzerine yazılmış birçok yazı, burjuva kuramının cevabını bulamadığı soruların cevaplarını bulmaya çalışarak, araştırma konusunu tepeden inceleme eğiliminde olmuştur. Devlet üzerine şimdiye kadar yapılan incelemelerin, işçi sınıfı eylemliliği üzerindeki etkileri açıkça tartışıldığı ölçüde de, işçi sınıfı mücadelesini yalnızca parti stratejisi açısından kavramlaştırılma eğiliminde olmuşlardır. Sonuç olarak her ne kadar Marksist devlet kuramının yeniden canlanışı, kaçınılmaz olarak itkisinin ve desteğinin büyük kısmını genellikle devlet etrafında dönen mücadele biçimlerinden ve önemli sayıdaki sosyalistin devletle olan gündelik meşguliyetlerinden almışsa da, kuramcıların çalışmalarının bu mücadele biçimlerinin gelişimine benzeri bir katkı yapmadıkları görülüyor.[2]

İhtiyacımız olan, burjuvazinin gündelik sınıf pratiği olarak tanımlanan bir devlet kuramıdır. Devlet kuramı devletle girilen bu gündelik ilişkilere işaret eder bir özelliğe sahip olabilmesi içinse, devlete içkin olan sınıf pratiklerinin gelişimine ve onlara karşı koyma olasılıklarına ışık tutabilir olması gerekmektedir.

Bu çalışma bu sorunları çözmeyi amaçlamıyor: Devletin gündelik pratiği ve sosyalistlerin devlete karşı gündelik hayat içinde mücadeleleri üzerine konuşmaya başlayabileceğimiz ancak henüz olgunlaşmamış bir kavramsal çerçeve geliştirmeyi amaçlıyor.

Toplumsal İlişkiler Biçimi Olarak Devlet

1. Bu soruyu cevaplandırabilmek için, bir başka deyişle, devleti burjuvazinin gündelik yaşam pratiğinin bir biçimi olarak anlayabilmek için, devlet içinde ve devlete karşı olan yakın dönem sınıfsal mücadele deneyimleri üzerine yoğunlaşmaya çalışmalıyız. Bu, kuram karşıtı veya son yıllarda devletin doğası üzerine yapılmış tartışmaları bütünüyle reddeden bir duruş önerdiğim anlamına gelmemelidir. Aksine, devlete ilişkin olarak yürütülen belirli mücadeleler üzerine yakın dönemde yapılmış analizlerdeki sorunlar, açıkça, devlet çalışmalarına uygulanacak veya bu çalışmalarda kullanılacak, fetişizm, devlet biçimi (*state form*) gibi kavramların, devlet biçimi ile devlet aygıtları arasındaki farkı vurgulayan kavram ve yaklaşımların geliştirilmesinin önemine

[2] Devlet kuramındaki gelişmeler ile devlet etrafındaki mücadelelerin gelişim arasındaki kopukluk devlete yönelik olarak son yıllarda ortaya çıkan yeni sınıfsal mücadeleleri inceleyen araştırmalarda öne çıkarılmıştır. Her ne kadar bu çalışmalar belirli mücadele biçimlerine ilişkin olarak mükemmel bulgular sunmuşsa da, yazar kendi deneyimlerini kuramsallaştırmaya çalıştığında, bu bağlantının kopuk olduğu devlet kuramları çalışmalarına göndermede bulunduğu için, sonuç kaçınılmaz olarak tatmin edici olmamıştır. Cynhia Cockburn'un (1977) *Yerel Devlet Üzerine* adlı popüler çalışması Londra'da konut sorunu üzerine mücadeleye ilişkin önemli bulgular sunarken, Miliband ve Poulantzas karışımı kuramsal yönelimin yetersizliği buna iyi bir örnektir.

işaret etmektedir. Dolayısıyla burada hedeflenen, devlet kuramının reddi değil, fakat yakın dönemde ortaya çıkan birtakım gelişmelerin siyasal sonuçlarını vurgulamak ve onları yorumlamaktır. Ben bu noktada özellikle Batı Almanya'da geliştirilen ve diğer bazı ülkelerde ele alınıp ileri götürülmüş olan devlet türetme tartışmasını işaret ediyorum.[3] Alman akademisyenler, tarihsel geleneklerinden de kaynaklı olarak, başkalarının somut mücadelelerini, oldukça soyut biçimde kuramsallaştırmada hayli maharetli olmuşlardır. Kendi çalışmalarının siyasal uygulamalarını vurgulamaksızın, devlet anlayışımızda yeni bir kavramsal çerçeve yaratmışlardır. Bu kavramsal çerçeve uygun biçimde geliştirildiğinde devleti sınıf pratiği olarak gören bir devlet anlayışına sahip olmamızın yolunu açabilir.

3 Bu tartışma ile ilgili olarak bu yazıda yer verilmeyen ve tartışmanın temel özelliklerı üzerine değerlendirmeleri içeren ve tartışmaya katkı yapan önemli çalışmaların İngilizce çevirileri için bkz. Holloway ve Picciotto (der.) (1978).

2. Alman kuramcılar arasında devlet tartışması, siyaset analizini, sermaye birikiminin analizinden ayıran kuramcıların (Offe ve Habermas) eleştirisiyle başladı. Öte yandan, sadece sermaye ile devlet arasındaki bağlantıyı sürekli dile getirmek yerine, tartışmaya katkıda bulunanlar, iktisadi olanla siyasal olan arasındaki ayrımın kabulünden hareketle, kapitalist üretim ilişkilerini niteleyen bu ayrımın tarihsel ve mantıksal temellerini kurmaya çalıştılar. "Devletin göreli özerkliği"ni -daha doğrusu devletin iktisadi alandan ayrılması ve ayrışmasını- anlayabilmek için göreli özerkliğin (ayrılma ve ayrışmanın) kapitalist üretim ilişkilerinin temel yapısından çıkarsanması gerektiğini ileri sürdüler: Burada vurgu iki "şey" arasındaki ilişkiyi anlayabilmek için onların birliğinin anlaşılmasının zorunluluğu üzerineydi.

Marx, *Kapital*'de burjuva ekonomi-politik eleştirisini, en temel kapitalist toplumsal ilişki biçimlerinden hareketle geliştirmiştir. Devlet ile sermaye arasındaki ilişkiyi anlayabilmek için de bu mantıksal prosedürü burjuva siyaset bilimi kategorilerinin eleştirisine doğru genişletmek gerekir. Bu kategoriler de kapitalist toplumsal ilişkilerin temel yapısından çıkarsanmalıdır. Devleti sermayeden türetmeye çalışmak, siyasal olanı iktisadi olandan türetmek gibi bir çaba değil fakat, siyasal olan ile iktisadi olan arasındaki ayrışmayı, kapitalist üretimin toplumsal ilişkilerinin yapısından, yani belirli tarihsel sömürü biçimlerinden türetmeye çalışmak demektir. Siyasal ve iktisadi olanı "siyasal" ve "iktisadi" olarak şekillendiren sadece kendi ayrılıkları olduğu için, ikisini de bütünün ayrışmış varoluşundan türetme girişimidir. Dolayısıyla amaçlanan "iktisadi" ya da "indirgemeci" bir devlet kuramı geliştirmek değil, siyasal olanın maddeci bir eleştirisini oluştur-

mak için, Marx'ın maddeci ekonomi-politik eleştirisi yöntemini geliştirmektir. Bir başka deyişle, devlet ekonomik temele gönderme yapılarak açıklanabilecek bir üstyapı değildir. Tıpkı para, değer v.b. gibi, tarihsel olarak özgül bir toplumsal ilişkiler biçimidir. Siyaset biliminin bir kategorisi olarak devlet, toplumsal varlığı, burjuva toplumsal ilişkileri tarafından ayrıksı bir biçim özelliği gösteriyormuş gibi sunulan bir düşünce biçimidir :

> Burjuva iktisadının kategorileri biçim benzeri şeyleri içerir (para, değer gibi). Bunlar aslında ve ancak, tarihsel olarak belirlenmiş bir üretim biçimine ait ilişkilerin ve koşulların açıklanmasında geçerliliği olan düşünce biçimleridir (Marx, 1965: 80).

Alman devlet tartışması, devlet biçiminin maddeci eleştirisi için, Marx'ın değer biçimi, para biçimi gibi burjuva kategorilere yönelik eleştirisindeki yöntemi geliştirmeye çalışmıştır.[4]

Maddeci bir eleştiri yalnızca devlet biçiminin iç yüzünü gösterme sorunu ya da devletin kapitalist devlet olarak içeriğini açığa çıkaran analitik bir süreç değildir. Rubin'in tanımladığı gibi (1978: 109) maddeci eleştiri, bunların yanında devlet biçiminin köklerini tarihsel ve mantıksal olarak türeten diyalektik bir süreçtir. Gerçekten de Marx, yöntemini burjuva ekonomi-politikçilerinden kesinkes bu temelde ayırmıştır:

> Ekonomi-politik eksik aksak da olsa gerçekten de değer ve onun önemini incelemiş ve bu biçimler altında yatanı keşfetmiştir. Fakat, bir kere dahi emeğin neden ürünün değeri, emek-zamanın neden bu değerin büyüklüğü olarak sunulduğu sorusunu sormamıştır (Marx, 1965: 84-85).

Sonuç olarak, Alman türetmecilerinin önlerine koydukları hedef, sadece kapitalist devlet biçiminin altında yatanı (onun kapitalist devlet olduğu gerçeğini) keşfetmek değil, aynı zamanda bu biçimi (iktisadi alandan ayrışmış, belirli bir kerte olarak varolan devleti) kapitalist meta ilişkilerinden türetmekti. Bu tartışma farklı cevapların üretilmesine neden oldu. Ancak içlerinden en verimli olanı, devletin toplumsal ilişkilerden ayrışmasını, kapitalizmde işçi sınıfının burjuvazi tarafından sömürülmesinin emekgücünün bir meta olarak alınıp satılması yoluyla dolayımlandığı gerçeğinden çıkarsayan Hirsch'in (1978a) yöntemi olmuştur. Bu sömürü biçiminin doğası gereği, sınıfsal tahakküm için gerekli olan toplumsal baskı, doğrudan mevcut sömürü süreci içinde kurulamaz; fakat bireysel sermayeden ayrılmış bir alan içinde –devlet– konumlandırılmalıdır. Devletin toplumdan ayrı bir kerte

[4] Bu çalışma boyunca kullanılacak olan devlet biçimi (*form of state*) terimi demokratik devlet veya onun karşıtı olarak kullanılan faşist devleti tanımlamakta kullanılan devlet tipi (*type of state*) tanımından farklı olarak bir toplumsal ilişkiler biçimi olarak devlet anlayışını belirtmektedir.

olarak varlığı sermaye ilişkilerine ve dolayısıyla yeniden üretimi de sermaye ilişkilerinin yeniden üretimine bağlıdır. Bu bakış açısıyla, siyasal ve iktisadi olanın varlığı – varlıklarını farklı alanlar olarak kuran sey sadece birbirlerinden ayrılmaları olduğu için– belirli bir tarihsel sömürü biçiminin ifadesinden (sömürünün meta değişimi yoluyla dolayımından) başka bir şey değildir.

3. Alman tartışması ve onu izleyecek gelişmeler bizi nereye götürür?[5] Bu tartışma, yaşadığımız dönemdeki sınıfsal çatışmaları da dikkate alarak daha açıklayıcı bir devlet kuramsallaştırmasına ne şekilde temel oluşturacaktır? Alman devlet tartışmasının önemli sorunlarından bir tanesi bu kuramsal tartışmaların politik sonuçlarının katılımcılar tarafından asla gündeme alınmamış olmasıdır. Bu eksiklik, yazarların "iktisadi olanın belirleyiciliği" ile "maddeci yöntem" arasındaki ayrımı net olarak yapmaması ile birleşince, bu tartışmaları, devlet ile sermaye arasındaki ilişkinin analizinin önemini çoğunlukla bulanıklaştıran (ki bu bulanıklık, yaklaşımın destekçileri veya eleştirmenlerinden kaynaklandığı kadar, tartışmanın içinde yer alan kuramcıların sonraki çalışmalarında da mevcuttur) değişik yorum ve gelişmelere açık bırakmıştır.

Bunlardan bir tanesi, devlet ile sermaye arasındaki ilişki üzerine yapılan tartışmayı, sadece devletin ekonomik rolüyle ilgiliymiş gibi görmektir. Bu yüzden örneğin Poulantzas, türetme tartışmasını ima ederek, "Almanya'da devlet üzerine yapılan çalışmaları Avrupa'da devletin ekonomik rolü üzerine yapılan Marksist tartışmaların en gelişmişi" olarak övebilmektedir (1976: 81). Bununla bağlantılı bir diğer yanlış anlama da, türetme yaklaşımına getirilen "iktisadi belirlenimcilik" veya "iktisadi indirgemecilik" suçlamasıdır. Bu görüşe göre, devleti sermaye ile ilişkilendirme çabası, siyasal olanı iktisadi olana indirgeme çabasıdır; ki bu da devletin göreli özerkliğini göz ardı eder.

Alman tartışmasına ilişkin bu iki tepki, siyasal analizi devletin göreli özerkliği üzerine temellendiren bir yanılsamadan kaynaklanmaktadır. İkinci yaklaşım "devlet türetme" yaklaşımının doğrudan bir reddiyesi iken, birinci yaklaşım daha sinsidir. "Devlet türetme" yaklaşımına, kendi çıkarımlarıyla uyuşmayan bir yaklaşım olarak karşı durmak yerine, onu devletin ekonomik rolüne vurgu yapan ve sadece bu özgül alanla sınırlı bir yaklaşım olarak göstermeye çalışır. Öte yandan her iki eleştirinin de ortak noktası, bu yaklaşımın dar bir sermaye ve üretim ilişkileri kavramlaştırmasından hareket ediyor olmasıdır. Sermaye, tarihsel olarak belirlenmiş bir sınıfsal tahakküm ilişkileri biçimi olarak değil, ol-

[5] Bu, Alman tartışmasına dahil olanların kendilerinin de açık bir cevap bulamadıkları bir sorudur.

sa olsa sadece teknik anlamda ekonomik bir ilişki olarak görülmektedir. Fakat Marx'ın belirttiği gibi:

> Sermaye bir "şey" değildir. O daha ziyade belirli bir tarihsel toplumsal formasyona ait olan, eşyada açığa çıkan ve bu şeye özgül toplumsal karakterini veren bir toplumsal üretim ilişkisidir (1972: 184).

Bu yüzden devleti sermaye ilişkilerinin bir durağı olarak incelerken, aslında devletin kapitalist üretim ilişkileri içindeki yerini analiz etmekteyiz. Bu, devletin gelişimini kapitalist üretim tarzının gelişiminin bütünsel bir parçası olarak inceleyebilmenin yegane yolu olduğu için çok önemlidir.

Öte yandan, devleti üretim ilişkilerinin bir durağı olarak görmenin, devleti ekonomiye indirgemekle uzaktan yakından ilgisi yoktur. Burada can alıcı nokta, "üretim ilişkileri" kavramlaştırmasıdır.[6] Marx için üretim ilişkileri basitçe halihazırdaki emek süreci ilişkilerini değil, fakat değerlenme (*valorisation*) süreci tarafından şekillendirilen, bütünsel toplumsal ilişkileri ifade eder. Üretim ilişkileri toplumdan ayrı değildir, daha ziyade:

> Üretim ilişkileri, kendi bütünselliği içinde, toplumsal ilişkileri ve özgül olarak da tarihsel gelişimin belirli bir aşamasındaki toplumu ifade eder (Marx, 1962a : 90).

Lukacs'ın belirtmiş olduğu gibi (1978: 20), Marx'ın çıkış noktası toplumsal ilişkilerin toplam bütünüdür. Ekonomi ile toplumun diğer alanları arasındaki ilişki sadece II. Enternasyonal'den Stalin ve sonrasına uzanan bir dönemde hakim olan kaba maddecilik tarafından tek taraflı ve doğrudan nedensel bir ilişki gibi görülmüştür.

Birçok Marksist kuram bu kaba maddeci mirastan kaçınma çabası içinde olmuştur. Bu çaba sadece bir fikir hareketi ile sınırlı kalmamıştır. Giriş bölümünde belirttiğimiz bütün yeni mücadele biçimleri, kendilerini bütünsel bir sistem olan kapitalizmin dinamikleri ile ilişkilendiren, ancak onları üretim içinde ortaya çıkan rastlantısal ve ikincil öneme sahip çatışmalara indirgemeyen bir analizin gerekliliğini de gündeme getirmiştir.

Aslında devletin ve ideolojinin kapitalist birikimden "göreli özerkliğini" vurgulayan kuramların yaygın kabul görüşü ve popüler olmalarını da bu tür bir çaba ve sakınım bağlamında değerlendirmeliyiz. Ancak bu yaklaşımda da, üretim ilişkileri kavramı, Marx'ın "doğrudan üretim süreci" olarak tanımladığı doğrudan meta üretiminin dar ve teknik alanıyla sınırlanmıştır. Bu kavramlaştırma (ki göreli özerklik savunucularının eleştirdikleri kaba

[6] Marx'ın üretim ilişkileri kavramı ile Poulantzas'ın bunu yorumlayışı arasındaki fark için, bkz. Clarke (1977).

materyalist düşünceden türetilmiştir) veri alındığında, devlet, üretim ilişkilerine dışsal olarak ele alınır ve analiz, devletin gelişimini kapitalist üretim tarzının tarihsel gelişiminin bir parçası olarak kavramaya izin vermeyecek bir konumda bırakılır.[7]

[7] Bundan önceki pasaj kendisinin izniyle bütünüyle Picciotto (1977) den alınmıştır.

Devleti sermaye ilişkilerinin bir biçimi olarak ele alan çözümleme, bu yüzden ne özellikle devletin iktisadi rolüne vurgu yapar, ne de devleti iktisadi indirgemeci bir yöntemle çözümleme çabasını içerir. Bu yaklaşım daha ziyade devletin konumunu, kendi devinim yasaları olan, tarihsel olarak belirli bir sınıfsal tahakküm biçimi olarak kavranıp tanımlanan sermaye ile emek arasındaki ilişki içerisinde çözümleme çabası içindedir.

4. Hem göreli özerklik okulu hem de kaba materyalistler tarafından göz ardı edilen bir diğer önemli sorun da biçim (*form*) kavramıdır. Kapitalist üretim ilişkilerinin özelliği, kendilerini basit yoldan tahakküm ilişkisi olarak dışa vurmamalarıdır. Bir başka deyişle, kapitalist üretim ilişkileri, sınıf tahakkümü biçiminde değil de daha ziyade meta, para, sermaye, rant ve benzeri gibi birbiriyle bağlantısız şeyler biçiminde görünen, ayrıksı biçimler serisi bütünü içinde ifşa edilir. Kapitalist üretim süreci, "....içinde içsel bağlantı ağının büyük oranda yitirildiği, üretim ilişkilerinin birbirinden bağımsızlaştırıldığı ve birbiriyle bağlantılı değerlerin bağımsız biçimler içinde kemikleştirildiği biçimlenmelere (*formation*) yol açar" (Marx, 1972: 828). Marx'ın *Kapital*'deki kapitalizm analizi, bu "büyülü ve abartılmış, birbiriyle bağlantısız gibi görünen biçimler dünyasının analizini ve sadece içeriğin ifşa edilmesini değil, aynı zamanda bu biçimlerin kökenine ve biçimler arasındaki içsel bağlantıları izlemeye yönlendirilmiş eleştiriyi de içeren bir 'biçimler bilimi'"(Marx, 1972: 827) olarak tanımlanabilir. Bu tema *Kapital*'in I. cildinin başında *Meta Fetişizmi* bölümünde dile getirilir ve konunun üç cilt boyunca süren değerlendirme süreci, üçüncü cildin "üçlü formül" (özellikle 826-850 sayfalar arasında) üzerine olan bölümüne kadar ayrıntılandırılır. Bu eleştiri (biçimlerin içsel bağlantılarının ve köklerinin çıkış noktalarının anlaşılır kılınması) sosyalizm mücadelesinde oldukça önemli yere sahiptir. Sermaye, varlığımızın bütünselliğini görünürde zamansız ve tarih dışı parçalara bölerek yaşar. Sosyalist bir mücadele anlayışı bu ayrışmış parçaların tarihsel olarak özgül ve geçici bir tahakküm biçimi olarak birliğinin gözler önüne serilmesini gerektirir. Eleştiri şüphesiz ki bu biçimleri ortadan kaldırmaz, fakat toplumu dönüştürme ve bu biçimleri ortadan kaldırma mücadelesinin ayrılmaz bir parçasıdır.

Eleştiri, biçimleri ortadan kaldırmaz, çünkü değer, para, dev-

let gibi eleştiri konusu kategoriler sadece görüntüsel biçimler değildir. Daha ziyade, kapitalizmde insanlar arasındaki belirli ilişkilerin aldığı özgül biçimleri ifade eden düşünsel biçimlerdir. Dolayısıyla para-biçimi, bir "şeyi" ya da bir kavramı ifade etmez; meta üreticisi toplumlarda üreticiler arasındaki ilişkilerin hangi yoldan geliştiğini ifade eder. Bu ve diğer biçimler, içinde kapitalist toplumsal ilişkilerin yeniden üretildiği, toplumsal yaşam biçimleridir (Marx, 1965: 75).

Öte yandan, biçimler boş mantıksal soyutlamalar olarak da ele alınmamalıdır. Bunlar birer toplumsal yaşam biçimi oldukları için sadece tarihsel olarak anlaşılabilirler. Toplumsal biçimlerin bilimsel çözümlemesi sadece mantıksal egzersizler olarak görülmemelidir, "tarihsel bir süreç gerçekleştikten sonra (*post festum*), bunun üzerine düşünme meselesidir" (Picciotto, 1979: 120). Marksist kategoriler, mantıksal soyutlamalar değil, tarihsel süreci anlamaya yardımcı olan kategorilerdir:

> Gerçek tarihten koparılmış bu kendinde soyutlamaların hiçbir şekilde bir değeri yoktur. Bunlar sadece tarihsel malzemenin düzenlenmesini kolaylaştırmaya yardım edebilir (Marx ve Engels, 1976: 37).

Marx'ın yöntemi, temelde tarihsel bir yöntemdir. Gerçekten de, yalnizca bu tarihsel yöntemle, toplumsal ilişkilerin biçimlerinin, tarihsel olarak özgül toplumsal ilişki biçimleri olduğu açığa çıkar. Klasik burjuva ekonomi politikçilerinin anlayışlarının önündeki en önemli engel, değeri tarihsel olarak analiz edememeleri yani onu bir biçim olarak kavramlaştırmayı başaramamalarıdır:

> Klasik iktisatçıların hiçbir zamanüstesinden gelemedikleri en önemli başarısızlıklarından bir tanesi metayı ve daha özelde de metanın değerini incelerken, değerin hangi biçim altında değişim değerine dönüştüğünü keşfedememiş olmalarıdır. Klasik iktisadın en önemli iki temsilcisi A. Smith ve Ricardo bile, değer biçimini metaların doğasıyla hiçbir ilgisi olmayan önemsiz bir şeymiş gibi değerlendirirler. Bunun tek sebebi onların dikkatlerini tamamıyla değerin büyüklüğünün incelenmesi üzerine yoğunlaştırmaları değildir. Neden daha derindedir. Emeğin ürünü olan değer biçimi sadece en soyut değil, aynı zamanda burjuva üretiminin aldığı, bu üretimi belirli bir toplumsal üretim türü olarak damgalayan ve dolayısıyla ona özgül tarihsel bir nitelik veren en evrensel biçimdir. Eğer biz bu üretim biçimini, toplumun her konumuna doğa tarafından ebediyen sabitlenmiş bir biçim olarak ele alırsak, bunun kaçınılmaz sonucu olarak değer biçiminin ile meta biçiminin ve onun para biçimi, sermaye biçimi gibi daha sonraki açılımlarının ayırt edici özelliğini göz ardı etmiş oluruz. (Marx, 1965: 80-81)

Biçim çözümlemesi mantıksal bir çıkarım süreci değil, tarihsel bir çözümleme olmalıdır.[8] Bu nedenle, bu yaklaşımın – kendisinin uygulamalarını daha da bulanıklaştıran üçüncü bir yanlış yorumlama olan – "sermaye-mantığı" yaklaşımıyla pek de ilgisi yoktur.[9] Eğer devletin doğasına ilişkin biçimsel argümanların ötesine geçilecekse, tarihsel boyut asli öneme sahiptir. Ayrıca bu, yaklaşımın eleştirel üstünlüğünün muhafaza edilmesi için de gereklidir.

Bu tarihsel yaklaşımda çözümleyici olan esas itibariyle biçim kavramıdır. Marx'ın çözümlemesinin amacı burjuva kategorilerinin görünür katılığını çökertip bu biçimlerin doğa tarafından verili olmadığını, geçici ve özgül toplumsal ilişkilerin tarihsel dışavurumu olduklarını göstermekti. Örneğin Marx'ın para çözümlemesi göstermektedir ki, para bir "şey" veya doğal bir olgu değil, meta üretimine dayalı toplumlara özgü olan tarihsel olarak belirlenmiş bir biçimdir. Benzer şekilde, bir toplumsal ilişkiler biçimi olarak devlete yapılan vurgu da esas itibariyle önemlidir. Devlet sadece bir kurum veya bütün toplumlara mahsus bir olgu değil, tarihsel olarak belirlenmiş geçici bir ilişki biçimidir. Sonuç olarak, devlet sadece bir araç olarak tartışılamaz veya ideolojik, kitleleri bütünleştirici, baskıcı ve benzeri araçların biraraya geldiği bir yığına indirgenemez. Önemli olan yalnızca devletin yerine getirdiği işlevler değil, bu işlevlerin yerine getirildiği tarihsel biçimlerdir.

Marx'ın, biçimlerin kökenini ve dolayısıyla biçimler arası içsel bağlantıları inceleme yöntemi çerçevesinde bakıldığında, bir biçim olarak devletin analizine yapılan vurgu iki yönüyle burjuva kavramlaştırması olan "özerk bir kurum olarak devlet" tanımlamasından daha çözümleyicidir. Birincisi, biçim kavramında içsel olan, farklı biçimler arasındaki ilişkiye, sermaye ile emek arasındaki ilişkilerce varsayılan farklı biçimlerin ayrıksı birliğine (*unity-in-separation*) ve dolayısıyla kapitalist toplumda devletin kapitalist niteliği üzerine yapılan vurgudur. İkincisi, biçim kavramının devlet ile ilişkilendirildiğinde, kapitalist devletin tarihsel ve geçici karakterine vurguda bulunmasıdır. Göreli özerklik kavramlaştırmasında bu iki önemli boyut eksiktir.

Fetişizm ve Fetişleştirme

1. Bundan önceki bölümde, devlet çözümlemesinin, devletin kapitalist ilişkiler biçimi olarak geçirdiği tarihsel gelişim yoluyla incelenmesine ilişkin yaklaşımın öneminin altını çizdik.[10] Ancak, biçim kavramı, giriş bölümünde vurgulanan yeni sınıfsal mücadele biçimlerini anlayıp açıklamada geçerli bir çerçeve olarak

8 Rosa Luxemburg "Marx'ın değer kuramının, para sorununa ilişkin çözümlemesinin, sermaye kuramının, kâr oranları kuramının, bir başka deyişle iktisadi sistemin bütününe ilişkin kuramının ayırıcı özelliği, kapitalizmin geçici özelliğine yapılan vurguda yatmaktadır. (...) Marx'ı kapitalist ekonominin alfabesini çözmede bu denli başarılı kılan kapitalizme sosyalist bakış açısıyla, yani tarihsel bakış açısıyla bakıyor olmasıdır" der (1899: 58).

9 Alman tartışmasının bazı katkılarının bu perspektiften eleştirisi için Holloway ve Picciotto (1978)'in Giriş bölümüne; Holloway ve Picciotto (1977) ve Picciotto (1979)'a bakılabilir.

10 Devletin tarihsel gelişimine ilişkin genel bir taslak için, bkz. Holloway ve Picciotto (1977).

kullanılmak isteniyorsa, tarihi sadece geçmişle ilintili olarak değil, devam etmekte olan toplumsal gelişim süreci olarak ele almamız gereklidir. Toplumsal yaşama ilişkin biçimlerin gelişimi, kendi bilincinde, uyum içinde sona eren ideal bir süreç olmaktan çok, sürekli oluşum içinde olan ve devamlı yenilenen bir sınıf mücadelesi sürecidir. Tarih, sınıflar arası cepheyi tanımlayan ve yeniden tanımlayan sınıf mücadelesi deviniminden başka bir şey değildir. Sınıflar arası ilişkiler, sermaye ilişkileri geliştikçe sermaye ilişkilerinin dışa vurulduğu biçimler de değişir. Sermayenin kendisi sınıf mücadelesi yoluyla değişip dönüştürüldükçe, sermaye biçimleri de değiştirilir, öyle ki bu ilişkiler durmaksızın yeniden tanımlanıp, yeniden kurulmalıdır. Kapitalist toplumsal ilişki biçimlerini, kapitalizmin ortaya çıkışında sıkı biçimde kurulmuş olan, sosyalizme geçişle ortadan kalkacak, ancak kapitalizm içinde sabit olarak var olacak biçimler olarak düşünmek yanlıştır. Böylesi bir yanlış kavramlaştırma, kapitalizmi sınıf ilişkilerinin aforoz edildiği bir tarih içine yerleştirilecektir. Sermayenin belirli biçimleri sadece tarihsel olarak oluşturulmazlar, sınıf mücadelesi aracılığıyla kendi özgül belirlenimleri içinde sürekli yeniden kurulurlar. Örneğin devlet ele alındığında, siyasal alan ile iktisadi alan arasındaki ayrımın kapitalist devletin ilk ortaya çıktığı biçimiyle kurulduğunu ve öyle sürdüğünü düşünmek yanlış olur. Blanke ve Kastendiek'in vurguladığı gibi:

> Siyasal alan ile iktisadi alan arasındaki ayrım, bir kereliğine kurulmuş tarihsel bir eylem değil, sürekli yeniden üretilen bir olgudur (1978: 121).

Öyleyse, eğer devletin görünüşteki özerk kurum olarak varlığını meta fetişizminin bir boyutu olarak düşüneceksek, fetişizmi, bir kereliğine kurulmuş bir gerçeklik olarak değil, sürekli tekrarlanan bir fetişleştirme süreci olarak kavramak önemli olacaktır.

2. Eğer biçimlerin sadece soyut kategoriler olmayıp, sermayenin farklı toplumsal yaşam biçimleri, örneğin, sınıf tahakkümü biçimleri olduğunu hatırlarsak, fetişizmin asla bir kereliğine kurulmuş ve değişmez bir olgu olmadığı gerçeği de netleşir. Sınıf egemenliği kaçınılmaz olarak sınıf mücadelesi demektir.[11] Sermayenin kendini gösterdiği fetişleşmiş biçimler, sınıf egemenliği biçimleri olmaları hasebiyle kaçınılmaz olarak durağan değildirler. Bütün sınıf ilişkileri düzeneği; sömürü, çatışma ve dolayısıyla direniş ve başkaldırı üzerine temellendirildiği için içsel olarak durağan olamaz. Çatışma üzerine kurulu böylesi bir sistemin, burjuvazinin bizim inanmamızı istediği gibi daima durağan ola-

11 CSE Londra grubunun bizim sınıf tahakkümünü sınıf mücadelesini dışlamak pahasına daha fazla vurguladığımıza dair iddiası (1979: 90) anlamsızdır. Öte yandan Londra grubu sınıf egemenliği ile sınıf mücadelesinin ayrılamazlığını kavramada başarısız olmuşlardır. Elbette ki sınıf egemenliği kaçınılmaz olarak sınıf mücadelesini ima eder, ancak sınıf mücadelesi sınıf egemenliğinin yokluğunda daha zor kavranabilir.

bileceğine, büsbütün rutin alışkanlıklara indirgenebileceğine, düzen bozulmadan kendisini yeniden üretebileceğine inanmak safdillik olur. Etrafımızda normalmiş gibi görünen herşey bir düzensizlik içindedir: fabrikalar, aileler, okullar –hepsi çatışma, bozulma ve kesintilerle parçalanmaktadır– burjuvazinin iddia ettiği gibi barış ve sükûnet limanından uzaktırlar. Eşitlik ve uyum cilası, devletin uyguladığı şiddeti ve ayrımcılığı bir yandan zorlukla gizlerken, diğer yandan sermayenin sürekli kontrol altına almaya veya bastırmaya çalıştığı vandalizm, işten kaçma, iş aksatma gibi isyanın milyonlarca türü yaşanmaktadır.

Öte yandan içinde kapitalist egemenliğin belirdiği fetişleştirilmiş biçimler, sınıfsal sömürüyü muhataplarından tamamen gizleyecek kadar tamamen kapalı ve geçirimsiz bir örtü sağlayamaz. Bu biçimlerin görünürdeki parçalanmışlığı ve tarafsızlığı, anlaşılmaz hale getirilmiş bağlantısızlığı, işçilerin maruz kaldıkları topyekün sınıfsal zulüm ile amansız bir şekilde çelişir. Öyle ki, para, sermaye, faiz, rant, kar, devlet gibi biçimler arasındaki açık bağlantılar kavranamasa bile, bu biçimlerin tümü, genel bir zulüm ve baskı sisteminin boyutları olarak algılanır. Marx'ın belirttiği gibi bu bağlantılar, sıradan insanın zihninde, burjuva kuramcılarınınkinden daha açıktır.

> Kaba iktisadın bu ilk bakışta anlamsız ve son derece çelişkili olan yabancılaştırılmış ekonomik ilişkilerin dışsal görünümlerini incelerken kendini rahat hissetmesi bizi şaşırtmamalıdır. Sıradan insan aklına anlaşılır gelebilecek bu ilişkiler aşikarlaştıkça, üretim ilişkileri içinde birbirleriyle olan ilişkileri o derece gizlenir (Marx, 1972: 817).

Fetişleştirilmiş biçimlerin görünüşleri hiçbir zaman deşifre edilemeyecek birer emareden çok, kaynayan bir çorbanın üzerindeki tahta kabuk gibi görülmelidir.

"Popüler zihin" bu biçimleri anlamaya çalışırken bir yandan burjuva kategorileri aracılığıyla düşünürken, diğer yandan gündelik eylem içerisinde durmadan burjuva kategorileri aracılığıyla açıklanan bu insani yaşam biçimlerine karşı isyan eder. Bu yaşam biçimleri sürekli olarak görmezden gelinir, bu yaşam biçimlerinden sakınılır ve bu yaşam biçimlerine karşı direnilir. Mağaza soygunları, vandalizm, sabotaj, kaçak konut yapmak gibi eylemler, şöyle veya böyle kapitalist üretim ilişkilerine tâbi biçimlere karşı, az ya da çok bilinçli eylemler olarak görülebilir. Örneğin, mağaza soyguncuğu, (bilinçli veya değil) ürünün meta biçimine yönelik bir karşı koymadır: okulu asmak, devletin toplumdan özerk bir kurum gibi sunuluşuna karşı bir eylemdir. Bu tür eylemler,

politik bir yönelimleri olmadığı ve doğrudan biçimin kendisine değil de belirli dışavurumlarına yönelmiş, izole ve bilinçsiz direnişler olduğundan, burjuvazinin bunları içinde eritmesi hiç de zor olmaz. Öte yandan son yıllarda, burjuva yaşam biçimlerine karşı, komün, kooperatifçilik gibi alternatif yaşam biçimlerinin yanı sıra, kamu sektöründe çalışanların kendilerinin toplumdan özerkleştirilmelerini kabul etmemeleri ve direnmeleri, fabrika işçilerinin kullanım değerinin üretiminin değer yasası tarafından yönetilmesini reddetmeleri ve bütün bu mücadeleler içinde yer alanların mücadelelerini sınıfsal bir birlik altında ifade etmeye çabalamaları gibi daha bilinçli karşı çıkışlar görülmektedir. Her ne kadar bu hareketlerin birçoğu burjuva biçimlerinin tanımladığı ve yeniden tanımladığı süreçlere karşı durmak yerine bu biçimlerden sakınmaya gayret ediyorsa da, yine de burjuva toplumsal ilişki biçimlerine içkin olan baskıya karşı örgütlenmiş bu yeni direniş biçimlerinin gelişiminin önemi asla gözardı edilmemelidir.

Bu farklı biçimlerdeki direnişlerin özgül yanı, kapitalist egemenlik biçimlerinin yeniden üretiminin otomatik bir süreç olduğuna ilişkin ön kabulün asla doğru olmadığını bizlere göstermiş olmalarıdır. Sınıf egemenliğine karşı, her zaman her yerde mevcut olan direnişi kontrol etmek için egemenlik biçimleri sürekli ve biteviye geliştirilip yeniden üretilmelidir.

3. Kapitalist üretim ilişkileri bu direniş ve saldırılar karşısında yeniden üretilmeye ihtiyaç duyar. Açıkçası, sermayenin yeniden üretimi, önceden verili toplumsal ilişki biçimlerinin otomatik yenilenmesi biçiminde durağan bir anlamda değerlendirilemez. Bunun iki nedeni vardır: Birincisi, daha önce görmüş olduğumuz gibi, kapitalist egemenliğin yeniden üretimine karşı sürekli bir direniş vardır ve bu direniş egemenlik ilişkilerini sürekli yeni biçimler almaya zorlamaktadır, ve bu anlamıyla otomatik olan hiçbir şey yoktur. İkincisi, ilişkiler hiçbir zaman önceden verili değildir: Sermaye içsel olarak dinamik bir toplumsal ilişki biçimidir. Artı değere karşı bastırılamaz susuzluğu, sermayeyi durmaksızın sömürüyü yoğunlaştırmaya ve özellikle krizler yoluyla sermaye ile emek arasındaki ilişkiyi yeniden biçimlendirmeye sevk eder. Bu yüzden, sermayenin bir toplumsal ilişki biçimi olarak varlığının devam edebilmesi demek, kapitalist toplumsal ilişkilerin varlığının devamı, yeniden yapılanması, emek ve sermaye arasındaki ilişkinin yol açtığı kriz yoluyla sürekli yeniden biçimlenişi demektir. Bu yeniden biçimleniş süreci kaçınılmaz olarak, belirli toplumsal ilişki biçimlerini topluma yeniden daya-

tacak olan, yeni toplumsal eylemlilik biçimleri içeren veya toplumsal eylemliliği bu gelişmekte olan ilişki biçimlerine yönlendiren bir mücadele sürecidir. Yine kaçınılmaz olarak bu mücadelelerinin vuku bulabileceği tek yol ancak ve ancak sermaye ilişki biçimleridir. Bu nedenle, bu biçimleri, durağan oluşumlar olarak değil, sürekli değişen ama daima parçalanmış halde varolan toplumsal ilişki biçimlerini, sınıfsal baskı sonucu ortaya çıkan direniş üzerine dayatmaya çalışan biçimlenme-süreçleri (*form processes*) (Sohn-Rethel, 1978: 17) olarak kavramamız gerekmektedir. Belirli sermaye biçimleri sadece sermayenin varoluş biçimleri değil, ayni zamanda sermayenin bu yolla yeniden üretildiği biçimlenme-süreçleridir. Sermaye, toplumsal faaliyetlerin daimi biçimlenme süreci (yani belirli biçimler içinde ilerleyerek, biçimlenerek, Formierung) aracılığıyla yeniden üretilir: *Fakat, biçimlenme-sürecinin bileşenlerinin değişiminin gelişigüzel ve tarih dışı bir süreç olmadığı, bu değişimin sermayenin çelişkilerinden doğan hareket yasalarının yapılandırdığı birbiriyle bağlantılı tarihsel bir hareket olarak anlaşılması gerektiği unutulmamalıdır.* Anlaşılacağı gibi, biçimlenme-süreci sınıfsal çelişkilerin doğası gereği asla tamamlanmayan fakat sürekli yenilenen, kapitalist toplumsal ilişkileri topluma dayatan, sermaye genişlemesi daha büyük oranda toplumsal ilişkinin kendi hükümranlığı altına girmesini talep ettikçe daha da kronikleşen bir mücadele sürecidir.[12]

Eğer biçim-çözümleme yönteminin siyasete uygulanabilirliliğini açıklığa kavuşturacaksak, toplumsal faaliyetlerin biçimleniş süreci ve bu biçimlerin yeniden üretimini analiz etmek zorunlu görünmektedir.[13] Bu çalışmanın bundan sonrası, bu biçimlenişin devletle ilişkisi uzerine mütevazi bir değerlendirme sunacaktır.

Biçimlenme-Süreci Olarak Devlet

1. Kapitalist devlet, siyaset ile iktisadın farklı toplumsal ilişkiler biçimi olarak ayrışması üzerine temellenmiştir. Kapitalist devlete ayırıcı özelliğini veren de budur.[14] Söz konusu ayrışma, siyasal olanın önceden verili bir iktisadi alandan ayrılığıyla değil; iktisadi ve siyasal olanın ayrılığının, sermaye ilişkisinin parçalanması yoluyla kuruluşuyla ilgilidir. Sermaye ilişkisinin birbirinden ayrı iktisadi ve siyasal alanlar olarak parçalanmasi belki de meta fetişizminin en önemli yönlerinden biridir. Bu parçalanma aracılığıyla kapitalizm öncesi toplumlara özgü bütünleşik sınıfsal ilişkiler dağılır/bozulur. Feodalizmden kapitalizme geçişte serf, "ücretli" ve "vatandaş" olur [serf: burada *ekonomik ve politik olarak*

12 Mücadele olarak sermaye ve mücadele olarak biçim-belirlenim nosyonları, Simon Clarke'ın, aslında diğer yönleriyle mükemmel denilebilecek fraksiyonalizm eleştirisinde eksik görünmektedir: Clarke (1978).

13 Devlet işlevlerinin biçimlenişi (*Formierung*) ile ilgili olarak Blanke, Jürgen ve Kastendiek şunu vurgulamaktadır: "Bu biçimlenişin detaylı olarak nasıl vuku bulduğu, nasıl yapı, kurum ve devlet süreci içine sokulduğu, artık biçim çözümlemesinin cevaplayabileceği bir soru değildir. Bundan sonra bu soru tarihsel analizin konusu olacaktır" (1978: 19). Biçim çözümlemesini tarihsel çözümlemeden bu şekilde ayırmaları, (ki Holloway ve Picciotto tarfından eleştirilmiştir, 1978, Giriş bölümü) biçim çözümlemesinin en önemli boyutunu çözümlemenin dışında bıraktıklarından, talihsiz sonuçlar doğurmuştur.

14 "Marx Hegel'in devletin ancak burjuva toplumunun devleti olarak göründüğünde, burjuva toplumunun dışında ve üzerinde siyasal devlet biçimine büründüğünde gerçek anlamda devlet olacağı düşüncesine katılmaktadır "(Reichelt, 1970: 21).

bütünüyle lordun tahakkümü altında olan anlamındadır]. Bölünmenin her iki tarafında yer alan sınıflar (oluşumu itibariyle uzlaşmaz bir üretim ilişkisi olarak) görünüşte ayrı, fakat karşılıklı olarak birbirine bağlı ve etkileşim içinde olan kategorilere ayrışmıştır. Siyaset ve iktisadın ayrılması, iktisadi ve siyasi ilişkilerin ayrılmasına, –emekçinin, mülk-sahibi (kendi emek gücü metasının sahibi) ve vatandaş (genç Marx'ın terminolojisiyle *Burger* ve *Citoyen* [aktaran Reichelt, 1974: .xxiii]) olarak kurulması anlamındadır.

Öte yandan bu ayrışma, bir kereliğine gerçekleşmiş bir olgu değil, sürekli tekrarlanan bir süreçtir. "Vatandaş" kategorisinin içerdiği sınıfsız belirlenimlerle donanmış statü, aynı statünün taşıyıcısının sınıfsal deneyimleriyle sürekli olarak çelişir. Blanke, Jurgen ve Kastendiek'in işaret ettiği gibi:

> Hukuki politik öznenin doğuşu, mülkiyet sahibi ekonomik özneye denk düşerken, "işçi-vatandaş" sınıf savaşımı yoluyla tamamlanır. Çünkü, yüzeydeki kategoriler her zaman sadece biçimsel eşitliği oluştururken, artı değerin üretimi içinde tespit edilen maddi eşitsizlik sürekli olarak görünürdeki bu eşitliği yalancı çıkarır. (1978: 142).

Ayrılma, toplumsal faaliyetlerin iktisadi alandan ayrı bir siyasi alan olması ve toplumsal ilişkilerin ayrı ayrı zikredilen siyasal kategoriler olması süreçleri, sınıfsal konumdan kaynaklı yaşantının dışavurumunu ve sınıf temelli örgütlenmeyi bastırmayı amaçlayan sürekli bir mücadeledir. Bu süreç, (siyasal olanın sermaye ilişkilerinin farklı bir biçimi olarak ayrışması süreci, yani biçimlenme-süreci olarak devlet), sermayenin yeniden üretiminin sağlanmasında olağanüstü öneme sahiptir. Bu süreci ve onun gelişimini anlamaya yönelik bir çaba, sermayeye karşı yürütülen mücadelenin de önemli bir parçasını oluşturacaktır.

2. Tarihsel olarak, iktisadi ve siyasal ilişkilerin ayrılması devletin özerkleşmiş görünümüyle de örtüşür. Bu ayrışma henüz kapitalist sömürü ilişkilerinin doğrudan ücretli emek üzerinden gerçekleşmediği, sermayenin ilkel birikim döneminde ortaya çıktı. Dolayısıyla, kapitalist devletin ilk durağı, üretim ve tüketimi dolayımlayan mübadeleyi kurup garantiye almak olacaktır. Bu süreç, bireylerin ekonomik ve yasal özneler olarak, şeyleştirilmiş mülkiyet haklarının taşıyıcıları olarak kuruluşunu ve bu birey tasavvurunun devamının sağlanmasını içerir (Picciotto, 1979). Mübadelenin kurulup garantiye alınması aynı zamanda, bu mübadele ilişkilerinin dışında duran ve toplumun üyelerini birey-özneler olarak algılayan baskıcı bir kerteye de işaret eder (Blanke, Jurgens ve Kastendiek, 1978; Perez Sainz, 1979). Tarihsel olarak Avru-

pa'nın mutlakıyetçi devletleri, hem meta üretiminin yayılmasına ve hem de birey-vatandaşın gelişimine gerekli zemini sağlamıştır:

> Rejimin mutlakıyetçi doğası ve devletin üniter niteliğinden dolayı genel bir vatandaşlık fikri siyasal alanın içine nüfuz etmeye başlamıştı. Yakın bir gelecekte bu fikre genel vatandaşlık hakları kavramı eklenecekti. Halk, devlet tarafından emredilen, vergi verme, askere gitme, merkezi devletin memurlarıyla gündelik ilişki kurma gibi rutinleşmiş görevleri alışkanlık edindi. Ve sonuçta, kitleler siyasal bir bağlılık, gelişmemiş de olsa genel bir politik ilgi kazandılar. Artık, birleşik bir politik düzen fikri (...) halkın en derindeki hayati ilgilenimlerinden biri olmuştu (...) *Bireyler, halk olmanın bilincine vardı. Bundan önce yalnızca yönetim nesnesi olan, sınıf ve bölgesel olarak bölünmüş bir kitleden başka birşeyden söz etmek mümkün değildi* (Hinzte, 1975: 175, vurgu Holloway'e ait).

Feodalizmin "bölünmüş egemenliğinin" (Anderson, 1974: 19) yerini alan merkezileşmiş iktidar, ifadesini, kitlelerin ortak özellikleri olan çokluklara ayrışmasında ve özel bireyin ortaya çıkışında buldu. Bu bireyselleşme süreci, meta sahiplerinin ekonomik özneler olarak gelişiminin bir bileşeni olan ve aynı zamanda bu gelişimi sağlamlaştıran devlet biçiminin ilk ve temel durağıdır. Meta mübadelesine dayalı üretimin artarak genelleşmesiyle, bireyselleşme ilkesi, topluluk ve tabakaya dayalı temsil sistemiyle birlikte eski dünyanın hiyerarşik düzenini tedrici olarak yıktı (Beer, 1965: 17-18). Britanya'da, örneğin, toplumun bir bireyler toplamı olarak yeniden tanımlanışı, temsil sisteminin genişleyişi ve yeniden örgütlenişi ile doğrudan ilişkilidir (Beer, 1968: 16).

Bu çalışmanın öne sürdüğü argümanının dört başı mamur bir hale getirilmesi için, devlet biçiminin bu temel durağının ve dolayısıyla bireyselleşmenin değişen biçimlerinin gelişiminin -özellikle de refah devletinin ortaya çıkışıyla ilişkilendirilerek- izinin sürülmesi gerekmektedir. Her ne kadar bu çalışmanın doğrudan konusu değilse de, Batı demokrasilerinde geçerli olan bireysellik biçimlerini parlamenter seçimlerle ilişkilendirmek, hukukun üstünlüğüne dayalı düzeni bireyselleşmenin en mükemmelleşmiş biçimi veya normal kapitalist devletin dışa vurumu olarak telaki etmek gibi bir büyük yanılgıya düşmemek için çözümlememiz içinde tarihsel yaklaşımın öneminin altını çizmek zorunluluk arzetmektedir. Bireyselleşme biçiminin gelişimi ancak kapitalizmin tarihsel gelişiminin bütünselliği bağlamında anlaşılabilir.

Buradan hareketle bireyselleşmenin devlet biçiminin temel durağı olarak taşıdığı önemi vurgulamak mümkün. Denilebilir

ki, bireyselleşme süreci devletin hukuk, yönetim, temsil sistemi, müdahale gibi bütün temel pratikleri içerisinde kutsallaştırılmaktadır. Tüm bu pratiklerde devlet insanları somut belirlenimlere sahip bireyler olarak değil de, soyut, genel bireyselliği çözülmez bireyler olarak telakki ederek izole eder: Meta üreten emeğin soyut doğası burada soyut vatandaş olarak üretilir. Bu yüzden, bireyler arası ilişki, içinde insanların ne kendi özgüllükleri, ne de sınıfsal konumlarıyla ayırt edilebildiği genel bir ilişkidir.

Bu bireyselleşme süreci en açık ifadelerinden bir tanesini yasal biçimde ve "yasal haklar" kavramında bulur:

> Hak her zaman birey olan öznenin hakkıdır. Dolayısıyla "haklar"ın yasal bir burjuva biçim içinde yaygınlaştırılması veya bu hakların halk için talep edilmesi kesinlikle bireyleri izole etmek anlamına gelecektir (Picciotto, 1977: 3).

Söz konusu bireyselleşme ve izolasyon süreci devletin bütün yönetsel kurumları ile 'halk' arasındaki gündelik iliskilerde de iş başındadır. Okullar, toplu konut ve tapu gibi kurumlar, sosyal güvenlik kurumları gibi kurumların tümü kendileriyle temasa geçen kişileri izole eden bir ölçü içerisinde hareket eder, bu kişiler birer birey veya Cynthia Cockburn'ün belirttiği gibi (1977), bir ailenin parçası olarak değerlendirir.

Foucault (1977) ve Poulantzas (1978) gibi yazarların, temsil ile devletin diğer pratikleri arasında çizdiği belirgin ayrıma rağmen, temsili seçimler de tıpkı bireyselleşme gibi devletin pratiği içinde ifadesini bulan bu biçimlenme sürecinden başka bir şey değildir. Seçimlerde, insanlar herhangi bir topluluğun veya sınıfın üyesi olmaktan çok, sayısal olarak tanımlanan birbirinden farksız seçmenler olarak değerlendirilir. Benzer şekilde, oy verme sürecinin bizatihi kendisi, gizli oy verme kurumu, siyasal kanaatin gizliliğinin en yüksek sergilenişidir. Oy sandığı kurumu ve gizli oy aracılığıyla sınıfsal tahakküme karşı direniş, iki veya daha fazla kişi arasında yapilan bir tercihe, bireysel bir eylemliliğe kanalize edilir.

Kuşkusuz bu tespit, hukuk devletinin ve temsili demokrasinin, işçi sınıfı için bunlardan hiçbirinin yürürlükte olmadığı bir rejimden daha elverişli olduğunu inkar etmek anlamına gelmez. Burada önemli olan, bunları her şeye rağmen korunması gereken uygarlık kazanımları olarak temellendirmekten çok, bu biçimlerin sınırlarını ve baskıcı uygulamalarını vurgulamaktır. Örneğin, işçi sınıfının genel oyun yürürlüğe girişinden önce devletin dışında tutulması ile işçi sınıfının bu gelişmeden sonra devlet içinde

temsili arasında katı bir ayrım yapmak yanlış olacaktır. Birinci olarak Foster'ın (1974) Oldham'da işçi sınıfı siyaseti üzerine yaptığı araştırmada gösterdiği gibi, işçi sınıfı henüz oy hakkı genişletilmeden önce de devlet içinde temsilini sağlayabilecek güçteydi. İkincisi, işçi sınıfının demokratik seçimler yoluyla devlet içinde temsili, aynı zamanda ve kendiliğinden bir biçimde, onun işçi sınıfı olarak dışlanması ve parçalanması sürecidir. Dolayısıyla, oy hakkının genişlemesi dışlanmışlıktan temsile doğru mutlak bir değişimi değil, fakat normal olarak işçi sınıfının dışlanış ve temsil tarzındaki değişimi ifade etmektedir. Dolayısıyla Poulantzas'ın (1978: 73) belirttiği gibi, devletin gücünü sınırlayan temsili demokrasi değil, kurumsal dışavurumu ne şekilde olursa olsun işçi sınıfının direncidir.

Hukuk, yönetim ve temsil; bütün bunlar, toplumsal sınıfları homojen insan yığınları olarak gören, insanı bireyselleştiren pratiklerdir. Bu bireyselleşme kuruluşu bir kereliğine kurulmuş bir olgu değil, toplumdaki temel yapıları sürekli gizleyen bir süreçtir. Pannekoek bu noktayı şöyle belirtiyor:

> Demokrasi, halk tarafından yönetimdir diyorlar, fakat bu tanımladıkları anlamda halk yok ki; gerçekte toplum sınıflara bölünmüştür (1919/1969: 136).

Devleti bireyselleşme süreci olarak görmek, bu bireyselleşmenin yalnızca politik alanda gerçekleştiğini, sınıfların iktisadi alanda biçimlenip sonra siyasal düzlemde ayrıştıklarını iddia etmek degildir. Ne de Poulantzas'ın iddia ettiği gibi iktisadi alanda ortaya çıkan bireyselleşmenin devlet tarafından pekiştirildiğini iddia etmek anlamına gelir.[15] Bu daha ziyade, sınıfsal ilişkilerin birbirinden ayrı fakat birbiriyle bağlantılı işleyen siyasal ve iktisadi biçimlere ayrışmasıdır ki bu da işçi sınıfının birliğinin çözülüşüyle birlikte yürüyen bir süreçtir. Bu nedenle, işçi sınıfı örgütlenmesini toparlamayı hedeflemiş mücadele, öncelikle bu biçimlere ve görünür ayrımlaşmaya karşı bir mücadele olmalıdır. Bu, seçimlere katılmak gibi eylemlilik biçimlerinin önemini inkar etmek demek değildir. Fakat, parlamenter sistem içindeki mücadeleler ancak bu biçim süreçlerinin bireyselleştirici, ayrıştırıcı sonuçlarının farkında olunarak, toplumsal ilişkilerin bütüncül dönüşümünü hedefleyen, geniş bir eylemlilik perspektifinin parçası olduğunda anlam kazanacaktır.

3. Şimdiye kadar, bireyselleşmenin devletin meta mübadelesini kurup garanti altına alma işlevine denk düşen devlet biçimi-

15 Poulantzas açık bir biçimde bireyselleşmeyi iktisadi (ki burada iktisat dar anlamıyla doğrudan ve sadece teknik belirlenimleriyle kavramlaştırılan üretim süreci anlamında kullanılmaktadır) alanda ortaya çıkan ve devlet tarafından maddileştirilip kurumsallaştırılan süreç olarak görür. Bu tür bir çözümlemenin yanlışlığı Poulantzas'ın hala iktisadi olan ile siyasal olanın ayrılığını önceden verili kabul etmesinden kaynaklanmaktadır. Onun bireyselleşme üzerine giriştiği tartışma öylesine tarih dışı ve durağandır ki, bu bireyselleşmenin ortadan kaldırılabilirliğine ilişkin bir tartışmaya yer tanımaz (1978, 73-74). Poulantzas'ın çözümlemesinde sınıf mücadelesine ilişkin açık bir sonucun olmayışını veya temsili demokrasinin değerine ilişkin tutarli sonuçların olmayışı ancak bu şekilde açıklanabilir. Detaylı bir Poulantzas (1978) tartışması için bkz. Barker (1979).

nin ilk durağı olarak görülmesi gerektiğini vurguladık. Kapitalist üretim tarzının "özgür" ücretli emek temelinde kuruluşuyla birlikte, devlet yeni işlevler ve yeni siyasal oluşumlar geliştirmiştir (Holloway ve Picciotto, 1977). Bir yandan genelleştirilmiş meta üretimi ve onun doğurduğu bireyci ideoloji en açık ifadesini ondokuzuncu yüzyıl liberalizmi ve radikalizminde bulmuştur. Diğer yandan, meta üretiminin yaygınlaşması ve sermayenin kurulmasıyla birlikte,

> (...) metaların üretimi ve meta döngüsü üzerine temellendirilmiş artığa el koyma veya özel mülkiyet yasaları, kendi içsel ve değiştirilemez diyalektiğinden kaynaklı olarak, kendi karşıtlarına dönüşmüştür. (Marx, 1965: 583)

Meta döngüsü alanındaki görünüşteki değişim eşitliğinin altı üretim eşitsizliği yoluyla sürekli olarak kazınır. Bu yüzden, mübadele ilişkilerinin devlet tarafından güvence altına alınması, devletin emek gücünun alım ve satımını belirleyen koşulları aleni bir biçimde düzenlenmesi yoluyla olur. Böylece devlet müdahalesinin artmasiyla, liberalizmin en enerjik çağının ta en başından beri devletin iktisadi alandan özerk olması gerektiğini savunan liberal idealin altı kazınmıştır (Roberts, 1960). Öte yandan devletin faaliyetlerindeki bu genişleme, devletin giderek artan sayıda insanla daha doğrudan ilişki içine gireceği anlamına gelir (1978: 123). Bu sadece devlet ile bireyler arasındaki ilişkilerin niceliğinde ve yoğunluğunda kaçınılmaz bir genişlemeyi ifade etmekle kalmaz, devlet ile halk arasında kurulmuş ve kurulacak yeni ilişki biçimlerinin oluşum sürecini de içerir. Yeni temsil / müdahale /yönetim biçimlerinin gelişimi –ki bunların üçü de aynı sürecin birbiriyle yakından ilişkili boyutlarından başka bir şey değildir– hem yönetenler hem de yönetilenler açısından sorun teşkil edecektir. Bireyciliğin temelleri –kuruldugu andan itibaren- kollektif siyasal biçimlerin gelişimiyle birlikte açıkça sarsılacaktır.

Devletin üretim sürecine müdahalesinin sürekli artmasının temel nedeni, emek gücünün meta olarak yeniden üretimini garantiye alma ihtiyacıydı. Boylece, "müdahale/yönetim/temsil"in yeni bileşenleri, emek gücünün alım-satımı etrafında yapılandırılmıştır. Devlet müdahalesindeki artış, bir yandan devlet ile işçiler ve sermayedarlar arasında daha doğrudan ilişkilerin gelişimine neden olurken, diğer yandan bu ilişkide işçilerin ve sermayedarların, toplumsal sınıf veya birey olarak değil de, emek gücü metasının alıcıları ve satıcıları; veya işçi sendikaları ile işveren örgütleri gibi farklı gelir kaynaklarının sahipleri olarak sunulup gö-

rülmeleri sonucunu doğurmuştur. Artan meta mübadelesinin bireyleştirici etkisiyle çözülmeye başlayan eski cemaatlerden farklı olarak 19. yüzyılda ortaya çıkmaya başlayan yeni siyasal kolektifler öylesine yapılandırılmıştır ki; birey- vatandaş, bireysel metasahibi kategorisinin bir bileşeni olarak telakki edildikçe bu kolektif biçimler gelir kaynağı temelinde yapilan ekonomik kategorileştirmelerle birbirine bağlanmıştır.[16]

Bu yüzden, kolektivizm sıklıkla gösterilmeye çalışıldığı gibi bireyciliğin mutlak karşıtı değildir. Daha ziyade bireyciliği tamamlar, bireyselleşme sürecine içkin olan üretim ilişkilerinden soyutlanma ve bireysellesme temelleri uzerinde yükselir. "Sınıf" tanımlamasının 19. yüzyıl siyasetinin bir kategorisi olarak ortaya çıktığı doğrudur (Beer, 1965; Poggi, 1978). Fakat bu siyaset çerçevesinde tanımlanan sınıf, uzlaşmaz üretim ilişkileri olarak bir sınıf değil, aynı gelire veya benzer gelir kaynaklarına sahip bireyler toplamını ifade etmektedir. Kolektifleştirme, en az bireyselleşme kadar toplumsal ilişkilerin gerçek yapısını gizlemiştir. Her iki yolla da sınıflar sadece atomize edilmekle kalmamış, parçalar öyle bir biçimde yeniden gruplaştırılmıştır ki, ortaya çıkan sınıf kavramı artık toplu mücadele açısından bir anlam ifade etmeyecektir.

Yine de, bir kez daha belirtelim, her ne kadar burada ele alınmıyorsa da bu çalışmada ileri sürülen temel tezlerin geliştirilebilmesi için, değişen kolektifleştirme biçimlerinin, bir başka deyişle, kapitalizmin bizleri siyasal olarak gruplandırmasındaki değişik yöntemlerin izlerini sürmek temel öneme sahiptir. Modern kapitalist devlet içinde vatandaşlar her türlü grup içinde bir araya getirilir. İlkin ve her şeyden önce aileler biçiminde (Cockburn, 1977) sınıflandırılan vatandaşlar, aynı zamanda, seçmen, vergi mükellefi, mülk sahibi, ebeveyn, maaşlı çalışan, sigara tiryakisi veya sigara içmeyen gibi sayısı artırılabilecek biçimlerde sınıflandırmalara da tabidir. Belirli bir sınıfın üyeleri, kan-bağı, ikâmetgah, gelir düzeyi, ev sahibi mi yoksa kiracı mı olduğu, annelik-babalık, sağlık durumu, gelir biçimi ve kişisel alışkanlıklar gibi ölçütler temel alınarak kategorileştirilir; fakat asla sınıf temelinde tanımlanmaz. Bu nedenle sınıfların burjuva siyaseti içinde böylesi farklı kategorilerle tanımlanma sürecini anlamak, devlet kuramının temel bir sorunudur.[17] Çünkü, bu kategoriler sadece burjuva toplumundaki siyasal örgütlenme biçimlerine tekabül etmekle kalmaz, aynı zamanda bu ilişkileri yeniden tanımlarlar da. Kategorileştirme sürecini, bireylerin en azından potensiyel "çıkar" grupları olarak, analık-babalık, hastalık-sağlık, sigara içip içmeme

16 Bu çerçevede, Flatow ve Huisken'in çözümlemeleri bilgilendirici olabilir, ancak bu devletin gelir kaynakları sahipleriyle ilişkisini fetişleştirme süreci olarak yeniden yorumlandığında anlamlı olur.

17 Simon Clarke, üstbelirlenimci devlet bakış açısının etkisiyle, temsil sorununu devletin sermayeye tabi kılınmasinin ikincil boyutuna indirger. Böylesi bir mantığın sonuçlarından bir tanesi siyasal sistemi, sermayenin yeniden üretimde oldukça önemli ve sorunlu bir durak olarak görmek yerine sermaye ile devlet arasında bağlantıyı sağlayan geçiş kayışı olarak değerlendirmek olacaktır.

tercihleri, ev sahibi olup olmama gibi belirli ölçütlere dayalı gruplaşma sürecini, birçok müntehibin oluşum süreci olarak değerlendirebiliriz. Gruplaşma (*constituency*) -hem gündelik hayatta belirli bir coğrafyada oy kullanacak seçmenler topluluğu anlamında, hem de daha çok siyaset bilimcilerin kullandığı devlet aygıtlarıyla gündelik yaşam içinde sürekli ilişki içinde bulunan işlevsel insan gruplaşması (çıkar grubu) anlamında– siyasal ilişkilerin içinde tanımlanıp kurulduğu temel birim olarak görülebilir. Esas sorun bu oluşumların tanımlandığı veya içinde kendilerini ifade ettikleri eylemlerin anlamlandırıldığı hareket tarzı ve alanıdır. Bu anlamlandırma süreci ve uzamı içerisinde sınıf mücadelesinin yekpare bütünlüğü, devlet, yönetimi ve onun karşısına gelen sorunlara göre işlevsel olarak farklılaşmış kurumları aracılığıyla birbirinden ayrı ve ilgisiz problemler içinde parçalanır –örneğin sağlık ve sosyal güvenlik kurumu karşısında hasta veya emekli olarak, eğitim birimi karşısında öğrenci, eğitmen veya veli olarak bulunursunuz vb. gibi. Öyle ki bu temel birimlerin daha alt birimlerine inildikçe bu hareket tarzı ve alanı da daha alt birimlere parçalanır. Devlet aygıtlarıyla herhangi bir ilişkisi olanlar üzerine bu parçalanma ve ayrışmanın zerk edildiği uzam "içinde devletin kurallarına, bürokratik ciddiyete saygı duyulan, ve dolayısıyla muhatabının da şekillendirildiği bir alandır" (Wilensky ve Lebeaux, 1965: 240). Bu şekil verme süreci, sınıfsal eylemliliği fetişleşmiş burjuva siyasi biçimlerine kanalize eden, devlet biçimini tasarlayıp kuran bir savaşım sürecidir. Bu mücadele, tekrar belirtmek gerekirse, sadece sınıf mücadelesinin ve sermaye birikiminin yeniden üretiminin tarihsel gelişimi bağlamında anlaşılabilir. Kolektifleşme biçimlerindeki değişim, kendiliğinden rasgele bir süreç değildir; sermaye ilişkilerinin gelişmekte olan biçimleri olarak her biri farklılaştırılmış bir bütünlük oluşturur.

Bu biçimlenişin dışsal ve içsel süreçleri; bir başka deyişle, devletle ve onun araçlarıyla muhatap olanlar arasında etkileşimden dogan burjuva politik ilişkilerin oluşumu ile devlet araçlarının kendi içinde burjuva ilişkilerinin kurgulanışı arasında bir ayrım yapmak yararlı olabilir. Sermaye için, toplumsal ilişkilerin içsel oluşum süreci de dışsal süreç kadar sorunludur: Her iki süreç de burjuva toplumsal ilişkilerinin sürdürülmesi/yeniden yaratılmasını içerir. Öte yandan her iki süreç de iç içe geçmiştir ve birbirini tamamlar. Sınıf ilişkilerinin devlet aygıtları aracılığıyla değiştirilmesi, burjuva toplumsal ilişkilerinin devlet aygıtları içinde sürdürülmesine bağlıdır. Bu, ilkin devlet aygıtlarında çalışan iş-

çi-memurların bürokratik kontrolünü gerekli kılar. Devlet toplumsal ilişkilerin yeniden üretiminde daha önemli bir rol oynar hale geldikçe devlet içinde istihdamın genişlemesi ve artan karmaşıklık önemli bir sorun halini alır. Bu sorun, ikinci olarak ve aynı zamanda en geniş biçimiyle sınıf ilişkileri içinde varolan ve sınıf ilişkileri üzerinde uygulanan parçalanmayı tamamlayan devlet aygıtları içindeki parçalanmayı da gerekli kılar. Eğer sınıf ilişkilerinin bütünüyle parçalanma sürecinin, içinde devletin müşterilerinin (veya sınıfların) biçimlendirildiği kurumları sarmalayan yasalar ve bürokratik işlemlerin olgunlaşması sonucu başarıldığı (veya daha doğru bir deyimle dönüştürüldüğü) söylenecekse, aynı şey tersi içinde geçerlidir. Fetişleştirilmiş meta üretiminin kategorileri, dönüştürülmüş biçimde nihayet bulup sunulur ve devlet aygıtının içsel örgütlenişini şekillendirir. Sonra devlet aygıtının bu içsel parçalanışı da, burjuva toplumunun fetişleşmiş ilişkilerini şekillendirmek ve kuvvetlendirmek için nihayet bulup, bu halde sunulur. Dolayısıyla devletin içsel örgütlenme sorunu, kamu yönetimiyle ilgili teknik bir sorundan daha fazla bir şeydir.[18] Aristoteles, Yunan şehir-devletinde işlevlerin dağılımıyla ilişkili o ünlü sorusunu: "Bizler, ödevleri ele alınan konular temelinde mi, yoksa ilgili kişilerin sınıflarına göre mi dağıtacağımıza karar vermek zorundayız" (*Politika*, Kitap IV. Bölüm. XV) sorarken sadece bir yönetim sorununa değil, siyasal örgütlenmenin en önemli sorunlarından bir tanesine vurgu yapıyordu.

4. Bireyselleşme ya da kolektifleşme şeklinde devletin kuruluşu, sınıf ilişkilerinin sınıfsal olmayan biçimler olarak parçalandığı bir fetişleşme süreci, şiddet kullanımı etrafında bir araya getirilen ilişkiler yapısının iktisadi alandan ayrı olarak kurulma sürecidir. Fetişleşme burada sadece belirli düşünce biçimlerinin yaratımını değil, burjuva "toplumsal yaşam biçimlerinin" oluşumunu ifade eder. Bu oluşum, insan yaşamının, sınıf mücadelesi ve sosyalizme geçiş gibi sorunların asla aktif düzlemlerde dile getirilemeyecek biçimde örgütlenmesini içerir. Burada 'örgütlenme ile anlatılmak istenen fikirlerin telkini veya sirayetinden çok yaşamımızın maddi örgütlenişidir. Heide Gerstenberger'in belirttiği gibi:

> Halkın mücadele etmeyişini, burjuva devleti ideolojisinin tuzağına kolayca düşmek olarak görmek yerine, bir burjuva toplumunda bilincin gündelik bileşenlerini incelemeye çalışmalıyız. Ve bunu yaparken... en kısa zamanda bürokratik yapıların dayanılmaz mevcudiyeti ile karşı karşıya geleceğiz. Yaşamın birçok yönü yönetim altına alınmakla kalmamakta, daha da önemlisi, insanların yaşamlarının

18 Devletin içsel yapılanışına yönelik ilginin, çıkarların kolektif örgütlendiği ve devlet aygıtlarının bürokratik yapısıyla eklemlendiği bir zamanda artması dikkat çekicidir. Genel olarak, siyasal örgütleri ve fetişleştirilmiş ilişki biçimlerini anlamada kaçınılmaz bir öneme sahip olan Kamu Yönetimi, Marksist kuramın bakir alanlarından biridir.

> bütünlüğü ve kendi sorunlarına ilişkin ilgileri de yönetimin fraksiyonel birimleri içinde bölüştürülmüştür (1977: 7-8).

Bu çerçevede Foucault'nun (1977) "iktidarın mikrofiziği" ve "beden siyaseti"ne yaptığı vurgu, yakın dönemde devlet üzerinde yapılan çalışmalar için yardımcı bir panzehir olacaktır. Öte yandan, devletin kuramsallaştırılmasına daha iyi bir katkıda bulunmak için, böylesi bir analizin devletle ilişkili daha az popüler olan alanlara doğru yayılmasına ve sermaye biçimlerinin gelişimini bir bütün olarak kavrayan tarihsel materyalist bir temelde kurulmasına ihtiyaç vardır. Bununla beraber, Foucault'nun devletin maddi pratiklerinin anlamı üzerine yaptığı vurgu önemlidir. Çünkü, bu vurgu devlete karşı mücadelenin ne basitçe işçi sınıfının kuramsal aydınlanma, ne de devlet aygıtlarının kontrolünü ele geçirme veya parçalama sorunu olmadığını, fakat bütün bir mücadelenin, karşı-örgütlerin ve karşı-eylemin maddi biçimlerinin gelişimini içermesi gerektiğini açıklığa kavuşturmuştur. Pannekoek'in belirttiği gibi:

> Örgütlenme, işçi sınıfının kendi özgürleşimi için yapacağı mücadelenin temel ilkesidir. Bundan da anlaşıldığı gibi pratik hareket *açısından en önemli sorun bu örgütlenmenin biçimleridir* (1938/1969: 257, vurgu Holloway'e ait).

Bu noktada, fetişleşme süreci olarak devletin oluşumu, toplumsal ilişkilerin belirli yollardan düzene sokuluşu, tamamlanışı ve sunuluşu sürecidir. Bu sürecin toplumun içine nüfuz edişini büyütmek veya sözgelimi iktisadi ilişkiler karşısında, onun önemini abartmak kolaydır. Tabii ki genel eğilim olarak, sermayenin genişlemesi, yaşamımızın her alanına sürekli artan bir nüfuz etmeye işaret eder ve bu nüfuz bir ölçüde, çıkarların daha mükemmel sunuluşu ve kategorileştirilmesine duyulan ihtiyaca işaret eden devlet müdahalesi aracılığıyla gerçekleştirilir. Fakat şimdilerde Britanya'da yaşanan deneyim, devletin rolünün artmasının su götürmez ve geriye döndürülemez bir süreç olmadığını göstermektedir.

Bazı Sonuçlar

Bu yazı bir çalışma taslağıdır. Burada amaç belirli bir kuramsal yaklaşımdan (devlet-biçim tartışması) hareket ederek, devletin geçirdiği değişimi ve devletin etrafında gelişen mücadele biçimlerini açıklamada, bu yaklaşımı nasıl daha geçerli argümanlar sunabilir hale getirebileceğimize ilişkin bazı önerilerde bulun-

mak olmuştur. Temel argüman, devletin sadece varolan sermaye ilişkisinin bir biçimi olarak görülmemesi gerektiği, aynı zamanda sermayenin sınıfsal sömürü ilişkileri biçiminde yeniden üretilme sureci içinde bir durak - ki bu da meta olarak emek gücünün bireysel değişim aracılığıyla dolayımlanması ile gerçekleşir-; sınıfları, atomize olmuş bireyler biçiminde yeniden üreten ve sermayeye karşı sınıfsal örgütlenme olasılığını dışarıda bırakan toplumsal faaliyetin biçimlenme süreci olarak görülmesi gerektiğidir. Sonuçta, en basit biçimiyle şu söylenebilir: sınıfsal örgütlenme mücadelesi, bir toplumsal ilişki biçimi olarak tanımlanacak devlete karşı yönelmelidir ve karşı-örgütlenmenin maddi biçimlerini geliştirme amacı taşımalıdır. Fakat bunu incelemeden önce, krizler ve devlet biçimi ile devlet araçları arasındaki ayrıma ilişkin iki noktaya da değinmek zaruri görünüyor.

1. Kriz: Birçok ülkede yaşanan kriz devletin mali krizi biçiminde ortaya çıkmaktadır. Devletin bizatihi kendisi burjuvazinin saldırılarına maruz kalmakta, devlet harcamalarında ve vergilerde kesintiler gündeme gelmektedir. Solun, devletin refah politikaları yoluyla kutsanan işçi sınıfı kazanımlarını savunması gerektiği açıktır; ancak refah devletinin kapitalist niteliğini gözardı eden her türlü doğrudan refah devleti savunusu bir hayli sorunludur. Birincisi, böylesi bir stratejinin geniş destek bulma olasılığı yoktur. Burjuvazinin bu alana saldırısında sahip olduğu büyük güç devletin yoğunlukla baskıcı olarak görülmesi gerçeğinden kaynaklanmaktadır. (Thatcher'in seçim kampanyaları özellikle aşırı güçlenmiş devlet üzerine kurmasında görüldüğü gibi.) Ve ikinci olarak bu tür bir strateji, sınıfsal mücadele içerisinde devletin içsel olarak taşıdığı istikrarsızlık eğiliminin kullanılması fırsatının kaçırılmasına yol açacaktır.

Sorun, kriz ve krizin kapitalist ilişkilerin istikrarı üzerindeki etkileri bağlamında ele alınmalıdır. Sermaye ilişkilerinin çelişkileri kendilerini periyodik aralıklarla patlayan kriz eğilimi içinde dışa vurur. Eğer kriz, kapitalizmin kendi çerçevesi içinde aşılacaksa, kapitalist üretim ilişkilerinin yeniden yapılanması zorunludur (Hirsch, 1978a). Sermaye ile emek arasındaki ilişki korunacaksa, sömürü oranını artırmak, sabit ve değişen sermaye arasındaki oranı değiştirmek, sermaye döngüsünü hızlandırmak v.b. yöntemlerle, yani sermaye ile emek arasındaki ilişki yeniden yapılandırılarak korunmalıdır. Öte yandan, sermayedar açısından her ne kadar krizin atlatılabilmesi için yeniden yapılanma zorunlu olsa da, bu yapılanma aynı zamanda varolan ilişkilerin devam-

lılığını tehlikeye sokabilme olasılığı gibi bir sorunu da içinde taşır. Yeniden yapılanma dönemlerinde, burjuva ilişkilerinin sürdürülmesi, bu ilişkilerin topluma yeniden empoze edilmesi biraz daha zor olur. Ekonomik ilişkilerin kasvetli zorlayıcılığı (örneğin halihazırda çalışanlar için) öylesine sert olur ki karşı etkiyi provake edebilir, ya da öylesine etkisiz olur ki (uzun zamandır işsiz olanlar için) bütün tesirini yitirir (Frith, 1978). Sermayesini Batı Avustralya'ya taşıyarak "yeniden yapılandırmanın" daha kârlı olacağı kararına varan zavallı Bay Peel'in birazcık farklı, ama kesinlikle çok öğretici durumunu ele alalım:

> Bay Peel.... İngiltere'den Batı Avustralya'daki Swan Nehri'ne kendiyle birlikte 50.000 sterlin değerinde geçim ve üretim aracı götürür. İşçi sınıfından erkek, kadın ve çocuk 3000 kişiyi de yanında götürecek denli ileri görüş sahibidir. Gidecekleri yere vardıklarında "Bay Peel yatağını yapacak veya nehirden su taşıyacak bir hizmetçiden yoksun kalır". Biçare Bay Peel, Swan Nehri'nde herşeyi hazırlamıştı, İngiliz üretim tarzları dışında! (Marx, 1965: 766).

Bir başka deyişle, sermaye ilişkilerinin varlığının bizatihi kendisi yeniden yapılanma süreci tarafından tehdit edilmektedir. Yeniden yapılanma çoğunlukla, şiddetli gerilimler doğurabilecek ilişkilerin sürekli tacizine muhataptır. Bu, örneğin 1960'lar ve 1970'lerin başında İngiltere'de yaşanan bütün grevlerin "rasyonalizasyon" ve "ücret sınırlamaları" gibi tartışmalar etrafında değerlendirilmesinde de görülür. Kriz sadece girdiyi üretim sürecinin içinde yeniden yapılandırma gibi teknik bir sorun değildir. Kriz kapitalist üretimin toplumsal ilişkilerinin bir krizidir.

Üretim ilişkilerinin krizi olarak tanımlanan kriz, sadece teknik anlamda halihazırdaki üretim ilişkilerinin içinde genişlemez, yayılmaz, aynı zamanda değişik duraklarında devletin içine de sirayet eder. Düzenin devamı için burjuva ilişki biçimleri bu kriz koşullarında yeniden yapılandırılmalıdır. Devlet biçiminin krizi sermaye ilişkilerinin krizi kadar kaçınılmazdır ve bu nedenle genel krizin bir durağıdır. Kriz süresince zuhur eden kâr oranlarının azalma eğilimine karşı girişilecek seferberlik, Hirsch'in de belirttiği gibi, genel toplumsal üretim koşullarının ve sömürü ilişkilerinin tarihsel düzeneğinin yeniden bütünsel örgütlenmesini içeren toplumsal ilişkilerin yeniden yapılandırılması anlamına gelecektir (Hirsch, 1978a: 74). Gerçek şu ki, kâr oranlarının azalma eğilimine karşı alınacak önlemlerin devlet aracılığıyla yerine getirilmesi, kaçınılmaz olarak siyasal ilişkilerin bütün bileşenlerini gittikçe artan oranda ve doğrudan genel üretim ilişkilerinin ye-

niden yapılanma sürecinin etkisine açacak ve bu genel yeniden yapılanmanın bir parçası haline getirecektir. Sermaye ilişkilerinin krizi -ve- yeniden yapılanma süreci, aynı zamanda bütünüyle ve kaçınılmaz olarak kurulmakta olan burjuva siyasal ilişki biçimlerinin yeniden yapılanmasıdır. Dolayısıyla, Britanya sermayesinde de gözlenebilecegi gibi, sermayenin kâr oranlarını arttırmaya yönelik çabası, sadece bireysel sermayedarların ücret indirimine gitmesi ve yeni teknolojinin uygulamaya konulması anlamına gelmez. Bu, toplumun her düzeyinde yürütülen öylesine uzun ve oldukça karmaşık bir süreçtir ki, devlet ile sendikalar arasındaki ilişkilerin, sendikaların kendi içindeki ilişkilerinin yeniden yapılanmasından tutun da enflasyon ve üretkenlik üzerine yürütülen ideolojik kampanyaları, devlet harcamalarındaki değişimi, vergilendirmeyi, siyasi partiler arası karmaşık karşılıklı ilişkileri de kapsar.

Sermayenin krizinin aynı zamanda bir devlet biçimi krizi olduğuna yapılan vurgu, burada ele alınmaya çalışılan kuramsal çerçeveyi diğer kuramsal çalışmalardan ayıran en önemli nokta olsa gerek. Birçok çalışmada soruna daha çok, "ekonomik kriz" ile "siyasal kriz" arasındaki ilişki biçiminde bir tartışma çerçevesinde yaklaşılmaktadır. Birçok yazar iktisadi krizin doğrudan siyasal sistemin krizine yol açtığına dair yaygın ve basit yargıya karşı çıkmıştır. (özellikle Gramsci'nin Rosa Luxemburg eleştirisi; 1971: 233). Öte yandan bu düşünceye karşı argüman olarak da, ya siyasal alanın göreli özerkliğine vurgu yapılarak sorun görmezden gelinmiş ya da bundan daha iyisi (Autorenkollektiv, 1976) iktisadi temeldeki krizin siyasal krize veya ideolojik krize sebebiyet versin ya da vermesin, doğrudan sermaye biçiminden çıkarsanamayacak bir sınıf mücadelesi örgütlenmesi ve militanlığına bağlı olduğu fikri geliştirilmiştir. Bu düşünce ilk bakışta doğru görünmekle birlikte, birtakım yöntemsel zayıflıklar da içermektedir. Her şeyden önce bu yaklaşım, temelde kapitalist krizi, sermaye ilişkisinin hem iktisadi hem de siyasi biçimde yeniden yapılanma sürecini kaçınılmaz olarak içeren sermaye ilişkisinin krizi olarak görmek yerine, iktisadi bir kriz olarak değerlendirmektedir. Bunu takiben, siyasal kriz, siyasal biçimlerin kuruluşunun kaçınılmaz olarak yeniden yapılanma süreci biçiminde değil, siyasal sistemin potansiyel olarak katastrofik özellikler taşıyan krizi olarak sunulur. Böylesi bir yaklaşım pratik açıdan tehlikelidir, çünkü bu yaklaşımın kaçınılmaz sonucu olarak aşağıdan yukarıya doğru örgütlü bir mücadele içindeki işçi sınıfı perspektifine

değil, fetişleşmiş burjuva parti-siyaseti biçimlerine dayalı olarak yukarıdan aşağıya yürütülecek bir mücadele sistematiği sunulmaktadır. Bu da mücadelenin yönelimini, sermayenin yeniden yapılanmasına ve krizine içkin, çok önemli bir süreç olan, siyasal alanın yeniden yapılanması sürecinden uzaklaştırma eğilimi taşımaktadır. Yeniden yapılanma pratik açıdan oldukça önemlidir. Çünkü sosyalist strateji için yeni sorular ortaya çıkar ve eylemlilik için yeni fırsatlara kapı aralar. Halkı içinde yaşadığı topluluk, bölge, ulus, tüketici olup olmaması, ailevi durumu, bir iş sahibi olup olmaması temelinde sürekli ve yeniden kategorileştirmeye çalışmak siyasal biçimlerin krizi-ve-yeniden yapılanma sürecini tamamlar; bunlar ister istemez yeni siyasal örgütlenme biçimleri yaratır, yeni sorular sorar, iktisadi ve siyasal krizin indirgemeci özdeşleştirmesinin tartışma dışı bırakılmasıyla sarsılmayacak yeni olasılıkları gündeme getirir. Önemli olan, ortaya çıkan değişimlerin, yeniden yapılanma ve potansiyel istikrarsızlık süreçleri olduğunu anlamaktır. İçinde bulunulan dönemde, refah devleti gibi eski devlet biçimlerine vurgu yapmak veya bunları savunmak, yalnızca yeniden yapılanma karmaşasında ortaya çıkacak fırsatları kaçırmaya yol açmaz, aynı zamanda devletin tarafsızlığı söylemi vurgusuyla sınıfsal mücadeleyi de sulandırır.

2. *Devlet Biçimi ve Devlet Aygıtları:* Kapitalist toplumsal ilişkileri yeniden formüle etme mücadelesi sadece devlet aygıtlarının toplum üzerindeki etkinliği ve aracılığıyla gerçekleşmez, aynı zamanda bu aygıtların içinde de benzeri mücadele devam eder. Kapitalist toplumun bütününü sarıp sarmalayan çelişki ve çatışma aynı ölçüde devlet aygıtları içinde de varlığını sürdürür. Devlet biçimine atfedilen baskıya yönelik direnç devlet aygıtları dışındadır, ama aynı zamanda devlet aygıtlarının bizzat içinde vuku bulur; hem devlet sektöründe çalışan işçi-memurların ve seçilmiş temsilcilerin eylemlerinde hem de devlet kurumlarıyla münasebetlerinde örtük olarak maruz kaldıkları baskıya karşı savaşım veren insanların davranışlarında bu gözlenebilir. Bu çatışmalar siyasi önemi olmayan bireysel isyan hareketleri biçiminde dışa vurulsalar da, kimi zaman, ciddi biçimler alirlar. Her durumda bu eylemlerin her biri, devlet aygıtlarının içinde kalarak, devlete içsel olan bu baskıya göğüs germek ve devlet biçiminin sınırlarını zorlama teşebbüsleri olarak görülebilir.

Bu mücadeleleri kavramlaştırabilmek için devlet biçimi ile devlet aygıtları arasında bir ayrım yapmamız kaçınılmaz görünmektedir. Şimdiye kadar devlet biçimi kavramının türetiliş ve

kullanılış amacı itibariyle, devletin özerk bir kurum olarak değil, gelişen sermaye biçimleriyle olan tarihsel etkileşimi bağlamında anlaşılması için geliştirilmiş onemli bir kavramlaştırma olduğunu gördük. Yine de bu, devletin kurum olarak var olmadığı anlamına gelmez; biçim bazı kurumsal yapılanmalara (organlara) sahip olmalıdır. Bu yüzden devletin, biri kapitalist tahakküm ilişkileri, diğeri kurumsallaşmış aygıtlardan oluşan iki boyutundan bahsetmek daha doğru olur (Perez Sainz 1977 : 162). Şu halde, biçimin bedenden ayrılmış bir varlığının olmayacağı açıktır. Biçim, devletin kurumsal gelişimi ve devlet birimlerinin eylemleri aracılığıyla maddileştirilir. Benzer şekilde, aygıtların kurumsal gelişimi de toplumsal ilişkilerin tarihsel gelişiminin dışavurumundan başka bir şey değildir.

Biçim ile devlet aygıtları arasındaki ayırım, devlet kadrolarında çalışan veya devletle gündelik hayatta karşı karşıya gelen sosyalist bakış açısından da önem arz eder. Özellikle devlet kurumlarında çalışanlar açısından bunun önemi şüphe götürmez biçimde ortadadır. Öte yandan, sosyalistlerin temel sorunsalı gündelik yaşam içindeki faaliyetlerini kapitalist toplumsal ilişkilerin yeniden üretimine katkıda bulunan eylemlilikler olmayacak şekilde düzenlemek olacaktır. Başka bir deyişle, sorun, devlet aracılığıyla olan gündelik işlerini sürdürmek (ki bu normal olarak politik bir zorunluluktur) ancak devlet eylemliliğinde içsel olarak varolan toplumsal yeniden üretim sürecine karşı mücadele etmek - bir başka deyişle devlet araçları içinde devlet biçimine karşı olarak çalışmak- olacaktır. Bunun ne ölçüde mümkün olabileceği sınıf güçlerinin dizilişine bağlıdır. Ancak kamu sektöründe çalışan veya devlet aygıtlarıyla günlük rutin teması olan sosyalistlerin bunu başarabilmelerinin yolu sosyalist olmayı bir akşam ve hafta sonu etkinliği olarak görmemekten (kendilerini Sisyphuss'un kaderine terk etmemekten, gece veya hafta sonu sosyalizm kayasının tepesine kadar çıkıp gün boyu tekrar aşağıya yuvarlanmamaktan) geçmektedir.

Devlet ile gündelik ilişkiye girildiğinde maruz kalacağımız sorunlar dikkate alındığında devlet aygıtı finans–finans ve yönetsel denetimin kurumsal ağı olarak– ile kapitalist toplumsal ilişkiler biçimi olarak devlet arasında ayrım yapmak ve devletin bu ikili boyutunu akılda tutmak zorunlu görünmektedir. Ancak bu, kesinlikle devletin kurumsal aygıtının sınıf mücadelesi için dikkate alınmayacak nötr bir alan olduğu anlamına gelmemelidir. Her ne kadar devlet biçimi ile devlet aygıtı arasında ayrım yapmak gere-

kiyorsa da, devlet aygıtının genel biçimi ve önemsiz görünebilecek ayrıntıları sınıf mücadelesi altında oluşmuş, geçmişteki burjuva sermaye ilişki biçimlerinin bu aygıtlara sirayeti ile şekillenmiştir. Devlet aygıtı burjuva biçimlerini yeniden üretecek, geçmiş döneme ait sınıf mücadelelerinin kurumsal fosili olarak görülebilir. Dolayısıyla, devlet aygıtlarının hareket tarzının burjuva biçimleriyle uyum içimde olması normal olarak sadece enformel davranış kodları ile değil, geçmiş döneme ait sınıf savaşımlarının bir sonucu olan ve güçle desteklenen yönetsel ve finansal düzenlemeler çokluğu aracılığıyla sağlanır. Sınıf mücadelesi içerisinde bu örgütsel yapının önemi sürekli değişir. Öyle ki belirli koşullarda devlet biçimine, bir başka deyişle fetişleşmiş toplumsal ilişkilerin bütününe karşı devlet aygıtları içinden mücadele etmek, az çok anlamlı olabilir. Böylesi bir mücadelenin başarısı veya hezimeti çoğunlukla sınıfsal güçlerin genel birliğine ve bu tür bir mücadelenin genel sınıf mücadelesi ile bütünleşme düzeyine bağlıdır. Bu nedenle, bu mücadelenin sınırlarını *a priori* tanımlamak imkansızdır. Öte yandan, akılda tutulması gereken nokta, biçim ile onun kurumsal dışavurumu arasında, girişimci ile sermaye biçimi arasındaki ilişkiye benzer bir ilişki kurulamayacağıdır. Devlet biçiminin devlet aygıtları üzerine nüfuzu, doğrudan değer yasasının piyasa üzerinde işleyişi aracılığıyla ortaya çıkmaz. O yüzden de burjuva biçimini aşabilmedeki sınırlılıklar sorunu, devlet aygıtı söz konusu olduğunda, bireysel girişimcilikten farklılık gösterir.

Sermayenin sorunu, burjuva toplumsal ilişki biçimlerinin devamını temin etmektir. Bu da devlet araçları aracılığıyla ve yine bu yüzden artarak devletin faaliyetleri içinde olur. Bu faaliyetler tıpkı bölgesel çatışmalar ve siyasal bağımsızlık (İrlanda örneği) örneklerinde görüldüğü gibi, toplumsal ilişki biçimlerinin ve devlet biçiminin devamlılığı için devlet aygıtlarının bozulması/dağılması anlamına gelse bile, sosyalist bir mücadele, devleti kapitalist toplumsal ilişkilerin bütünsel bir parçası olarak değerlendirmeli ve gerek devlet aygıtı içinde çalışanlar olsun, gerekse gündelik hayatın akışı içinde devlet kurumları ile temas halinde olanlar olsun, sosyalistler devlet aygıtları içinde veya onlar aracılığıyla devlet biçimine karşı mücadele etmelidir. İnsanların devlet kurumlarıyla olan ilişkilerinde devletin sınıflar karşısında tarafsız olmadığı gerçeği göz ardı edilecek gibi değildir. Devletle girilen gündelik ilişki biçiminde seçilebilecek tek yol vardır: ya bu fetişleşmiş toplumsal ilişkilerin bir parçası olursunuz, ya da onlara karşı mücadele edersiniz. Son yıllarda devletin gündelik ilişkiler

içinde baskıcı niteliği özgürlükçü (*libertarian*) radikaller tarafından, sosyalistlerden daha sık vurgulanır oldu. Ancak sosyalist düşünce açısından bu radikal özgürlükçü pratiğin sınırları aşikardır. Birincisi, bu mücadele uzun erimli bir sınıf mücadelesinin bir parçası olarak kavranamamaktadır. İkincisi, söz konusu radikal pratik sınıftan çok bireyin özgürlüğüne yöneltildiği için kolaylıkla normal burjuva ilişki biçimlerine entegre edilebilmiştir.

Sosyalistlerin belli devlet kurumları içinde, devlet biçimine yöneltilmiş –yani sınıf örgütlenmesine yol gösterecek- bir tavırla hareket edebilme ölçüleri her zaman taktik bir sorundur. Değişen sınıf mücadelesi biçimleri ve dolayısıyla değişen burjuva siyasal ilişkileri, belirli kurumların sınıf mücadelesi için önemi değiştikçe, sürekli olarak yeni eylem olanakları yaratır ve eskilerini ortadan kaldırır. Toplumsal ilişkilerin bir biçimi olarak devletin kati dağılışı, devletin bir aygıt olarak parçalanmşş olmasını gerektirse de, bundan, eylemlerimizi devlet biçimine içkin fetişleştirilmiş süreçlere yönlendirmek için, aygıtın parçalanmasını beklememiz gerektiği soncu çıkmaz.

3. Devlet Biçimine Karşı: Bu çalışmada vurgulanan bir diğer nokta; yakın dönemde geliştirilen devlet kuramlarının birçoğunun, yeni gelişen işçi sınıfı mücadelesine yanıt vermekte başarısız olduğudur. Devlet aygıtları içindeki fraksiyonel çelişkilere, devletin eylemlerinin belirleyenleri ve sınırlılıklarına, devlet tarafından yerine getirilen işlevlerin analizine vurgu yapan devlet çalışmaları önemli olabilir, fakat devletle gündelik ilişki içinde olan sosyalistlere doğrudan yol gösterici olmak anlamında fazla etkili olmayabilirler. Bu tür çalışmalar, kamu sektöründe çalışan işçiler için, sosyal güvenlik talebinde bulunanlar için, devletin sosyal harcamalarının sermayenin yeniden üretimindeki rolünü anlamak için önemli olabilir. Ancak böylesi bir analizin onların gündelik eylemlerinde ne tür bir yol göstereceği asla açık değildir.

Daha önce belirttiğimiz gibi, devletin kapitalist ilişkilerin gündelik pratiği üzerindeki etkisini çözümlemeye kuramsal bir temel oluşturabilmek için, devletin işlevine değil biçimine odaklanmamız gerekmektedir. Bu da ancak yakın dönem Alman devlet tartışmasında ortaya çıkan bazı bulguların geliştirilmesi ve bu bulguların daha siyasal bir perspektif içerisinde değerlendirilmesi ile olacaktır. Devlet sadece bazı işlevleri yerine getirmez. O bu işlevleri, toplumsal sınıfları, aslında her biri sınıf ilişkilerinden soyutlanan, birey, aile gibi tamamı yüzeysel gruplamalar biçiminde kategorize etmek suretiyle ifa eder. Sosyalizmin gündeme ge-

lebilmesi ancak bu kategorileştirmelerin sınıf ilişkileri biçiminde kavranıp dile getirilmesi yoluyla olacaktır.

Bu nedenle, görev, burjuva biçimleri yoluyla "iktidar" ve "etkinlik" konumları kazanmak değil (Avrokomunizmin yıkıcı, umutsuz yanılsaması), bu biçimlere karşı çalışmak; deneyimleme aracılığıyla, sınıf baskısına *karşı* direnişin altında yatan birliği ifade eden ve pekiştiren, burjuva "politika"sının ve "ekonomi"sinin fetişleşmiş ve fetişleştirici biçimlerine karşı duran maddi karşı-örgütlenme biçimleri geliştirmektir. Devrim, burjuva ilişkilenme biçimlerini zayıflatma, sonunda bu biçimlerden kurtulma ve -mücadeleyi kökten yeni bir temele oturtacak nihai çürüyüş için zorunlu bir başlangıç olarak- bu burjuva biçimlerinin, gündelik değersizleştirilmesi süreci değilse nedir?.[19] Eski ilişkilenme biçimlerini, bu biçimlerin kendileri aracılığıyla zayıflatabileceğinizi hayal etmek saçmalıktır.

Bu makalenin kendisinin hiçbir temel sağlamadığı bir şeyi, gündelik pratik içinde devlet biçimini aşmak için somut bir program ortaya koyma işini, makalenin sonunda yapmak mümkün değil. Böyle bir çözümleme ancak burjuva biçimlerinin, bu makalenin kapsamının ötesine geçen, tam bir tarihsel çözümlemesine dayandırılabilir. Bununla beraber, sınıf sömürüsünü bozguna uğratmanın tek yolunun sınıf örgütlenmesi olması, tüm burjuva toplumları için geçerli olan, en temel noktadır. Bu nedenle Pannekoek için proleter bir örgütlenme biçimi olarak konseyler hakkındaki kilit nokta, temsili demokrasinin burjuva biçimlerinin aksine, bu konseylerin özgül olarak sınıf temelliliği, "*kişilerin değil Emeğin üzerine kurulmuş oluşu*" idi. (Pannekoek, 1919/1969: 137).[20] Bu nasıl başarılabilir; "kişilerin değil Emeğin üzerine kurulmuş" örgütlenme biçimlerini en iyi nasıl geliştirebiliriz; verili herhangi bir durumda kişi, topluluk, bölge, ebeveyn, kiracı, vergi ödeyen ve benzeri kategorilerin altının sınıf örgütü tarafından oyulması nasıl sağlanabilir gibi sorular, böyle genel bir makalede yanıtlanamaz. Zamandışı bir yanıt yoktur. Devrimci geleneğimizin güçlendirilmiş kavramları konusunda gözümüzü dört açmalıyız.

> Sosyalizm sabitlenmiş, değişmeyen bir öğreti değildir. Dünya geliştikçe, insanların kavrayışları arttıkça ve yeni ilişkiler oluştukça amacımızı gerçekleştirmek için yeni yöntemler ortaya çıkar (Pannekoek, 1919/1976: 52). ■

19 Karşılaştırma için: Pannekoek (1920/1978: 118): "Herhangi bir toplumda kolektif varoluşun ve toplumsal üretim sürecinin mümkün olabilmesi için, belirli koşullar yerine getirilmelidir; ve bu ilişkiler toplumun kendiliğinden alışkanlıklarını ve ahlâki normlarını – görev bilinci, çalışma azmi, disiplin, ilk aşamada devrim süreci bu eski ilişkilerin tavsamasından ibarettir."

20 Bu ifade, Pannekoek'in, Kurucu Meclis'in Bolşeviklerce dağıtılması hakkındaki tartışmasında geçer. Pannekoek'in yaklaşımını Poulantzas'ın aynı konuyu ele alışıyla (1978: 253), ve daha genel olarak, ikincinin Rusya'da devletçiliğin gelişiminin Bolşeviklerin konsey demokrasisine olan dıştalayıcı güvenine bağlanması gerektiği yolundaki saçma ve temellendirilmemiş argümanıyla karşılaştırmak (Poulantzas, 1978'in son bölümünün ana teması) ilginçtir.

Kaynakça

Autorenkollektiv (1976) "Klassenbewegung und Staat in der Bundesrepublik", *Gesellschaft*, 8(9).

Barker, C. (1979) "A 'New Reformism'", *International Socialism.*

Beer, S. (1974) *Modern British Politics,* Londra: Faber and Faber.

Blanke, B., U. Jürgens ve H. Kastendiek (1978) "On the Current Marxist Discussion on the Analysis of Form and Function of the Bourgeois State" Holloway, J. ve S. Piciotto, (der.) (1978) *State and Capital: A Marxist Debate* içinde, Londra: Edward Arnold.

Clarke, S. (1977) "Marxism, Sociology and Poulantzas' Theory of the State", *Capital and Class*, 2: 1-33.

Clarke, S. (1978) "Fractionalism and the Crisis of Accumulation in South Africa", *Capital and Class,* 5: 32-77.

Cockburn, C. (1977) *The Local State*, Londra: Pluto.

Edinburg CSE Group (1978) I. "State Form and State Apparatus", II. "The Cuts and the Crisis of the State Form", III. "State, Crisis and Transport", IV. "The Crisis of the State and the Struggle Against Bourgeois Forms"; *CSE Conference Papers.*

Flatow, S. ve F. Huisken (1973) "Zum Problem der Ableitung des bürgerlishen Staates", *Prokla*, 7.

Foster, J. (1974) *Class Struggle in the Industrial Revolution,* London: Weidenfeld and Nicolson.

Frith, S. (1978) "Education, Training and Labour Process", *CSE State Expenditure Group paper*, mimeo.

Foucault, M. (1977) *Discipline and Punish*, London: Allen Lane.

Gerstenberger, H. (1977) "Fetish and Control", *CSE Conference Papers.*

Gramsci, A. (1971) *Selections from the Prison Notebooks*, Londra: Lawrence and Wishart.

Hintze, O. (1902/1975) *The Historical Essays of Otto Hintze,* New York.

Hirsch, J. (1978) "The State Apparatus and Social Reproduction: Elements of a Theory of the Bourgeois State" Holloway, J. ve S. Piciotto, (der.) (1978) *State and Capital: A Marxist Debate* içinde, Londra: Edward Arnold.

Holloway. J. ve S. Picciotto (1977) "Capital, Crisis and the State", *Capital and Class*, 2.

Holloway. J. ve S. Picciotto (der.), (1978) *State and Capital: A Marksist Debate*, London: Edward Arnold.

Lukacs, G. (1978) *The Ontology of Being*, Londra: Merlin.

Luxemburg, R. (1899), *Social Reform or Revolution*, Londra.

Marx, K. (1962) "Wage, Labour and Capital", Marx, K. ve F. Engels, *Selected Works* içinde, cilt 1, Moskova: FLPH.

Marx, K. (1965) *Capital,* cilt 1, Moskova: Progress.

Marx, K. (1972), *Capital,* cilt 3, Londra: Lawrence and Wishart.

Marx, K. ve F. Engels (1976) "The German Ideology", *Collected Works*, cilt 5 içinde, Londra: Lawrence and Wishart.

Pannekoek, A. (1919/1969) "Bolchevisme et Democratie", Bricianer, S. (der.), *Pannekoek et les Conseils Ouvriers*, Paris: EDI.

Pannekoek, A. (1920/1978) "World Revolution and Communits Tactics", Smart, D. (der.), *Pannekoek and Gorter's Marxism*, Londra: Pluto.

Perez Sainz, J. P. (1979) "Commodity, State and Capital Reproduction: Basic Elements", *CSE Conference Papers.*

Picciotto, S. (1977) "Myths of Bourgeois Legality", *CSE Conference Papers*,

Poggi, G. (1978) *The Development of the Modern State*, Londra: Hutchinson.

Poulantzas, N. (1976) "The Capitalist State: A Reply to Miliband and Laclau", *New Left Review*, 95.

Poulantzas, N. (1978) *State, Power, Socialism,* Londra: New Left Books.

Reichelt, H. (1974) "Zur Staatstheorie im Frühwerk von Marx und Engels", Henning vd. (der.), *Karl Marx, Fredrich Engels: Staatsheoie* içinde, Frankfurt: Ullstein.

Rubin, I. I. (1978) "Abstract Labour and Value in Marx's System", *Capital and Class,* 5: 107-139.

Wilensky, H. D. ve C. N. Lebeaux (1965) *Industrial Society and Social Welfare*, New York: Collier-Macmillan.

Praksis 9 | Sayfa: 443 - 457

Üçüncü Dünya Sosyal Forumu: İzlenimler, Değerlendirmeler

Cem Somel- Gökhan Atılgan

Dünya Sosyal Forumu'nun üçüncüsü, 23-28 Ocak 2003 tarihlerinde gerçekleştirildi. Foruma katılmak üzere gözlemci, katılımcı, delege, gazeteci ve örgüt eylemcilerinden oluşan 100 bini aşkın kişi, *Um outro mundo é possivel* ("Başka bir dünya mümkündür") sloganıyla dünyanın dört bir yanından Brezilya'nın güneyindeki işçi kenti Porto Alegre'ye akın etti.

Dünya Sosyal Forumu, *Le Monde Diplomatique* yazarları ve Yurttaşlara Yardım Amacıyla Mali İşlemlerin Vergilendirilmesi Derneği (ATTAC) üyeleri tarafından, büyük şirket ve bankaların başkanları, siyasi liderler ve medyanın ileri gelenlerinin birbirlerine danışmak, söylemlerini tertiplemek ve stratejilerini gözden geçirmek üzere Davos'ta gerçekleştirdikleri Dünya Ekonomik Forumu'na alternatif olarak önerildi. Davos'un dünya çapındaki sınıf mücadeleleri bakımından sembolik bir anlamı vardı. Dünya emekçilerinin mücadeleyle elde ettikleri kazanımlarını yok etmeye yönelik neoliberal saldırı, 1971 yılında Davos Konferansı'nın toplanmasıyla başlatılmıştı. Dünya Sosyal Forumu, bu devasa saldırı doruğa ulaştığında Güneydeki büyük bir işçi kentinde neoliberalizm aleyhtarlarını bir araya getirerek bir karşı hareketin simgesi oldu. Naomi Klein'e göre (2003) Dünya Sosyal Forumu'nun birincisinin anahtar kavramı "yeni" idi. Bir kez, dünyanın her yanından başka bir dünyanın mümkün olduğuna inanan binlerce insanın onca yolu kat ederek bir araya gelmesi başlı başına bir yenilikti. Yeni fikirler, öneriler, alternatifler öne sürülüyor, başka bir dünya özlemi dile getiriliyordu. Dünyanın efendileri bu yenilik karşısında tedirgin oldular.

Brezilya Sivil Toplum Örgütleri Birliği (ABONG), Yurttaşlara Yardım Amacıyla Mali İşlemlerin Vergilendirilmesi Derneği (ATTAC), Brezilya Barış ve Adalet Komisyonu (CBJP), Brezilya Yurttaşlık İçin Girişimciler Derneği (CIVES), Brezilya İşçileri Merkez Sendikası (CUT), Brezilya Sosyal ve Ekonomik Analiz Enstitüsü (IBASE), Brezilya Topraksız İşçiler Hareketi (MST), Adalet ve İnsan Hakları Toplumsal Ağı gibi örgüt ve kurumlar tarafından organize edilen Dünya Sosyal Forumu her yıl biraz daha büyüdü ve kıtasal, bölgesel forumlar halinde dünyaya yayıldı. Bu yıl düzenlenen üçüncü Dünya Sosyal Forumu, birincisine göre en az beş kat daha fazla katılımcı çekti. 20763 kayıtlı delege sayısı, ikinci Forumun delege sayısını ikiye katladı. Katılımcıların geldikleri ülkelerin sayısında ve düzenledikleri etkinliklerde de bir artış gözlendi; bu yıl Porto Alegre'ye ulaşmak için 156 ülkeden yola çıkan on binler, tam 1268 atölye çalışması gerçekleştirdi. Klein'ın belirttiği gibi (2003) bu bakımdan bu yılki Forumun bir diğer anahtar kavramının "büyük" olduğu söylenebilirdi. Katılımcıları, toplantı sayıları, eylemleri bakımından büyüyen Forumun geride bıraktığı sorular da büyüktü. Bu yazıda, Üçüncü Dünya Sosyal Forumu'na katılan Türkiye heyetinin üyeleri olarak Porto Alegre'den izlenimlerimizi aktaracak,[1] Forumu emekçilerin iktidar ve sosyalizm davası açısından değerlendirmeyi deneyeceğiz.

1 Porto Alegre izlenimlerimiz esas olarak *Evrensel Kültür* dergisindeki ortak yazımıza dayanmaktadır. Bkz. Atılgan ve Somel (2003).

Başlangıç: Görkemli, Coşkulu Bir Yürüyüş

Dünya Sosyal Forumu'nun üçüncüsü 24 Ocak akşam üzeri dünyanın her tarafından, türlü türlü örgütten, "Başka bir dünya mümkündür" şiarı etrafında birleşen yüz bini aşkın kişinin katıldığı bir yürüyüşle başladı.

Örgüt flamaları, pankartları, dövizleri ile milli bayraklar rengârenk bir manzara oluşturuyordu. Tabiatıyla Latin Amerika ülkelerinin (Brezilya, Küba, Meksika, Arjantin, Venezüela, Uruguay'ın vs.) bayrakları çoğunlukta idi. Yine Latin Amerikalı örgütler ve hareketler (Brezilya İşçi Partisi, Brezilya Komünist Partisi, Brezilya Topraksız İşçiler Hareketi, Meksikalı Zapatista hareketi, Venezüelalı Chavez taraftarları, Şilili sosyalistler) sayıca hâkimdi. Bunların dışında en çok dikkati çeken bayrak, Filistin bayrağı idi. Her yerde Filistin bayrağı vardı, ama onları taşıyanlar Filistinli değildi (Porto Alegre'ye kaç Filistinli gelebilirdi ki?). Filistin halkının bağımsızlık timsalini taşıyıp dalgalandıranlar Latin Amerikalılardı. Onlar, Orta Doğu'daki Filistin halkının bağımsızlık mücadelesini kendi bağımsızlık, toprak ve adalet mücadeleleri ile aynı hasma karşı yürüttüğünü biliyor ve destekliyorlardı.

Bazı bayrak sopalarında ikişer bayrak vardı: Venezüela bayrağının sopasının ucunda küçük bir Küba bayrağı, veya Arjantin bayrağının sopasının ucunda küçük bir Filistin bayrağı dayanışma ve kardeşlik duygularını yansıtıyordu. Latin Amerikalılar Irak bayrakları da taşıyordu. Dövizlerin birçoğu ABD emperyalizmini lanetliyor ve Irak savaşı tehlikesine karşı tavır ilan ediyordu.

Örgütler arasında çeşitli ülkelerin sendikaları, ilerici ve devrimci partiler, topraksız köylü hareketleri, Arjantinli Mayıs Anneleri (askerî diktatörlüğün yok ettiği binlerce Arjantinlinin annelerinin örgütü), ırkçılığa karşı mücadele eden örgütler göze çarpıyordu. Forumun tartışma toplantılarını da bu örgütler düzenlemişti.

Öğretim üyesi ve sendika uzmanlarından oluşan 15 kişilik Türkiye heyeti, yürüyüşe kendi pankartıyla katıldı. Pankartta ay yıldızlı bayrak, Forumun "Başka bir dünya mümkündür" sloganı ve "Türkiye heyeti" ibareleri yer alıyordu. Tişortlarımızın göğsünde aynı ibareler ve sırtında İngilizce "Savaşa Hayır! ABD Saldırganlığını Durduralım!" yazısı vardı.

Uzun süren yürüyüş, Porto Alegre'nin merkezindeki tarihi Mercado çarşı binasının önünden başlayıp Anfiteatro Pôr-do-Sol meydanına kadar uzanan yaklaşık beş kilometrelik ana cadde boyunca coşkun bir şekilde devam etti. Latin Amerika ülkelerinde konuşulan İspanyolca ve Portekizce dillerinde her biri sanki birer şarkıymışçasına atılan sloganlar birbirini takip ediyordu.

Siyasi stratejileri ve mücadele alanları örtüşmese de en azından halkların kardeşliği, barışseverlik ve kapitalist dünya sistemine (emperyalist devletlere, uşaklarına, çok uluslu şirketlere, uluslararası finans ve ticaret kurumlarına) karşı mücadele konusunda anlaşan örgütlerin temsilcileri, ellerinde pankart, döviz ve bayrakları, sloganlarını bağırarak yürürken, emperyalist sistemin efendilerine karşı bir saf oluşturmaya çalışıyorlardı.

Açılış: Bir Numaralı Haydut Amerika'ya Karşı

Forumun ikinci günü, büyük bir spor salonunda, konuşmacıları arasında Mısırlı sosyal bilimci Samir Amin'in, 1968'de İngiliz öğrenci hareketinin önderlerinden Pakistanlı Tarık Ali'nin ve Macar Marksist Istvan Metszaros'un bulunduğu bir toplantı yapıldı. Konuşmacılar, ABD'nin dünyayı savaşa sürüklediğini ve büyük bir tehlike oluşturduğunu vurguladılar.

Tarık Ali konuşmaya başladığında izleyicilerin bir kısmı protestoya başladı. Tarık Ali'nin İngilizce yaptığı konuşmasını ken-

di dillerinde dinlemek istiyorlardı. Tercüman bulundu ve konuşmayı cümle cümle Portekizce'ye çevirmeye başladı. Bu olay, Brezilyalıların İngilizce bilmemekten kompleks duymadıklarını göstermesi bakımından dikkatimizi çekti.

Tarık Ali, kitleleri dalgalandıran üslubuyla, ABD'nin çıkarının Arap dünyasında demokrasinin yeşermesine karşı olduğunu, zira Arap ülkelerinde demokrasi gerçekleşse halkların ülkelerinin tabiî kaynaklarını emperyalist ülkelere talan ettirmeyeceğini söyledi. Tarık Ali, savaşa karşı mücadele ile neoliberalizme karşı mücadelenin bir ve aynı şey olduğunu vurguladı.

Tarık Ali'den sonra konuşan Samir Amin de başka bir dünya kurmak için halkların daha katedecek epey yolu olduğuna, çünkü dünya halklarının mücadelesinin çok bölünmüş olduğuna işaret etti. Amin, ABD'nin dünyada bir numaralı haydut devlet olduğunu söyledi. Latin Amerika halklarını ülkelerindeki Amerikan askeri varlığına son vermeye, Asya ve Afrika halklarını İkinci Dünya Harbinden sonra gerçekleşen ortak mücadele cephesini tekrar oluşturmaya çağırdı.

Istvan Metszaros ise, küreselleşme olarak adlandırılan sürecin insanlığın önündeki "Ya barbarlık ya sosyalizm" seçeneğini kesin bir biçimde öne çıkardığını vurguladı.

Ara: Lula ve PT Üzerine Gözlemler

Aynı günün akşam üzeri Brezilya devlet başkanı "Lula" lakaplı Luiz Inácio da Silva'nın konuştuğu büyük bir miting yapıldı. Miting, kimi yönleriyle Türkiye'dekilerden farklıydı. Lula'nın konuşması, sık alkış ve sloganlarla kesilip gürültüde boğulmadı. Miting meydanı değişik grupların rekabet alanına dönüşmediği gibi, sohbet ve halay panayırına da çevrilmedi. Yaklaşık yüz bin kişi, Lula'nın tam kırk beş dakika süren konuşmasını başından sonuna kadar sessizlik içinde, dikkatle izledi. Gözyaşlarını tutamayanlar, kürsüye umutla bakanlar, yüzlerinde belli belirsiz tedirginlik taşıyanlar, sadece bir iki gerekli durumda alkış ve sloganla karşıladılar Lula'yı. Lula da kalabalıkları galeyana getirmeye çalışmadı; karşı karşıya olduğu sorunları ve yapmak istediklerini anlattı.

Biz Türkiye'den gelenler için Portekizce konuşan Lula'nın söylediklerini anlamaya imkân yoktu. Fakat bir ara dile getirdiği "sosyal diyalog" sözlerinin meydanda huzursuz bir dalgalanmaya yol açtığını gördük. Sonradan öğrendiğimize göre, ertesi gün Davos'taki toplantıya giderek dünyanın efendilerinin karşısına

çıkacak olan Lula, Porto Alegre ile Davos arasında bir köprü oluşturmak istediğini, iki forum arasında sosyal diyalog kurmaya çalışacağını söylemiş. Acaba birbirine alternatif olan bu iki forum arasında böyle bir diyalog kurulabilir miydi? Davos'taki forumun başladığının ertesi günü Porto Alegre sokaklarında satılan gazeteler "Lula Davos'ta parladı" diye yazıyor, Mercado'daki lokantalarda Lula şerefine kadeh kaldıranlar onun şarkısını söylüyordu. Dünya Sosyal Forumu'nun gerçekleştiği üniversitede kızıl bayraklarıyla yürüyen gruplar ise Lula'yı protesto ediyorlardı.

Aslına bakılırsa, Lula, 'sosyal diyalog' kavramı ile dünyanın efendilerinden fedakârlık, dünyanın emekçilerinden ise feragat istiyordu. Bu önermeyi, biraz gerilere giderek açmak gerekiyor. Emperyalist ülkelerin siyasî liderleri, hayli zamandır Lula'yı merkeze kaydırmak için baskı yapmaktadır. James Petras'ın belirttiği gibi (2003: 65), Latin Amerika ülkelerinde birçok eski solcu partinin geçirdiği dönüşüme Lula'nın İşçi Partisi (PT-*Parti do Trabalhadores*) de geçirmiştir. Petras'a göre eski solcu partiler, politik mevzi kazandıkça halkın mücadelesini terk etmeye başlamakta, ama eski sol söylemlerini terk etmemektedir. Bu partiler kurumlaştıkça seçim kampanyaları için mali gereksinimleri artmakta ve bundan dolayı devlet bütçesinden yardımların yanı sıra iş çevrelerinden gelen bağışları da kullanmakta; giderek iş çevreleriyle bütünleşmektedirler. Bu partilerin önderleri ABD elçiliklerinin saygın konukları haline gelip bankacılarla dostane diyaloglara girer iken, yoksullara ve işsizlere "bir milyon iş" gibi vaatlerde bulunmaktan da geri kalmıyorlar. Lula'nın başkan yardımcısı olarak sendika düşmanı bir fabrikatörü seçtiği, IMF anlaşmasını ve ALCA'yı (Amerika Kıtaları Serbest Ticaret Bölgesi Anlaşmasını) kabul ettiği, Topraksız İşçiler Hareketi'nin (MST) işgallerine karşı çıktığı, bankacılara iktisadi politikalara devam konusunda teminat verdiği (Petras, 2003: 64-65) hatırlanırsa, PT'nin de diğer eski solcu partilerinkine benzer bir yol izlediği ortadadır. İşte Lula'nın "sosyal diyalog" kavramını açıklarken "işçi-işveren" benzetmesi yapması bu bağlamda anlamlıdır. Lula'ya göre, dünyanın efendileri ile dünyanın sömürülenleri arasındaki ilişki, işveren ile işçinin ilişkisine benzemektedir; taraflar masaya oturana kadar aralarında hiçbir ortaklık yokmuş gibi görünür, ama müzakereye başlayınca ne kadar benzedikleri ortaya çıkar. Bu savın neyi ima ettiği açıktır: Mevcut dünya emperyalist ve az gelişmiş ülkeleriyle, işçi ve işverenleriyle yerli yerinde duracaktır; fakat dünya çocuklarının çoğu Lula gibi ilk kez yedi yaşında ekmek yemeyecek, bir ya-

şına gelmeden açlıktan ölmeyecektir. Netice itibariyle Lula, başka bir dünya değil, bu dünyanın başka türlü bir halini istemektedir. İş çevreleri ve işçiler arasında yapılmasını istediği "yeni sosyal anlaşmada" taraflardan biri biraz fedakârlık yapacak, öteki ise yeni bir dünya isteğinden feragat edecektir. O nedenle dünyanın efendileri ve sermaye çevreleri Lula'dan değil, hâlâ başka bir dünya isteyen yandaş kitlesinden endişe duymaktadır.

Lula'nın partisi PT'nin Brezilya meclisinde çoğunlukta olmaması ve daha da önemlisi, Brezilya emekçilerinin ülkede emekçi iktidarı kuracak düzeyde örgütlenmemiş olmamasının Lula'nın hareket imkânını kısıtladığı doğrudur. Ne var ki bazı solcular, gerçek bir emekçi iktidarını tasavvur edemedikleri (veya istemedikleri) için Lula'nın durumunu genel olarak iktidarın çıkmazı olarak görmektedir: "Tek başına devlet gücünün ne kıymeti vardır ki bugün? Lula'nın baş döndürücü zaferine rağmen, Brezilya'da görüyoruz ki, hükümet, uluslararası güçler tarafından (mali spekülatörler, IMF ve ulusötesi şirketler) neredeyse dört bir yandan abluka altına alınmıştır..." (George, 2003). Buna mukabil başka bir görüş de Lula'nın Brezilya Devlet Başkanı seçilmesini "21. yüzyılın solunun sahneye çıkışını simgeleyen zafer" olarak algılamakta ve "demokrasinin radikalleşmesi vurgusuna sahip olan Zapatistler ve PT[nin], hem yazılı metinleri hem de pratikleri ile Gramsci'den beslenen hegemonik siyaset anlayışının başarılı örnekleri" olarak okunabileceğini iddia etmektedir (Aslan, 2003).[2] PT bir yandan "doktriner olmayan, resmi ideolojisiz bir parti, yani ne Marksist Leninist ne Troçkist ne Stalinist ne Maoist ne de herhangi bir izmle tanımlanabilecek bir parti" olarak tasvir edilirken, aynı PT'nin Gramscigil sınıfsal hegemonya kavramı ile (yani işçi sınıfının siyasi iktidarında gerçekleşecek işçi sınıfı hegemonyası ile) nasıl ilişkilendirilebildiğini anlamak zordur. PT'ye bu sıcak bakış, "Partinin büyük kitleselliğinin ipuçlarını, Lula'nın bu muğlak fakat güçlü ve doktriner geleneksel soldan tam bir kopuşu gösteren ifadelerinde bulmak mümkün" olduğunu iddia etmekte, PT'li bir düşünürün "yeni tarihsel blokun sosyalizme geçiş üzerine değil, demokrasi üzerine kurulması gerektiğini ve neoliberalizme, onun yarattığı toplumsal ayrımcılığa karşı durmanın tek yolunun programın küçültülmesi olduğu"na dair görüşünü neoliberalizme karşı kitleselleşmenin anahtarı olarak görmektedir (Aslan, 2003). Lula ve PT hakkında bu görüşler, Dünya Sosyal Forumu'nun belirli bir algılayışıyla örtüştüğü için önemlidir. Bu yaklaşımı yazımızın sonunda topluca değerlendireceğiz.

2 Burada bir noktaya işaret etmek yararlı olabilir: Lula ve partisi halkın "rızasını sağlamak" bakımından önemli bir başarı sağlamış olabilir ve öyledir; fakat bunu Gramsci gibi bir Marksist kuramcının işçi sınıfının sosyalist iktidarı için geliştirdiği kavramlar ve stratejilerle ilişkilendirmek doğru olmaz. Gramsci'nin kavramlarını kullanarak siyasi bir durumu analiz etmek ile (başarılı) bir siyasi projeyi Gramscici olarak tanımlamak birbirinden ayırt edilmelidir. Halkın rızası sağlanmaksızın, düşüngüsel, kültürel ve ahlaki bir önderlik tesis edilmeksizin iktidara gelmenin/kalmanın imkânsızlığı bir yana, Lula'yı Gramsci'nin düşüncesinin başarılı bir gerçekleştiricisi olarak kavramak, işi, her başarılı siyasi projeyi Gramscici olarak nitelemeye kadar götürebilir. Sefa Feza Aslan, Türkiye sol hareketinin ve Marksistlerinin Lula ve PT deneyiminden öğreneceği çok şey olduğunu söylerken haklıdır. Fakat fikrimizce, bu derslerden en önemlisi, vaktiyle emekçilerin mücadelesinden doğmuş solcu, sosyalizan bir partinin reformculaş(tırıl)ma ve dünya sistemiyle bütünleş(tiril)mesinin ibret verici öyküsüdür. Brezilya gibi dünyanın en büyük 20 ekonomisinden biri olan ülkenin devlet başkanlığına Lula gibi sosyalist kökenli bir işçinin

Yüzlerce Oturum: Neoliberalizme Karşı

Dünya Sosyal Forumu, Lula'nın yukarıda kısaca üzerinde durduğumuz mitinginden sonraki günlerinde Pontificia Universidade Catolica'daki (PUC) atölye çalışmaları, seminerler ve konferanslarla sürdü. Dünya Sosyal Forumu Uluslararası Kurulu, 2003 Forumundaki çalıştaylar (tartışma toplantısı) ve diğer toplantılar için beş ana tartışma alanı belirlemişti. Bunlar (1) demokratik sürdürebilir kalkınma, (2) değerler, insan hakları, çeşitlilik ve eşitlik, (3) medya, kültür ve bu alanda hegemonyaya karşı mücadele, (4) siyasi iktidar, sivil toplum ve demokrasi, (5) uluslararası düzende demokrasi, militarizme karşı ve barış için mücadele idi. Bu kapsamda 1286 çalıştay, 114 seminer, 36 tartışma paneli, 10 konferans ve dört "yuvarlak masa tartışması" yapıldı. Bunlara ilaveten 22 adet "mücadele tanıklığı" -mücadelede sivrilmiş kişilerin tecrübelerini naklettikleri sunuşlar- vardı. Bu sunuşlardan birini Arjantinli devrimci Ernesto (Che) Guevara'nın kızı Aleida Guevara yaptı. İzleyiciler, Forum boyunca, medyanın ideolojik işlevlerinden toplumsal sınıflar üzerine yapılan yeni tartışmalara, iktidar ve mülkiyet ilişkilerinden neoliberal politikaların çeşitli yönlerine, yeni bir müzik anlayışından emekçi kadınların örgütlenme sorunlarına, sendikal hareketin krizinden devletin değişen rolüne, savaşların yıkıcı sonuçlarından demokrasi tartışmalarına kadar epeyce geniş bir çerçeve sunan oturumları izlediler, sorular sordular, tartıştılar, deneyimlerini ve birikimlerini paylaştılar. Forum, neoliberalizme karşı dünyanın farklı bölgelerinde çok farklı alanlarda benzer hedefler için mücadele eden örgütlerin deneyimlerini paylaşmak ve tartışmak için büyük bir imkân sağlıyordu.

gelmesinden aceleci bir biçimde kötümser sonuçlar çıkardığımız sanılmasın. Latin Amerika'daki eski solcu partilerin geçirdikleri dönüşüm ile Lula'nın devlet başkanı seçildikten, hatta ondan daha önce eylediği icra-i siyaset arasındaki paralelliklere işaret etmenin, bunlar üzerinde düşünmenin, gözleri kapalı bir sevinçten daha gerekli olduğu kanısındayız.

Final: Filistinliler ile İsraillilerin Kucaklaşması

Forumun son gününde savaş aleyhtarı paneller düzenlendi. Panellerde konuşmacılar değişik açılardan savaşın getirdiği felaketleri anlattı. Bir kadın konuşmacı İkinci Dünya Harbi'nde Japon emperyalistlerinin işgal ettikleri ülkelerde yerli kadınları ve kızları nasıl zorla Japon askerlerinin cinsel kölesi olarak kullandıklarını anlattı. Irak'tan bir rahibe, Birleşmiş Milletler'in iktisadi yaptırımlarının Irak toplumunu nasıl mahvettiğini ortaya koydu. Irak'ın yaptırımlardan önce müreffeh bir ülke olduğunu, halkın parasız ve nitelikli eğitim ve sağlık hizmetlerinden yararlandığını söylediğinde, bu siyaset dinleyiciler tarafından alkışlandı. Rahibe, yaptırımların sadece Irak ekonomisini çökertmekle kalmadığını, toplumu ruhen de yıktığını vurguladı. "Irak'ta herkes

aynı soruyu soruyor: 'Biz bunu hak etmek için ne yaptık?' diyorlar," dediğinde spor salonunu tıklım tıklım doldurmuş on binlerce dinleyici bu sözleri uzun uzun alkışlayarak Iraklılarla duygudaşlıklarını gösterdi. Ardından Filistinli ve İsrailli konuşmacılar savaş aleyhtarı birer konuşma yaptılar ve sahnede kucaklaştılar. Bu da çok alkışlanan anlardan biriydi. O esnada takriben yirmi metrekarelik kocaman bir Filistin bayrağı, dinleyicilerin ellerinde dalgalana dalgalana salonu dolaşıyordu.

Canlılığı, renkliliği, var olana karşı durma isteğini coşkulu bir biçimde yansıtışıyla görkemli bir manzara teşkil eden Dünya Sosyal Forumu, ardında dünyayı değiştirme heyecanına kattığı yeni ivme ve dünyayı değiştirmenin nasıl olacağına ilişkin temel soruları cevapsız bırakarak önümüzdeki yıl 14-16 Şubat tarihleri arasında Hindistan'ın başkenti Yeni Delhi'de toplanacağını ilan edip sona erdi.

Forumu Nasıl Kavramalı?

Dünya Sosyal Forumlarını bir grup insan dünya düzenini değiştirecek örgütün kendisi, değiştirme eyleminin kendisi olarak görmektedir. Türkiye'de de bu görüşte olanlar bulunmaktadır. Dünya Sosyal Forumu, bu kişilere 1968'in devrimci dalgasını anımsatmaktadır. Başka bir grup ise Dünya Sosyal Forumuna *katılanların* tümüyle reformcu, emek-sermaye çelişkisinin uzağında bir görüş açısına sahip olduğu, Forumun kendisinin sistemin ekmeğine yağ sürdüğü, âdeta sermaye sınıfının icazeti ile yapıldığı kanısındadır (örneğin Yılmaz, 2003).

Dünya Sosyal Forumu'nu emekçi sınıfların bakış açısından değerlendirmek için, hangi tarihsel koşulların ürünü olduğuna bakmak gerekir.

Forum -adı üzerinde- bir örgüt değildir. Demokratik kitle örgütlerinin forumudur; yani tartışma toplantısıdır. Forum, bir hareket olarak ivme kazanmış gibidir. Avrupa'da, Asya'da toplanan bölgesel forumlar, Türkiye'deki İstanbul Sosyal Forumu girişimi, forumlara katılanların sayısında görülen sürekli artış bu ivmenin göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Forumu düzenleyenlerin genel amacını anlamak için, Dünya Sosyal Forumu Uluslararası Kurulu'nun 10 Temmuz 2001'de kabul ettiği ilkelere[3] göz atmakta fayda vardır. Bu ilkeleri, aslındaki ifadelere sadık kalarak, şöyle özetleyebiliriz: Forum, "neoliberalizme, sermayenin tahakkümüne ve her türlü emperyalizme karşı olan, ve insanlıkla yerküre arasında üretken ilişkiler kurmuş

3 İlkeler için bkz. http://www.forumsocialmundial.org.br/main.asp?id_menu=4&cd_language=2: 1 Nisan 2003

bir dünya toplumu yaratma iradesinde olan sivil toplum hareketlerinin" bir tartışma, öneri geliştirme, temas kurma toplantısıdır. Forumda geliştirilen öneriler, çok uluslu şirketlerin ve onları destekleyen milli devletlerin ve uluslararası kuruluşların emrindeki küreselleşme sürecine karşı olacaktır. İnsan haklarına saygılı, sosyal adaleti, eşitliği ve halkların egemenliğini geliştiren uluslararası demokratik kurumlaşmayı savunacaktır. Foruma devlet temsilcileri, siyasi partiler veya askeri örgütler katılamaz. Forumda tartışan örgütler kararlar alabilir, beyannameler imzalayabilir; ama hiçbir katılımcı grup, bütün Forum adına belge hazırlayamaz; Forumda bir görüş hakimiyeti mücadelesi olmayacaktır. Forum ekonomi, kalkınma ve tarih konusunda totaliter ve indirgemeci görüşlere karşıdır. Forum, devletin toplumu kontrol etmek için şiddet kullanmasına karşıdır. Forum katılımcı demokrasiyi, insan haklarını, barışı, milliyetler arası, cinsiyetler arası ve halklar arası eşitliği ve dayanışmayı savunur ve insanın insana tahakküm etmesine ve insanın insanı kullaştırmasına karşıdır. Forum, sermayenin egemenliğinin mekanizma ve araçlarını tartışma, ve kapitalist küreselleşmenin ülkelerde ve ülkeler arasında yol açtığı dışlama ve toplumsal eşitsizlik, ırkçılık, cinsiyetçilik ve çevre tahribi sorunlarını çözecek seçenekleri tartışma alanıdır...

Bu özet, Forumun on dört maddeden oluşan ilkelerinin özünü vermektedir. Foruma katılanlar çoğunlukla sendikalar, köylü örgütleri, meslek örgütleri, kadın hakları örgütleri, çevreci örgütler, sosyal yardım vakıflarıdır. Ancak resmen programlanmış çalıştayların ve diğer toplantıların dışında, Forum sırasında yapılan yürüyüşlerde, gösterilerde ve açık mekânlarda siyasi partiler de kendilerini göstermekte, propaganda yapabilmektedir.

Enternasyonallerden Foruma

Dünya Sosyal Forumu'nu değerlendirebilmek için onu dünya kapitalist sistemine karşı uluslararası mücadele tarihinde bir yere oturtmak ve bu forum noktasına nasıl gelindiğini saptamak gerekmektedir.

Kapitalizme ve emperyalizme karşı işçi sınıfının uluslar arası dayanışma çabalarının geçmişinde öncelikle -asıl adı "Uluslararası İşçi Derneği" olan- Birinci Enternasyonali (1864-76), İkinci "Sosyalist" Enternasyonali (1889-) ve Üçüncü "Komünist" Enternasyonali (1919-1943) saymak gerekir. İkinci ve Üçüncü Enternasyonaller işçi sınıfı partilerinin ortak siyaset belirlemek için kurduğu örgütlerdi.

İkinci Dünya Harbi'nden sonra kapitalist dünya sisteminin merkez ülkelerine karşı çevre ülkelerde devlet düzeyinde dayanışma örnekleri görüldü. Bu bağlamda Bandung Konferansı'nı ve Bağlantısız Ülkeler Hareketi'ni hatırlamak gerekir. İkinci Dünya Harbi'nden önce ve sonrasında (sosyalist ülkelerin desteğiyle) müstemleke halklarının bağımsızlık mücadeleleri dünyayı sarmıştı. Harpten sonra bağımsızlığına kavuşan ülkelerden yirmi dokuz Asya ve Afrika ülkesinin temsilcileri, dünya sisteminin baskılarına karşı bağımsızlıklarını koruma ve kalkınma ortak davasında dayanışmak amacıyla 1955 yılında Endonezya'nın Bandung şehrinde bir konferansta toplandı. Bu konferansta kalkınmak için kendi aralarında yardımlaşmaya karar verdiler ve dünya ticaretinde ortak menfaatlerini korumak için merkez ülkelere ortak taleplerde bulundular.[4]

1961'de Asya, Afrika ve Latin Amerika ülkeleri Bağlantısızlar Hareketi'ni başlattı. Bağlantısızlık, ABD etrafında oluşan ittifak ile ve SSCB etrafında oluşan ittifak ile bağlantılı olmamak anlamına gelmekte idi ise de, dayanışma esas itibariyle emperyalist devletlere karşı idi. Bu hareketin başını Mısır, Hindistan, Yugoslavya, Endonezya ve bazı Afrika ülkeleri çekti. Bağlantısızlar Hareketi, Bandung'da alınan kararları uygulamaya koymak için gayret etti. Bu gayretlerin neticesinde Birleşmiş Milletler 1960'ları "Kalkınma Onyılı" ilan etti ve 1961'de Birleşmiş Milletler'in birinci Ticaret ve Kalkınma Konferansı (UNCTAD) toplandı.

Çevre devletlerinde egemen burjuva sınıfların bağımsızlık, kalkınma, sosyal adalet gibi hedefleri benimsemesi ve emperyalizme karşı ihtiyatlı tavır göstermesi hem bu ülkelerin müstemlekelikten (siyasi bağımdan) yeni kurtulmuş olmasından hem de kurtuluş mücadelelerinin yükünü emekçilerin çekmesi sebebiyle onların siyasî ağırlığının artmış olmasındandı. Ancak burjuvaların emekçilerle bu hedeflerde uzlaşmasında sosyalizmin dünyada kazandığı başarılar da belirleyici bir önem taşıyordu. Zira SSCB ve Çin'in sunduğu örnekler, çevre ülke emekçilerinin gözünde cazip bir toplumsal proje teşkil ettiğinden çevre ülkelerinin burjuvaları ülkelerinde sosyalizmi önlemek için kendi emekçi sınıflarının talep ve özlemlerini hesaba katmak mecburiyetini hissetmekte idi.

1973'te Arap ülkeleri, Yom Kippur Harbi denilen Arap - İsrail Harbinde İsrail'i destekleyen emperyalist devletlere petrol ihraç ambargosu uyguladı. 1973'te Petrol İhraç Eden Ülkeler Teşkilatı'nın (OPEC) bundan yararlanarak petrol fiyatlarını

4 Konferansa Türkiye de temsilci gönderdi ve orada ABD'yi ve emperyalist bloku savundu.

kontrol altına alıp artırması diğer çevre ülkelere örnek oldu. Yetmiş yedi çevre ülkesinden oluşan Yetmiş Yediler Grubu, dünya ticaretini fakir ülkeler lehine yeniden düzenleme ümidi ile bir "Yeni Uluslararası İktisadî Düzen" projesi geliştirdi.

Özetle, 1945-1970 yılları çevre ülkelerin dünya siyaset sahnesinde birlikte davrandığı ve dünya iktisadî sisteminin bazı etkilerini sınırlayarak iyi kötü millî kalkınma politikaları uygulayabildikleri bir dönemdi. Örneğin çevre ülke devletlerinin ithalatı kontrol etmesine, yabancı şirketlerin yatırımlarında şartlar koşmasına merkez ülkeler itiraz edememekte idi.

Ancak petrol ihracatçısı çevre ülkelerin petrol zamlarına ve merkez ülkelerde işçi sınıfının 1968'de artan ücret taleplerine karşı merkez ülkelerin sermayedar sınıfları 1970'lerde harekete geçti. ABD'de Reagan ve İngiltere'de Thatcher iktidarlarının uyguladığı ekonomiyi daraltıcı politikalar işsizliği kasten artırarak kendi emekçilerinin mücadelesini bastırdı. Merkez ülkelerde iktisadi daralma aynı zamanda dünya ticaretini durgunlaştırdı ve tarım ve çevre ülkelerin ihraç ettiği maden ürünlerinin fiyatlarını çökertti. Petrol zamlarından zaten olumsuz etkilenen petrol ithal eden çevre ülkelerinin ihracat gelirleri de kısılınca dış ödeme dengeleri bozuldu ve borçlarını ödeyemez duruma düştüler.

Çevre ülkeleri bu durumda yine işbirliği yaparak borç ödemelerini askıya alabilir ve alacaklıları olan "uluslararası" bankalara karşı birlikte davranabilirlerdi. Ama (Türkiye'de 1980 darbesi ve Özal'ın uygulamalarıyla simgeleşen) siyasi değişiklikler bütün çevre ülkeleri sarmakta idi. SSCB'nin tedricen zayıflaması ve ani dağılması, Sovyet ülkelerinde ve Çin'de kapitalizme dönüş, ve bu gelişmeler üzerinde yapılan propaganda, emekçilerinin gözünde sosyalizmin bir toplumsal proje olarak cazibesini zayıflattı, ve sermaye için sosyalizmi tehdit olmaktan çıkardı. Bu sebeple çevre ülkelerde yerli burjuvaların, emekçiler ile milli kalkınma hedefi etrafında oluşan siyasi uzlaşmayı devam ettirmeye ihtiyacı kalmadı. Milli kalkınma doğrultusunda uluslararası iş birliğine de ihtiyaçları kalmadı. Çevre ülke devletleri birer birer dış borçlarını idare etmek için Dünya Bankası'na müracaat etti. Bu kurum da yapısal uyum programları adı altında çevre ülkelerde kalkınmacı ve dünya sisteminin etkilerini kısıtlayıcı (ithalat kontrolları, sermaye hareket kontrolları, yabancı sermaye yatırımlarının denetimi, banka kredilerinin kontrolu gibi) hangi politika araçları var idiyse hepsini tasfiye eden süreci başlattı.

Kimlik ve Farklılık Siyaseti

Bu kısa tarihçe, günümüzde kapitalist dünya sisteminde çevre ülkelerde egemen burjuva sınıfların milli kalkınma davasından neden vazgeçtiklerini ve çevre devletlerinin uluslararası iktisadi ilişkilerde kendi aralarında dayanışmaktan neden vazgeçip merkez ülkelerle iktisadi bütünleşmeye yöneldiklerini kısmen açıklamaktadır. Ama bu, dünyada kapitalizme karşı mücadelede sosyalizm projesinin yerini neden kapitalizmin toplumsal ve iktisadi tahribatına karşı çıkan "sosyal hareketlerin" aldığını izah etmeye yetmez. Bunun üzerinde ayrıca durmak gerekmektedir.

Burjuva sınıflar, 1990'larda SSCB'nin dağılmasının, Sovyet ülkeleri ile Çin ve Vietnam gibi ülkelerin kapitalizme dönmesinin yarattığı etkiden yararlanarak hem emekçi sınıfların iktidarı fikrine, hem de sosyalizm fikrine güvensizlik yaymayı başardı. Burjuvalar, bu ülkelerin akıbetini örnek göstererek emekçi sınıflar iktidarı alsa bile devlette görev yapacak kadroların mutlaka tabakalaşacağı, imtiyazlı bir sınıfa dönüşeceği fikrini yaydılar. Emekçi iktidarı fikrine karşı yaratılan kuşkuyu, ulus devlet çağının geçtiği ve egemenliğin artık ulus devletten mahalli idarelere ve uluslararası ("ulusüstü") kurumlara devredilmekte olduğu ve bunun demokratik bir gelişme olduğu yolundaki propaganda pekiştirdi. Düzenin yarattığı sosyal sorunlara karşı mücadele için "sosyal hareketler" önplana çıkarıldı.[5] Sendikalar, çevreciler, kadın hakları savunucuları, milli, dinsel, ırksal azınlık haklarını savunanlar vs., düzene karşı mücadelelerini iktidara yönelerek değil, grev, boykot, kitle gösterileri düzenleyerek ve kapitalist toplumun bağrında almaşık toplumsal projeler başlatarak haklarını savunma ve taleplerini egemen sınıflara kabul ettirme yöntemini esas aldı.

Beri yandan emperyalist ülkelerde birçok sosyal bilimci, çoğulculuk, farklılık ve kimlik siyaseti adı altında, kapitalizmin yol açtığı sorunlara karşı mücadeleleri, mücadele alanlarına göre bölmeyi başardı. İnsanların çok kimlikli olduğunu, sınıfsal aidiyetin kimliklerden sadece bir tanesi olduğunu vurguladılar. İnsanın ırkı, dini, milliyeti, cinsiyeti vs. sebebiyle de ezilebileceğini ve mücadelesini ırk, din, milliyet gibi kimlikler temelinde örgütlenerek yürütmesi gerektiğini savundular. Böylece kapitalizmin yol açtığı çeşitli sorunların her birinin ayrı bir mücadele alanı olarak algılanmasını sağlayıp, kapitalizmin yarattığı bütün toplumsal sorunları, sınıf bilinci ile sosyalizme yönelerek tasfiye etme projesini zayıflattılar.

Şüphesiz emperyalizmin bu başarısında yirminci yüzyıldaki

5 Bu sosyal hareketler çeşitli sermaye kesimlerince maddi olarak da desteklendi. Bu tür desteklerin Dünya Sosyal Forumu için de söz konusu olduğunu, kimi çokuluslu şirketlerin Foruma katılan gruplara maddi destek verdiğini de burada belirtelim.

sosyalizm tatbikatının çeşitli zaaf ve hataları mevcuttur. SSCB'de ve Çin'de sosyalizmin rahatça tartışılıp savunulamaması (bu ülkelerde sosyalizmi rahatça tasfiye edebilecek bir hâkim sınıfın oluşması ve emekçi kitlelerin sosyalizmi savunamaması bunu göstermektedir); SSCB'de ve başka ülkelerde yetmiş yıllık sosyalist eğitim ve kültürün milliyetçi duyguları tasfiye edememesi; çevre tahribatına ilgisizlik gibi sorunlar sermayedar sınıflara etkili propaganda malzemesi teşkil etti.

Emperyalizmin bu başarısını Dünya Sosyal Forumu Uluslararası Kurulu'nun yukarıda özetlediğimiz ilkelerinde görmek mümkündür. İlkeler, emekçilerin geçim, demokrasi, özgürlük sorunlarının sermayedar sınıfın düzeninden, ideolojisinden ve iktidarından kaynaklandığının bilincini yansıtmaktadır. Ancak aynı ilkeler arasında çeşitli ifadeler, dünyayı gerçekten değiştirmek için elzem olan asgari şartların gerçekleşmesine muhalif bir tavrı Foruma katılanlara dayatmaktadır.

Dünya Sosyal Forumu Uluslararası Kurulu Forumun, ekonomi, kalkınma ve tarih konusunda "totaliter ve indirgemeci" görüşlere karşı olduğunu kaydetmiştir. Tarihsel maddeciliği totaliter veya tarihsel gelişmeyi tek sebebe indirgeyen bir görüş olarak tarif etmek çok yanlıştır; ama Forumun ilkelerinde kastedilenin tarihsel maddeciliği kapsadığı sezilmektedir.[6] Pekiyi, gelecekte sosyal hareketlerin tecrübesinin artması ile Foruma katılanlar arasında tarihsel maddeci görüş ağırlık kazanırsa ne olacaktır? Ayrıca, "küreselleşen kapitalizme" karşı mücadele amacı etrafında toplanan Forumun ekonomi, kalkınma ve tarih konusunda "indirgemeci görüşlere karşı" olduğunu saptamanın pratik faydası nedir?

Forumu düzenleyenlerin bir ilkesi de, devletin toplumu kontrol etmek için şiddet kullanmasına karşı olmasıdır. Bu, devletin ve iktidarın kendisine karşı olmaktır. Devlet bir sınıfın diğer sınıflar üzerinde hâkimiyet aygıtıdır. Sınıfsal hâkimiyet, siyasi ve ideolojik hegemonya gerektirir, ama son tahlilde devletin silahlı güç üzerindeki tekeline dayanır. Liberal solcular bir emekçi iktidarının gerçekleşmesine ihtimal vermediklerinden, devletin şiddeti dendiğinde sadece kapitalist devletin şiddetini hatırlamaktadır. Emekçi iktidarını da (Brezilya örneğinde olduğu gibi) burjuva devletin bazı makamlarında temsil edilme, mecliste temsil edilme ve belediyeleri kontrol olarak algılamaktadırlar. Oysa emekçi iktidarı, ülkenin her yerinde toplumun kurumlarına, toplumsal hayatın her sürecine emekçilerin örgütleri vasıtası ile hâkim olmasıdır, hegemonya kurmasıdır.

6 Burada gereksiz bir alınganlık içinde bulunduğumuz sanılmamalıdır. Söylemini, farklı kimliklerin birlikteliği üzerine kuran Dünya Sosyal Forumu Uluslararası Kurulu, tarihsel maddeciliğe karşı hayli mesafeli tavrını yeri geldikçe sezdirmekte, ima etmektedir.

Emekçi halkın iktidarını böyle algılamayınca, Brezilya'da PT'nin sermayedarlarla uzlaşarak siyasi mevziler kazanmasını işçilerin sınıf iktidarı sanmak mümkündür. Bu durumda "Lula, demokrasinin silahla savunulamayacağını, ... Brezilya'yı savunmanın ulusal ve uluslararası sivil toplumun desteğini alarak, onu saldırılamaz bir demokrasi ve özgürlükler ülkesi kılarak mümkün olduğunu biliyor" (Aslan, 2003) cümlesinde önerilen iktidar savunma stratejisi, ülkede işçi sınıfının ideolojik ve siyasi hegemonyasını pekiştirmeye dayanmamakta; bilakis işçilerden feragat talep ederek, radikal demokrasiyle, özgürlüklerle, sosyal diyaloglarla dünya burjuva kamuoyuna sempatik görünmeye dayanmaktadır. Zira kapitalist toplumlarda burjuvazi dışındaki "sivil toplumun" desteğinin kimi ne kadar koruyabileceği ortadadır: bütün çabasına rağmen "uluslararası sivil toplum" Irak'a emperyalist tasallutu önleyememiştir. İşgalden sonra da Irak'ı bağımsızlığa kavuşturacak olan, Irak halkının silahlı mücadelesi olacaktır.

Özetle, Forumun ilkelerini kaleme alanlar, sınıfsal siyasi iktidar kurmaya karşı çıkmakla, muhalefet mevziinden iktidardaki kapitalist sınıfa kapitalizmi *ıslah ettirme* hayalini savunmuş olmaktadır.[7]

7 Bu görüşlerin Türkiye'deki yansımasının eleştirisi için bkz. Somel (2002).

Forumların Geleceği

Dünya Sosyal Forumu Uluslararası Kurulu'nun 10 Temmuz 2001'de kabul ettiği ilkelerdeki çelişkiler, bunun bir uzlaşma metni olduğunu hissettirmektedir. Örneğin Üçüncü Dünya Sosyal Forumu'nda bazı konuşmacılar (örneğin İsviçreli Jean Ziegler) Forumun kendisini yeni bir dünyanın inşa edildiği bir eylem olarak algılamakta idi. Buna mukabil Mısırlı Samir Amin ve Hintli Prabhat Patnaik gibi başka konuşmacılar ise, işçi köylü ittifakını inşa etmenin gereğini ve çevre ülkelerinin dünya sisteminden huruç etmesi sorununu tartıştı. Forumu *düzenleyenlerin* içinde kimlik siyasetini benimseyenler ve sosyal hareketlerin bölünmüşlüğünü olağan kabul eden reformcular besbelli çoğunluktadır. Ancak Foruma *katılanların* çoğunun sınıf iktidarı, devlet ve sosyalizm konularında ne düşündüğü bilinmemektedir; bunu saptamak mümkün değildir. Sosyal Forumlar başladığından beri üç yıl içinde bu forumlara katılanların kapitalist düzeni algılayışındaki değişiklikleri izlemek için -hiç değilse şimdilik- elde veri mevcut değildir. ABD emperyalizminin Irak'a saldırısından sonra Forumlara katılanların birçoğunun kapitalist düzene ve sınıf iktidarı meselesine yaklaşımının değişmesi de muhtemeldir.

Dünya Sosyal Forumları, dünyada sınıf mücadelesine öncülük

eden Marksist-Leninist partilerin uluslararası konferanslarına almaşık bir örgütlenme değildir. Fakat Forumlar işçi sınıfının ideolojisini dünya emekçileri arasında yaymak için verimli bir alandır. Bunun için sosyalistlerin böyle bir mücadele yürütmek için Forumu değerlendirmesi ve Foruma hazırlıklı gitmesi gerekir. Forumu böyle bir gayrete değer kılan, çok sayıda emekçi kitle örgüt temsilcilerinin bir yerde toplanması, Forumun sağladığı sesini duyurma ve tartışma imkânıdır. Sosyalistlerin yürüteceği ideolojik çalışmanın içeriği bellidir: kimlik siyasetini eleştirmek ve bölücü etkilerini teşhir etmek; kapitalist dünya sisteminin yol açtığı (ve Forumda tartışılan) sorunlarının çözümü için emekçi iktidarının ve sosyalizmin gereğini anlatmak ve diğer katılımcıların mücadele tecrübelerini öğrenmek; onların mücadelelerinden ders çıkarmaktır.

Batı, Orta ve Kuzey Avrupa ülkelerinin emperyalist tek bir merkez olarak birleşmesi, ABD'nin cihan hâkimiyetini muhafaza etmek için giderek askerîleşen bir dış siyaset gütmesi ve saldırganlaşması, gerek çevre ülkelerinde gerekse merkez ülkelerinde emekçilerin sorunlarına daha gerçekçi ve kökten çözümleri benimseyecek hale gelmesine zemin hazırlamaktadır. Sosyalistlerin bu zemini değerlendirmesi gerekir.

Öte yandan çokuluslu şirketler faaliyetlerini dünyaya yaymakta, merkez ülkeleri de "uluslararası kurumlar" (Dünya Ticaret Örgütü, Para Fonu, NATO, OECD vs.) vasıtası ile dünya sisteminin yönetimini birkaç örgütte toplamaya çalışmaktadır. Dünyada sermayenin iktidarını bu merkezileştirme eğilimine karşı emekçilerin sermayeye karşı mücadelelerini eşgüdümünün ve birleştirilmesinin önemi artmaktadır. Bölgesel sosyal forumlar ve Dünya Sosyal Forumu sosyalistlerin, sınıf bilinçli emekçilerin çalışmasıyla, odaksız, dağınık tartışma buluşmalarından, kapitalist dünya sisteminin kendisine karşı mücadelede etkili ve pratik eşgüdüm kararlarının alındığı toplantılara dönüştürülebilir.■

Kaynaklar

Aslan, S. F. (2003), "Hakiki Radikallik Gözden Kaçıyor", *Radikal İki*: 16 Şubat.

Aulgan, G. ve C. Somel (2003) "Bu Dünyanın Başka Türlü Hali mi, Başka Türlü Bir Dünya mı?", *Evrensel Kültür*, 135: 32-35.

George, S. (2003) "İktidarımız Yok Ama Güç Bizde" [Dünya Sosyal Forumunda yaptığı konuşma] *Siyasî Gazete*, Şubat 2003.

Klein, N. (2003) "More Democracy - Not More Political Strongmen", *The Guardian*: 3 Şubat.

Petras, J. (2003), "Neo-liberalizm Kriz ve Seçim", *Cosmopolitik*, 4, 62-66.

Somel, C. (2002), "Türkiye'de Küreselleşmeye Tepkiler Üzerine", *Praksis* 2 (7): 35-56.

Yılmaz, G. (2003) "Sosyal Forumlara Eleştirel Bir Bakış", *Evrensel Kültür*, 135: 30-31.

ABSTRACTS

The Critique of the "Strong State Tradition" Thesis in Turkey

Demet Dinler

In the analysis of state/society relations the dominant paradigm in Turkey is the one which takes state and society as two separate entities and which focuses on the negative impact of strong state tradition stemming from the Ottoman patrimonialism, persisting during the Republican transformation and still dominating society in today's Turkey. The article critically evaluates this paradigm with reference to the way in which state/society, state/bourgeoisie/ state/economy are considered and tries to show how it brings about some mistaken political outcomes for class struggle, by preventing us from exploring the state as a form of the social relations.

An Attempt for an Alternative Framework on the Relationship Between State and Dominant Classes in Current Turkey

Zafer Yılmaz

This article attempts to develop an alternative framework on the relationship between the state and dominant classes by departing from Poulantzas' relational understanding of the state. In that sense, it emphasizes that the state can not be seen neither as a subject nor as an object, but rather as a form of the power relations between classes. Also, to understand recent changes in the state apparatuses and reconfiguration of the power bloc in Turkey after 1990's, it argues that the specific articulation between international finance capital and domestic finance capital must be at the centre of the analysis. At that point it underlies that as foreign direct investment, short-term capital movements are not a thing but a transformative social force, whose interest is represented both within the power bloc and bourgeoisie of the host country. In that sense, the article tries to shed light on how dominant forms of the relations of production are reproduced within Turkey via this specific articulation, which depends on the financing of state debts by the local banks through borrowing from international finance capital.

Governance: All Power to Capital

Birgül Ayman Güler

This paper critically evaluates the concept of "governance" which gained considerable importance since the 1990's both in the literature of social sciences and in almost all fields of public administration. In this analysis the way in which the term is defined by international organizations and by the official documents in Turkey is considered as well as its use in the academic literature. It is concluded that governance is a "participatory" but an "anti democratic" formula since it reconstructs the balance of classes in favour of capital. It is observed that governance, which suggests the deprivation of labouring classes from the instruments and means of social struggle, leads to reasserting the interests of capital as the general interest of society.

The "Constitution" of Global Capitalism : GATS

Selime Güzelsarı

World Trade Organization (WTO), which can be seen as the new regulatory institution of capitalism at the international level, has acted like an intermediary institution for capital since 1995 by creating agreements. Among these, General Agreements on Trade in Services (GATS) has emerged as the first constitutional multi-lateral agreement in the area of international trade in services. In this article, GATS will be examined by questioning three main points: the meaning of liberalization of trade in services with special reference to public services; the dynamics of GATS/WTO; and the reflections of GATS on the relations both between nation-states and between capital and labor.

Regulating the Regulatory State: A Critical Assessment of OECD Report for Turkey

Sonay Bayramoğlu

The aim of this paper is to critically explore the programme of regulatory reforms promoted by OECD through an evaluation of the report of regulatory reforms for Turkey which was published in 2002. The paper mainly asserts that the "Regulatory Reforms Programme" primarily intended to re-organise the state under the shadow of the global market, while presenting the state as a focal point of departure for overcoming the "market-failures". Thus, regulatory reforms represent a shift from "market-friendly state" to "market-driving state".

Globalization, Depoliticization and "Modern" Economic Management

Peter Burnham

This article argues that most of the approaches on globalization fail to adequately theorize the relationship between states and markets in so far as they see states and markets as isolated, fragmented aspects of social reality existing in a purely external and contingent manner. After critically evaluating these approaches, the article re-evaluates the relationship between state and market by emphasising the way in which Marx dealt with that problem. By focusing on

"modern" economic management in Britain, it argues that the process of international restructuring are undertaken by national states in an attempt to re-impose a tighter labour discipline. Finally it suggests that the current governing strategies can be characterised in terms of "depoliticization" which corresponds to a shift form discretion to rules in economic policy, to a reassertion of the boundaries separating the political from the economic, and to the fragmentation/devolution of decision making in numerous areas.

The Problem of the Local State and New Trends in the Transformation of the Local State

H. Tarık Şengül

After drawing the theoretical framework within which the changing form of the relation between the state and the urban space should be considered, the article deals with the concrete developments concerning the transformation of the local state, in the Keynesian and neoliberal periods, with reference to both developed and underdeveloped countries. It, then, analyzes the transformation of the local state in Turkey by focusing on the current debates on the "local government reform". It shows how the failure of the neoliberal policies brought to the agenda the "crisis of the local state" and asserts that the basic factor behind the crisis lies in the failure of forming a local state structure corresponding to the model of the "competitive cities" which had become a dominant paradigm in the neoliberal period. Another crucial point underlined in the article is that though the proposals for reform geared to decentralization are defended for the sake of "democratization and participation", the current drafts for reform are far from fulfilling these objectives.

Privatization in the Energy Sector: Governance in a Competitive Market?

Faruk Ataay

In this study, the privatisations in the energy sector are analysed in the framework of the restructuration of the state. In analysing the transformations in the energy sector, the organization of the sector during the period of planning and the one which is actually being constructed are compared. The study then focuses on topics like the juridical status of the services concerning the energy sector, the organizational form in the public sector, the relations between the public sector and the private sector. It also questions whether or not the new model is able to provide "a competitive market" structure as the discourse on privatisation suggests and whether or not the "governance" mechanism can really be seen as a progress for democratic purposes.

"Fiscal Crises of State" in Turkey

Yiğit Karahanoğulları

The main goal of this paper is to get a critical perspective for the analysis of the fiscal crises in the growth process of the Turkish economy since 1963, by an interdisciplinary perspective. The methodological references of the analysis are

"fiscal crisis of the state" theory introduced by James O'Connor, the concepts of "accumulation regime" and "mode of regulation" elaborated by French Regulation School and the concept of "hegemonic project" by Bob Jessop. These analytical tools allow us to understand the way in which public finance and economic and politic processes function. After a short theoretical survey, Turkey's accumulation process is considered. Accordingly, three hegemonic projects and corresponding accumulation regimes are differentiated. It is observed that all accumulation regimes and hegemonic projects have implied different roles for the state in each period. Within this argumentation it is stated that each type of capital accumulation and class relations solved within the hegemonic projects witnesses a fiscal crisis of the state, which becomes also the benchmark of the end of the hegemonic project.

Globalized Agriculture and Agricultural Reform in Turkey

Hülya Kendir

This paper focuses on the structural adjustment policies and the recent agricultural reform policies in Turkey since 1980's, which are parallel with the globalization process in the agricultural sector. In this sense, it tries to indicate that these new policies reflect the demands of global/international and local capital, which is integrated with globalization. Finally it shows that the role of the state has also changed in terms of the changing policies in the agricultural sector.

Health Policies from 1980's Onwards

Ata Soyer

In this article, the liberalization tendencies in the health policies in the period after 1980 are dealt with. While keeping track of the major steps of the liberalization process in the health sector it is aimed at delineating the main characteristics of the liberalization tendencies in health services. The main conclusion is that liberalization in health services has both eroded public health services, bringing up some major problems, and caused a transfer of resources from the public sector to private sector, and thus, that a private health sector is emerging with an intense support by the state.

The Management of Poverty and the Right of Social Security

Murat Özveri

In the urbanized and industrialized transformations, social protection is seen as the mission of government and the right of citizen in the national and international documents where secured comfort is the basic principle of the nation. In recent years, developed countries and donors have agreed upon ambitious targets regarding various dimensions of privatisation of social security systems in the developing world. Poverty reduction policies are typically conceived as trying to achieve pro-poor growth that is inclusive of the poor. Thjs article argues that the privatisation of social security systems brings about the danger of

"making the rights of social security to be unusable" to the fore. It has been asserted in this article that the main target in the privatisation efforts in the field of social security is rather to put the higher aim of 'managing poverty' into practice.

Reading The Myth of Kemal Derviş

Yücel Demirer and Özgür Orhangazi

This paper discusses the unique appearance of Kemal Derviş in Turkey's political scene in the new century and examines the social, political and economic implications of that appearance. After a sketch of Kemal Derviş's return to Turkey as a minister in charge of economic affairs, the parallel myth-making process of this "insider with the outside knowledge" is examined in the article. Special attention is given to the ways in which he was presented to the general public as a savior, his embodiment of the IMF-directed neo-liberal policies, and the nature of his agency.

Crisis Of Capitalism and State Theory: An Assessment of Bob Jessop's State Theory

Attila Güney

The aim of this study is to make an assessment of Jessop's contribution to Marxist state theory. To achieve that objective, the study focuses on the form of the formulation of the relationship between the economic and the political sphere in Jessop's theory. It suggests that what is crucial in Jessop's study is that the structuralist problematics can not be overcome and, they remain, as a central obstacle, at the centre of his theory. For this reason, this relationship between the economic and the political sphere, in Jessop's state theory, increasingly reproduces itsef and, the political sphere is evaluated as having privacy in front of the economic sphere in analysing the capitalist state

The State Debate

Simon Clarke

The article revises and critically evaluates the major debates concerning the theories of the state form the 1970's to the beginning of the 1990's. It covers the depiction and discussion of a wide range of approaches, like the German state derivation approach, Poulantzas' theory, neo-Ricardian understanding of the state, in terms of the relationship of economic and political, the role of the class struggle and the methodological problems posed by the definition of the state itself. Finally it tries to provide insights for an alternative framework.

State and Everyday Struggle

John Holloway

This article aims to develop a framework in which it is possible to talk about the everyday practice of the state and the everyday struggles of the socialists against the state. On the grounds of the fact that the development of new forms of working class struggle is the counterpart of the development of state itself, it is argued that a theory of state as the 'day-in', 'day-out' class practice of bourgeoisie is necessary. Taking up a certain theoretical current (the state-form debate), the article suggests some ways in which it might be developed to make it more relevant to the development of new forms of struggle against the state. From the article, the following conclusions are derived: The state must be seen not just as a form of existence of capital relation, but as a moment in the reproduction of capital, as a process of forming social activity in such a way to exclude the possibility of class organization against capital. Thus, the struggle to build class organisation must be directed against the state as a form of social relation and must involve the development of material forms of counter-organisation.

Geçmiş Sayılar*

SAYI: 8 (Güz 2002)
Sınıf Tartışmaları

Tülin Öngen Marx ve Sınıf, **Metin Özuğurlu** Sınıf Çözümlemesinin Temel Sorunsalları, **Mehmet Yetiş** Aydınlar ve Sınıflar: Üç Kuramsal Model, **Leo Panitch** Emek Stratejisi Üzerine Düşünceler, **William Robinson** Küresel Kapitalizm ve Ulusötesi Kapitalist Hegemonya, **Burçak Özoğlu** Sosyalist Emek Sürecini Nerede Aramalı?, **Yüksel Akkaya** Subotnikler'den Stahanovistler'e Sovyetler Birliği'nde Emek Süreçleri, **Gülnur Savran** Özel/Kamusal, Yerel/Evrensel: İkilikleri Aşan Bir Feminizme Doğru, **Demet Dinler** Altıncı Uluslararası ODTÜ İktisat Kongresi, **Faruk Ataay** Türkiye'de Toplumsal Sınıflar Üzerine Dört Kitap

SAYI: 7 (Yaz 2002)
Küreselleşme, Emperyalizm: Ne Yapmalı, Nasıl Direnmeli?

Sinan Kadir Çelik Terry Eagleton'la Söyleşi: Nasıl Direnmeli?, **Erinç Yeldan** Neo-liberal Küreselleşme İdeolojisinin Kalkınma Söylemi Üzerine Değerlendirmeler, **Cem Somel** Türkiye'de Küreselleşmeye Tepkiler Üzerine, **Mehmet Türkay** Cem Somel'in Yazısı Üzerine Kısa Bir Not, **Aylin Topal** Küreselleşme Sürecindeki Türkiye'yi Anlamaya Yarayan Bir Anahtar: Yeni Sağ, **Sonay Bayramoğlu** Küreselleşmenin Yeni Siyasal İktidar Modeli: Yönetişim, **Aykut Çoban** Küreselleşmeye Karşı Olmak: Olanaklar ve Sınırlılıklar, **İbrahim Gündoğdu** Yerel, Yerel Ölçek ve Siyasal Mücadele, **Gaye Yılmaz** Uluslararası Sendikal Hareketin Küreselleşmeye Cevabına Eleştirel Bir Yaklaşım, **Taner Timur** "Küreselleşme"den "İmparatorluk"a: 11 Eylül Dönüm Noktası mı?, **Sungur Savran** "Alternatif Küreselleşme mi, Proleter Enternasyonalizmi mi?: *İmparatorluk*'a Reddiye, **M. Bayram Mısır – Sinan. K. Çelik** *İmparatorluk*'un İyimser Metafiziği,

* *Praksis*'in eski sayıları Ankara'da Akademia, Ardıç ve İmge kitabevlerinde, İstanbul'da Pentimento Art Shop, Genç Mephisto ve Pandora kitabevlerinde, İzmir'de de Pan Kitabevi'nde bulanabilir.

Emre Arslan Olay Mahalli: Küreselleşme Almanya Enternasyonalizm Koordinasyonu (BUKO) Kongresi, **Politik Ekonomi Çalışma Grubu (PEÇAG)** Ne Piyasa Ne Devlet

SAYI: 6 (Bahar 2002)

Türkiye'de Sosyalizmin Maddi ve Düşünsel Kaynakları

Metin Çulhaoğlu Türkiye'de Sosyalist Düşüncenin Doğuşu: Konjonktürün Başatlığı, **Ertuğrul Kürkçü** Che'nin Çağrısını Ciddiye Almak, **Aydın Çubukçu** Türkiye'de Maoculuk Üzerine Bazı Gözlemler, **Yüksel Akkaya** Türkiye'de İşçi Sınıfı ve Sendikacılık (II), **Akif Ulaş Bilgiç** Kıvılcımlı'da Finans Kapital, **Gökhan Atılgan** 'Yön'ünü Ararken Yolunu Yitirmek, **Ecehan Balta** Türkiye Solunda Milleyetçilik, **Gökhan Atılgan** *TİP'li Yıllar*, **A. Ekber Doğan** *Türkiye'de Sınıf Mücadeleleri (I)*, **Mehmet Yetiş** *Gramsci's Political Analysis*, **BSB-İktisat Grubu** Niyet Mektubu ve 2002 Başında Türkiye Ekonomisi

SAYI: 5 (Kış 2002)

Türkiye: Tarihsel Süreçler ve Sınıf İlişkileri

Galip L. Yalman Tarihsel Bir Perspektiften Türkiye'de Devlet ve Burjuvazi, **Fuat Ercan** Çelişkili Bir Süreklilik Olarak Sermaye Birikimi (I), **Metin Altıok** Yeni Liberal İstikrar ve Yapısal Uyum Programları, **Yüksel Akkaya** Türkiye'de İşçi Sınıfı ve Sendikacılık (I), **Muharrem Tünay** Türk Yeni Sağının Hegemonya Girişimi, **Faruk Ataay** Türkiye'de Neo-liberalizm ve Parlamenter Siyasetin Krizi, **Mustafa Bayram Mısır** Meşrutiyetten Cumhuriyete: Kapitalizme Prusya Tipi Geçiş, **Gökhan Atılgan** Karpiç'te 'Kandırılan' İhtilalci!, **Ecehan Balta** 1945 Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu: Reform mu, Karşı Reform mu?, **Emre Arslan** Faşizmin Siyaseti: MHP'nin İktidar Bloğu Karşısında Değişen Strateji ve Konumları, **Kurtar Tanyılmaz** Dalgaları Aş(ama)mak: Kapitalizmi Dönemleştiren Teoriler Üzerine Düşünceler, **Demet Dinler** VII. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi, **E. Atilla Aytekin** Fernand Braudel Merkezi'nin 25. Kuruluş Yıldönümü, **Sinan K. Çelik** Postmodernizme Hayır

Gelecek Sayılar

SAYI: 10 (Yaz 2003)

Kapitalizm ve Demokrasi

Bu sayı günümüz Türkiye'sinde demokrasi kavramı etrafında şekillenen güncel tartışmalar eşliğinde bir dizi kuramsal tartışmayı gündemine alıyor. Bu bağlamda Avrupa Birliği eksenli demokrasi tartışmalarından radikal ve müzakereci demokrasiye kadar geniş bir çerçevenin kurulması planlanıyor. Kapitalizm ve demokrasi arasındaki tarihsel ilişki, sosyalist demokrasi tartışmaları da sayının kapsamında yer alıyor.

SAYI: 11 (Güz 2003)

Uluslararası İlişkilerde Hegemonya Mücadelesi ve Alternatif Teorik Yaklaşımlar

Liberal/realist yaklaşım, hem uluslararası alandaki gelişmelerin değerlendirildiği güncel tartışmalara hem de bu alan üzerine yapılan akademik çalışmalara hakim olmuş bir perspektif. Bu sayı, sözü edilen hakim yaklaşımı eleştirecek alternatif bir teorik çerçeve kurmaya çalışan Marksist ve neo-Gramscici analizleri değerlendirmeyi hedefliyor. Bu katkılar yardımıyla bir dizi somut politika alanını da mercek altına almayı amaçlıyor: Amerikan hegemonyası, ulusötesi sınıf oluşum süreçleri, Ortadoğu ve Balkanlar'a yapılan müdahaleler...

SAYI: 12 (Kış 2004)
Türkiye'de Siyasal Partiler

Bu sayı Türkiye'de tarihsel ve güncel açıdan siyasal partilerin tarihsel materyalist bir analizinin nasıl yapılabileceğini araştırmayı hedefliyor. Siyasi partilerin tarihsel kökenleri, ideolojileri, toplumsal tabanları ve hegemonya projeleri; Cumhuriyet tarihi boyunca yaşanan süreklilik ve dönüşümler açısından partilerin rolü, bu sayıda ele almayı düşündüğümüz konular arasında.

SAYI: 13 (Bahar 2004)
Çağdaş Marksist Akımlar

1990'lar Marksizm içinde yeni akım ve yeni arayışların filizlenmeye ve yaygınlık kazanmaya başladığı yıllar oldu. Açık Marksizm, Eleştirel Gerçekçilik, Düzenleme Okulu ve İçsel İlişkiler Felsefesi gibi kuramsal arayışların daha fazla tartışılmasının yanı sıra; Robert Brenner, Ellen Meiksins Wood, David Harvey gibi isimler de kendi alanlarında önemli tartışmalara kaynaklık ettiler ve etmeye devam ediyorlar. Bu sayı Marksist kuram içindeki yeni gelişmeleri tanıtmayı ve bu akımları ortak sorular etrafında tartışmayı hedefliyor.

Özgeçmişler

Demet Dinler: ODTÜ Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü mezunudur. Şu an aynı bölümde araştırma görevlisi ve yüksek lisans öğrencisidir. Karşılaştırmalı siyaset, siyasal iktisat ve Türkiye siyaseti başlıca ilgi alanlarıdır.

Zafer Yılmaz: AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Kamu Yönetimi Bölümü'nde araştırma görevlisi ve ODTÜ Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü'nde yüksek lisans öğrencisidir. Yüksek lisans tezinde, devlet/piyasa ikiliğine karşı bir alternatif olarak ilişkisel analiz üzerine çalışmaktadır. İlgi ve çalışma alanları siyaset kuramı, uluslararası ekonomi politik ve Türkiye'nin siyasal ve ekonomik tarihidir.

Birgül Ayman Güler: AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde öğretim üyesidir. Kamu yönetimi ve yerel yönetimler alanında çok sayıda makalesi bulunan yazarın *Yerel Yönetimler: Liberal Açıklamalara Eleştirel Yaklaşım* (1992), *Yeni Sağ ve Devletin Değişimi* (1996) adlı kitapları bulunmaktadır. Bunlara çok sayıda ortak kitabı ve çalışmaları da eklemek gerekir: *Belediye Personel Rejimi* (1999), *Su Hizmetleri Yönetimi: Genel Yapı* (2000), *Çöp Hizmetleri Yönetimi* (2001) vb. Son zamanlarda Yerelleştirme ve Devlet Reformu konusuyla ilgili çalışmalar yapmaktadır.

Selime Güzelsarı: AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde araştırma görevlisidir. Lisans öğrenimini ODTÜ Kamu Yönetimi Bölümü'nde tamamladı. Yüksek lisans derecesini Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı'ndan aldı. Halen AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi Anabilim Dalı'nda doktora çalışmalarını sürdürmektedir.

Sonay Bayramoğlu: AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi (Siyaset Bilimi) doktora öğrencisi ve aynı enstitüde araştırma görevlisidir.

Peter Burnham: Warwick Üniversitesi Political Science and International Studies Bölümü'nde öğretim üyesi. *Post-War Reconstruction*, *Major Crisis* (Werner Bonefeld ve Alice Brown ile birlikte) gibi kitapların yazarı olan Bunham'ın, uluslararası ekonomi politikte kuramsal yaklaşımlar, kapitalizm ve uluslararası devlet sistemi, 1990 sonrası İngiltere'nin ekonomi politiği ve küreselleşme konularına eğilen pek çok makalesi bulunmaktadır.

H. Tarık Şengül: ODTÜ Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü'nde öğretim üyesidir. Lisans derecesini ODTÜ Şehir ve Bölge Planlama Bölümü'nden, yüksek lisansını da aynı üniversitenin Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölü-

mü'nden aldı. Doktora çalışmasını İngiltere'nin Kent Üniversitesi'nde Kentsel Çalışmalar alanında tamamlayan yazarın kentleşme üzerine yurtiçi ve yurtdışı yayınları bulunmaktadır. H. Tarık Şengül'ün geçtiğimiz yıl *Kentsel Çelişki ve Siyaset* adlı bir kitabı yayımlanmıştır.

Faruk Ataay: Lisansını AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Kamu Yönetimi Bölümü'nde, yüksek lisansını da AÜ SBE Siyaset Bilimi Bilim Dalı'nda tamamladı. Doktora çalışmalarını da aynı bölümde sürdürmektedir.

Yiğit Karahanoğulları: AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Doktora Programı'nda öğrenimine devam etmekte ve aynı üniversitenin Maliye Bölümü'nde araştırma görevlisi olarak çalışmaktadır.

Hülya Kendir: Lisans öğrenimini ODTÜ Kamu Yönetimi Bölümü'nde tamamladı. Yüksek lisans derecesini AÜ Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi Anabilim Dalı'nda aldı. Halen aynı anabilim dalında doktora öğrencisi ve araştırma görevlisidir.

Ata Soyer: 1980-97 döneminde Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi ve Ankara Numune Hastanesi'nde çalıştı. 1997'den bu yana da Dokuz Eylül Üniversitesi Tıp Fakültesi Halk Sağlığı Bölümü'nde öğretim üyesidir. 1986-90 yıllarında Ankara Tabip Odası, 1990-98 yıllarında Türk Tabipleri Birliği (TTB) Merkez Konseyi üyeliği, Türkiye İnsan Hakları Vakfı kuruculuğu ve Yönetim Kurulu üyeliği yaptı (1990-93). Halen TTB Merkez Yürütme Kurulu üyesidir. TTB Halk Sağlığı Kolu Başkanlığının yanı sıra *Toplum ve Hekim* dergisi yayın koordinatörlüğünü yürütmektedir. Ata Soyer'in yayımlanmış 20'ye yakın kitabı ve 100'ü aşkın makalesi bulunmaktadır.

Murat Özveri: Lisans eğitimini İÜ Hukuk Fakültesi'nde, yüksek lisans eğitimini de aynı üniversitenin Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümünde tamamladı. 1990'dan beri Selüloz-İş Sendikası'nda hukuk müşaviri olarak çalışmaktadır.

Yücel Demirer: AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi mezunudur. İstanbul Üniversitesi'nde siyaset bilimi ve Fisk Üniversitesinde sosyoloji yüksek lisans eğitiminden sonra başladığı doktorasını halen Ohio Devlet Üniversitesi'nde sürdürmektedir.

Özgür Orhangazi: ODTÜ İktisat Bölümü mezunudur. Massachusetts Üniversitesi (Amherst) İktisat Bölümü'nden yüksek lisans derecesi aldı. Doktora çalışmalarını da aynı üniversitede finansallaşma ve sermaye birikim rejimleri üzerine sürdürmektedir. D. Duman ile birlikte derlediği *Marksizm Tartışmaları-Manifesto'nun Güncelliği* adlı kitap Ütopya ayınları'nca yayımlanmıştır.

Atilla Güney: Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Kamu Yönetimi Bölümü'nde

öğretim üyesidir. ODTÜ Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümünden mezun oldu. Yüksek Lisansını ve Doktorasını aynı üniversitenin Siyaset ve Sosyal Bilimler Anabilim Dalı'nda tamamladı.

Simon Clarke: Warwick Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nde profesör. Kitapları arasında *Marx, Marginalism and Modern Sociology, Keynesianism, Monetarism and the Crisis of the State, Marx's Theory of Crises, What About the Workers? Workers and the Transition o Capitalism in Russia* (Peter Fairbrother, Michale Burawoy ve Pavel Krotov'la birlikte), Russian Trade Unions and Industrial Relations (Sarah Ashwin ile birlikte) sayılabilir. *State Debate* (1991)'in de editörü olan Simon Clarke halen Warwick Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nde Russian Research Programı'nın yöneticisidir.

John Holloway: Açık Marksizm kuramının öncülerinden olan John Holloway uzun yıllar Edinburgh Üniversitesi Siyaset Bilimi bölümünde öğretim üyeliği yapmıştır. Halen Meksika'da Autonoma Pebla Üniversitesi'nin Toplum ve İnsan Bilimleri Enstitüsü'nde ders vermektedir. Holloway'in çalışma alanı Zapatalardan, küreselleşmeye, Marksist devlet teorisinden günümüzde yeni devrim stratejileri üzerine geniş bir yelpazeyi kapsamaktadır. Holloway, *State and Capital*, (Sol Picciotto ile beraber) *Global Capital, National State and the Politics of Money*, (Werner Bonefeld ile beraber) *Zapatista! Reinventing Revolution in Mexico* (Eloína Peláez ile beraber) başlıklı kitapların editörlüğünü yapmıştır.

Cem Somel: Lisans öğrenimini 1977 yılında İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi'nde, doktorasını 1986'da Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabiliminde tamamladı. 1993'ten beri ODTÜ İktisat Bölümü'nde çalışmaktadır.

Gökhan Atılgan Lisans derecesini Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi'nden, yüksek lisans derecesini AÜ İletişim Fakültesi'nden aldı. Halen AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Siyaset Bilimi Bilim Dalında doktora öğrencisidir. *Kemalizm ile Marksizm Arasında Geleneksel Aydınlar: Yön-Devrim Hareketi* (TÜSTAV, 2002) adlı bir kitabı vardır. Türkiye'de siyasi düşünce üzerine çalışmaktadır.

Yazarlara

Praksis'te yayımlanacak yazılar derginin amaçlarına uygun bir biçimde, yani açık ve anlaşılır bir dil ve üslupla yazılmış olmalıdır. Yazarlar okuyucunun belirli kavram, tartışma ve kaynaklara aşina olduğunu varsaymamalıdırlar. Cinsiyetçi ve şovenist ifadelerden kaçınılmalıdır.

Yazı Prosedürü: *Praksis* hakemli bir dergidir. *Praksis*'e gönderilen yazılar yazarın ismi kapatılarak en az iki yazı kurulu üyesi ve en az bir hakem tarafından incelenir ve yazılı raporlar halinde değerlendirilir. Yazarlardan değişiklik yapmaları istenebilir. Sonuç yazarlara yazıyı gönderdikleri tarihten en geç iki ay sonra yazılı olarak iletilir.

Yazı Teslim Kuralları: *Praksis*'e gönderilen yazıların daha önce başka bir yerde yayımlanmamış veya yayımlanmak üzere eşzamanlı olarak başka bir yere gönderilmemiş olduğunu ifade eden, yazarların tümünce imzalanmış bir yazı ekinde yazılar, sayfanın tek tarafının kullanıldığı, en az bir buçuk aralıklı üç kopya olarak "*Praksis* PK 583 Yenişehir-Ankara" adresine iletilmelidir. Yazarlar ayrıca kısa bir İngilizce ve Türkçe özet ve yazarın adını, adresini, telefon numarasını, e-posta adresini ve yazarı tanıtan en fazla üç satırlık bir notu içeren bir kapak sayfasını da yazılarına eklemelidirler. Bunlarla birlikte yazının "rich text" formatında kaydedildiği bir disket iletilmeli ya da yazı praksisdergi@yahoo.com adresine yine aynı formatta gönderilmelidir.

Kaynak Gösterme Kuralları: Metin içinde kaynak göstermek için dipnot kullanılmamalı, yazının konusuyla doğrudan ilgili olmayan ve/veya yazının akışını bozacak noktalar için dipnot kullanılmalıdır.

Atıf yapılacak yazarın adı metin içinde ilk defa anıldığında adı ve soyadı, daha sonraysa yalnızca soyadı kullanılır. Yazarın adı metinde geçmiyorsa (Marx, 1964), yazarın adı metinde geçmiyor ve belirli bir sayfaya gönderme yapılıyorsa (Marx, 1964: 34), yazarın adı metinde geçiyorsa (1964), iki yazar varsa (Marx ve Engels, 1970), üç ve daha çok yazar varsa (Wright vd., 1992) biçiminde kaynak gösterilir. Aynı yazarın aynı yıl içinde basılmış eserlerine atıfta bulunmak için basım yılına harfler eklenir: (Thompson, 1978a). Aynı konuyla ilgili olarak değişik kaynaklara atıf yapmak için yazar, yıl ve gerekiyorsa sayfa numaraları bir-

birilerinden noktalı virgülle ayrılır ve yazarlar alfabetik olarak sıralanır: (Marx, 1964: 34; Thompson, 1978a: 47).

Kaynakçada yalnızca metin içinde adı geçen eserlere yer verilmelidir. Kaynakça yazımıyla ilgili örnekler aşağıdadır.

Kitap ismi:
Sayer, D. (1987) *The Violence of Abstraction, The Anaytical Foundations of Historical Materialism,* Oxford: Basic Blackwell.

Çeviri kitap:
Marx, K. (1979) *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, çev. S. Belli, Ankara: Sol.

Dergiden makale:
Abou-el-Haj, R.A. (1982) "The Social Uses for the Past: Recent Arab Historiography of Ottoman Rule*", International Journal of Middle Eastern Studies,* 14 (2):185-201.

Derleme kitaptan makale:
Mc Nally, D. (1997) "Language, History and Class Struggle", Wood, E. M. ve J. B. Foster, (der.), *In Defense of History, Marxism and the Postmodern Agenda* içinde, New York: Monthly Review, 26-42.

Yüksek lisans ya da doktora tezi:
Ozan, E.D, (2000) *Towards a Non-Dualistic Understanding of State-Civil Society: Deriving Insights from Gramscian and Realist-Relational Perspective*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Internet adresinden bir makale:
Ehrbar, H. G. (1998)"Marxism and Critical Realism", *http://www.econ.utah.edu/ehrbar/marx-pdf*, indirilme tarihi: 19 Aralık 2001.

Türkiye'de Güçlü Devlet Geleneği Tezinin Eleştirisi
Demet Dinler

Günümüz Türkiye'sinde Devlet-Hakim Sınıflar İlişkisi Üzerine Alternatif Bir Çerçeve Denemesi
Zafer Yılmaz

Yönetişim: Tüm İktidar Sermayeye
Birgül Ayman Güler

Küresel Kapitalizmin "Anayasası": GATS
Selime Güzelsarı

Düzenleyici Devlet Düzenlenirken: OECD Türkiye Raporu Üzerine Eleştirel Bir Çözümleme
Sonay Bayramoğlu

Küreselleşme, Apolitikleştirme ve "Modern" Ekonomi Yönetimi
Peter Burnham

Yerel Devlet Sorunu ve Yerel Devletin Dönüşümünde Yeni Eğilimler
H. Tarık Şengül

Enerji Sektöründe Özelleştirme: Rekabetçi Bir Piyasada Yönetişim mi?
Faruk Ataay

Türkiye'de "Devletin Mali Krizleri"
Yiğit Karahanoğulları

Küreselleşen Tarım ve Türkiye'de Tarım Reformu
Hülya Kendir

1980'den Günümüze Sağlık Politikaları
Ata Soyer

Yoksulluğun Yönetilmesi ve Sosyal Güvenlik Hakkı
Murat Özveri

Kemal Derviş Mit(leştirmes)ini Tersinden Okumak
Yücel Demirer ve Özgür Orhangazi

Kapitalizmin Krizi ve Devlet Kuramı: Bob Jessop Üzerine Bir Değerlendirme
Attila Güney

Devlet Tartışmaları
Simon Clarke

Devlet ve Gündelik Mücadele
John Holloway

Üçüncü Dünya Sosyal Forumu: İzlenimler, Değerlendirmeler
Cem Somel ve Gökhan Atılgan

ISSN 1302-8618-7-5
9 771302 861873

FİYATI: 8.000.000-TL